चतुर्द्दश खण्डम्।

MAHABHARATAM

VIRATA PARVA

TEXT

PUBLISHED AND DISTRIBUTED GRATIS

BY

PRATAP CHANDRA ROY, C. I. E.

श्रीमहाभारतम्।

श्रीमन्महर्षिवेदव्यासविरचितम्।

विराटपर्व्व।

सि, आइ, इ, उपाधिधारिणा

रायः श्रीप्रतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

मूल्यं विना वितीर्णञ्च।

"चरणपादादिसम्पन्ना यय किमवशोदय"

———

तृतीयसंस्करणम्।

कलिकाता बीडन् ष्ट्रीटान्तर्गत

१ नं राजा गुरुदास ष्ट्रीट् भारतयन्त्रे

श्रीकालिदास सेनेन मुद्रितम्।

शकाब्दाः १८१०।

১৪শ খণ্ড।

श्चेद्धर्मपरायणः ॥२८॥ अशुभद्विट् शुभप्रेप्सुर्नित्ययज्ञः शुभव्रतः। भविष्यति जनस्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २९ ॥ त्यक्तवाक्यानृतस्तात शुभकल्याणमङ्गलः। शुभार्थीप्सुः शुभमतिर्यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ३० ॥ भविष्यति जनस्तत्र नित्यञ्चेष्टप्रियव्रतः। धर्मात्मा शक्यते ज्ञातुं नापि तात द्विजातिभिः ॥ ३१ ॥ किं पुनः प्राकृतैस्तात पार्थो विज्ञायते क्वचित्। यस्मिन् सत्यं धृतिर्दानं परा शान्तिर्ध्रुवा क्षमा ॥ ३२ ॥ ह्रीः श्रीः कीर्त्तिः परन्तेज आनृशंस्यमथार्ज्जवम्। तस्मात्तत्र निवासन्तु छन्नं यत्नेन धीमतः ॥ ३३ ॥ गतिञ्च परमां तस्य नोत्सहे वक्तुमन्यथा। एवमेतत्तु सञ्चिन्त्य यत् कृतं मन्यसे हितम्। तत् क्षिप्रं कुरु कौरव्य यद्येवं श्रद्दधासि मे ॥ ३४ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि चारप्रत्याचारे भीष्मवाक्ये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः शारद्वतो वाक्यमित्युवाच कृपस्तदा। युक्तं प्राप्तञ्च वृद्धेन पाण्डवान् प्रतिभाषितम् ॥ १ ॥ धर्मार्थसहितं श्लक्ष्णं तत्त्वतश्च सहेतुकम्। तत्रानुरूपं भीष्मेण ममाप्यत्र गिरं शृणु ॥ २ ॥ तेषाञ्चैव गतिस्तीर्थैर्वासश्चैषां प्रचिन्त्यताम्। नीतिर्विधीयतां चापि साम्प्रतं या हिता भवेत् ॥ ३ ॥ नावज्ञेयो रिपुस्तात प्राकृतोऽपि बुभूषता। किं पुनः पाण्डवास्तात सर्वास्त्रकुशला रणे ॥ ४ ॥ तस्मात् सत्त्रं प्रविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु। गूढभावेषु छन्नेषु काले चोदयमागते ॥ ५ ॥ स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे च ज्ञातव्यं बलमात्मनः। उदयः पाण्डवानाञ्च प्राप्तकाले न संशयः ॥ ६ ॥ निवृत्तसमयाः पार्था महात्मानो महाबलाः। महोत्साहा भविष्यन्ति पाण्डवा ह्यमितौजसः ॥ ७ ॥

तस्माद्बलञ्च कोषञ्च नीतिश्चापि विधीयताम् । यथाकालोदये प्राप्ते सम्यक्तैः सन्दधीमहे ॥ ८ ॥ तात बुध्यामि तत्सर्वं बुध्यस्व बलमात्मनः । नियतं सर्वमित्रेषु बलवत्सु बलेषु च ॥ ९ ॥ उच्चावचं बलं ज्ञात्वा मध्यस्थञ्चापि भारत । प्रहृष्टमप्रहृष्टञ्च सन्दधाम त्वया परैः ॥ १० ॥ साम्ना भेदेन दानेन दण्डेन बलिकर्मणा । न्यायेनाक्रम्य च परान् बलाच्चानम्य दुर्बलान् ॥ ११ ॥ सान्त्वयित्वा तु मित्राणि बलञ्चाभाष्यतां सुखम् । सकोषबलसंवृद्धः सम्यक् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १२ ॥ योत्स्यसे चापि बलिभिररिभिः प्रत्युपस्थितैः । अन्यैस्त्वं पाण्डवैर्वापि हीनैश्च बलवाहनैः ॥ १३ ॥ एवं सर्वं विनिश्चित्य व्यवसायं स्वधर्मतः । यथाकालं मनुष्येन्द्र चिरं सुखमवाप्स्यसि ॥ १४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारप्रत्याचारे कृपवाक्ये एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ राजा त्रिगर्त्तानां सुशर्मा रथयूथपः । प्राप्तकालमिदं वाक्यमुवाच त्वरितो बली ॥ १ ॥ असकृन्निकृतः पूर्वं मत्स्यशाल्वेयकैः प्रभो । सूतेनैव च मत्स्यस्य कीचकेन पुनः पुनः ॥ २ ॥ बाधितो बन्धुभिः सार्द्धं बलाद्बलवतां विभो । स कर्णमभ्युदीक्ष्याथ दुर्योधनमभाषत ॥ ३ ॥ असकृन्मत्स्यराज्ञा मे राष्ट्रं बाधितमोजसा । प्रणेता कीचकस्तस्य बलवानभवत् पुरा ॥ ४ ॥ क्रूरोऽमर्षी स दुष्टात्मा भुवि प्रख्यातविक्रमः । निहतः स तु गन्धर्वैः पापकर्मा नृशंसवान् ॥ ५ ॥ तस्मिन् विनिहते राजा हतदर्पो निराश्रयः । भविष्यति निरुत्साहो विराट इति मे मतिः ॥ ६ ॥ तत्र यात्रा मम मता यदि ते रोचतेऽनघ । कौरवाणाञ्च सर्वेषां कर्णस्य च महात्मनः ॥ ७ ॥ एतत् प्राप्तमहं मन्ये कार्य-

मात्ययिकं हि नः । राष्ट्रन्तस्याभियास्यामो बहुधान्यसमाकुलम् ॥८॥
आददामोऽस्य रत्नानि विविधानि वसूनि च । ग्रामान्राष्ट्राणि वा
तस्य हरिष्यामो विभागशः ॥ ९ ॥ अथ वा गोसहस्राणि शुभानि
च बहूनि च । विविधानि हरिष्यामः प्रतिपीड्य पुरं बलात् ॥ १०॥
कौरवैः सह सङ्गत्य त्रिगर्त्तैश्च विशाम्पते । गास्तस्यापहरामोऽद्य
सह सर्व्वैः सुसंहताः ॥ ११ ॥ संविभागेन कृत्वा तु निबध्नीमोऽस्य
पौरुषम् । हत्वा चास्य चमूं कृत्स्नां वशमेवानयामहे ॥ १२ ॥
तं वशे न्यायतः कृत्वा सुखं वत्स्यामहे वयम् । भवतो बलवृद्धिश्च
भविष्यति न संशयः ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कर्णो राजान-
मब्रवीत् । सूक्तं सुशर्म्मणा वाक्यं प्राप्तकालं हितं च नः ॥ १४ ॥
तस्मात् क्षिप्रं विनिर्यामो योजयित्वा वरूथिनीम् । विभज्य चाप्य-
नीकानि यथा वा मन्यसेऽनघ ॥ १५ ॥ प्राज्ञो वा कुरुवृद्धोऽयं
सर्व्वेषां नः पितामहः । आचार्य्यश्च यथा द्रोणः कृपः शारद्वत-
स्तथा ॥ १६ ॥ मन्यन्ते ते यथा सर्व्वे तथा यात्रा विधीयताम्
सम्मन्त्र्य चाशु निर्यामः साधनार्थं महीपते ॥ १७ ॥ किञ्च नः
पाण्डवैः कार्य्यं हीनार्थबलपौरुषैः । अत्यन्तं वा प्रनष्टास्ते प्राप्ता
वापि यमक्षयम् ॥ १८ ॥ यामो राजन्निरुद्विग्ना विराटनगरं
वयम् । आदास्यामो हि गास्तस्य विविधानि वसूनि च ॥ १९ ॥
वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्य्योधनो राजा वाक्यमादाय
तस्य तत् । वैकर्त्तनस्य कर्णस्य क्षिप्रमाज्ञापयत् स्वयम् ॥ २० ॥
शासने नित्यसंयुक्तं दुःशासनमनन्तरम् । सह वृद्धैस्तु सम्मन्त्र्य
क्षिप्रं योजय वाहिनीम् ॥ २१ ॥ यथोद्देशं च गच्छामः सहिता-
स्तत्र कौरवैः । सुशर्मा च यथोद्दिष्टं देशं यातु महारथः ॥ २२ ॥
त्रिगर्त्तैः सहितो राजा समग्रबलवाहनः । प्रागेव हि सुसंवीतो
मत्स्यस्य विषयं प्रति ॥ २३ ॥ जघन्यतो वयं तत्र यास्यामो दिव-
सान्तरे । विषयं मत्स्यराजस्य सुसमृद्धं सुसंहताः ॥ २४ ॥ ते

यान्तु सहितास्तत्र विराटनगरं प्रति। क्षिप्रं गोपान् समासाद्य गृह्णन्तु विपुलं धनम्॥ २५॥ गवां शतसहस्राणि श्रीमन्ति गुणवन्ति च। वयमप्यनुगृह्णीमो द्विधा कृत्वा वरूथिनीम्॥ २६॥

वैशम्पायन उवाच। ते स्म गत्वा यथोद्दिष्टां दिशं वह्नेर्महीपते। सन्नद्धा रथिनः सर्वे सपदाता बलोत्कटाः॥ २७॥ प्रतिवैरं चिकीर्षन्तो गृद्धा महाबलाः। आदातुं गाः सुशर्माथ कृष्णपक्षस्य सप्तमीम्॥ २८॥ अपरे दिवसे सर्वे राजन् सम्भूय कौरवाः। अष्टम्यान्ते न्यगृह्णन्त गोकुलानि सहस्रशः॥ २९॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि सुशर्मादिमत्स्यदेशयाने त्रिंशोऽध्यायः॥ ३०॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्तेषां महाराज तत्रैवामिततेजसाम्। छद्मलिङ्गप्रविष्टानां पाण्डवानां महात्मनाम्॥ १॥ व्यतीतः समयः सम्यक् वसतां वै पुरोत्तमे। कुर्वतां तस्य कर्माणि विराटस्य महीपतेः॥ २॥ कीचके तु हते राजा विराटः परवीरहा। परां सम्भावनाञ्चक्रे कुन्तीपुत्रेषु वीर्यवान्॥ ३॥ ततस्त्रयोदशस्यान्ते तस्य वर्षस्य भारत। सुशर्मणा गृहीतन्तद्गोधनं तरसा बहु॥ ४॥ ततो जवेन महता गोपः पुरमथाव्रजत्। स दृष्ट्वा मत्स्यराजञ्च रथात् प्रस्कन्द्य कुण्डली॥ ५॥ शूरैः परिवृतं योधैः कुण्डलाङ्गदधारिभिः। संवृतं मन्त्रिभिः सार्द्धं पाण्डवैश्च महात्मभिः॥६॥ तं सभायां महाराजमासीनं राष्ट्रवर्द्धनम्। सोऽब्रवीदुपसङ्गम्य विराटं प्रणतस्तदा॥ ७॥ अस्मान् युधि विनिर्जित्य परिभूय सबान्धवान्। गवां शतसहस्राणि त्रिगर्त्ताः कालयन्ति ते॥ ८॥ तान् परीप्सस्व राजेन्द्र मा नेशुः पशवस्तव। तच्छ्रुत्वा नृपतिः सेनां मत्स्यानां समयोजयत्॥ ९॥ रथनागाश्वकलिलां पत्ति-

ध्वजसमाकुलाम् । राजानो राजपुत्राश्च तनुत्राण्यथ भेजिरे ॥ १० ॥
भानुमन्ति विचित्राणि शूरसेव्यानि भागशः । सवज्रायसगर्भन्तु
कवचं तत्र काञ्चनम् ॥ ११ ॥ विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीको-
ऽभ्यहारयत् । सर्वपारसवं वर्म कल्याणपटलं दृढम् ॥ १२ ॥
शतानीकादवरजो मदिराश्वोऽभ्यहारयत् । शतसूर्य्यं शतावर्त्तं शत-
विन्दुशताक्षिमत् ॥ १३ ॥ अभेद्यकल्पं मत्स्यस्य राजा कवच-
माहरत् । उत्सेधे यस्य पद्मानि शतं सौगन्धिकानि च ॥ १४ ॥
सुवर्णपृष्ठं सूर्य्याभं सूर्य्यदत्तोऽभ्यहारयत् । दृढमायसगर्भञ्च श्वेतं
वर्म शताक्षिमत् ॥ १५ ॥ विराटस्य सुतो ज्येष्ठो वीरः शङ्खोऽभ्य-
हारयत् । शतशश्च तनुत्राणि यथास्वन्ते महारथाः ॥ १६ ॥
योत्स्यमाना अनह्यन्त देवरूपाः प्रहारिणः । सूपस्करेषु शुभ्रेषु
महत्सु च महारथाः ॥ १७ ॥ पृथक् काञ्चनसन्नाहान् रथेष्वश्वा-
नयोजयन् । सूर्य्यचन्द्रप्रतिकाशे रथे दिव्ये हिरण्मये ॥ १८ ॥
महानुभावो मत्स्यस्य ध्वज उच्छिश्रिये तदा । अथान्यान् विवि-
धाकारान् ध्वजान् हेमपरिष्कृतान् ॥ १९ ॥ यथास्वं क्षत्रियाः
शूरा रथेषु समयोजयन् । अथ मत्स्योऽब्रवीद्राजा शतानीकं
जघन्यजम् ॥ २० ॥ कङ्कबल्लवगोपाला दामग्रन्थिश्च वीर्य्यवान् ।
युध्येयुरिति मे बुद्धिर्वर्त्तते नात्र संशयः ॥ २१ ॥ एतेषामपि दीयन्तां
रथा ध्वजपताकिनः । कवचानि विचित्राणि दृढानि च मृदूनि
च ॥ २२ ॥ प्रतिमुञ्चन्तु गात्रेषु दीयन्तामायुधानि च । वीराङ्ग-
रूपाः पुरुषा नागराजकरोपमाः ॥ २३ ॥ नेमे जातु न युध्येयु-
रिति मे धीयते मतिः । एवं श्रुत्वा तु नृपतेर्वाक्यं त्वरितमानसः
॥ २४ ॥ शतानीकस्तु पार्थेभ्यो रथान् राजन् समादिशत् । सह-
देवाय राज्ञे च भीमाय नकुलाय च ॥ २५ ॥ ते प्रहृष्टास्ततः
सूता राजभक्तिपुरस्कृताः । निर्द्दिष्टा नरदेवेन रथान् शीघ्रमयो-
जयन् ॥ २६ ॥ कवचानि विचित्राणि मृदूनि च दृढानि च ।

विराटः प्रादिशद्यानि तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ॥ २७ ॥ तान्यामुच्य शरीरेषु दंशितास्ते परन्तपाः। रथान् हयैः सुसम्पन्नानास्थाय च नरोत्तमाः ॥ २८ ॥ निर्ययुर्मुदिताः पार्थाः शत्रुसङ्घावमर्द्दिनः। तरस्विनश्छन्नरूपाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ २९ ॥ रथान् हेमपरिच्छन्नानास्थाय च महारथाः। विराटमन्वयुः पार्थाः सहिताः कुरुपुङ्गवाः ॥ ३० ॥ चत्वारो भ्रातरः शूराः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः। भीमाश्च मत्तमातङ्गाः प्रभिन्नकरटामुखाः ॥ ३१ ॥ क्षरन्तश्चैव नागेन्द्राः सुदन्ताः षष्टिहायनाः। आरूढा युद्धकुशलैः शिक्षिता हस्तिसादिभिः ॥ ३२ ॥ राजानमन्वयुः पश्चाच्चलन्त इव पर्वताः। विशारदानां मुख्यानां हृष्टानाञ्चानुयायिनाम् ॥ ३३ ॥ अष्टौ रथसहस्राणि दशनागशतानि च। षष्टिश्चाश्वसहस्राणि मत्स्यानामभिनिर्ययुः ॥ ३४ ॥ तदनीकं विराटस्य शुशुभे भरतर्षभ। सम्प्रयान्तं तदा राजन्निरीक्षन्तं गवां पदम् ॥ ३५ ॥ तद्बलाग्र्यं विराटस्य सम्प्रस्थितमशोभत। दृढायुधजनाकीर्णं गजाश्वरथसङ्कुलम् ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि मत्स्यराजरणोद्योगे
एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच। निर्याय नगराच्छूरा व्यूढानीकाः प्रहारिणः। त्रिगर्त्तानस्पृशन्मत्स्याः सूर्य्ये परिणते सति ॥ १ ॥ ते त्रिगर्त्ताश्च मत्स्याश्च संरब्धा युद्धदुर्मदाः। अन्योऽन्यमभिगर्ज्जन्तो गोषु गृद्धा महाबलाः ॥ २ ॥ भीमाश्च मत्तमातङ्गास्तोमराङ्कुशचोदिताः। ग्रामणीयैः समारूढाः कुशलैर्हस्तिसादिभिः ॥ ३ ॥ तेषां समागमो घोरस्तुमुलो लोमहर्षणः। घ्नतां परस्परं राजन् यमराष्ट्रविवर्द्धनः ॥ ४ ॥ देवासुरसमो राजन्नासीत् सूर्य्येऽवल-

ष्यति। पदातिरथनागेन्द्रहयारोह बलौघवान् ॥ ५ ॥ अन्योऽन्य-मभ्यापततां निघ्नतां चेतरेतरम्। उदतिष्ठद्रजो भौमं न प्राज्ञा-यत किञ्चन ॥ ६ ॥ पक्षिणश्चापतन् भूमौ सैन्येन रजसावृताः। इषुभिर्व्यतिसर्पद्भिरादित्योऽन्तरधीयत ॥ ७ ॥ खद्योतैरिव संयुक्त-मन्तरीक्षं व्यराजत। रुक्मपृष्ठानि चापानि व्यतिषिक्तानि धन्वि-नाम् ॥ ८ ॥ पततां लोकवीराणां सव्यदक्षिणमस्यताम्। रथा रथैः समाजग्मुः पादातैश्च पदातयः ॥ ९ ॥ सादिनः सादिभिश्चैव गजैश्चापि महागजाः। असिभिः पट्टिशैः प्रासैः शक्तिभिस्तोमरै-रपि ॥ १० ॥ संरब्धाः समरे राजन्निजघ्नुरितरेतरम्। निघ्नन्तः समरेऽन्योऽन्यं शूराः परिघवाहवः ॥ ११ ॥ न शेकुरभिसंरब्धाः शूरान् कर्त्तुं पराङ्मुखान्। कृत्तोत्तरोष्ठं सुनसं कृत्तकेशमलङ्कृतम् ॥ १२ ॥ अदृश्यत शिरश्छिन्नं रजोध्वस्तं सकुण्डलम्। अदृश्यन्त च गात्राणि शरैश्छिन्नानि भागशः ॥ १३ ॥ शालस्कन्धनिकाशानि क्षत्रियाणां महामृधे। नागभोगनिकाशैश्च बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः ॥ १४ ॥ आस्तीर्णा वसुधा भाति शिरोभिश्च सकुण्डलैः। रथिनां रथिभिश्चात्र सम्प्रहारोऽभ्यवर्त्तत ॥ १५ ॥ सादिभिः सादिना-ञ्चापि पदातीनां पदातिभिः। उपाशाम्यद्रजो भौमं रुधिरेण प्रस-र्पता ॥ १६ ॥ कश्मलञ्चाविशद्घोरं निर्मर्य्यादमवर्त्तत। उपाविशन् गरुत्मन्तः शरैर्गाढं प्रवेजिताः ॥ १७ ॥ अन्तरीक्षे गतिर्येषां दर्श नञ्चाप्यरुध्यत। ते घ्नन्तः समरेऽन्योऽन्यं शूराः परिघवाहवः ॥ १८ ॥ न शेकुरतिसंरब्धः शूरान् कर्त्तुं पराङ्मुखान्। शतानीकः शतं हत्वा विशालाक्षश्चतुःशतम् ॥ १९ ॥ प्रविष्टौ महतीं सेनां त्रिग-र्त्तानां महारथौ। तौ प्रविष्टौ महासेनां बलवन्तौ मनस्विनौ ॥ २० ॥ आर्च्छतां बाहुसंरम्भात् केशाकेशि रथारथि। लक्षयित्वा त्रिगर्त्तानां तौ प्रविष्टौ रथव्रजम् ॥ २१ ॥ अग्रतः सूर्य्यदत्तश्च मदिराक्षश्च पृष्ठतः। विराटस्तत्र संग्रामे हत्वा पञ्च शतान् रथान्

॥ २२ ॥ हयानाञ्च शतान्यष्टौ हत्वा पञ्च महारथान्। चरन् स
विविधान्मार्गान्रथेन रथसत्तमः ॥ २३ ॥ त्रिगर्त्तानां सुशर्माण-
मार्च्छद्रुक्मरथं रणे। तौ व्यवाहरतां तत्र महात्मानौ महाबलौ
॥ २४ ॥ अन्योऽन्यमभिगर्ज्जन्तौ गोष्ठेषु वृषभाविव। ततो राजा
त्रिगर्त्तानां सुशर्मा युद्धदुर्मदः ॥ २५ ॥ मत्स्यं समीयाद्राजानं द्वै-
रथेन नरर्षभः। ततो रथाभ्यां रथिनौ व्यतीयतुरमर्षणौ ॥ २६ ॥
शरान् व्यसृजतां शीघ्रं तोयधारा घनाविव। अन्योऽन्यं चापि
संरब्धौ विचेरतुरमर्षणौ ॥ २७ ॥ कृतास्त्रौ निशितैर्बाणैरसि-
शक्तिगदाभृतौ। ततो राजासुशर्माणं विव्याध दशभिः शरैः ॥ २८ ॥
पञ्चभिः पञ्चभिश्चास्य विव्याध चतुरो हयान्। तथैव मत्स्य-
राजानं सुशर्मा युद्धदुर्मदः ॥ २९ ॥ पञ्चाशद्भिः शितैर्बाणैर्विव्याध
परमास्त्रवित्। ततः सैन्यं महाराज मत्स्यराजसुशर्मणोः।
नाभ्यजानत्तदान्योऽन्यं सैन्येन रजसा वृतम् ॥ ३० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि सुशर्मविराटयुद्धे
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच। तमसाभिप्लुते लोके रजसा चैव भारत।
अतिष्ठन्वै मुहूर्त्तन्तु व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ १ ॥ ततोऽन्धकारं
प्रणुदन्नुदतिष्ठत चन्द्रमाः। कुर्वाणो विमलां रात्रिं नन्दयन्
क्षत्रियान् युधि ॥ २ ॥ ततः प्रकाशमासाद्य पुनर्युद्धमवर्त्तत। घोर-
रूपं ततस्तस्मिन् नावैक्षन्त परस्परम् ॥ ३ ॥ ततः सुशर्मा त्रैगर्त्तः
सह भ्रात्रा यवीयसा। अभ्यद्रवन्मत्स्यराजं रथव्रातेन सर्वशः ॥४॥
ततो रथाभ्यां प्रस्कन्द्य भ्रातरौ क्षत्रियर्षभौ। गदापाणी सुसं-
रब्धौ समभ्यद्रवतां रथान् ॥ ५ ॥ तथैव तेषान्तु बलानि तानि
क्रुद्धान्यथान्योऽन्यमभिद्रवन्ति। गदासिखड्गैश्च परश्वधैश्च पाशैश्च

तीक्ष्णाग्रसुपीतधारैः ॥ ६ ॥ बलन्तु मत्स्यस्य बलेन राजा सर्व्वं त्रिगर्त्ताधिपतिः सुशर्म्मा । प्रमथ्य जित्वा च प्रसह्य मत्स्यं विराटमोजस्विनमभ्यधावत् ॥ ७ ॥ तौ निहत्य पृथग्धूर्य्यावुभौ तौ पार्ष्णिसारथी । विरथं मत्स्यराजानं जीवग्राहमगृह्णताम् ॥ ८ ॥ तमुन्मथ्य सुशर्म्माथ युवतीमिव कामुकः । स्यन्दनं स्वं समारोप्य प्रययौ शीघ्रवाहनः ॥ ९ ॥ तस्मिन् गृहीते विरथे विराटे बलवत्तरे । प्राद्रवन्त भयात् मत्स्यास्त्रिगर्त्तैरर्द्दिता भृशम् ॥ १० ॥ तेषु सन्त्रास्यमानेषु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । प्रत्यभाषन्महाबाहुं भीमसेनमरिन्दमम् ॥ ११ ॥ मत्स्यराजः परामृष्टस्त्रिगर्त्तेन सुशर्म्मणा । तं मोचय महाबाहो न गच्छेद्द्विषतां वशम् ॥ १२ ॥ उषिताः स्म सुखं सर्व्वे सर्व्वकामैः सुपूजिताः । भीमसेन त्वया कार्य्या तस्य वासस्य निष्कृतिः ॥ १३ ॥

भीमसेन उवाच । अहमेनं परित्रास्ये शासनात्तव पार्थिव । पश्य मे सुमहत्कर्म्म युध्यतः सह शत्रुभिः ॥ १४ ॥ स्वबाहुबलमाश्रित्य तिष्ठ त्वं भ्रातृभिः सह । एकान्तमाश्रितो राजन् पश्य मेऽद्य पराक्रमम् ॥ १५ ॥ सुस्कन्धोऽयं महावृक्षो गदारूप इव स्थितः । एनमेव समारुज्य द्रावयिष्यामि शात्रवान् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं मत्तमिव मातङ्गं वीक्षमाणं वनस्पतिम् । अब्रवीद्भ्रातरं वीरं धर्म्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १७ ॥ मा भीम साहसं कार्षीस्तिष्ठत्वेष वनस्पतिः । मा त्वां वृक्षेण कर्म्माणि कुर्व्वाणमतिमानुषम् ॥ १८ ॥ जनाः समवबुध्येरन् भीमोऽयमिति भारत । अन्यदेवायुधं किञ्चित् प्रतिपद्यस्व मानुषम् ॥ १९ ॥ चापं वा यदि वा शक्तिं निस्त्रिंशं वा परश्वधम् । यदेव मानुषं भीम भवेदन्यैरलक्षितम् ॥ २० ॥ तदेवायुधमादाय मोचयाशु महीपतिम् । यमौ च चक्ररक्षौ ते भवितारौ महाबलौ । सहिताः समरे तत्र मत्स्यराजं परीप्सत ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तु वेगेन भीमसेनो महाबलः। गृहीत्वा तु धनुःश्रेष्ठं जवेन सुमहाजवः॥ २२॥ व्यमुञ्चच्छर-वर्षाणि सतोय इव तोयदः। तं भीमो भीमकर्माणं सुशर्माणमथा-द्रवत्॥ २३॥ विराटं समवीच्यैनं तिष्ठतिष्ठेति चावदत्। सुशर्मा चिन्तयामास कालान्तकयमोपमम्॥ २४॥ तिष्ठतिष्ठेति भाषन्तं पृष्ठतो रथपुङ्गवः। पश्यतां सुमहत् कर्म महद्युद्धमुपस्थितम्॥२५॥ परावृत्तो धनुर्गृह्य सुशर्मा भ्रातृभिः सह। निमेषान्तरमात्रेण भीमसेनेन ते रथाः॥ २६॥ रथानाञ्च गजानाञ्च वाजिनाञ्च ससादिनाम्। सहस्रशतसङ्घाताः शूराणामुग्रधन्विनाम्। पातिता भीमसेनेन विराटस्य समीपतः॥ २७॥ पत्तयो निहतास्तेषां गदां गृह्य महात्मना। तद्दृष्ट्वा तादृशं युद्धं सुशर्मा युद्धदुर्मदः॥ २८॥ चिन्तयामास मनसा किं शेषं हि बलस्य मे। अपरो दृश्यते सैन्ये पुरा मग्नो महाबले॥ २९॥ आकर्णपूर्णेन तदा धनुषा प्रत्य-दृश्यत। सुशर्मा सायकांस्तीक्ष्णान् क्षिपते च पुनः पुनः॥ ३०॥ ततः समस्तास्ते सर्वे तुरगानभ्यचोदयन्। दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणा-स्त्रिगर्त्तान् प्रत्यमर्षणाः॥ ३१॥ तान्निवृत्तरथान् दृष्ट्वा पाण्डवान् सा महाचमूः। वैराटिः परमक्रुद्धो युयुधे परमाद्भुतम्॥ ३२॥ सहस्रमवधीत्तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। भीमः सप्त सहस्राणि यमलोकमदर्शयत्॥ ३३॥ नकुलश्चापि सप्तैव शतानि प्राहिणो-च्छरैः। शतानि त्रीणि शूराणां सहदेवः प्रतापवान्॥ ३४॥ युधिष्ठिरसमादिष्टो निजघ्ने पुरुषर्षभः। ततोऽभ्यपतदत्युग्रः सुश-र्माणमुदायुधः। हत्वा तां महतीं सेनां त्रिगर्त्तानां महारथः॥३५॥ ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमाणो महारथः। अभिपत्य सुशर्माणं शरैरभ्याहनद्भृशम्॥ ३६॥ सुशर्मापि सुसंरब्धस्त्वरमाणो युधि-ष्ठिरम्॥ १०॥ अविध्यन्नवभिर्वाणैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान्। ततो राजन्नाशुकारी कुन्तीपुत्रो वृकोदरः॥ ३८॥ समासाद्य सुशर्माण-

मध्वानस्य व्यपोथयत्। पृष्ठगोपांश्च तस्याथ हत्वा परमसायकैः ॥ ३९ ॥ अथास्य सारथिं क्रुद्धो रथोपस्थादपातयत्। चक्ररक्षश्च शूरो वै मदिराक्षोऽतिविश्रुतः ॥ ४० ॥ समायाद्विरथं दृष्ट्वा त्रिगर्त्तं प्राहरत्तदा। ततो विराटः प्रस्कन्द्य रथादथ सुशर्म्मणः ॥४१॥ गदां तस्य परामृश्य तमेवाभ्यद्रवद्बली। स चचार गदापाणिर्वृद्धोऽपि तरुणो यथा ॥ ४२ ॥ पलायमानं त्रैगर्त्तं दृष्ट्वा भीमोऽभ्यभाषत। राजपुत्र निवर्त्तस्व न ते युक्तं पलायनम् ॥ ४३ ॥ अनेन वीर्य्येण कथं गास्त्वं प्रार्थयसे बलात्। कथं चानुचरांस्त्यक्त्वा शत्रुमध्ये विषीदसि ॥ ४४ ॥ इत्युक्तः स तु पार्थेन सुशर्म्मा रथयूथपः। तिष्ठतिष्ठेति भीमं स सहसाभ्यद्रवद्बली ॥ ४५ ॥ भीमस्तु भीमसङ्काशो रथात् प्रस्कन्द्य पाण्डवः। प्राद्रवत्तूर्णमव्यग्रो जीवितेप्सुः सुशर्म्मणः ॥ ४६ ॥ तं भीमसेनो धावन्तमभ्यधावत वीर्य्यवान्। त्रिगर्त्तराजमादातुं सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ ४७ ॥ अभिद्रुत्य सुशर्म्माणं केशपक्षे परामृशत्। समुद्यम्य तु रोषात्तं निष्पिपेष महीतले ॥ ४८ ॥ पदा मूर्द्धि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः। तस्य जानु ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना ॥ ४९ ॥ स मोहमगमद्राजा प्रहारवरपीड़ितः। तस्मिन् गृहीते विरथे त्रिगर्त्तानां महारथे ॥ ५० ॥ अभज्यत बलं सर्वं त्रैगर्त्तं तद्भयातुरम्। निवर्त्त्य गास्ततः सर्वाः पाण्डुपुत्रा महारथाः ॥ ५१ ॥ अवजित्य सुशर्म्माणं धनं चादाय सर्वशः। स्वबाहुबलसम्पन्ना ह्रीनिषेवा यतव्रताः ॥ ५२ ॥ विराटस्य महात्मनः परिक्लेशविनाशनाः। स्थिताः समक्षं ते सर्वे त्वथ भीमोऽभ्यभाषत ॥ ५३ ॥ नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति। किन्तु शक्यं मया कर्त्तुं यद्राजा सततं घृणी ॥ ५४ ॥ गले गृहीत्वा राजानमानीय विवशं वशम्। तत एनं विचेष्टन्तं बद्ध्वा पार्थो वृकोदरः ॥ ५५ ॥ रथमारोपयामास विसंज्ञं पांशुगुण्ठितम्। अभ्येत्य रणमध्यस्थमभ्यगच्छद्युधिष्ठिरम्

॥ ५६ ॥ दर्शयामास भीमस्तु सुशर्माणं नराधिपम् । प्रोवाच पुरुषव्याघ्रो भीममाहवशोभिनम् ॥ ५७ ॥ तं राजा प्राहसद्दृष्ट्वा मुच्यतां वै नराधमः । एवमुक्तोऽब्रवीद्भीमः सुशर्माणं महाबलम् ॥ ५८ ॥

भीम उवाच । जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु । दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संसत्सु च सभासु च ॥ ५९ ॥ एवन्ते जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः । तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयं वचः ॥ ६० ॥

युधिष्ठिर उवाच । मुञ्च मुञ्चाधमाचारं प्रमाणं यदि ते वयम् । दासभावं गतो ह्येष विराटस्य महीपतेः । अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मैवं कार्षीः कदाचन ॥ ६१ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि सुशर्मनिग्रहे
त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ते तु सव्रीडः सुशर्मासीदधोमुखः । स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य प्रतस्थिवान् ॥ १ ॥ विसृज्य तु सुशर्माणं पाण्डवास्ते हतद्विषः । स्वबाहुबलसम्पन्ना ह्रीनिषेवा यतव्रताः ॥ २ ॥ संग्रामशिरसो मध्ये तां रात्रिं सुखिनोऽवसन् । ततो विराटः कौन्तेयानतिमानुषविक्रमान् । अर्चयामास वित्तेन मानेन च महारथान् ॥ ३ ॥

विराट उवाच । यथैव मम रत्नानि युष्माकं तानि वै तथा । कार्यं कुरुत वै सर्वं यथाकामं यथासुखम् ॥ ४ ॥ ददाम्यलङ्कृताः कन्या वसूनि विविधानि च । मनसश्चाप्यभिप्रेतं युद्धे शत्रुनिवर्हणाः ॥ ५ ॥ युष्माकं विक्रमादद्य मुक्तोऽहं स्वस्तिमानिह । तस्माद्भवन्तो मत्स्यानामीश्वराः सर्व एव हि ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथेतिवादिनं मत्स्यं कौरवेयाः पृथक् पृथक् । ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ७ ॥ प्रतिनन्दाम ते वाक्यं सर्वञ्चैव विशाम्पते । एतेनैव प्रतीताः स्म यत्त्वं मुक्तोऽद्य शत्रुभिः ॥ ८ ॥ ततोऽब्रवीत् प्रीतमना मत्स्यराजो युधिष्ठिरम् । पुनरेव महाबाहुर्विराटो राजसत्तमः ॥ ९ ॥ एहि त्वामभिषेक्ष्यामि मत्स्यराजस्तु नो भवान् । मनसश्चाप्यभिप्रेतं यथेष्टं भुवि दुर्ल्लभम् ॥ १० ॥ तत्तेऽहं सम्प्रदास्यामि सर्वमर्हति नो भवान् । रत्नानि गाः सुवर्णञ्च मणिमुक्तमथापि च ॥ ११ ॥ वैयाघ्रपद्य विप्रेन्द्र सर्वथैव नमोऽस्तु ते । त्वत्कृते ह्यद्य पश्यामि राज्यं सन्तानमेव च ॥ १२ ॥ यतश्च जातसंरम्भो न च शत्रुवशङ्गतः ततो युधिष्ठिरो मत्स्यं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १३ ॥ प्रतिनन्दामि ते वाक्यं मनोज्ञं मत्स्य भाषसे । आनृशंस्यपरो नित्यं सुसुखी सततं भव ॥ १४ ॥ गच्छन्तु दूतास्त्वरितं नगरं तव पार्थिव । सुहृदां प्रियमाख्यातुं घोषयन्तु च ते जयम् ॥ १५ ॥ ततस्तद्वचनान्मत्स्यो दूतान् राजा समादिशत् । आचक्षध्वं पुरं गत्वा संग्रामे विजयं मम ॥ १६ ॥ कुमार्य्यः समलङ्कृत्य पर्य्यागच्छन्तु मे पुरात् । वादित्राणि च सर्वाणि गणिकाश्च स्वलङ्कृताः ॥ १७ ॥ एतामाज्ञां ततः श्रुत्वा राज्ञा मत्स्येन चोदिताः । तामाज्ञां शिरसा कृत्वा प्रस्थिता हृष्टमानसाः ॥ १८ ॥ ते गत्वा तत्र तां रात्रिमथ सूर्य्योदयं प्रति । विराटस्य पुराभ्यासे दूता जयमघोषयन् ॥ १९ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि विराटजयघोषे
चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच। याते त्रिगर्त्तान्मत्स्ये तु पशूंस्तान्वै
परीप्सति। दुर्य्योधनः सहामात्यो विराटमुपयादथ॥ १॥
भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च कृपश्च परमास्त्रवित्। द्रौणिश्च सौबलश्चैव
तथा दुःशासनः प्रभो॥ २॥ विविंशतिर्विकर्णश्च चित्रसेनश्च वीर्य्य-
वान्। दुर्मुखो दुःसहश्चैव ये चैवान्ये महारथाः॥ ३॥ एते
मत्स्यमुपागम्य विराटस्य महीपतेः। घोषान् विद्राव्य तरसा
गोधनं जह्रुरोजसा॥ ४॥ षष्टिं गवां सहस्राणि कुरवः काल-
यन्ति च। महता रथवंशेन परिवार्य्य समन्ततः॥ ५॥ गोपा-
लानान्तु घोषस्य हन्यतां तैर्महारथैः। आरावः सुमहानासीत्
सम्प्रहारे भयङ्करे॥ ६॥ गोपाध्यक्षो भयत्रस्तो रथमास्थाय
सत्वरः। जगाम नगरायैव परिक्रोशंस्तदार्त्तवत्॥ ७॥ संप्रविश्य
पुरं राज्ञो नृपवेश्माभ्ययात्ततः। अवतीर्य्य रथात्तूर्णमाख्यातुं
प्रविवेश ह॥ ८॥ दृष्ट्वा भूमिञ्जयं नाम पुत्रं मत्स्यस्य मानिनम्।
तस्मै तत् सर्व्वमाचष्ट राष्ट्रस्य पशुकर्षणम्॥ ९॥ षष्टिं गवां सह-
स्राणि कुरवः कालयन्ति ते। तद्विजेतुं समुत्तिष्ठ गोधनं राष्ट्र-
वर्द्धन॥ १०॥ राजपुत्र हितप्रेप्सुः क्षिप्रं निर्य्याहि च स्वयम्।
त्वां हि मत्स्यो महीपालः शून्यपालमिहाकरोत्॥ ११॥ त्वया
परिषदो मध्ये श्लाघते स नराधिपः। पुत्रो ममानुरूपश्च शूरश्चेति
कुलोद्वहः॥ १२॥ इष्वस्त्रे निपुणो योधः सदा वीरश्च मे सुतः।
तस्य तत्सत्यमेवास्तु मनुष्येन्द्रस्य भाषितम्॥ १३॥ आवर्त्तय कुरून्
जित्वा पशून् पशुमताम्वर। निर्द्दहैषामनीकानि भीमेन शर-
तेजसा॥ १४॥ धनुश्च्युतै रुक्मपुङ्खैः शरैः सन्नतपर्व्वभिः। द्विषतां
भिन्ध्यनीकानि गजानामिव यूथपः॥ १५॥ पाशोपधानां ज्या-
तन्त्रीञ्चापदण्डां महास्वनाम्। शरवर्णां धनुर्वीणां शत्रुमध्ये
प्रवादय॥ १६॥ श्वेता रजतसङ्काशा रथे युज्यन्तु ते हयाः।
ध्वजञ्च सिंहञ्चौवर्णमुच्छ्रयन्तु तव प्रभो॥ १७॥ रुक्मपुङ्खाः प्रस-

न्याग्रा मुक्ता हस्तवता त्वया । छादयन्तु शराः सूर्य्यं राज्ञां मार्गनिरोधकाः ॥ १८ ॥ रणे जित्वा कुरून् सर्वान् वज्रपाणिरिवासुरान् । यशो महदवाप्य त्वं प्रविशेदं पुरं पुनः ॥ १९ ॥ त्वं हि राष्ट्रस्य परमा गतिर्मत्स्यपतेः सुतः । यथा हि पाण्डुपुत्राणामर्जुनो जयतां वरः ॥ २० ॥ एवमेव गतिर्नूनं भवान् विषयवासिनाम् । गतिमन्तो भवन्त्वद्य सर्व्वे विषयवासिनः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । स्त्रीमध्य उक्तस्तेनासौ तद्वाक्यमभयङ्करम् । अन्तःपुरे श्लाघमान इदं वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरप्रशंसायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

उत्तर उवाच । अद्याहमनुगच्छेयं दृढधन्वा गवां पदम् । यदि मे सारथिः कश्चिद्भवेदश्वेषु कोविदः ॥ १ ॥ तन्त्वहं नावगच्छामि यो मे यन्ता भवेन्नरः । पश्यध्वं सारथिं क्षिप्रं मम युक्तं प्रयास्यतः ॥ २ ॥ अष्टाविंशतिरात्रं वा मासं वा नूनमन्ततः । यत्तदासीन्महद्युद्धं तत्र मे सारथिर्हतः ॥ ३ ॥ स लभेयं यदा त्वन्यं हययानविदं नरम् । त्वरावानद्य यात्वाहं समुच्छ्रितमहाध्वजम् ॥ ४ ॥ विगाह्य तत् परानीकं गजवाजिरथाकुलम् । शस्त्रप्रतापनिर्वीर्य्यान् कुरून् जित्वानये पशून् ॥ ५ ॥ दुर्य्योधनं शान्तनवं कर्णं वैकर्त्तनं कृपम् । द्रोणञ्च सहपुत्रेण महेष्वासान् समागतान् ॥ ६ ॥ वित्रासयित्वा संग्रामे दानवानिव वज्रभृत् । अनेनैव मुहूर्त्तेन पुनः प्रत्यानये पशून् ॥ ७ ॥ शून्यमासाद्य कुरवः प्रयान्त्यादाय गोधनम् । किन्नु शक्यं मया कर्त्तुं यदहं तत्र

नाभवम् ॥ ८ ॥ पश्येयुरद्य मे वीर्य्यं कुरवस्ते समागताः। किन्तु पार्थोऽर्जुनः साक्षादयमस्मान् प्रबाधते ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वा तदर्जुनो वाक्यं राज्ञः पुत्रस्य भाषतः। अतीतः समये काले प्रियां भार्य्यामनिन्दिताम् ॥ १० ॥ द्रुपदस्य सुतान्तन्वीं पाञ्चालीं पावकात्मजाम्। सत्यार्जवगुणोपेतां भर्त्तुः प्रियहिते रताम् ॥ ११ ॥ उवाच रहसि प्रीतः कृष्णां सर्वार्थकोविदः। उत्तरं ब्रूहि कल्याणि क्षिप्रं मद्वचनादिदम् ॥ १२ ॥ अयं वै पाण्डवस्यासीत् सारथिः सम्मतो दृढः। महायुद्धेषु संसिद्धः स ते यन्ता भविष्यति ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्य तद्वचनं स्त्रीषु भाषतश्च पुनः पुनः। न सामर्षत पाञ्चाली बीभत्सोः परिकीर्त्तनम् ॥ १४ ॥ अथैनमुपसङ्गम्य स्त्रीमध्यात् सा तपस्विनी। व्रीड़मानेव शनकैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥ योऽसौ बृहद्वारणाभो युवा सुप्रियदर्शनः। बृहन्नलेति विख्यातः पार्थस्यासीत् स सारथिः ॥ १६ ॥ धनुष्यनवरश्चासीत्तस्य शिष्यो महात्मनः। दृष्टपूर्वो मया वीर चरन्त्या पाण्डवान् प्रति ॥ १७ ॥ यदा तत् पावको दावमदहत् खाण्डवं वनम्। अर्जुनस्य तदानेन संगृहीता हयोत्तमाः ॥ १८ ॥ तेन सारथिना पार्थः सर्वभूतानि सर्वशः। अजयत् खाण्डवप्रस्थे न हि यन्तास्ति तादृशः ॥ १९ ॥

उत्तर उवाच। सैरिन्धि, जानासि तथा युवानं नपुंसको नैव भवेद्यथासौ। अहं न शक्नोमि बृहन्नलां शुभे वक्तुं स्वयं यतस्व हयान्ममेति वै ॥ २० ॥

द्रौपद्युवाच। येयं कुमारी सुश्रोणी भगिनी ते यवीयसी। अस्याः स वीर वचनं करिष्यति न संशयः ॥ २१ ॥ यदि वै सारथिः स स्यात् कुरून् सर्वान्न संशयः। जित्वा गाश्च समादाय ध्रुवमागमनं भवेत् ॥ २२ ॥ एवमुक्तः स सैरिन्ध्र्या भगिनीं

प्रत्यभाषत। गच्छ त्वमनवद्याङ्गि तामानय बृहन्नलाम् ॥ २३ ॥
सा भ्रात्रा प्रेषिता शीघ्रमगच्छन्नर्त्तनागृहम्। यत्रास्ते स महा-
बाहुश्छन्नः सत्रेण पाण्डवः ॥ २४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि बृहन्नलासारथ्यकथने
षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच। सा प्राद्रवत्काञ्चनमाल्यधारिणी ज्येष्ठेन
भ्रात्रा प्रहिता यशस्विनी। सुदक्षिणा वेदिविलग्नमध्या सा पद्म-
पत्राभनिभा शिखण्डिनी ॥ १ ॥ तन्वी शुभाङ्गी मणिचित्रमेखला
मत्स्यस्य राज्ञो दुहिता श्रियावृता। तन्नर्त्तनागारमरालपक्ष्मा
शतह्रदा मेघमिवाभ्यपद्यत ॥ २ ॥ सा हस्तिहस्तोपमसंहतोरू-
रनिन्दिता चारुदती सुमध्यमा। आसाद्य तं वै वरमाल्यधारिणी
पार्थं शुभा नागवधूरिव द्विपम् ॥ ३ ॥ सा रत्नभूता मनसः प्रिया-
र्चिता सुता विराटस्य यथेन्द्रलक्ष्मीः। सुदर्शनीया प्रमुखे यश-
स्विनी प्रीत्याब्रवीदर्जुनमायतेक्षणा ॥ ४ ॥ सुसंहतोरुं कनको-
ज्ज्वलत्वचं पार्थः कुमारीं स तदाभ्यभाषत। किमागमः काञ्चन-
माल्यधारिणी मृगाक्षि किन्नु त्वरितेव भामिनी। किं ते मुखं
सुन्दरि नप्रसन्नमाचक्ष्व तत्त्वं मम शीघ्रमङ्गने ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच। स तां दृष्ट्वा विशालाक्षीं राजपुत्रीं सखीं
सखा। प्रहसन्नब्रवीद्राजन् किमागमनमित्युत ॥ ६ ॥ तमब्रवी-
द्राजपुत्री समुपेत्य नरर्षभम्। प्रणयम्भावयन्ती सा सखीमध्य इदं
वचः ॥ ७ ॥ गावो राष्ट्रस्य कुरुभिः काल्यन्ते नो बृहन्नले। तान्
विजेतुं मम भ्राता प्रयास्यति धनुर्द्धरः ॥ ८ ॥ न चिरं निहतस्तस्य
संग्रामे रथसारथिः। तेन नास्ति समः सूतो योऽस्य सारथ्य-
माचरेत् ॥ ९ ॥ तस्मै प्रयतमानाय सारथ्यार्थं बृहन्नले। आच-

यद्यै हयज्ञाने सैरिन्ध्री कौशलं तव ॥ १० ॥ अर्जुनस्य किला-शीत्त्वं सारथिर्दयितः पुरा। त्वयाजयत् सहायेन पृथिवीं पाण्डव-र्षभः। सा सारथ्यं मम भ्रातुः कुरु साधु वृहन्नले ॥ ११ ॥ दूराद्दूरतरं गावो ह्रियन्ते कुरुभिर्हि नः। अथैतद्वचनं मेऽद्य नियुक्ता न करिष्यसि ॥ १२ ॥ प्रणयादुच्यमाना त्वं परित्यच्यामि जीवितम्। एवमुक्तस्तु सुश्रोण्या तया सख्या परन्तपः ॥ १३ ॥ जगाम राजपुत्रस्य सकाशममितौजसः। तमाव्रजन्तन्त्वरितं प्रभिन्न-मिव कुञ्जरम् ॥ १४ ॥ अन्वगच्छद्विशालाक्षी शिशुं गजवधूरिव। दूरादेव तु तां प्रेक्ष्य राजपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ १५ ॥ त्वया सारथिना पार्थः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत्। पृथिवीमजयत् कृत्स्नां कुन्तीपुत्रो धनञ्जय ॥ १६ ॥ सैरिन्ध्री त्वां समाचष्टे सा हि जानाति पाण्ड-वान्। संयच्छ मामकानश्वांस्तथैव त्वं वृहन्नले ॥ १७ ॥ कुरुभि-र्योत्स्यमानस्य गोधनानि परीप्सतः। अर्जुनस्य किलाशीत्त्वं सारथिर्दयितः पुरा ॥ १८ ॥ त्वयाजयत्सहायेन पृथिवीं पाण्डव-र्षभः। एवमुक्ता प्रत्युवाच राजपुत्रं वृहन्नला ॥ १९ ॥ का शक्ति-र्मम सारथ्यं कर्त्तुं संग्राममूर्द्धनि। गीतं वा यदि वा नृत्यं वादित्रं वा पृथग्विधम्। तत्करिष्यामि भद्रन्ते सारथ्यं तु कुतो मम ॥२०॥

उत्तर उवाच। वृहन्नले गायनो वा नर्त्तनो वा पुनर्भव। क्षिप्रं मे रथमास्थाय निगृह्णीष्व हयोत्तमान् ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच। स तत्र नर्मसंयुक्तमकरोत् पाण्डवो बहु। उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वं जानन्नरिन्दमः ॥ २२ ॥ ऊर्द्धमुत्क्षिप्य कवचं शरीरे प्रत्यमुञ्चत। कुमार्य्यस्तत्र तं दृष्ट्वा प्राहसन् पृथु-लोचनाः ॥ २३ ॥ स तु दृष्ट्वा विमुञ्चन्तं स्वयमेवोत्तरस्ततः। कव-चेन महार्हेण समनह्यद्वृहन्नलाम् ॥ २ ॥ स बिभ्रत् कवचञ्चाग्र्यं स्वयमप्यमूमत्तरम्। ध्वजञ्च सिंहमुच्छ्रित्य सारथ्ये समकल्पयत् ॥ २५ ॥ धनंषि च महार्हाणि बाणांश्च रुचिरान् बहून्। आदाय

प्रययौ वीरः स बृहन्नलसारथिः ॥ २६ ॥ अथोत्तरा च कन्याश्च सख्यस्तामब्रुवंस्तदा। बृहन्नले आनयेथा वासांसि रुचिराणि च ॥ २७ ॥ पाञ्चालिकार्थं चित्राणि सूक्ष्माणि च मृदूनि च। विजित्य संग्रामगतान् भीष्मद्रोणमुखान् कुरून् ॥ २८ ॥ एवं ता ब्रुवतीः कन्याः सहिताः पाण्डुनन्दनः। प्रत्युवाच हसन् पार्थो मेघदुन्दुभिनिस्वनः ॥ २९ ॥

बृहन्नलोवाच। यद्युत्तरोऽयं संग्रामे विजेष्यति महारथान्। अथाहरिष्ये वासांसि दिव्यानि रुचिराणि च ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा तु बीभत्सुस्ततः प्राचोदयद्धयान्। कुरूनभिमुखः शूरो नानाध्वजपताकिनः ॥ ३१ ॥ तमुत्तरं वीक्ष्य रथोत्तमे स्थितं बृहन्नलया सहितं महाभुजम्। स्त्रियश्च कन्याश्च द्विजाश्च सुव्रताः प्रदक्षिणं चक्रुरथोचुरङ्गनाः ॥ ३२ ॥ यदर्जुनस्यर्षभतुल्यगामिनः पुराभवत् खाण्डवदाहमङ्गलम्। कुरून् समासाद्य रणे बृहन्नले सहोत्तरेणाद्य तदस्तु मङ्गलम् ॥ ३३ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि उत्तरनिर्याणे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच। स राजधान्या निर्याय वैराटिरकुतोभयः। प्रयाहीत्यब्रवीत् सूतं यत्र ते कुरवो गताः ॥ १ ॥ समवेतान् कुरून् सर्वान् जिगीषूनवजित्य वै। गास्तेषां क्षिप्रमादाय पुनरेष्याम्यहं पुरम् ॥ २ ॥ ततस्तांश्चोदयामास सदश्वान् पाण्डुनन्दनः। ते हया नरसिंहेन चोदिता वातरंहसः ॥ ३ ॥ आलिखन्त इवाकाशमूहुः काञ्चनमालिनः। नातिदूरमथो गत्वा मत्स्यपुत्रधनञ्जयौ ॥ ४ ॥ अवेक्षेताममित्रघ्नौ कुरूणाम्बलिनां बलम्। श्मशानमभितो गत्वा आससाद कुरूनथ ॥ ५ ॥ तां शमीमन्व-

वीच्येतां व्यूढानीकांश्च सर्वशः। तदनीकं महत्तेषां विबभौ सागरोपमम् ॥ ६ ॥ सर्पमाणमिवाकाशे वनं बहुलपादपम्। ददृशे पार्थिवो रेणुर्जनितस्तेन सर्पता ॥ ७ ॥ दृष्टिप्रणाशो भूतानां दिवस्पृक् कुरुसत्तम। तदनीकं महद्दृष्ट्वा गजाश्वरथसङ्कुलम् ॥ ८ ॥ कर्णदुर्य्योधनकृतैर्गुप्तं शान्तनवेन च। द्रोणेन च सपुत्रेण महेष्वासेन धीमता। हृष्टरोमा भयोद्विग्नः पार्थं वैराटिरब्रवीत् ॥९॥

उत्तर उवाच। नोत्सहे कुरुभिर्योद्धुं रोमहर्षं हि पश्य मे। बहुप्रवीरमत्युग्रं देवैरपि दुरासदम् ॥ १० ॥ प्रतियोद्धुं न शक्ष्यामि कुरुसैन्यमनन्तकम्। नाशंसे भारतीं सेनां प्रवेष्टुं भीमकार्मुकाम् ॥ ११ ॥ रथनागाश्वकलिलां पत्तिध्वजसमाकुलाम्। दृष्ट्वैव हि परानाजौ मनः प्रव्यथतीव मे ॥ १२ ॥ यत्र द्रोणश्च भीष्मश्च कृपः कर्णो विविंशतिः। अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च वाह्लिकः ॥ १३ ॥ दुर्य्योधनस्तथा वीरो राजा च रथिनां वरः। द्युतिमन्तो महेष्वासाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १४ ॥ दृष्ट्वैव हि कुरूनेतान् व्यूढानीकान् प्रहारिणः। हृषितानि च रोमाणि कश्मलञ्चागतं मम ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच। अविजातो विजातस्य मौर्ख्याद्धूर्त्तस्य पश्यतः। परिदेवयते मन्दः सकाशे सव्यसाचिनः ॥ १६ ॥ त्रिगर्त्तान्मे पिता यातः शून्ये सम्प्रणिधाय माम्। सर्वां सेनामुपादाय न मे सन्तीह सैनिकाः ॥ १७ ॥ सोऽहमेको बहून् वालः कृतास्त्रानकृतश्रमः। प्रतियोद्धुं न शक्ष्यामि निवर्त्तस्व बृहन्नले ॥ १८ ॥

बृहन्नलोवाच। भयेन दीनरूपोऽसि द्विषतां हर्षवर्द्धनः। न च तावत् कृतं कर्म परैः किञ्चित् रणाजिरे ॥ १९ ॥ स्वयमेव च मामात्थ वह मां कौरवान् प्रति। सोऽहं त्वां तत्र नेष्यामि यत्रैते बहुला ध्वजाः ॥ २० ॥ मध्यमामिषगृध्राणां कुरूणा-

माततायिनाम् । नेष्यामि त्वां महाबाहो पृथिव्यामपि युध्यताम् ॥२१॥ तथा स्त्रीषु प्रतिश्रुत्य पौरुषं पुरुषेषु च। कत्थमानोऽभिनिर्य्याय किमर्थं न युयुत्ससे ॥ २२ ॥ न चेद्विजित्य गास्तास्त्वं गृहान् वै प्रतियास्यसि। प्रहसिष्यन्ति वीर त्वां नरा नार्य्यश्च सङ्गताः ॥ २३॥ अहमप्यत्र सैरिन्ध्र्या ख्यातः सारथ्यकर्म्मणि। न च शक्ष्याम्यनिर्जित्य गाः प्रयातुं पुरं प्रति ॥ २४ ॥ स्तोत्रेण चैव सैरिन्ध्र्यास्तव वाक्येन तेन च। कथं न युध्येयमहं कुरून् सर्वान् स्थिरो भव ॥ २५ ॥

उत्तर उवाच। कामं हरन्तु मत्स्यानां भूयांसः कुरवो धनम्। प्रहसन्तु च मां नार्य्यो नरा वापि बृहन्नले ॥ २६ ॥ संग्रामे न च कार्य्यं मे गावो गच्छन्तु चापि मे। शून्यं मे नगरञ्चापि पितुश्चैव बिभेम्यहम् ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच। एत्युक्त्वा प्राद्रवद्भीतो रथात् प्रस्कन्द्य कुण्डली। त्यक्त्वा मानं च दर्पञ्च विसृज्य सशरन्धनुः ॥ २८ ॥

बृहन्नलोवाच। नैष शूरैः स्मृतो धर्म्मः क्षत्रियस्य पलायनम्। श्रेयस्तु मरणं युद्धे न भीतस्य पलायनम् ॥ २९ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा तु कौन्तेयः सोऽवप्लुत्य रथोत्तमात्। तमन्वधावद्धावन्तं राजपुत्रं धनञ्जयः ॥ ३० ॥ दीर्घां वेणीं विधुन्वानः साधुरक्ते च वाससी। विधूय वेणीं धावन्तमजानन्तोऽर्जुनं तदा ॥ ३१ ॥ सैनिकाः प्राहसन् केचित्तथारूपमवेक्ष्य तम्। तं शीघ्रमभिधावन्तं सम्प्रेक्ष्य कुरवोऽब्रुवन् ॥ ३२ ॥ क एष वेशसंच्छन्नो भस्मन्येव हुताशनः। किञ्चिदस्य यथा पुंसः किञ्चिदस्य यथा स्त्रियः ॥ ३३ ॥ सारूप्यमर्जुनस्येव क्लीवरूपं बिभर्त्ति च। तदेवैतच्छिरोग्रीवं तौ बाहू परिघोपमौ ॥ ३४ ॥ तद्वदेवास्य विक्रान्तं नायमन्यो धनञ्जयात्। अमरेष्विव देवेन्द्रो मानुषेषु धनञ्जयः ॥ ३५ ॥ एकः कोऽस्मानुपायायादन्यो लोके

धनञ्जयात् । एकः पुत्रो विराटस्य शून्ये सन्निहितः पुरे ॥ ३६ ॥
स एष किल निर्य्यातो बालभावान्न पौरुषात् । सत्त्रेण नूनं छन्नं
हि चरन्तं पार्थमर्जुनम् ॥ ३७ ॥ उत्तरः सारथिं कृत्वा निर्यातो
नगराद्बहिः । स नो मन्यामहे दृष्ट्वा भीत एष पलायते । तन्नून-
मेष धावन्तं जिघृक्षति धनञ्जयः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । इति स्म कुरवः सर्वे विमृशन्तः पृथक्
पृथक् । न च व्यवसितुं किञ्चिदुत्तरं शक्नुवन्ति ते ॥ ३९ ॥ छन्नं
तथा तं सत्त्रेण पाण्डवं प्रेक्ष्य भारत । उत्तरन्तु प्रधावन्तमभि-
द्रुत्य धनञ्जय ॥ ४० ॥ गत्वा पदशतं तूर्णं केशपक्षे परामृशत् ।
सोऽर्जुनेन परामृष्टः पर्य्यदेवयदार्त्तवत् । बहुलं कृपणञ्चैव विरा-
टस्य सुतस्तदा ॥ ४१ ॥

उत्तर उवाच । शृणुयास्त्वं हि कल्याणि बृहन्नले सुमध्यमे ।
निवर्त्तय रथं क्षिप्रं जीवन् भद्राणि पश्यति ॥ ४२ ॥ शातकुम्भस्य
शुद्धस्य शतं निष्कान् ददामि ते । मणीनष्टौ च वैदूर्य्यान् हेमबद्धा-
न्महाप्रभान् ॥ ४३ ॥ हेमदण्डप्रतिच्छन्नं रथं युक्तञ्च सुव्रतैः ।
मत्तांश्च दश मातङ्गान् मुञ्च मान्तु बृहन्नले ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमादीनि वाक्यानि विलपन्तमचेतसम् ।
प्रहस्य पुरुषव्याघ्रो रथस्यान्तिकमानयत् ॥ ४५ ॥ अथैनमब्रवीत्
पार्थो भयार्त्तं नष्टचेतसम् । यदि नोत्सहसे योद्धुं शत्रुभिः शत्रु-
कर्षण ॥ ४६ ॥ एहि मे त्वं हयान् यच्छ युध्यमानस्य शत्रुभिः ।
प्रयाह्येतद्रथानीकं मद्बाहुबलरक्षितः ॥ ४७ ॥ अप्रधृष्यतमं घोरं
गुप्तम्वीरैर्महारथैः । माभैस्त्वं राजपुत्राग्र्य क्षत्रियोऽसि परन्तप
॥ ४८ ॥ कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विषीदसि । अहं वै
कुरुभिर्योत्स्ये विजेष्यामि च ते पशून् ॥ ४९ ॥ प्रविश्यैतद्रथानीक-
मप्रधृष्यं दुरासदम् । यन्ता भव नरश्रेष्ठ योत्स्येऽहं कुरुभिः सह
॥ ५० ॥ एवं ब्रुवाणो बीभत्सुर्वैराटिमपराजितः । समाश्वास्य

मुहूर्त्तमुत्तरं भरतर्षभ ॥ ५१ ॥ तत एनं विचेष्टन्तमकामं भयपीड़ितम् । रथमारोपयामास पार्थः प्रहरताम्वरः ॥ ५२ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि उत्तराश्वासने अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं दृष्ट्वा क्लीववेशेन रथस्थं नरपुङ्गवम् । शमीमभिमुखं यान्तं रथमारोप्य चोत्तरम् ॥ १ ॥ भीष्मद्रोणमुखास्तत्र कुरवो रथिसत्तमाः । वित्रस्तमनसः सर्व्वे धनञ्जयकृताद्भयात् ॥ २ ॥ तानवेक्ष्य हतोत्साहानुत्पातानपि चाद्भुतान् । गुरुः शस्त्रभृतां श्रेष्ठो भारद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ ३ ॥ चण्डाश्च वाताः संवान्ति रुक्षाः शर्करवर्षिणः । भस्मवर्णप्रकाशेन तमसा सम्भृतं नभः ॥ ४ ॥ रुक्षवर्णाश्च जलदा दृश्यन्तेऽद्भुतदर्शनाः । निःसरन्ति च कोशेभ्यः शस्त्राणि विविधानि च ॥ ५ ॥ शिवाश्च विनदन्त्येता दीप्तायां दिशि दारुणाः । हयाश्चाश्रूणि मुञ्चन्ति ध्वजाः कम्पन्त्यकम्पिताः ॥ ६ ॥ यादृशान्यत्र रूपाणि सन्दृश्यन्ते बहूनि च । यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु साध्वसं समुपस्थितम् ॥ ७ ॥ रक्षध्वमपि चात्मानं व्यूहध्वं वाहिनीमपि । वैशसं च प्रतीक्षध्वं रक्षध्वञ्चापि गोधनम् ॥ ८ ॥ एष वीरो महेष्वासः सर्व्वशस्त्रभृताम्वरः । आगतः क्लीववेशेन पार्थो नास्त्यत्र संशयः ॥ ९ ॥ नदीज लङ्केशवनारिकेतुर्न्नगाह्वयो नाम नगारिसूनुः । एषोऽङ्गनावेशधरः किरीटी जित्वा वयं नेष्यति चाद्य गावः ॥ १० ॥ स एष पार्थो विक्रान्तः सव्यसाची परन्तपः । नायुद्धेन निवर्त्तेत सर्व्वैरपि सुरासुरैः ॥ ११ ॥ क्लेशितश्च वने शूरो वासवेनापि शिक्षितः । अमर्षवशमापन्नो वासवप्रतिमो युधि ॥ १२ ॥ नेहास्य प्रतियोद्धारमहम्पश्यामि

कौरवाः। महादेवोऽपि पार्थेन श्रूयते युधि तोषितः। किरात-
वेशप्रच्छन्नो गिरौ हिमवति प्रभुः॥ १३

कर्ण उवाच। सदा भवान् फाल्गुनस्य गुणैरस्मान्विकत्थते।
न चार्जुनः कलापूर्णो मम दुर्य्योधनस्य च॥ १४॥

दुर्य्योधन उवाच। यद्येष पार्थो राधेय कृतं कार्य्यं भवेन्मम।
ज्ञाताः पुनश्चरिष्यन्ति द्वादशाब्दान्विशाम्पते॥ १५॥ अथैष कश्चि-
देवान्यः क्लीववेशेन मानवः। शरैरेनं सुनिशितैः पातयिष्यामि
भूतले॥ १६॥

वैशम्पायन उवाच। तस्मिन् ब्रुवति तद्वाक्यं धार्त्तराष्ट्रे पर-
न्तप। भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः पौरुषन्तदपूजयन्॥ १७॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनप्रशंसायां
एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ३९॥

वैशम्पायन उवाच। तां शमीमुपसङ्गम्य पार्थो वैराटिमब्र-
वीत्। सुकुमारं समाज्ञाय संग्रामे नातिकोविदम्॥ १॥ समा-
दिष्टो मया क्षिप्रं धनूंष्यवहरोत्तर। नेमानि हि त्वदीयानि सोढुं
शक्ष्यन्ति मे बलम्॥ २॥ भारञ्चापि गुरुं वोढुं कुञ्जरांश्चान्
प्रमर्द्दितः। मम वा बाहुविक्षेपं शत्रूनिह विजेष्यतः॥ ३॥ तस्मा-
द्भूमिञ्जयारोह शमीमेतां पलाशिनीम्। अस्यां हि पाण्डुपुत्राणां
धनूंषि निहितान्युत॥ ४॥ युधिष्ठिरस्य भीमस्य वीभत्सोर्यमयो-
स्तथा। ध्वजाः शराश्च शूराणां दिव्यानि कवचानि च॥ ५॥
अत्र चैतन्महावीर्य्यं धनुः पार्थस्य गाण्डिवम्। एकं शतसहस्रेण
सम्मितं राष्ट्रवर्द्धनम्॥ ६॥ व्यायामसहमत्यर्थं तृणराजसमं
महत्। सर्वायुधमहामात्रं शत्रुसम्बाधकारकम्॥ ७॥ सुवर्ण-
विकृतं दिव्यं श्लक्ष्णमायतमव्रणम्। अलम्भारं गुरुं वोढुं दारुणं

चारुदर्शनम् ॥ ८ ॥ तादृशान्येव सर्वाणि बलवन्ति दृढानि च ।
युधिष्ठिरस्य भीमस्य बीभत्सोर्यमयोस्तथा ॥ ९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनास्त्रकथने
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

उत्तर उवाच । अस्थिन् वृक्षे किलोद्बद्धं शरीरमिति नः श्रुतम् । तदहं राजपुत्रः सन् स्पृशेयं पाणिना कथम् ॥ १ ॥ नैवंविधं मया युक्तमालब्धुं क्षत्रयोनिना । महता राजपुत्रेण मन्त्रयज्ञविदा सदा ॥ २ ॥ स्पृष्टवन्तं शरीरं मां शववाहमिवाशुचिम् । कथं वा व्यवहार्य्यं वै कुर्वीथास्त्वं बृहन्नले ॥ ३ ॥

बृहन्नलोवाच । व्यवहार्य्यश्च राजेन्द्र शुचिश्चैव भविष्यसि । धनूंष्येतानि मा भैस्त्वं शरीरं नात्र विद्यते ॥ ४ ॥ दायादं मत्स्यराजस्य कुले जातं मनस्विनाम् । त्वां कथं निन्दितं कर्म्म कारयेऽहं नृपात्मज ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स पार्थेन रथात् प्रस्कन्द्य कुण्डली । आरुरोह शमीवृक्षं वैराटिरवशस्तदा ॥ ६ ॥ तमन्वशासत् शत्रुघ्नो रथे तिष्ठन् धनञ्जयः । अवरोपय वृक्षाग्रात् धनूंष्येतानि मा चिरम् ॥ ७ ॥ परिवेष्टनमेतेषां क्षिप्रं चैव व्यपानुद । सोऽपहृत्य महार्हाणि धनूंषि पृथुवक्षसाम् ॥ ८ ॥ परिवेष्टनपत्राणि विमुच्य समुपानयत् । तथा सन्नहनान्येषां परिमुच्य समन्ततः ॥ ९ ॥ अपश्यद्गाण्डिवं तत्र चतुर्भिरपरैः सह । तेषां विमुच्यमानानां धनुषामर्कवर्च्चसाम् ॥ १० ॥ विनिश्चेरुः प्रभा दिव्या ग्रहाणामुदयेष्विव । स तेषां रूपमालोक्य भोगिनामिव जृम्भताम् ॥ ११ ॥ हृष्टरोमा भयोद्विग्नः क्षणेन समपद्यत ।

संस्मृत्य तानि चापानि भानुमन्ति बृहन्ति च । वैराटिरर्जुनं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि अस्त्रावरोपणे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

उत्तर उवाच । विन्दवो जातरूपस्य शतं यस्मिन्निपातिताः । सहस्रकोटिसौवर्णाः कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ १ ॥ वारणा यत्र सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः । सुपार्श्वं सुग्रहञ्चैव कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥२॥ तपनीयस्य शुद्धस्य षष्टिर्यस्येन्द्रगोपकाः । पृष्ठे विभक्ताः शोभन्ते कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ ३ ॥ सूर्य्या यत्र च सौवर्णास्त्रयो भासन्ति दंशिताः । तेजसा प्रज्वलन्तो हि कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ ४ ॥ शलभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविभूषिताः । सुवर्णमणिचित्रञ्च कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ ५ ॥ इमे च कस्य नाराचाः साहस्रा लोमवाहिन । समन्तात् कलधौताग्रा उपासङ्गे हिरण्मये ॥ ६ ॥ विपाठाः पृथवः कस्य गार्द्ध्रपत्राः शिलाशिताः । हारिद्रवर्णाः सुमुखाः पीताः सर्व्वायसाः शराः ॥ ७ ॥ कस्यायमसितश्चापः पञ्चशार्दूललक्षणः । वराहकर्णव्यामिश्रान् शरान् धारयते दश ॥ ८ ॥ कस्येमे पृथवो दीर्घाश्चन्द्रविम्बार्द्धदर्शनाः । शतानि सप्त तिष्ठन्ति नाराचा रुधिराशनाः ॥ ९ ॥ कस्येमे शुकपत्राभैः पूर्व्वैरर्द्धैः सुवाससः । उत्तरैरायसैः पीतैर्हेमपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ १० ॥ गुरुभारसहो दिव्यः शात्रवाणां भयङ्करः । कस्यायं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः ॥ ११ ॥ वैयाघ्रकोशे निहितो हेमचित्रत्सरुर्महान् । पृथलश्चित्रकोशश्च किङ्किणीसायको महान् ॥ १२ ॥ कस्य हेमत्सरुर्दिव्यः खड़्गः परमनिर्म्मलः । कस्यायं विमलः खड़्गो गव्ये कोशे समर्पितः ॥ १३ ॥ हेमत्सरुरनाधृष्यो नैषध्यो भारसाधनः ।

कस्य पाञ्चनखे कोषे शायको हेमविग्रहः ॥ १४ ॥ प्रमाणरूप-
सम्पन्नः पीत आकाशसन्निभः । कस्य हेममये कोषे सुतप्ते पावक-
प्रभे ॥ १५ ॥ निस्त्रिंशोऽयं गुरुः पीतः शायकः परनिर्व्रणः ।
कस्यायमसितः खड्गो हेमविन्दुभिरावृतः ॥ १६ ॥ आशीविष-
समस्पर्शः परकायप्रभेदनः । गुरुभारसहो दिव्यः सपत्नानां भय-
प्रदः ॥ १७ ॥ निर्दिशस्व यथातत्त्वं यथा पृष्टा बृहन्नले । विस्मयो
मे परो जातो दृष्ट्वा सर्व्वमिदं महत् ॥ १८ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि उत्तरस्यास्त्रदर्शने
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

बृहन्नलोवाच । यन्मां पूर्व्वमिहापृच्छः शत्रुसेनापहारिणम् ।
गाण्डीवमेतत् पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः ॥ १ ॥ सर्व्वायुधमहा-
मात्रं शातकुम्भपरिष्कृतम् । एतत्तदर्ज्जुनस्यासीत् गाण्डीवं परमा-
युधम् ॥ २ ॥ यत्तच्छतसहस्रेण सम्मितः राष्ट्रवर्द्धनम् । येन देवान्
मनुष्यांश्च पार्थो विजयते मृधे ॥ ३ ॥ चित्रमुच्चावचैर्वर्णैः श्लक्ष्ण-
मायतमव्रणम् । देवदानवगन्धर्व्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः ॥ ४ ॥
एतद्वर्षसहस्रन्तु ब्रह्मा पूर्व्वमधारयत् । ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजा-
पतिरधारयत् ॥ ५ ॥ त्रीणि पञ्चशतं चैव शक्रोऽशीतिं च पञ्च च ।
सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम् ॥ ६ ॥ पार्थः पञ्च च
षष्टिञ्च वर्षाणि श्वेतवाहनः । महावीर्य्यं महादिव्यमेतत्तद्धनु-
रुत्तमम् ॥ ७ ॥ एतत् पार्थमनुप्राप्तं वरुणाच्चारुदर्शनम् । पूजितं
सुरमर्त्त्येषु बिभर्त्ति परमं वपुः ॥ ८ ॥ सुपार्श्वं भीमसेनस्य जात-
रूपग्रहं धनुः । येन पार्थोऽजयत् कृत्स्नां दिशं प्राचीं परन्तपः
॥ ९ ॥ इन्द्रगोपकचित्रञ्च यदेतच्चारुदर्शनम् । राज्ञो युधिष्ठिर-
स्यैतद्वैराटे धनुरुत्तमम् ॥ १० ॥ सूर्य्या यस्मिंस्तु सौवर्णाः प्रका-

श्नन्ते प्रकाशिनः। तेजसा प्रज्वलन्तो वै नकुलस्यैतदायुधम् ॥११॥ शलभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविचित्रिताः। एतन्माद्रीसुतस्यापि सहदेवस्य कार्मुकम् ॥१२॥ ये त्विमे क्षुरसङ्काशाः सहस्रा लोमवाहिनः। एतेऽर्जुनस्य वैराटे शराः सर्पविषोपमाः ॥१३॥ एते ज्वलन्तः संग्रामे तेजसा शीघ्रगामिनः। भवन्ति वीरस्याक्षय्या व्यूहतः समरे रिपून् ॥१४॥ ये चेमे पृथवो दीर्घाश्चन्द्रविम्बार्द्धदर्शनाः। एते भीमस्य निशिता रिपुक्षयकराः शराः ॥१५॥ हारिद्रवर्णा ये त्वेते हेमपुङ्खाः शिलाशिताः। नकुलस्य कलापोऽयं पञ्चशार्दूललक्षणः ॥१६॥ येनासौ व्यजयत् कृत्स्नां प्रतीचीं दिशमाहवे। कलापो ह्येष तस्यासीन्माद्रीपुत्रस्य धीमतः ॥१७॥ ये त्विमे भास्कराकाराः सर्वपारसवाः शराः। एते चित्रक्रियोपेताः सहदेवस्य धीमतः ॥१८॥ ये त्विमे निशिताः पीताः पृथवो दीर्घवाससः। हेमपुङ्खास्त्रिपर्वाणो राज्ञ एते महाशराः ॥१९॥ यस्त्वयं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः। अर्जुनस्यैष संग्रामे गुरुभारसहो दृढः ॥२०॥ वैयाघ्रकोशः सुमहान् भीमसेनस्य सायकः। गुरुभारसहो दिव्यः शात्रवाणां भयङ्करः ॥२१॥ सुफलश्चित्रकोशश्च हेमत्सरुरनुत्तमः। निस्त्रिंशः कौरवस्यैव धर्मराजस्य धीमतः ॥२२॥ यस्तु पाञ्चनखे कोशे निहितश्चित्रयोधने। नकुलस्यैष निस्त्रिंशो गुरुभारसहो दृढः ॥२३॥ यस्त्वयं विपुलः खड्गो गव्ये कोशे समर्पितः। सहदेवस्य विद्ध्येनं सर्वभारसहं दृढम् ॥२४॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरस्यास्त्रदर्शने त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४३॥

उत्तर उवाच। सुवर्णविकृतानीमान्यायुधानि महात्मनाम्।
रुचिराणि प्रकाशन्ते पार्थानामाशुकारिणाम् ॥ १ ॥ क्व नु स्वि-
दर्जुनः पार्थः कौरव्यो वा युधिष्ठिरः। नकुलः सहदेवश्च भीम-
सेनश्च पाण्डवः ॥ २ ॥ सर्व एव महात्मानः सर्वामित्रविनाशनाः।
राज्यमक्षैः पराकीर्य्य न श्रूयन्ते कथञ्चन ॥ ३ ॥ द्रौपदी क्व च
पाञ्चाली स्त्रीरत्नमिति विश्रुता। जितानक्षैस्तदा कृष्णा तानेवान्व-
गमद्वनम् ॥ ४ ॥

अर्जुन उवाच। अहमस्म्यर्जुनः पार्थः सभास्तारो युधिष्ठिरः।
बल्लवो भीमसेनस्तु पितुस्ते रसपाचकः ॥ ५ ॥ अश्वबन्धोऽथ नकुलः
सहदेवस्तु गोकुले। सैरिन्ध्रीं द्रौपदीं विद्धि यत्कृते कीचका
हताः ॥ ६ ॥

उत्तर उवाच। दश पार्थस्य नामानि यानि पूर्वं श्रुतानि ते।
प्रब्रूयास्तानि यदि मे श्रद्दध्यां सर्वमेव ते ॥ ७ ॥

अर्जुन उवाच। हन्त तेऽहं समाचक्षे दश नामानि यानि मे।
वैराटे शृणु तानि त्वं यानि पूर्वं श्रुतानि ते ॥ ८ ॥ एकाग्रमानसो
भूत्वा शृणु सर्वं समाहितः। अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः किरीटी
श्वेतवाहनः। बीभत्सुर्विजयः कृष्णः सव्यसाची धनञ्जयः ॥ ९ ॥

उत्तर उवाच। केनासि विजयो नाम केनासि श्वेतवाहनः।
किरीटीनाम केनासि सव्यसाची कथं भवान् ॥ १० ॥ अर्जुनः
फाल्गुनो जिष्णुः कृष्णो बीभत्सुरेव च। धनञ्जयश्च केनासि ब्रूहि
तन्मम तत्त्वतः ॥ ११ ॥ श्रुता मे तस्य वीरस्य केवला नामहेतवः।
तत्सर्वं यदि मां ब्रूयाः श्रद्दध्यां सर्वमेव ते ॥ १२ ॥

अर्जुन उवाच। सर्वान् जनपदान् जित्वा वित्तमादाय केव-
लम्। मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मां धनञ्जयम् ॥ १३ ॥ अभि-
प्रयामि संग्रामे यदहं युद्धदुर्मदान्। नाजित्वा विनिवर्त्तामि तेन
मां विजयं विदुः ॥ १४ ॥ श्वेताः काञ्चनसन्नाहा रथे युज्यन्ति

मे हया। संग्रामे युध्यमानस्य तेनाहं श्वेतवाहनः ॥ १५ ॥ उत्तराभ्यां फल्गुनीभ्यां नक्षत्राभ्यामहं दिवा। जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदुः ॥ १६ ॥ पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यतो दानवर्षभैः। किरीटं मूर्द्ध्नि सूर्य्याभं तेनाहुर्मां किरीटिनम् ॥ १७ ॥ न कुर्य्यां कर्म बीभत्सं युध्यमानः कथञ्चन। तेन देवमनुष्येषु बीभत्सुरिति विश्रुतः ॥ १८ ॥ उभौ मे दक्षिणौ पाणी गाण्डीवस्य विकर्षणे। तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मां विदुः ॥ १९ ॥ पृथिव्यां चतुरन्तायां वर्णो दुर्लभः समः। करोमि कर्म शुक्लञ्च तेन मामर्जुनं विदुः ॥ २० ॥ अहं दुरापो दुर्द्धर्षो दमनः पाकशासनिः। तेन देवमनुष्येषु जिष्णुर्नामास्मि विश्रुतः ॥ २१ ॥ कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रे पिता मम। कृष्णावदातस्य सतः प्रियत्वाद्बालकस्य वै ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः स पार्थं वैराटिरभ्यवादयदन्तिकात्। अहं भूमिञ्जयो नाम नाम्नाहमपि चोत्तरः ॥ २३ ॥ दिष्ट्या त्वां पार्थ पश्यामि स्वागतं ते धनञ्जय। लोहिताक्ष महाबाहो नागराजकरोपम ॥ २४ ॥ यदज्ञानादवोचं त्वां क्षन्तुमर्हसि तन्मम। यतस्त्वया कृतं पूर्वं चित्रं कर्म सुदुष्करम्। अतो भयं व्यतीतं मे प्रीतिश्च परमा त्वयि ॥ २५ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनपरिचये चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

उत्तर उवाच। आस्थाय रुचिरं वीर रथं सारथिना मया। कतमं यास्यसेऽनीकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच। प्रीतोऽस्मि पुरुषव्याघ्र न भयं विद्यते तव। सर्वान्नुदामि ते शत्रून् रणे रणविशारद ॥ २ ॥ स्वस्थो भव महा-

बाहो पश्य मां शत्रुभिः सह । युध्यमानं विमर्देऽस्मिन् कुर्व्वाणं भैरवं महत् ॥ ३ ॥ एतान् सर्व्वानुपासङ्गान् क्षिप्रं बध्नीहि मे रथे । एकञ्चाहर निस्त्रिंशं जातरूपपरिष्कृतम् ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । अर्ज्जुनस्य वचः श्रुत्वा त्वरावानुत्तरस्तदा । अर्ज्जुनस्यायुधान् गृह्य शीघ्रेणावतरत्ततः ॥ ५ ॥

अर्ज्जुन उवाच । अहं वै कुरुभिर्य्योत्स्याम्यवजेष्यामि ते पशून् । सङ्कल्पपक्षविक्षेपं बाहुप्राकारतोरणम् ॥ ६ ॥ त्रिदण्डतूणसम्बाधमनेकध्वजसङ्कुलम् । ज्याक्षेपणं क्रोधकृतं नेमीनिनददुन्दुभिम् ॥ ७ ॥ नगरं ते मया गुप्तरथोपस्थं भविष्यति । अधिष्ठितो मया सङ्ख्ये रथो गाण्डीवधन्वना । अजेयः शत्रुसैन्यानां वैराटे व्येतु ते भयम् ॥ ८ ॥

उत्तर उवाच । बिभेमि नाहमेतेषां जानामि त्वां स्थिरं युधि । केशवेनापि संग्रामे साक्षादिन्द्रेण वा समम् ॥ ९ ॥ इदन्तु चिन्तयन्नेवं परिमुह्यामि केवलम् । निश्चयञ्चापि दुर्म्मेधा न गच्छामि कथञ्चन ॥ १० ॥ एवं युक्ताङ्गरूपस्य लक्षणैः सूचितस्य च । केन कर्म्मविपाकेन क्लीवत्वमिदमागतम् ॥ ११ ॥ मन्ये त्वां क्लीववेशेन चरन्तं शूलपाणिनम् । गन्धर्व्वराजप्रतिमं देवं वापि शतक्रतुम् ॥ १२ ॥

अर्ज्जुन उवाच । भ्रातुर्न्नियोगात् ज्येष्ठस्य सम्वत्सरमिदं व्रतम् । चरामि व्रतचर्य्यञ्च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १३ ॥ नास्मि क्लीवो महाबाहो परवान् धर्म्मसंयुतः । समाप्तव्रतमुत्तीर्णं विद्धि मां त्वं नृपात्मज ॥ १४ ॥

उत्तर उवाच । परमोऽनुग्रहो मेऽद्य यतस्तर्क्को न मे वृथा । न हीदृशाः क्लीवरूपा भवन्ति तु नरोत्तम ॥ १५ ॥ सहायवानस्मि रणे युध्येयममरैरपि । साध्वसं हि प्रनष्टं मे किं करोमि ब्रवीहि मे ॥ १६ ॥ अहन्ते संग्रहीष्यामि हयान् शत्रुरथारुजान् । शिक्षितो ह्यस्मि सारथ्ये तीर्थतः पुरुषर्षभ ॥ १७ ॥ दारुको वासुदेवस्य

यथा शक्रस्य मातलिः। यथा मां विद्धि सारथ्ये शिक्षितं नर-पुङ्गव॥ १८॥ यस्य याते न पश्यन्ति भूमौ क्षिप्तं पदं पदम्। दक्षिणां यो धुरं युक्तः सुग्रीवसदृशो हयः॥ १९॥ योऽयं धुरं धुर्य्यवरो वामं वहति शोभनः। तं मन्ये मेघपुष्पस्य जवने सदृशं हयम्॥ २०॥ योऽयं काञ्चनसन्नाहः पार्ष्णिं वहति शोभनः। समं शैव्यस्य तं मन्ये जवेन बलवत्तरम्॥ २१॥ योऽयं वहति ते पार्ष्णिं दक्षिणामभितः स्थितः। बलाहकादभिमतः स जवे वीर्य्यवत्तरः॥ २२॥ त्वामेवायं रथो वोढुं संग्रामेऽर्हति धन्विनम्। त्वञ्चेमं रथमास्थाय योद्धुमर्हो मतो मम॥ २३॥

वैशम्पायन उवाच। ततो विमुच्य बाहुभ्यां वलयानि स वीर्य्यवान्। चित्रे काञ्चनसन्नाहे प्रत्यमुञ्चत्तदा शुभे॥ २४॥ कृष्णान् भङ्गिमतः केशान् श्वेतेनोद्ग्रथ्य वाससा। अथासौ प्राङ्मुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः॥ २५॥ अभिदध्यौ महाबाहुः सर्वा-स्त्राणि रथोत्तमे। ऊचुश्च पार्थं सर्वाणि प्राञ्जलीनि नृपात्मजम्॥ २६॥ इमे स्म परमोदाराः किङ्कराः पाण्डुनन्दन। प्रणिपत्य ततः पार्थः समालभ्य च पाणिना॥ २७॥ सर्वाणि मानसानीह भवतेत्यभ्यभाषत। प्रतिगृह्य ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनोऽभवत्॥ २८॥ अधिज्यन्तरसा कृत्वा गाण्डीवं व्याक्षिपद्धनुः। तस्य विक्षिप्य-माणस्य धनुषोऽभून्महाध्वनिः॥ २९॥ यथा शैलस्य महता शैलेनैवावजघ्नुषः। सनिर्घाताभवद्भूमिर्दिक्षु वायुर्ववौ भृशम्॥ ३०॥ पपात महती चोल्का दिशो न प्रचकाशिरे। भ्रान्तद्विजं खन्त-दासीत् प्रकम्पितमहाद्रुमम्॥ ३१॥ तं शब्दं कुरवोऽजानन् विस्फोटमशनेरिव। यदर्ज्जुनो धनुःश्रेष्ठं बाहुभ्यामाक्षिपद्रथे॥ ३२॥

उत्तर उवाच। एकस्त्वं पाण्डवश्रेष्ठ बहूनेतान्महारथान्। कथं जेष्यसि संग्रामे सर्वशस्त्रास्त्रपारगान्॥ ३३॥ असहायोऽसि कौन्तेय ससहायाश्च कौरवाः। अतएव महाबाहो भीतस्तिष्ठामि

तेऽग्रतः ॥ ३४ ॥ उवाच पार्थो मा भैषिः प्रहस्य स्वनवत्तदा। युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वैः सुमहाबलैः ॥ ३५ ॥ सहायो घोषयात्रायां कस्तदासीत् सखा मम। तथा प्रतिभये तस्मिन् देवदानवसङ्कुले ॥ ३६ ॥ खाण्डवे युध्यमानस्य कस्तदासीत् सखा मम। निवातकवचैः सार्द्धं पौलोमैश्च महाबलैः ॥ ३७ ॥ युध्यतो देवराजार्थे कः सहायस्तदाभवत्। स्वयम्बरे तु पाञ्चाल्या राजभिः सह संयुगे ॥ ३८ ॥ युध्यतो बहुभिस्तात कः सहायस्तदाभवत्। उपजीव्य गुरुं द्रोणं शक्रं वैश्रवणं यमम् ॥ ३९ ॥ वरुणं पावकञ्चैव कृपं कृष्णां च माधवम्। पिनाकपाणिनं चैव कथमेतान्न योधये। रथं वाहय मे शीघ्रं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ४० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनयुद्धारम्भे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच। उत्तरं सारथिं कृत्वा शमीं कृत्वा प्रदक्षिणाम्। आयुधं सर्वमादाय प्रययौ पाण्डुनन्दनः ॥ १ ॥ ध्वजं सिंहं रथात्तस्मादपनीय महारथः। प्रणिधाय शमीमूले प्रायादुत्तरसारथिः ॥ २ ॥ दैवीं मायां रथे युक्त्वा विहितां विश्वकर्मणा। काञ्चनं सिंहलाङ्गूलं ध्वजं वानरलक्षणम् ॥ ३ ॥ मनसा चिन्तयामास प्रसादं पावकस्य च। स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा ध्वजे भूतान्यदेशयत् ॥ ४ ॥ सपताकं विचित्राङ्गं सोपासङ्गं हिरण्मयम्। खात्पपात रथन्तूर्णं दिव्यरूपं मनोरमम् ॥ ५ ॥ रथं तमागतं दृष्ट्वा दक्षिणं प्राकरोत्तदा। रथमास्थाय बीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ॥ ६ ॥ बद्धगोधाङ्गुलित्राणः प्रगृहीतशरासनः। ततः प्रायादुदीचीं च कपिप्रवरकेतनः ॥ ७ ॥ स्वनवन्तं महाशङ्खं बलवानरिमर्द्दनः। प्राधमद्बलमास्थाय द्विषतां लोमहर्षणम् ॥ ८ ॥

ततस्ते जवना धुर्य्या जानुभ्यामगमन्महीम् । उत्तरश्चापि सन्त्रस्तो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ९ ॥ संस्थाप्य चाश्वान् कौन्तेयः समुद्यम्य च रश्मिभिः । उत्तरं च परिष्वज्य समाश्वासयदर्जुनः ॥१० ॥

अर्जुन उवाच । मा भैस्त्वं राजपुत्राग्र्य क्षत्रियोऽसि परन्तप । कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विषीदसि ॥ ११ ॥ श्रुतास्ते शङ्खशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः । कुञ्जराणां च नदतां व्यूढानीकेषु तिष्ठताम् ॥ १२ ॥ स त्वं कथमिहानेन शङ्खशब्देन भीषितः । विषण्णरूपो वित्रस्तः पुरुषः प्राकृतो यथा ॥ १३ ॥

उत्तर उवाच । श्रुता मे शङ्खशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कला । कुञ्जराणां च नदतां व्यूढानीकेषु तिष्ठताम् ॥ १४ ॥ नैवंविधः शङ्खशब्दः पुरा जातु मया श्रुतः । ध्वजस्य चापिरूपं मे दृष्टपूर्वं न हीदृशम् ॥ १५ ॥ धनुषश्चापि निर्घोषः श्रुतपूर्वो न मे क्वचित् । अस्य शङ्खस्य शब्देन धनुषो निःस्वनेन च ॥ १६ ॥ अमानुषाणां शब्देन भूतानां ध्वजवासिनाम् । रथस्य च निनादेन मनो मुह्यति मे भृशम् ॥ १७ ॥ व्याकुलाश्च दिशः सर्वा हृदयं व्यथतीव मे । ध्वजेन पिहिताः सर्वा दिशो न प्रतिभान्ति मे । गाण्डीवस्य च शब्देन कर्णौ मे बधिरीकृतौ ॥ १८ ॥

अर्जुन उवाच । एकान्तं रथमास्थाय पद्भ्यां त्वमवपीड़य । दृढं च रश्मीन् संयच्छ शङ्खं ध्मास्याम्यहं पुनः ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शङ्खमुपाध्मासीद्दारयन्निव पर्वतान् । द्विषतां दुःखजनकं सुहृदां हर्षवर्द्धनम् ॥ २० ॥ गुहा गिरीणां च तदा दिशः शैलास्तथैव च । उत्तरश्चापि संलीनो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ २१ ॥ तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्वनेन च । गाण्डीवस्य च शब्देन पृथिवी समकम्पत । तं समाश्वासयामास पुनरेव धनञ्जयः ॥ २२ ॥

द्रोण उवाच । यथा रथस्य निर्घोषो यथा मेघ उदीर्य्यते ।

प्रकम्पते यथा भूमिर्नैर्घोषोऽन्यः सव्यसाचिनः ॥ २३ ॥ शस्त्राणि न प्रकाशन्ते न प्रहृष्यन्ति वाजिनः। अग्नयश्च न भासन्ते समिद्धास्तन्न शोभनम् ॥ २४ ॥ प्रत्यादित्यं च नः सर्व्वे मृगा घोरप्रवादिनः। ध्वजेषु च निलीयन्ते वायसास्तन्न शोभनम् ॥ २५ ॥ शकुनाश्चापसव्या नो वेदयन्ति महद्भयम्। गोमायुरेष सेनायां रुवन्मध्ये प्रधावति ॥ २६ ॥ अनाहतश्च निष्क्रान्तो महद्वेदयते भयम्। भवतां रोमकूपानि प्रहृष्टान्युपलक्षये ॥ २७ ॥ ध्रुवं विनाशो युद्धेषु क्षत्रियाणां प्रदृश्यते। ज्योतींषि न प्रकाशन्ते दारुणा मृगपक्षिणः ॥ २८ ॥ उत्पाता विविधा घोरा दृश्यन्ते क्षत्रनाशनाः। विशेषत इहास्माकं निमित्तानि विनाशने ॥ २९ ॥ उल्काभिश्च प्रदीप्ताभिर्बाध्यन्ते पृतना तव। वाहनान्यप्रहृष्टानि रुदन्तीव विशाम्पते ॥ ३० ॥ उपासते च सैन्यानि गृध्रास्तव समन्ततः। तप्स्यसे वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थबाणप्रपीडिताम् ॥ ३१ ॥ पराभूता च नः सेना न कश्चिद्योद्धुमिच्छति। विवर्णमुखभूयिष्ठाः सर्व्वे योधा विचेतसः। गाश्च प्रस्थाप्य तिष्ठामो व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥३२॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि उत्पातदर्शने
षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच। अथ दुर्य्योधनो राजा समरे भीष्ममब्रवीत्। द्रोणं च रथशार्दूलं कृपं च सुमहारथम् ॥ १ ॥ उक्तोऽयमर्थं आचार्य्यौ मया कर्णेन चासकृत्। पुनरेव च वक्ष्यामि न हि तृप्यामि तं ब्रुवन् ॥ २ ॥ पराजितैर्हि वस्तव्यं तैश्च द्वादशवत्सरान्। वने जनपदेऽज्ञातैरेष एव पणो हि नः ॥ ३ ॥ तेषां न तावन्निर्वृत्तं वर्त्तते तु त्रयोदशम्। अज्ञातवासो बीभत्सुरथास्माभिः समागतः ॥ ४ ॥ अनिवृत्तेऽपि निर्वासे यदि बीभत्सुरागतः। पुनः-

हादशवर्षाणि वने वत्स्यन्ति पाण्डवाः ॥ ५ ॥ लोभाद्वा ते न जानीयुरस्मान् वा मोह आविशत्। हीनातिरिक्तमेतेषां भीष्मो वेदितुमर्हति ॥ ६ ॥ अर्थानां हि पुनर्द्वैधे नित्यं भवति संशयः। अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति चान्यथा ॥ ७ ॥ स्वार्थं सर्वे विमुह्यन्ति येऽपि धर्मविदो जनाः। उत्तरं मार्गमाणानां मत्स्यानाञ्च युयुत्सताम् ॥ ८ ॥ यदि वीभत्सुरायातस्तदा कस्यापराध्नुमः। त्रिगर्त्तानां वयं हेतोर्मत्स्यान् योद्धुमिहागताः ॥ ९ ॥ मत्स्यानां विप्रकारांस्ते बहूनस्मास्वकीर्त्तयन्। तेषां भयाभिभूतानां तदस्माभिः प्रतिश्रुतम् ॥ १० ॥ प्रथमं तैर्ग्रहीतव्यं मत्स्यानां गोधनं महत्। सप्तम्यामपराह्णे वै तथा नस्तैः समाहितम् ॥ ११ ॥ अष्टम्यां पुनरस्माभिरादित्यस्योदयं प्रति। इमा गावो ग्रहीतव्या गते मत्स्ये गवाम्पदम् ॥ १२ ॥ ते वा गाश्चानयिष्यन्ति यदि वा स्युः पराजिताः। अस्मान् वा ह्युपसन्धाय कुर्य्युर्मत्स्येन सङ्गतम् ॥ १३ ॥ अथवा तानपाहाय मत्स्यो जनपदैः सह। सर्वया सेनया सार्द्धं संवृतो भीमरूपया ॥ १४ ॥ आयातः केवलां रात्रिमस्मान् योद्धुमुपागतः। तेषामेव महावीर्य्यः कश्चिदेष पुरःसरः ॥ १५ ॥ अस्मान् योद्धुमुपायातो मत्स्यो वा हि स्वयं भवेत्। यद्येष राजा मत्स्यानां यदि वीभत्सुरागतः ॥ १६ ॥ सर्वैर्योद्धव्यमस्माभिरिति नः समयः कृतः। अथ कस्मात् स्थिता ह्येते रथेषु नरसत्तमाः ॥ १७ ॥ भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव विकर्णो द्रौणिरेव च। सम्भ्रान्तमनसः सर्वे काले ह्यस्मिन्महारथाः ॥ १८ ॥ नान्यत्र युद्धाच्छ्रेयोऽस्ति तथात्मा प्रणिधीयताम्। आच्छिन्ने गोधनेऽस्माकमपि देवेन वज्रिणा ॥ १९ ॥ यमेन वापि संग्रामे को हास्तिनपुरं व्रजेत्। शरैरेभिः प्रणुन्नानां भग्नानां गहने वने ॥ २० ॥ को हि जीवेत् पदातीनां भवेदश्वेषु संशयः। आचार्य्यं पृष्ठतः कृत्वा तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २१ ॥ जानाति हि मतं तेषां मनस्त्रासयतीव नः।

अर्ज्जुने चास्य सम्प्रीतिमधिकामुपलक्षये ॥ २२ ॥ तथाहि दृष्ट्वा बीभत्सुमुपायान्तं प्रशंसति ॥ २३ ॥ यथा सेना न भज्येत तथा नीतिर्विधीयताम् । ह्रेषितं ह्युपशृण्वाने द्रोणे सर्व्वं विघट्टितम् ॥२४॥ अदैशिका महारण्ये ग्रीष्मे शत्रुवशङ्गता । यथा न विभ्रमेत्सेना तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २५ ॥ इष्टा हि पाण्डवा नित्यमाचार्य्यस्य विशेषतः । आसयन्नपरार्थांश्च कथ्यते स स्वयं तथा ॥२६॥ अश्वानां ह्रेषितं श्रुत्वा कः प्रशंसापरो भवेत् । स्थाने वापि व्रजन्तो वा सदा ह्रेषन्ति वाजिन ॥ २७ ॥ सदा च वायवो वान्ति नित्यं वर्षति वासवः । स्तनयित्नोश्च निर्घोषः श्रूयते बहुशस्तथा ॥ २८ ॥ किमत्र कार्य्यं पार्थस्य कथं वा स प्रशस्यते । अन्यत्र कामाद्द्वेषाद्वा रोषाद्वास्मासु केवलात् ॥ २९ ॥ आचार्य्या वै कारुणिकाः प्राज्ञा-श्चापायदर्शिनः । नैते महाभये प्राप्ते सम्प्रष्टव्याः कथञ्चन ॥ ३० ॥ प्रासादेषु विचित्रेषु गोष्ठीषूपवनेषु च । कथा विचित्राः कुर्व्वाणाः पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३१ ॥ बहून्याश्चर्य्यरूपाणि कुर्व्वन्तो जन-संसदि । इष्वास्त्रे चोपसन्धाने पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३२ ॥ परेषां विवरज्ञाने मनुष्यचरितेषु च । हस्त्यश्वरथचर्य्यासु खरोष्ट्रा-जाविकर्म्मणि ॥ ३३ ॥ गोधनेषु प्रतोलीषु वरद्वारमुखेषु च । अन्न-संस्कारदोषेषु पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३४ ॥ पण्डितान् पृष्ठतः कृत्वा परेषां गुणवादिनः । विधीयतां तथा नीतिर्यथा वध्येत वै परः ॥ ३५ ॥ गावश्च सम्प्रतिष्ठाप्य सेनां व्यूह्य समन्ततः । आर-क्षाश्च विधीयन्तां यत्र योत्स्यामहे परान् ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि दुर्य्योधनवाक्ये सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

कर्ण उवाच। सर्वानायुष्मतो भीतान् सन्त्रस्तानिव लक्षये। अयुद्धमनसश्चैव सर्वांश्चैवानवस्थितान्॥ १॥ यद्येष राजा मत्स्यानां यदि बीभत्सुरागतः। अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम्॥२॥ मम चापप्रयुक्तानां शरानां नतपर्वणाम्। नावृत्तिर्गच्छतामस्ति सर्पाणामिव सर्पताम्॥ ३॥ रुक्मपुङ्खाः सुतीक्ष्णाग्रा मुक्ता हस्तवता मया। छादयन्तु शराः पार्थं शलभा इव पादपम्॥ ४॥ शराणां पुङ्खसक्तानां मौर्व्याभिहतया दृढम्। श्रूयतां तलयोः शब्दो भेर्य्योराहतयोरिव॥ ५॥ समाहितो हि बीभत्सुर्वर्षाण्यष्टौ च पञ्च च। जातस्नेहश्च युद्धेऽस्मिन् मयि सम्प्रहरिष्यति॥ ६॥ पात्रीभूतश्च कौन्तेयो ब्राह्मणो गुणवानिव। शरौघान् प्रतिगृह्णातु मया मुक्तान् सहस्रशः॥ ७॥ एष चैव महेष्वासस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः। अहं चापि नरश्रेष्ठादर्जुनान्नावरः क्वचित्॥८॥ इतश्चेतश्च निर्मुक्तैः काञ्चनैर्गार्द्धवाजितैः। दृश्यतामद्य वै व्योम शलभैरिव संवृतम्॥९॥ अद्याहमृणमक्षय्यं पुरा वाचा प्रतिश्रुतम्। धार्त्तराष्ट्रस्य दास्यामि निहत्य समरेऽर्जुनम्॥१०॥ मत्कार्मुकविमुक्तानां शराणां नतपर्वणाम्। कः सहेताग्रतः स्थातुमपि सर्वैः सुरासुरैः। अन्तराच्छिद्यमानानां पुङ्खानां व्यतिशीर्य्यताम्। शलभानामिवाकाशे प्रचारः सम्प्रदृश्यताम्॥ ११॥ इन्द्राशनिसमस्पर्शं महेन्द्रसमतेजसम्। अर्द्दयिष्याम्यहं पार्थमुल्काभिरिव कुञ्जरम्॥ १२॥ रथादतिरथं शूरं सर्वशस्त्रभृतां वरम्। विवशं पार्थमादास्ये गरुत्मानिव पन्नगम्॥ १३॥ तमग्निमिव दुर्द्धर्षमसिशक्तिशरेन्धनम्। पाण्डवाग्निमहं दीप्तं प्रदहन्तमिवाहितान्॥ १४॥ अश्ववेगपुरोवातो रथौघस्तनयित्नुमान्। शरधारो महामेघः शमयिष्यामि पाण्डवम्॥ १५॥ मत्कार्मुकविनिर्मुक्ताः पार्थमाशीविषोपमाः। शराः समभिसर्पन्तां वल्मीकमिव पन्नगाः॥ १६॥ सुतेजनै रुक्मपुङ्खैः सुपीतैर्नतपर्वभिः। आचितं पश्य कौन्तेयं कर्णिकारैरिवा-

चलम् ॥ १७ ॥ जामदग्न्यान्मया ह्यस्त्रं सम्प्राप्तमृषिसत्तमात् । तदुपाश्रित्य वीर्य्यञ्च युध्येयममरैरपि ॥ १८ ॥ ध्वजाग्रे वानरस्तिष्ठन् भल्लेन निहतो मया । अद्यैव पततां भूमौ विनदन् भैरवान् रवान् ॥ १९ ॥ शत्रोर्मया विपन्नानां भूतानां ध्वजवासिनाम् । दिशः प्रतिष्ठमानानामस्तु शब्दो दिवङ्गमः ॥ २० ॥ अद्य दुर्य्योधनस्याहं शल्यं हृदि चिरस्थितम् । समूलमुद्धरिष्यामि बीभत्सुं पातयन् रथात् ॥ २१ ॥ हताश्वं विरथं पार्थं पौरुषे पर्य्यवस्थितम् । निश्वसन्तं यथा नागमद्य पश्यन्तु कौरवाः ॥ २२ ॥ कामं गच्छन्तु कुरवो धनमादाय केवलम् । रथेषु वापि तिष्ठन्तो युद्धं पश्यन्तु मामकम् ॥ २३ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि कर्णविकत्थने
अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

कृप उवाच । सदैव तव राधेय युद्धे क्रूरतरा मतिः । अर्थानां प्रकृतिं वेत्सि नानुबध्नमवेक्षसे ॥ १ ॥ मया हि बहवः सन्ति शास्त्रमाश्रित्य चिन्तिताः । तेषां युद्धन्तु पापिष्ठं वेदयन्ति पुराविदः ॥ २ ॥ देशकालेन संयुक्तं युद्धं विजयदं भवेत् । हीनकालं तदेवेह फलं न लभते पुनः ॥ ३ ॥ देशे काले च विक्रान्तं कल्याणाय विधीयते । आनुकूल्येन कार्य्याणामन्तरं संविधीयते ॥ ४ ॥ भारं हि रथकारस्य न व्यवस्यन्ति पण्डिताः । परिचिन्त्य तु पार्थेन सन्निपातो न नः क्षमः ॥ ५ ॥ एकः कुरूनभ्यरक्षदेकश्चाग्निमतर्पयत् । एकश्च पञ्चवर्षाणि ब्रह्मचर्य्यमधारयत् ॥ ६ ॥ एकः सुभद्रामारोप्य द्वैरथे कृष्णमाह्वयत् । एकः किरातरूपेण स्थितं रुद्रमयोधयत् ॥ ७ ॥ अस्मिन्नेव वने पार्थो हृतां कृष्णामवाजयत् । एकश्च पञ्चवर्षाणि शक्रादस्त्राण्यशिक्षत ॥ ८ ॥ एकः

सोऽयमरिं जित्वा कुरूणामकरोद्यशः। एको गन्धर्वराजानं चित्रसेनमरिन्दमम् ॥ ९ ॥ विजिग्ये तरसा सङ्ख्ये सेनां प्राप्य सुदुर्ज्जयाम्। तथा निवातकवचाः कालकञ्जाश्च दानवाः ॥ १० ॥ दैवतैरप्यवध्यास्ते एकेन युधि पातिताः। एकेन हि त्वया कर्ण किं नामेह कृतं पुरा ॥ ११ ॥ एकैकेन यथा तेषां भूमिपाला वशीकृताः। इन्द्रोऽपि न हि पार्थेन संयुगे योद्धुमर्हति ॥ १२ ॥ यस्तेनाशंसते योद्धुं कर्त्तव्यं तस्य भेषजम्। आशीविषस्य क्रुद्धस्य पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ १३ ॥ अवमुच्य प्रदेशिन्या दंष्ट्रामादातुमिच्छसि। अथवा कुञ्जरं मत्तमेक एव चरन्वने ॥ १४ ॥ अनङ्कुशः समारुह्य नगरं गन्तुमिच्छसि। समिद्धं पावकं वापि घृतमेदोवसाहुतम् ॥ १५ ॥ घृताक्तश्चीरवासास्त्वं मध्येनोत्सर्त्तुमिच्छसि। आत्मानं कः समुद्बध्य कण्ठे बद्ध्वा महाशिलाम् ॥ १६ ॥ समुद्रं प्रतरेद्दोर्भ्यां तत्र किं नाम पौरुषम्। अकृतास्त्रः कृतास्त्रं वै बलवन्तं सुदुर्बलः ॥ १७ ॥ तादृशं कर्ण यः पार्थं योद्धुमिच्छेत् स दुर्मतिः। अस्माभिर्ह्येष निकृतो वर्षाणीह त्रयोदश ॥ १८ ॥ सिंहः पाशविनिर्मुक्तो न नः शेषं करिष्यति। एकान्ते पार्थमासीनं कूपेऽग्निमिव संवृतम् ॥ १९ ॥ अज्ञानादभ्यवस्कन्द्य प्राप्ताः स्मो भयमुत्तमम्। सहयुध्यामहे पार्थमागतं युद्धदुर्मदम् ॥ २० ॥ सैन्यास्तिष्ठन्तु सन्नद्धा व्यूढानीकाः प्रहारिणः। द्रोणो दुर्य्योधनो भीष्मो भवान् द्रौणिस्तथा वयम् ॥ २१ ॥ सर्व्वे युध्यामहे पार्थं कर्ण मा साहसं कृथाः। वयं व्यवसिताः पार्थं वज्रपाणिमिवोद्यतम् ॥ २२ ॥ षड्रथाः प्रतियुध्येम तिष्ठेम संहता यदि। व्यूढानीकानि सैन्यानि यत्ताः परमधन्विनः। युध्यामहेऽर्जुनं सङ्ख्ये दानवा इव वासवम् ।२३।

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि कृपवाक्ये
एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

अश्वत्थामोवाच । न च तावज्जिता गावो न च सीमान्तर-
ङ्गताः । न हास्तिनपुरं प्राप्तास्त्वन्तु कर्ण विकत्थसे ॥ १ ॥ सं-
ग्रामान् सुबहून् जित्वा लब्ध्वा च विपुलं धनम् । विजित्य च परां
सेनां नाहुः किञ्चन पौरुषम् ॥ २ ॥ दहत्यग्निरवाक्यस्तु तूष्णीं
भाति दिवाकरः । तूष्णीं धारयते लोकान् वसुधा सचराचरान्
॥ ३ ॥ चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि विहितानि स्वयम्भुवा । धनं यैरधि-
गन्तव्यं यच्च कुर्वन्न दुष्यति ॥ ४ ॥ अधीत्य ब्राह्मणो वेदान् याज-
येत यजेत च । क्षत्रियो धनुराश्रित्य यजेच्चैव न याजयेत् ॥ ५ ॥
वैश्योऽधिगम्य वित्तानि ब्रह्मकर्माणि कारयेत् । शूद्रः शुश्रूषणं
कुर्य्यात्त्रिषु वर्णेषु नित्यशः । वञ्चनायोगविधिभिर्वैतसीं वृत्ति-
माश्रिताः ॥ ६ ॥ वर्त्तमाना यथाशास्त्रं प्राप्य चापि महीमिमाम् ।
सत्कुर्वन्ति महाभागा गुरून् सुविगुणानपि ॥ ७ ॥ प्राप्य द्यूतेन
को राज्यं क्षत्रियस्तोष्टुमर्हति । तथा नृशंसरूपोऽयं धार्त्तराष्ट्रस्य
निर्घृणः ॥ ८ ॥ तथाभिगम्य वित्तानि को विकत्थेद्विचक्षणः ।
निकृत्या वञ्चनायोगैश्चरन्वैतंसिको यथा ॥ ९ ॥ कतमद्द्वैरथं युद्धं
यत्राजैषीर्धनञ्जयम् । नकुलं सहदेवं वा धनं येषां त्वया हृतम्
॥ १० ॥ युधिष्ठिरो जितः कस्मिन् भीमो वा बलिनां वरः । इन्द्र-
प्रस्थं त्वया कस्मिन् संग्रामे विजितं पुरा ॥ ११ ॥ तथैव कतमद्युद्धं
यस्मिन् कृष्णा जिता पुरा । एकवस्त्रा सभां नीता दुष्टकर्मन्रज-
स्वला ॥ १२ ॥ मूलमेषां महत् कृत्तं सारार्थी चन्दनं यथा ।
कर्म कारयथाः सूत तत्र किं विदुरोऽब्रवीत् ॥ १३ ॥ यथाशक्ति
मनुष्याणां शममालक्षयामहे । अन्येषां चैव सत्त्वानामपि कीट-
पिपीलिके ॥ १४ ॥ द्रौपद्यास्तं परिक्लेशं न क्षन्तुं पाण्डवोऽर्हति ।
क्षयाय धार्त्तराष्ट्राणां प्रादुर्भूतो धनञ्जयः ॥ १५ ॥ त्वं पुनः पण्डितो
भूत्वा वाचं वक्तुमिहेच्छसि । वैरान्तकरणो जिष्णुर्न नः शेषं
करिष्यति ॥ १६ ॥ नैष देवान्न गन्धर्वान्नासुरान्न च राक्षसान् ।

भयादिह न युध्येत कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ १७ ॥ यं यमेषोऽभि-
क्रुद्धः संग्रामे निपतिष्यति । वृत्रं गरुत्मान् वेगेन विनिहत्य
तमेष्यति ॥ १८ ॥ त्वत्तो विशिष्टं वीर्य्येण धनुष्यमरराट्समम् ।
वासुदेवसमं युद्धे पार्थं को वा न पूजयेत् ॥ १९ ॥ दैवेन दैवं
युध्येत मानुषेण च मानुषम् । अस्त्रं ह्यस्त्रेण यो हन्यात् कोऽर्जु-
नेन समः पुमान् ॥ २० ॥ पुत्रादनन्तरः शिष्य इति धर्मविदो
विदुः । एतेनापि निमित्तेन प्रियो द्रोणस्य पाण्डवः ॥ २१ ॥ यथा
त्वमकरोर्द्यूतमिन्द्रप्रस्थं यथाहरः । यथानैषीः सभां कृष्णां तथा
युध्यस्व पाण्डवम् ॥ २२ ॥ अयं ते मातुलः प्राज्ञः क्षात्रधर्मस्य
कोविदः । दुर्द्यूतदेवी गान्धारः शकुनिर्युध्यतामिह ॥ २३ ॥
नाक्षान् क्षिपति गाण्डीवं न कृतं द्वापरं न च । ज्वलतो निशि-
तान् वाणांस्तीक्ष्णान् क्षिपति गाण्डिवम् ॥ २४ ॥ न हि गाण्डीव-
निर्मुक्ता गार्द्धपत्राः सुतेजनाः । अन्तरेष्ववतिष्ठन्ते गिरीणामपि
दारुणाः ॥ २५ ॥ अन्तकः पवनो मृत्युस्तथाग्निर्वड़वामुखः ।
कुर्य्युरेते क्वचिच्छेषं न तु क्रुद्धो धनञ्जयः ॥ २६ ॥ यथा सभायां
द्यूतं त्वं मातुलेन सहाकरोः । तथा युद्धस्व संग्रामे सौबलेन
सुरक्षितः ॥२७॥ युध्यन्तां कामतो योधा नाहं योत्स्ये धनञ्जयम् ।
मत्स्यो ह्यस्माभिरायोध्यो यद्यागच्छेद्गवां पदम् ॥ २८ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि अश्वत्थामभर्त्सनवाक्ये
पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

भीष्म उवाच । साधु पश्यति वै द्रोणिः कृपस्य साधु पश्यति ।
कर्णस्तु क्षात्रधर्म्मेण केवलं योद्धुमिच्छति ॥ १ ॥ आचार्य्यो नाभि-
वक्तव्यः पुरुषेण विजानता । देशकालौ तु सम्प्रेक्ष्य योद्धव्यमिति
मे मतिः ॥ २ ॥ यस्य सूर्य्यसमाः पञ्च सपत्नाः सुप्रहारिणः ।

कथमभ्युदये तेषां न प्रमुह्येत पण्डितः ॥ ३ ॥ स्वार्थे सर्वे विमुह्यन्ति येऽपि धर्मविदो जनाः । तस्माद्राजन् ब्रवीम्येतद्वाक्यं ते यदि रोचते ॥ ४ ॥ कर्णो हि यदवोचत्त्वां तेजःसञ्जननाय तत् । आचार्य्यपुत्रः क्षमतां महत् कार्य्यमुपस्थितम् ॥ ५ ॥ नायं कालो विरोधस्य कौन्तेये समुपस्थिते । क्षन्तव्यं भवता सर्वमाचार्य्येण कृपेण च ॥ ६ ॥ भवतां हि कृतास्त्रत्वं यथादित्ये प्रभा तथा । यथा चन्द्रमसो लक्ष्मीः सर्वथा नापकृष्यते ॥ ७ ॥ एवं भवत्सु ब्राह्मण्यं ब्रह्मास्त्रञ्च प्रतिष्ठितम् । चत्वार एकतो वेदाः क्षात्रमेकत्र दृश्यते ॥ ८ ॥ नैतत्समस्तमुभयं कस्मिंश्चिदनुशुश्रुमः । अन्यत्र भारताचार्य्यात् सपुत्रादिति मे मतिः ॥ ९ ॥ ब्रह्मास्त्रं ब्रह्म वेदाश्च नैतदन्यत्र दृश्यते । अन्यत्र भारताचार्य्यात् द्रोणात् पुरुषसत्तमात् ॥ १० ॥ वेदान्ताश्च पुराणानि इतिहासं पुरातनम् । जामदग्न्यमृते राजन् को द्रोणादधिको भवेत् ॥ ११ ॥ आचार्य्यपुत्रः क्षमतां नायं कालश्च भेदने । सर्वे संहत्य युध्यामः पाकशासनिमागतम् ॥ १२ ॥ बलस्य व्यसनानीह यान्युक्तानि मनीषिभिः । मुख्यो भेदो हि तेषान्तु पापिष्ठो विदुषां मतः ॥ १३ ॥

द्रौणिरुवाच । नैवं न्याय्यमिदं वाक्यमस्माकं पुरुषर्षभ । किन्तु रोषपरीतेन गुरुणा भाषिता गुणाः ॥ १४ ॥ शत्रोरपि गुणा वाच्या दोषा वाच्या गुरोरपि । सर्वथा सर्वयत्नेन पुत्रे शिष्ये हितं वदेत् ॥ १५ ॥

दुर्य्योधन उवाच । आचार्य्य एष क्षमतां शान्तिरस्मिन् विधीयताम् । अभिद्यमाने तु गुरौ तद्वृत्तं रोषकारितम् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्य्योधनो द्रोणं क्षमयामास भारत । सह कर्णेन भीष्मेण कृपेण च महात्मना ॥ १७ ॥

द्रोण उवाच । यदेतत् प्रथमं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् । तेनैवाहं प्रसन्नो वै नीतिरत्र विधीयताम् ॥ १८ ॥ यथा दुर्य्यो-

धनं पार्थो नोपसर्पति सङ्गरे। यथा दुर्य्योधनो राजा न गच्छे-
द्द्विषतां वशम् ॥ १९ ॥ साहसाद्यदि वा मोहात्तथा नीतिर्विधी-
यताम्। वनवासे ह्यनिर्वृत्ते दर्शयेन्न धनञ्जयः ॥ २० ॥ धन-
ञ्चालभमानोऽत्र नाद्य तत् क्षन्तुमर्हति। यथा नायं समायुञ्ज्या-
द्धार्त्तराष्ट्रं कथञ्चन ॥ २१ ॥ न च सेना पराजय्यात्तथा नीति-
र्विधीयताम्। उक्तं दुर्य्योधनेनापि पुरस्ताद्वाक्यमीदृशम्। तदनु-
स्मृत्य गाङ्गेयो यथावद्वक्तुमर्हति ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि द्रोणवाक्ये
एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

भीष्म उवाच। कलाकाष्ठाश्च युज्यन्ते मुहूर्त्ताश्च दिनानि च।
अर्द्धमासाश्च मासाश्च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥ १ ॥ ऋतवश्चापि
युज्यन्ते तथा सम्वत्सरा अपि। एवं कालविभागेन कालचक्रं
प्रवर्त्तते ॥ २ ॥ तेषां कालातिरेकेण ज्योतिषाञ्च व्यतिक्रमात्।
पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावुपजायतः ॥ ३ ॥ एषामभ्यधिका
मासाः पञ्च च द्वादश क्षपाः। त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे वर्त्तते
मतिः ॥ ४ ॥ सर्वं यथावच्चरितं यद्यदेभिः परिश्रुतम्। एवमेतद्ध्रु-
धुवं ज्ञात्वा ततो बीभत्सुरागतः ॥ ५ ॥ सर्वे चैव महात्मानः सर्वे
धर्मार्थकोविदाः। येषां युधिष्ठिरो राजा कस्माद्धर्मेऽपराङ्मुखः ॥६॥
अलुब्धाश्चैव कौन्तेयाः कृतवन्तश्च दुष्करम्। न चापि केवलं
राज्यमिच्छेयुस्तेऽनुपायतः ॥ ७ ॥ तदैव ते हि विक्रान्तुमीषुः
कौरवनन्दनाः। धर्मपाशनिबद्धास्ते न चेलुः क्षत्रियव्रतात् ॥ ८ ॥
यश्चानृत इति ख्यायाद्य स गच्छेत्पराभवम्। वृणुयुर्मरणं पार्था
नानृतत्वं कथञ्चन ॥९॥ प्राप्ते काले तु प्राप्तव्यं नोत्सृजेयुर्नरर्षभाः।
अपि वज्रभृता गुप्तं तथावीर्य्या हि पाण्डवाः ॥ १० ॥ प्रतियुध्याम

समरे सर्व्वशस्त्रभृतां वरम् । तस्मादद्यैव कल्याणं लोके सद्भिरनुष्ठितम् ॥ ११ ॥ तस्मं विधीयतां शीघ्रं मानो ह्यर्थोऽभ्यगात्परम् । न हि पश्यामि संग्रामे कदाचिदपि कौरव ॥ १२ ॥ एकान्तसिद्धिं राजेन्द्र सम्प्राप्तश्च धनञ्जयः । सम्प्रवृत्ते तु संग्रामे भावाभावौ जयाजयौ । अवश्यमेकं स्पृशतो दृष्टमेतदसंशयम् ॥ १३ ॥ तस्माद्युद्धोचितं कर्म कर्म वा धर्मसंहितम् । क्रियतामाशु राजेन्द्र सम्प्राप्तो हि धनञ्जयः ॥ १४ ॥

दुर्य्योधन उवाच । नाहं राज्यं प्रदास्यामि पाण्डवानां पितामह । युद्धोपचारिकं यत्तु तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ १५ ॥

भीष्म उवाच । अत्र या मामिका बुद्धिः श्रूयतां यदि रोचते । सर्व्वथा हि मया श्रेयो वक्तव्यं कुरुनन्दन ॥ १६ ॥ क्षिप्रं बलं चतुर्भागं गृह्य गच्छ पुरं प्रति । ततोऽपरश्चतुर्भागो गाः समादाय गच्छतु ॥ १७ ॥ वयं त्वर्द्धेन सैन्येन प्रतियोत्स्याम पाण्डवम् । अहं द्रोणश्च कर्णश्च द्रौणिः शारद्वतस्तथा ॥ १८ ॥ प्रतियोत्स्याम बीभत्सुमागतं कृतनिश्चयम् । मत्स्यं वा पुनरायातमागतं वा शतक्रतुम् । अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम् ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तद्वाक्यं रुरुचे तेषां भीष्मेणोक्तं महात्मना । तथैव कृतवान् राजा कौरवाणामनन्तरम् ॥ २० ॥ भीष्मः प्रस्थाप्य राजानं गोधनं तदनन्तरम् । सेनामुख्यान् व्यवस्थाप्य व्यूहितुं सम्प्रचक्रमे ॥ २१ ॥

भीष्म उवाच । आचार्य्य मध्ये तिष्ठ त्वमश्वत्थामा तु सव्यतः । कृपः शारद्वतो धीमान् पार्श्वं रक्षतु दक्षिणम् ॥ २२ ॥ अग्रतः सूतपुत्रस्तु कर्णस्तिष्ठतु दंशितः । अहं सर्व्वस्य सैन्यस्य पश्चात् स्थास्यामि पालयन् ॥ २३ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि भीष्मसैन्यव्यूहे द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

वैशम्पायन उवाच। तथा व्यूढेष्वनीकेषु कौरवाणां महारथैः। उपायादर्जुनस्तूर्णं रथघोषेण नादयन् ॥ १ ॥ ददृशुस्ते ध्वजाग्रं वै शुश्रुवुश्च रथस्वनम्। दोधूयमानस्य भृशं गाण्डीवस्य च निःस्वनम् ॥ २ ॥ ततः सर्वं समालोक्य द्रोणो वचनमब्रवीत्। महारथमनुप्राप्तं दृष्ट्वा गाण्डीवधन्विनम् ॥ ३ ॥

द्रोण उवाच। एतद्ध्वजाग्रं पार्थस्य दूरतः संप्रकाशते। एष घोषः स रथजो रोरवीति च वानरः ॥ ४ ॥ वानरः सर्वसेनायां करोति भयमुत्तमम्। एष तिष्ठन्रथश्रेष्ठे रथे च रथिनाम्वरः ॥५॥ उत्कर्षति धनुः श्रेष्ठं गाण्डीवमशनिस्वनम्। इमौ हि वाणौ सहितौ पादयोर्मे व्यवस्थितौ ॥ ५ ॥ अपरौ चाप्यतिक्रान्तौ कर्णौ संस्पृश्य मे शरौ। निवर्त्त्य हि वने वासं कृत्वा कर्मातिमानुषम् ॥ ७ ॥ अभिवादयते पार्थः श्रोत्रे च परिपृच्छति। चिरदृष्टोऽयमस्माभि प्रज्ञावान् वान्धवप्रियः। अतीव ज्वलितो लक्ष्म्या पाण्डुपुत्रो धनञ्जयः ॥ ८ ॥ रथी शरी चारुतली निषङ्गी शङ्खी पताकी कवची किरीटी। खड्‌गी च धन्वी विरराज पार्थः शिखी घृतस्रुग्भिरिवावसिक्तः ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततोऽर्जुनः कुरून् दृष्ट्वा संग्रामे समवस्थितान्। तत्कालसदृशं वाक्यं मत्स्यपुत्रमभाषत ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच। इषुपाते च सेनायां हयान् संयच्छ सारथे। यावत्समीक्षे सैन्येऽस्मिन् क्वासौ कुरुकुलाधमः ॥ ११ ॥ सर्वानेताननादृत्य दृष्ट्वा तमतिमानिनम्। तस्य मूर्द्ध्नि पतिष्यामि तत एते पराजिताः ॥ १२ ॥ एष व्यवस्थितो द्रोणो द्रौणिश्च तदनन्तरः। भीष्मः कृपश्च कर्णश्च महेष्वासा व्यवस्थिताः ॥ १३ ॥ राजानं नात्र पश्यामि गाः समादाय गच्छति। दक्षिणं मार्गमास्थाय शङ्के जीवपरायणः ॥ १४ ॥ उत्सृज्यैतद्रथानीकं गच्छ यत्र सुयोधनः।

तत्रैव योत्स्ये वैराटे नास्ति युद्धं निरामिषम्। तं जित्वा विनिवर्त्तिष्ये गाः समादाय सर्व्वशः॥ १५॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तः स वैराटिर्हयान् संयम्य यत्नतः। नियम्य च ततो रश्मीन् यत्र ते कुरुपुङ्गवाः॥ १६॥ अचोदयत्ततो वाहान् यतो राजा सुयोधनः। उत्सृज्य रथवंशन्तु प्रयाते श्वेतवाहने॥ १७॥ अभिप्रायं विदित्वा तं कृपो वचनमब्रवीत्। नैषोऽन्तरेण राजानं बीभत्सुः स्थातुमिच्छति॥ १८॥ तस्य पार्ष्णिं ग्रहीष्यामो जवेनाभिप्रयास्यतः। न ह्येनमतिसंक्रुद्धमेको युध्येत संयुगे॥ १९॥ अन्यो देवात् सहस्राक्षात् कृष्णाद्वा देवकीसुतात्। आचार्य्याच्च सपुत्राद्वा भारद्वाजान्महारथात्॥ २०॥ किं नो गावः करिष्यन्ति धनं वा विपुलं तथा। दुर्य्योधनः पार्थजले पुरा नौरिव मज्जति॥ २१॥ तथैव गत्वा बीभत्सुर्नाम विश्राव्य चात्मनः। शलभैरिव तां सेनां शरैः शीघ्रमवाकिरत्॥२२॥ कीर्य्यमाणाः शरौघैस्तु योधास्ते पार्थचोदितैः। नापश्यन्नावृतां भूमिमन्तरीक्षञ्च पत्रिभिः॥ २३॥ तेषामापततां युद्धे नापयानेऽभवन्मतिः। शीघ्रत्वमेव पार्थस्य पूजयन्ति स्म चेतसा॥ २४॥ ततः शङ्खं प्रदध्मौ स द्विषतां लोमहर्षणम्। विस्फार्य्य च धनुःश्रेष्ठं ध्वजे भूतान्यचोदयत्॥ २५॥ तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्वनेन च। गाण्डीवस्य च घोषेण पृथिवी समकम्पत॥ २६॥ अमानुषाणां सर्व्वेषां भूतानां ध्वजवासिनाम्। ऊर्द्ध्वं पुच्छान्विधुन्वाना धावमानाः समन्ततः। गावः प्रतिन्यवर्त्तन्त दिशमास्थाय दक्षिणाम्॥ २७॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि गोनिवर्त्तने त्रिपञ्चाशोऽध्यायः॥ ५३॥

वैशम्पायन उवाच। स शत्रुसेनां तरसा प्रणुद्य गास्ता विजित्याथ धनुर्द्धराग्र्यः। दुर्य्योधनायाभिमुखः प्रयातो भूयो रणं सोऽभिचिकीर्षमाणः ॥ १ ॥ गोषु प्रयातासु जवेन मत्स्यान् किरीटिनं कार्य्यकृतञ्च मत्वा। दुर्य्योधनायाभिमुखं प्रयातं कुरुप्रवीराः सहसाभिपेतुः ॥ २ ॥ तेषामनीकानि बहूनि गाढं व्यूढानि दृष्ट्वा बहुलध्वजानि। मत्स्यस्य पुत्रं द्विषतां निहन्ता वैराटिमामन्त्र्य ततोऽभ्युवाच ॥ ३ ॥ एतेन तूर्णं प्रतिपादयेमान् श्वेतान् हयान् काञ्चनरश्मियोक्त्रान्। जवेन सर्व्वेण कुरु प्रयत्नमासादयेयं कुरुसिंहवृन्दम् ॥ ४ ॥ गजो गजेनेव मया दुरात्मा यो योद्धुमाकाङ्क्षति सूतपुत्रः। तमेव मां प्रापय राजपुत्र दुर्य्योधनापाश्रयजातदर्पम् ॥ ५ ॥ स तैर्हयैर्वातजवैर्बृहद्भिः पुत्रो विराटस्य सुवर्णकक्ष्यैः। व्यध्वंसयत्तद्रथिनामनीकं ततोऽवहत्पाण्डवमाजिमध्ये ॥ ६ ॥ तं चित्रसेनो विशिखैर्विपाटैः संग्रामजिच्छत्रुसहो जयश्च। प्रत्युद्ययुर्भारतमापतन्तं महारथाः कर्णमभीप्समानाः ॥ ७ ॥ ततः स तेषां पुरुषप्रवीरः शरासनार्च्चिःशरवेगतापः। व्रातं रथानामदहत्समन्युर्वनं यथाग्निः कुरुपुङ्गवानाम् ॥ ८ ॥ तस्मिंस्तु युद्धे तुमुले प्रवृत्ते पार्थं विकर्णोऽतिरथं रथेन। विपाटवर्षेण कुरुप्रवीरो भीमेन भीमानुजमाससाद ॥ ९ ॥ ततो विकर्णस्य धनुर्विकृष्य जाम्बूनदाग्र्योपचितं दृढज्यम्। अपातयत्तं ध्वजमस्य मथ्य छिन्नध्वजः सोऽप्यपयाज्जवेन ॥ १० ॥ तं शात्रवाणां गणबाधितारं कर्म्माणि कुर्व्वन्तममानुषाणि। शत्रुन्तपः कोपममृष्यमाणः समार्द्दयच्छरवर्षेण पार्थम् ॥ ११ ॥ स तेन राज्ञातिरथेन विद्धो विगाहमानो ध्वजिनीं कुरूणाम्। शत्रुन्तपं पञ्चभिराशु विद्ध्वा ततोऽस्य सूतं दशभिर्जघान ॥ १२ ॥ ततः स विद्धो भरतर्षभेण वाणेन गात्रावरणातिगेन। गतासुराजौ निपपात भूमौ नगो नगाग्रादिव वातरुग्णः ॥ १३ ॥ नरर्षभास्तेन

नरर्षभेण वीरा रणे वीरतरेण भग्नाः। चकम्पिरे वातवशेन
काले प्रकम्पितानीव महावनानि ॥ १४ ॥ हतास्तु पार्थेन नर-
प्रवीरा गतासवोर्व्व्यां सुषुपुः सुवेशाः। वसुप्रदा वासवतुल्यवीर्य्याः
पराजिता वासवजेन सङ्ख्ये ॥ १५ ॥ सुवर्णकार्ष्णायसवर्मनद्धा
नागा यथा हैमवताः प्रवृद्धाः। तथा स शत्रून् समरे विनिघ्नन्
गाण्डीवधन्वा पुरुषप्रवीरः ॥ १६ ॥ चचार सङ्ख्ये विदिशो दिशश्च
दहन्निवाग्निर्वनमातपान्ते। प्रकीर्णपर्णानि यथा वसन्ते विशा-
तयित्वा पवनोऽम्बुदांश्च ॥ १७ ॥ तथा सपत्नान् विकिरन् किरीटि
चचार सङ्ख्येऽतिरथो रथेन। शोणाश्ववाहस्य हयान्निहत्य
वैकर्त्तनभ्रातुरदीनसत्त्वः ॥ १८ ॥ एकेन संग्रामजितः शरेण शिरो
जहाराशु किरीटमाली। तस्मिन् हते भ्रातरि सूतपुत्रो वैक-
र्त्तनो वीर्य्यमथाददानः ॥ १९ ॥ प्रगृह्य दन्ताविव नागराजो मह-
र्षभं व्याघ्र इवाभ्यधावत्। स पाण्डवं द्वादशभिः पृषत्कैर्वैकर्त्तनः
शीघ्रमथो जघान ॥ २० ॥ विव्याध गात्रेषु हयांश्च सर्वान् विराट-
पुत्रञ्च करे निजघ्ने। तमापतन्तं सहसा किरीटी वैकर्त्तनं वै
तरसाभिपत्य ॥ २१ ॥ प्रगृह्य वेगं न्यपतज्जवेन नागं गरुत्मानिव
चित्रपक्षः। तावुत्तमौ सर्वधनुर्द्धराणां महाबलौ सर्वसपत्नसाहौ
॥ २२॥ कर्णस्य पार्थस्य निशम्य युद्धं दिदृक्षमाणाः कुरवोऽवतस्थुः।
स पाण्डवस्तूर्णमुदीर्णकोपः कृतागसं कर्णमुदीक्ष्य हर्षात् ॥ २३ ॥
क्षणेन साश्वं सरथंससूतमन्तर्दधे घोरशरौघवृष्ट्या। ततः
सुविद्धाः सरथाः सनागा योधा विनेदुर्भरतर्षभाणाम् ॥ २४ ॥
अन्तर्हिता भीष्ममुखाः सहाश्वाः किरीटिना कीर्णरथाः पृषत्कैः।
स चापि तानर्जुनबाहुमुक्तान् शरांश्छरौघैः प्रतिहत्य वीरः ॥ २५ ॥
तस्थौ महात्मा सधनुः सवाणः सविस्फुलिङ्गाग्निरिवाशु कर्णः।
ततस्त्वभूद्वै तलतालशब्दः सशङ्खभेरीपणवप्रणादः ॥ २६ ॥ प्रक्ष्वे-
ड़ितज्य तलनिस्वनन्तं वैकर्त्तनं पूजयतां कुरूणाम्। उद्धूतलाङ्गूल-

महापताकध्वजोत्तमांशाकुलभीषणान्तम् ॥ २७ ॥ गाण्डीवनिर्घोषकृतप्रणादं किरीटिनं प्रेक्ष्य ननाद कर्णः । स चापि वैकर्त्तनमर्द्दयित्वा साश्वंससूतं सरथं पृषत्कैः ॥ २८ ॥ तमाववर्ष प्रसभं किरीटी पितामहं द्रोणकृपौ च दृष्ट्वा । स चापि पार्थं बहुभिः पृषत्कैर्वैकर्त्तनो मेघ इवाभ्यवर्षत् ॥ २९ ॥ तथैव कर्णञ्च किरीटमाली संच्छादयामास शितैः पृषत्कैः । तयोः सुतीक्ष्णान् सृजतोः शरौघान् महाशरौघास्त्रविवर्द्धने रणे ॥ ३० ॥ रथे विलग्नाविव चन्द्रसूर्य्यौ घनान्तरेणानुददर्श लोकः । अथाशुकारी चतुरो हयांश्च पार्थस्य विव्याध शरैस्तु कर्णः ॥ ३१ ॥ त्रिभिस्तु यन्तारममृष्यमाणो विव्याध तूर्णं त्रिभिरेव केतुम् । ततोऽभिविद्धः समरावमर्द्दी प्रबोधितः सिंह इव प्रसुप्तः ॥ ३२ ॥ गाण्डीवधन्वा प्रवरः कुरूणामजिह्मगैः कर्णमियाय जिष्णुः । शरास्त्रवृष्ट्या निहतो महात्मा प्रादुश्चकारातिमनुष्यकर्म ॥ ३३ ॥ प्राच्छादयत् कर्णरथं पृषत्कैर्लोकानिमान् सूर्य्य इवांशुजालैः । स हस्तिनेवाभिहतो गजेन्द्रः प्रगृह्य भल्लान्निशितान्निषङ्गात् ॥ ३४ ॥ आकर्णपूर्णञ्च धनुर्विकृष्य विव्याध गात्रेष्वथ सूतपुत्रम् । अथास्य बाहूरुशिरोललाटं ग्रीवावराङ्गानि परावमर्द्दी ॥ ३५ ॥ शितैश्च बाणैर्युधि निर्बिभेद गाण्डीवमुक्तैरशनिप्रकाशैः । स पार्थमुक्तैर्विशिखैः प्रणुन्नो गजो गजेनेव जितस्तरस्वी । विहाय संग्रामशिरः प्रयातो वैकर्त्तनः पाण्डवबाणतप्तः ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कर्णापयाने
चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

वैशम्पायन उवाच। अपयाते तु राधेये दुर्य्योधनपुरोगमाः। अनीकेन तथा स्वेन शनैरार्च्छन्त पाण्डवम्॥ १॥ बहुधा तस्य सैन्यस्य व्यूढस्यापततः शरैः। अधारयत वेगं स वेलेव तु महोदधेः॥ २॥ ततः प्रहस्य बीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः। दिव्यमस्त्रं प्रकुर्वाणः प्रत्ययाद्रथसत्तमः॥ ३॥ यथा रश्मिभिरादित्यः प्रच्छादयति मेदिनीम्। तथा गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरैः पार्थो दिशो दश॥ ४॥ न रथानां न चाश्वानां न गजानां न वर्म्मणाम्। अनिर्विद्धं शितैर्वाणैरासीद्द्व्यङ्गुलमन्तरम्॥ ५॥ दिव्ययोगाच्च पार्थस्य हयानामुत्तरस्य च। शिक्षाशिल्पोपपन्नत्वादस्त्राणाञ्च परिक्रमात्॥ ६॥ वीर्य्यवत्त्वं द्रुतं चाग्र्यं दृष्ट्वा जिष्णोरपूजयन्। कालाग्निमिव बीभत्सुं निर्द्दहन्तमिव प्रजाः॥ ७॥ नारयः प्रेक्षितुं शेकुर्ज्ज्वलन्तमिव पावकम्। तानि शस्त्रान्यनीकानि रेजुरर्ज्जुनमार्गणैः॥ ८॥ शैलं प्रति नवाभ्राणि व्याप्तानीवार्करश्मिभिः। अशोकानां वनानीव फुल्लानि कुसुमैः शुभैः॥ ९॥ रेजुः पार्थशरैस्तद्वत्तदा सैन्यानि भारत। स्रजोऽर्ज्जुनशरैः शीर्णं शुष्यत् पुष्पं हिरण्मयम्॥ १०॥ छत्राणि च पताकाश्च खे दधार सदागतिः। स्वबलत्रासनात्त्रस्ताः परिपेतुर्द्दिशो दश॥ ११॥ रथाङ्गदेशानादाय पार्थच्छिन्नयुगा हयाः। कर्णकक्षविषाणेषु अन्तरोष्ठेषु चैव ह॥ १२॥ मर्म्मस्वङ्गेषु चाहत्यापातयत् समरे गजान्। कौरवाग्र्यगजानान्तु शरीरैर्गतचेतसाम्॥ १३॥ क्षणेन संवृता भूमिर्मेघैरिव नभस्तलम्। युगान्तसमये सर्वं यथा स्थावरजङ्गमम्॥ १४॥ कालक्षयमशेषेण दहत्युग्रशिखः शिखी। तद्वत् पार्थो महाराज ददाह समरे रिपून्॥ १५॥ ततः सर्वास्त्रतेजोभिर्धनुषो निःस्वनेन च। शब्देनामानुषाणाञ्च भूतानां ध्वजवासिनाम्॥ १६॥ भैरवं शब्दमत्यर्थं वानरस्य च कुर्वतः। दैवारिपाञ्च बीभत्सुस्तस्मिन्दौर्य्योधने बले॥ १७॥ भयमुत्पादयामास बलवानरिमर्द्दनः।

रथशक्तिममित्राणां प्रागेव निपतद्भुवि ॥ १८ ॥ सोऽपयात्सहसा
पश्चात् साहसाच्चाभ्युपेयिवान्। शरव्रातैः सुतीक्ष्णाग्रैः समादिष्टैः
खगैरिव ॥ १९ ॥ अर्जुनस्तु खमावव्रे लोहिताग्राशनैः खगैः।
अभ्रमध्ये यथार्कस्य रश्मयस्तिग्मतेजसः ॥ २० ॥ दिशासु च तथा
राजन्नसंख्याताः शरास्तदा। सकृदेवानतं शेकूरथमभ्यासितुं परे
॥ २१ ॥ अलब्धः पुनरश्वैस्तु रथात् सोऽतिप्रपादयेत्। ते शरा
द्विट् शरीरेषु यथैव न ससञ्जिरे ॥ २२ ॥ द्विडनीकेषु बीभत्सोर्न
ससञ्जे रथस्तदा। स तद्विक्षोभयामास ह्यरातिबलमञ्जसा ॥२३॥
अनन्तभोगो भुजगः क्रीड़न्निव महार्णवे। अस्यतो नित्यमत्यर्थं
सर्वमेवातिगस्तथा ॥ २४ ॥ अश्रुतः श्रूयते भूतैर्धनुर्घोषः किरी-
टिनः। सन्ततास्तत्र मातङ्गा वाणैरल्पान्तरान्तरे ॥ २५ ॥ संवृता-
स्तेन दृश्यन्ते मेघा इव गभस्तिभिः। दिशोऽनुभ्रमतः सर्वाः सव्य-
दक्षिणमस्यतः ॥ २६ ॥ सततं दृश्यते युद्धे सायकासनमण्डलम्।
पतन्त्यरूपेषु यथा चक्षूंषि न कदाचन ॥ २७ ॥ नालक्ष्येषु शराः
पेतुस्तथा गाण्डीवधन्वनः। मार्गो गजसहस्रस्य युगपद्गच्छतो
वने ॥ २८ ॥ यथा भवेत्तथा जज्ञे रथमार्गः किरीटिनः। नूनं
पार्थजयैषित्वाच्छक्रः सर्वामरैः सह ॥ २९ ॥ हन्त्यस्मानित्यमन्यन्त
पार्थेन निहताः परे। घ्नन्तमत्यर्थमहितान्विजयन्तत्र मेनिरे ॥ ३० ॥
कालमर्जुनरूपेण संहरन्तमिव प्रजाः। कुरुसेनाशरीराणि पार्थ-
नैवाहतान्यपि ॥ ३१ ॥ सेदुः पार्थहतानीव पार्थकर्मानुशासनात्।
ओषधीनां शिरांसीव द्विषच्छीर्षाणि सोऽन्वयात् ॥ ३२ ॥ अवनेशुः
कुरूणां हि वीर्याण्यर्जुनजाद्भयात्। अर्जुनानिलभिन्नानि वना-
न्यर्जुनविद्विषाम् ॥ ३३ ॥ चक्रुर्लोहितधाराभिर्धरणीं लोहिता-
न्तराम्। लोहितेन समायुक्तैः पांशुभिः पवनोद्धतैः ॥ ३४ ॥
बभूवुर्लोहितास्तत्र भृशमादित्यरश्मयः। साकं खन्तत् क्षणेनासीत्
सन्ध्यायामिव लोहितम् ॥ ३५ ॥ अप्यस्तं प्राप्य सूर्योऽपि निव-

र्त्तंत न पाण्डवः। तान् सर्व्वान् समरे शूरः पौरुषे समवस्थितान्
॥ ३६ ॥ दिव्यैरस्त्रैरचिन्त्यात्मा सर्व्वानार्च्छद्धनुर्द्धरान्। स तु
द्रोणं विसप्तत्या क्षुरप्राणां समार्पयत् ॥ ३७ ॥ दुःसहं दशभि-
र्व्वाणैर्द्रौणिमष्टाभिरेव च। दुःशासनं द्वादशभिः कृपं शारद्वतं
त्रिभिः ॥ ३८ ॥ भीष्मं शान्तनवं षष्ट्या राजानं च शतेन ह।
कर्णञ्च कर्णिना कर्णे विव्याध परवीरहा ॥ ३९ ॥ तस्मिन् विद्धे
महेष्वासे कर्णे सर्व्वास्त्रकोविदे। हताश्वसूते विरथे ततोऽनीक-
मभज्यत ॥ ४० ॥ तत प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा पार्थमाजिस्थितं पुरः।
अभिप्रायं समाज्ञाय वैराटिः पार्थमब्रवीत् ॥ ४१ ॥

उत्तर उवाच। आस्थाय रुचिरं पार्थ रथं सारथिना मया।
कतमद्यास्यसेऽनीकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया ॥ ४२ ॥

अर्ज्जुन उवाच। लोहिताश्वमरिष्टं यं वैयाघ्रमनुपश्यसि।
नीलां पताकामाश्रित्य रथे तिष्ठन्तमुत्तर ॥ ४३ ॥ कृपस्यैतदनी-
काग्रं प्रापयस्वैतदेव माम्। एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं दृढ-
धन्विनः ॥ ४४ ॥ कमण्डलुर्ध्वजे यस्य शातकुम्भमयः शुभः।
आचार्य्य एष हि द्रोणः सर्व्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ४५ ॥ सदा ममैष
मान्यस्तु सर्व्वशस्त्रभृतामपि। सुप्रसन्नं महावीरं कुरुष्वैनं प्रद-
क्षिणम् ॥ ४६ ॥ अत्रैव चावरोहैनमेष धर्म्मः सनातनः। यदि मे
प्रथमं द्रोणः शरीरे प्रहरिष्यति ॥ ४७ ॥ ततोऽस्य प्रहरिष्यामि
नास्य कोपो भवेदिति। अस्याविदूरे च धनुर्ध्वजाग्रे यस्य दृश्यते
॥ ४८ ॥ आचार्य्यस्यैष पुत्रो वै अश्वत्थामा महारथः। सदा
ममैष मान्यश्च सर्व्वशस्त्रभृतामपि ॥ ४९ ॥ एतस्य त्वं रथं प्राप्य
निवर्त्तेथाः पुनः पुनः। य एष तु रथानीके सुवर्णकवचावृतः ॥ ५० ॥
सेनाग्र्येण तृतीयेन व्यवहार्य्येण तिष्ठति। यस्य नागो ध्वजाग्रे
वै हेमकेतनसंश्रितः ॥ ५१ ॥ धृतराष्ट्रसुतः श्रीमानेष राजा सुयो-
धनः। एतस्याभिमुखं वीर रथं पररथारुजम् ॥ ५२ ॥ प्रापय-

स्त्रैष राजा हि प्रमाथी युद्धदुर्मदः। एष द्रोणस्य शिष्याणां शीघ्रास्त्रे प्रथमो मतः॥ ५३॥ एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं विपुलं रणे। नागकक्षा तु रुचिरा ध्वजाग्रे यस्य तिष्ठति॥ ५४॥ एष वैकर्त्तनः कर्णो विदितः पूर्वमेव ते। एतस्य रथमासाद्य राधेयस्य दुरात्मनः॥ ५५॥ यत्तो भवेथाः संग्रामे स्पर्द्धते हि सदा मया। यस्तु नीलानुसारेण पञ्चतारेण केतुना॥ ५६॥ हस्तावापी बृहद्धन्वा रथे तिष्ठति वीर्य्यवान्। यस्य तारार्कचित्रोऽसौ रथे ध्वजवरः स्थितः॥ ५७॥ यस्यैतत् पाण्डुरं छत्रं विमलं मूर्द्ध्नि तिष्ठति। महतो रथवंशस्य नानाध्वजपताकिनः॥ ५८॥ बलाहकाग्रे सूर्य्यो वा य एष प्रमुखे स्थितः। हैमचन्द्रार्कसङ्काशं कवचं यस्य दृश्यते॥ ५९॥ जातरूपशिरस्त्राणं मनस्तापयतीव मे। एष शान्तनवो भीष्मः सर्व्वेषां नः पितामहः॥ ६०॥ राजश्रियाभिवृद्धश्च दुर्य्योधनवशानुगः। पश्चादेष प्रयातव्यो न मे विघ्नकरो भवेत्॥ ६१॥ एतेन युध्यमानस्य यत्तः संयच्छ मे हयान्। ततोऽभ्यवहदव्यग्रो वैराटिः सव्यसाचिनम्। यत्रातिष्ठत् कृपो राजन् योत्स्यमानो धनञ्जयम्॥ ६२॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि उत्तरं प्रति कृपाचार्य्यादीनां परिचयदाने पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः॥ ५५॥

वैशम्पायन उवाच। तान्यनीकान्यदृश्यन्त कुरूणामुग्रधन्विनाम्। संसर्पन्तो यथा मेघा घर्मान्ते मन्दमारुताः॥ १॥ अभ्याशे वाजिनस्तस्थुः समारूढाः प्रहारिणः। भीमरूपाश्च मातङ्गास्तोमराङ्कुशचोदिताः॥ २॥ महामात्रैः समारूढा विचित्रकवचोज्ज्वलाः। ततः शक्रः सुरगणैः समारुह्य सुदर्शनम्॥ ३॥ सहोपायात्तदा राजन् विश्वाश्विमरुतां गणैः। तद्देवयक्षगन्धर्व-

महोरगसमाकुलम् ॥ ४ ॥ शुशुभेऽभ्रविनिर्मुक्तं ग्रहाणामिव मण्डलम्। अस्त्राणाञ्च बलं तेषां मनुष्येषु प्रयुञ्जताम् ॥ ५ ॥ तच्च घोरं महद्युद्धं कृपार्जुनसमागमे। द्रष्टुमभ्यागता देवा विमानैः स्वैः पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥ शतं शतसहस्राणां यत्र स्थूणा हिरण्मयी। मणिरत्नमयी चान्या प्रासादमुपधारयत् ॥ ७ ॥ ततः कामगमं दिव्यं सर्वरत्नविभूषितम् । विमानं देवराजस्य शुशुभे खेचरं शुभम् ॥ ८ ॥ तत्र देवास्त्रयस्त्रिंशत्तिष्ठन्ति सहवासवाः। गन्धर्वा राक्षसाः सर्पाः पितरश्च महर्षिभिः ॥ ९ ॥ तथा राजा वसुमना बलाक्षः सुप्रतर्द्दनः। अष्टकश्च शिविश्चैव ययातिर्नहुषो गयः ॥१०॥ मनुः पूरूरघुर्भानुः कृशाश्वः सगरो नलः। विमानन्देवराजस्य समदृश्यन्त सुप्रभाः ॥११॥ अग्नेरीशस्य सोमस्य वरुणस्य प्रजापतेः। तथा धातुर्विधातुश्च कुवेरस्य यमस्य च ॥ १२ ॥ अलम्बुषोग्रसेनानां गन्धर्वस्य च तुम्बुरोः। यथाभागं यथोद्देशं विमानानि चकाशिरे ॥ १३ ॥ सर्वदेवनिकायाश्च सिद्धाश्च परमर्षयः। अर्जुनस्य कुरूणाञ्च युद्धं द्रष्टुमुपागताः ॥ १४ ॥ दिव्यानां तत्र माल्यानां गन्धः पुण्योऽथ सर्वशः। प्रससार वसन्तादौ वृक्षाणामिव पुष्पिणाम् ॥ १५ ॥ आतपत्राणि वासांसि ध्वजाश्च व्यजनानि च। तत्र रत्नानि देवानां समदृश्यन्त तिष्ठताम् ॥ १६ ॥ उपाशाम्यद्रजो भौमं सर्वं व्याप्तं मरीचिभिः। दिव्यान् गन्धानुपादाय वायुर्योधानसेवत ॥ १७ ॥ प्रभासितमिवाकाशं चित्ररूपमलङ्कृतम्। सम्पतद्भिः स्थितैश्चापि नानारत्नावभासितैः ॥ १८ ॥ विमानैर्विविधैश्चित्रैरुपानीतैः सुरोत्तमैः। वज्रभृच्छुशुभे तत्र विमानस्थः सुरैर्वृतः ॥ १९ ॥ बिभ्रन् मालां महातेजाः पद्मोत्पलसमायुताम् । विप्रेक्षमाणो बहुभिर्नातृप्यत् सुतमाते ॥ २० ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि देवागमने
षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

वैशम्पायन उवाच। दृष्ट्वा व्यूढान्यनीकानि कुरूणां पाण्डु-
नन्दनः। तत्र वैराटिमामन्त्र्य पार्थो वचनमब्रवीत्॥ १॥ जाम्ब-
नदमयी वेदी ध्वजे यस्य प्रदृश्यते। तस्य दक्षिणतो याहि कृपः
शारद्वतो यतः॥ २॥

वैशम्पायन उवाच। धनञ्जयवचः श्रुत्वा वैराटिस्त्वरितस्तदा।
हयान् रजतसङ्काशान् हेमभाण्डानचोदयत्॥ ३॥ आनुपूर्व्यां तु
तत्सर्वं जवमास्थाय चोत्तमम्। प्राहिणोच्चन्द्रसङ्काशान् कुपिता-
निव तान् हयान्॥ ४॥ स गत्वा कुरुसेनायाः समीपं हय-
कोविदः। पुनरावर्त्तयामास तान् हयान् वातरंहसः॥ ५॥
प्रदक्षिणमुपावृत्य मण्डलं सव्यमेव च। कुरून् संमोहयामास
मत्स्यो यानेन तत्त्ववित्॥ ६॥ कृपस्य रथमास्थाय वैराटिरकुतो-
भयः। प्रदक्षिणमुपावृत्य तस्थौ तस्याग्रतो बली॥ ७॥ ततो-
ऽर्जुनः शङ्खवरं देवदत्तं महास्वनम्। प्रदध्मौ बलमास्थाय नाम
विश्राव्य चात्मनः॥ ८॥ तस्य शब्दो महानासीद्धमायमानस्य
जिष्णुना। तथा वीर्य्यवता सङ्ख्ये पर्वतस्येव दीर्य्यतः॥ ९॥
पूजयाञ्चक्रिरे शङ्खं कुरवः सहसैनिकाः। अर्जुनेन समाध्मातः
शतधा यन्न दीर्य्यते॥ १०॥ दिवमावृत्य शब्दस्तु निवृत्तः शुश्रुवे
पुनः। सृष्टो मघवता वज्रः प्रपतन्निव पर्वते॥ ११॥ एतस्मिन्न-
न्तरे वीरो बलदर्पसमन्वितः। अमृष्यमाणस्तं शब्दं कृपः शार-
द्वतस्तथा॥ १२॥ अर्जुनं प्रति संरब्धो युद्धार्थी स महारथः।
महोदधिजमादाय दध्मौ वेगेन् वीर्य्यवान्॥ १३॥ स तु शब्देन
लोकांस्त्रीनावृत्य रथिनां वरः। धनुरादाय सुमहज्ज्याशब्दमक-
रोत्तदा॥ १४॥ तौ रथौ सूर्य्यसङ्काशौ योत्स्यमानौ महाबलौ।
शारदाविव जीमूतौ व्यरोचेतां व्यवस्थितौ॥ १५॥ ततः शार-
द्वतस्तूर्णं पार्थं दशभिराशुगैः। विव्याध परवीरघ्नं निशितैर्मर्म-
भेदिभिः॥ १६॥ पार्थोऽपि विश्रुतं लोके गाण्डीवं परमायुधम्।

विकृष्य चिक्षेप वहून्नाराचान्मर्मभेदिनः ॥ १७ ॥ तानप्राप्तांश्छितै-
र्वाणैर्नाराचान् रक्तभोजनान्। कृपश्चिच्छेद पार्थस्य शतशोऽथ
सहस्रशः ॥ १८ ॥ ततः पार्थश्च संक्रुद्धश्चित्रान् मार्गान् प्रदर्शयन्।
दिशः प्रच्छादयामास वाणौघैः प्रदिशस्तथा ॥ १९ ॥ एकच्छाय-
मिवाकाशमकरोत् सर्वतः प्रभुः। प्राच्छादयदमेयात्मा पार्थः शर-
शतैः कृपम् ॥ २० ॥ स शरैरर्द्दितः क्रुद्धः शितैरग्निशिखोपमैः।
तूर्णं दशसहस्रेण पार्थमप्रतिमौजसम् ॥ २१ ॥ अर्द्दयित्वा महा-
त्मानं ननाद समरे कृपः। ततः कनकपर्वाग्रैर्वीरः सन्नतपर्वभिः
॥ २२ ॥ धनुरादाय विव्याध पार्थं दशभिराशुगैः। त्वरन्
गाण्डीवनिर्मुक्तैरर्जुनस्तस्य वाजिनः ॥ २३ ॥ चतुर्भिश्चतुरस्तीक्ष्णै-
रविध्यत् परमेषुभिः। ते हया निशितैर्विद्धा ज्वलद्भिरिव पावकैः
॥ २४ ॥ उत्पेतुः सहसा सर्वे कृपः स्थानादथाच्यवत्। च्युत-
ङ्गौतममालोक्य स्थानात् कुन्तीसुतस्तदा ॥ २५ ॥ नाविध्यत् पर-
वीरघ्नो रक्षमाणोऽस्य गौरवम्। स तु लब्ध्वा पुनः स्थानं गौतमः
सव्यसाचिनम् ॥ २६ ॥ विव्याध दशभिर्वाणैस्त्वरितः कङ्कपत्रिभिः।
ततः पार्थो धनुस्तस्य भल्लेन निशितेन च ॥ २७ ॥ चिच्छेदैकेन
भूयस्तु हस्तावापमथाहरत्। अथास्य कवचं वाणैर्निशितैर्मर्म-
भेदिभिः ॥ २८ ॥ व्यधमन्न च पार्थोऽस्य शरीरमवपीड़यत्।
तस्य निर्मुच्यमानस्य कवचात् काय आबभौ ॥ २९ ॥ समये मुच्य-
मानस्य सर्पस्येव तनुर्यथा। छिन्ने धनुषि पार्थेन सोऽन्यदादाय
कार्मुकम् ॥ ३० ॥ चकार गौतमः सज्जं तदद्भुतमिवाभवत्। स
तदप्यस्य कौन्तेयश्चिच्छेद नतपर्वणा ॥ ३१ ॥ एवमन्यानि चापानि
वहूनि कृतहस्तवत्। शारद्वतस्य चिच्छेद पाण्डवः परवीरहा
॥ ३२ ॥ स छिन्नधनुरादाय रथाच्छक्तिं प्रतापवान्। प्राहिणोत्
पाण्डुपुत्राय प्रदीप्तामशनीमिव ॥ ३३ ॥ तामर्जुनस्तदायान्तीं
शक्तिं हेमविभूषिताम्। वियद्गतां महोल्काभां चिच्छेद दशभिः

शरैः॥ ३४॥ सापतद्दशधा छिन्ना भूमौ पार्थेन धीमता। युगपच्चैव भल्लैस्तु ततः सन्नद्धतनुः कृपः॥ ३५॥ तनाशु निशितैः पार्थं बिभेद दशभिः शरैः। ततः पार्थो महातेजा विशिखानग्नितेजसः॥ ३६॥ चिक्षेप समरे क्रुद्धस्त्रयोदश शिलाशितान्। अथास्य युगमेकेन चतुर्भिश्चतुरो हयान्॥ ३७॥ षष्ठेन च शिरः कायाच्छुरेण रथसारथेः। त्रिभिस्त्रिवेणुं समरे द्वाभ्यामक्षं महारथः॥ ३८॥ द्वादशेन तु भल्लेन चकर्त्तास्य ध्वजोत्तमम्। ततो वज्रनिकाशेन फाल्गुनः प्रहसन्निव॥ ३९॥ त्रयोदशेनेन्द्रसमः कृपं वक्षस्यविध्यत। स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः॥ ४०॥ गदापाणिरवप्लुत्य तूर्णं चिक्षेप तां गदाम्। सा च मुक्ता गदा गुर्वी कृपेण सुपरिष्कृता॥ ४१॥ अर्जुनेन शरैर्नुन्ना प्रतिमार्गमथागमत्। तन्तु योधाः परीप्सन्तः शारद्वतममर्षणम्॥ ४२॥ सर्वतः समरे पार्थं शरवर्षैरवाकिरन्। ततो विराटस्य सुतः सव्यमावृत्य वाजिनः॥ ४३॥ यमकं मण्डलं कृत्वा तान् योधान् प्रत्यवारयत्। ततः कृपमुपादाय विरथं ते नरर्षभाः। अपजग्मुर्महावेगाः कुन्तीपुत्राद्धनञ्जयात्॥ ४४॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कृपापयाने
सप्तपञ्चाशोऽध्यायः॥ ५७॥

वैशम्पायन उवाच। कृपेऽपनीते द्रोणस्तु प्रगृह्य सशरं धनुः। अभ्यद्रवदनाधृष्यः शोणाश्वः श्वेतवाहनम्॥ १॥ स तु रुक्मरथं दृष्ट्वा गुरुमायान्तमन्तिकात्। अर्जुनो जयतां श्रेष्ठ उत्तरं वाक्यमब्रवीत्॥ २॥

अर्जुन उवाच। यत्रैषा काञ्चनी वेदी ध्वजे यस्य प्रकाशते। उच्छ्रिता प्रवरे दण्डे पताकाभिरलङ्कृता॥ ३॥ तत्र मां वह

भद्रं ते द्रोणानीकाय सारथे। अश्वाः शोणाः प्रकाशन्ते बृहन्तश्चारुवाहिनः ॥ ४ ॥ स्निग्धविद्रुमसङ्काशास्ताम्रास्याः प्रियदर्शनाः। युक्ता रथवरे यस्य सर्व्वशिक्षाविशारदाः ॥ ५ ॥ दीर्घबाहुर्म्महातेजा बलरूपसमन्वितः। सर्व्वलोकेषु विक्रान्तो भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ६ ॥ बुद्ध्या तुल्यो ह्युशनसा बृहस्पतिसमो नये। वेदास्तथैव चत्वारो ब्रह्मचर्य्यं तथैव च ॥ ७ ॥ ससंहाराणि सर्व्वाणि दिव्यान्यस्त्राणि मारिष। धनुर्व्वेदश्च कार्त्स्न्येन यस्मिन्नित्यं प्रतिष्ठितः ॥ ८ ॥ क्षमा दमश्च सत्यञ्च आनृशंस्यमथार्ज्जवम्। एते चान्ये च बहवो यस्मिन्नित्यं द्विजे गुणाः ॥ ९ ॥ तेनाहं योद्धुमिच्छामि महाभागेन संयुगे। तस्मात्तं प्रापयाचार्य्यं क्षिप्रमुत्तर वाहय ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच। अर्ज्जुनेनैवमुक्तस्तु वैराटिर्हेमभूषणान्। चोदयामास तानश्वान् भारद्वाजरथं प्रति ॥ ११ ॥ तमापतन्तं वेगेन पाण्डवं रथिनां वरम्। द्रोणः प्रत्युद्ययौ पार्थं मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ १२ ॥ ततः प्राध्मापयच्छङ्खं भेरीशतनिनादिनम्। प्रचुक्षुभे बलं सर्व्वमुद्धूत इव सागरः ॥ १३ ॥ अथ शोणान् सदश्वांस्तान् हंसवर्णैर्म्मनोजवैः। मिश्रितान् समरे दृष्ट्वा व्यस्मयन्त रणे नराः ॥ १४ ॥ तौ रथौ वीर्य्यसम्पन्नौ दृष्ट्वा संग्राममूर्द्धनि। आचार्य्यशिष्यावजितौ कृतविद्यौ मनस्विनौ ॥ १५ ॥ समाश्लिष्टौ तदान्योन्यं द्रोणपार्थौ महाबलौ। दृष्ट्वा प्राकम्पत मुहुर्भरतानां महद्बलम् ॥ १६ ॥ हर्षयुक्तस्ततः पार्थः प्रहसन्निव वीर्य्यवान्। रथं रथेन द्रोणस्य समासाद्य महारथः ॥ १७ ॥ अभिवाद्य महाबाहुः सामपूर्व्वमिदं वचः। उवाच श्लक्ष्णया वाचा कौन्तेयः परवीरहा ॥ १८ ॥ उषिताः स्मो वने वासं प्रतिकर्म्म चिकीर्षवः। कोपं नार्हसि नः कर्त्तुं सदा समरदुर्ज्जय ॥ १९ ॥ अहन्तु प्रहृते पूर्व्वं प्रहरिष्यामि तेऽनघ। इति मे वर्त्तते बुद्धिस्तद्भवान् कर्त्तु-

मर्हति ॥ २० ॥ ततोऽस्मै प्राहिणोत् द्रोणः शरानग्निकविंशतिम्।
अप्राप्तांश्चैव तान् पार्थश्चिच्छेद कृतहस्तवत् ॥ २१ ॥ ततः शर-
सहस्रेण रथं पार्थस्य वीर्य्यवान्। अवाकिरत्ततो द्रोणः शीघ्र-
मस्त्रं विदर्शयन् ॥ २२ ॥ हयांश्च रजतप्रख्यान् कङ्कपत्रैः शिला-
शितैः। अवाकिरदमेयात्मा पार्थं संकोपयन्निव ॥ २३ ॥ एवं
प्रववृते युद्धं भारद्वाजकिरीटिनोः। समं विमुञ्चतोः संख्ये विशि-
खान् दीप्ततेजसः ॥ २४ ॥ तावुभौ ख्यातकर्माणावुभौ वायुसमौ
जवे। उभौ दिव्यास्त्रविदुषावुभावुत्तमतेजसौ ॥ २५ ॥ क्षिपन्तौ
शरजालानि मोहयामासतुर्नृपान्। व्यस्मयन्त ततो योधाः ये
तत्रासन् समागताः ॥ २६ ॥ शरान् विसृजतोस्तूर्णं साधुसाध्वि-
त्यपूजयन्। द्रोणं हि समरे कोऽन्यो योद्धुमर्हति फाल्गुनात्
॥ २७ ॥ रौद्रः क्षत्रियधर्म्मोऽयं गुरुणा यदयुद्धत। इत्यब्रुवन्
जनास्तत्र संग्रामशिरसि स्थिताः ॥ २८ ॥ वीरौ तावभिसंरब्धौ
सन्निकृष्टौ महाभुजौ। छादयेतां शरव्रातैरन्योऽन्यमपराजितौ
॥ २९ ॥ विस्फार्य्य सुमहच्चापं हेमपृष्ठं दुरासदम्। भारद्वाजोथ
संरब्धः फाल्गुनं प्रत्यविध्यत ॥ ३० ॥ स सायकमयैर्जालैरर्ज्जु-
नस्य रथं प्रति। भानुमद्भिः शिलाधौतैर्भानोराच्छादयत् प्रभाम्
॥ ३१ ॥ पार्थञ्च सुमहाबाहुर्महावेगैर्महारथः। विव्याध निशितै-
र्बाणैर्मेघो वृष्ट्येव पर्वतम् ॥ ३२ ॥ तथैव दिव्यं गाण्डीवं धनु-
रादाय पाण्डवः। शत्रुघ्नं वेगवान् हृष्टो भारसाधनमुत्तमम्
॥ ३३ ॥ विससर्ज्ज शरांश्चित्रान् सुवर्णविकृतान् बहून्। नाशय-
ञ्छरवर्षाणि भारद्वाजस्य वीर्य्यवान् ॥ ३४ ॥ तूर्णं चापविनि-
र्म्मुक्तैस्तदद्भुतमिवाभवत्। स रथेन चरन् पार्थः प्रेक्षणीयो धन-
ञ्जयः ॥ ३५ ॥ युगपद्दिक्षु सर्व्वासु सर्व्वतोऽस्त्राण्यदर्शयत्। एक-
च्छायमिवाकाशं बाणैश्चक्रे समन्ततः ॥ ३६ ॥ नादृश्यत तदा
द्रोणो नीहारेणेव संवृतः। तस्याभवत्तदा रूपं संवृतस्य शरो-

त्तमैः ॥ ३७ ॥ जाज्वल्यमानस्य तदा पर्वतस्येव सर्वतः । दृष्ट्वा तु पार्थस्य रणे शरैः स्वरथमावृतम् ॥ ३८ ॥ स विस्फार्य्य धनुः-श्रेष्ठं मेघस्तनितनिःस्वनम् । अग्निचक्रोपमं घोरं व्यकर्षत परमायुधम् ॥ ३९ ॥ व्यपातयच्छरांस्तीक्ष्णान् द्रोणः समितिशोभनः । महानभूत्ततः शब्दो वंशानामिव दह्यताम् ॥ ४० ॥ जाम्बूनदमयैः पुङ्खैश्चित्रचापविनिर्गतैः । प्राच्छादयदमेयात्मा दिशः सूर्य्यस्य च प्रभाम् ॥ ४१ ॥ ततः कनकपुङ्खानां शराणां नतपर्वणाम् । वियच्चराणां वियति दृश्यन्ते बहवो व्रजाः ॥ ४२ ॥ द्रोणस्य पुङ्खसक्ताश्च प्रभवन्तः शरासनात् । एको दीर्घ इवादृश्यदाकाशे संहतः शरः ॥ ४३ ॥ एवं तौ स्वर्णविकृतान्विमुञ्चन्तौ महाशरान् । आकाशं संवृतं वीरावुल्काभिरिव चक्रतुः ॥ ४४ ॥ शरास्तयोस्तु विबभुः कङ्कबर्हिणवाससः । पंक्तयः शरदि खस्थानां हंसानां चरतामिव ॥ ४५ ॥ युद्धं समभवत्तत्र सुसंरब्धं महात्मनोः । द्रोणपाण्डवयोर्घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ४६ ॥ तौ गजाविव चासाद्य विषाणाग्रैः परस्परम् । शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योऽन्यमभिजघ्नतुः ॥ ४७ ॥ तौ व्यवाहरतां युद्धे संरब्धौ रणशोभिनौ । उदीरयन्तौ समरे दिव्यान्यस्त्राणि भागशः ॥ ४८ ॥ अथ त्वाचार्य्यमुख्येन शरान् सृष्टान् शिलाशितान् । न्यवारयच्छितैर्बाणैरर्जुनो जयतां वरः ॥ ४९ ॥ दर्शयन् वीक्षमाणानामस्त्रमुग्रपराक्रमः । इषुभिस्तूर्णमाकाशं बहुभिश्च समावृणोत् ॥ ५० ॥ जिघांसन्तं नरव्याघ्रमर्जुनं तिग्मतेजसम् । आचार्य्यमुख्यः समरे द्रोणः शस्त्रभृताम्वरः ॥ ५१ ॥ अर्जुनेन सहाक्रीड़च्छरैः सन्नतपर्वभिः । दिव्यान्यस्त्राणि मुञ्चन्तं भारद्वाजो महारणे ॥ ५२ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य्य फाल्गुनं समयोधयत् । तयोरासीत् सम्प्रहारः क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ॥५३॥ अमर्षिणोस्तदान्योऽन्यं देवदानवयोरिव । ऐन्द्रं वायव्यमाग्नेयमस्त्रमस्त्रेण पाण्डवः ॥ ५४ ॥ द्रोणेन मुक्तमात्रन्तु ग्रसति स्म पुनः

पुनः। एवं शूरौ महेष्वासौ विसृजन्तौ शिताङ्कुरान् ॥ ५५ ॥ एकच्छायं चक्रतुस्तावाकाशं शरवृष्टिभिः। तत्रार्जुनेन मुक्तानां पततां वै शरीरिषु ॥ ५६ ॥ पर्वतेष्विव वज्राणां शराणां शूयते स्वनः। ततो नागा रथाश्चैव वाजिनश्च विशाम्पते ॥ ५७ ॥ शोणिताक्ता व्यदृश्यन्त पुष्पता इव किंशुकाः। बाहुभिश्च सकेयूरैर्विचित्रैश्च महारथैः ॥ ५८ ॥ सुवर्णचित्रैः कवचैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः योधैश्च निहतैस्तत्र पार्थबाणप्रपीड़ितैः ॥ ५९ ॥ बलमासीत्समुद्भ्रान्तं द्रोणार्जुनसमागमे। विधुन्वानौ तु तौ तत्र धनुषी भारसाधने ॥ ६० ॥ आच्छादयेतामन्योऽन्यं सतद्भन्तौ महेषुभिः। तयोः समभवद्युद्धन्तुमुलं भरतर्षभ ॥ ६१ ॥ द्रोणकौन्तेययोस्तत्र बलिवासवयोरिव। अथ पूर्णायतोत्सृष्टैः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ६२ ॥ व्यदारयेतामन्योऽन्यं प्राणद्यूते प्रवर्त्तिते। अथान्तरीक्षे नादोऽभूत् द्रोणं तत्र प्रशंसताम् ॥ ६३ ॥ दुष्करं कृतवान् द्रोणो यदर्जुनमयोधयत्। प्रमाथिनं महावीर्य्यं दृढमुष्टिं दुरासदम् ॥ ६४ ॥ जेतारं देवदैत्यानां सर्पाणाञ्च महारथम्। अविभ्रमञ्च शिक्षाञ्च लाघवं दूरपातिताम् ॥ ६५ ॥ पार्थस्य समरे दृष्ट्वा द्रोणस्याभूच्च विस्मयः। अथ गाण्डीवमुद्यम्य दिव्यं धनुरमर्षणः ॥ ६६ ॥ विचकर्ष रणे पार्थो बाहुभ्यां भरतर्षभ। तस्य बाणमयं वर्षं शलभानामिवायतिम् ॥ ६७ ॥ दृष्ट्वा ते विस्मिताः सर्वे साधुसाध्वित्यपूजयन्। न च बाणान्तरे वायुरस्य शक्नोति सर्पितुम् ॥ ६८ ॥ अनिशं सन्दधानस्य शरानुत्सृजतस्तथा। ददर्श नान्तरं कश्चित् पार्थस्याददतोऽपि च ॥ ६९ ॥ तथा शीघ्रास्त्रयुद्धे तु वर्त्तमाने सुदारुणे। शीघ्रं शीघ्रतरं पार्थः शरानन्यानुदीरयत् ॥ ७० ॥ ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम्। युगपत् प्रापतंस्तत्र द्रोणस्य रथमन्तिकात् ॥ ७१ ॥ आकीर्य्यमाणे द्रोणे तु शरैर्गाण्डीवधन्वना। हाहाकारो महानासीत्सैन्यानां भरतर्षभ ॥ ७२ ॥

पाण्डवस्य तु शीघ्रास्त्रं मघवान् प्रत्यपूजयत् । गन्धर्वाप्सरसश्चैव ये च तत्र समागताः ॥ ७३ ॥ ततो वृन्देन महता रथानां रथयूथपः । आचार्य्यपुत्रः सहसा पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ ७४ ॥ अश्वत्थामा तु तत्कर्म हृदयेन महात्मनः । पूजयामास पार्थस्य कोपञ्चास्याकरोद्भृशम् ॥ ७५ ॥ स मन्युवशमापन्नः पार्थमभ्यद्रवद्रणे । किरंश्छरसहस्राणि पर्ज्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ७६ ॥ आवृत्य तु महाबाहुर्यतो द्रौणिस्ततो हयान् । अन्तरं प्रददौ पार्थो द्रोणस्य व्यपसर्पितुम् ॥ ७७ ॥ स तु लब्ध्वान्तरं तूर्णं व्यपायाज्जवनैर्हयैः । छिन्नवर्मध्वजः शूरो निकृत्तः परमेषुभिः ॥ ७८ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि द्रोणापयाने
अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो द्रौणिर्म्महाराज प्रययावर्ज्जुनं रणे । तं पार्थः प्रतिजग्राह वायुवेगमिवोद्धतम् ॥ १ ॥ शरजालेन महता वर्षमाणमिवाम्बुदम् । तयोर्द्देवासुरसमः सन्निपातो महानभूत् ॥ २ ॥ किरतोः शरजालानि वृत्रवासवयोरिव । न स्म सूर्य्यस्तदा भाति न च वाति समीरणः ॥ ३ ॥ शरजालावृते व्योम्नि छायाभूते समन्ततः । महान् चटचटाशब्दो योधयोर्हन्यमानयोः ॥ ४ ॥ दह्यतामिव वेणूनामासीत्परपुरञ्जय । हयानस्यार्ज्जुनः सर्व्वान् कृतवानल्पजीवितान् ॥ ५ ॥ ते राजन्नप्रजानन्त दिशं काञ्चन मोहिताः । ततो द्रौणिर्म्महावीर्य्यः पार्थस्य विचरिष्यतः ॥ ६ ॥ विवरं सूक्ष्ममालोक्य ज्यां चिच्छेद क्षुरेण ह । तदस्यापूजयन् देवाः कर्म दृष्ट्वातिमानुषम् ॥ ७ ॥ द्रोणो भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्चैव महारथः । साधुसाध्विति भाषन्तोऽपूजयन् कर्म तस्य तत् ॥ ८ ॥

ततो द्रौणिर्धनुःश्रेष्ठमपकृष्य रथर्षभम् । पुनरेवाहनत् पार्थं हृदये कङ्कपत्रिभिः ॥ ९ ॥ ततः पार्थो महाबाहुः प्रहस्य स्वनवत्तदा । योजयामास नवया मौर्व्या गाण्डीवमोजसा ॥ १० ॥ ततोऽर्द्धचन्द्र-मावृत्य तेन पार्थः समागमत् । वारणेनेव मत्तेन मत्तो वारण-यूथपः ११ ॥ ततः प्रववृते युद्धं पृथिव्यामेकवीरयोः । रणमध्ये द्वयोरेवं सुमहल्लोमहर्षणम् ॥ १२ ॥ तौ वीरौ ददृशुः सर्वे कुरवो विस्मयान्विताः । युध्यमानौ महावीर्यौ यूथपाविव सङ्गतौ ॥१३॥ तौ समाजघ्नतुर्वीरावन्योऽन्यं पुरुषर्षभौ । शरैराशीविषाकारै-र्ज्वलद्भिरिव पन्नगैः ॥ १४ ॥ अक्षय्याविषुधी दिव्यौ पाण्डवस्य महात्मनः । तेन पार्थो रणे शूरस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १५ ॥ अश्वत्थाम्नः पुनर्बाणाः क्षिप्रमभ्यस्यतो रणे । जग्मुः परिक्षयं तूर्णमभूत्तेनाधिकोऽर्जुनः ॥ १६ ॥ ततः कर्णो महाचापं विकृष्या-भ्यधिकं तदा । अवाक्षिपत्ततः शब्दो हाहाकारो महानभूत् ॥१७॥ ततश्चक्षुर्दधे पार्थो यत्र विस्फार्यते धनुः । ददर्श तत्र राधेयं तस्य कोपो व्यवर्द्धत ॥ १८ ॥ स रोषवशमापन्नः कर्णमेव जिघांसया । तमैक्षत विवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां कुरुपुङ्गवः ॥ १९ ॥ तथा तु विमुखे पार्थे द्रोणपुत्रस्य सायकान् । त्वरिताः पुरुषा राजन्नुपाजह्रुः सहस्रशः ॥ २० ॥ उत्सृज्य च महाबाहुर्द्रोणपुत्रं धनञ्जयः । अभिदुद्राव सहसा कर्णमेव सपत्नजित् ॥ २१ ॥ तमभिद्रुत्य कौन्तेयः क्रोधसंरक्तलोचनः । कामयन् द्वैरथं तेन युद्धं वचन-मब्रवीत् ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनाश्वत्थामयुद्धे एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

अर्जुन उवाच। कर्ण यत्ते सभामध्ये बहु वाचा विकत्थितम्। न मे युधि समोऽस्तीति तदिदं समुपस्थितम् ॥ १ ॥ सोऽद्य कर्ण मया सार्द्धं व्यवहृत्य महामृधे। ज्ञास्यसे बलमात्मीयं न चान्यानवमन्यसे ॥ २ ॥ अवोचः परुषा वाचो धर्ममुत्सृज्य केवलम्। इदं तु दुष्करं मन्ये यदिदं ते चिकीर्षितम् ॥ ३ ॥ यत्त्वया कथितं पूर्वं मामनासाद्य किञ्चन। तदद्य कुरु राधेय कुरुमध्ये मया सह ॥ ४ ॥ यत्सभायां स पाञ्चालीं क्लिश्यमानां दुरात्मभिः। दृष्टवानसि तस्याद्य फलमाप्नुहि केवलम ॥ ५ ॥ धर्मपाशनिबद्धेन यन्मया मर्षितं पुरा। तस्य राधेय कोपस्य विजयं पश्य मे मृधे ॥ ६ ॥ वने द्वादशवर्षाणि यानि सोढानि दुर्मते। तस्याद्य प्रतिकोपस्य फलमाप्नुहि केवलम् ॥ ७ ॥ एहि कर्ण मया सार्द्धं प्रतियुध्यस्व सङ्गरे। प्रेक्षकाः कुरवः सर्व्वे भवन्तु तव सैनिकाः ॥ ८ ॥

कर्ण उवाच। ब्रवीषि वाचा यत्पार्थ कर्मणा तत्समाचर। अतिशेते हि ते वाक्यं कर्मैतत् प्रथितं भुवि ॥ ९ ॥ यत्त्वया मर्षितं पूर्वं तदशक्तेन मर्षितम्। इतो गृह्णीमहे पार्थ तव दृष्ट्वा पराक्रमम् ॥ १० ॥ धर्मपाशनिबद्धेन यत्त्वया मर्षितं पुरा। तथैव बद्धमात्मानमबद्धमिव मन्यसे ॥ ११ ॥ यदि तावद्वने वासो यथोक्तश्चरितस्त्वया। तत्त्वं धर्मार्थवित् क्लिष्टः स मया योद्धुमिच्छसि ॥ १२ ॥ यदि शक्रः स्वयं पार्थ युध्यते तव कारणात्। तथापि न व्यथा काचिन्मम स्याद्विक्रमिष्यतः ॥ १३ ॥ अयं कौन्तेय कामस्ते न चिरात् समुपस्थितः। योत्स्यसे हि मया सार्द्धमद्य द्रक्ष्यसि मे बलम् ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच। इदानीमेव तावत्त्वमपातो रणान्मम। तेन जीवसि राधेय निहतस्त्वनुजस्तव ॥ १५ ॥ भ्रातरं घातयित्वा कस्त्यक्त्वा रणशिरश्च कः। त्वदन्यः कः पुमान् सत्सु ब्रूयादेवं व्यवस्थितः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इति कर्णं ब्रुवन्नेव बीभत्सुरपराजितः । अभ्ययाद्विसृजन् बाणान् कायावरणभेदिनः ॥ १७ ॥ प्रतिजग्राह तं कर्णः प्रीयमाणो महारथः । महता शरवर्षेण वर्षेणाम्बुमिवाम्बुदम् ॥ १८ ॥ उत्पेतुः शरजालानि घोररूपाणि सर्वशः । अविध्यदश्वान् बाह्वोश्च हस्तावापं पृथक् पृथक् ॥ १९ ॥ सोऽमृष्यमाणः कर्णस्य निषङ्गस्यावलम्बनम् । चिच्छेद निशिताग्रेण शरेणानतपर्वणा ॥ २० ॥ उपासङ्गादुपादाय कर्णो बाणानथापरान् । विव्याध पाण्डवं हस्ते तस्य मुष्टिरशीर्य्यत ॥ २१ ॥ ततः पार्थो महाबाहुः कर्णस्य धनुरच्छिनत् । स शक्तिं प्राहिणोत्तस्मै तां पार्थो व्यधमच्छरैः ॥ २२ ॥ ततो निपेतुर्बहवो राधेयस्य पदानुगाः । तांश्च गाण्डीवनिर्मुक्तैः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ २३ ॥ ततोऽस्याश्वाञ्छरैस्तीक्ष्णैर्बीभत्सुर्भारसाधनैः । आकर्णमुक्तैरहनत् ते हताः प्रापतन् भुवि ॥ २४ ॥ अथापरेण बाणेन ज्वलितेन महौजसा । विव्याध कर्णं कौन्तेयस्तीक्ष्णेनोरसि वीर्य्यवान् ॥ २५ ॥ तस्य भित्त्वा तनुत्राणं कायमभ्यगमच्छरः । ततः स तमसाविष्टो न स्म किञ्चित् प्रजज्ञिवान् ॥ २६ ॥ स गाढवेदनो हित्वा रणं प्रायादुदङ्मुखः । ततोऽर्जुन उदक्रोशदुत्तरश्च महारथः ॥२७॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कर्णापयाने
षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो वैकर्त्तनं जित्वा पार्थो वैराटिमब्रवीत् । एतन्मां प्रापयानीकं यत्र तालो हिरण्मयः ॥ १ ॥ यत्र शान्तनवो भीष्मो रथेऽस्माकं पितामहः । काङ्क्षमाणो मया युद्धं तिष्ठत्यमरदर्शनः ॥ २ ॥ अथ सैन्यं महद्दृष्ट्वा रथनागहयाकुलम् । अब्रवीदुत्तरः पार्थमपविद्धः शरैर्भृशम् ॥ ३ ॥ नाहं शक्ष्यामि

वीरेह नियन्तुं ते हयोत्तमान्। विषीदन्ति मम प्राणा मनो विह्वलतीव मे॥ ४॥ अस्त्राणामिह दिव्यानां प्रभावात् सम्प्रयुज्यताम्। त्वया च कुरुभिश्चैव द्रवन्तीव दिशो दश:॥ ५॥ गन्धेन मूर्च्छितश्चाहं वसारुधिरमेदसाम्। द्वैधीभूतं मनो मेऽद्य तव चैव प्रपश्यत:॥ ६॥ अदृष्टपूर्व: शूराणां मया सङ्ख्ये समागम:। गदाघातेन महता शङ्खानां निस्वनेन च॥ ७॥ सिंहनादैश्च शूराणां गजानां वृंहितैस्तथा। गाण्डीवशब्देन भृशमशनिप्रतिमेन च॥ ८॥ श्रुति: स्मृतिश्च मे वीर प्रनष्टा: मूढचेतस:। अलातचक्रप्रतिमं मण्डलं सततं त्वया॥ ९॥ व्याक्षिप्यमाणं समरे गाण्डीवञ्च प्रकर्षत:। दृष्टि: प्रचलिता वीर हृदयं दीर्य्यतीव मे॥ १०॥ वपुश्चोग्रं तव रणे क्रुद्धस्येव पिनाकिन:। व्यायच्छत: शरान् घोरान् दृष्ट्वा भीर्मे भवत्यपि॥ ११॥ नाददानं न सन्धानं न मुञ्चन्तं शरोत्तमान्। त्वामहं न प्रपश्यामि पश्यन्नपि विचेतन:॥ १२॥ अवसीदन्ति मे प्राणा भूरियं चलतीव च। न च प्रतोदं रश्मींश्च संयन्तुं शक्तिरस्ति मे॥ १३॥

अर्ज्जुन उवाच। मा भैषी: स्तम्भयात्मानं त्वयापि नरपुङ्गव। अत्यद्भुतानि कर्माणि कृतानि रणमूर्द्धनि॥ १५॥ राजपुत्रोऽसि भद्रन्ते कुले मत्स्यस्य विश्रुते। जातस्त्वं शत्रुदमने न विषीदितुमर्हसि॥ १५॥ धृतिं कृत्वा सुविपुलां राजपुत्र रथे पुन:। युध्यमानस्य समरे हयान् संयच्छ शत्रुहन्॥ १६॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा महाबाहुर्वैराटिं नरसत्तम। अर्ज्जुनो रथिनां श्रेष्ठ उत्तरं वाक्यमब्रवीत्॥ १७॥ सेनाग्रमाशु भीष्मस्य प्रापयस्वैतदेव माम्। आच्छेत्स्याम्यहमेतस्य धनुर्ज्यामपि चाहवे॥ १९॥ अस्यन्तं दिव्यमस्त्रं मां चित्रमद्य निशामय। शतह्रदामिवायान्तीं स्तनयित्नोरिवाम्बरे॥ २०॥ सुवर्णपृष्ठं गाण्डीवं द्रक्ष्यन्ति कुरवो मम। दक्षिणेनाथ वामेन कतरेण

र्छिदस्यति ॥ २१ ॥ इति मां सङ्गताः सर्वे तर्कयिष्यन्ति शत्रवः-शोणितोदां रथावर्त्तां नागनक्रां दुरत्ययाम् ॥ २२ ॥ नदीं प्रस्कन्दयिष्यामि परलोकप्रवाहिनीम्। पाणिपादशिरःपृष्ठबाहुशाखानिरन्तरम् ॥ २३ ॥ वनं कुरूणां छेत्स्यामि शरैः सन्नतपर्वभिः। जयतः कौरवीं सेनामेकस्य मम धन्विनः ॥ २४ ॥ शतं मार्गा भविष्यन्ति पावकस्येव कानने। मया चक्रमिवाविद्धं सैन्यं द्रक्ष्यसि केवलम् ॥ २५ ॥ इष्वस्त्रे शिक्षितं चित्रमहं दर्शयितास्मि ते। असम्भ्रान्तो रथे तिष्ठ समेषु विषमेषु च ॥ २६ ॥ दिवमावृत्य तिष्ठन्तं गिरिं भिन्द्यां स्म पत्रिभिः। अहमिन्द्रस्य वचनात् संग्रामेऽभ्यहनं पुरा ॥ २७ ॥ पौलोमान् कालकञ्जांश्च सहस्राणि शतानि च। अहमिन्द्राद्दृढां मुष्टिं ब्रह्मणः कृतहस्तताम् ॥ २८ ॥ प्रगाढं तुमुलं चित्रमध्यशिक्षं प्रजापतेः। अहं पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरवासिनाम् ॥ २९ ॥ जित्वा षष्टिं सहस्राणि रथिनामुग्रधन्विनाम्। शीर्य्यमाणानि तूलानि प्रवृद्धेनेव वायुना ॥ ३० ॥ मया कुरूणां वृन्दानि पात्यमानानि पश्य वै। ध्वजवृक्षं पत्तितृणं रथिसिंहगणायुतम् ॥ ३१ ॥ वनमादीपयिष्यामि कुरूणामस्त्रतेजसा। तानहं रथनीडेभ्यः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ३२ ॥ पत्तीन् सर्वानतिबलान् योत्स्यमानानवस्थितान्। एकः सङ्कालयिष्यामि वज्रपाणिरिवासुरान् ॥ ३३ ॥ रौद्रं रुद्रादहं ह्यस्त्रं वरुणादपि वारुणम्। अस्त्रमाग्नेयमग्नेश्च वायव्यं मातरिश्वनः। वज्रादीनि तथास्त्राणि शक्रादहमवाप्तवान् ॥ ३४ ॥ धार्त्तराष्ट्रं वनं घोरं नरसिंहाभिरक्षितम्। अहमुत्पाटयिष्यामि वैराटे व्येतु ते भयम् ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमाश्वासितस्तेन वैराटिः सव्यसाचिना। व्यवगाहद्रथानीकं भीमं भीष्माभिरक्षितम् ॥ ३५ ॥ तमायान्तं महाबाहुं जिगीषन्तं रणे कुरून्। अभ्यवारयदव्यग्रः क्रूरकर्मा-

पगासुतः ॥ ३७ ॥ तस्य जिष्णुरुपावृत्य ध्वजं मूलादपातयत्।
विकृष्य कलधौताग्रैः स विद्धः प्रापतद्भुवि ॥ ३८ ॥ तं चित्रमाल्या-
भरणाः कृतविद्या मनस्विनः। आगच्छन् भीमधन्वानं चत्वारश्च
महाबलाः ॥ ३९ ॥ दुःशासनो विकर्णश्च दुःसहोऽथ विविंशतिः।
आगत्य भीमधन्वानं बीभत्सुं पर्य्यवारयन् ॥ ४० ॥ दुःशासनस्तु
भल्लेन विध्वा वैराटिमुत्तरम्। द्वितीयेनार्जुनं वीरः प्रत्यविध्यत्
स्तनान्तरे ॥ ४१ ॥ तस्य जिष्णुरुपावृत्य पृथुधारेण कार्मुकम्।
चकर्त्त गार्द्धपत्रेण जातरूपपरिष्कृतम् ॥ ४२ ॥ अथैनं पञ्चभिः
पश्चात् प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे। सोऽपयातो रणं हित्वा पार्थवाण-
प्रपीड़ितः ॥ ४३ ॥ तं विकर्णः शरैस्तीक्ष्णैर्गार्द्धपत्रैरजिह्मगैः।
विव्याध परवीरघ्नमर्जुनं धृतराष्ट्रजः ॥ ४४ ॥ ततस्तमपि कौन्तेयः
शरेणानतपर्वणा। ललाटेऽभ्यहनत्तूर्णं स विद्धः प्रापतद्रथात् ॥४५॥
ततः पार्थमभिद्रुत्य दुःसहः सविविंशतिः। अवाकिरच्छरैस्तीक्ष्णैः
परीप्सुर्भ्रातरं रणे ॥ ४६ ॥ तावुभौ गार्द्धपत्राभ्यां निशिताभ्यां
धनञ्जयः। विद्धा युगपदव्यग्रस्तयोर्वाहानसूदयत् ॥ ४७ ॥ तौ
हताश्वौ विभिन्नाङ्गौ धृतराष्ट्रात्मजावुभौ। अभिपत्य रथैरन्यै-
रपनीतौ पदानुगैः ॥ ४८ ॥ सर्वा दिशश्चाभ्यपतद्बीभत्सुरपारा-
जितः। किरीटमाली कौन्तेयो लब्धलक्षो महाबलः ॥ ४९ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि अर्जुनदुःशासनादियुद्धे
एकषष्टोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

वैशम्पायन उवाच। अथ सङ्गम्य सर्व्वे ते कौरवाणां महा-
रथाः। अर्जुनं सहिता यत्ताः प्रत्यविध्यन्त भारत ॥ १ ॥ स
सायकमयैर्ज्जालैः सर्वतस्तान्महारथान्। प्राच्छादयदमेयात्मा
नीहारेणेव पर्वतान् ॥ २ ॥ नदद्भिश्च महानागैर्ह्रेषमाणैश्च

वाजिभिः । भेरीशङ्खनिनादैश्च स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ३ ॥
नागाश्वकायान्निर्भिद्य लौहानि कवचानि च । पार्थस्य शर-
जालानि विनिष्पेतुः सहस्रशः ॥ ४ ॥ त्वरमाणः शरानस्यन् पाण्डवः
प्रबभौ रणे । मध्यन्दिनगतोऽर्च्चिष्मान् शरदीव दिवाकरः ॥ ५ ॥
उपप्लवन्ति वित्रस्ता रथेभ्यो रथिनस्तथा । सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो
भूमौ चैव पदातयः ॥ ६ ॥ शरैः संच्छिद्यमानानां कवचानां महा-
त्मनाम् । ताम्रराजतलौहानाम्प्रादुरासीन्महास्वनः ॥ ७ ॥ छन्न-
मायोधनं सर्वं शरीरैर्गतचेतसाम् । गजाश्वसादिनां तत्र शित-
बाणात्तजीवितैः ॥ ८ ॥ रथोपस्थाभिपतितैरास्थिता मानवैर्मही ।
प्रनृत्यतीव संग्रामे चापहस्तो धनञ्जयः ॥ ९ ॥ श्रुत्वा गाण्डीव-
निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः । त्रस्तानि सर्वसैन्यानि व्यपागच्छन्
महाहवात् ॥ १० ॥ कुण्डलोष्णीषधारीणि जातरूपस्रजस्तथा ।
पतितानि स्म दृश्यन्ते शिरांसि रणमूर्द्धनि ॥ ११ ॥ विशिखोन्मथितै-
र्गात्रैर्बाहुभिश्च सकार्मुकैः । सहस्ताभरणैश्चान्यैः प्रच्छन्ना भाति
मेदिनी ॥ १२ ॥ शिरसां पात्यमानानामन्तरा निशितैः शरैः ।
अश्मवृष्टिरिवाकाशादभवद्भरतर्षभ ॥ १३ ॥ दर्शयित्वा तथात्मानं
रौद्रं रुद्रपराक्रमः । अवरुद्धोऽचरत् पार्थो वर्षाणि त्रिदशानि
च ॥ १४ ॥ क्रोधाग्निमुत्सृजन् घोरो धार्त्तराष्ट्रेषु पाण्डवः ।
तस्य तद्दहतः सैन्यं दृष्ट्वा घोरं पराक्रमम् ॥ १५ ॥ सर्वे शान्ति-
परा भूत्वा धार्त्तराष्ट्रस्य पश्यतः । वित्रासयित्वा तत् सैन्यन्द्राव-
यित्वा महारथान् ॥ १६ ॥ अर्जुनो जयतां श्रेष्ठः पर्य्यवर्त्तत
भारत । प्रावर्त्तयन्नदीं घोरां शोणितोदां तरङ्गिणीम् ॥ १७ ॥
अस्थिशैवालसम्बाधां युगान्ते कालनिर्मिताम् । शरचापप्लवां घोरां
केशशैवलशाद्वलाम् ॥ १८ ॥ तनुत्रोष्णीषसम्बाधां नागकूर्मां महा-
द्विपाम् । मेदोवसासृक्प्रवहां महाभयविवर्द्धिनीम् ॥ १९ ॥ रौद्र-
रूपां महाभीमां श्वापदैरभिनादिताम् । तीक्ष्णशस्त्रमहाग्राहां

क्रव्यादगणसेविताम् ॥ २० ॥ मुक्ताहारोर्मिकलिलां चित्रालङ्कार-बुद्बुदाम् । शरसङ्घमहावर्त्तां नागनक्रान्दुरत्ययाम् ॥ २१ ॥ महा-रथमहाद्वीपां शङ्खदुन्दुभिनिस्वनाम् । चकार च तदा पार्थो नदीं दुस्तरशोणिताम् ॥ २२ ॥ आददानस्य हि शरान् सन्धाय च विमुञ्चतः । विकर्षतश्च गाण्डीवं न किञ्चिद्ददृशे जनः ॥ २३ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि अर्जुनसङ्कुलयुद्धे द्विषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्य्योधनः कर्णो दुःशासनविविंशती । द्रोणश्च सह पुत्रेण कृपश्चापि महारथः ॥ १ ॥ पुनर्ययुश्च संरब्धा धनञ्जयजिघांसवः । विस्फारयन्तश्चापानि बलवन्ति दृढानि च ॥ २ ॥ तान् विकीर्णपताकेन रथेनादित्यवर्च्चसा । प्रत्युद्ययौ महाराज समन्ताद्वानरध्वजः ॥ ३ ॥ ततः कृपश्च कर्णश्च द्रोणश्च रथिनां वरः । तं महास्त्रैर्महावीर्य्यैः परिवार्य्य धनञ्जयम् ॥ ४ ॥ शरौघान् सम्यगस्यन्तो जीमूता इव वार्षिकाः । ववर्षुः शर-वर्षाणि पातयन्तो धनञ्जयम् ॥ ५ ॥ इषुभिर्बहुभिस्तूर्णं समरे लोमवाहिभिः । अदूरात् पर्य्यवस्थाय पूरयामासुराहताः ॥ ६ ॥ तथा तैरवकीर्णस्य दिव्यैरस्त्रैः समन्ततः । न तस्य द्व्यङ्गुलमपि विवृतं समदृश्यत ॥ ७ ॥ ततः प्रहस्य बीभत्सुर्दिव्यमैन्द्रं महा-रथः । अस्त्रमादित्यसङ्काशं गाण्डीवे समयोजयत् ॥ ८ ॥ शर-रश्मिरिवादित्यः प्रतस्थे समरे बली । किरीटमाली कौन्तेयः सर्वान् प्रच्छादयन् कुरून् ॥ ९ ॥ यथा बलाहके विद्युत्पावको वा शिलोच्चये । तथा गाण्डीवमभवदिन्द्रायुधमिवाततम् ॥ १० ॥ यथा वर्षति पर्ज्जन्ये विद्युद्विभ्राजते दिवि । द्योतयन्ती दिशः सर्वाः पृथिवीञ्च समन्ततः ॥ ११ ॥ तथा दश दिशः सर्वाः पत-

ह्नाण्डीवमावृणोत् । नागाश्वरथिनः सर्वे मुमुहुस्तत्र भारत ॥ १२ ॥ सर्वे शान्तिपरा योधाः स्वचित्तानि न लेभिरे । संग्रामे विमुखाः सर्वे योधास्ते हतचेतसः ॥ १३ ॥ एवं सर्वाणि सैन्यानि भग्नानि भरतर्षभ । व्यद्रवन्त दिशः सर्वा निराशानि स्वजीविते ॥ १४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनसङ्कुलयुद्धे त्रिषष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शान्तनवो भीष्मो भरतानां पितामहः । वध्यमानेषु योधेषु धनञ्जयमुपाद्रवत् ॥ १ ॥ प्रगृह्य कार्मुकश्रेष्ठं जातरूपपरिष्कृतम् । शरानादाय तीक्ष्णाग्रान्मर्मभेदान् प्रमाथिनः ॥ २ ॥ पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्द्धनि । शुशुभे स नरव्याघ्रो गिरिः सूर्य्योदये यथा ॥ ३ ॥ प्रध्माय शङ्खं गाङ्गेयो धार्त्तराष्ट्रान् प्रहर्षयन् । प्रदक्षिणमुपावृत्य बीभत्सुं समवारयत् ॥ ४ ॥ तमुदीक्ष्य समायान्तं कौन्तेयः परवीरहा । प्रत्यगृह्णात् प्रहृष्टात्मा धाराधरमिवाचलः ॥ ५ ॥ ततो भीष्मः शरानष्टौ ध्वजे पार्थस्य वीर्य्यवान् । समर्पयन्महावेगान् श्वसमानानिवोरगान् ॥ ६ ॥ ते ध्वजं पाण्डुपुत्रस्य समासाद्य पतत्त्रिणः । ज्वलन्तं कपिमाजघ्नुः ध्वजाग्रनिलयांश्च तान् ॥ ७ ॥ ततो भल्लेन महता पृथुधारेण पाण्डवः । छत्रं चिच्छेद भीष्मस्य तूर्णं तदपतद्भुवि ॥ ८ ॥ ध्वजं चैवास्य कौन्तेयः शरैरभ्यहनद्द्रुतम् । शीघ्रकृद्रथवाहांश्च तयोभौ पार्ष्णिसारथी ॥ ९ ॥ अमृष्यमाणस्तद्भीष्मो जानन्नपि स पाण्डवम् । दिव्येनास्त्रेण महता धनञ्जयमवाकिरत् ॥ १० ॥ तथैव पाण्डवो भीष्मे दिव्यमस्त्रमुदीरयन् । प्रत्यगृह्णादमेयात्मा महामेघमिवाचलः ॥ ११ ॥ तयोस्तदभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् । भीष्मस्य सह पार्थेन बलि-

वासवयोरिव ॥ १२ ॥ प्रेचन्ते कुरवः सर्व्वे योधाश्च सहसैनिकाः ।
भल्लैर्भल्लाः समागम्य भीष्मपाण्डवयोर्युधि ॥ १३ ॥ अन्तरीचे व्यरा-
जन्त खद्योताः प्रावृषीव हि । अग्निचक्रमिवाविद्धं सव्यदचिणा-
मस्यतः ॥ १४ ॥ गाण्डीवमभवद्राजन् पार्थस्य सृजतः शरान् ।
ततः संछादयामास भीष्मं शरशतैः शितैः ॥ १५ ॥ पर्व्वतं वारि-
धाराभिश्छादयन्निव तोयदः । तां स वेलामिवोद्धूतां शरवृष्टिं
समुत्थिताम् ॥ १६ ॥ व्यधमत्सायकैर्भीष्मः पाण्डवं समवारयत् ।
ततस्तानि निकृत्तानि शरजालानि भागशः ॥ १७ ॥ समरे च
व्यशीर्य्यन्त फाल्गुनस्य रथं प्रति । ततः कनकपुङ्खानां शरवृष्टिं
समुत्थिताम् ॥ १८ ॥ पाण्डवस्य रथात्तूर्णं शलभानामिवायतिम् ।
व्यधमत्तां पुनस्तस्य भीष्मः शरशतैः शितैः ॥ १९ ॥ ततस्ते कुरवः
सर्व्वे साधुसाध्विति चाब्रुवन् । दुष्करं कृतवान् भीष्मो यदर्जुन-
मयोधयत् ॥ २० ॥ वलवांस्तरुणो दचः चिप्रकारी धनञ्जयः ।
कोऽन्यः समर्थः पार्थस्य वेगन्धारयितुं रणे ॥ २१ ॥ ऋते शान्त-
नवात् भीष्मात् कृष्णाद्वा देवकीसुतात् । आचार्य्यप्रवराद्वापि भार-
द्वाजान्महावलात् ॥ २२ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य्य क्रीड़न्तौ भरत-
र्षभौ । चचूंषि सर्व्वभूतानां मोहयन्तौ महावलौ ॥ २३ ॥ प्रजा-
पत्यं तथैवैन्द्रमाग्नेयं रौद्रदारुणम् । कौवेरं वारुणञ्चैव याम्यं
वायव्यमेव च ॥ २४ ॥ प्रयुञ्जानौ महात्मानौ समरे तौ विचे-
रतुः । विस्मितान्यथ भूतानि तौ दृष्ट्वा संयुगे तदा ॥ २५ ॥ साधु
पार्थ महावाहो साधु भीष्मेति चाब्रुवन् । नायं युक्तो मनुष्येषु
योऽयं संदृश्यते महान् । महास्त्राणां सम्प्रयोगः समरे भीष्म-
पार्थयोः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं सर्व्वास्त्रविदुषोरस्त्रयुद्धमवर्त्तत ।
अस्त्रयुद्धे तु निवृत्ते शरयुद्धमवर्त्तत ॥ २७ ॥ अथ जिष्णुरुपावृत्य
चुरधारेण कार्मुकम् । चकर्त्त भीष्मस्य तदा जातरूपपरिष्कृतम्

॥ २८ ॥ निमेषान्तरमात्रेण भीष्मोऽन्यत्कार्मुकं रणे। समादाय महाबाहुः सज्यं चक्रे महारथः ॥ २९ ॥ शरांश्च सुबहून् क्रुद्धो मुमोचाशु धनञ्जये। अर्जुनोऽपि शरांस्तीक्ष्णान् भीष्माय निशितान् बहून् ॥ ३० ॥ चिक्षेप सुमहातेजास्तथा भीष्मश्च पाण्डवे। तयोर्दिव्यास्त्रविदुषोरस्यतोर्निशिताञ्छरान् ॥ ३१ ॥ न विशेषस्तदा राजन् लक्ष्यते स्म महात्मनोः। अथावृणोद्दशदिशः शरैरतिरथस्तदा ॥ ३२ ॥ किरीटमाली कौन्तेयः शूरः शान्तनवस्तथा। अतीव पाण्डवो भीष्मं भीष्मश्चातीव पाण्डवम् ॥ ३३ ॥ बभूव तस्मिन् संग्रामे राजन् लोके तदद्भुतम्। पाण्डवेन हताः शूरा भीष्मस्य रथरक्षिणः ॥ ३४ ॥ शेरते स्म तदा राजन् कौन्तेयस्याभितो रथम्। ततो गाण्डीवनिर्मुक्ता निरमित्रं चिकीर्षवः ॥ ३५ ॥ आगच्छन् पुङ्खसंश्लिष्टाः श्वेतवाहनपत्रिणः। निष्पतन्तो रथात्तस्य धौता हैरण्यवाससः ॥ ३६ ॥ आकाशे समदृश्यन्त हंसानामिव पङ्क्तयः। तस्य तद्दिव्यमस्त्रं हि विगाढं चित्रमस्यतः ॥ ३७ ॥ प्रेक्षन्ते स्मान्तरीक्षस्थाः सर्वे देवाः सवासवाः। तं दृष्ट्वा परमप्रीतो गन्धर्वश्चित्रमद्भुतम् ॥ ३८ ॥ शशंस देवराजाय चित्रसेनः प्रतापवान्। पश्येमान् पार्थनिर्मुक्तान् संसक्तानिव गच्छतः ॥ ३९ ॥ चित्ररूपमिदञ्जिष्णोर्दिव्यमस्त्रमुदीर्य्यतः। नेदं मनुष्याः संदध्युर्नह्येतं तेषु विद्यते ॥ ४० ॥ पौराणानां महास्त्राणां विचित्रोऽयं समागमः। आददानस्य हि शरान् सन्धाय च विमुञ्चतः ॥ ४१ ॥ विकर्षतश्च गाण्डीवं नान्तरं समदृश्यत। मध्यन्दिनगतं सूर्य्यं प्रतपन्तमिवाम्बरे ॥ ४२ ॥ न शक्नुवन्ति सैन्यानि पाण्डवं प्रतिवीक्षितुम्। तथैव भीष्मं गाङ्गेयं द्रष्टुं नोत्सहते जनः ॥ ४३ ॥ उभौ विश्रुतकर्माणावुभौ तीव्रपराक्रमौ। उभौ सदृशकर्माणावुभौ युधि सुदुर्ज्जयौ ॥ ४४ ॥ इत्युक्तो देवराजस्तु पार्थभीष्मसमागमम्। पूजयामास दिव्येन पुष्पवर्षेण भारत ॥ ४५ ॥

ततः शान्तनवो भीष्मो वामं पार्श्वमताड़यत्। पश्चतः प्रतिसन्धाय विध्यतः सव्यसाचिनः॥ ४६॥ ततः प्रहस्य बीभत्सुः पृथुधारेण कार्म्मुकम। चिच्छेद गार्द्धपत्रेण भीष्मस्यादित्यतेजसः॥ ४७॥ अथैनं दशभिर्वाणैः प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे। यतमानं पराक्रान्तं कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः॥ ४८॥ स पीड़ितो महाबाहुर्गृहीत्वा रथ-कूवरम्। गाङ्गेयो युद्धदुर्द्धर्षस्तस्थौ दीर्घमिवान्तरम्॥ ४९॥ तं विसंज्ञमपोवाह संयन्ता रथवाजिनाम्। उपदेशमनुस्मृत्य रक्ष-माणो महारथम्॥ ५०॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि भीष्मापयाने
चतुःषष्टोऽध्यायः॥ ६४॥

वैशम्पायन उवाच। भीष्मे तु संग्रामशिरो विहाय पलाय-माने धृतराष्ट्रपुत्रः। उत्सृज्य केतुं निनदन्महात्मा धनुर्विगृह्या-र्ज्जुनमाससाद॥ १॥ स भीमधन्वानमुदग्रवीर्य्यं धनञ्जयं शत्रु-गणे चरन्तम्। आकर्णपूर्णायतचोदितेन विव्याध भल्लेन ललाट-मध्ये॥ २॥ स तेन वाणेन समर्पितेन जाम्बूनदाग्रेण सुसंहितेन। रराज राजन् महनीयकर्म्मा यथैकपर्व्वा रुचिरैकशृङ्गः॥ ३॥ अथास्य वाणेन विदारितस्य प्रादुर्बभूवासृगजस्रमुष्णम्। स तस्य जाम्बूनदपुङ्खचित्रो भित्त्वा ललाटं सुविराजते स्म॥ ४॥ स तेन वाणाभिहतस्तरस्वी दुर्य्योधनेनोद्धतमन्युवेगः। शरानुपादाय विषाग्निकल्पान् विव्याध राजानमदीनसत्त्वः॥ ५॥ दुर्य्योधन-श्चापि तमुग्रतेजा पार्थश्च दुर्य्योधनमेकवीरः। अन्योऽन्यमाजौ पुरुषप्रवीरौ समौ समाजघ्नतुराजमीढौ॥ ६॥ ततः प्रभिन्ने महागजेन महीधराभेन पुनर्विकर्णः। रथैश्चतुर्भिर्गजपादरक्षैः कुन्तीसुतं जिष्णुमथाभ्यधावत्॥ ७॥ तमापतन्तं त्वरितं गजेन्द्र-

धनञ्जयः कुम्भविभागमध्ये। आकर्णपूर्णेन महायसेन वाणेन विव्याध महाजवेन ॥ ८॥ पार्थेन सृष्टः स तु गार्द्धपत्रः आपुङ्ख-देशात् प्रविवेश नागम्। विदार्य्य शैलप्रवरप्रकाशं यथाशनिः पर्व्वतमिन्द्रसृष्टः ॥ ९॥ शरप्रतप्तः स तु नागराजः प्रवेपिताङ्गो व्यथितान्तरात्मा। संसीदमानो निपपात मह्यां वज्राहतं शृङ्ग-मिवाचलस्य ॥ १०॥ निपातिते दन्तिवरे पृथिव्यां त्रासाद्विकर्णः सहसावतीर्य्य। तूर्णं पदान्यष्टशतानि गत्वा विविंशतेः स्यन्दन-मारुरोह ॥ ११॥ निहत्य नागन्तु शरेण तेन वज्रोपमेनाद्रिवरा-म्बुदाभम्। तथाविधेनैव शरेण पार्थो दुर्य्योधनं वक्षसि निर्वि-भेद ॥ १२॥ ततो गजे राजनि चैव भग्ने तथा विकर्णे च सपादरक्षे। गाण्डीवमुक्तैर्विशिखैः प्रणुन्नास्ते योधमुख्याः सहसा-पजग्मुः ॥ १३॥ दृष्ट्वैव पार्थेन हतञ्च नागं योधांश्च सर्व्वान् द्रवतो निशम्य। रथं समावृत्य कुरुप्रवीरो रणात् प्रदुद्राव यतो न पार्थः ॥ १४॥ तं भीमरूपं त्वरितं द्रवन्तं दुर्य्योधनं शत्रुसहोऽभिषङ्गात्। प्रास्फोटयद्योद्धुमनाः किरीटी वाणेन विद्धं रुधिरं वमन्तम् ॥१५॥

अर्जुन उवाच। विहाय कीर्त्तिं विपुलां यशश्च युद्धात् परा-वृत्य पलायसे किम्। न तेऽद्य तूर्य्याणि समाहतानि तथैव राज्यादवरोपितस्य ॥ १६॥ युधिष्ठिरस्यास्मि निदेशकारी पार्थ-स्तृतीयो युधि संस्थितोऽस्मि। तदर्थमावृत्य मुखं प्रयच्छ नरेन्द्र-वृत्तं स्मर धार्त्तराष्ट्र ॥ १७॥ मोघं तवेदं भुवि नामधेयं दुर्य्यो-धनेतीह कृतं पुरस्तात्। नहीह दुर्य्योधनता तवास्ति पलायमानस्य रणं विहाय ॥ १८॥ न ते पुरस्तादथ पृष्ठतो वा पश्यामि दुर्य्योधन रक्षितारम्। अपेहि युद्धात् पुरुषप्रवीर प्राणान् प्रियान् पाण्डवतोऽद्य रक्ष ॥ १९॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि दुर्य्योधनपलायने पञ्चषष्टोऽध्यायः ॥ ६५॥

वशम्पायन उवाच । आहूयमानस्य स तेन सङ्ख्ये महात्मना वै धृतराष्ट्रपुत्रः । निवर्त्तितस्तस्य गिराङ्कुशेन महागजो मत्त इवाङ्कुशेन ॥ १ ॥ सोऽमृष्यमाणो वचसाभिमृष्टो महारथेनातिरथस्तरस्वी । पर्य्याववर्त्ताथ रथेन वीरो भोगी यथा पादतलाभिमृष्टः ॥ २ ॥ तं प्रेक्ष्य कर्णः परिवर्त्तमानं निवर्त्त्य संस्तभ्य च विद्धगात्रम् । दुर्य्योधनस्योत्तरतोऽभ्यगच्छत् पार्थं नृवीरो युधि हेममाली ॥ ३ ॥ भीष्मस्ततः शान्तनवो विवृत्य हिरण्यकक्षस्त्वरयाभिपन्नी । दुर्य्योधनं पश्चिमतोऽभ्यरक्षत् पार्थान्महाबाहुरधिज्यधन्वा ॥ ४ ॥ द्रोणः कृपश्चैव विविंशतिश्च दुःशासनश्चैव विवृत्य शीघ्रम् । सर्व्वे पुरस्ताद्वितितेषुचापा दुर्य्योधनार्थं त्वरिताभ्युपेयुः ॥ ५ ॥ स तान्यनीकानि निवर्त्तमानान्यालोक्य पूर्णौघनिभानि पार्थः । हंसो यथा मेघमिवापतन्तं धनञ्जयः प्रत्यपतत्तरस्वी ॥ ६ ॥ ते सर्व्वतः सम्परिवार्य्य पार्थं शस्त्राणि दिव्यानि समाददानाः । ववर्षुरभ्येत्य शरैः समन्तान्मेघा यथा भूधरमम्बुवर्षैः ॥ ७ ॥ ततोऽस्त्रमस्त्रेण निवार्य्य तेषां गाण्डीवधन्वा कुरुपुङ्गवानाम् । संमोहनं शत्रुसहोऽन्यदस्त्रं प्रादुश्चकारैन्द्रमवारणीयम् ॥ ८ ॥ ततो दिशश्चानुदिशो विवृत्य शरैः सुधारैर्न्निशितैः सुपुङ्खैः । गाण्डीवघोषेण मनांसि तेषां महाबलः प्रव्यथयाञ्चकार ॥ ९ ॥ ततः पुनर्भीमरवम्प्रगृह्य दोर्भ्यां महाशङ्खमुदारघोषम् । व्यनादयत् स प्रदिशो दिशः खं भुवञ्च पार्थो द्विषतां निहन्ता ॥ १० ॥ ते शङ्खनादेन कुरुप्रवीराः संमोहिताः पार्थसमीरितेन । उत्सृज्य चापानि दुरासदानि सर्व्वे तदा शान्तिपरा बभूवुः ॥ ११ ॥ तथा विसंज्ञेषु बलेषु पार्थः स्मृत्वा च वाक्यानि तथोत्तरायाः । निर्य्याहि मध्यादिति मत्स्यपुत्रमुवाच यावत् कुरवो विसंज्ञाः ॥ १२ ॥ आचार्य्यशारद्वतयोः सुशुक्ले कर्णस्य पीतं रुचिरञ्च वस्त्रम् । द्रौणेश्च राज्ञश्च तथैव नीले वस्त्रे समादत्स्व नरप्रवीर ॥ १३ ॥ भीष्मस्य संज्ञान्तु तथैव मन्ये

जानाति सोऽस्त्रप्रतिघातमेषः। एतस्य वाहान् कुरु सव्यतस्त्वमेवं हि यातव्यममूढसंज्ञैः॥ १४॥ रश्मीन् समुत्सृज्य ततो महात्मा रथादवप्लुत्य विराटपुत्रः। वस्त्राण्युपादाय महारथानां तूर्णं पुनः स्वं रथमारुरोह॥ १५॥ ततोऽन्वशासच्चतुरः सदश्वान् पुत्रो विराटस्य हिरण्यकक्षान्। ते तद्व्यतीयुर्ध्वजिनामनीकं श्वेता वहन्तोऽर्जुनमाजिमध्यात्॥ १६॥ तथानुयान्तं पुरुषप्रवीरं भीष्मः शरैरभ्यहनत्तरस्वी। स चापि भीष्मस्य हयान्निहत्य विव्याध पार्थो दशभिः पृषत्कैः॥ १७॥ ततोऽर्जुनो भीष्ममपास्य युद्धे विद्ध्वास्य यन्तारमरिष्टधन्वा। तस्थौ विमुक्तो रथवृन्दमध्याद्मेघं विदार्य्येव सहस्ररश्मिः॥ १८॥ लब्ध्वा तु संज्ञां स कुरुप्रवीरो पार्थं निरीक्ष्याथ सुरेन्द्रकल्पम्। रणे विमुक्तं स्थितमेकमाजौ तं धार्त्तराष्ट्रस्त्वरितं बभाषे॥ १९॥ अयं कथंस्विद्भवता विमुक्तस्तथ प्रमथ्नीहि यथा न मुच्येत्। तमब्रवीत् शान्तनवः प्रहस्य क्व तं गता बुद्धिरभूत् क्व वीर्य्यम्॥ २०॥ शान्तिं परां प्राप्य यदा स्थितोऽभूरुत्सृज्य वाणांश्च धनुर्विचित्रम्। न त्वेष बीभत्सुरलं नृशंसं कर्त्तुं न पापोऽस्य मनो विशिष्टम्॥ २१॥ त्रैलोक्यहेतोर्न जह्येत् स्वधर्मं सर्वे न तस्मान्निहता रणेऽस्मिन्। क्षिप्रं कुरून् याहि कुरुप्रवीर विजित्य गाश्च प्रतियातु पार्थः। मा ते स्वकोऽर्थो निपतेत मोहात्तत्त्वं विधातव्यमरिष्टबन्धम्॥ २२॥

वैशम्पायन उवाच। दुर्य्योधनस्तस्य तु तन्निशम्य पितामहस्यात्महितं वचोऽथ। अतीतकामो युधि सोऽत्यमर्षी राजा विनिश्वस्य बभूव तूष्णीम्॥ २३॥ तद्भीष्मवाक्यं हितमीक्ष्य सर्वे धनञ्जयाग्निञ्च विवर्द्धमानम्। निवर्त्तनायैव मनो निदध्युर्दुर्य्योधनं ते परिरक्षमाणाः॥ २४॥ तान् प्रस्थितान् प्रीतमनाः स पार्थो धनञ्जयः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीरान्। आभाषमाणोऽनुनयं मुहूर्त्तं वचोऽब्रवीत् सम्परिहृत्य भूयः॥ २५॥ पितामहं शान्तनवञ्च वृद्धं

द्रोणं गुरुञ्च प्रणिपत्य मूर्द्ध्ना। द्रौणिं कृपञ्चैव कुरूंश्च मान्या-ञ्छरैर्विचित्रैरभिवाद्य चैव ॥ २६ ॥ दुर्य्योधनस्योत्तमरत्नचित्रं चिच्छेद पार्थो मुकुटं शरेण। आमन्त्र्य वीरांश्च तथैव मान्यान् गाण्डीवघोषेण विनाद्य लोकान् ॥ २७ ॥ स देवदत्तं सहसा विनाद्य विदार्य्य वीरो द्विषतां मनांसि। ध्वजेन सर्व्वानभिभूय शत्रून् सहेमजालेन विराजमानः ॥ २८ ॥ दृष्ट्वा प्रयातांस्तु कुरून् किरीटी हृष्टोऽब्रवीत्तत्र स मत्स्यपुत्रम्। आवर्त्तयाश्वान् पशवो जितास्ते याताः परे याहि पुरं प्रहृष्टः ॥ २९ ॥ देवास्तु दृष्ट्वा महदद्भुतं तद्युद्धं कुरूणां सह फाल्गुनेन। जग्मुर्यथा स्वं भवनं प्रतीताः पार्थस्य कर्म्माणि विचिन्तयन्तः ॥ ३० ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि अर्ज्जुनयुद्धनिवर्त्तने षड्धिकषष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो विजित्य संग्रामे कुरून् स वृषभेक्षणः। समानयामास तदा विराटस्य धनं महत् ॥ १ ॥ गतेषु च प्रभग्नेषु धार्त्तराष्ट्रेषु सर्व्वशः। वनान्निष्क्रम्य गहनाद्बहवः कुरु-सैनिकाः ॥ २ ॥ भयात् सन्त्रस्तमनसः समाजग्मुस्ततस्ततः। मुक्तकेशास्त्वदृश्यन्त स्थिताः प्राञ्जलयस्तदा ॥ ३ ॥ क्षुत्पिपासा-परिश्रान्ता विदेशस्था विचेतसः। ऊचुः प्रणम्य सम्भ्रान्ताः पार्थ किङ्करवाम ते ॥ ४ ॥

अर्ज्जुन उवाच। स्वस्ति व्रजत वो भद्रं न भेतव्यं कथञ्चन। नाहमार्त्तान् जिघांसामि भृशमाश्वासयामि वः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्य तामभयां वाचं श्रुत्वा योधाः समा-गताः। आयुःकीर्त्तियशोदाभिस्तमाशीर्भिरनन्दयन् ॥ ६ ॥ ततो-ऽर्ज्जुनं नागमिव प्रभिन्नमुत्सृज्य शत्रून् विनिवर्त्तमानम्। विराट-

राष्ट्राभिमुखं प्रयान्तं नाशक्नुवंस्तं कुरवोऽभियातुम् ॥ ७ ॥ ततः स तन्मेघमिवापतन्तं विद्राव्य पार्थः कुरुमेघसैन्यम् । मत्स्यस्य पुत्रं द्विषतां निहन्ता वचोऽब्रवीत् संपरिगृह्य भूयः ॥ ८ ॥ पितुः सकाशे तव तात सर्वे वसन्ति पार्था विदितास्तवैव । तान्मा प्रशंसेर्नगरं प्रविश्य भीतः प्रणश्येद्धि स मत्स्यराजः ॥ ९ ॥ मया जिता सा ध्वजिनी कुरूणां मया च गावो विजिता द्विषद्भ्यः । पितुः सकाशं नगरं प्रविश्य त्वमात्मनः कर्म कृतं ब्रवीहि ॥ १० ॥

उत्तर उवाच । यत्ते कृतं कर्म न पारणीयं तत्कर्म कर्त्तुं मम नास्ति शक्तिः । न त्वां प्रवक्ष्यामि पितुः सकाशे यावन्न मां वक्ष्यसि सव्यसाचिन् ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । स शत्रुसेनामवजित्य जिष्णुराच्छिद्य सर्वञ्च धनं कुरुभ्यः । श्मशानमागत्य पुनः शमीं तामभ्येत्य तस्थौ शरविक्षताङ्गः ॥ १२ ॥ ततः स वह्निप्रतिमो महाकपिः सहैव भूतैर्दिवमुत्पपात । तथैव माया विहिता बभूव ध्वजञ्च सैंहं युयुजे रथे पुनः ॥ १३ ॥ विधाय तत्रायुधमाजिवर्द्धनं कुरूत्तमानामिषुधीः शरांस्तथा । प्रायात्समत्स्यो नगरं प्रहृष्टः किरीटिना सारथिना महात्मना ॥ १४ ॥ पार्थस्तु कृत्वा परमार्य्यकर्म निहत्य शत्रून् द्विषतां निहन्ता । चकार वेणीञ्च तथैव भूयो जग्राह रश्मीन् पुनरुत्तरस्य । विवेश हृष्टो नगरं महात्मा बृहन्नलारूपमुपेत्य सारथिः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो निवृत्ताः कुरवः प्रभग्ना वशमास्थिताः । हस्तिनापुरमुद्दिश्य सर्वे दीना ययुस्तदा ॥ १६ ॥ पन्थानमुपसङ्गम्य फाल्गुनो वाक्यमब्रवीत् । राजपुत्र प्रत्यवेक्ष समानीतानि सर्वशः ॥ १७ ॥ गोकुलानि महाबाहो वीर गोपालकैः सह । ततोऽपराह्णे यास्यामो विराटनगरं प्रति ॥ १८ ॥ आश्वास्य पाययित्वा च परिप्लाव्य च वाजिनः । गच्छन्तु त्वरिता-

येमे गोपालाः प्रेषितास्त्वया । नगरे प्रियमाख्यातुम् घोषयन्तु च ते जयम् ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथोत्तरस्त्वरमाणः स दूतानाज्ञापयद्वचनात् फाल्गुनस्य । आचक्षध्वं विजयं पार्थिवस्य भग्नाः परे विजिताश्चापि गावः ॥ २० ॥ इत्येवं तौ भारतमत्स्यवीरौ संमन्त्र्य सङ्गम्य ततः शमीं ताम् । अभ्येत्य भूयो विजयेन तुष्टावुत्सृष्टमारोपयतां स्म भाण्डम् ॥ २२ ॥ स शत्रुसेनामभिभूय सर्वामाच्छिद्य सर्वञ्च धनं कुरुभ्यः । वैराटिरायान्नगरं प्रतीतो बृहन्नलासारथिना प्रवीरः ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरागमने सप्तषष्टोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

वैशम्पायन उवाच । धनं चापि विजित्याशु विराटो वाहिनीपतिः । विवेश नगरं हृष्टश्चतुर्भिः पाण्डवैः सह ॥ १ ॥ जित्वा त्रिगर्त्तान् संग्रामे गाश्चैवादाय सर्वशः । अशोभत महाराज सह पार्थैः श्रिया वृतः ॥ २ ॥ तमासनगतं वीरं सुहृदां हर्षवर्द्धनम् । उपासाञ्चक्रिरे सर्वे सह पार्थैः परन्तपाः ॥ ३ ॥ उपतस्थुः प्रकृतयः समस्ताः ब्राह्मणैः सह । सभाजितः ससैन्यस्तु प्रतिनन्द्याथ मत्स्यराट् ॥ ४ ॥ विसर्ज्जयामास तदा द्विजांश्च प्रकृतीस्तथा । तथा स राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ॥ ५ ॥ उत्तरं परिपप्रच्छ क्व यात इति चाब्रवीत् । आचख्युस्तस्य तत्सर्वाः स्त्रियः कन्याश्च वेश्मनि ॥ ६ ॥ अन्तःपुरचराश्चैव कुरुभिर्गोधनं हृतम् । विजेतुमभिसंरब्ध एक एवातिसाहसात् ॥ ७ ॥ बृहन्नलासहायश्च निर्गतः पृथिवीञ्जय । उपायातानतिरथान् भीष्मं शान्तनवं कृपम् । कर्णं दुर्य्योधनं द्रोणं द्रोणपुत्रञ्च षड्रथान् ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच। राजा विराटोऽथ भृशाभितप्तः श्रुत्वा सुतं लेकरथेन यातम्। बृहन्नलासारथिमाजिवर्द्धनं प्रोवाच सर्वानथ मन्त्रिमुख्यान् ॥ ९ ॥ सर्वथा कुरवस्ते हि ये चान्ये वसुधाधिपाः। त्रिगर्त्तान्निःसृतान् श्रुत्वा न स्थास्यन्ति कदाचन ॥ १० ॥ तस्माद्गच्छन्तु मे योधा बलेन महता वृताः। उत्तरस्य परीप्सार्थं ये त्रिगर्त्तैरविक्षताः ॥ ११ ॥ हयांश्च नागांश्च रथांश्च शीघ्रं पदातिसङ्घांश्च ततः प्रवीरान्। प्रस्थापयामास सुतस्य हेतोर्विचित्रवस्त्राभरणोपपन्नान् ॥ १२ ॥ एवं स राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः। व्यादिदेशाथ तां क्षिप्रं वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ॥ १३ ॥ कुमारमाशु जानीत यदि जीवति वा नवा। यस्य यन्ता गतः षण्डो मन्येऽहं स न जीवति ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच। तमब्रवीद्धर्मराजो विहस्य विराटराजं तु भृशाभितप्तम्। बृहन्नलासारथिश्चेन्नरेन्द्र परे न नेष्यन्ति तवाद्य गास्ताः ॥ १५ ॥ सर्वान् महीपान् सहितान् कुरूंश्च तथैव देवासुरसिद्धयक्षान्। अलं विजेतुं समरे सुतस्ते सुरक्षितः सारथिना हि तेन ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच। अथोत्तरेण प्रहिता दूतास्ते शीघ्रगामिनः। विराटनगरं प्राप्य विजयं समवेदयन् ॥ १७ ॥ राज्ञस्तत्सर्वमाचख्यौ मन्त्री विजयमुत्तमम्। पराजयं कुरूणाञ्चाप्युपायान्तं तथोत्तरम् ॥ १८ ॥ सर्वा विनिर्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः। उत्तरः सह सूतेन कुशली च परन्तप ॥ १९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। दिष्ट्या विनिर्जिता गावः कुरवश्च पलायिताः। नाद्भुतं त्वेव मन्येऽहं यत्ते पुत्रोऽजयत् कुरून्। ध्रुव एव जयस्तस्य यस्य यन्ता बृहन्नला ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो विराटो नृपतिः सम्प्रहृष्टतनूरुहः। श्रुत्वा स विजयं तस्य कुमारस्यामितौजसः ॥ २१ ॥ आच्छा-

इत्युक्त्वा दूतांस्तान् मन्त्रिणः सोऽभ्यचोदयत् । राजमार्गाः क्रियन्तां मे पताकाभिरलङ्कृताः ॥ २२ ॥ पुष्पोपहारैरर्च्चन्तां देवताश्चापि सर्व्वशः । कुमारा योधमुख्याश्च गणिकाश्च स्वलङ्कृताः ॥ २३ ॥ वादित्राणि च सर्व्वाणि प्रत्युद्यान्तु सुतं मम । घण्टावान्मानवः शीघ्रं मत्तमारुह्य वारणम् ॥ २४ ॥ शृङ्गाटकेषु सर्व्वेषु समाख्यातु जयं मम । उत्तरा च कुमारीभिर्बह्वीभिः परिवारिता । शृङ्गारवेशाभरणा प्रत्युद्यातु सुतं मम ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा चेदं वचनं पार्थिवस्य सर्व्वं पुरं स्वस्तिकपाणि भूतम् । भेर्य्यश्च तूर्य्याणि च वारिजाश्च वेशैः परार्द्ध्यैः प्रमदाः शुभाश्च ॥ २६ ॥ तथैव सूतैः सह मागधैश्च नान्दीरवाद्याः पणवास्तूर्य्यघाद्याः । पुराद्विराटस्य महाबलस्य प्रत्युद्ययुः पुत्रमनन्तवीर्य्यम् ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रस्थाप्य सेनां कन्याश्च गणिकाश्च स्वलङ्कृताः । मत्स्यराजो महाप्राज्ञः प्रहृष्ट इदमब्रवीत् ॥ २८ ॥ अक्षानाहर सैरिन्ध्रि कङ्क द्यूतं प्रवर्त्तताम् । तं तथा वादिनं दृष्ट्वा पाण्डवः प्रत्यभाषत ॥ २९ ॥ न देवितव्यं हृष्टेन कितवेनेति नः श्रुतम् । तं त्वामद्य मुदायुक्तं नाहं देवितुमुत्सहे । प्रियं तु ते चिकीर्षामि वर्त्ततां यदि मन्यसे ॥ ३० ॥

विराट उवाच । स्त्रियो गावो हिरण्यञ्च यच्चान्यद्वसु किञ्चन । न मे किञ्चित्तु रक्ष्यन्ते अन्तरेणापि देवितुम् ॥ ३१

कङ्क उवाच । किन्ते द्यूतेन राजेन्द्र बहुदोषेण मानद । देवने बहवो दोषास्तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत् ॥ ३२ ॥ श्रुतस्ते यदि वा दृष्टः पाण्डवेयो युधिष्ठिरः । स राष्ट्रं सुमहत् स्फीतं भ्रातॄंश्च त्रिदशोपमान् ॥ ३३ ॥ राज्यं हारितवान् सर्व्वं तस्माद्द्यूतं न रोचये । अथ वा मन्यसे राजन् दीव्याम यदि रोचते ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रवर्त्तमाने द्यूते तु मत्स्यः पाण्डवमब्र-

वीत्। पश्य पुत्रेण मे युद्धे तादृशाः कुरवो जिताः ॥ ३५ ॥ ततोऽब्रवीन्महात्मा स एनं राजा युधिष्ठिरः। बृहन्नला यस्य यन्ता कथं स न जयेत् युधि ॥ ३६ ॥ इत्युक्तः कुपितो राजा मत्स्यः पाण्डवमब्रवीत्। समं पुत्रेण मे षण्ढं ब्रह्मबन्धो प्रशंससि ॥ ३७ ॥ वाच्यावाच्यं न जानीषे नूनं मामवमन्यसे। भीष्मद्रोणमुखान् सर्वान् कस्मान्न स विजेष्यति ॥ ३८ ॥ वयस्यत्वात्तु ते ब्रह्मन्नपराधमिमं क्षमे। नेदृशं तु पुनर्वाच्यं यदि जीवितुमिच्छसि ॥ ३९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। यत्र द्रोणस्तथा भीष्मो द्रौणिर्वैकर्त्तनः कृपः। दुर्य्योधनश्च राजेन्द्रस्तथान्ये च महारथाः ॥ ४० ॥ मरुद्गणैः परिवृतः साक्षादपि मरुत्पतिः। कोऽन्यो बृहन्नलायास्तान् प्रतियुध्येत सङ्गतान् ॥ ४१ ॥ यस्य बाहुबले तुल्यो न भूतो न भविष्यति। अतीव समरं दृष्ट्वा हर्षो यस्योपजायते ॥ ४२ ॥ यो जयेत् सहितान् सर्वान् ससुरासुरमानवान्। तादृशेन सहायेन कस्मात् स न विजेष्यते ॥ ४३ ॥

विराट उवाच। बहुशः प्रतिषिद्धोऽसि न च वाचं नियच्छसि। नियन्ता चेन्न विद्येत न कश्चिद्धर्ममाचरेत् ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः प्रकुपितो राजा तमक्षेणाहनद्भृशम्। मुखे युधिष्ठिरं कोपान्नैवमित्येव भर्त्सयन् ॥ ४५ ॥ बलवत् प्रतिविद्धस्य नस्तः शोणितमावहत्। तदप्राप्तं महीं पार्थः पाणिभ्यां प्रत्यगृह्णत ॥ ४६ ॥ अवैक्षत स धर्मात्मा द्रौपदीं पार्श्वतः स्थिताम्। सा ज्ञात्वा तमभिप्रायं भर्त्तुश्चित्तवशानुगा ॥ ४७ ॥ पात्रं गृहीत्वा सौवर्णं जलपूर्णमनिन्दिता। तच्छोणितं प्रत्यगृह्णात् प्रसुस्राव नस्ततः ॥ ४८ ॥ अथोत्तरः शुभैर्गन्धैर्माल्यैश्च विविधैस्तथा। अवकीर्य्यमाणः संहृष्टो नगरं स्वैरमागतः ॥ ४९ ॥ सभाज्यमानः पौरैश्च स्त्रीभिर्जानपदैस्तथा। आसाद्य भवनद्वारं

पित्रे संप्रत्यवेदयत् ॥ ५० ॥ ततो द्वास्थः प्रविश्यैव विराटमिद-
मब्रवीत्। बृहन्नलासहायस्ते पुत्रो द्वार्य्युत्तरः स्थितः ॥ ५१ ॥
ततो हृष्टो मत्स्यराजः क्षत्तारमिदमब्रवीत् । प्रवेश्यतामुभौ
तूर्णं दर्शनेप्सुरहं तयोः ॥ ५२ ॥ क्षत्तारं कुरुराजस्तु शनैः
कर्णे उपाजपत् । उत्तरः प्रविशत्वेको न प्रवेश्या बृहन्नला
॥ ५३ ॥ एतस्य हि महाबाहो व्रतमेतत् समाहितम् । यो
ममाङ्गे व्रणं कुर्य्याच्छोणितं वापि दर्शयेत् ॥ ५४ ॥ अन्यत्र
संग्रामगतान्न स जीवेत् कथञ्चन । न मृष्याद्भृशसंक्रुद्धो मां
दृष्ट्वा तु सशोणितम् । विराटमिह सामात्यं हन्यात् सबल-
वाहनम् ॥ ५५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो राज्ञः सुतो ज्येष्ठः प्राविशत्
पृथिवीञ्जयः । सोऽभिवाद्य पितुः पादौ कङ्कञ्चाप्युपतिष्ठत ॥५६॥
ततो रुधिरसंयुक्तमनेकाग्रमनागसम् । भूमावासीनमेकान्ते सै-
रिन्ध्र्या प्रत्युपस्थितम् ॥ ५७ ॥ ततः पप्रच्छ पितरं त्वरमाण
इवोत्तरः । केनायं ताड़ितो राजन् केन पापमिदं कृतम् ॥५८॥

विराट उवाच । मयायं ताड़ितो जिह्मो न चाप्येतावदर्हति ।
प्रशस्यमाने यत् शूरे त्वयि षण्ढं प्रशंसति ॥ ५९ ॥

उत्तर उवाच । अकार्य्यं ते कृतं राजन् क्षिप्रमेव प्रसाद्यताम् ।
मा त्वां ब्रह्मविषं घोरं समूलमिह निर्द्दहेत् ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । स पुत्रस्य वचः श्रुत्वा विराटो राष्ट्र-
वर्द्धनः । क्षमयामास कौन्तेयं भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ६१ ॥
क्षमयन्तन्तु राजानं पाण्डवः प्रत्यभाषत । चिरं क्षान्तमिदं राजन्न
मन्युर्विद्यते मम ॥ ६२ ॥ यदि ह्येतत् पतेद्भूमौ रुधिरं मम
नस्ततः । सराष्ट्रस्त्वं महाराज विनश्येथा न संशयः ॥ ६३ ॥ न
दूषयामि ते राजन् यद्वै हन्याददूषकम् । बलवन्तं प्रभुं राजन्
क्षिप्रं दारुणमाप्नुयात् ॥ ६४ ॥

वैशम्पायन उवाच। शोणिते तु व्यतिक्रान्ते प्रविवेश बृहन्नला। अभिवाद्य विराटन्तु कङ्कं चाप्युपतिष्ठत ॥ ६५ ॥ क्षामयित्वा तु कौरव्यं रणादुत्तरमागतम्। प्रशशंस ततो मत्स्यः शृण्वतः सव्यसाचिनः ॥ ६६ ॥ त्वया दायादवानस्मि कैकेयीनन्दिवर्द्धन। त्वया मे सदृशः पुत्रो न भूतो न भविष्यति ॥ ६७ ॥ पदं पदसहस्रेण यश्चरन्नापराध्नुयात्। तेन कर्णेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ६८ ॥ मनुष्यलोके सकले यस्य तुल्यो न विद्यते। तेन भीष्मेण ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ६९ ॥ आचार्य्यो वृष्णिवीराणां कौरवाणाञ्च यो द्विजः। सर्वक्षत्रस्य चाचार्य्यः सर्वशस्त्रभृताम्वरः ॥ ७० ॥ तेन द्रोणेन ते तात कथमासीत्समागमः। आचार्य्यपुत्रो यः शूरः सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ ७१ ॥ अश्वत्थामेति विख्यातस्तेनासीत् सङ्गरः कथम्। रणे यं प्रेक्ष्य सीदन्ति हृतस्वा वणिजो यथा ॥ ७२ ॥ कृपेण तेन ते तात कथमासीत् समागमः। पर्वतं योऽभिविध्येत राजपुत्रो महेषुभिः ॥ ७३ ॥ दुर्य्योधनेन ते तात कथमासीत् समागमः। अवगाढा द्विषन्तो मे सुखो वातोऽभिवाति माम् ॥ ७४ ॥ यस्त्वं धनमथाजैषीः कुरुभिर्ग्रस्तमाहवे। तेषां भयाभिपन्नानां सर्वेषां बलशालिनाम् ॥ ७५ ॥ नूनं प्रकाल्य तान् सर्वांस्त्वया युधि नरर्षभ। आच्छिन्नं गोधनं सर्वं शार्दूलानामिवामिषम् ॥ ७६ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्वणि विराटोत्तरसंवादे
अष्टषष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

उत्तर उवाच। न मया निर्ज्जिता गावो न मया निर्ज्जिताः परे। कृतं तत्सकलं तेन देवपुत्रेण केनचित् ॥ १ ॥ स हि भीतं द्रवन्तं मां देवपुत्रो न्यवारयत्। स चातिष्ठद्रथोपस्थे वज्र-

संहननो युवा ॥ २ ॥ तेन ते निर्ज्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः। तस्य तत् कर्म्म वीरस्य न मया तात तत्कृतम् ॥ ३ ॥ स हि शारद्वतं द्रोणं द्रोणपुत्रञ्च षड्रथान्। सूतपुत्रञ्च भीष्मञ्च चकार विमुखान् शरैः ॥ ४ ॥ दुर्य्योधनं विकर्णञ्च स नागमिव यूथपम् प्रभग्नमब्रवीद्भीतं राजपुत्रं महाबलः ॥ ५ ॥ न हास्तिनपुरे त्राणं तव पश्यामि किञ्चन। व्यायामेन परीप्सस्व जीवितं कौरवात्मज ॥ ६ ॥ न मोक्ष्यसे पलायंस्त्वं राजन् युद्धे मनः कुरु। पृथिवीं भोक्ष्यसे जित्वा हतो वा स्वर्गमाप्स्यसि ॥ ७ ॥ स निवृत्तो नरव्याघ्रो मुञ्चन् वज्रनिभान् शरान्। सचिवैः संवृतो राजा रथे नाग इव श्वसन् ॥ ८ ॥ तं दृष्ट्वा रोमहर्षोऽभूदूरुकम्पश्च मारिष। स तत्र सिंहसङ्काशमनीकं व्यधमच्छरैः ॥ ९ ॥ तत् प्रणुद्य रथानीकं सिंहसंहननो युवा। कुरूंस्तान् प्रहसन् राजन् संस्थितान् हृतवाससः ॥ १० ॥ एकेन तेन वीरेण षड्रथाः परिनिर्ज्जिताः। शार्दूलेनेव मत्तेन यथा वनचरा मृगाः ॥ ११ ॥

विराट उवाच। क्व स वीरो महाबाहुर्देवपुत्रो महायशाः। यो मे धनमयाजैषीत् कुरुभिर्ग्रस्तमाहवे ॥ १२ ॥ इच्छामि तमहं द्रष्टुमर्च्चितुञ्च महाबलम्। येन मे त्वञ्च गावश्च रक्षिता देवसूनुना ॥ १३ ॥

उत्तर उवाच। अन्तर्धानं गतस्तत्र देवपुत्रो महाबलः। स तु श्वो वा परश्वो वा मन्ये प्रादुर्भविष्यति ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमाख्यायमानन्तु छन्नं सत्रेण पाण्डवम्। वसन्तं तत्र नाज्ञासीद्विराटो वाहिनीपतिः ॥ १५ ॥ ततः पार्थोऽभ्यनुज्ञातो विराटेन महात्मना। प्रददौ तानि वासांसि विराटदुहितुः स्वयम् ॥ १६ ॥ उत्तरा तु महार्हाणि विविधानि नवानि च। प्रतिगृह्याभवत् प्रीता तानि वासांसि भाविनी ॥१७॥ मन्त्रयित्वा तु कौन्तेय उत्तरेण रहस्तदा। इति कर्त्तव्यतां सर्व्वां

राजन् पार्थे युधिष्ठिरे ॥ १८ ॥ ततस्तथा तद्व्यदधाद्यथावत्
पुरुषर्षभ। सह पुत्रेण मत्स्यस्य प्रहृष्टा भरतर्षभाः ॥ १९ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि विराटोत्तरसंवादे
एकोनसप्ततितमोऽध्यायः समाप्तञ्च गोहरणपर्व्व ॥ ६९ ॥

अथ वैवाहिकपर्व्व ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्तृतीये दिवसे भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः।
स्नाताः शुक्लाम्बरधराः समये चरितव्रताः ॥ १ ॥ युधिष्ठिरं पुर-
स्कृत्य सर्व्वाभरणभूषिताः। द्वारि मत्ता यथा नागा भ्राजमाना
महारथाः ॥ २ ॥ विराटस्य सभां गत्वा भूमिपालासनेष्वथ।
निषेदुः पावकप्रख्याः सर्व्वे धिष्ण्येष्विवाग्नयः ॥ ३ ॥ तेषु तत्रोप-
विष्टेषु विराटः पृथिवीपतिः। आजगाम सभां कर्त्तुं राजकार्य्याणि
सर्व्वशः ॥ ४ ॥ श्रीमतः पाण्डवान् दृष्ट्वा ज्वलतः पावकानिव।
मुहूर्त्तमिव च ध्यात्वा सरोषः पृथिवीपतिः ॥ ५ ॥ अथ मत्स्यो-
ऽब्रवीत् कङ्कं देवरूपमवस्थितम्। मरुद्गणैरुपासीनं त्रिदशाना-
मिवेश्वरम् ॥ ६ ॥ स किलाक्षातिवापस्त्वं सभास्तारो मया वृतः।
अथ राजासने कस्मादुपविष्टस्त्वलङ्कृतः

वैशम्पायन उवाच। परिहासेप्सया वाक्यं विराटस्य निशम्य
तत्। स्मयमानोऽर्जुनो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥

अर्जुन उवाच। इन्द्रस्याप्यासनं राजन्नयमारोढुमर्हति।
ब्रह्मण्यः श्रुतवांस्त्यागी यज्ञशीलो दृढव्रतः ॥ ९ ॥ एष विग्रहवान्
धर्म्म एष वीर्य्यवतांवरः। एष बुद्ध्याधिको लोके तपसाञ्च परा-
यणः ॥ १० ॥ एषोऽस्त्रं विविधं वेत्ति त्रैलोक्ये सचराचरे। न
चैवान्यः पुमान् वेत्ति न वेत्स्यति कदाचन ॥ ११ ॥ न देवा
नासुराः केचिन्न मनुष्या न राक्षसाः। गन्धर्व्वयक्षप्रवराः सकिन्नर-

महोरगाः ॥ १२ ॥ दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ।
पाण्डवानामतिरथो यज्वा धर्मपरो वशी ॥ १३ ॥ महर्षिकल्पो
राजर्षिः सर्वलोकेषु विश्रुतः । बलवान् धृतिमान् दक्षः सत्यवादी
जितेन्द्रियः ॥ १४ ॥ धनैश्च सञ्चयैश्चैव शक्रवैश्रवणोपमः । यथा
मनुर्महातेजा लोकानां परिरक्षिता ॥ १५ ॥ एवमेष महातेजाः
प्रजानुग्रहकारकः । अयं कुरूणामृषभो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥१६॥
अस्य कीर्त्तिः स्थिता लोके सूर्य्यस्येवोद्यतः प्रभा । संसरन्ति दिशः
सर्वा यशसोऽस्य दूवांशवः ॥ १७ ॥ उदितस्येव सूर्य्यस्य तेजसो नु
गभस्तयः । एनं दशसहस्राणि कुञ्जराणां तरस्विनाम् ॥ १८ ॥
अन्वयुः पृष्ठतो राजन् यावदध्यावसत् कुरून् । त्रिंशदेवं सहस्राणि
रथाः काञ्चनमालिनः ॥ १९ ॥ सदश्वैरुपसम्पन्नाः पृष्ठतोऽनुययु-
स्तदा । एनमष्टशताः सूताः सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ २० ॥ अस्तुव-
न्मागधैः सार्द्धं पुरा शक्रमिवर्षयः । दूमं नित्यमुपासन्त कुरवः
किङ्करा यथा ॥ २१ ॥ सर्वे च राजन् राजानो धनेश्वरमिवामराः ।
एष सर्वान् महीपालान् करदान् समकारयत् ॥ २२ ॥ वैश्यानिव
महाभागो विवशान् स्ववशानपि । अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातकानां
महात्मनाम् ॥ २३ ॥ उपजीवन्ति राजानमेनं सुचरितव्रतम् । एष
वृद्धाननाथांश्च पङ्गूनन्धांश्च मानवान् ॥ २४ ॥ पुत्रवत् पालयामास
प्रजा धर्मेण वै विभुः । एष धर्मे दमे चैव क्रोधे चापि जितव्रतः
॥ २५ ॥ महाप्रसादो ब्रह्मण्यः सत्यवादी च पार्थिवः । श्रीप्रतापेन
चैतस्य तप्यते स सुयोधनः ॥ २६ ॥ सगणः सह कर्णेन सौबलेनापि
वा विभुः । न शक्यन्तेऽस्य गुणाः प्रसङ्ख्यातुं नरेश्वर ॥२७॥ एष
धर्मपरो नित्यमानृशंस्यश्च पाण्डवः । एवमुक्तो महाराजः पाण्डवः
पार्थिवर्षभः । कथं नार्हति राजार्हमासनं पृथिवीपते ॥ २८ ॥

इति विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि पाण्डवप्रकाशे
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

विराट उवाच। यद्येष राजा कौरव्यः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। कतमोऽस्यार्जुनो भ्राता भीमश्च कतमो बली॥१॥ नकुलः सहदेवो वा द्रौपदी वा यशस्विनी। यदा द्यूतजिताः पार्था न प्राज्ञायन्त ते क्वचित्॥२॥

अर्जुन उवाच। य एष बल्लवो ब्रूते सूदस्तव नराधिप। एष भीम महाराज भीमवेगपराक्रमः॥३॥ एष क्रोधवशान् हत्वा पर्वते गन्धमादने। सौगन्धिकानि दिव्यानि कृष्णार्थे समुपाहरत्॥४॥ गन्धर्व एष वै हन्ता कीचकानां दुरात्मनाम्। व्याघ्रानृक्षान् वराहांश्च हतवान् स्त्रीपुरे तव॥५॥ यश्चासीदश्वबन्धस्ते नकुलोऽयं परन्तपः। गोसङ्ख्यः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ महारथौ॥६॥ शृङ्गारवेशाभरणौ रूपवन्तौ यशस्विनौ। महारथसहस्राणां समर्थौ भरतर्षभौ॥७॥ एषा पद्मपलाशाक्षी सुमध्या चारुहासिनी। सैरिन्ध्री द्रौपदी राजन् यस्यार्थे कीचका हताः॥८॥ अर्जुनोऽहं महाराज व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः। भीमादवरजः पार्थो यमाभ्यां चापि पूर्वजः॥९॥ उषिताः स्मो महाराज सुखं तव निवेशने। अज्ञातवासमुषिता गर्भवास इव प्रजाः॥१०॥

वैशम्पायन उवाच। यदार्जुनेन ते वीराः कथिताः पञ्च पाण्डवाः। तदार्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमम्। पुनरेव च तान् पार्थान् दर्शयामास चोत्तरः॥११॥

उत्तर उवाच। य एष जाम्बूनदशुद्धगौरतनुर्महान् सिंह इव प्रवृद्धः। प्रचण्डघोणः पृथुदीर्घनेत्रस्ताम्रायताक्षः कुरुराज एषः॥१२॥ अयं पुनर्मत्तगजेन्द्रगामी प्रतप्तचामीकरशुद्धगौरः। पृथ्वायतांसो गुरुदीर्घबाहुर्वृकोदरः पश्यत पश्यतैनम्॥१३॥ यस्त्वेष पार्श्वेऽस्य महाधनुष्मान् श्यामो युवा वारणयूथपोपमः। सिंहोन्नतांसो गजराजगामी पद्मायताक्षोऽर्जुन एष वीरः॥१४॥

राज्ञः समीपे पुरुषोत्तमौ तु यमाविमौ विष्णुमहेन्द्रकल्पौ । मनुष्य-लोके सकले समोऽस्ति ययोर्न रूपे न बले न शीले ॥१५॥ आभ्यान्तु पार्श्वे कनकोत्तमाङ्गी यैषा प्रभा मूर्त्तिमतीव गौरी । नीलोत्पलाभा सुरदेवतेव कृष्णा स्थिता मूर्त्तिमतीव लक्ष्मीः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं निवेद्य तान् पार्थान् पाण्डवान् पञ्च भूपतेः । ततोऽर्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमम् ॥ १७ ॥

उत्तर उवाच । अयं स द्विषतां हन्ता मृगाणामिव केशरी । अचरद्रथवृन्देषु निघ्नंस्तांस्तान् वरान् रथान् ॥ १८ ॥ अनेन विद्धो मातङ्गो महानेकेषुणा हतः । सुवर्णकच्यः संग्रामे दन्ता-भ्यामगमन्महीम् ॥ १९ ॥ अनेन विजिता गावो जिताश्च कुरवो युधि । अस्य शङ्खप्रणादेन कर्णौ मे बधिरीकृतौ ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मत्स्यराजः प्रताप-वान् । उत्तरं प्रत्युवाचेममभिपन्नो युधिष्ठिरे ॥ २१ ॥ प्रसादनं पाण्डवस्य प्राप्तकालं हि रोचये । उत्तराञ्च प्रयच्छामि पार्थाय यदि मन्यसे ॥ २२ ॥

उत्तर उवाच । आर्य्याः पूज्याश्च मान्याश्च प्राप्तकालं च मे मतम् । पूज्यन्तां पूजनार्हाश्च महाभागाश्च पाण्डवाः ॥ २३ ॥

विराट उवाच । अहं खल्वपि संग्रामे शत्रूणां वशमागतः । मोचितो भीमसेनेन गावश्चापि जितास्तथा ॥ २४ ॥ एतेषां बाहु-वीर्य्येण अस्माकञ्च जयो मृधे । एवं सर्वे सहामात्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ २५ ॥ प्रसादयामो भद्रन्ते सानुजं पाण्डवर्षभम् । यदस्माभिरजानद्भिः किञ्चिदुक्तो नराधिप । क्षन्तुमर्हति तत्सर्वं धर्मात्मा ह्येष पाण्डवः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विराटः प्रथमं प्रहृष्टः समेत्य राज्ञा समयञ्चकार । राज्यञ्च सर्वं विससर्ज्ज तस्मै सदण्डकोषं सपुरं महात्मा ॥ २७ ॥ पाण्डवांश्च ततः सर्वान् मत्स्यराजः प्रताप-

वान्। धनञ्जयं पुरस्कृत्य दिष्ट्यादिष्ट्येति चाब्रवीत् ॥२८॥ समुपाघ्राय मूर्द्धानं संश्लिष्य च पुनः पुनः। युधिष्ठिरञ्च भीमञ्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २९ ॥ नातृप्यद्दर्शने तेषां विराटो वाहिनीपतिः। स प्रीयमाणो राजानं युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ॥३०॥ दिष्ट्या भवन्तः सम्प्राप्ताः सर्वे कुशलिनो वनात्। दिष्ट्या सम्पालितं कृच्छ्रं अज्ञातं वै दुरात्मभिः ॥ ३१ ॥ इदञ्च राज्यं पार्थाय यच्चान्यदपि किञ्चन। प्रतिगृह्णन्तु तत् सर्वं पाण्डवा अविशङ्कया ॥ ३२ ॥ उत्तरां प्रतिगृह्णातु सव्यसाची धनञ्जयः। अयं ह्यौपयिको भर्त्ता तस्याः पुरुषसत्तमः ॥ ३३ ॥ एवमुक्तो धर्मराजः पार्थमैक्षद्धनञ्जयम्। ईक्षितश्चार्जुनो भ्राता मत्स्यं वचनमब्रवीत् ॥ ३४ ॥ प्रतिगृह्णाम्यहं राजन् स्नुषां दुहितरं तव। युक्त एव हि सम्बन्धो मत्स्यभारतयोरपि ॥ ३५ ॥

इति विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि उत्तराविवाहप्रस्तावे एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

विराट उवाच। किमर्थं पाण्डवश्रेष्ठ भार्य्यां दुहितरं मम। प्रतिग्रहीतुं नेमां त्वं मया दत्तामिहेच्छसि ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच। अन्तःपुरेऽहमुषितः सदा पश्यन् सुतां तव। रहस्यञ्च प्रकाशञ्च विश्वस्ता पितृवन्मयि ॥ २ ॥ प्रियो बहुमतश्चासं नर्त्तको गीतकोविदः। आचार्य्यवच्च मां नित्यं मन्यते दुहिता तव ॥ ३ ॥ वयःस्थया तया राजन् सह सम्वत्सरोषितः। अतिशङ्का भवेत् स्थाने तव लोकस्य वा विभो ॥ ४ ॥ तस्मान्निमन्त्रयेऽहन्ते दुहितां मनुजाधिप। शुद्धो जितेन्द्रियो दान्तस्तस्याः शुद्धिः कृता मया ॥ ५ ॥ स्नुषायां दुहितुश्चापि पुत्रे चात्मनि वा पुनः।

अत्र भङ्गां न पश्यामि तेन शुद्धिर्भविष्यति ॥ ६ ॥ अभिशापादहं भीतो मिथ्यावादात् परन्तप। स्नुषार्थमुत्तरां राजन् प्रतिगृह्लामि ते सुताम् ॥ ७ ॥ स्वस्रीयो वासुदेवस्य साचाद्देवशिशुर्यथा। दयितश्चक्रहस्तस्य बाल एवास्त्रकोविदः ॥ ८ ॥ अभिमन्युर्महाबाहुः पुत्रो मम विशाम्पते। जामाता तव युक्तो वै भर्त्ता च दुहितुस्तव ॥ ९ ॥

विराट उवाच। उपपन्नं कुरुश्रेष्ठे कुन्तीपुत्रे धनञ्जये। य एवं धर्मनित्यश्च जातज्ञानश्च पाण्डवः ॥ १० ॥ यत् कृत्यं मन्यसे पार्थ क्रियतां तदनन्तरम्। सर्वे कामाः समृद्धाश्च सम्बन्धी यस्य मेऽर्जुनः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं ब्रुवति राजेन्द्रे कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। अन्वशासत् समं योगं समये मत्स्यपार्थयोः ॥ १२ ॥ ततो मित्रेषु सर्वेषु वासुदेवे च भारत। प्रेषयामास कौन्तेयो विराटश्च महीपतिः ॥ १३ ॥ ततस्त्रयोदशे वर्षे निवृत्ते पञ्च पाण्डवाः। उपप्लव्यं विराटस्य समपद्यन्त सर्वशः ॥ १४ ॥ अभिमन्युञ्च बीभत्सुरानिनाय जनार्द्दनम्। आनर्त्तेभ्योऽपि दाशार्हानानयामास पाण्डवः ॥ १५ ॥ काशीराजश्च शैव्यश्च प्रीयमाणो युधिष्ठिरे। अक्षौहिणीभ्यां सहितावागतौ पृथिवीपती ॥ १६ ॥ अक्षौहिण्या च सहितो यज्ञसेनो महाबलः। द्रौपद्याश्च सुता वीरा शिखण्डी चापराजितः ॥ १७ ॥ धृष्टद्युम्नश्च दुर्द्धर्षः सर्वशस्त्रभृताम्बरः। समस्ताक्षौहिणीपाला यज्वानो भूरिदक्षिणाः ॥ १८ ॥ वेदाध्ययनसम्पन्नाः सर्वे शूरास्तनुत्यजः। तानागताnभिप्रेक्ष्य मत्स्यो धर्मभृताम्बरः ॥ १९ ॥ पूजयामास विधिवत् सभृत्यबलवाहनान्। प्रीतोऽभवद्दुहितरं दत्त्वा तामभिमन्यवे ॥ २० ॥ ततः प्रत्युपयातेषु पार्थिवेषु ततस्ततः। तत्रागमद्वासुदेवो वनमाली हलायुधः ॥ २१ ॥ कृतवर्मा च हार्द्दिक्यो युयु-

मानश्च सात्यकिः। अनाधृष्टिस्तथाक्रूरः शाम्बो निषठ एव च ॥ २२ ॥ अभिमन्युमुपादाय सह मात्रा परन्तपाः। इन्द्रसेनादयश्चैव रथैस्तैः सुसमाहितैः ॥ २३ ॥ आययुः सहिताः सर्वे परिसम्वत्सरोषिताः। दशनागसहस्राणि हयानाञ्च दशायुतम् ॥ २४ ॥ रथानामर्वुदं पूर्णं निखर्वञ्च पदातिनाम्। वृष्ण्यन्धकाश्च बहवो भोजाश्च परमौजसः ॥ २५ ॥ अन्वयुर्वृष्णिशार्दूलं वासुदेवं महाद्युतिम्। स्त्रियो रत्नानि वासांसि पृथक् पृथगनेकशः ॥ २६ ॥ ततो विवाहो विधिवद्ववृधे मत्स्यपार्थयोः। ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च गोमुखाडम्बरास्तथा ॥ २७ ॥ पार्थैः संयुज्यमानस्य नेदुर्मत्स्यस्य वेश्मनि। उच्चावचान्मृगान् जघ्नुर्मेध्यांश्च शतशः पशून् ॥ २८ ॥ सुरामैरेयपानानि प्रभूतान्यभ्यहारयन्। गायनाख्यानशीलाश्च नटवैतालिकास्तथा ॥ २९ ॥ स्तुवन्तस्तानुपातिष्ठन् सूताश्च सह मागधैः। सुदेष्णाञ्च पुरस्कृत्य मत्स्यानाञ्च वरस्त्रियः ॥ ३० ॥ आजग्मुश्चारुसर्वाङ्ग्यः सुमृष्टमणिकुण्डलाः। वर्णोपपन्नास्ता नार्य्यो रूपवत्यः स्वलङ्कृताः ॥ ३१ ॥ सर्वाश्चाभ्यभवत् कृष्णा रूपेण यशसा श्रिया। परिवार्य्योत्तरां तास्तु राजपुत्रीमलङ्कृताम् ॥ ३२ ॥ सुतामिव महेन्द्रस्य पुरस्कृत्योपतस्थिरे। तां प्रत्यगृह्णात् कौन्तेयः सुतस्यार्थे धनञ्जयः ॥ ३३ ॥ सौभद्रस्यानवद्याङ्गीं विराटतनयां तदा। तत्रातिष्ठन्महाराजो रूपमिन्द्रस्य धारयन् ॥ ३४ ॥ स्नुषां तां प्रतिजग्राह कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। प्रतिगृह्य च तां पार्थः पुरस्कृत्य जनार्द्दनम् ॥ ३५ ॥ विवाहं कारयामास सौभद्रस्य महात्मनः। तस्मै सप्तसहस्राणि हयानां वातरंहसाम् ॥ ३६ ॥ द्वे च नागशते मुख्ये प्रादाद्बहुधनं तदा। हुत्वा सम्यक् समिद्धाग्निं अर्च्चयित्वा द्विजन्मनः ॥ ३७ ॥ राज्यं बलञ्च कोषञ्च सर्वमात्मानमेव च। कृते विवाहे तु तदा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३८ ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं यदुपाहर-

च्युतः। गोसहस्राणि रत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ॥ ३९ ॥
भूषणानि च मुख्यानि यानानि शयनानि च। भोजनानि च
हृद्यानि पानानि विविधानि च ॥ ४० ॥ तन्महोत्सवसङ्काशं हृष्ट-
पुष्टजनावृतम्। नगरं मत्स्यराजस्य शुशुभे भरतर्षभ ॥ ४१ ॥

इति विराटपर्व्वणि वैवाहिकपर्व्वणि उत्तराविवाहे
द्विसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

समाप्तम् वैवाह्निकपर्व्व।

समाप्तञ्च विराटपर्व्व।

श्रीमहाभारतम्।

उद्योगपर्व्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत्॥

वैशम्पायन उवाच। कृत्वा विवाहन्तु कुरुप्रवीरास्तदाभिमन्योर्मुदिताः सपक्षाः। विश्रम्य रात्रावुषसि प्रतीताः सभां विराटस्य ततोऽभिजग्मुः॥ १॥ सभा तु सा मत्स्यपतेः समृद्धा मणिप्रवेकोत्तमरत्नचित्रा। न्यस्तासना माल्यवती सुगन्धा तामभ्ययुस्ते नरराजवृद्धाः॥ २॥ अथासनान्याविशतां पुरस्तादुभौ विराटद्रुपदौ नरेन्द्रौ। वृद्धाश्च मान्याः पृथिवीपतीनां पित्रा समं रामजनार्द्दनौ च॥ ३॥ पाञ्चालराजस्य समीपतस्तु शिनिप्रवीरः सहरौहिणेयः। मत्स्यस्य राज्ञस्तु सुसन्निकृष्टे जनार्द्दनश्चैव युधिष्ठिरश्च॥ ४॥ सुताश्च सर्व्वे द्रुपदस्य राज्ञो भीमार्ज्जुनौ माद्रवतीसुतौ च। प्रद्युम्नशाम्बौ च युधि प्रवीरौ विराटपुत्रैश्च सहाभिमन्युः॥ ५॥ सर्व्वे च शूराः पितृभिः समाना वीर्य्येण रूपेण तथा बलेन। उपाविशन् द्रौपदेयाः कुमाराः सुवर्णचित्रेषु वरासनेषु॥६॥ तत्रोपविष्टेषु महारथेषु विभ्राजमानाभरणाम्बरेषु। रराज सा राजवती समृद्धा ग्रहैरिव द्यौर्विमलैरुपेता॥ ७॥ ततः कथास्ते

समवाययुक्ता कृत्वा विचित्राः पुरुषप्रवीराः। तस्थुर्मुहूर्त्तं परिचिन्तयन्तः कृष्णां नृपास्ते समुदीक्षमाणाः॥ ८॥ कथान्तमासाद्य च माधवेन सञ्चोदिता पाण्डवकार्य्यहेतोः। ते राजसिंहाः सहिता ह्यशृण्वन्वाक्यं महार्थञ्च महोदयञ्च॥ ९॥

श्रीकृष्ण उवाच। सर्वैर्भवद्भिर्विदितं यथायं युधिष्ठिरः सौबलेनाक्षवत्याम्। जितो निकृत्यापहृतञ्च राज्यं वनप्रवासे समयः कृतश्च॥ १०॥ शक्तैर्विजेतुं तरसा महीं च सत्ये स्थितैः सत्यरथैर्यथावत्। पाण्डोः सुतैस्तद्व्रतमुग्ररूपं वर्षाणि षट्सप्त च चीर्णमग्र्यैः॥ ११॥ त्रयोदशश्चैव सुदुस्तरोऽयमज्ञायमानैर्भवतां समीपे। क्लेशानसह्यान् विविधान् सहद्भिर्यथोदितं तद्विदितञ्च सर्वैः॥ १२॥ एतैः परप्रेष्यनियोगयुक्तैस्तीर्णो महद्भिः स्वबलेन राजन्। एवं गते धर्मसुतस्य राज्ञो दुर्य्योधनस्यापि च यद्धितं स्यात्॥ १३॥ तच्चिन्तयध्वं कुरुपाण्डवानां धर्म्यं च युक्तञ्च यशस्करञ्च। अधर्मयुक्तं न च कामयेत राज्यं सुराणामपि धर्मराजः॥ १४॥ धर्मार्थयुक्तन्तु महीपतित्वं ग्रामेऽपि कस्मिंश्चिदयं बुभूषेत्। पित्र्यं हि राज्यं विदितं नृपाणां यथापकृष्टं धृतराष्ट्रपुत्रैः॥ १५॥ मिथ्योपचारेण यथाह्यनेन कृच्छ्रं महत् प्राप्तमसह्यरूपम्। न चापि पार्थो विजितो रणे तैः स्वतेजसा धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः॥ १६॥ तथापि राजा सहितः सुहृद्भिरभीप्सतेऽनामयमेव तेषाम्। यत्तु स्वयं पाण्डुसुतैर्विजित्य समाहृतं भूमिपतीन् निपीड्य॥ १७॥ तत् प्रार्थयन्ते पुरुषप्रवीराः कुन्तीसुता माद्रवतीसुतौ च। बालास्त्विमे तैर्विविधैरुपायैः संप्रार्थिता हन्तुममित्रसङ्घैः॥ १८॥ राज्यं जिहीर्षद्भिरसद्भिरुग्रैः सर्वञ्च तद्वो विदितं यथावत्। तेषाञ्च लोभं प्रसमीक्ष्य वृद्धं धर्मज्ञतां चापि युधिष्ठिरस्य॥ १९॥ सम्बन्धितां चापि समीक्ष्य तेषां मतिं कुरुध्वं सहिताः पृथक् च। इमे च सत्येऽभिरताः सदैव तं पालयित्वा समयं यथावत्॥ २०॥

अतोऽन्यथा तैरुपचर्य्यमाणा हन्युः समेतान् धृतराष्ट्रपुत्रान्।
तैर्व्विप्रकारञ्च निशम्य कार्य्यं सुहृज्जनास्तान् परिवारयेरन् ॥ २१ ॥
युद्धेन बाधेयुरिमांस्तथैव तैर्बध्यमाना युधि तांश्च हन्युः। अथापि
नैतेऽल्पतया समर्थास्तेषां जयायेति भवेन्मतं वः ॥ २२ ॥ समेत्य
सर्व्वे सहिताः सुहृद्भिस्तेषां विनाशाय यतेयुरेव। दुर्य्योधनस्यापि
मतं यथावन्न ज्ञायते किन्नु करिष्यतीति ॥ २३ ॥ अज्ञायमाने च
मते परस्य किं स्यात् समारभ्यतमं मतं वः। तस्मादितो गच्छतु
धर्म्मशीलः शुचिः कुलीनः पुरुषोऽप्रमत्तः ॥ २४ ॥ दूतः समर्थः
प्रशमाय तेषां राज्यार्द्धदानाय युधिष्ठिरस्य। निशम्य वाक्यं तु
जनार्द्दनस्य धर्म्मार्थयुक्तं मधुरं समञ्च। समाददे वाक्यमथाग्रजोऽस्य
सम्पूज्य वाक्यं तदतीव राजन् ॥ २५ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सैन्योद्योगपर्व्वणि श्रीकृष्णवाक्ये
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

बलदेव उवाच। श्रुतं भवद्भिर्गदपूर्व्वजस्य वाक्यं यथा धर्म्म-
वदर्थवच्च। अजातशत्रोश्च हितं हितञ्च दुर्य्योधनस्यापि तथैव
राज्ञः ॥ १ ॥ अर्द्धं हि राज्यस्य विसृज्य वीराः कुन्तीसुतास्तस्य
कृते यतन्ते। प्रदाय चार्द्धं धृतराष्ट्रपुत्रः सुखी सहास्माभिरतीव
मोदेत् ॥ २ ॥ लब्ध्वा हि राज्यं पुरुषप्रवीराः सम्यक् प्रवृत्तेषु
परेषु चैव। ध्रुवं प्रशान्ताः सुखमाविशेयुस्तेषां प्रशान्तिश्च हितं
प्रजानाम् ॥ ३ ॥ दुर्य्योधनस्यापि मतञ्च वेत्तुं वक्तुं च वाक्यानि
युधिष्ठिरस्य। प्रियं मम स्याद्यदि चात्र कश्चिद्व्रजेत् शमार्थं
कुरुपाण्डवानाम् ॥ ४ ॥ स भीष्ममामन्त्र्य कुरुप्रवीरं वैचित्र-
वीर्य्यञ्च महानुभावम्। द्रोणं सपुत्रं विदुरं कृपञ्च गान्धारराजञ्च

सत्कृतपूर्वम् ॥ ५ ॥ सर्वे च येऽन्ये धृतराष्ट्रपुत्रा बलप्रधाना निगमप्रधानाः। स्थिताश्च धर्म्मेषु यथा स्वकेषु लोकप्रवीराः श्रुतकालवृत्ताः ॥ ६ ॥ एतेषु सर्व्वेषु समागतेषु पौरेषु वृद्धेषु च सङ्गतेषु। ब्रवीतु वाक्यं प्रणिपातयुक्तं कुन्तीसुतस्यार्थकरं यथा स्यात् ॥ ७ ॥ सर्वास्ववस्थासु च ते न कोप्या ग्रस्तो हि सोऽर्थो बलमाश्रितैस्तैः। प्रियाभ्युपेतस्य युधिष्ठिरस्य द्यूते प्रमत्तस्य हृतं स्वराज्यम् ॥ ८ ॥ निवार्य्यमाणश्च कुरुप्रवीरः सर्वैः सुहृद्भिर्ह्ययमप्यतज्ज्ञः। गान्धारराजस्य सुतं मताक्षं समाह्वयद्देवितुमाजमीढः ॥ ९ ॥ दुरोदरास्तत्र सहस्रशोऽन्ये युधिष्ठिरो यान् विषहेत जेतुम्। उत्सृज्य तान् सौबलमेव चायं समाह्वयन्तेन जितोऽक्षवत्याम् ॥ १० ॥ स दीव्यमानः प्रतिदीव्यदेनं अक्षेषु नित्यं तु पराङ्मुखेषु। संरम्भमाणो विजितः प्रसह्य तत्रापराधः शकुनेर्न कश्चित् ॥ ११ ॥ तस्मात् प्रणम्यैव वचो ब्रवीतु वैचित्रवीर्य्यं बहुसामयुक्तम्। तथा हि शक्यो धृतराष्ट्रपुत्रः स्वार्थे नियोक्तुं पुरुषेण तेन ॥ १२ ॥ अयुद्धमाकाङ्क्षत कौरवाणां साम्नैव दुर्य्योधनमाह्वयध्वम्। साम्ना जितोऽर्थोऽर्थकरो भवेत युद्धेन यो भविता नेह सोऽर्थः ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं ब्रुवत्येव मधुप्रवीरे शिनिप्रवीरः सहसोत्पपात। तच्चापि वाक्यं परिनिन्द्य तस्य समाददे वाक्यमिदं समन्युः ॥ १४ ॥ यादृशः पुरुषस्यात्मा तादृशं सम्प्रभाषते। यथारूपोऽन्तरात्मा ते तथा रूपं प्रभाषसे ॥ १५ ॥ सन्ति वै पुरुषाः शूराः सन्ति कापुरुषास्तथा। उभावेतौ दृढौ पक्षौ दृश्येते पुरुषान् प्रति ॥ १६ ॥ एकस्मिन्नेव जायेते कुले क्लीवमहाबलौ। फलाफलवती शाखे यथैकस्मिन् वनस्पतौ ॥ १७ ॥ नाभ्यसूयामि ते वाक्यं ब्रुवतो लाङ्गलध्वज। ये तु शृण्वन्ति ते वाक्यं तानसूयामि माधव ॥ १८ ॥ कथं हि धर्मराजस्य दोषमल्पमपि ब्रुवन्। लभते परिषन्मध्ये व्याहर्त्तुमकुतोभयः ॥ १९ ॥ समा-

हूय महात्मानं जितवन्तोऽचकोविदाः। अनचज्ञं यथाश्रद्धं तेषु धर्म्मजयः कुतः॥२०॥ यदि कुन्तीसुतं गेहे क्रीड़न्तं भ्रातृभिः सह। अभिगम्य जयेयुस्ते तत्तेषां धर्मतो भवेत्॥२१॥ समाहूय तु कौन्तेयं चत्रधर्मरतं सदा। निकृत्या जितवन्तस्ते किन्नु तेषां परं शुभम्॥२२॥ कथं प्रणिपतेच्चायमिह कृत्वा पणं परम्। वनवासाद्विमुक्तास्तु प्राप्तः पैतामहं पदम्॥२३॥ यद्ययं परवित्तानि कामयेत युधिष्ठिरः। एवमप्ययमत्यन्तं परं नार्हति याचितुम्॥२४॥ कथञ्च धर्मयुक्तास्ते न च राज्यं जिहीर्षवः। निवृत्तवासान् कौन्तेयान् य आहुर्विदिता इति॥२५॥ अनुनीता हि भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना। न व्यवस्यन्ति पाण्डूनां प्रदातुं पैतृकं पदम्॥२६॥ अहन्तु तां शितैर्बाणैरनुनीय रणे बलात्। पादयोः पातयिष्यामि कौन्तेयस्य महात्मनः॥२७॥ अथ ते न व्यवस्यन्ति प्रणिपाताय धीमतः। गमिष्यन्ति सहामात्या यमस्य सदनं प्रति॥२८॥ न हि ते युयुधानस्य संरब्धस्य युयुत्सतः। वेगं समर्थाः संसोढुं वज्रस्येव महीधराः॥२९॥ को हि गाण्डीवधन्वानं कश्च चक्रायुधं युधि। माञ्चापि विषहेत् को नु कश्च भीमं दुरासदम्॥३०॥ यमौ च दृढधन्वानौ यमकालोपमद्युती। को जिजीविषुरासीदेद्धृष्टद्युम्नञ्च पार्षतम्॥३१॥ पञ्चेमान् पाण्डवेयांस्तु द्रौपद्याः कीर्त्तिवर्द्धनान्। समप्रमाणान् पाण्डूनां समवीर्य्यान् मदोत्कटान्॥३२॥ सौभद्रञ्च महेष्वासममरैरपि दुःसहम्। गदप्रद्युम्नशाम्बांश्च कालवज्रानलोपमान्॥३३॥ ते वयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रं शकुनिना सह। कर्णेन तु निहत्याजावभिषिञ्चाम पाण्डवम्॥३४॥ नाधर्मो विद्यते कश्चिच्छत्रून् हत्वाततायिनः। अधर्म्यमयशस्यञ्च शात्रवाणां प्रयाचनम्॥३५॥ हृद्गतस्तस्य यः कामस्तं कुरुध्वमतन्द्रिताः। विसृष्टं धृतराष्ट्रेण राज्यं प्राप्नोतु पाण्डवः॥३६॥ अद्य पाण्डुसुतो

राज्यं लभतां वा युधिष्ठिरः। निहता वा मया सर्वे शेष्यन्ते वसुधातले ॥ २७ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि सात्यकिक्रोधवाक्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

द्रुपद उवाच। एवमेतन्महाबाहो भविष्यति न संशयः। न हि दुर्योधनो राज्यं मधुरेण प्रदास्यति ॥ १ ॥ अनुवर्त्स्यति तञ्चापि धृतराष्ट्रः सुतप्रियः। भीष्मद्रोणौ च कार्पण्यात् मौर्ख्याद्राधेयसौबलौ ॥ २ ॥ बलदेवस्य वाक्यन्तु मम ज्ञाने न युज्यते। एतद्धि पुरुषेणाग्रे कार्य्यं सुनयमिच्छता ॥ ३ ॥ न तु वाच्यो मृदुवचो धार्त्तराष्ट्रः कथञ्चन। न हि मार्द्दवसाध्योऽसौ पापबुद्धिर्मतो मम ॥ ४ ॥ मार्दवं गर्दभे कुर्य्याद्गोषु तैक्ष्ण्यं समाचरेत्। मृदु दुर्य्योधने वाक्यं यो ब्रूयात् पापचेतसि ॥ ५ ॥ मृदुं वै मन्यते पापो भाषमाणमशक्तिकम्। जितमर्थं विजानीयादबुधो मार्द्दवे सति ॥ ६ ॥ एतच्चैव करिष्यामो यत्नश्च क्रियतामिह। प्रस्थापयामो मित्रेभ्यो बलान्युद्योजयन्तु नः ॥ ७ ॥ शल्यस्य धृष्टकेतोश्च जयत्सेनस्य वा विभो। कैकेयानाञ्च सर्वेषां दूता गच्छन्तु शीघ्रगाः ॥ ८ ॥ स च दुर्य्योधनो नूनं प्रेरयिष्यति सर्वशः। पूर्वाभिपन्नाः सन्तश्च भजन्ते पूर्वचोदनम् ॥ ९ ॥ तत्त्वरध्वं नरेन्द्राणां पूर्वमेव प्रचोदने। महद्धि कार्य्यं वोढव्यमिति मे वर्त्तते मतिः ॥ १० ॥ शल्यस्य प्रेष्यतां शीघ्रं ये च तस्यानुगा नृपाः। भगदत्ताय राज्ञे च पूर्वसागरवासिने ॥ ११ ॥ अमितौजसे तथोग्राय हार्द्दिक्यायाह्नकाय च। दीर्घप्रज्ञाय शूराय रोचमानाय वा विभो ॥ १२ ॥ आनीयतां बृहन्तश्च सेनाविन्दुश्च पार्थिवः। सेनजित् प्रतिविन्ध्यश्च चित्रवर्मा सुवास्तुकः ॥ १३ ॥ वाह्लीको मुञ्जकेशश्च चैद्याधिपति-

रेव च। सुपार्श्वश्च सुबाहुश्च पौरवश्च महारथः ॥ १४ ॥ शकानां पह्लवानाञ्च दरदानाञ्च ये नृपाः। सुरारिश्च नदीजश्च कर्णवेष्टश्च पार्थिवः ॥ १५ ॥ नीलश्च वीरधर्मा च भूमिपालश्च वीर्य्यवान्। दुर्ज्जयो दन्तवक्रश्च रुक्मी च जनमेजयः ॥ १६ ॥ आषाढो वायुवेगश्च पूर्वपाली च पार्थिवः। भूरितेजा देवकश्च एकलव्यः सहात्मजैः ॥ १७ ॥ कारूषकाश्च राजानः क्षेमधूर्त्तिश्च वीर्य्यवान्। काम्बोजा ऋषिका ये च पश्चिमानूपकाश्च ये ॥ १८ ॥ जयत्सेनश्च काश्यश्च तथा पञ्चनदा नृपाः। क्राथपुत्रश्च दुर्द्धर्षः पार्वतीयाश्च ये नृपाः ॥ १९ ॥ जानकिश्च सुशर्मा च मणिमान् पोतिमत्सकः। पांशुराष्ट्राधिपश्चैव धृष्टकेतुश्च वीर्य्यवान् ॥ २० ॥ पौण्ड्रश्च दण्डधारश्च वृहत्सेनश्च वीर्य्यवान्। अपराजितो निषादश्च श्रेणिमान् वसुमानपि ॥ २१ ॥ वृहद्बलो महौजाश्च बाहुः परपुरञ्जयः। समुद्रसेनो राजा च सह पुत्रेण वीर्य्यवान् ॥ २२ ॥ उद्भवः क्षेमकश्चैव वाटधानश्च पार्थिवः। श्रुतायुश्च दृढायुश्च शाल्वपुत्रश्च वीर्य्यवान् ॥ २३ ॥ कुमारश्च कलिङ्गानामीश्वरो युद्धदुर्मदः। एतेषां प्रेष्यतां शीघ्रमेतद्धि मम रोचते ॥ २४ ॥ अयञ्च ब्राह्मणो विद्वान् मम राजन् पुरोहितः। प्रेष्यतां धृतराष्ट्राय वाक्यमस्मै प्रदीयताम् ॥२५॥ यथा दुर्य्योधनो वाच्यो यथा शान्तनवो नृपः। धृतराष्ट्रो यथा वाच्यो द्रोणश्च रथिनां वरः ॥ २६ ॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्योद्योगपर्वणि द्रुपदवाक्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वासुदेव उवाच। उपपन्नमिदं वाक्यं सोमकानां धुरन्धरे। अर्थसिद्धिकरं राज्ञः पाण्डवस्यामिततेजसः ॥ १ ॥ एतच्च पूर्वकार्य्यं

नः सुनीतमभिकाङ्क्षताम्। अन्यथा ह्याचरन् कर्म पुरुषः स्यात् सुबालिशः ॥ २ ॥ किन्तु सम्बन्धकं तुल्यमस्माकं कुरुपाण्डुषु। यथेष्टं वर्त्तमानेषु पाण्डवेषु च तेषु च ॥ ३ ॥ ते विवाहार्थमानीता वयं सर्वे तथा भवान्। कृते विवाहे मुदिता गमिष्यामो गृहान् प्रति ॥ ४ ॥ भवान् वृद्धतमो राज्ञां वयसा च श्रुतेन च। शिष्यवत्ते वयं सर्वे भवामेह न संशयः ॥ ५ ॥ भवन्तं धृतराष्ट्रश्च सततं बहु मन्यते। आचार्य्ययोः सखा चासि द्रोणस्य च कृपस्य च ॥६॥ स भवान् प्रेषयत्वद्य पाण्डवार्थकरं वचः। सर्वेषां निश्चितं तन्नः प्रेषयिष्यति यद्भवान् ॥ ७ ॥ यदि तावच्छमं कुर्य्यात् न्यायेन कुरुपुङ्गवः। न भवेत् कुरुपाण्डूनां सौभ्रात्रेण महान् क्षयः ॥ ८ ॥ अथ दर्पान्वितो मोहान्न कुर्य्याद्धृतराष्ट्रजः। अन्येषां प्रेषयित्वा च पश्चादस्मान् समाह्वयेः ॥ ९ ॥ ततो दुर्य्योधनो मन्दः सहामात्यः सबान्धवः। निष्ठामापत्स्यति मूढः क्रुद्धे गाण्डीवधन्वनि ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः सत्कृत्य वार्ष्णेयं विराटः पृथिवीपतिः। गृहान् प्रस्थापयामास सगणं सहबान्धवम् ॥११॥ द्वारकान्तु गते कृष्णे युधिष्ठिरपुरोगमाः। चक्रुः सांग्रामिकं सर्वं विराटश्च महीपतिः ॥ १२ ॥ ततः सम्प्रेषयामास विराटः सह बान्धवैः। सर्वेषां भूमिपालानां द्रुपदश्च महीपतिः ॥ १३ ॥ वचनात् कुरुसिंहानां मत्स्यपाञ्चालयोश्च ते। समाजग्मुर्महीपालाः सम्प्रहृष्टा महाबलाः ॥ १४ ॥ तच्छ्रुत्वा पाण्डुपुत्राणां समागच्छन्महद्बलम्। धृतराष्ट्रसुताश्चापि समानिन्युर्महीपतीन् ॥ १५ ॥ समाकुला मही राजन् कुरुपाण्डवकारणात्। तदा समभवत् कृत्स्ना सम्प्रयाणे महीक्षिताम् ॥ १६ ॥ सङ्कुला च तदा भूमिश्चतुरङ्गबलान्विता। बलानि तेषां वीराणामागच्छन्ति ततस्ततः ॥ १७ ॥ चालयन्तीव गां देवीं सपर्वतवनामिमाम्। ततः प्रज्ञावयोवृद्धं

पाञ्चाल्यः स्वपुरोहितम् । कुरुभ्यः प्रेषयामास युधिष्ठिरमते स्थितः ॥ १७ ॥

इति उद्योगपर्वणि सैनोद्योगपर्वणि पाञ्चाल्यपुरोहितयाने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

द्रुपद उवाच। भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः। बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेष्वपि द्विजातयः ॥ १ ॥ द्विजेषु वैद्याः श्रेयांसो वैद्येषु कृतबुद्धयः। कृतबुद्धिषु कर्त्तारः कर्त्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥ २ ॥ स भवान् कृतबुद्धीनां प्रधान इति मे मतिः। कुलेन च विशिष्टोऽसि वयसा च श्रुतेन च ॥ ३ ॥ प्रज्ञया सदृशश्चासि शुक्रेणाङ्गिरसेन च। विदितञ्चापि ते सर्वं यथावृत्तः स कौरवः ॥ ४ ॥ पाण्डवश्च यथावृत्तः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। धृतराष्ट्रस्य विदिते वञ्चिताः पाण्डवाः परैः ॥ ५ ॥ विदुरेणानुनीताऽपि पुत्रमेवानुवर्त्तते। शकुनिर्बुद्धिपूर्वं हि कुन्तीपुत्रं समाह्वयत् ॥ ६ ॥ अनक्षज्ञं मताक्षः सन् क्षत्रवृत्ते स्थितं शुचिम्। ते तथा वञ्चयित्वा तु धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ७ ॥ न कस्याञ्चिदवस्थायां राज्यं दास्यन्ति वै स्वयम्। भवांस्तु धर्मसंयुक्तं धृतराष्ट्रं ब्रुवन् वचः ॥ ८ ॥ मनांसि तस्य योधानां ध्रुवमावर्त्तयिष्यति। विदुरश्चापि तद्वाक्यं साधयिष्यति तावकम् ॥ ९ ॥ भीष्मद्रोणकृपादीनां भेदं संजनयिष्यति। अमात्येषु च भिन्नेषु योधेषु विमुखेषु च ॥ १० ॥ पुनरेकत्वकरणं तेषां कर्म भविष्यति। एतस्मिन्नन्तरे पार्थाः सुखमेकाग्रबुद्धयः ॥ ११ ॥ सेनाकर्म करिष्यन्ति द्रव्याणां चैव सञ्चयम्। भिद्यमानेषु च स्वेषु लम्बमाने तथा त्वयि ॥ १२ ॥ न तथा ते करिष्यन्ति सेनाकर्म न संशयः। एतत् प्रयोजनं चात्र प्राधान्येनोपलभ्यते ॥ १३ ॥ सङ्गत्या धृतराष्ट्रश्च कुर्य्या-

हम्यँ वचस्तव। स भवान् धर्मयुक्तश्च धर्मं तेषु समाचरन् ॥ १४ ॥
कृपालुषु परिक्लेशान् पाण्डवीयान् प्रकीर्त्तयन्। वृद्धेषु कुलधर्मञ्च
ब्रुवन् पूर्वैरनुष्ठितम् ॥ १५ ॥ विभेत्स्यति मनांस्येषामिति मे
नात्र संशयः। न च तेभ्यो भयं तेऽस्ति ब्राह्मणो ह्यसि वेदवित्
॥ १६ ॥ दूतकर्मणि युक्तश्च स्थविरश्च विशेषतः। स भवान् पुष्य-
योगेन मुहूर्त्तेन जयेन च। कौरवेयान् प्रयात्वाशु कौन्तेयस्यार्थ-
सिद्धये ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच। तथानुशिष्टः प्रययौ द्रुपदेन महात्मना।
पुरोधा वृत्तसम्पन्नो नगरं नागसाह्वयम् ॥ १८ ॥ शिष्यैः परवृतो
विद्वान् नीतिशास्त्रार्थकोविदः। पाण्डवानां हितार्थाय कौरवान्
प्रति जग्मिवान् ॥ ०९ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि पुरोहितयाने
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच। पुरोहितं ते प्रस्थाप्य नगरं नागसा-
ह्वयम्। दूतान् प्रस्थापयामासुः पार्थिवेभ्यस्ततस्ततः ॥ १ ॥
प्रस्थाप्य दूतानन्यत्र द्वारकां पुरुषर्षभः। स्वयं जगाम कौरव्यः
कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ २ ॥ गते द्वारवतीं कृष्णे बलदेवे च माधवे।
सह वृष्ण्यन्धकैः सर्वैर्भोजैश्च शतशस्तदा ॥ ३ ॥ सर्वमागमयामास
पाण्डवानां विचेष्टितम्। धृतराष्ट्रात्मजो राजा गूढैः प्रणिहितै-
श्चरैः ॥ ४ ॥ स श्रुत्वा माधवं यान्तं सदश्वैरनिलोपमैः। बलेन
नातिमहता द्वारकामभ्ययात् पुरीम् ॥ ५ ॥ तमेव दिवसं चापि
कौन्तेयः पाण्डुनन्दनः। आनर्त्तनगरीं रम्यां जगामाशु धनञ्जयः
॥ ६ ॥ तौ यात्वा पुरुषव्याघ्रौ द्वारकां कुरुनन्दनौ। सुप्तं ददृ-
शतुः कृष्णं शयानं चाभिजग्मतुः ॥ ७ ॥ ततः शयाने गोविन्दे

प्रविवेश सुयोधनः । तच्छीर्षतश्च कृष्णस्य निषसाद वरासने ॥८॥ ततः किरीटी तस्यानु प्रविवेश महामनाः । पश्चार्द्धे च स कृष्णस्य प्रह्वोऽतिष्ठत् कृताञ्जलिः ॥ ९ ॥ प्रतिबुद्धः स वार्ष्णेयो ददर्शाग्रे किरीटिनम् । स तयोः स्वागतं कृत्वा यथावत् प्रतिपूज्य तौ ॥१०॥ तदागमनजं हेतुं पप्रच्छ मधुसूदनः । ततो दुर्य्योधनः कृष्ण-मुवाच प्रहसन्निव ॥ ११ ॥ विग्रहेऽस्मिन् भवान् साह्यं मम दातु-मिहार्हति । समं हि भवतः सख्यं मयि चैवार्जुनेऽपि च ॥ १२ ॥ तथा सम्बन्धकं तुल्यमस्माकं त्वयि माधव । अहं चाभिगतः पूर्वं त्वामद्य मधुसूदन ॥ १३ ॥ पूर्वं चाभिगतं सन्तो भजन्ते पूर्व-सारिणः । त्वञ्च श्रेष्ठतमो लोके सतामद्य जनार्द्दन । सततं सम्मतश्चैव सद्वृत्तमनुपालय ॥ १४ ॥

कृष्ण उवाच । भवानभिगतः पूर्वमत्र मे नास्ति संशयः । दृष्टस्तु प्रथमं राजन् मया पार्थो धनञ्जयः ॥ १५ ॥ तव पूर्वाभि-गमनात् पूर्वं चाप्यस्य दर्शनात् । साहाय्यमुभयोरेव करिष्यामि सुयोधन ॥ १६ ॥ प्रवारणन्तु बालानां पूर्वं कार्य्यमिति श्रुतिः । तस्मात् प्रवारणं पूर्वमर्हः पार्थो धनञ्जयः ॥ १७ ॥ मत्संहनन-तुल्यानां गोपानामर्वुदं महत् । नारायणा इति ख्याताः सर्वे संग्रामयोधिनः ॥ १८ ॥ ते वा युधि दुराधर्षा भवन्त्वेकस्य सैनिकाः । अयुध्यमानः संग्रामे न्यस्तशस्त्रोऽहमेकतः ॥ १९ ॥ आभ्यामन्यतरं पार्थ यत्ते हृद्यतरं मतम् । तद्वृणीतां भवानग्रे प्रवार्य्यस्त्वं हि धर्मतः ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कृष्णेन कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । अयुध्यमानं संग्रामे वरयामास केशवम् ॥ २१ ॥ नारायणममि-त्रघ्नं कामाज्जातमजं नृषु । सर्वक्षत्रस्य पुरतो देवदानवयोरपि ॥ २२ ॥ दुर्य्योधनस्तु तत् सैन्यं सर्वमावरयत्तदा । सहस्राणां सहस्रन्तु योधानां प्राप्य भारत ॥ २३ ॥ कृष्णं चापहृतं ज्ञात्वा

सम्प्राप परमां मुदम्। दुर्य्योधनस्तु तत् सैन्यं सर्वमाहृत्य पार्थिवः ॥ २४ ॥ ततोऽभ्ययाद्भीमबलो रौहिणेयं महाबलम्। सर्वं चागमने हेतुं स तस्मै संन्यवेदयत्। प्रत्युवाच ततः शौरिर्धार्त्तराष्ट्रमिदं वचः ॥ २५ ॥

बलदेव उवाच। विदितं ते नरव्याघ्र सर्वं भवितुमर्हति। यन्मयोक्तं विराटस्य पुरा वैवाहिके तदा ॥ २६ ॥ निगृह्योक्तो हृषीकेशस्त्वदर्थं कुरुनन्दन। मया सम्बन्धकं तुल्यमिति राजन् पुनः पुनः ॥ २७ ॥ न च तद्वाक्यमुक्तं वै केशवः प्रत्यपद्यत। न चाहमुत्सहे कृष्णं विना स्थातुमपि क्षणम् ॥ २८ ॥ नाहं सहायः पार्थस्य नापि दुर्य्योधनस्य वै। इति मे निश्चिता बुद्धिर्वासुदेवमवेक्ष्य ह ॥ २९ ॥ जातोऽसि भारते वंशे सर्वपार्थिवपूजिते। गच्छ युध्यस्व धर्मेण क्षात्रेण भरतर्षभ ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्येवमुक्तस्तु तदा परिष्वज्य हलायुधम्। कृष्णं चापहृतं ज्ञात्वा जितं मेने धनञ्जयम् ॥ ३१ ॥ सोऽभ्ययात् कृतवर्म्माणं धृतराष्ट्रसुतो नृपः। कृतवर्म्मा ददौ तस्य सेनामक्षौहिणीं तदा ॥ ३२ ॥ स तेन सर्वसैन्येन भीमेन कुरुनन्दनः। वृतः प्रतिययौ हृष्टः सुहृदः सम्प्रहर्षयन् ॥ ३३ ॥ ततः पीताम्बरधरो जगत्स्रष्टा जनार्द्दनः। गते दुर्य्योधने कृष्णः किरीटिनमथाब्रवीत्। अयुध्यमानः कां बुद्धिमास्थायाहं वृतस्त्वया ॥३४॥

अर्जुन उवाच। भवान् समर्थस्तान् सर्वान्निहन्तुं नात्र संशयः। निहन्तुमहमप्येकः समर्थः पुरुषर्षभ ॥ ३५ ॥ भवांस्तु कीर्त्तिमाल्लोके तद्यशस्त्वां गमिष्यति। यशसा चाहमप्यर्थी तस्मादसि मया वृतः ॥ ३६ ॥ सारथ्यन्तु त्वया कार्य्यमिति मे मानसं सदा। चिररात्रेप्सितं कामं तद्भवान् कर्त्तुमर्हति ॥ ३७ ॥

वासुदेव उवाच। उपपन्नमिदं पार्थ यत् स्पर्द्धसि मया सह। सारथ्यं ते करिष्यामि कामः सम्पद्यतां तव ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं प्रमुदितः पार्थः कृष्णेन सहितस्तदा । वृतो दाशार्हप्रवरैः पुनरायाद्युधिष्ठिरम् ॥ ३९ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि कृष्णसारथ्यस्वीकारे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । शल्यः श्रुत्वा तु दूतानां सैन्येन महता वृतः । अभ्ययात् पाण्डवान् राजन् सह पुत्रैर्महारथैः ॥ १ ॥ तस्य सेनानिवेशोऽभूदध्यर्द्धमिव योजनम् । तथा हि विपुलां सेनां बिभर्त्ति स नरर्षभः ॥ २ ॥ अक्षौहिणीपती राजन् महावीर्य्यपराक्रमः । विचित्रकवचाः शूरा विचित्रध्वजकार्मुकाः ॥ ३ ॥ विचित्राभरणाः सर्व्वे विचित्ररथवाहनाः । विचित्रस्रग्धराः सर्व्वे विचित्राम्बरभूषणा ॥ ४ ॥ स्वदेशवेशाभरणा वीराः शतसहस्रशः । तस्य सेनाप्रणेतारो बभूवुः क्षत्रियर्षभाः ॥ ५ ॥ व्यथयन्निव भूतानि कम्पयन्निव मेदिनीम् । शनैर्विश्रामयन् सेनां स ययौ येन पाण्डवः ॥ ६ ॥ ततो दुर्य्योधनः श्रुत्वा महात्मानं महारथम् । उपायान्तमभिद्रुत्य स्वयमानर्च्च भारत ॥ ७ ॥ कारयामास पूजार्थं तस्य दुर्य्योधनः सभाः । रमणीयेषु देशेषु रत्नचित्राः स्वलङ्कृताः ॥ ८ ॥ शिल्पिभिर्व्विविधैश्चैव क्रीड़ास्तत्र प्रयोजिताः । तत्र माल्यानि मांसानि भक्ष्यं पेयञ्च सत्कृतम् ॥ ९ ॥ कूपाश्च विविधाकारा मनोहर्षविवर्द्धनाः । वाप्यश्च विविधाकारा औदकानि गृहाणि च ॥ १० ॥ स ताः सभाः समासाद्य पूज्यमानो यथामरः । दुर्य्योधनस्य सचिवैर्देशे देशे समन्ततः ॥ ११ ॥ आजगाम सभामन्यां देवावसथवर्च्चसम् । स तत्र विषयैर्युक्तैः कल्याणैरतिमानुषैः ॥ १२ ॥ मेनेऽभ्यधिकमात्मानमवमेने पुरन्दरम् । पप्रच्छ स ततः प्रेष्यान् प्रहृष्टः क्षत्रियर्षभः ॥ १३ ॥ युधिष्ठिरस्य

पुरुषाः कौऽत्र चक्रुः सभा इमाः। आनीयन्तां सभाकाराः प्रदेयार्हा हि मे मताः ॥ १४ ॥ प्रसादमेषां दास्यामि कुन्तीपुत्रोऽनुमन्यताम्। दुर्य्योधनाय तत्सर्वं कथयन्ति स्म विस्मिताः ॥ १५ ॥ संप्रहृष्टो यदा शल्यो दिदित्सुरपि जीवितम्। गूढो दुर्य्योधनस्तत्र दर्शयामास मातुलम् ॥ १६ ॥ तं दृष्ट्वा मद्रराजश्च ज्ञात्वा यत्नञ्च तस्य तम्। परिष्वज्याब्रवीत् प्रीत इष्टार्थो गृह्यतामिति ॥ १७ ॥

दुर्य्योधन उवाच। सत्यवाग्भव कल्याण वरो वै मम दीयताम्। सर्वसेनाप्रणेता मे भवान् भवितुमर्हति ॥ ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच। कृतमित्यब्रवीच्छल्यः किमन्यत् क्रियतामिति। कृतमित्येव गान्धारिः प्रत्युवाच पुनः पुनः ॥ १९ ॥

शल्य उवाच। गच्छ दुर्य्योधन पुरं स्वकमेव नरर्षभ। अहं गमिष्ये द्रष्टुं वै युधिष्ठिरमरिन्दमम् ॥ २० ॥ दृष्ट्वा युधिष्ठिरं राजन् क्षिप्रमेष्ये नराधिप। अवश्यं चापि द्रष्टव्यः पाण्डवः पुरुषर्षभः ॥२१॥

दुर्य्योधन उवाच। क्षिप्रमागम्यतां राजन् पाण्डवं वीक्ष्य पार्थिव। त्वय्यधीनाः स्म राजेन्द्र वरदानं स्मरस्व नः ॥ २२ ॥

शल्य उवाच। क्षिप्रमेष्यामि भद्रन्ते गच्छस्व स्वपुरं नृप। परिष्वज्य तथान्योऽन्यं शल्यदुर्य्योधनावुभौ ॥ २३ ॥ स तथा शल्यमामन्त्र्य पुनरायात् स्वकं पुरम्। शल्यो जगाम कौन्तेयानाख्यातुं कर्म तस्य तत् ॥ २४ ॥ उपप्लव्यं स गत्वा तु स्कन्धावारं प्रविश्य च। पाण्डवानथ तान् सर्वान् शल्यस्तत्र ददर्श ह ॥ २५ ॥ समेत्य च महाबाहुः शल्यः पाण्डुसुतैस्तदा। पाद्यमर्घ्यञ्च गाञ्चैव प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ २६ ॥ ततः कुशलपूर्वं हि मद्रराजोऽरिसूदनः। प्रीत्या परमया युक्तः समाश्लिष्य युधिष्ठिरम् ॥ २७ ॥ तथा भीमार्जुनौ कृष्णौ स्वस्रीयौ च यमावुभौ। आसने चोपविविशुः शल्यः पार्थमुवाच ह ॥ २८ ॥ कुशलं राजशार्दूल कच्चित्ते कुरुनन्दन। अरण्यवासाद्दिष्ट्यासि विमुक्तो जयतां वर ॥ २९ ॥

सुदुष्करं कृतं राजन्निर्जने वसता त्वया। भ्रातृभिः सह राजेन्द्र कृष्णया चानया सह ॥ ३० ॥ अज्ञातवासं घोरञ्च वसता दुष्करं कृतम्। दुःखमेव कुतः सौख्यं भ्रष्टराज्यस्य भारत ॥ ३१ ॥ दुःखस्यैतस्य महतो धार्त्तराष्ट्रकृतस्य वै। अवाप्स्यसि सुखं राजन् हत्वा शत्रून् परन्तप ॥ ३२ ॥ विदितं ते महाराज लोकतन्त्रं नराधिप। तस्माल्लोभकृतं किञ्चित्तव तात न विद्यते ॥ ३३ ॥ राजर्षीणां पुराणानां मार्गमन्विच्छ भारत। दाने तपसि सत्ये च भव तात युधिष्ठिर ॥ ३४ ॥ क्षमा दमश्च सत्यञ्च अहिंसा च युधिष्ठिर। अद्भुतश्च पुनर्लोकस्त्वयि राजन् प्रतिष्ठितः ॥ ३५ ॥ मृदुर्वदान्यो ब्रह्मण्यो दाता धर्मपरायणः। धर्मास्ते विदिता राजन् बहवो लोकसाक्षिकाः ॥ ३६ ॥ स वै जगदिदं तात विदितं ते परन्तप। दिष्ट्या कृच्छ्रमिदं राजन् पारितं भरतर्षभ ॥ ३७ ॥ दिष्ट्या पश्यामि राजेन्द्र धर्मात्मानं सहानुगम्। निस्तीर्णं दुष्करं राजंस्त्वां धर्मनिचयं प्रभो ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततोऽस्याकथयद्राजा दुर्य्योधनसमागमम्। तच्च शुश्रूषितं सर्वं वरदानञ्च भारत ॥ ३९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। सुकृतं ते कृतं राजन् प्रहृष्टेनान्तरात्मना। दुर्य्योधनस्य यद्वीर त्वया वाचा प्रतिश्रुतम् ॥ ४० ॥ एकं त्विच्छामि भद्रन्ते क्रियमाणं महीपते। राजन्नकर्त्तव्यमपि कर्त्तुमर्हसि सत्तम ॥ ४१ ॥ मम त्वेवेच्छया वीर शृणु विज्ञापयामि ते। भवानिह महाराज वासुदेवसमो युधि ॥ ४२ ॥ कर्णार्जुनाभ्यां सम्प्राप्ते द्वैरथे राजसत्तम। कर्णस्य भवता कार्य्यं सारथ्यं नात्र संशयः ॥ ४३ ॥ तत्र पाल्योऽर्जुनो राजन् यदि मत्प्रियमिच्छसि। तेजोवधश्च ते कार्य्यः सौतेरस्मज्जयावहः। अकर्त्तव्यमपि ह्येतत् कर्त्तुमर्हसि मातुल ॥ ४४ ॥

शल्य उवाच। शृणु पाण्डव भद्रं ते यद्ब्रवीषि दुरात्मनः।

तेजोवधनिमित्तं मां सूतपुत्रस्य संयुगे ॥ ४५ ॥ अहं तस्य भविष्यामि संग्रामे सारथिर्ध्रुवम्। वासुदेवेन हि समं नित्यं मां स हि मन्यते ॥ ४६ ॥ तस्याहं कुरुशार्दूल प्रतीपमहितं वचः। ध्रुवं सङ्कथयिष्यामि योद्धुकामस्य संयुगे ॥ ४७ ॥ यथा स हृतदर्पश्च हृततेजाश्च पाण्डव। भविष्यति सुखं हन्तुं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ४८ ॥ एवमेतत् करिष्यामि यथा तात त्वमात्थ माम्। यच्चान्यदपि शक्ष्यामि तत् करिष्यामि ते प्रियम् ॥ ४९ ॥ यच्चदुःखं त्वया प्राप्तं द्यूते वै कृष्णया सह। परुषाणि च वाक्यानि सूतपुत्रकृतानि वै ॥ ५० ॥ जटासुरात् परिक्लेशः कीचकाच्च महाद्युते। द्रौपद्याधिगतं सर्वं दमयन्त्या यथाशुभम् ॥ ५१ ॥ सर्वं दुःखमिदं वीर सुखोदर्कं भविष्यति। नात्र मन्युस्त्वया कार्य्यो विधिर्हि बलवत्तरः ॥ ५२ ॥ दुःखानि हि महात्मानः प्राप्नुवन्ति युधिष्ठिर। देवैरपि हि दुःखानि प्राप्तानि जगतीपते ॥ ५३ ॥ इन्द्रेण श्रूयते राजन् सभार्य्येण महात्मना। अनुभूतं महद्दुःखं देवराजेन भारत ॥ ५४ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि शल्यवाक्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। कथमिन्द्रेण राजेन्द्र सभार्य्येण महात्मना। दुःखं प्राप्तं परं घोरमेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ १ ॥

शल्य उवाच। शृणु राजन् पुरावृत्तमितिहासं पुरातनम्। सभार्य्येण यथा प्राप्तं दुःखमिन्द्रेण भारत ॥ २ ॥ त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीद्देवश्रेष्ठो महातपाः। स पुत्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहात् किलासृजत् ॥ ३ ॥ ऐन्द्रं स प्रार्थयत् स्थानं विश्वरूपो महाद्युतिः। तैस्त्रिभिर्वदनैर्घोरैः सूर्य्येन्दुज्वलनोपमैः ॥ ४ ॥ वेदानेकेन सोऽधीते सुरामेकेन चापिबत्। एकेन च दिशः सर्वाः पिबन्निव

निरीक्षते ॥ ५ ॥ स तपस्वी मृदुर्दान्तो धर्मे तपसि चोद्यतः। तपस्तस्य महत्तीव्रं सुदुश्चरमरिन्दम ॥ ६ ॥ तस्य दृष्ट्वा तपोवीर्य्यं सत्त्वं चामिततेजसः। विषादमगमच्छक्र इन्द्रोऽयं मा भवेदिति ॥ ७ ॥ कथं सज्जेत भोगेषु न च तप्येन्महत्तपः। विवर्द्धमानस्त्रिशिराः सर्वं हि भुवनं ग्रसेत् ॥ ८ ॥ इति सञ्चिन्त्य बहुधा बुद्धिमान् भरतर्षभ। आज्ञापयत् सोऽप्सरसस्त्वष्टृपुत्रप्रलोभने ॥ ९ ॥ यथा स सज्जेत्त्रिशिराः कामं भोगेषु वै भृशम्। क्षिप्रं कुरुत गच्छध्वं प्रलोभयत मा चिरम् ॥ १० ॥ शृङ्गारवेशाः सुश्रोण्यो हारैर्युक्ता मनोहरैः। हावभावसमायुक्ताः सर्वाः सौन्दर्य्यशोभिताः ॥ ११ ॥ प्रलोभयत भद्रं वः शमयध्वं भयं मम। अस्वस्थं ह्यात्मनात्मानं लक्षयामि वराङ्गनाः। भयं तन्मे महाघोरं क्षिप्रं नाशयताबलाः ॥ १२ ॥

अप्सरस ऊचुः। तथा यत्नं करिष्यामः शक्र तस्य प्रलोभने। यथा नावाप्स्यसि भयं तस्माद्बलनिसूदन ॥ १३ ॥ निर्द्दहन्निव चक्षुर्भ्यां योऽसावास्ते तपोनिधिः। तं प्रलोभयितुं देव गच्छामः सहिता वयम्। यतिष्यामो वशे कर्त्तुं व्यपनेतुञ्च ते भयम् ॥१४॥

शल्य उवाच। इन्द्रेण तास्त्वनुज्ञाता जग्मुस्त्रिशिरसोऽन्तिकम्। तत्र ता विविधैर्हावैर्लोभयन्त्यो वराङ्गनाः ॥ १५ ॥ नित्यं सन्दर्शयामासुस्तथैवाङ्गेषु सौष्ठवम्। नाभ्यगच्छत् प्रहर्षन्ताः स पश्यन् सुमहातपाः ॥ १६ ॥ इन्द्रियाणि वशे कृत्वा पूर्णसागरसन्निभः। तास्तु यत्नं परं कृत्वा पुनः शक्रमुपस्थिताः ॥ १७ ॥ कृताञ्जलिपुटाः सर्वा देवराजमथाब्रुवन्। न स शक्यः सुदुर्द्धर्षो धैर्य्याच्चालयितुं प्रभो ॥ १८ ॥ यत्ते कार्य्यं महाभाग क्रियतां तदनन्तरम्। सम्पूज्याप्सरसः शक्रो विसृज्य च महामतिः ॥१९॥ चिन्तयामास तस्यैव वधोपायं युधिष्ठिर। स तूष्णीं चिन्तयन् वीरो देवराजः प्रतापवान् ॥ २० ॥ विनिश्चितमतिर्द्धीमान् वधे

त्रिशिरसोऽभवत्। वज्रमस्य क्षिपाम्यद्य स क्षिप्रं न भविष्यति ॥ २१ ॥ शत्रुः प्रवृद्धो नोपेक्ष्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा। शास्त्रबुद्ध्या विनिश्चित्य कृत्वा बुद्धिं वधे दृढाम् ॥ २२ ॥ अथ वैश्वानरनिभं घोररूपं भयावहम्। मुमोच वज्रं संक्रुद्धः शक्रस्त्रिशिरसं प्रति ॥ २३ ॥ स पपात हतस्तेन वज्रेण दृढमाहतः। पर्वतस्येव शिखरं प्रणुन्नं मेदिनीतले ॥ २४ ॥ तन्तु वज्रहतं दृष्ट्वा शयानमचलोपमम्। न शर्म लेभे देवेन्द्रो दीपितस्तस्य तेजसा ॥ २५ ॥ हतोऽपि दीप्ततेजाः स जीवन्निव हि दृश्यते। घातितस्य शिरांस्याजौ जीवन्तीवाद्भुतानि वै ॥ २६ ॥ ततोऽतिभीतो रूपात्तु शक्र आस्ते विचारयन्। अथाजगाम परशुं स्कन्धेनादाय वर्द्धकिः ॥ २७ ॥ तदरण्यं महाराज यत्रास्तेऽसौ निपातितः। स भीतस्तत्र तक्षाणं घटमानं शचीपतिः ॥ २८ ॥ अपश्यदब्रवीच्चैनं सत्वरं पाकशासनः। क्षिप्रं छिन्धि शिरांस्यस्य कुरुष्व वचनं मम ॥ २९ ॥

तक्षोवाच। महास्कन्धो भृशं ह्येष परशुर्न भविष्यति। कर्त्तुञ्चाहं न शक्ष्यामि कर्म सद्भिर्विगर्हितम् ॥ ३० ॥

इन्द्र उवाच। माभैस्त्वं शीघ्रमेतद्वै कुरुष्व वचनं मम। मत्प्रसादाद्धि ते शस्त्रं वज्रकल्पं भविष्यति ॥ ३१ ॥

तक्षोवाच। कं भवन्तमहं विद्यां घोरकर्माणमद्य वै। एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ ३२ ॥

इन्द्र उवाच। अहमिन्द्रो देवराजस्तक्षन्विदितमस्तु ते। कुरुष्वैतद्यथोक्तं मे तक्षन्मा त्वं विचारय ॥ ३३ ॥

तक्षोवाच। क्रूरेण नापत्रपसे कथं शक्रेह कर्मणा। ऋषिपुत्रमिमं हत्वा ब्रह्महत्याभयं न ते ॥ ३४ ॥

शक्र उवाच। पश्चाद्धर्मं चरिष्यामि पावनार्थं सुदुश्चरम्। शत्रुरेष महावीर्यो वज्रेण निहतो मया ॥ ३५ ॥ अद्यापि चाह-

सुहिंस्त्वञ्चन्नस्माहिभेमि वै। क्षिप्रं छिन्धि शिरांसि त्वं करिष्येऽनुग्रहं तव ॥ ३६ ॥ शिरः पशोस्ते दास्यन्ति भागं यज्ञेषु मानवाः। एष तेऽनुग्रहस्तक्षन् क्षिप्रं कुरु मम प्रियम् ॥ ३७ ॥

शल्य उवाच। एतच्छ्रुत्वा तु तक्षा स महेन्द्रवचनात्तदा। शिरांस्यथ त्रिशिरसः कुठारेणाच्छिनत्तदा ॥ ३८ ॥ निकृत्तेषु ततस्तेषु निष्क्रामन्नण्डजास्त्वथ। कपिञ्जलास्तित्तिराश्च कलविङ्काश्च सर्वशः ॥ ३९ ॥ येन वेदानधीते स्म पिवते सोममेव च। तस्माद्वक्त्राद्विनिष्पेतुः क्षिप्रं तस्य कपिञ्जलाः ॥ ४० ॥ येन सर्वा दिशो राजन् पिवन्निव निरीक्षते। तस्माद्वक्त्राद्विनिष्पेतुस्तित्तिरास्तस्य पाण्डव ॥ ४१ ॥ यत्सुरापन्तु तस्यासीद्वक्त्रं त्रिशिरसस्तदा। कलविङ्काः समुत्पेतुः श्येनाश्च भरतर्षभ ॥ ४२ ॥ ततस्तेषु निकृत्तेषु विज्वरो मघवानथ। जगाम त्रिदिवं हृष्टस्तक्षापि स्वगृहान् ययौ ॥ ४३ ॥ मेने कृतार्थमात्मानं हत्वा शत्रुं सुरारिहा। त्वष्टा प्रजापतिः श्रुत्वा शक्रेणाथ हतं सुतम्। क्रोधसंरक्तनयन इदं वचनमब्रवीत् ॥ ४४ ॥

त्वष्टोवाच। तप्यमानं तपो नित्यं क्षान्तं दान्तं जितेन्द्रियम्। विनापराधेन यतः पुत्रं हिंसितवान्मम ॥ ४५ ॥ तस्माच्छक्रविनाशाय वृत्रमुत्पादयाम्यहम्। लोकाः पश्यन्तु मे वीर्य्यं तपसश्च बलं महत् ॥ ४६ ॥ स च पश्यतु देवेन्द्रो दुरात्मा पापचेतनः। उपस्पृश्य ततः क्रुद्धस्तपस्वी सुमहायशाः ॥ ४७ ॥ अग्नौ हुत्वा समुत्पाद्य घोरं वृत्रमुवाच ह। इन्द्रशत्रो विवर्द्धस्व प्रभावात्तपसो मम ॥ ४८ ॥ सोऽवर्द्धत दिवं स्तब्ध्वा सूर्य्यवैश्वानरोपमः। किं करोमीति चोवाच कालसूर्य्य इवोदितः ॥ ४९ ॥ शक्रं जहीति चाप्युक्तो जगाम त्रिदिवं ततः। ततो युद्धं समभवद्वृत्रवासवयोर्महत् ॥ ५० ॥ संक्रुद्धयोर्महाघोरं प्रसक्तं कुरुसत्तम। ततो जग्राह देवेन्द्रं वृत्रो वीरः शतक्रतुम् ॥ ५१ ॥ अपावृत्याक्षिपद्वक्त्रे

शक्रं कोपसमन्वितः। ग्रस्ते वृत्रेण शक्रे तु सम्भ्रान्तास्त्रिदिवेश्वराः॥ ५२॥ असृजंस्ते महासत्त्वा जृम्भिकां वृत्रनाशिनीम्। विजृम्भमाणस्य ततो वृत्रस्यास्यादपावृतात्॥ ५३॥ स्वान्यङ्गान्यभिसङ्क्षिप्य निष्क्रान्तो बलनाशनः। ततः प्रभृति लोकस्य जृम्भिका प्राणसंश्रिता॥ ५४॥ जहृषुश्च सुराः सर्वे शक्रं दृष्ट्वा विनिःसृतम्। ततः प्रववृते युद्धं वृत्रवासवयोः पुनः॥ ५५॥ संरब्धयोस्तदा घोरं सुचिरं भरतर्षभ। यदा व्यवर्द्धत रणे वृत्रो बलसमन्वितः॥ ५६॥ त्वष्टुस्तेजोबलाविद्धस्तदा शक्रो न्यवर्त्तत। निवृत्ते च तदा देवा विषादमगमन् परम्॥ ५७॥ समेत्य सह शक्रेण त्वष्टुस्तेजोविमोहिताः। अमन्त्रयन्त ते सर्वे मुनिभिः सह भारत॥ ५८॥ किं कार्य्यमिति वै राजन् विचिन्त्य भयमोहिताः। जग्मुः सर्वे महात्मानं मनोभिर्विष्णुमव्ययम्। उपविष्टा मन्दराग्रे सर्वे वृत्रवधेप्सवः॥ ५९॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्योद्योगपर्वणि वृत्रवासवयुद्धे अष्टमोऽध्यायः॥ ८॥

इन्द्र उवाच। सर्वं व्याप्तमिदं देवा वृत्रेण जगदव्ययम्। न ह्यस्य सदृशं किञ्चित् प्रतीघाताय यद्भवेत्॥ १॥ समर्थो ह्यभवं पूर्व्वमसमर्थोऽस्मि साम्प्रतम्। कथं नु कुर्य्यां भद्रं वो दुर्द्धर्षः स हि मे मतः॥ २॥ तेजस्वी च महात्मा च युद्धे चामितविक्रमः। ग्रसेत्त्रिभुवनं सर्वं सदेवासुरमानुषम्॥ ३॥ तस्माद्विनिश्चयमिमं शृणुध्वं त्रिदिवौकसः। विष्णोः क्षयमुपागम्य समेत्य च महात्मना। तेन संमन्त्र्य वेत्स्यामो वधोपायं दुरात्मनः॥ ४॥

शल्य उवाच। एवमुक्ते मघवता देवाः सर्षिगणास्तदा। शरण्यं शरणं देवं जग्मुर्विष्णुं महाबलम्॥ ५॥ ऊचुश्च सर्व-

देवेशं विष्णुं वृत्रभयार्द्दिताः । त्रयो लोकास्त्वया क्रान्तास्त्रिभि-र्विक्रमणैः पुरा ॥ ६ ॥ अमृतं चाहृतं विष्णो दैत्याश्च निहता रणे । बलिं बद्ध्वा महादैत्यं शक्रो देवाधिपः कृतः ॥ ७ ॥ त्वं प्रभुः सर्व-देवानां त्वया सर्व्वमिदं ततम् । त्वं हि देवो महादेवः सर्व्वलोक-नमस्कृतः ॥ ८ ॥ गतिर्भव त्वं देवानां सेन्द्राणाममरोत्तम । जग-द्व्याप्तमिदं सर्व्वं वृत्रेणासुरसूदन ॥ ९ ॥

विष्णुरुवाच । अवश्यं करणीयं मे भवतां हितमुत्तमम् । तस्मादुपायं वक्ष्यामि यथासौ न भविष्यति ॥ १० ॥ गच्छध्वं सर्षि गन्धर्वा यत्रासौ विश्वरूपधृक् । साम तस्य प्रयुञ्जध्वं तत एनं विजेष्यथ ॥ ११ ॥ भविष्यति जयो देवाः शक्रस्य मम तेजसा । अदृश्यश्च प्रवेक्ष्यामि वज्रे ह्यस्यायुधोत्तमे ॥ १२ ॥ गच्छध्वमृषिभिः सार्द्धं गन्धर्वैश्च सुरोत्तमाः । वृत्रस्य सह शक्रेण सन्धिं कुरुत मा चिरम् ॥ १३ ॥

शल्य उवाच । एवमुक्ते तु देवेन ऋषयस्त्रिदशास्तथा । ययुः समेत्य सहिताः शक्रं कृत्वा पुरःसरम् ॥ १४ ॥ समीपमेत्य च तदा सर्व्व एव महौजसः । तं तेजसा प्रज्वलितं प्रतपन्तं दिशो दश ॥ १५ ॥ ग्रसन्तमिव लोकांस्त्रीन् सूर्य्याचन्द्रमसौ यथा । ददृशुस्ते ततो वृत्रं शक्रेण सह देवताः ॥ १६ ॥ ऋषयोऽथ ततोऽभ्येत्य वृत्रमूचुः प्रियं वचः । व्याप्तं जगदिदं सर्व्वं तेजसा तव दुर्ज्जय ॥ १७ ॥ न च शक्नोषि निर्ज्जेतुं वासवं बलिनाम्वर । युध्यतोश्चापि वा कालो व्यतीतः सुमहानिह ॥ १८ ॥ पीड्यन्ते च प्रजाः सर्व्वाः सदेवासुरमानुषाः । सख्यं भवतु ते वृत्र शक्रेण सह नित्यदा ॥ १९ ॥ अवाप्स्यसि सुखं त्वञ्च शक्रलोकांश्च शाश्व-तान् । ऋषिवाक्यं निशम्याथ वृत्रः स तु महाबलः ॥ २० ॥ उवाच तानृषीन् सर्व्वान् प्रणम्य शिरसासुरः । सर्व्वे यूयं महा-भागा गन्धर्वाश्चैव सर्व्वशः ॥ २१ ॥ यद्ब्रूथ तच्छ्रुतं सर्व्वं ममापि

शृणुतानघाः। सन्धिः कथं वै भविता मम शक्रस्य चोभयोः।
तेजसोर्हि द्वयोर्देवाः सख्यं वै भविता कथम्॥२२॥

ऋषय ऊचः। सकृत्सतां सङ्गतं लिप्सितव्यं ततः परम्भविता भव्यमेव। नातिक्रमेत् सत्पुरुषेण सङ्गतं तस्मात् सतां सङ्गतं लिप्सितव्यम्॥ २३॥ दृढं सतां सङ्गतं चापि नित्यं ब्रूयाच्चार्थं ह्यर्थकृच्छ्रेषु धीरः। महार्थवत् सत्पुरुषेण सङ्गतं तस्मात् सन्तं न जिघांसेत धीरः॥२४॥ इन्द्रः सतां सम्मतश्च निवासश्च महात्मनाम्। सत्यवादी ह्यनिन्द्यश्च धर्मवित् सूक्ष्मनिश्चयः॥२५॥ तेन ते सह शक्रेण सन्धिर्भवतु नित्यदा। एवं विश्वासमागच्छ मा तेऽभूद्बुद्धिरन्यथा॥२६॥

शल्य उवाच। महर्षिवचनं श्रुत्वा तानुवाच महाद्युतिः। अवश्यं भगवन्तो मे माननीयास्तपस्विनः॥२७॥ ब्रवीमि यदहं देवास्तत्सर्वं क्रियते यदि। ततः सर्वं करिष्यामि यदूचुर्मां द्विजर्षभाः॥२८॥ न शुष्केण न चार्द्रेण नाश्मना न च दारुणा। न शस्त्रेण न चास्त्रेण न दिवा न तथा निशि॥२९॥ बध्यो भवेयं विप्रेन्द्राः शक्रस्य सह दैवतैः। एवं मे रोचते सन्धिः शक्रेण सह नित्यदा॥३०॥ वाढमित्येव ऋषयस्तमूचुर्भरतर्षभ। एवं वृत्ते तु सन्धाने वृत्रः प्रमुदितोऽभवत्॥३१॥ युक्तः सदाभवच्चापि शक्रो हर्षसमन्वितः। वृत्रस्य वधसंयुक्तानुपायाननुचिन्तयन्॥३२॥ छिद्रान्वेषी समुद्विग्नः सदा वसति देवराट्। स कदाचित् समुद्रान्ते तमपश्यन्महासुरम्॥३३॥ सन्ध्याकाल उपावृत्ते मुहूर्त्ते चातिदारुणे। ततः सञ्चिन्त्य भगवान् वरदानं महात्मनः॥३४॥ सन्ध्येयं वर्त्तते रौद्रा न रात्रिर्दिवसं न च। वृत्रश्चावश्यवध्योऽयं मम सर्वहरो रिपुः॥३५॥ वृत्रं यदि न हन्म्यद्य वञ्चयित्वा महासुरम्। महाबलं महाकायं न मे श्रेयो भविष्यति॥३६॥ एवं सञ्चिन्तयन्नेव शक्रो विष्णुमनुस्मरन्। अथ

फेनं तदापश्यत् समुद्रे पर्वतोपमम् ॥ ३७॥ नायं शुष्को न चार्द्रोऽयं न च शस्त्रमिदं तथा। एनं क्षेप्स्यामि वृत्रस्य क्षणादेव नशिष्यति॥ ३८॥ सवज्रमथ फेनं क्षिप्रं तं वृत्रे निसृष्टवान्। प्रविश्य फेनं तं विष्णुरथ वृत्रं व्यनाशयत्॥ ३९॥ निहते तु ततो वृत्रे दिशो वितिमिराभवन्। प्रववौ च शिवो वायुः प्रजाश्च जहृषुस्तदा॥ ४०॥ ततो देवाः सगन्धर्वा यक्षरक्षोमहोरगाः। ऋषयश्च महेन्द्रं तमस्तुवन्विविधैः स्तवैः॥ ४१॥ नमस्कृतः सर्वभूतैः सर्वभूतान्यसान्त्वयत्। हत्वा शत्रुं प्रहृष्टात्मा वासवः सह दैवतैः॥ ४२॥ विष्णुं त्रिभुवनश्रेष्ठं पूजयामास धर्मवित्। ततो हते महावीर्य्ये वृत्रे देवभयङ्करे॥ ४३॥ अनृतेनाभिभूतोऽभूच्छक्रः परमदुर्मनाः। त्रैशीर्षयाभिभूतश्च स पूर्वं ब्रह्महत्यया॥४४॥ सोऽन्तमाश्रित्य लोकानां नष्टसंज्ञो विचेतनः। न प्राज्ञायत देवेन्द्रस्त्वभिभूतः स्वकल्मषैः॥ ४५॥ प्रतिच्छन्नोऽवसच्चाप्सु चेष्टमान इवोरगः। ततः प्रनष्टे देवेन्द्रे ब्रह्महत्याभयार्द्दिते॥ ४६॥ भूमिः प्रध्वस्तसङ्काशा निर्वृक्षा शुष्ककानना। विच्छिन्नस्रोतसो नद्यः सरांस्यनुदकानि च॥ ४७॥ सङ्क्षोभश्चापि सत्त्वानामनावृष्टिकृतोऽभवत्। देवाश्चापि भृशं त्रस्तास्तथा सर्वे महर्षयः॥ ४८॥ अराजकं जगत् सर्वमभिभूतमुपद्रवैः। ततो भीताभवन् देवाः को नो राजा भवेदिति॥ ४९॥ दिवि देवर्षयश्चापि देवराजविनाकृताः। न स्म कश्चन देवानां राज्ये वै कुरुते मतिम्॥ ५०॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि वृत्रवधे
नवमोऽध्यायः॥ ९॥

शल्य उवाच। ऋषयोऽथाब्रुवन् सर्वे देवाश्च त्रिदिवेश्वराः। अयं वै नहुषः श्रीमान् देवराज्येऽभिषिच्यताम्॥ १॥ तेजस्वी च

यशस्वी च धार्मिकश्चैव नित्यदा। ते गत्वा त्वब्रुवन् सर्वे राजा
नो भव पार्थिव ॥ २ ॥ स तानुवाच नहुषो देवानृषिगणांस्तथा।
पितृभिः सहितान् राजन् परीप्सन् हितमात्मनः ॥ ३ ॥ दुर्व-
लोऽहं न मे शक्तिर्भवतां परिपालने। बलवान् जायते राजा
बलं शक्रे हि नित्यदा ॥ ४ ॥ तमब्रुवन् पुनः सर्वे देवा ऋषि-
पुरोगमाः। अस्माकं तपसा युक्तः पाहि राज्यं त्रिपिष्टपे ॥ ५ ॥
परस्परभयं घोरमस्माकं हि न संशयः। अभिषिच्यस्व राजेन्द्र
भव राजा त्रिपिष्टपे ॥ ६ ॥ देवदानवयक्षाणामृषीणां रक्षसां
तथा। पितृगन्धर्वभूतानां चक्षुर्विषयवर्त्तिनाम् ॥ ७ ॥ तेज
आदास्यसे पश्यन् बलवांश्च भविष्यसि। धर्मं पुरस्कृत्य सदा सर्व-
लोकाधिपो भव ॥ ८ ॥ ब्रह्मर्षींश्चापि देवांश्च गोपयस्व त्रिपि-
ष्टपे। अभ्यषिच्यत राजेन्द्र ततो राजा त्रिपिष्टपे ॥ ९ ॥ धर्मं
पुरस्कृत्य तदा सर्वलोकाधिपोऽभवत्। सुदुर्लभं वरं लब्ध्वा प्राप्य
राज्यं त्रिपिष्टपे ॥ १० ॥ धर्मात्मा सततं भूत्वा कामात्मा सम-
पद्यत। देवोद्यानेषु सर्वेषु नन्दनोपवनेषु च ॥ ११ ॥ कैलासे
हिमवत्पृष्ठे मन्दरे श्वेतपर्वते। सह्ये महेन्द्रे मलये समुद्रेषु
सरित्सु च ॥ १२ ॥ अप्सरोभिः परिवृतो देवकन्यासमावृतः।
नहुषो देवराजोऽथ क्रीड़न् बहुविधं तदा ॥ १३ ॥ शृण्वन् दिव्या
बहुविधाः कथाः श्रुतिमनोहराः। वादित्राणि च सर्वाणि गीतञ्च
मधुरस्वनम् ॥ १४ ॥ विश्वावसुर्नारदश्च गन्धर्वाप्सरसां गणाः।
ऋतवः षट् च देवेन्द्रं मूर्त्तिमन्त उपस्थिताः ॥ १५ ॥ मारुतः
सुरभिर्वाति मनोज्ञः सुखशीतलः। एवञ्च क्रीड़तस्तस्य नहुषस्य
दुरात्मनः ॥ १६ ॥ सम्प्राप्ता दर्शनं देवी शक्रस्य महिषी प्रिया।
स तां सन्दृश्य दुष्टात्मा प्राह सर्वान् सभासदः ॥ १७ ॥ इन्द्रस्य
महिषी देवी कस्मान्मां नोपतिष्ठति। अहमिन्द्रोऽस्मि देवानां
लोकानाञ्च तथेश्वरः ॥ १८ ॥ आगच्छतु शची मह्यं क्षिप्रमद्य

निविशनम्। तच्छ्रुत्वा दुर्मना देवी बृहस्पतिमुवाच ह ॥ १९ ॥
रक्ष मां नहुषाद्ब्रह्मंस्त्वामस्मि शरणं गता। सर्वलक्षणसम्पन्नां
ब्रह्मंस्त्वं मां प्रभाषसे ॥ २० ॥ देवराजस्य दयितामत्यन्तसुख-
भागिनीम्। अवैधव्येन युक्तां चाप्येकपत्नीं पतिव्रताम् ॥ २१ ॥
उक्तवानसि मां पूर्वमृतां तां कुरु वै गिरम्। नोक्तपूर्वञ्च भगवन्
वृथा ते किञ्चिदीश्वर ॥ २२ ॥ तस्मादेतत् भवेत् सत्यं त्वयोक्तं
द्विजसत्तम। बृहस्पतिरथोवाच शक्राणीं भयमोहिताम् ॥ २३ ॥
यदुक्तासि मया देवि सत्यं तद्भविता ध्रुवम्। द्रक्ष्यसे देवराजान-
मिन्द्रं शीघ्रमिहागतम् ॥ २४ ॥ न भेतव्यञ्च नहुषात् सत्यमेतद्-
ब्रवीमि ते। समानयिष्ये शक्रेण नचिराद्भवतीमहम् ॥ २४ ॥
अथ शुश्राव नहुषः शक्राणीं शरणं गताम्। बृहस्पतेरङ्गिरस-
श्चुक्रोध स नृपस्तदा ॥ २५ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि इन्द्राणीभये
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

शल्य उवाच। क्रुद्धं तु नहुषं दृष्ट्वा देवा ऋषिपुरोगमाः।
अब्रुवन् देवराजानं नहुषं घोरदर्शनम् ॥ १ ॥ देवराज जहि
क्रोधं त्वयि क्रुद्धे जगद्विभो। त्रस्तं सासुरगन्धर्वं सकिन्नरमहो-
रगम् ॥ २ ॥ जहि क्रोधमिमं साधो न कुप्यन्ति भवद्विधाः।
परस्य पत्नी सा देवी प्रसीदस्व सुरेश्वर ॥ ३ ॥ निवर्त्तय मनः
पापात् परदाराभिमर्षणात्। देवराजोऽसि भद्रं ते प्रजा धर्मेण
पालय ॥ ४ ॥ एवमुक्तो न जग्राह तद्वचः काममोहितः। अथ
देवानुवाचेदमिन्द्रं प्रति सुराधिपः ॥ ५ ॥ अहल्या धर्षिता पूर्व-
मृषिपत्नी यशस्विनी। जीवतो भर्त्तुरिन्द्रेण स वः किं न निवा-
रितः ॥ ६ ॥ बहूनि च नृशंसानि कृतानीन्द्रेण वै पुरा। वैधर्म्या

ह्युपधार्य्यैव स वः किं न निवारितः ॥ ७ ॥ उपतिष्ठतु देवी मामेतदस्या हितं परम्। युष्माकञ्च सदा देवाः शिवमेवं भविष्यति ॥ ८ ॥

देवा ऊचुः। इन्द्राणीमानयिष्यामो यथेच्छसि दिवस्पते। जहि क्रोधमिमं वीर प्रीतो भव सुरेश्वर ॥ ९ ॥

शल्य उवाच। इत्युक्त्वा तं तदा देवा ऋषिभिः सह भारत। जग्मुर्वृहस्पतिं वक्तुमिन्द्राणीं चाशुभं वचः ॥१०॥ जानीमः शरणं प्राप्तामिन्द्राणीं तव वेश्मनि। दत्ताभयाञ्च विप्रेन्द्र त्वया देवर्षिसत्तम ॥ ११ ॥ ते त्वां देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च महाद्युते। प्रसादयन्ति चेन्द्राणी नहुषाय प्रदीयताम् ॥ १२ ॥ इन्द्राद्विशिष्टो नहुषो देवराजो महाद्युतिः। वृणोत्विमं वरारोहा भर्तृत्वे वरवर्णिनी ॥ १३ ॥ एवमुक्ते तु सा देवी वाष्पमुत्सृज्य सस्वनम्। उवाच रुदती दीना वृहस्पतिमिदं वचः ॥ १४ ॥ नाहमिच्छामि नहुषं पतिं देवर्षिसत्तम। शरणागतास्मि ते ब्रह्मंस्त्रायस्व महतो भयात् ॥ १५ ॥

वृहस्पतिरुवाच। शरणागतां न त्यजेयमिन्द्राणीं मम निश्चयः। धर्मज्ञां सत्यशीलाञ्च न त्यजेयमनिन्दिते ॥ १६ ॥ नाकार्य्यं कर्त्तुमिच्छामि ब्राह्मणः सन् विशेषतः। श्रुतधर्मा सत्यशीलो जानन् धर्मानुशासनम् ॥ १७ ॥ नाहमेतत् करिष्यामि गच्छध्वं वै सुरोत्तमाः। अस्मिंश्चार्थे पुरा गीतं ब्रह्मणा श्रूयतामिदम् ॥ १८ ॥ न तस्य वीजं रोहति वीजकाले न तस्य वर्षं वर्षति वर्षकाले। भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे न स त्रातारं लभते त्राणमिच्छन् ॥ १९ ॥ मोघमन्नं विन्दति चाप्यचेताः स्वर्गाल्लोकाद्भ्रश्यति नष्टचेष्टः। भीतं प्रपन्नं प्रददाति यो वै न तस्य हव्यं प्रतिगृह्णन्ति देवाः ॥ २० ॥ प्रमीयते चास्य प्रजा ह्यकाले सदा विवासं पितरोऽस्य कुर्वते। भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥ २१

एतदेव विजानन् वै न दास्यामि शचीमिमाम्। इन्द्राणीं विश्रुतां लोके शक्रस्य महिषीं प्रियाम् ॥ २२ ॥ अस्या हितं भवेद्यश्च मम चापि हितं भवेत्। क्रियतां तत् सुरश्रेष्ठ न हि दास्याम्यहं शचीम् ॥ २३ ॥

शल्य उवाच। अथ देवाः सगन्धर्वा गुरुमाङ्गिरिदं वचः। कथं सुनीतं तु भवेन्मन्त्रितस्व वृहस्पते ॥ २४ ॥

वृहस्पतिरुवाच। नहुषं याचतां देवी किञ्चित् कालान्तरं शुभा। इन्द्राणी हितमेतद्धि तथास्माकं भविष्यति ॥ २५ ॥ बहु-विघ्नः सुराः कालः कालं कालो नयिष्यति। गर्वितो बलवांश्चापि नहुषो वरसंश्रयात् ॥ २६ ॥

शल्य उवाच। ततस्तेन तथोक्ते तु प्रीता देवास्तदाब्रुवन्। ब्रह्मन् साध्विदमुक्तं ते हितं सर्वदिवौकसाम् ॥ २७ ॥ एवमेत-द्दिजश्रेष्ठ देवी चेयं प्रसाद्यताम्। ततः समस्ता इन्द्राणीं देवा-स्त्वग्निपुरोगमाः। ऊचुर्वचनमव्यग्रा लोकानां हितकाम्यया ॥ २८ ॥

देवा ऊचुः। त्वया जगदिदं सर्वं धृतं स्थावरजङ्गमम्। एक-पत्न्यसि सत्या च गच्छस्व नहुषं प्रति ॥ २९ ॥ क्षिप्रं त्वामभि-कामश्च विनशिष्यति पापकृत्। नहुषो देवि शक्रश्च सुरैश्वर्य्यमवा-प्स्यति ॥ ३० ॥ एवं विनिश्चयं कृत्वा इन्द्राणी कार्य्यसिद्धये। अभ्यगच्छत सव्रीड़ा नहुषं घोरदर्शनम् ॥ ३१ ॥ दृष्ट्वा तां नहुष-श्चापि वयोरूपसमन्विताम्। समहृष्यत दुष्टात्मा कामोपहत-चेतनः ॥ ३२ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि इन्द्राणीकालयाचने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

मल्य उवाच। अथ तामब्रवीद्दृष्ट्वा नहुषो देवराट् तदा। त्रयाणामपि लोकानामहमिन्द्रः शुचिस्मिते ॥ १ ॥ भजस्व मां वरारोहे पतित्वे वरवर्णिनि। एवमुक्ता तु सा देवी नहुषेण पतिव्रता ॥ २ ॥ प्रावेपत भयोद्विग्ना प्रवाते कदली यथा। प्रणम्य सा हि ब्रह्माणं शिरसा तु कृताञ्जलिः ॥ ३ ॥ देवराजमथोवाच नहुषं घोरदर्शनम्। कालमिच्छाम्यहं लब्धुं त्वत्तः कञ्चित् सुरेश्वर ॥ ४ ॥ न हि विज्ञायते शक्रः किं वा प्राप्तः क्व वा गतः। तत्त्वमेतत्तु विज्ञाय यदि न ज्ञायते प्रभो ॥ ५ ॥ ततोऽहं त्वामुपस्थास्ये सत्यमेतद्ब्रवीमि ते। एवमुक्तः स इन्द्राण्या नहुषः प्रीतिमानभूत् ॥ ६ ॥

नहुष उवाच। एवं भवतु सुश्रोणि यथा मामिह भाषसे। ज्ञात्वा चागमनं कार्य्यं सत्यमेतदनुस्मरेः ॥ ७ ॥ नहुषेण विसृष्टा च निश्चक्राम ततः शुभा। बृहस्पतिनिकेतं च सा जगाम तपस्विनी ॥ ८ ॥ तस्याः संश्रुत्य च वचो देवाश्चाग्निपुरोगमाः। चिन्तयामासुरेकाग्राः शक्रार्थं राजसत्तम ॥ ९ ॥ देवदेवेन सङ्गम्य विष्णुना प्रभविष्णुना। ऊचुश्चैनं समुद्विग्ना वाक्यं वाक्यविशारदाः ॥ १० ॥ ब्रह्मवध्याभिभूतो वै शक्रः सुरगणेश्वरः। गतिश्च नस्त्वं देवेश पूर्व्वजो जगतः प्रभुः ॥ ११ ॥ रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान्। त्वद्वीर्य्यैनिहते वृत्रे वासवो ब्रह्महत्यया ॥ १२ ॥ वृतः सुरगणश्रेष्ठ मोक्षं तस्य विनिर्द्दिश। तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां विष्णुरब्रवीत् ॥ १३ ॥ मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वज्रिणम्। पुण्येन हयमेधेन मामिष्ट्वा पाकशासनः ॥ १३ ॥ पुनरेष्यति देवानामिन्द्रत्वमकुतोभयः। दुष्कर्मभिश्च नहुषो नाशं यास्यति दुर्मतिः ॥ १४ ॥ कञ्चित् कालमिमं देवा मर्षयध्वमतन्द्रिताः। श्रुत्वा विष्णोः शुभां सत्यां वाणीं तामसृतोपमाम् ॥ १५ ॥ ततः सर्वे सुरगणाः सोपाध्याया महर्षिभिः यत्र शक्रो भयो-

हिमस्तं देशमुपचक्रमुः ॥ १६ ॥ तत्राश्वमेधः सुमहान्महेन्द्रस्य महात्मनः । ववृते पावनार्थं वै ब्रह्महत्यापहो नृप ॥ १७ ॥ विभज्य ब्रह्महत्यान्तु वृक्षेषु च नदीषु च । पर्वतेषु पृथिव्याञ्च स्त्रीषु चैव युधिष्ठिर ॥ १८ ॥ स विभज्य च भूतेषु विसृज्य च सुरेश्वरः । विज्वरो धूतपाप्मा च वासवोऽभवदात्मवान् ॥ १९ ॥ अकम्पन्नहुषं स्थानाद्दृष्ट्वा बलनिसूदनः । तेजोघ्नं सर्वभूतानां वरदानाच्च दुःसहम् ॥ २० ॥ ततः शचीपतिर्देवः पुनरेव व्यनश्यत । अदृश्यः सर्वभूतानां कालाकाङ्क्षी चचार ह ॥ २१ ॥ प्रनष्टे तु ततः शक्रे शची शोकसमन्विता । हा शक्रेति तदा देवी विललाप सुदुःखिता ॥ २२ ॥ यदि दत्तं यदि हुतं गुरवस्तोषिता यदि । एकभर्त्तृत्वमेवास्तु सत्यं यद्यस्ति वा मयि ॥ २३ ॥ पुण्यां चेमामहं दिव्यां प्रवृत्तामुत्तरायणे । देवीं रात्रिं नमस्यामि सिध्यतां मे मनोरथः ॥ २४ ॥ प्रयता च निशां देवीमुपातिष्ठत तत्र सा । पतिव्रतात्वात् सत्येन सोपश्रुतिमथाकरोत् ॥ २५ ॥ यत्रास्ते देवराजोऽसौ तं देशं दर्शयस्व मे । इत्याहोपश्रुतिं देवीं सत्यं सत्येन दृश्यताम् ॥ २६ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सेनोद्योगपर्व्वणि उपश्रुतियाचने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

शल्य उवाच । अथैनां रूपिणीं साध्वीमुपातिष्ठदुपश्रुतिः । तां वयोरूपसम्पन्नां दृष्ट्वा देवीमुपस्थिताम् ॥ १ ॥ इन्द्राणी संप्रहृष्टात्मा सम्पूज्यैनामथाब्रवीत् । इच्छामि त्वामहं ज्ञातुं का त्वं ब्रूहि वरानने ॥ २ ॥

उपश्रुतिरुवाच । उपश्रुतिरहं देवि तवान्तिकमुपागता । दर्शने चैव संप्राप्ता तव सत्येन भाविनि ॥ ३ ॥ पतिव्रता च युक्ता

च यमेन नियमेन च । दर्शयिष्यामि ते शक्रं देवं वृत्रनिसूदनम्
॥ ५ ॥ क्षिप्रमन्वेहि भद्रं ते द्रक्ष्यसे सुरसत्तमम् । ततस्तां
प्रहितां देवीमिन्द्राणी सा समन्वगात् ॥ ५ ॥ देवारण्यान्यति-
क्रम्य पर्वतांश्च बहूंस्ततः । हिमवन्तमतिक्रम्य उत्तरं पार्श्वं-
मागमत् ॥ ६ ॥ समुद्रञ्च समासाद्य बहुयोजनविस्तृतम् । आस-
साद महाद्वीपं नानाद्रुमलतावृतम् ॥ ७ ॥ तत्रापश्यत्सरो दिव्यं
शुभं शकुनिभिर्वृतम् । शतयोजनविस्तीर्णं तावदेवायतं शुभम्
॥ ८ ॥ तत्र दिव्यानि पद्मानि पञ्चवर्णानि भारत । षट्पदैरुप-
गीतानि प्रफुल्लानि सहस्रशः ॥ ९ ॥ सरसस्तस्य मध्ये तु पद्मिनी
महती शुभा । गौरेणोन्नतनालेन पद्मेन महता वृता ॥ १० ॥
पद्मस्य भित्त्वा नालञ्च विवेश सहिता तया । विसतन्तुप्रविष्टञ्च
तत्रापश्यच्छतक्रतुम् ॥ ११ ॥ तं दृष्ट्वा च सुसूक्ष्मेण रूपेणावस्थितं
प्रभुम् । सूक्ष्मरूपधरा देवी बभूवोपश्रुतिश्च सा ॥ १२ ॥ इन्द्रं
तुष्टाव चेन्द्राणी विश्रुतैः पूर्वकर्मभिः । स्तूयमानस्ततो देवः शची-
माह पुरन्दरः ॥ १३ ॥ किमर्थमसि सम्प्राप्ता विज्ञातश्च कथं
त्वहम् । ततः सा कथयामास नहुषस्य विचेष्टितम् ॥ १४ ॥ इन्द्रत्वं
त्रिषु लोकेषु प्राप्य वीर्य्यसमन्वितः । दर्पाविष्टश्च दुष्टात्मा मामु-
वाच शतक्रतो ॥ १५ ॥ उपतिष्ठेति स क्रूरः कालञ्च कृतवान्मम ।
यदि न त्रास्यसि विभो करिष्यति स मां वशे ॥ १६ ॥ एतेन चाहं
सम्प्राप्ता नूनं शक्र तवान्तिकम् । जहि रौद्रं महाबाहो नहुषं
पापनिश्चयम् ॥ १७ ॥ प्रकाशयात्मनात्मानं दैत्यदानवसूदनम् ।
तेजः समाप्नुहि विभो देवराज्यं प्रशाधि च ॥ १८ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि इन्द्राणीन्द्रस्तवे
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

शल्य उवाच। एवमुक्तः स भगवान् शच्या तां पुनरब्रवीत्। विक्रमस्य न कालोऽयं नहुषो बलवत्तरः ॥ १ ॥ विवर्द्धितश्च ऋषिभिर्हव्यैः कव्यैश्च भाविनि। नीतिमत्र विधास्यामि देवि त्वां कर्त्तुमर्हसि ॥२॥ गुह्यं चैतत्त्वया कार्य्यं नाख्यातव्यं शुभे क्वचित्। गत्वा नहुषमेकान्ते ब्रवीहि च सुमध्यमे ॥ ३ ॥ ऋषियानेन दिव्येन मामुपैहि जगत्पते। एवं तव वशे प्रीता भविष्यामीति तं वद ॥ ४ ॥ इत्युक्ता देवराजेन पत्नी सा कमलेक्षणा। एवमस्त्विति त्युक्ते तु जगाम नहुषं प्रति ॥ ५ ॥ नहुषस्तां ततो दृष्ट्वा सस्मितो वाक्यमब्रवीत्। स्वागतं ते वरारोहे किङ्करोमि शुचिस्मिते ॥ ६ ॥ भक्तं मां भज कल्याणि किमिच्छसि मनस्विनि। तव कल्याणि यत् कार्य्यं तत्करिष्ये सुमध्यमे ॥ ७ ॥ न च व्रीड़ा त्वया कार्य्या सुश्रोणि मयि विश्वसेः। सत्येन वै शपे देवि करिष्ये वचनं तव ॥८॥

इन्द्राण्युवाच। यो मे कृतस्त्वया कालस्तमाकाङ्क्षे जगत्पते। ततस्त्वमेव भर्त्ता मे भविष्यसि सुराधिप ॥ ९ ॥ कार्य्यञ्च यदि मे चत्तद्देवराजावधारय। वक्ष्यामि यदि मे राजन् प्रियमेतत् करिष्यसि ॥ १० ॥ वाक्यं प्रणयसंयुक्तं ततः स्यां वशगा तव। इन्द्रस्य वाजिनो वाहा हस्तिनोऽथ रथास्तथा ॥ ११ ॥ इच्छाम्यहमथापूर्व्वं वाहनं ते सुराधिप। यन्न विष्णोर्न रुद्रस्य नासुराणां न रक्षसाम् ॥ १२ ॥ वहन्तु त्वां महाभागा ऋषयः सङ्गता विभो। सर्व्वे शिविकया राजन्नेतद्धि मम रोचते ॥ १३ ॥ नासुरेषु न देवेषु तुल्यो भवितुमर्हसि। सर्व्वेषां तेज आदत्से स्वेन वीर्य्येण दर्शनात्। न ते प्रमुखतः स्थातुं कश्चिच्छक्नोति वीर्य्यवान् ॥ १४ ॥

शल्य उवाच। एवमुक्तस्तु नहुषः प्राहृष्यत तदा किल। उवाच वचनं चापि सुरेन्द्रस्तामनिन्दिताम् ॥ १५ ॥

नहुष उवाच। अपूर्व्ववाहनमिदं त्वयोक्तं वरवर्णिनि। दृढं

मे रुचितं देवि त्वद्वशोऽस्मि वरानने ॥ १६ ॥ न ह्यल्पवीर्य्यो भवति यो वाहान् कुरुते मुनीन्। अहं तपस्वी बलवान् भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ १७ ॥ मयि क्रुद्धे जगन्न स्यान्मयि सर्वं प्रतिष्ठितम्। देवदानवगन्धर्वाः किन्नरोरगराक्षसाः ॥ १८ ॥ न मे क्रुद्धस्य पर्य्याप्ताः सर्वे लोकाः शुचिस्मिते। चक्षुषा यं प्रपश्यामि तस्य तेजो हराम्यहम् ॥ १८ ॥ तस्मात्ते वचनं देवि करिष्यामि न संशयः। सप्तर्षयो मां वहन्ति सर्वे ब्रह्मर्षयस्तथा पश्य माहात्म्यमस्माकमृद्धिञ्च वरवर्णिनि ॥ २० ॥

शल्य उवाच। एवमुक्त्वा तु तां देवीं विसृज्य च वराननाम्। विमाने योजयित्वा स ऋषीन्नियममास्थितान् ॥ २१ ॥ अब्रह्मण्यो बलोपेतो मत्तो मदबलेन च। कामवृत्तः स दुष्टात्मा वाहयामास तानृषीन् ॥ २२ ॥ नहुषेण विसृष्टा च बृहस्पतिमथाब्रवीत्। समयोऽल्पावशेषो मे नहुषेणेह यः कृतः ॥ २३ ॥ शक्रं मृगय शीघ्रं त्वं भक्तायाः कुरु मे दयाम्। बाढमित्येव भगवान् बृहस्पतिरुवाच ताम् ॥ २४ ॥ न भेतव्यं त्वया देवि नहुषाद्दुष्टचेतसः। न ह्येष स्थास्यति चिरं गत एव नराधमः ॥ २५ ॥ अधर्मज्ञो महर्षीणां वाहनाच्च ततः शुभे। इष्टिञ्चाहं करिष्यामि विनाशायास्य दुर्मतेः ॥ २६ ॥ शक्रं चाधिगमिष्यामि मा भैस्त्वं भद्रमस्तु ते। ततः प्रज्वाल्य विधिवज्जुहाव परमं हविः ॥ २७ ॥ बृहस्पतिर्महातेजा देवराजोपलब्धये। हुताग्निं सोऽब्रवीद्राजन् शक्रमन्विष्यतामिति ॥ २८ ॥ तस्माच्च भगवान् देवः स्वयमेव हुताशनः। स्त्रीवेशमद्भुतं कृत्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥ २९ ॥ स दिशः प्रदिशश्चैव पर्वतांश्च वनानि च। पृथिवीञ्चान्तरिक्षञ्च विचित्याथ मनोगतिः। निमेषान्तरमात्रेण बृहस्पतिमुपागतम् ॥ ३० ॥

अग्निरुवाच। बृहस्पते न पश्यामि देवराजमिह क्वचित्। आपः शेषाः सदा चापः प्रवेष्टुं नोत्सहाम्यहम् ॥ ३१ ॥ न मे तत्र

गतिर्ब्रह्मन् किमन्यत् करवाणि ते। तमब्रवीद्देवगुरुरपो विश महाद्युते ॥ ३२ ॥

अग्निरुवाच। नापः प्रवेष्टुं गच्छामि क्षयो मेऽत्र भविष्यति। शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि स्वस्ति तेऽस्तु महाद्युते ॥ ३३ ॥ अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम्। तेषां सर्वत्रगन्तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ ३४ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि वृहस्पत्यग्निसंवादे चतुर्द्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

वृहस्पतिरुवाच। त्वमग्ने सर्वदेवानां मुखं त्वमसि हव्यवाट्। त्वमन्तः सर्वभूतानां गूढश्चरसि साक्षिवत् ॥ १ ॥ त्वामाहुरेकं कवयस्त्वामाहुस्त्रिविधं पुनः। त्वया त्यक्तं जगच्चेदं सद्यो नश्येद्धुताशन ॥ २ ॥ कृत्वा तुभ्यं नमो विप्राः स्वकर्मविजितां गतिम्। गच्छन्ति सह पत्नीभिः सुतैरपि च शाश्वतीम् ॥ ३ ॥ त्वमेवाग्ने हव्यवाहस्त्वमेव परमं हविः। यजन्ति सत्रैस्त्वामेव यज्ञैश्च परमाध्वरे ॥ ४ ॥ सृष्ट्वा लोकांस्त्रीनिमान् हव्यवाह प्राप्ते काले पचसि पुनः समिद्धः। त्वं सर्वस्य भुवनस्य प्रसूतिस्त्वमेवाग्ने भवसि पुनः प्रतिष्ठा ॥ ५ ॥ त्वामग्ने जलदानाहुर्विद्युतश्च मनीषिणः। दहन्ति सर्वभूतानि त्वत्तो निष्क्रम्य हेतयः ॥ ६ ॥ त्वय्यापो निहिताः सर्वास्त्वयि सर्वमिदं जगत्। न तेऽस्त्यविदितं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु पावक ॥ ७ ॥ स्वयोनिं भजते सर्वो विश स्वापोऽविशङ्कितः। अहं त्वां वर्द्धयिष्यामि ब्राह्मैर्मन्त्रैः सनातनैः ॥ ८ ॥ एवं स्तुतो हव्यवाट् स भगवान् कविरुत्तमः। वृहस्पतिमथोवाच प्रीतिमान् वाक्यमुत्तमम्। दर्शयिष्यामि ते शक्रं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ९ ॥

शल्य उवाच। प्रविश्यापस्ततो वह्निः ससमुद्राः सपल्वलाः।

आजगाम सरस्तच्च गूढो यत्र शतक्रतुः ॥ १० ॥ अथ तत्रापि पद्मानि विचिन्वन् भरतर्षभ। अन्वपश्यत् स देवेन्द्रं बिसमध्यगतं तदा ॥ ११ ॥ आगत्य च ततस्तूर्णं तमाचष्ट बृहस्पतिम्। अणुमात्रेण वपुषा पद्मतन्त्वाश्रितं प्रभुम् ॥ १२ ॥ गत्वा देवर्षिगन्धर्वैः सहितोऽथ बृहस्पतिः। पुराणैः कर्मभिर्देवं तुष्टाव बलसूदनम् ॥ १३ ॥ महासुरो हतः शक्र नमुचिर्दारुणस्त्वया। शम्बरश्च बलश्चैव तथोभौ घोरविक्रमौ ॥ १४ ॥ शतक्रतो विवर्द्धस्व सर्वान् शत्रून्निसूदय। उत्तिष्ठ शक्र सम्पश्य देवर्षींश्च समागतान् ॥ १५ ॥ महेन्द्र दानवान् हत्वा लोकास्त्रातास्त्वया विभो। अपां फेनं समासाद्य विष्णुतेजोऽतिबृंहितम्। त्वया वृत्रो हतः पूर्वं देवराज जगत्पते ॥ १६ ॥ त्वं सर्वभूतेषु शरण्य ईड्यस्त्वया समं विद्यते नेह भूतम्। त्वया धार्य्यन्ते सर्वभूतानि शक्र त्वं देवानां महिमानं चकर्थ ॥ १७ ॥ पाहि सर्वान् सलोकांश्च महेन्द्र बलमाप्नुहि। एवं संस्तूयमानश्च सोऽवर्द्धत शनैः शनैः ॥ १८ ॥ स्वञ्चैव वपुरास्थाय बभूव स बलान्वितः। अब्रवीच्च गुरुं देवो बृहस्पतिमवस्थितम् ॥ १९ ॥ किं कार्य्यमवशिष्टं वो हतस्त्वाष्ट्रो महासुरः वृत्रश्च सुमहाकायो यौ वै लोकाननाशयत् ॥ २० ॥

बृहस्पतिरुवाच। नहुषो मानुषो राजा देवर्षिगणतेजसा। देवराज्यमनुप्राप्तः सर्वान्नो बाधते भृशम् ॥ २१ ॥

इन्द्र उवाच। कथन्नु नहुषो राज्यं देवानां प्राप दुर्लभम्। तपसा केन वा युक्तः किंवीर्य्यो वा बृहस्पते ॥ २२ ॥

बृहस्पतिरुवाच। देवा भीताः शक्रमकामयन्त त्वया त्यक्तं महदैन्द्रं पदं तत्। तदा देवाः पितरोऽथर्षयश्च गन्धर्वमुख्याश्च समेत्य सर्वे ॥ २३ ॥ गत्वाब्रुवन्नहुषं तत्र शक्र त्वं नो राजा भव भुवनस्य गोप्ता। तानब्रवीन्नहुषो नास्मि शक्त आप्यायध्वं तपसा तेजसा माम् ॥ २४ ॥ एवमुक्तैर्वर्द्धितश्चापि देवै राजाभवन्नहुषो

घोरवीर्य्यः। त्रैलोक्ये च प्राप्य राज्यं महर्षीन् कृत्वा वाहान् याति लोकान् दुरात्मा ॥ २५ ॥ तेजोहरं दृष्टिविषं सुघोरं मा त्वं पश्येर्नहुषं कदाचित्। देवाश्च सर्वे नहुषं भयार्त्ता न पश्यन्ते गूढ़रूपाश्चरन्तः ॥ २६ ॥

शल्य उवाच। एवं वदत्यङ्गिरसां वरिष्ठे वृहस्पतौ लोकपालः कुवेरः। वैवस्वतश्चैव यमः पुराणो देवाश्च सोमो वरुणश्चाजगाम ॥ २७ ॥ ते वै समागम्य महेन्द्रमूचुर्दिष्ट्या त्वाष्ट्रो निहतश्चैव वृत्रः। दिष्ट्या च त्वां कुशलिनमक्षतञ्च पश्यामो वै निहतारिञ्च शक्र ॥ २८ ॥ स तान् यथावच्च हि लोकपालान् समेत्य वै प्रीतमना महेन्द्रः। उवाच चैतान् प्रतिभाष्य शक्रः सञ्चोदयिष्यन्नहुषस्यान्तरेण ॥ २९ ॥ राजा देवानां नहुषो घोररूपस्तत्र सह्यं दीयतां मे भवद्भिः। ते चाब्रुवन्नहुषो घोररूपो दृष्टीविषस्तस्य बिभीम देव ॥ ३० ॥ त्वं चेद्राजानं नहुषं पराजयेस्तती वयं भागमर्हाम शक्र। इन्द्रोऽब्रवीद्भवतु भवानपाम्पतिर्यमः कुवेरश्च मयाभिषिक्तम् ॥ ३१ ॥ सम्प्राप्नुवन्त्वद्य सहैव दैवतैरिपुं जयामो नहुषं घोरदृष्टिम्। ततः शक्रं ज्वलनोऽप्याह भागं प्रयच्छ मह्यं भवत्सह्यं करिष्ये ॥ ३२ ॥ तं प्राह शक्रो भवितार्ग्ने तवापि चैन्द्राग्नयो वै भाग एको महाक्रतौ।

शल्य उवाच। एवं सञ्चिन्त्य भगवान् महेन्द्रः पाकशासनः। कुवेरं सर्वयक्षाणां धनानाञ्च प्रभुं तथा ॥ ३३ ॥ वैवस्वतं पितॄणाञ्च वरुणञ्चाप्यपां तथा। आधिपत्यं ददौ शक्रः सञ्चिन्त्य वरदस्तथा ॥ ३४ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सेनोद्योगपर्व्वणि इन्द्रवरुणादिसंवादे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

शल्य उवाच। अथ सञ्चिन्तयानस्य देवराजस्य धीमतः।
नहुषस्य वधोपायं लोकपालैः सदैवतैः ॥ १ ॥ तपस्वी तत्र भग-
वानगस्त्यः प्रत्यदृश्यत। सोऽब्रवीदर्च्य देवेन्द्रं दिष्ट्या वै वर्द्धते
भवान् ॥ २ ॥ विश्वरूपविनाशेन वृत्रासुरवधेन च। दिष्ट्या च
नहुषो भ्रष्टो देवराजात् पुरन्दर। दिष्ट्या हतारिं पश्यामि
भवन्तं बलसूदन ॥ ३ ॥

इन्द्र उवाच। स्वागतं ते महर्षेस्तु प्रीतोऽहं दर्शनात्तव।
पाद्यमाचमनीयञ्च गामर्घ्यञ्च प्रतीच्छ मे ॥ ४ ॥

शल्य उवाच। पूजितं चोपविष्टं तमासने मुनिसत्तमम्। पर्य-
पृच्छत देवेशः प्रहृष्टो ब्राह्मणर्षभम् ॥ ५ ॥ एतदिच्छामि भगवन्
कथ्यमानं द्विजोत्तम। परिभ्रष्टः कथं स्वर्गान्नहुषः पापनिश्चयः ॥६॥

अगस्त्य उवाच। शृणु शक्र प्रियं वाक्यं यथा राजा दुरा-
त्मवान्। स्वर्गाद्भ्रष्टो दुराचारो नहुषो बलदर्पितः ॥ ७ ॥ श्रमा-
र्त्ताश्च वहन्तस्तं नहुषं पापकारिणम्। देवर्षयो महाभागास्तथा
ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ८ ॥ पप्रच्छ नहुषं देव संशयं जयतां वर। य
इमे ब्राह्मणाः प्रोक्ता मन्त्रा वै प्रोक्षणे गवाम् ॥ ९ ॥ एते प्रमाणं
भवत उताहो नेति वासव। नहुषो नेति तानाह तमसा मूढ़-
चेतनः ॥ १० ॥

ऋषय ऊचुः। अधर्मे संप्रवृत्तस्त्वम्धर्मं न प्रतिपद्यसे। प्रमाण-
मेतदस्माकं पूर्वं प्रोक्तं महर्षिभिः ॥ ११ ॥

अगस्त्य उवाच। ततो विवदमानः स मुनिभिः सह वासव।
अथ मामस्पृशन्मूर्द्धि पादेनाधर्मयोजितः ॥ १२ ॥ तेनाभूद्धत-
तेजाश्च निःश्रीकश्च महीपतिः। ततस्तं सहसाविग्नमवोचं भय-
पीड़ितम् ॥ १३ ॥ यस्मात् पूर्वैः कृतं ब्रह्म ब्रह्मर्षिभिरनुष्ठितम्।
अदुष्टं दूषयसि वै यच्च मूर्द्ध्न्यस्पृशः पदा ॥ १४ ॥ यच्चापि त्व-
मृषीन्मूढ़ ब्रह्मकल्पान् दुरासदान्। वाहान् कृत्वा वाहयसि

तेन स्वर्गाद्धतप्रभः ॥ १५ ॥ ध्वंस पाप परिभ्रष्टः क्षीणपुण्यो महीतलम्। दशवर्षसहस्राणि सर्परूपधरो महान् ॥ १६ ॥ विचरिष्यसि पूर्णेषु पुनः स्वर्गमवाप्स्यसि। एवं भ्रष्टो दुरात्मा स देवराज्यादरिन्दम ॥ १७ ॥ दिष्ट्या वर्द्धामहे शक्र हतो ब्राह्मणकण्टकः। त्रिपिष्टपं प्रपद्यस्व पाहि लोकान् शचीपते। जितेन्द्रियो जितामित्रस्तूयमानो महर्षिभि ॥ १८ ॥

शल्य उवाच। ततो देवा भृशं तुष्टा महर्षिगणसंवृताः। पितरश्चैव यक्षाश्च भुजगा राक्षसास्तथा ॥ १९ ॥ गन्धर्वा देवकन्याश्च सर्वे चाप्सरसां गणाः। सरांसि सरितः शैलाः सागराश्च विशाम्पते ॥ २० ॥ उपागम्याब्रुवन् सर्वे दिष्ट्या वर्द्धसि शत्रुहन्। हतश्च नहुषः पापो दिष्ट्यागस्त्येन धीमता। दिष्ट्या पापसमाचारः कृतः सर्पो महीतले ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि नहुषभ्रंशे षोड़शोऽध्यायः ॥ १६ ॥

शल्य उवाच। ततः शक्रः स्तूयमानो गन्धर्वाप्सरसां गणैः। ऐरावतं समारुह्य द्विपेन्द्रं लक्षणैर्युतम् ॥ १ ॥ पावकः सुमहातेजा महर्षिश्च बृहस्पतिः। यमश्च वरुणश्चैव कुवेरश्च धनेश्वरः ॥ २ ॥ सर्वैर्देवै परिवृतः शक्रो वृत्रनिसूदनः। गन्धर्वैरप्सरोभिश्च यातस्त्रिभुवनं प्रभुः ॥ ३ ॥ स समेत्य महेन्द्राण्या देवराजः शतक्रतुः। मुदा परमया युक्तः पालयामास देवराट् ॥ ४ ॥ ततस्तु भगवानिन्द्रः प्रहृष्टः समपद्यत। वरञ्च प्रददौ तस्मै अथर्वाङ्गिरसे तदा ॥ ५ ॥ अथर्वाङ्गिरसो नाम वेदेऽस्मिन् वै भविष्यति। उदाहरणमेतद्धि यज्ञभागञ्च लप्स्यसे ॥ ६ ॥ एवं

सम्पूज्य भगवानथर्वाङ्गिरसं तदा। वयस्यैर्महाराज देवराजः शतक्रतुः ॥ ७ ॥ सम्पूज्य सर्वांस्त्रिदशानृषींश्चापि तपोधनान्। इन्द्रः प्रमुदितो राजा धर्म्मेणापालयत् प्रजाः ॥ ८ ॥ एवं दुःख-मनुप्राप्तमिन्द्रेण सह भार्य्यया। अज्ञातवासश्च कृतः शत्रूणां वध-काङ्क्षया ॥ ९ ॥ नात्र मन्युस्त्वया कार्य्यो यत् क्लिष्टोऽसि महा-वने। द्रौपद्या सह राजेन्द्र भ्रातृभिश्च महात्मभिः ॥ १० ॥ एवं त्वमपि राजेन्द्र राज्यं प्राप्स्यसि भारत। वृत्रं हत्वा यथा प्राप्तः शक्रः कौरवनन्दन ॥ ११ ॥ दुराचारश्च नहुषो ब्रह्मद्विट् पाप-चेतनः। अगस्त्यशापाभिहतो विनष्टः शाश्वतीः समाः ॥ १२ ॥ एवं तव दुरात्मानः शत्रवः शत्रुसूदन। क्षिप्रं नाशङ्गमिष्यन्ति कर्णदुर्य्योधनादयः ॥ १३ ॥ ततः सागरपर्य्यन्तां भोक्ष्यसे मेदिनी-मिमाम्। भ्रातृभिः सहितो वीर द्रौपद्या च सहानया ॥ १४ ॥ उपाख्यानमिदं शक्रविजयं वेदसम्मितम्। राज्ञा व्यूढेष्वनीकेषु श्रोतव्यं जयमिच्छता ॥ १५ ॥ तस्मात् संश्रवयामि त्वां विजयं जयतां वर। संस्तूयमाना वर्द्धन्ते महात्मानो युधिष्ठिर ॥ १६ ॥ क्षत्रियाणामभावोऽयं युधिष्ठिर महात्मनाम्। दुर्य्योधनापराधेन भीमार्जुनबलेन च ॥ १७ ॥ आख्यानमिन्द्रविजयं य इदं नियतः पठेत्। धूतपाप्मा जितस्वर्गः परत्रेह च मोदते ॥ १८ ॥ न चारिजं भयं तस्य नापुत्रो वा भवेन्नरः। नापदं प्राप्नुयात् काञ्चिद्दीर्घमायुश्च विन्दति। सर्व्वत्र जयमाप्नोति न कदाचित् पराजयम् ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमाश्वासितो राजा शल्येन भरतर्षभ। पूजयामास विधिवच्छल्यं धर्म्मभृतां वरः ॥ २० ॥ श्रुत्वा तु शल्य-वचनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। प्रत्युवाच महाबाहुर्मद्रराजमिदं वचः ॥ २१ ॥ भवान् कर्णस्य सारथ्यं करिष्यति न संशयः। तत्र तेजोवधः कार्य्यः कर्णस्यार्जुनसंस्तवः ॥ २२ ॥

शल्य उवाच । एवमेतत् करिष्यामि यथा मां सम्प्रभाषसे ।
यच्चान्यदपि शक्ष्यामि तत् करिष्याम्यहं तव ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्त्वामन्त्र्य कौन्तेयाच्छल्यो मद्रा-
धिपस्तदा । जगाम सबलः श्रीमान् दुर्य्योधनमरिन्दम ॥ २८ ॥

इति उद्योगपर्वणि सैनोद्योगपर्वणि शल्यगमने
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । युयुधानस्ततो वीरः सात्वतानां महा-
रथः । महता चतुरङ्गेण बलेनागाद्युधिष्ठिरम् ॥ १ ॥ तस्य
योधा महावीर्य्या नानादेशसमागताः । नानाप्रहरणा वीराः
शोभयाञ्चक्रिरे बलम् ॥ २ ॥ परश्वधैर्भिन्दिपालैः शूलतोमरमुद्गरैः ।
परिघैर्यष्टिभिः पाशैः करवालैश्च निर्म्मलैः ॥ ३ ॥ खड्गकार्म्मुक-
निर्य्यूहैः शरैश्च विविधैरपि । तैलधौतैः प्रकाशद्भिः तदशोभत वै
बलम् ॥ ४ ॥ तस्य मेघप्रकाशस्य शस्त्रैस्तैः शोभितस्य च । बभूव
रूपं सैन्यस्य मेघस्येव सविद्युतः ॥ ५ ॥ अक्षौहिणी तु सा सेना
तदा यौधिष्ठिरं बलम् । प्रविश्यान्तर्दधे राजन् सागरं कुनदी
यथा ॥ ६ ॥ तथैवाक्षौहिणीं गृह्य चेदिनामृषभो बली । धृष्ट-
केतुरुपागच्छत् पाण्डवानमितौजसः ॥ ७ ॥ मागधश्च जयत्सेनो
जारासन्धिर्महाबलः । अक्षौहिण्यैव सैन्यस्य धर्म्मराजमुपागमत्
॥ ८ ॥ तथैव पाण्ड्यो राजेन्द्र सागरानूपवासिभिः । वृतो बहु-
विधैर्य्योधैर्युधिष्ठिरमुपागमत् ॥ ९ ॥ तस्य सैन्यमतीवासीत्तस्मिन्
बलसमागमे । प्रेक्षणीयतरं राजन् सुवेशं बलवत्तदा ॥ १० ॥
द्रुपदस्याप्यभूत् सेना नानादेश समागतैः । शोभिता पुरुषैः शूरैः
पुत्रैश्चास्य महारथैः ॥ ११ ॥ तथैव राजा मत्स्यानां विराटो
वाहिनीपतिः । पार्वतीयैर्महीपालैः सहितः पाण्डवानियात् ॥ १२ ॥

इतश्चेतश्च पाण्डूनां समाजग्मुर्महात्मनाम्। अक्षौहिण्यस्तु सप्तैता विविधध्वजसङ्कुलाः ॥ १३ ॥ युयुत्समानाः कुरुभिः पाण्डवान् समहर्षयन्। तथैव धार्त्तराष्ट्रस्य हर्षं समभिवर्द्धयन् ॥ १४ ॥ भगदत्तो महीपालः सेनामक्षौहिणीं ददौ। तस्य चीनैः किरातैश्च काञ्चनैरिव संवृतम् ॥ १५ ॥ बभौ बलमनाधृष्यं कर्णिकारवनं यथा। तथा भूरिश्रवाः शूरः शल्यश्च कुरुनन्दन ॥ १६ ॥ दुर्योधनमुपायातावक्षौहिण्या पृथक् पृथक्। कृतवर्मा च हार्दिक्यो भोजान्धककुकुरैः सह ॥ १७ ॥ अक्षौहिण्यैव सेनाया दुर्योधनमुपागमत्। तस्य तैः पुरुषव्याघ्रैर्वनमालाधरैर्बलम् ॥ १८ ॥ अशोभत यथामत्तैर्वनं प्रक्रीडितैर्गजैः। जयद्रथमुखाश्चान्ये सिन्धुसौवीरवासिनः ॥ १९ ॥ आजग्मुः पृथिवीपालाः कम्पयन्त इवाचलान्। तेषामक्षौहिणी सेना बहुला विबभौ तदा ॥ २० ॥ विधूयमानो वातेन बहुरूप इवाम्बुदः। सुदक्षिणश्च काम्बोजो यवनैश्च शकैस्तथा ॥ २१ ॥ उपाजगाम कौरव्यमक्षौहिण्या विशाम्पते। तस्य सेनासमावायः शलभानामिवाबभौ ॥ २२ ॥ स च सम्प्राप्य कौरव्यं तत्रैवान्तर्दधे तदा। तथा माहिष्मतीवासी नीलो नीलायुधैः सह ॥ २३ ॥ महीपालो महावीर्यैर्दक्षिणापथवासिभिः। आवन्त्यौ च महीपालौ महाबलसुसंवृतौ ॥ २४ ॥ पृथगक्षौहिणीभ्यां तावभियातौ सुयोधनम्। केकयाश्च नरव्याघ्राः सोदर्याः पञ्च पार्थिवाः ॥ २५ ॥ संहर्षयन्तः कौरव्यमक्षौहिण्या समाद्रवन्। ततस्ततस्तु सर्वेषां भूमिपानां महात्मनाम् ॥ २६ ॥ तिस्रोऽग्राः समवर्त्तन्त वाहिन्यो भरतर्षभ। एवमेकादशावृत्ताः सेना दुर्योधनस्य ताः ॥ २७ ॥ युयुत्समानाः कौन्तेयान् नानाध्वजसमाकुलाः। न हास्तिनपुरे राजन्नवकाशोऽभवत्तदा ॥ २८ ॥ राज्ञां स्वबलमुख्यानां प्राधान्येनापि भारत। ततः पञ्चनदञ्चैव कृत्स्नञ्च कुरुजाङ्गलम् ॥ २९ ॥ तथा रोहितकारण्यं मरुभूमिश्च

कौबला। अचिच्छवं कालकूटं गङ्गाकुलञ्च भारत ॥ ३० ॥ वारणं वाटधानञ्च यामुनश्चैव पर्व्वतः। एष देशः सुविस्तीर्णः प्रभूतधनधान्यवान् ॥ ३१ ॥ बभूव कौरवेयाणां बलेनातीव संवृत। तत्तु सैन्यं तथायुक्तं ददर्श स पुरोहितः। य स पाञ्चालराजेन प्रेषितः कौरवान् प्रति ॥ ३२ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सैन्योद्योगपर्व्वणि पुरोहितसैन्यदर्शने अष्टादशोऽध्यायः समाप्तञ्च सैन्योद्योगपर्व्व ॥ १८ ॥

अथ सञ्जययान पर्व ॥

वैशम्पायन उवाच। स च कौरव्यमासाद्य द्रुपदस्य पुरोहितः सत्कृतो धृतराष्ट्रेण भीष्मेण विदुरेण च ॥ १ ॥ सर्वं कौशल्यमुक्त्वादौ पृष्ट्वा चैवमनामयम्। सर्वसेनाप्रणेतृणां मध्ये वाक्यमुवाच ह ॥ २ ॥ सर्वैर्भवद्भिर्विदितो राजधर्म्मः सनातनः। वाक्योपादानहेतोस्तु वक्ष्यामि विदिते सति ॥ ३ ॥ धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च सुतावेकस्य विश्रुतौ। तयोः समानं द्रविणं पैतृकं नात्र संशयः ॥ ४ ॥ धृतराष्ट्रस्य ये पुत्राः प्राप्तन्तैः पैतृकं पदम्। पाण्डुपुत्राः कथं नाम न प्राप्ताः पैतृकं वसु ॥ ५ ॥ एवं गते पाण्डवेयैर्विदितं वः पुरा यथा। न प्राप्तं पैतृकं द्रव्यं धार्त्तराष्ट्रेण संवृतम् ॥ ६ ॥ प्राणान्तिकैरप्युपायैः प्रयतद्भिरनेकशः। शेषवन्तो न शकिता नेतुं वै यमसादनम् ॥ ७ ॥ पुनश्च वर्द्धितं राज्यं स्वबलेन महात्मभिः। छद्मनापहृतं क्षुद्रैर्धार्त्तराष्ट्रैः ससौवलैः ॥ ८ ॥ तदप्यनुमतं कर्म्म यथायुक्तमनेन वै। वासिताश्च महारण्ये वर्षाणीह त्रयोदश ॥ ९ ॥ सभायां क्लेशितैर्वीरैः सहभार्य्यैस्तथाभृशम्। अरण्ये विविधाः क्लेशाः सम्प्राप्तास्तैः सुदारुणाः ॥ १० ॥ तथा विराटनगरे योन्यन्तरगतैरिव। प्राप्तः परमसंक्लेशो यथा पापैर्महा-

त्वभिः ॥ ११ ॥ ते सर्वे पृष्ठतः कृत्वा तत् सर्वं पूर्वकिल्बिषम्।
सामैव कुरुभिः सार्द्धमिच्छन्ति कुरुपुङ्गवाः ॥ १२ ॥ तेषाञ्च
वृत्तमाज्ञाय वृत्तं दुर्य्योधनस्य च। अनुनेतुमिहार्हन्ति धार्त्तराष्ट्रं
सुहृज्जनाः ॥ १३ ॥ न हि ते विग्रहं वीराः कुर्वन्ति कुरुभिः
सह। अविनाशेन लोकस्य काङ्क्षन्ते पाण्डवः स्वकम् ॥ १४ ॥
यच्चापि धार्त्तराष्ट्रस्य हेतुः स्याद्विग्रहं प्रति। स च हेतुर्न मन्तव्यो
बलीयांसस्तथा हि ते ॥ १५ ॥ अक्षौहिण्यश्च सप्तैव धर्म्मपुत्त्रस्य
सङ्गताः। युयुत्समानाः कुरुभिः प्रतीक्षन्तेऽस्य शासनम् ॥ १६ ॥
अपरे पुरुषव्याघ्राः सहस्राक्षौहिणीसमाः। सात्यकिर्भीमसेनश्च
यमौ च सुमहाबलौ ॥ १७ ॥ एकादशैताः पृतना एकतश्च समा-
गताः। एकतश्च महाबाहुर्बहुरूपो धनञ्जयः ॥१८॥ यथा किरीटी
सर्व्वाभ्यः सेनाभ्योऽप्यतिरिच्यते। एवमेव महाबाहुर्वासुदेवो महा-
द्युतिः ॥१९॥ बहुलत्वञ्च सेनानां विक्रमञ्च किरीटिनः। बुद्धिमत्तञ्च
कृष्णस्य बुद्धा युध्येत को नरः॥२०॥ ते भवन्तो यथाधर्म्मं यथासमय-
मेव च। प्रयच्छन्तु प्रदातव्यं मा वः कालोऽत्यगादयम् ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सञ्जययानपर्व्वणि पुरोहितवाक्ये
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रज्ञावृद्धो महा-
द्युतिः। सम्पूज्यैनं यथाकालं भीष्मो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ दिष्ट्या
कुशलिनः सर्वे सह दामोदरेण ते। दिष्ट्या सहायवन्तश्च दिष्ट्या-
धर्म्मे च ते रताः ॥ २ ॥ दिष्ट्या च सन्धिकामास्ते भ्रातरः कुरु-
नन्दनाः। दिष्ट्या न युद्धमनसः पाण्डवाः सह बान्धवैः ॥ २ ॥
भवता सत्यमुक्तन्तु एवमेतन्न संशयः। अतितीक्ष्णन्तु ते वाक्यं
ब्राह्मण्यादिति मे मतिः ॥ ३ ॥ असंशयं क्लेशितास्ते वने चेह च

पाण्डवाः । प्राप्नाय धर्मतः सर्वं पितुर्धनमसंशयम् ॥ ४ ॥ किरीटी बलवान् पार्थः कृतास्त्रश्च महारथः । को हि पाण्डुसुतं युद्धे विषहेत धनञ्जयम् ॥ ५ ॥ अपि वज्रधरः साक्षात् किमुतान्ये धनुर्भृतः । त्रयाणामपि लोकानां समर्थ इति मे मतिः ॥ ६ ॥ भीष्मे ब्रुवति तद्वाक्यं धृष्टमाक्षिप्य मन्युना । दुर्य्योधनं समालोक्य कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ न तन्नाविदितं ब्रह्मन् लोके भूतेन केनचित् । पुनरुक्तेन किन्तेन भाषितेन पुनः पुनः ॥ ८ ॥ दुर्य्योधनार्थे शकुनिर्द्यूते निर्ज्जितवान् पुरा । समयेन गतोऽरण्यं पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ न तं समयमादृत्य राज्यमिच्छन्ति पैतृकम् । बलमाश्रित्य मत्स्यानां पञ्चालानाञ्च मूर्खवत् ॥ १० ॥ दुर्य्योधनो भयाद्विद्वन्न दद्यात् पादमन्ततः । धर्मतस्तु महीं कृत्स्नां प्रदद्याच्छत्रवेऽपि च ॥ ११ ॥ यदि काङ्क्षन्ति ते राज्यं पितृपैतामहं पुनः । यथाप्रतिज्ञं कालं तं चरन्तु वनमाश्रिताः ॥ १२ ॥ ततो दुर्य्योधनस्याङ्के वर्त्तन्तामकुतोभयाः । अधार्मिकीं तु सा बुद्धिं मौर्ख्यात् कुर्वन्तु केवलाम् ॥ १३ ॥ अथ ते धर्ममुत्सृज्य युद्धमिच्छन्ति पाण्डवाः । आसाद्येमान् कुरुश्रेष्ठान् स्मरिष्यन्ति वचो मम ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच । किन्तु राधेय वाचा ते कर्म तत् स्मर्त्तुमर्हसि । एक एव यदा पार्थः षड्रथान् जितवान् युधि ॥ १५ ॥ न चेदेवं करिष्यामो यदयं ब्राह्मणोऽब्रवीत् । ध्रुवं युधि हतास्तेन भक्षयिष्याम पांशुकान् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । धृतराष्ट्रस्ततो भीष्ममनुमान्य प्रसाद्य च । अवभर्त्स्य च राधेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥ अस्मद्धितं वाक्यमिदं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् । पाण्डवानां हितं चैव सर्वस्य जगतस्तथा ॥ १७ ॥ चिन्तयित्वा तु पार्थेभ्यः प्रेषयिष्यामि सञ्जयम् । स भवान् प्रतियात्वद्य पाण्डवानेव मा चिरम् ॥ १८ ॥ स

तं सत्कृत्य कौरव्यः प्रेषयामास पाण्डवान्। सभामध्ये समाहूय सञ्जयं वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सञ्जययानपर्व्वणि सञ्जयाह्वाने विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

धृतराष्ट्र उवाच। प्राप्तानाहुः सञ्जय पाण्डुपुत्रानुपप्लव्ये तान् विजानीहि गत्वा। अजातशत्रुञ्च सभाजयेथा दिष्ट्या न ह्यस्थानमुपस्थितस्त्वम् ॥ १ ॥ सर्वान् वदेः सञ्जय स्वस्तिमन्तः कृच्छ्रं वासमतदर्हा निरुष्य। तेषां शान्तिर्विद्यतेऽस्मासु शीघ्रं मिथ्योपेतानामुपकारिणां सताम् ॥ २ ॥ नाहं क्वचित् सञ्जय पाण्डवानां मिथ्यावृत्तिं काञ्चन जात्वपश्यम्। सर्वां श्रियं ह्यात्मवीर्य्येण लब्ध्वा पर्य्याकार्षुः पाण्डवा मह्यमेव ॥ ३ ॥ दोषं ह्येषां नाध्यगच्छं परीप्सन्नित्यं कञ्चिद्येन गर्हेम पार्थान्। धर्मार्थाभ्यां कर्म कुर्वन्ति नित्यं सुखप्रिये नानुरुध्यन्ति कामात् ॥ ४ ॥ घर्मं शीतं क्षुत्पिपासे तथैव निद्रां तन्द्रीं क्रोधहर्षौ प्रमादम्। धृत्या चैव प्रज्ञया चाभिभूय धर्मार्थयोगात् प्रोतयन्ति पार्थाः ॥ ५ ॥ त्यजन्ति मित्रेषु धनानि काले न संवासाज्जीर्य्यति तेषु मैत्री। यथार्हमानार्थकरा हि पार्थास्तेषां द्वेष्टा नास्त्याजमीढस्य पक्षे ॥ ६ ॥ अन्यत्र पापाद्विषमान्मन्दबुद्धेर्दुर्य्योधनात् क्षुद्रतराच्च कर्णात्। तेषां हीनौ हीनसुखप्रियाणां महात्मनां वर्द्धयतो हि तेजः ॥ ७ ॥ उत्थानवीर्य्यः सुखमेधमानो दुर्य्योधनः सुकृतं मन्यते तत्। तेषां भागं यच्च मन्येत बालः शक्यं हर्त्तुं जीवतां पाण्डवानाम् ॥ ८ ॥ यस्यार्जुनः पदवीं केशवश्च वृकोदरः सात्यकोऽजातशत्रोः। माद्रीपुत्रौ सृञ्जयाश्चापि यान्ति पुरा युद्धात् साधु तस्य प्रदानम् ॥ ९ ॥ स ह्येवैकः पृथिवीं सव्यसाची गाण्डीवधन्वा प्रणुदेद्रथस्थः। तथा

जिष्णु केशवोऽप्यप्रधृष्यो लोकत्रयस्याधिपतिर्महात्मा ॥ १० ॥ तिष्ठेत
कस्तस्य मर्त्यः पुरस्ताद्यः सर्वलोकेषु वरेण्य एकः। पर्जन्यघोषान्
प्रवपच्छरौघान् पतङ्गसङ्घानिव शीघ्रवेगान् ॥ ११ ॥ दिशं ह्युदी-
चीमपि चोत्तरान् कुरून् गाण्डीवधन्वैकरथो जिगाय। धनं
चैषामाहरत् सव्यसाची सेनानुगान् द्राविड़ांश्चैव चक्रे ॥ १२ ॥
यश्चैव देवान् खाण्डवे सव्यसाची गाण्डीवधन्वा प्रजिगाय सेन्द्रान्।
उपाहरत् फाल्गुनो जातवेदसे यशो मानं वर्द्धयन् पाण्डवानाम्
॥ १३ ॥ गदाभृतां नास्ति समोऽस्य भीमाद्धस्त्यारोहो नास्ति
समश्च तस्य। रथेऽर्जुनादाहुरहीनमेनं बाह्वोर्बलेनायुतनाग-
वीर्य्यम् ॥ १४ ॥ सुशिक्षितः कृतवैरस्तरस्वी दहेत् क्रुद्धस्तरसा
धार्त्तराष्ट्रान्। सदात्यमर्षी बलवान्न शक्यो युद्धे जेतुं वासवेनापि
साक्षात् ॥ १५ ॥ सुचेतसौ बलिनौ शीघ्रहस्तौ सुशिक्षितौ भ्रातरौ
फाल्गुनेन। श्येनौ यथा पक्षिपूगान् रुजन्तौ माद्रीपुत्रौ शेषयतो
न शत्रून् ॥ १६ ॥ एतद्बलं पूर्णमस्माकमेवं यत् सत्यं तान् प्राप्य
नास्तीति मन्ये। तेषां मध्ये वर्त्तमानस्तरस्वी धृष्टद्युम्नः पाण्ड-
वानामिहैकः ॥ १७ ॥ सहामात्यः सोमकानां प्रबर्हः सन्त्यक्तात्मा
पाण्डवार्थे श्रुतो मे। अजातशत्रुं प्रसहेत कोऽन्यो येषां स स्या-
दग्रणीर्वृष्णिसिंहः ॥ १८ ॥ सहोषितश्चरितार्थो वयःस्थो मत्स्य-
वानामधिपो वै विराटः। स वै सपुत्रः पाण्डवार्थे च शश्वद्यु-
धिष्ठिरे भक्त इति श्रुतं मे ॥ १९ ॥ अवरुद्धा बलिनः केकयेभ्यो
महेष्वासा भ्रातरः पञ्च सन्ति। केकयेभ्यो राज्यमाकाङ्क्षमाणा
युद्धार्थिनश्चानुवसन्ति पार्थान् ॥ २० ॥ सर्वे च वीराः पृथिवी-
पतीनां समानीताः पाण्डवार्थे निविष्टाः। शूरानहं भक्तिमतः
शृणोमि प्रीत्या युक्तान् संश्रितान् धर्मराजम् ॥ २१ ॥ गिर्य्या-
श्रया दुर्गनिवासिनश्च योधाः पृथिव्यां कुलजाश्च वृद्धाः। म्लेच्छाश्च
नानायुधवीर्य्यवन्तः समागताः पाण्डवार्थे निविष्टाः ॥ २२ ॥

पाञ्चाल्य राजा समितौ दृढ़ात्मा युधि प्रवीरैर्बहुभिः समेतः।
समागतः पाण्डवार्थे महात्मा लोकप्रवीरोऽप्रतिवीर्य्यतेजाः ॥ २३ ॥
अस्त्रं द्रोणादर्जुनाद्वासुदेवात् कृपाद्भीष्माद्येन वृतं शृणोमि। यन्तं
कार्ष्णिं प्रतिममाहुरेकं स सात्यकिः पाण्डवार्थे निविष्टः ॥ २४ ॥
उपाश्रिताश्चेदिकरूषकाश्च सर्वोद्योगैर्भूमिपालाः समेताः। तेषां
मध्ये सूर्य्यमिवातपन्तं श्रियावृतं चेदिपतिं ज्वलन्तम् ॥ २५ ॥
अस्तम्भनीयं युधि मन्यमानो ज्यां कर्षतां श्रेष्ठतमं पृथिव्याम्।
सर्वोत्साहं क्षत्रियाणां निहत्य प्रसह्य कृष्णस्तरसा संममर्द्द ॥ २६॥
यशोमानौ वर्द्धयन् पाण्डवानां पुराभिनच्छिशुपालं समीक्ष्य।
यस्य सर्वे वर्द्धयन्ति स्म मानं करूषराजप्रमुखा नरेन्द्राः ॥ २७ ॥
तमसह्यं केशवं तत्र मत्वा सुग्रीवयुक्तेन रथेन कृष्णम्। सम्प्राद्रवं-
श्चेदिपतिं विहाय सिंहं दृष्ट्वा क्षुद्रमृगा इवान्ये ॥ २८ ॥ यस्तं
प्रतीपं तरसा प्रत्युदीयादाशंसमानो द्वैरथे वासुदेवम्। सोऽशेत
कृष्णेन हतः परासुर्वातेनेवोन्मथितः कर्णिकारः ॥ २९ ॥ परा-
क्रमं मे यदवेदन्त तेषामर्थे सञ्जय केशवस्य। अनुस्मरंस्तस्य
कर्माणि विष्णोर्गावल्गणे नाधिगच्छामि शान्तिम् ॥ ३० ॥ न
जातु तान् शत्रुरन्यः सहेत येषां स स्यादग्रणीर्वृष्णिसिंहः। प्रवे-
पते मे हृदयं भयेन श्रुत्वा कृष्णावेकरथे समेतौ ॥ ३१ ॥ न चेद्‌-
गच्छेत्सङ्गरं मन्दबुद्धिस्ताभ्यां लभेच्छर्म तदा सुतो मे। नो चेत्
कुरून् सञ्जय निर्द्दहेतामिन्द्रोपेन्द्रौ दैत्यसेनां तथैव ॥ ३२ ॥ मतो
हि मे शक्रसमो धनञ्जयः सनातनो वृष्णिवीरश्च विष्णुः। धर्मा-
रामो ह्रीनिषेवस्तरस्वी कुन्तीपुत्रः पाण्डवोऽजातशत्रुः ॥ ३३ ॥
दुर्य्योधनेन निकृतो मनस्वी न चेत् क्रुद्धः प्रदहेद्धार्त्तराष्ट्रान्। नाहं
तथा ह्यर्जुनाद्वासुदेवाद्भीमाद्वापि यमयोर्वा बिभेमि ॥ ३४ ॥ यथा
राज्ञः क्रोधदीप्तस्य सूत मन्योरहं भीततरः सदैव। महातपा
ब्रह्मचर्य्येण युक्तः सङ्कल्पोऽयं मानसस्तस्य सिध्येत् ॥ ३५ ॥ तस्

क्रोधं सञ्जयाहं समीक्ष्य स्थाने जानन् भृशमस्म्यद्य भीतः। स
गच्छ शीघ्रं प्रहितो रथेन पाञ्चालराजस्य चमूनिवेशनम् ॥ ३६ ॥
अजातशत्रुं कुशलं स्म पृच्छेः पुनः पुनः प्रीतियुक्तं वदेस्त्वम्। जना-
र्द्दनं चापि समेत्य तात महात्मानं वीर्य्यवतामुदारम् ॥ ३७ ॥
मनामयं मद्वचनेन पृच्छे र्धृतराष्ट्रः पाण्डवैः शान्तिमीप्सुः। न
तस्य किञ्चिद्वचनं न कुर्य्यात् कुन्तीपुत्रो वासुदेवस्य सूत ॥ ३८ ॥
प्रियश्चैषामात्मसमश्च कृष्णो विद्वांश्चैषां कर्मणि नित्ययुक्तः। समा-
नीतान् पाण्डवान् सृञ्जयांश्च जनार्द्दनं युयुधानं विराटम् ॥ ३९ ॥
अनामयं मद्वचनेन पृच्छेः सर्वांस्तथा द्रौपदेयांश्च पञ्च। यद्यत्तत्र
प्राप्तकालं परेभ्यस्त्वं मन्येथा भारतानां हितञ्च। तत्तद्भाषेथाः सञ्जय
राजमध्ये न मूर्च्छयेद्यन्न च युद्धहेतुः ॥ ४० ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सञ्जययानपर्व्वणि धृतराष्ट्रकथायां
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच। राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य
सञ्जयः। उपप्लव्यं ययौ द्रष्टुं पाण्डवानमितौजसः ॥ १ ॥ स तु
राजानमासाद्य कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम्। अभिवाद्य ततः पूर्वं
सूतपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ २ ॥ गावल्गणिः सञ्जयः सूतसूनुरजात-
शत्रुमवदत् प्रतीतः। दिष्ट्या राजंस्त्वामरोगं प्रपश्ये सहायवन्तञ्च
महेन्द्रकल्पम् ॥ ३ ॥ अनामयं पृच्छति त्वाम्बिकेयो वृद्धो राजा
धृतराष्ट्रो मनीषी। कच्चिद्भीमः कुशली पाण्डवाग्र्यो धनञ्जयस्तौ
च माद्रीतनूजौ ॥ ४ ॥ कच्चित् कृष्णा द्रौपदी राजपुत्री सत्यव्रता
वीरपत्नी सपुत्रा। मनस्विनी यत्र च वाञ्छसि त्वमिष्टान् कामान्
भारत स्वस्तिकामः ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच। गावल्गणे सञ्जय स्वागतं ते प्रीयामहे ते

वयं दर्शनेन। अनामयं प्रतिजाने तवाहं सहानुजैः कुशली चास्मि
विद्वन्॥ ६॥ चिरादिदं कुशलं भारतस्य श्रुत्वा राज्ञः कुरुवृद्धस्य
सूत। मन्ये साक्षाद्दृष्टमहं नरेन्द्रं दृष्ट्वैव त्वां सञ्जय प्रीतियोगात्
॥ ७॥ पितामहो नः स्थविरो मनस्वी महाप्राज्ञः सर्वधर्मोप-
पन्नः। स कौरव्यः कुशली तात भीष्मो यथापूर्वं वृत्तिरप्यस्य
कच्चित्॥ ८॥ कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो वैचित्रवीर्य्यः कुशली
महात्मा। महाराजो बाह्लिकः प्रातिपेयः कच्चिद्विद्वान् कुशली
सूतपुत्र॥ ९॥ स सोमदत्तः कुशली तात कच्चिद्भूरिश्रवाः सत्य-
सन्धः शलश्च। द्रोणः सपुत्रश्च कृपश्च विप्रो महेष्वासाः कच्चिदेते-
ऽप्यरोगाः॥ १०॥ सर्वे कुरुभ्यः स्पृहयन्ति सञ्जय धनुर्द्धरा ये
पृथिव्यां प्रधानाः। महाप्राज्ञाः सर्वे शास्त्रावदाता धनुर्भृतां
मुख्यतमा पृथिव्याम्॥ ११॥ कच्चिन्मानं तात लभन्त एते धनु-
र्भृतः कच्चिदेतेऽप्यरोगाः। येषां राष्ट्रे निवसति दर्शनीयो
महेष्वासः शीलवान् द्रोणपुत्रः॥ १२॥ वैश्यापुत्रः कुशली तात
कच्चिन्महाप्राज्ञो राजपुत्रो युयुत्सुः। कर्णोऽमात्यः कुशली तात
कच्चित् सुयोधनो यस्य मन्दो विधेयः॥ १३॥ स्त्रियो वृद्धा
भारतानां जनन्यो महानस्यो दासभार्य्याश्च सूत। वध्वः पुत्रा
भागिनेया भगिन्यो दौहित्रा वा कच्चिदप्यव्यलीकाः॥ १४॥ कच्चि-
द्राजा ब्राह्मणानां यथावत् प्रवर्त्तते पूर्ववत्तात वृत्तिम्। कच्चि-
द्दायान्मामकान् धार्त्तराष्ट्रो द्विजातीनां सञ्जय नोपहन्ति॥ १५॥
कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्र उपेक्षते ब्राह्मणातिक्रमान् वै। स्वर्गस्य
कच्चिन्न तथा वर्त्मभूतामुपेक्षते तेषु सदैव वृत्तिम्॥ १६॥ एत-
ज्ज्योतिरुत्तमं जीवलोके शुक्लं प्रजानां विहितं विधात्रा। ते
चेल्लोभं न नियच्छन्ति मन्दाः कृत्स्नो नाशो भविता कौरवाणाम्
॥ १७॥ कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो बुभूषते वृत्तिममात्यवर्गे।
कच्चिन्न भेदेन जिजीविषन्ति सुहृद्रूपा दुर्हृदश्चैकमत्यात्॥ १८॥

कच्चिन्न पापं कथयन्ति तात ते पाण्डवानां कुरवः सर्व एव। द्रोणः सपुत्रश्च कृपश्च वीरो नास्मासु पापानि वदन्ति कच्चित् ॥ २० ॥ कच्चिद्राजानं धृतराष्ट्रं सपुत्रं समेत्याहुः कुरवः सर्व एव। कच्चिद् दृष्ट्वा दस्युसङ्घान् समेतान् स्मरन्ति पार्थस्य युधां प्रणेतुः ॥ २१ ॥ मौर्वीं-भुजाग्रप्रहितान् स्म तात दोधूयमानेन धनुर्गुणेन। गाण्डीवमुक्तान् स्तनयित्नु घोषानजिह्मगान् कच्चिदनुस्मरन्ति ॥ २२ ॥ न चापश्यं कच्चिदहं पृथिव्यां योधं समं वाधिकमर्जुनेन। यस्यैकषष्टि-र्निशितास्तीक्ष्णधाराः सुवाससः सम्मतो हस्तवापः ॥ २३ ॥ गदा-पाणिर्भीमसेनस्तरस्वी प्रवेपयञ्छत्रुसङ्घाननीके। नागः प्रभिन्न इव नड्वलेषु चङ्क्रम्यते कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २४ ॥ माद्रीपुत्रः सह-देवः कलिङ्गान् समागतानजयद्दन्तकूरे। वामेनास्यन् दक्षिणे-नैव यो वै महाबलं कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २५ ॥ पुरा जेतुं नकुलः प्रेषितोऽयं शिवीं स्त्रिगर्त्तान् सञ्जय पश्यतस्ते। दिशं प्रतीचीं वशमानयन्मे माद्रीसुतं कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २६ ॥ पराभवो द्वैत-वने य आसीद्दुर्मन्त्रिते घोषयात्रागतानाम्। यत्र मन्दाञ्छत्रुवशं प्रयातानमोचयद्भीमसेनो जयश्च ॥ २७ ॥ अहं पश्चादर्जुनमभ्य-रक्षं माद्रीपुत्रौ भीमसेनोऽप्यरक्षत्। गाण्डीवभृच्छत्रुसङ्घानुदस्य स्वस्त्यागमत् कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २८ ॥ न कर्मणा साधुनैकेन नूनं सुखं शक्यं वै भवतीह सञ्जय। सर्वात्मना परिजेतुं वयञ्चेन्न शक्नुमो धृतराष्ट्रस्य पुत्रम् ॥ १९ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सञ्जययानपर्व्वणि युधिष्ठिरप्रश्ने द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

सञ्जय उवाच। यथात्थ मे पाण्डव तत्तथैव कुरून् कुरु-श्रेष्ठजनञ्च पृच्छसि। अनामयास्तात मनस्विनस्ते कुरुश्रेष्ठान्

पृच्छसि पार्थ यांस्त्वम् ॥ १ ॥ सन्त्येव वृद्धाः साधवो धार्त्तराष्ट्रे
सन्त्येव पापाः पाण्डव तस्य विद्धि । दद्याद्रिपुभ्योऽपि हि धार्त्त-
राष्ट्रः कुतो दायाल्लोपयेद्ब्राह्मणानाम् ॥ २ ॥ यद्युष्माकं वर्त्तते-
ऽसौ न धर्म्यमद्रुग्धेषु द्रुग्धवत्तन्न साधु । मित्रध्रुक् स्याद्धृतराष्ट्रः
सपुत्रो युष्मान् द्विषन् साधुवृत्तानसाधुः ॥ ३ ॥ न चानुजानाति
भृशञ्च तप्यते शोचत्यन्तः स्थविरोऽजातशत्रो । शृणोति हि ब्राह्म-
णानां समेत्य मित्रद्रोहः पातकेभ्यो गरीयान् ॥ ४ ॥ स्मरन्ति
तुभ्यं नरदेव संयुगे युद्धे च जिष्णोश्च युधां प्रणेतुः । समुत्कृष्टे
दुन्दुभिशङ्खशब्दे गदापाणिं भीमसेनं स्मरन्ति ॥ ५ ॥ माद्रीसुतौ
चापि रणाजिरेषु सर्वा दिशः सम्पतन्तौ स्मरन्ति । सेनां वर्षन्तौ
शरवर्षैरजस्रं महारथौ समरे दुष्प्रकम्प्यौ ॥ ६ ॥ न त्वेव मन्ये
पुरुषस्य राजन्ननागतं ज्ञायते यद्भविष्यम् । त्वञ्चेत्तथा सर्वधर्मो-
पपन्नः प्राप्तः क्लेशं पाण्डव कृच्छ्ररूपम् ॥ ७ ॥ त्वमेवैतत् सर्वमतश्च
भूयः समाक्ष्याः प्रज्ञयाजातशत्रो । न कामार्थं सन्त्यजेयुर्हि
धर्मं पाण्डोः सुताः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ॥ ८ ॥ त्वमेवैतत् प्रज्ञया-
जातशत्रो शमीकुर्य्या येन शर्माप्नुयुस्ते । धार्त्तराष्ट्राः पाण्डवाः
सृञ्जयाश्च ये चाप्यन्ये सन्निकृष्टा नरेन्द्राः ॥ ९ ॥ यन्माब्रवीद्धृत-
राष्ट्रो निशायामजातशत्रो वचनं पिता ते । सहामात्यः सह-
पुत्रश्च राजन् समेत्य तां वाचमिमां निबोध ॥ १० ॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि सञ्जयवाक्ये
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । समागताः पाण्डवाः सृञ्जयाश्च जनार्दनो
युयुधानो विराटः यत्ते वाक्यं धृतराष्ट्रानुशिष्टं गावल्गणे ब्रूहि
तत् सूतपुत्र ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच। अजातशत्रुञ्च वृकोदरञ्च धनञ्जयं माद्रवती-
सुतौ च। आमन्त्रये वासुदेवञ्च शौरिं युयुधानं चेकितानं विराटम्
॥ १ ॥ पाञ्चालानामधिपञ्चैव वृद्धं धृष्टद्युम्नं पार्षतं याज्ञसेनिम्।
सर्वे वाचं शृणुतेमां मदीयां वक्ष्यामि यां भूतिमिच्छन् कुरूणाम्
॥२॥ शमं राजा धृतराष्ट्रोऽभिनन्दन्नयोजयत्त्वरमाणो रथं मे।
सभ्रातृपुत्रस्वजनस्य राज्ञस्तद्रोचतां पाण्डवानां शमोऽस्तु ॥ ३ ॥
सर्वैर्धर्मैः समुपेतास्तु पार्थाः संस्थानेन मार्द्दवेनार्जवेन। कुले
जाता ह्यनृशंसा वदान्या ह्रीनिषेवाः कर्मणां निश्चयज्ञाः ॥ ४ ॥
न युज्यते कर्म युष्मासु हीनं सत्त्वं हि वस्तादृशं भीमसेनाः।
उद्भासते ह्यञ्जनबिन्दुवत्तच्छुभ्रे वस्त्रे यद्भवेत् किल्विषं वः ॥ ५ ॥
सर्वक्षयो दृश्यते यत्र कृत्स्नः पापोदयो निरयोऽभावसंस्थः। क-
स्तत्र कुर्य्याज्जातु कर्म प्रजानन् पराजयो यत्र समो जयश्च ॥ ६ ॥
ते वै धन्या यैः कृतं ज्ञातिकार्य्यं ते वै पुत्राः सुहृदो बान्धवाश्च।
उपक्रुष्टं जीवितं सन्त्यजेयुर्यतः कुरूणां नियतो वै भवः स्यात् ॥७॥
ते चेत् कुरूननुशास्य पार्था निर्णीय सर्वान् द्विषतो निगृह्य।
समञ्च वस्तज्जीवितं मृत्युना स्याद्यज्जीवध्वं ज्ञातिवधेन साधु ॥ ८ ॥
को ह्येव युष्मान् सह केशवेन सचेकितानान् पार्षतबाहुगुप्तान्।
ससात्यकीन् विषहेतेह जेतुं लब्ध्वापि देवान् सचिवानपीन्द्रः ॥ ९ ॥
को वा कुरून् द्रोणभीष्माभिगुप्तानश्वत्थाम्ना शल्यकृपादिभिश्च।
रणे विजेतुं विषहेत राजन् राधेयगुप्तान् सह भूमिपालैः ॥ १० ॥
महद्बलं धार्त्तराष्ट्रस्य राज्ञः को वै शक्तो हन्तुमक्षीयमाणः।
सोऽहं जये चैव पराजये च निःश्रेयसं नाधिगच्छामि किञ्चित्
॥ ११ ॥ कथं कथं हि नीचा इव दौष्कुलेया निर्धर्मार्थं कर्म कुर्य्युश्च
पार्थाः। सोऽहं प्रसाद्य प्रणतो वासुदेवं पाञ्चालानामधिपं चैव
वृद्धम् ॥ १२ ॥ कृताञ्जलिः शरणं वः प्रपद्ये कथं स्वस्ति स्यात्
कुरुसृञ्जयानाम्। न ह्येवमेवं वचनं वासुदेवो धनञ्जयो वा जातु

किञ्चिन्न कुर्य्यात् ॥ १३ ॥ प्राणान् ददौ याच्यमानः कुतोऽन्य-
देतद्विद्वत् साधनार्थं ब्रवीमि। एतद्वा भीष्मपुरोगमस्य मतं
यद्व शान्तिरिहोत्तमा स्यात् ॥ १४ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सञ्जययानपर्व्वणि सञ्जयवाक्ये
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच। कां नु वाचं सञ्जय मे शृणोषि युद्धैषिणीं
येन युद्धाद्बिभेषि। अयुद्धं वै तात युद्धाद्गरीयः कस्तल्लब्ध्वा जातु
युध्येत सूत ॥ १ ॥ अकुर्वतश्चेत् पुरुषस्य सञ्जय सिध्येत सङ्कल्पो
मनसा यं यमिच्छेत्। न कर्म्म कुर्य्याद्विदितं वै ममैतदन्यत्र युद्धाद्बहु
यल्लघीयः ॥ २ ॥ कुतो युद्धं जातु नरोऽवगच्छेत् को दैव-
शप्तो हि वृणीत युद्धम्। सुखैषिणः कर्म्म कुर्व्वन्ति पार्था धर्म्माद-
हीनं यच्च लोकस्य पथ्यम् ॥ ३ ॥ धर्म्मोदयं सुखमाशंसमानाः
कृच्छ्रोपायं तत्त्वतः कर्म्म दुःखम्। सुखं प्रेप्सुर्व्विजिघांसुश्च दुःखं
य इन्द्रियाणां प्रीतिवशानुगामी ॥ ४ ॥ कामाभिध्या स्वशरीरं
दुनोति यया प्रमुक्तो न करोति दुःखम्। यथेध्यमानस्य समिद्ध-
तेजसो भूयो वलं वर्द्धते पावकस्य ॥ ५ ॥ कामार्थलाभेन तथैव
भूयो न तृप्यते सर्पिषेवाग्निरिद्धः। सम्पश्येमं भोगचयं महान्तं
सहास्माभिर्धृतराष्ट्रस्य राज्ञः ॥ ६ ॥ नाश्रेयानीश्वरो विग्रहाणां
नाश्रेयान् वै गीतशब्दं शृणोति। नाश्रेयान् वै सेवते माल्यगन्धान्
चाप्यश्रेयाननुलेपनानि ॥ ७ ॥ नाश्रेयान् वै प्रावारान् सन्निवस्ते
कथं तस्मात् संप्रणुदेत् कुरुभ्यः। अत्रैव स्यादबुधस्यैष कामः
प्रायः शरीरे हृदयं दुनोति ॥ ८ ॥ स्वयं राजा विषमस्थः परेषु
सामर्थ्यमन्विच्छति तन्न साधु। यथात्मनः पश्यति वृत्तमेव तथा
परेषामपि सोऽभ्युपैतु ॥ ९ ॥ आसन्नमग्निन्तु निदाघकाले गम्भीर-

कक्षे गहने विसृज्य। यथा वृहं वायुवशेन शोचेत् क्षेमं मुमुक्षुः शिशिरव्यपाये ॥ १० ॥ आहैश्वर्य्यो धृतराष्ट्रोऽद्य राजा लालप्यते सञ्जय कस्य हेतोः। प्रगृह्य दुर्बुद्धिमनार्ज्जवे रतं पुत्रं मन्दं मूढ़-ममन्त्रिणन्तु ॥ ११ ॥ अनाप्तवच्चाप्ततमस्य वाचः सुयोधनो विदुर-स्यवमन्य। सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषी सम्बुध्यमानो विश-तेऽधर्ममेव ॥ १२ ॥ मेधाविनं ह्यर्थकामं कुरूणां वहुश्रुतं वाग्मिनं शीलवन्तम्। स तं राजा धृतराष्ट्रः कुरुभ्यो न सस्मार विदुरं पुत्रकाम्यात् ॥ १३ ॥ मानघ्नस्यासौ मानकामस्य चेर्षोः संर-म्भिणश्चार्थधर्मातिगस्य। दुर्भाषिणो मन्युवशानुगस्य कामात्मनो दौर्हृदैर्भावितस्य ॥ १४ ॥ अनेयस्याश्रेयसो दीर्घमन्योर्मित्रद्रुहः सञ्जय पापबुद्धेः। सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषी प्रपश्यमानः प्राजहाद्धर्मकामौ ॥ १५ ॥ तदैव मे सञ्जय दीव्यतोऽभून्मतिः कुरूणामागतः स्यादभावः। काव्यां वाचं विदुरो भाषमाणो न विन्दते यद्धृतराष्ट्रात् प्रशंसाम् ॥ १६ ॥ क्षत्तुर्यदा नान्ववर्त्तन्त बुद्धिं कृच्छ्रं कुरून् सूत तदाभ्याजगाम। यावत् प्रज्ञामन्ववर्त्तन्त तस्य तावत्तेषां राष्ट्रवृद्धिर्बभूव ॥ १७ ॥ तदर्थलुब्धस्य निबोध मेऽद्य ये मन्त्रिणो धार्त्तराष्ट्रस्य सूत। दुःशासनः शकुनिः सूत-पुत्रो गावल्गणे पश्य सम्मोहमस्य ॥ १८ ॥ सोऽहं न पश्यामि परीक्षमाणः कथं स्वस्ति स्यात् कुरुसृञ्जयानाम्। आत्तैश्वर्य्यो धृतराष्ट्रः परेभ्यः प्रव्राजिते विदुरे दीर्घदृष्टौ ॥ १९ ॥ आशंसते वै धृतराष्ट्रः सपुत्रो महाराज्यमसपत्नं पृथिव्याम्। तस्मिन् शमः केवलो नोपलभ्यः सर्वं स्वकं मद्गतं मन्यतेऽर्थम् ॥ २० ॥ यत्तत् कर्णो मन्यते पारणीयं युद्धे गृहीतायुधमर्जुनं वै। आसंश्च युद्धानि पुरा महान्ति कथं कर्णो नाभवद्द्वीप एषाम् ॥ २१ ॥ कर्णश्च जानाति सुयोधनश्च द्रोणश्च जानाति पितामहश्च। अन्ये च ये कुरवस्तत्र सन्ति यथार्ज्जुनान्नास्त्यपरो धनुर्द्धरः ॥ २२ ॥ जानन्त्ये-

तत् कुरवः सर्व्व एव ये चाप्यन्ये भूमिपालाः समेताः। दुर्य्योधन राज्यमिहाभवद्यथा अरिन्दमे फाल्गुने विद्यमाने ॥ २३ ॥ तेनानुबन्धं मन्यते धार्त्तराष्ट्रः शक्यं हर्त्तुं पाण्डवानां ममत्वम्। किरीटिना तालमात्रायुधेन तद्वेदिना संयुगं तत्र गत्वा ॥ २४ ॥ गाण्डीवविस्फारितशब्दमाजावशृण्वाना धार्त्तराष्ट्रा ध्रियन्ते। क्रुद्धं न चेदीक्षते भीमसेनं सुयोधनो मन्यते सिद्धमर्थम् ॥ २५ ॥ इन्द्रोऽप्येतन्नोत्सहेत्तात हर्त्तुमैश्वर्य्यं नो जीवति भीमसेने। धनञ्जये नकुले चैव सूत तथा वीरे सहदेवे सहिष्णौ ॥ २६ ॥ स चेदेतां प्रतिपद्यते बुद्धिं वृद्धो राजा सह पुत्रेण सूत। एवं रणे पाण्डवकोपदग्धा न नश्येयुः सञ्जय धार्त्तराष्ट्राः ॥ २७ ॥ जानासि त्वं क्लेशमस्मासु वृत्तं त्वां पूजयन् सञ्जयाहं क्षमेयम्। यच्चास्माकं कौरवैर्भूतपूर्व्वं या नो वृत्तिर्धार्त्तराष्ट्रे तदासीत् ॥ २८ ॥ अद्यापि तत्तत्र तथैव वर्त्ततां शान्तिं गमिष्यामि यथा त्वमात्थ। इन्द्रप्रस्थे भवतु ममैव राज्यं सुयोधनो यच्छतु भारताग्र्यः ॥ २९ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सञ्जययानपर्व्वणि युधिष्ठिरवाक्ये
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

सञ्जय उवाच। धर्म्मनित्या पाण्डव ते विचेष्टा लोके श्रुता दृश्यते चापि पार्थ। महास्रावं जीवितं चाप्यनित्यं सम्पश्य त्वं पाण्डव मा व्यनीनशः ॥ १ ॥ न ते भागं कुरवोऽन्यत्र युद्धात् प्रयच्छेरंस्तुभ्यमजातशत्रो। भैक्ष्यचर्य्यामन्धकवृष्णिराज्ये श्रेयो मन्ये न तु युद्धेन राज्यम् ॥ २ ॥ अल्पकालं जीवितं यन्मनुष्ये महास्रावं नित्यदुःखं चलञ्च। भूयश्च तद्यशसो नानुरूपं तस्मात् पापं पाण्डव मा कृथास्त्वम् ॥ ३ ॥ कामा मनुष्यं प्रसजन्त एते धर्म्मस्य ये विघ्नमूलं नरेन्द्र। पूर्व्वं नरस्तान्मतिमान् प्रणिघ्नन् लोके

प्रशंसां लभतेऽनवन्द्याम् ॥ ४ ॥ निबन्धनी ह्यर्थतृष्णेह पार्थ तामि-
च्छतां बाध्यते धर्म एव । धर्मन्तु यः प्रवृणीते स बुद्धः कामे वृद्धो
हीयतेऽर्थानुरोधात् ॥ ५ ॥ धर्मं कृत्वा कर्मणां तात मुख्यं महा-
प्रतापः सवितेव भाति । हीनो हि धर्म्मेण महीमपीमां लब्ध्वा
नरः सीदति पापबुद्धिः ॥ ६ ॥ वेदोऽधीतश्चरितं ब्रह्मचर्य्यं यज्ञै-
रिष्टं ब्राह्मणेभ्यश्च दत्तम् । परं स्थानं मन्यमानेन भूय आत्मा
दत्तो वर्षपूगं सुखेभ्यः ॥ ७ ॥ सुखप्रिये सेवमानोऽतिवेलं योगा-
भ्यासे यो न करोति कर्म । वित्तक्षये हीनसुखोऽतिवेलं दुःखं
शेते कामवेगप्रणुन्नः ॥ ८ ॥ एवं पुनर्ब्रह्मचर्य्याप्रसक्तो हित्वा धर्मं
यः प्रकरोत्यधर्मम् । अश्रद्दधत् परलोकाय मूढ़ो हित्वा देहं
तप्यते प्रेत्य मन्दः ॥ ९ ॥ न कर्मणां विप्रणाशोऽस्त्यमत्र पुण्यानां
वाप्यथवा पापकानाम् । पूर्वं कर्त्तुर्गच्छति पुण्यपापं पश्चाच्चैनमनु-
यात्येव कर्त्ता ॥ १० ॥ न्यायोपेतं ब्राह्मणेभ्यो यदन्नं श्रद्धापूतं
गन्धरसोपपन्नम् । अन्वाहार्य्येषूत्तमदक्षिणेषु तथारूपं कर्म
विख्यायते ते ॥ ११ ॥ इह चैवे क्रियते पार्थ कार्य्यं न वै किञ्चित्
क्रियते प्रेत्य कार्य्यम् । त्वया कृतं पारलोक्यञ्च कर्म पुण्यं महत्
सद्भिरतिप्रशस्तम् ॥ १२ ॥ जहाति मृत्युञ्च जरां भयञ्च क्षुत्-
पिपासे मनसश्चाप्रियाणि । न कर्त्तव्यं विद्यते तत्र किञ्चिदन्यत्र
वै चेन्द्रियप्रीणनाद्धि ॥ १३ ॥ एवं रूपं कर्मफलं नरेन्द्र मात्रावता
हृदयस्य प्रियेण । स क्रोधजं पाण्डव हर्षजञ्च लोकावुभौ मा
प्रहासीश्चिराय ॥ १४ ॥ अन्तं गत्वा कर्मणां मा प्रजह्याः सत्यं
दमञ्चार्ज्जवमानृशंस्यम् । अश्वमेधं राजसूयं स चेष्ट्वा पापस्यान्तं
कर्मणां मा पुनर्गाः ॥ १५ ॥ तच्चेदेवं द्वेषरूपेण पार्थाः करिष्यध्वं
कर्म पापं चिराय । निवसध्वं वर्षपूगान् वनेषु दुःखं वासं पाण्डवा
धर्म एव ॥ १६ ॥ अप्रव्रज्ये मा स्म हित्वा पुरस्तादात्माधीनं यद्-
बलं ह्येतदासीत् । नित्यञ्च वश्याः सचिवास्तवेमे जनार्द्दनो युयु-

धानश्च वीरः ॥ १७ ॥ मत्स्यो राजा रुक्मरथः सपुत्रः प्रहारिभिः
सह पुत्रैर्विराटः । राजानश्च ये विजिताः पुरस्तात्त्वामेव ते
संश्रयेयुः समस्ताः ॥ १८ ॥ महासहायः प्रतपन् बलस्थः पुरस्कृतो
वासुदेवार्जुनाभ्याम् । वरान् हनिष्यन् द्विषतो रङ्गमध्ये व्यनेष्यथा
धार्त्तराष्ट्रस्य दर्पम् ॥ १९ ॥ बलं कस्माद्वर्द्धयित्वा परस्य निजान्
कस्मात् कर्षयित्वा सहायान् । निरुष्य कस्माद्वर्षपूगान् वनेषु
युयुत्ससे पाण्डव हीनकालम् ॥ २० ॥ अप्राज्ञो वा पाण्डव युध्य-
मानो धर्मज्ञो वा भूतिमयोऽभ्युपैति । प्रज्ञावान् वा बुध्यमानोऽपि
धर्मं संरम्भाद्वा सोऽपि भूतेरपैति ॥ २१ ॥ नाधर्मे ते धीयते
पार्थ बुद्धिर्न संरम्भात् कर्म चकर्थ पापम् । अथो किं तत् कारणं
यस्य हेतोः प्रज्ञाविरुद्धं कर्म चिकीर्षसीदम् ॥ २२ ॥ अव्याधिजं
कटुकं शीर्षरोगि यशोमुषं पापफलोदयञ्च । सतां पेयं यन्न
पिबन्त्यसन्तो मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य ॥ २३ ॥ पापानुबन्धं
को नु तं कामयीत क्षमैव ते ज्यायसी नोत भोगाः । यत्र भीष्मः
शान्तनवो हतः स्याद्यत्र द्रोणः सहपुत्रो हतः स्यात् ॥ २४ ॥ कृपः
शल्यः सौमदत्तिर्विकर्णो विविंशतिः कर्णदुर्य्योधनौ च । एतान्
हत्वा कीदृशं तत् सुखं स्याद्यद्विन्देथास्तदनुब्रूहि पार्थ ॥ २५ ॥
लब्ध्वापीमां पृथिवीं सागरान्तां जरामृत्यू नैव हि त्वं प्रजह्याः ।
प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राजन्नेवं विद्वन्नैव युद्धं कुरु त्वम् ॥ २६ ॥
अमात्यानां यदि कामस्य हेतोरेवं युक्तं कर्म चिकीर्षसि त्वम् ।
अपक्रामेः संप्रदायैव तेषां मागास्त्वं वै देवयानात् पथोऽद्य ॥ २७ ॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि सञ्जयवाक्ये
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच। असंशयं सञ्जय सत्यमेतद्धर्मो वरः कर्म्मणां यत्त्वमात्थ। ज्ञात्वा तु मां सञ्जय गर्हयेस्त्वं यदि धर्मं यद्यधर्मं चरेयम् ॥ १ ॥ यत्राधर्मो धर्मरूपाणि धत्ते धर्मः कृत्स्नो दृश्यतेऽधर्म्मरूपः। विभ्रद्धर्मो धर्मरूपं तथा च विद्वांसस्तं सम्प्रपश्यन्ति बुद्धा ॥ २ ॥ एवं तथैवापदि लिङ्गमेतद्धर्माधर्मौ नित्यवृत्ती भजेताम्। आद्यं लिङ्गं यस्य तस्य प्रमाणमापद्धर्मं सञ्जय तन्निबोध ॥ ३ ॥ असत्यामापदि कर्म्मणि वर्त्तमानो विकर्म्मस्थः सञ्जय गर्हयेत तम्। लुप्तायान्तु प्रकृतौ येन कर्म निष्पादयेत्तत् परीप्सेद्विहीनः ॥ ४ ॥ प्रकृतिस्थश्चापदि वर्त्तमान उभौ गर्ह्यौ भवतः सञ्जयैतौ। अविनाशमिच्छतां ब्राह्मणानां प्रायश्चित्तं विहितं यद्विधात्रा ॥ ५ ॥ सम्पश्येथाः कर्म्मसु वर्त्तमानान् विकर्म्मस्थान् सञ्जय गर्हयेस्त्वम्। मनीषिणां सत्त्वविच्छेदनाय विधीयते सत्सु वृत्तिः सदैव ॥ ५ ॥ अब्राह्मणाः सन्ति तु ये न वैद्याः सर्वोच्छेदं साधु मन्येत तेभ्यः। तदर्थानः पितरो ये च पूर्वे पितामहा ये च तेभ्यः परेऽन्ये ॥ ७ ॥ प्रज्ञैषिणो ये च हि कर्म कुर्य्युर्नान्यं ततो नास्तिकोऽस्मीति मन्ये। यत् किञ्चनेदं वित्तमस्यां पृथिव्यां यद्देवानां त्रिदशानां परं यत् ॥ ८ ॥ प्राजापत्यं त्रिदिवं ब्रह्मलोकं नाधर्मतः सञ्जय कामयेयम्। धर्म्मेश्वरः कुशलो नीतिमांश्चाप्युपासिता ब्राह्मणानां मनीषी ॥ ९ ॥ नानाविधांश्चैव महाबलांश्च राज्ञो विजानन्ननुशास्ति कृष्णः। यदि ह्यहं विसृजन् स्यामगर्ह्यो युध्यमानो यदि जह्यां स्वधर्मम् ॥ १० ॥ महायशाः केशवस्तद्ब्रवीतु वासुदेवस्तूभयोरर्थकामः। शैनेयाश्चेदयश्चान्धकाश्च वार्ष्णेयभोजाः कुकुराः सृञ्जयाश्च ॥ ११ ॥ उपासीना वासुदेवस्य बुद्धिं निगृह्य शत्रून् सुहृदो नन्दयन्ति। वृष्ण्यन्धका ह्युग्रसेनादयो वै कृष्णप्रणीताः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ॥ १२ ॥ मनस्विनः सत्यपरायणाश्च महाबला यादवा भोगवन्तः। काश्यो

बभ्रुः प्रियसुत्तमाङ्गतो लब्ध्वा कृष्णं भ्रातरमीप्सितारम् ॥ १३ ॥
यस्मै कामान् वर्षति वासुदेवो ग्रीष्मात्यये मेघ इव प्रजाभ्यः।
ईदृशोऽयं केशवस्तात भूयान् विद्धि ह्येनं कर्मणो निश्चयज्ञम्।
प्रियश्च नः साधुतमश्च कृष्णो नातिक्रमे वचनं केशवस्य ॥ १४ ॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणियुधिष्ठिरवाक्ये
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

वासुदेव उवाच। अविनाशं सञ्जय पाण्डवानामिच्छाम्यहं भूतिमेषां प्रियञ्च। तथा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सूत सदाशंसे बहुपुत्रस्य वृद्धिम् ॥ १ ॥ कामो हि मे सञ्जय नित्यमेव नान्यद्ब्रूयां तान् प्रति शाम्यतेति। राज्ञश्च हि प्रियमेतद्‌दृणोमि मन्ये वै तत् पाण्डवानां समर्थम् ॥ २ ॥ सुदुष्करस्तत्र शमो हि नूनं प्रदर्शितः सञ्जय पाण्डवेन। यस्मिन् गृद्धो धृतराष्ट्रः सपुत्रः कस्मादेषां कलहो नावमूर्च्छेत् ॥ ३ ॥ न त्वं धर्मं विचरं सञ्जयेह मत्तश्च जानासि युधिष्ठिराच्च। अथो कस्मात् संजय पाण्डवस्य उत्साहिनः पूरयतः स्वकर्म ॥ ४ ॥ यथाख्यातमावसतः कुटुम्बं पुरा कस्मात् साधु विलोपमात्थ। अस्मिन् विधौ वर्त्तमाने यथावदुच्चावचा मतयो ब्राह्मणानाम् ॥ ५ ॥ कर्मणाहुः सिद्धिमेके परत्र हित्वा कर्म विद्यया सिद्धिमेके। नाभुञ्जानो भक्ष्यभोज्यस्य तृप्येद्विद्वानपीह विहितं ब्राह्मणानाम् ॥ ६ ॥ या वै विद्याः साधयन्तीह कर्म तासां फलं विद्यते नेतरासाम्। तत्रेह वै दृष्टफलन्तु कर्म पीत्वोदकं शाम्यति तृष्णयार्त्तः ॥ ७ ॥ सोऽयं विधिर्विहितः कर्मणैव सम्वर्त्तते संजय तत्र कर्म। तत्र योऽन्यत् कर्मणः साधु मन्ये मोघं तस्यालपितं दुर्बलस्य ॥ ८ ॥ कर्मणामी भान्ति देवाः परत्र कर्मणैवेह प्लवते मातरिश्वा। अहोरात्रे विदधत् कर्मणैव

अतन्द्रितो शश्वदुदेति सूर्य्यः ॥ ९ ॥ मासार्द्धमासानथ नक्षत्र-
योगानतन्द्रितश्चन्द्रमाश्चाभ्युपैति। अतन्द्रितो दहते जातवेदाः
समिद्धमानः कर्म कुर्वन् प्रजाभ्यः ॥ १० ॥ अतन्द्रिता भारमिमं
महान्तं विभर्त्ति देवी पृथिवी बलेन। अतन्द्रिताः शीघ्रमपो वहन्ति
सन्तर्पयन्त्यः सर्वभूतानि नद्यः ॥ ११ ॥ अतन्द्रितो वर्षति भूरि-
तेजाः सन्नादयन्नन्तरीक्षं दिवञ्च। अतन्द्रितो ब्रह्मचर्य्यं चचार
श्रेष्ठत्वमिच्छन् वलभिद्देवतानाम् ॥ १२ ॥ हित्वा सुखं मनसश्च
प्रियाणि देवः शक्रः कर्मणा श्रैष्ठ्यमाप। सत्यधर्मौ पालयन्नप्र-
मत्तो दमन्तितिक्षां समतां प्रियञ्च ॥ १३ ॥ एतानि सर्वाण्युप-
सेवमान स देवराज्यं मघवान् प्राप मुख्यम्। बृहस्पतिर्ब्रह्मचर्य्यं
चचार समाहितः संशितात्मा यथावत् ॥ १४ ॥ हित्वा सुखं
प्रतिरुध्येन्द्रियाणि तेन देवानामगमद्गौरवं सः। तथा नक्षत्राणि
कर्मणामुत्र भान्ति रुद्रादित्या वसवोऽथापि विश्वे ॥ १५ ॥ यमो
राजा वैश्रवणः कुवेरो गन्धर्वयक्षाप्सरसश्च सूत। ब्रह्मविद्यां
ब्रह्मचर्य्यं क्रियाश्च निषेवमाना ऋषयोऽमुत्र भान्ति ॥ १६ ॥ जान-
न्निमं सर्वलोकस्य धर्मं विप्रेन्द्राणां क्षत्रियाणां विशाञ्च। स कस्मा
त्वं जानतां ज्ञानवान् सन् व्यायच्छसे सञ्जय कौरवार्थे ॥ १७ ॥
आम्नायेषु नित्यसंयोगमस्य तथाश्वमेधे राजसूये च विद्धि। संयु-
ज्यते धनुषा वर्मणा च हस्त्यश्वपृष्ठे रथप्रस्थेषु भूयः ॥ १८ ॥ ते
चेदिमे कौरवाणामुपायमवगच्छेयुरवधेनैव पार्थाः। धर्मत्राणं
पुण्यमेषां कृतं स्यादार्य्ये वृत्ते भीमसेनं निगृह्य ॥ १९ ॥ ते चेत्
पित्र्ये कर्मणि वर्त्तमाना आपद्येरन् दिष्टवशेन मृत्युम्। यथा शक्त्या
पूरयन्तः स्वकर्म तदप्येषां निधनं स्यात् प्रशस्तम् ॥ २० ॥ उताहो
त्वं मन्यसे शान्यमेव राज्ञां युद्धे वर्त्तते धर्मतन्त्रम्। अयुद्धे वा
वर्त्तते धर्मतन्त्रं तथैव ते वाचमिमां शृणोमि ॥ २१ ॥ चातुर्वर्ण्यस्य
प्रथमं विभागमवेक्ष्य त्वं सञ्जय स्वञ्च कर्म। निशम्याथो पाण्डवानां

स्वकर्म प्रशंस वा निन्द वा या मतिस्ते ॥ २२ ॥ अधीयीत ब्राह्मणो वै यजेत दद्यादियात्तीर्थमुख्यानि चैव। अध्यापयेद्याजयेच्चापि याज्यान् प्रतिग्रहान् वा विदितात् प्रतीच्छेत् ॥ २३ ॥ तथा राजन्यो रक्षणं वै प्रजानां कृत्वा धर्मेणाप्रमत्तोऽथ दत्त्वा। यज्ञै-रिष्ट्वा सर्ववेदानधीत्य दारान् कृत्वा पुण्यकृदावसेद् गृहान् ॥ २४ ॥ स धर्मात्मा धर्ममधीत्य पुण्यं यदिच्छया व्रजति ब्रह्मलोकम्। वैश्योऽधीत्य कृषिगोरक्षपण्यैर्वित्तं चिन्वन् पालयन्नप्रमत्तः ॥२५॥ प्रियं कुर्वन् ब्राह्मणक्षत्रियाणां धर्मशीलः पुण्यकृदावसेद् गृहान्। परिचर्य्या वन्दनं ब्राह्मणानां नाधीयीत प्रतिषिद्धोऽस्य यज्ञः ॥२६॥ नित्योत्थितो भूतयेऽतन्द्रितः स्यादेवं स्मृतः शूद्रधर्मः पुराणः। एतान् राजा पालयन्नप्रमत्तो नियोजयन् सर्ववर्णान् स्वधर्मे ॥२७॥ अकामात्मा समवृत्तिः प्रजासु नाधार्मिकाननुरुध्येत कामान्। श्रेयांस्तस्माद्यदि विद्येत कश्चिदभिज्ञातः सर्वधर्मोपपन्नः ॥ २८ ॥ स तं दुष्टमनुशिष्यात् प्रजानामेतद्बुध्येन्न च तस्मिन्नसाधुः। यदा गृध्येत् परभूतौ नृशंसो विधिप्रकोपाद्बलमाददानः ॥ २९ ॥ ततो राज्ञां समभवद्युद्धमेतत्तत्र जातं वर्म शस्त्रं धनुश्च। इन्द्रेणेत-द्दस्युवधाय कर्म उत्पादितं वर्म शस्त्रं धनुश्च ॥ ३० ॥ तत्र पुण्यं दस्युवधेन लभ्यते सोऽयं दोषः कुरुभिस्तीव्ररूपः। अधर्मज्ञैर्धर्म-मबुध्यमानैः प्रादुर्भूतः सञ्जय तन्न साधु ॥ ३१ ॥ तत्र राजा धृत-राष्ट्रस्य पुत्रो धर्म्यं हरन् पाण्डवानामकस्मात्। नावेक्षते राज-धर्मं पुराणं तदन्वयाः कुरवः सर्व एव ॥ ३२ ॥ स्तेनो हरेद्यत्र धनं ह्यदृष्टः प्रसह्य वा यत्र हरेत दृष्टः। उभौ गर्ह्यौ भवतः सञ्जयैतौ किं वै पृथक्त्वं धृतराष्ट्रस्य पुत्रे ॥ ३३ ॥ सोऽयं लोभा-न्मन्यते धर्ममेतं यमिच्छति क्रोधवशानुगामी। भागः पुनः पाण्ड-वानां निविष्टस्तन्नो कस्मादाददीरन् परे वै ॥ ३४ ॥ अस्मिन् पदे युध्यतां नो वधोऽपि श्लाघ्यः पित्र्यं परराज्याद्विशिष्टम्। एतान्

धर्म्मान् कौरवाणां पुराणानाचक्षीथाः सञ्जय राजमध्ये ॥ ३५ ॥
ये ते मन्दा मृत्युवशाभिपन्नाः समानीता धार्त्तराष्ट्रेण मूढ़ा । इदं
पुनः कर्म पापीय एव सभामध्ये पश्य वृत्तं कुरूणाम् ॥ ३६ ॥
प्रियां भार्य्यां द्रौपदीं पाण्डवानां यशस्विनीं शीलवृत्तोपपन्नाम् ।
यदुपैचन्त कुरवो भीष्ममुख्याः कामानुगेनोपरुद्धां रुदन्तीम् ॥ ३७॥
तांश्चेत्तदा ते सकुमारवृद्धा अवारयिष्यन् कुरवः समेताः । मम
प्रियं धृतराष्ट्रोऽकरिष्यत् पुत्राणाञ्च कृतमस्याभविष्यत् ॥ ३८ ॥
दुःशासनः प्रातिलोम्यान्निनाय सभामध्ये श्वशुराणाञ्च कृष्णाम् ।
सा तत्र नीता करुणं व्यपेक्ष्य नान्यं चत्तुर्नाथमवाप किञ्चित् ॥३९॥
कार्पण्यादेव सहितास्तत्र भूपा नाशक्नुवन् प्रतिवक्तुं सभायाम् ।
एकः चत्ता धर्म्म्यमर्थं ब्रुवाणो धर्मबुद्ध्या प्रत्युवाचाल्पबुद्धिम् ॥ ४० ॥
अनुक्त्वा तं धर्ममेतं सभायामथेच्छसे पाण्डवस्योपदेष्टुम् । कृष्णा
ह्येतत् कर्म चकार शुद्धं सुदुष्करं तत्र सभां समेत्य ॥ ४१ ॥ येन
कृच्छ्रात् पाण्डवानुज्जहार तथात्मानं नौरिव सागरौघात् । यत्रा-
ब्रवीत् सूतपुत्रः सभायां कृष्णां स्थितां श्वशुराणां समीपे ॥ ४२ ॥
न ते गतिर्विद्यते याज्ञसेनि प्रपद्य दासी धार्त्तराष्ट्रस्य वेश्म ।
पराजितास्ते पतयो न सन्ति पतिं चान्यं भाविनि त्वं वृणीष्व
॥ ४३ ॥ यो बीभत्सोर्हृदये प्रौत आसीदस्थि च्छिन्दन् मर्मघाती
सुघोरः । कर्णाच्छरो वाङ्मयस्तिग्मतेजाः प्रतिष्ठितो हृदये
फाल्गुनस्य ॥ ४४ ॥ कृष्णाजिनानि परिधित्समानान् दुःशासनः
कटुकान्यभ्यभाषत । एते सर्वे षण्ढतिला विनष्टाः चयं गता नरकं
दीर्घकालम् ॥ ४५ ॥ गान्धारराजः शकुनिर्निकृत्या यदब्रवीत्
द्यूतकाले स पार्थम् । पराजितो नकुलः किं तवास्ति कृष्णाया त्वं
दीव्य वै याज्ञसेन्या ॥ ४६ ॥ जानासि त्वं सञ्जय सर्वमेतत् द्यूते
वाक्यं गर्ह्यमेवं यथोक्तम् । स्वयं त्वहं प्रार्थये तत्र गन्तुं समाधातुं
कार्य्यमेतद्विपन्नम् ॥ ४७ ॥ अहापयित्वा यदि पाण्डवार्थं शमं

कुरूणामपि चेत्क्षेमम्। पुण्यञ्च मे स्याच्चरितं महोदयं मुच्चेरंश्च कुरवो मृत्युपाशात् ॥ ४८ ॥ अपि मे वाचं भाषमाणस्य काव्यां धर्म्मारामामर्थवतीमहिंस्राम्। अवेक्षेरन् धार्त्तराष्ट्राः समक्षं मांश्च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ॥ ४९ ॥ अतोन्यथा रथिना फाल्गुनेन भीमेन चैवाहवदंशितेन। परासिक्तान् धार्त्तराष्ट्रांश्च विद्धि प्रदह्यमानान् कर्मणा स्वेन पापान् ॥ ५० ॥ पराजितान् पाण्डवेयांस्तु वाचो रौद्रा रूक्षा भाषते धार्त्तराष्ट्रः। गदाहस्तो भीमसेनोऽप्रमत्तो दुर्य्योधनं स्मारयिता हि काले ॥ ५१ ॥ सुयोधनो मन्युमयो महाद्रुमः स्कन्धः कर्णः शकुनिस्तस्य शाखा। दुःशासनः पुष्पफले समृद्धे मूलं राजा धृतराष्ट्रो मनीषी ॥ ५२ ॥ युधिष्ठिरो धर्म्ममयो महाद्रुमः स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखा। माद्रीसुतौ पुष्पफले समृद्धे मूलन्त्वहं ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च ॥ ५३ ॥ वनं राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो व्याघ्रास्ते वै सञ्जय पाण्डुपुत्राः। मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं मा व्याघ्रा नीनशुर्वनात् ॥ ५४ ॥ निर्वनो वध्यते व्याघ्रो निर्व्याघ्रं छिद्यते वनम्। तस्माद्व्याघ्रो वनं रक्षेद्वनं व्याघ्रञ्च पालयेत् ॥ ५५ ॥ लताधर्म्मा धार्त्तराष्ट्राः शालाः सञ्जय पाण्डवाः। न लता वर्द्धते जातु महाद्रुममनाश्रिता ॥ ५६ ॥ स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्धुमरिन्दमाः। यत् कृत्यं धृतराष्ट्रस्य तत् करोतु नराधिपः ॥ ५७ ॥ स्थिताः शमे महात्मानः पाण्डवा धर्म्मचारिणः। योधाः समर्थास्तद्विद्वन्नाचक्षीथा यथातथम् ॥ ५८ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सञ्जययानपर्व्वणि कृष्णवाक्ये
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

सञ्जय उवाच। आमन्त्रये त्वां नरदेवदेव गच्छाम्यहं पाण्डव स्वस्ति तेऽस्तु। कच्चिन्न वाचा वृजिनं हि किञ्चिदुच्चारितं

मे मनसोऽभिषङ्गात् ॥ १ ॥ जनार्द्दनं भीमसेनार्जुनौ च माद्रीसुतौ सात्यकिं चेकितानम् । आमन्त्र्य गच्छामि शिवं सुखं वः सौम्येन मां पश्यत चक्षुषा नृपाः ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अनुज्ञातः सञ्जय स्वस्ति गच्छ न नः स्मरस्यप्रियं जातु विद्वन् । विद्मश्च त्वां ते च वयञ्च सर्वे शुद्धात्मानं मध्यगतं सभास्थम् ॥ ३ ॥ आप्तो दूतः सञ्जय सुप्रियो मे कल्याणवाक् शीलवांस्तृप्तिमांश्च । न मुह्येस्त्वं सञ्जय जातु मत्या न च क्रुध्येरुच्यमानो दुरुक्तैः ॥ ४ ॥ न मर्म्मगां जातु वक्तासि रूक्षां नापस्रुतिं कटुकां नो तु सुक्ताम् । धर्म्मारामामर्थवतीमहिंस्रामेतां वाचं तव जानीम सूत ॥ ५ ॥ त्वमेव नः प्रियतमोऽसि दूत इहागच्छेद्विदुरो वा द्वितीयः । अभीक्ष्णदृष्टोऽसि पुरा हि नस्त्वं धनञ्जयस्यात्मसमः सखासि ॥ ६ ॥ इतो गत्वा सञ्जय क्षिप्रमेव उपातिष्ठेथा ब्राह्मणान् ये तदर्हाः । विशुद्धवीर्य्यांश्चरणोपपन्नाः कुले जाताः सर्व्वधर्म्मोपपन्नः ॥ ७ ॥ स्वाध्यायिनो ब्राह्मणा भिक्षवश्च तपस्विनो ये च नित्या वनेषु । अभिवाद्या वै मद्वचनेन वृद्धास्तथेतरेषां कुशलं वदेथाः ॥ ८ ॥ पुरोहितं धृतराष्ट्रस्य राज्ञस्तथाचार्य्यान्‌ऋत्विजो ये च तस्य । तैश्च त्वं तात सहितैर्यथार्हं सङ्गच्छेथाः कुशलेनैव सूत ॥ ९ ॥ अश्रोत्रिया ये न वसन्ति वृद्धा मनस्विनः शीलबलोपपन्नः । आशंसन्तोऽस्माकमनुस्मरन्तो यथाशक्तिधर्म्ममात्रां चरन्तः ॥ १० ॥ श्राव्यस्व मां कुशलिनं स्म तेभ्यो ह्यनामयं तात पृच्छेर्जघन्यम् । ये जीवन्ति व्यवहारेण राष्ट्रे ये पालयन्तो निवसन्ति राष्ट्रे ॥ ११ ॥ आचार्य्य इष्टो नयगो विधेयो वेदानभीप्सन् ब्रह्मचर्य्यं चचार । योऽस्त्रं चतुष्पात् पुनरेव चक्रे द्रोणः प्रसन्नोभिवाद्यस्त्वयासौ ॥ १२ ॥ अधीतविद्यश्चरणोपपन्नो योऽस्त्रं चतुष्पात् पुनरेव चक्रे । गन्धर्व्वपुत्रप्रतिमं तरस्विनं तमश्वत्थामानं कुशलं स्म पृच्छेः ॥ १३ ॥ शारद्वतस्याव-

क्षयं स गत्वा महारथस्यास्त्रविदां वरस्य। त्वं मामभीक्ष्णं परि-
कीर्त्तयन् वै कृपस्य पादौ सञ्जय पाणिना स्पृशेः ॥ १४ ॥ यस्मिन्
शौर्य्यमानृशंस्यं तपश्च प्रज्ञा शीलं श्रुतिसत्त्वे धृतिश्च। पादौ
गृहीत्वा कुरुसत्तमस्य भीष्मस्य मां तत्र निवेदयेथाः ॥ १५ ॥ प्रज्ञा-
चक्षुर्यः प्रणेता कुरूणां बहुश्रुतो वृद्धसेवी मनीषी। तस्मै राज्ञे
स्थविरायाभिवाद्य आचक्षीयाः सञ्जय मामरोगम् ॥ १६ ॥ ज्येष्ठ-
पुत्त्रो धृतराष्ट्रस्य मन्दो मूर्खः शठः सञ्जय पापशीलः। प्रशास्ता
वै पृथिवी येन सर्व्वा सुयोधनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ १७ ॥ भ्राता
कनीयानपि तस्य मन्दस्तथाशीलः सञ्जय सोऽपि शश्वत्। महे-
ष्वासः शूरतमः कुरूणां दुःशासनः कुशलं तात वाच्यः ॥ १८ ॥
यस्य कामो वर्त्तते नित्यमेव नान्यः शमाद्भारतानामिति स्म। स
वाह्लिकानामृषभो मनीषी त्वयाभिवाद्यः सञ्जय साधुशीलः ॥ १९ ॥
गुणैरनेकैः प्रवरैश्च युक्तो विज्ञानवान्नैव च निष्ठुरो यः। स्नेहा-
दमर्षं सहते सदैव स सोमदत्तः पूजनीयो मतो मे ॥ २० ॥ अर्ह-
त्तमः कुरुषु सौमदत्तिः स नो भ्राता सञ्जय मत्सखायः। महे-
ष्वासो रथिनामुत्तमोऽर्हः सहामात्यः कुशलं तस्य पृच्छेः ॥ २१ ॥
ये चैवान्ये कुरुमुख्या युवानः पुत्त्राः पौत्रा भ्रातरश्चैव ये नः। यं
यमेषां मन्यसे येन योग्यं तत्तत् प्रोच्यनामयं सूत वाच्याः ॥ २२ ॥
ये राजानः पाण्डवायोधनाय समानीता धार्त्तराष्ट्रेण केचित्।
वशातयः शाल्वकाः केकयाश्च तथाम्बष्ठा ये त्रिगर्त्ताश्च मुख्याः
॥ २३ ॥ प्राच्योदीच्या दाक्षिणात्याश्च शूरास्तथा प्रतीच्याः
पार्व्वतीयाश्च सर्व्वे अनृशंसाः शीलवृत्तोपपन्नास्तेषां सर्व्वेषां कुशल
सूत पृच्छेः ॥ २४ ॥ हस्त्यारोहा रथिनः सादिनश्च पदातय-
श्चार्य्यसङ्घा महान्तः। आख्याय मां कुशलिनं स्म नित्यमनामयं
परिपृच्छेः समग्रान् ॥ २५ ॥ तथा राज्ञो ह्यर्थयुक्तानमात्यान्
दौवारिकान् ये च सेनां नयन्ति। आयव्ययं ये गणयन्ति नित्य-

सर्थांश्च ये महतश्चिन्तयन्ति ॥ २६ ॥ वृन्दारकं कुरुमध्येष्वमूढ़ं महाप्रज्ञं सर्व्वधर्म्मोपपन्नम्। न तस्य युद्धं रोचते वै कदाचित् वैश्यापुत्रं कुशलं तात पृच्छेः ॥ २७ ॥ निकर्त्तने देवने योऽद्वितीयश्छन्नोपधः साधुदेवी मताक्षः। यो दुर्ज्जयो देवितव्येन सङ्ख्ये स चित्रसेनः कुशलं तात वाच्यः ॥ २८ ॥ गान्धारराजः शकुनिः पार्व्वतीयो निकर्त्तने योऽद्वितीयोऽक्षदेवी। मानं कुर्व्वन् धार्त्तराष्ट्रस्य सूत मिथ्याबुद्धेः कुशलं तात पृच्छेः ॥ २९ ॥ यः पाण्डवानेकरथेन वीरः समुत्सहत्यप्रधृष्यान् विजेतुम्। यो मुह्यतां मोहयिताद्वितीयो वैकर्त्तनः कुशलं तस्य पृच्छेः ॥ ३० ॥ स एव भक्तः स गुरुः स भर्त्ता स वै पिता स च माता सुहृच्च। अगाधबुद्धिर्विदुरो दीर्घदर्शी स नो मन्त्री कुशलं तं स्म पृच्छेः ॥ ३१ ॥ वृद्धाः स्त्रियो याश्च गुणोपपन्ना ज्ञायन्ते नः सञ्जय मातरस्ताः। ताभिः सर्व्वाभिः सहिताभिः समेत्य स्त्रीभिः सवृद्धाभिरभिवादं वदेथाः ॥ ३२ ॥ कच्चित् पुत्रा जीवपुत्राः सुसम्यग्वर्त्तन्ते वो वृत्तिमनृशंसरूपाः। इति स्मोक्त्वा सञ्जय ब्रूहि पश्चादजातशत्रुः कुशली सपुत्रः ॥ ३३ ॥ या नो भार्य्याः सञ्जय वेत्थ तत्र तासां सर्व्वासां कुशलं तात पृच्छेः। सुसङ्गुप्ताः सुरभयोऽनवद्याः कच्चिद् गृहानावसथाप्रमत्ताः ॥ ३४ ॥ कच्चिद्वृत्तिं श्वशुरेषु भद्राः कल्याणीं वर्त्तध्वमनृशंसरूपाम्। यथा च स्युः पतयोऽनुकूलास्तथा वृत्तिमात्मनः स्थापयध्वम् ॥ ३५ ॥ या नः स्नुषाः सञ्जय वेत्थ तत्र प्राप्ताः कुलेभ्यश्च गुणोपपन्नाः। प्रजावत्यो ब्रूहि समेत्य ताश्च युधिष्ठिरो वोऽभ्यवदत् प्रसन्नः ॥ ३६ ॥ कन्याः स्वजेथाः सदनेषु सञ्जय अनामयं मद्वचनेन पृष्ट्वा। कल्याणा वः सन्तु पतयोऽनुकूला यूयं पतीनां भवतानुकूलाः ॥ ३७ ॥ अलङ्कृता वस्त्रवत्यः सुगन्धा अबीभत्साः सुखिता भोगवत्यः। लघु यासां दर्शनं वाक् च लघ्वी वेशस्त्रियः कुशलं तात पृच्छेः ॥ ३८ ॥ दास्यः स्युर्या

ये च दासाः कुरूणां तदाश्रया बहवः कुब्जखञ्जाः। आख्याय मां कुशलिनं स्म तेभ्योऽप्यनामयं परिपृच्छेर्जघन्यम् ॥ ३९ ॥ कच्चिद्वृत्तिं वर्त्तते वै पुराणीं कच्चिद्भोगान् धार्त्तराष्ट्रो ददाति। अङ्गहीनान् कृपणान् वामनान् वा यानानृशंस्यो धृतराष्ट्रो बिभर्त्ति ॥ ४० ॥ अन्धांश्च सर्वान् स्थविरांस्तथैव हस्ताजीवा बहवो येऽत्र सन्ति। आख्याय मां कुशलिनं स्म तेभ्योऽप्यनामयं परिपृच्छेर्जघन्यम् ॥ ४१ ॥ मा भैष्ट दुःखेन कुजीवितेन नूनं कृतं परलोकेषु पापम्। निगृह्य शत्रून् सुहृदोऽनुगृह्य वासोभिरन्नेन च वो भरिष्ये ॥ ४२ ॥ सन्त्येव मे ब्राह्मणेभ्यः कृतानि भावीन्यथो नो बत वर्त्तयन्ति। तान् पश्यामि युक्तरूपांस्तथैव तामेव सिद्धिं श्रावयेथा नृपन्तम् ॥ ४३ ॥ ये चानाथा दुर्बलाः सर्वकालमात्मन्येव प्रयतन्तेऽथ मूढ़ाः। तांश्चापि त्वं कृपणान् सर्वथैव अस्मद्वाक्यात् कुशलं तात पृच्छेः ॥ ४४ ॥ ये चाप्यन्ये संश्रिता धार्त्तराष्ट्रान्नानादिग्भ्योऽभ्यागताः सूतपुत्र। दृष्ट्वा तांश्चैवार्हतश्चापि सर्वान् संपृच्छेथाः कुशलं चाव्ययञ्च ॥ ४५ ॥ एवं सर्वानागताभ्यागतांश्च राज्ञो दूतान् सर्वदिग्भ्योऽभ्युपेतान्। पृष्ट्वा सर्वान् कुशलं तांश्च सूत पश्चादहं कुशली तेषु वाच्यः ॥ ४६ ॥ न हीदृशाः सन्त्यपरे पृथिव्यां ये योधका धार्त्तराष्ट्रेण लब्धाः। धर्मस्तु नित्यो मम धर्म एव महाबलः शत्रुनिवर्हणाय ॥ ४७ ॥ इदं पुनर्वचनं धार्त्तराष्ट्रं सुयोधनं सञ्जय श्रावयेथा। यस्ते शरीरे हृदयं दुनोति कामः कुरून् स सपत्नोऽनुशिष्याम् ॥ ४८ ॥ न विद्यते युक्तिरेतस्य काचिन्नैवं विधास्याम यथा प्रियं ते। ददस्व वा शक्रपुरीं ममैव युध्यस्व वा भारतमुख्य वीर ॥ ४९ ॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये
एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। उत सन्तमसन्तं वा बालं वृद्धं च सञ्जय
उतावलं बलीयांसं धाता प्रकुरुते वशे ॥ १ ॥ उत बालाय
पाण्डित्यं पण्डितायोत बालताम्। ददाति सर्व्वमीशानः पुरस्ता-
च्छुक्रमुच्चरन् ॥ २ ॥ बलं जिज्ञासमानस्य आचक्षीथा यथातथम्।
अथ मन्त्रं मन्त्रयित्वा याथातथ्येन हृष्टवत् ॥ ३ ॥ गावल्गणे
कुरून् गत्वा धृतराष्ट्रं महाबलम्। अभिवाद्योपसंगृह्य ततः
पृच्छेरनामयम् ॥ ४ ॥ ब्रूयाश्चैनं त्वमासीनं कुरुभिः परिवारि-
तम्। तवैव राजन् वीर्य्येण सुखं जीवन्ति पाण्डवाः ॥ ५ ॥ तव
प्रसादाद्बालास्ते प्राप्ता राज्यमरिन्दम। राज्ये तान् स्थाप-
यित्वाग्रे नोपेक्षीर्विनशिष्यतः ॥ ६ ॥ सर्व्वमप्येतदेकस्य नालं सञ्जय
कस्यचित्। तात संहत्य जीवामो द्विषतां मा वशं गमः ॥ ७ ॥
तथा भीष्मं शान्तनवं भारतानां पितामहम्। शिरसाभिवदेथा-
स्त्वं मम नाम प्रकीर्त्तयन् ॥ ८ ॥ अभिवाद्य च वक्तव्यस्ततोऽस्माकं
पितामहः। भवता शान्तनोर्वंशो निमग्नः पुनरुद्धृतः ॥ ९ ॥ स
त्वं कुरु तथा तात स्वमतेन पितामह। यथा जीवन्ति ते पौत्राः
प्रीतिमन्तः परस्परम् ॥ १० ॥ तथैव विदुरं ब्रूयाः कुरूणां मन्त्र-
धारिणम्। अयुद्धं सौम्य भाषस्व हितकामो युधिष्ठिरे ॥ ११ ॥
अथ दुर्य्योधनं ब्रूया राजपुत्रममर्षणम्। मध्ये कुरूणामासीन-
मनुनीय पुनः पुनः ॥ १२ ॥ अपापां यदुपैक्षस्त्वं कृष्णामेकां
सभागताम्। तद्दुःखमतितिक्षाम मा वधिष्म कुरूनिति ॥ १३ ॥
एवं पूर्व्वापरान् क्लेशान् तितिक्षन्ते स्म पाण्डवाः। बलीयांसोऽपि
सन्तो यत्तत् सर्व्वं कुरवो विदुः ॥ १४ ॥ यन्नः प्राव्राजयः सौम्य
अजिनैः प्रतिवासितान्। अतितिक्षामहि च तत् मा वधिष्म कुरू-
निति ॥ १५ ॥ यत्तत् कुन्तीमतिक्रम्य कृष्णां केशेष्वधर्षयत्।
दुःशासनस्तेऽनुमते तच्चास्माभिरुपेक्षितम् ॥ १६ ॥ यथोचितं स्वकं
भागं लभेमहि परन्तप। निवर्त्तय परद्रव्यात् बुद्धिं गृद्धां नर-

र्षभ ॥ १७ ॥ शान्तिरेवं भवेद्राजन् प्रीतिश्चैव परस्परम्। राज्यैक-
देशमपि नः प्रयच्छ शमनिच्छताम् ॥ १८॥ कुशस्थलं वृकस्थलं
माकन्दीं वारणावतम्। अवसानं भवेदत्र कञ्चिदेकञ्च पञ्चमम्
॥ १९ ॥ भ्रातॄणां देहि पञ्चानां पञ्च ग्रामान् सुयोधन। शान्ति-
र्नोऽस्तु महाप्राज्ञ ज्ञातिभिः सह सञ्जय ॥ २० ॥ भ्राता भ्रातर-
मन्वेतु पिता पुत्रेण युज्यताम्। स्मयमानाः समायान्तु पाञ्चालाः
कुरुभिः सह ॥ २१ ॥ अक्षतान् कुरुपाञ्चालान् पश्येयमिति कामये।
सर्वे सुमनसस्तात शम्याम भरतर्षभ ॥ २२॥ अलमेव शमायास्मि
तथा युद्धाय सञ्जय। धर्मार्थयोरलञ्चाहं मृदवे दारुणाय च ॥२३॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच। अनुज्ञातः पाण्डवेन प्रययौ सञ्जय-
स्तदा। शासनं धृतराष्ट्रस्य सर्वं कृत्वा महात्मनः ॥ १ ॥ सम्प्राप्य
हास्तिनपुरं शीघ्रमेव प्रविश्य च। अन्तःपुरं समास्थाय द्वाःस्थं
वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ आचक्ष्व धृतराष्ट्राय द्वाःस्थ मां समुपागतम्।
सकाशात् पाण्डुपुत्राणां सञ्जयं मा चिरं कृथाः ॥ ३ ॥ जागर्त्ति
चेदभिवदेस्त्वं हि द्वाःस्थ प्रविशेयं विदितो भूमिपस्य। निवेद्य-
मानात्यधिकं हि मेऽस्ति द्वाःस्थोऽथ श्रुत्वा नृपतिं जगाद ॥ ४ ॥

द्वाःस्थ उवाच। सञ्जयोऽयं भूमिपते नमस्ते दिदृक्षया द्वार-
मुपागतस्ते। प्राप्तो दूतः पाण्डवानां सकाशात् प्रशाधि राजन्
किमयं करोतु ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। आचक्ष्व मां सुखिनं कल्यमस्मै प्रवेश्यतां
स्वागतं सञ्जयाय। न हि चाहमेतस्य भवाम्यकल्यः स मे कस्मा-
द्द्वारि तिष्ठेत सक्तः ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः प्रविश्यानुमते नृपस्य महद्वेश्म प्राज्ञशूरार्य्यगुप्तम्। सिंहासनस्थं पार्थिवमाससाद वैचित्रवीर्य्यं प्राञ्जलिः सूतपुत्रः॥ ७॥

संजय उवाच। संजयोऽहं भूमिपते नमस्ते प्राप्तोऽस्मि गत्वा नरदेव पाण्डवान्। अभिवाद्य त्वां पाण्डुपुत्रो मनस्वी युधिष्ठिरः कुशलं चान्वपृच्छत्॥ ८॥ स ते पुत्रान् पृच्छति प्रीयमाणः कच्चित् पुत्रैः प्रीतसे नप्तृभिश्च। तथा सुहृद्भिः सचिवैश्च राजन् ये चापि त्वामुपजीवन्ति तैश्च॥ ९॥

धृतराष्ट्र उवाच। अभिनन्द्य त्वां तात वदामि सञ्जय अजातशत्रुञ्च सुखिनं पार्थम्। कच्चित् स राजा कुशली सपुत्रः सहामात्यः सानुजः कौरवाणाम्॥ १०॥

सञ्जय उवाच। सहामात्यः कुशली पाण्डुपुत्रो बुभूषते यच्च तेऽग्रे मनोऽभूत्। निर्णिक्तधर्मार्थकरो मनस्वी बहुश्रुतो दृष्टिमान् शीलवांश्च॥ ११॥ परो धर्मः पाण्डवस्यानृशंस्यं धर्मः परो वित्तचयान्मतोऽस्य। सुखप्रिये धर्महीनेऽनपार्थेनुरुध्यते भारत तस्य बुद्धिः॥ १२॥ परप्रयुक्तः पुरुषो विचेष्टते सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा। इमं दृष्ट्वा नियमं पाण्डवस्य मन्ये परं कर्म दैवं मनुष्यात्॥ १३॥ इमञ्च दृष्ट्वा तव कर्मदोषं पापोदर्कं घोरमवर्णरूपम्। यावत् परः कामयतेऽतिवेलं तावन्नरोऽयं लभते प्रशंसाम्॥ १४॥ अजातशत्रुस्तु विहाय पापं जीर्णां त्वचं सर्प इवासमर्थाम्। विरोचतेऽहार्य्यवृत्तेन धीरो युधिष्ठिरस्त्वयि पापं विसृज्य॥ १५॥ हन्तात्मनः कर्म निबोध राजन् धर्मार्थयुक्तादार्य्यवृत्तादपेतम्। उपक्रोशं चेह गतोऽसि राजन् भूयश्च पापं प्रसजेदमुत्र॥ १६॥ स त्वमर्थं संशयितं विना तैराशंससे पुत्रवशानुगोऽस्य। अधर्मशब्दश्च महान् पृथिव्यां नेदं कर्म त्वत्समं भारताग्र्य॥ १७॥ हीनप्रज्ञो दौष्कुलेयो नृशंसो दीर्घवैरी

क्षत्रविद्यास्वधीरः। एवं धर्मानापदः संश्रयेयुर्हीनो वीर्य्ये यश्च भवेदशिष्टः ॥ १८ ॥ कुले जातो बलवान् यो यशस्वी बहुश्रुतः सुखजीवी जितात्मा। धर्माधर्मौ ग्रथितौ यो बिभर्त्ति स ह्यस्य दिष्टस्य वशादुपैति ॥ १९ ॥ कथं हि मन्त्राग्र्यधरो मनीषी धर्मार्थयोरापदि संप्रणेता। एवमुक्तः सर्वमन्त्रैरहीनो नरो नृशंसं कर्म कुर्य्यादमूढः ॥ २० ॥ तव ह्यमी मन्त्रविदः समेत्य समासते कर्मसु नित्ययुक्ताः। तेषामयं बलवान्निश्चयश्च कुरुक्षयो नियमेनोदपादि ॥ २१ ॥ अकालिकं कुरवो नाभविष्यन् पापेन चेत् पापमजातशत्रुः। इच्छेज्जातु त्वयि पाप विसृज्य निन्दा चेयं तव लोकेऽभविष्यत् ॥ २२ ॥ किमन्यत्र विषयादीश्वराणां यत्र पार्थः परलोकं स्म द्रष्टुम्। अत्यक्रामत् स तथा सम्मतः स्यान्न संशयो नास्ति मनुष्यकारः ॥ २३ ॥ एतान् गुणान् कर्मकृतानवेक्ष्य भावाभावौ वर्त्तमानावनित्यौ। बलिर्हि राजा पारमविन्दमानो नान्यत् कालात् कारणं तत्र मेने ॥ २४ ॥ चक्षुः श्रोत्रे नासिका-त्वक् च जिह्वा ज्ञानस्यैतान्यायतनानि जन्तोः। तानि प्रीतान्येव तृष्णाक्षयान्ते तान्यव्यथो दुःखहीनः प्रणुद्यात् ॥ २५ ॥ न त्वेव मन्ये पुरुषस्य कर्म संवर्त्तते सुप्रयुक्तं यथावत्। मातुः पितुः कर्मणाभिप्रसूतः संवर्द्धते विधिवद्भोजनेन ॥ २६ ॥ प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राजन्निन्दाप्रशंसे च भजन्त एव। परस्त्वेनं गर्हयतेऽपराधे प्रशंसते साधुवृत्तं तमेव ॥ २७ ॥ स त्वां गर्हे भारतानां विरोधादन्तो नूनं भवितायं प्रजानाम्। नो चेदिदं तव कर्मापराधात् कुरून् दहेत् कृष्णवर्त्मेव कक्षम् ॥ २८ ॥ त्वमेवैको जातु पुत्रस्य राजन् वशं गत्वा सर्वलोके नरेन्द्र। कामात्मनः श्लाघनो द्यूतकाले नागाः शमं पश्य विपाकमस्य ॥ २९ ॥ अनाप्तानां संग्रहात्त्वं नरेन्द्र यथाप्तानां निग्रहाच्चैव राजन्। भूमिं स्फीतां दुर्बलत्वादनन्तामशक्तस्त्वं रक्षितुं कौरवेन्द्र ॥ ३० ॥ अशु-

ज्ञातो रथवेगावधूतः श्रान्तोऽभिपद्ये शयनं नृसिंह। प्रातः श्रोतारः कुरवः सभायामजातशत्रोर्वचनं समेताः ॥ ३१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। अनुज्ञातोऽस्यावसथं परैहि सुखं प्रपद्यस्व शयनं सूतपुत्र। प्रातः श्रोतारः कुरवः सभायामजातशत्रोर्वचनं समेताः ॥ ३२ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सञ्जययानपर्व्वणि धृतराष्ट्रसञ्जयसंवादे एकत्रिंशोऽध्यायः समाप्तञ्च सञ्जययानपर्व्व ॥ ३१ ॥

अथ प्रजागरपर्व्व ॥

वैशम्पायन उवाच। द्वाःस्थं प्राह महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो महीपतिः। विदुरं द्रष्टुमिच्छामि तमिहानय मा चिरम् ॥ १ ॥ प्रहितो धृतराष्ट्रेण दूतः क्षत्तारमब्रवीत्। ईश्वरस्त्वां महाराजो महाप्राज्ञ दिदृक्षति ॥ २ ॥ एवमुक्तस्तु विदुरः प्राप्य राजनिवेशनम्। अब्रवीद्धृतराष्ट्राय द्वाःस्थ मां प्रतिवेदय ॥ ३ ॥

द्वाःस्थ उवाच। विदुरोऽयमनुप्राप्तो राजेन्द्र तव शासनात्। द्रष्टुमिच्छति ते पादौ किं करोतु प्रशाधि माम् ॥ ४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। प्रवेशय महाप्राज्ञं विदुरं दीर्घदर्शिनम्। अहं हि विदुरस्यास्य नाकल्यो दर्शने ॥ ५ ॥

द्वाःस्थ उवाच। प्रविशान्तःपुरं क्षत्तर्महाराजस्य धीमतः। न हि ते दर्शनेऽकल्यो जातु राजाब्रवीद्धि माम् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः प्रविश्य विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनम्। अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं चिन्तयानं नराधिपम् ॥ ७ ॥ विदुरोऽहं महाप्राज्ञ संप्राप्तस्तव शासनात्। यदि किञ्चन कर्त्तव्यमयमस्मि प्रशाधि माम् ॥ ८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। सञ्जयो विदुर प्राप्तो गर्हयित्वा च मां गतः।

अजातशत्रोः श्वो वाक्यं सभामध्ये स वक्ष्यति ॥ ९ ॥ अस्याद्य कुरुवीरस्य न विज्ञातं वचो मया । तन्मे दहति गात्राणि तदकार्षीत् प्रजागरम् ॥ १० ॥ जाग्रतो दह्यमानस्य श्रेयो यदनुपश्यसि । तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलो ह्यसि ॥ ११ ॥ यतः प्राप्तः सञ्जयः पाण्डवेभ्यो न मे यथावन्मनसः प्रशान्तिः । सर्वेन्द्रियाण्यप्रकृतिं गतानि किं वक्ष्यतीत्येव हि मेऽद्य चिन्ता ॥ १२ ॥

विदुर उवाच । अभियुक्तं बलवता दुर्बलं हीनसाधनम् । हृतस्वं कामिनं चोरमाविशन्ति प्रजागराः ॥ १३ ॥ कच्चिदेतैर्महादोषैर्न स्पृष्टोऽसि नराधिप । कच्चिच्च परवित्तेषु गृध्यन्न परितप्यसे ॥ १४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । श्रोतुमिच्छामि ते धर्म्यं परं नैःश्रेयसं वचः । अस्मिन् राजर्षिवंशे हि त्वमेकः प्राज्ञसम्मतः ॥ २५ ॥

विदुर उवाच । राजा लक्षणसम्पन्नस्त्रैलोक्यस्याधिपो भवेत् । प्रेष्यस्ते प्रेषितश्चैव धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः ॥ १६ ॥ विपरीततरश्च त्वं भागधेये न सम्मतः । अर्चिषां प्रक्षयाच्चैव धर्मात्मा धर्मकोविदः ॥ १७ ॥ आनृशंस्यादनुक्रोशाद्धर्मात् सत्यात् पराक्रमात् । गुरुत्वात्त्वयि संप्रेक्ष्य बहून् क्लेशान् तितिक्षते ॥ १८ ॥ दुर्योधने सौबले च कर्णे दुःशासने तथा । एतेष्वैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि ॥ १९ ॥ आत्मज्ञानं समारम्भस्तितिक्षा धर्मनित्यता । यमर्थान्नापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ २० ॥ निषेवते प्रशस्तानि निन्दितानि न सेवते । अनास्तिकः श्रद्दधान एतत् पण्डितलक्षणम् ॥ २१ ॥ क्रोधो हर्षश्च दर्पश्च ह्रीः स्तम्भो मान्यमानिता । यमर्थान्नापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ २२ ॥ यस्य कृत्यं न जानन्ति मन्त्रं वा मन्त्रितं परे । कृतमेवास्य जानन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ २३ ॥ यस्य कृत्यं न विघ्नन्ति शीतमुष्णं भयं रतिः । समृद्धिरसमृद्धिर्वा स वै पण्डित उच्यते ॥ २४ ॥ यस्य संसारिणी

प्रज्ञा धर्मार्थावनुवर्त्तते। कामादर्थं वृणीते यः स वै पण्डित उच्यते ॥ २५ ॥ यथाशक्ति चिकीर्षन्ति यथाशक्ति च कुर्वते। न किञ्चिदवमन्यन्ते नराः पण्डितबुद्धयः ॥ २६ ॥ चिप्रं विजानाति चिरं शृणोति विज्ञाय चार्थं भजते न कामात्। नासम्पृष्टो ह्युपयुङ्क्ते परार्थे तत् प्रज्ञानं प्रथमं पण्डितस्य ॥ २७ ॥ नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति नष्टं नेच्छन्ति शोचितुम्। आपत्सु च न मुह्यन्ति नराः पण्डितबुद्धयः ॥ २८ ॥ निश्चित्य यः प्रक्रमते नान्तर्वसति कर्मणः। अवन्ध्यकालो वश्यात्मा स वै पण्डित उच्यते ॥ २९ ॥ आर्य्यकर्मणि रज्यन्ते भूतिकर्माणि कुर्वते। हितञ्च नाभ्यसूयन्ति पण्डिता भरतर्षभ ॥ ३० ॥ न हृष्यत्यात्मसम्माने नावमाने न तप्यते। गाङ्गो ह्रद इवाक्षोभ्यो यः स पण्डित उच्यते ॥ ३१ ॥ तत्त्वज्ञः सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणाम्। उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पण्डित उच्यते ॥ ३२ ॥ प्रवृत्तवाक् चित्रकथ ऊहवान् प्रतिभानवान्। आशुग्रन्थार्थवक्ता च यः स पण्डित उच्यते ॥ ३३ ॥ श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा। असम्भिन्नार्य्यमर्य्यादः पण्डिताख्यां लभेत सः ॥ ३४ ॥ अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः। अर्थांश्चाकर्मणा प्रेप्सुर्मूढ़ इत्युच्यते बुधैः ॥ ३५ ॥ स्वमर्थं यः परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति। मिथ्याचरति मित्रार्थे यश्च मूढ़ः स उच्यते ॥ ३६ ॥ अकामान् कामयति यः कामयानान् परित्यजेत्। बलवन्तञ्च यो द्वेष्टि तमाहुर्मूढ़चेतसम् ॥ ३६ ॥ अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च। कर्म चारभते दुष्टं तमाहुर्मूढ़चेतसम् ॥ ३७ ॥ संसारयति कृत्यानि सर्वत्र विचिकित्सते। चिरं करोति चिप्रार्थे स मूढ़ो भरतर्षभ ॥ ३८ ॥ श्राद्धं पितृभ्यो न ददाति दैवतानि न चार्च्चति। सुहृन्मित्रं न लभते तमाहुर्मूढ़चेतसम् ॥ ३९ ॥ अनाहूतः प्रविशति अपृष्टो बहु भाषते। अविश्वस्ते विश्वसिति मूढ़चेता नराधमः ॥ ४० ॥ परं

क्षिपति दोषेण वर्त्तमानः स्वयं तथा । यश्च क्रुध्यत्यनीशानः स च
मूढ़तमो नरः ॥ ४१ ॥ आत्मनो बलमज्ञाय धर्मार्थपरिवर्जितम् ।
अलभ्यमिच्छन्नैष्कर्म्यान्मूढ़बुद्धिरिहोच्यते ॥ ४२ ॥ अशिष्यं शास्ति
यो राजन् यश्च शून्यमुपासते । कदर्य्यं भजते यश्च तमाहुर्मूढ़-
चेतसम् ॥ ४३ ॥ अर्थं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्य्यमेव वा ।
विचरत्यसमुन्नद्धो यः स पण्डित उच्यते ॥ ४४ ॥ एकः सम्पन्न-
मश्नाति वस्ते वासश्च शोभनम् । योऽसंविभज्य भृत्येभ्यः को
नृशंसतरस्ततः ॥ ४५ ॥ एकः पापानि कुरुते फलं भुंक्ते महा-
जनः । भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते कर्त्ता दोषेण लिप्यते ॥ ४६ ॥ एकं
हन्यान्न वा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्मता । बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा
हन्याद्राष्ट्रं सराजकम् ॥ ४७ ॥ एकया द्वे विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भि-
र्वशे कुरु । पञ्च जित्वा विदित्वा षट् सप्त हित्वा सुखी भव ॥ ४८॥
एकं विषरसो हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते । सराष्ट्रं सप्रजं हन्ति
राजानं मन्त्रविप्लवः ॥ ४९ ॥ एकः स्वादु न भुञ्जीत एकश्चार्थान्न
चिन्तयेत् । एको न गच्छेदध्वानं नैकः सुप्तेषु जागृयात् ॥ ५० ॥
एकमेवाद्वितीयं तद्यद्राजन्नावबुध्यसे । सत्यं स्वर्गस्य सोपानं
पारावारस्य नौरिव ॥ ५१ ॥ एक क्षमावतां दोषो द्वितीयो
नोपपद्यते । यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥ ५२ ॥
सोऽस्य दोषो न मन्तव्यः क्षमा हि परमं धनम् । क्षमा गुणो
ह्यशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा ॥ ५३ ॥ क्षमा वशीकृतिर्लोके
क्षमया किं न साध्यते । शान्तिखड्गः करे यस्य किं करिष्यति
दुर्जनः ॥ ५४ ॥ अतृणे पतितो वह्निः स्वयमेवोपशाम्यति । अक्ष-
मावान् परं दोषैरात्मानमेव योजयेत् ॥ ५५ ॥ एको धर्मः परं
श्रेयः क्षमैका शान्तिरुत्तमा । विद्यैका परमा तृप्तिरहिंसैका सुखा-
वहा ॥ ५६ ॥ द्वाविमौ ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयानिव । राजानं
चाप्ययोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ ५७ ॥ द्वे कर्मणी नरः

कुर्व्वन्नस्मिंल्लोके विरोचते। अब्रुवन् परुषं किञ्चिदसतोऽनर्च्चयं-स्तथा ॥ ५८ ॥ द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र परप्रत्ययकारिणौ। स्त्रियः कामितकामिन्यो लोकः पूजितपूजकः ॥ ५९ ॥ द्वाविमौ कण्टकौ तीक्ष्णौ शरीरपरिशोषणौ। यश्चाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनी-श्वरः ॥ ६० ॥ द्वाविमौ न विराजेते विपरीतेन कर्म्मणा। गृह-स्थश्च निरारम्भः कार्य्यवांश्चैव भिक्षुकः ॥ ६१ ॥ द्वाविमौ पुरुषौ राजन् स्वर्गस्योपरि तिष्ठतः। प्रभुश्च क्षमया युक्तो दरिद्रश्च प्रदानवान् ॥ ६२ ॥ न्यायागतस्य द्रव्यस्य बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ। अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम् ॥ ६३ ॥ द्वावम्भसि विनि-क्षेप्यौ गाढं बद्ध्वा गले शिलाम्। धनिनञ्चाप्रदातारं दरिद्रं चा-तपस्विनम् ॥ ६४ ॥ द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र सूर्य्यमण्डलभेदिनौ। परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥ ६५ ॥ त्रयोपाया मनुष्याणां श्रूयन्ते भरतर्षभ। कनीयान्मध्यमः श्रेष्ठ इति वेदविदो विदुः ॥ ६६ ॥ त्रिविधाः पुरुषा राजन् उत्तमाधममध्यमाः। नियोजयेद्यथावत्तांस्त्रिविधेष्वेव कर्म्मसु ॥ ६७ ॥ त्रय एवाधना राजन् भार्य्या दासस्तथा सुतः। यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ ६८ ॥ हरणञ्च परस्वानां परदाराभिमर्षणम्। सुहृदश्च परित्यागस्त्रयो दोषा भयप्रदाः ॥ ६९ ॥ त्रिविधं नरक-स्येदं द्वारं नाशनमात्मनः। कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ ७० ॥ भक्तञ्च भजमानञ्च तवास्मीति च वादिनम्। त्रीनेताञ्छरणं प्राप्तान् विषमेपि न सन्त्यजेत् ॥ ७१ ॥ वरप्रदानं राज्यञ्च पुत्रजन्म च भारत। शत्रोश्च मोक्षणं कृच्छ्रात्त्रीणि चैकञ्च तत् समम् ॥ ७२ ॥ चत्वारि राज्ञा तु महाबलेन वर्ज्यान्याहुः पण्डितस्तानि विद्यात्। अल्पप्रज्ञैः सह मन्त्रं न कुर्य्यान्न दीर्घ-सूत्रैरलसैश्चारणैश्च ॥ ७३ ॥ चत्वारि ते तात गृहे वसन्तु श्रिया-भिजुष्टस्य गृहस्थधर्म्मे। वृद्धो ज्ञातिरवसन्नः कुलीनः सखा दरिद्रो

भगिनी चानपत्या ॥ ७४ ॥ चत्वार्य्याह महाराज साद्यस्कानि
बृहस्पतिः। पृच्छते त्रिदशेन्द्राय तानीमानि निबोध मे ॥ ७४ ॥
देवतानाञ्च सङ्कल्पमनुभावञ्च धीमताम्। विनयं कृतविद्यानां
विनाशं पापकर्म्मणाम् ॥ ७६ ॥ चत्वारि कर्म्माण्यभयङ्कराणि भयं
प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि। मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं मानेनाधीत-
मुत मानयज्ञः ॥ ७७ ॥ पञ्चाग्नयो मनुष्येण परिचर्य्याः प्रयत्नतः।
पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च भरतर्षभ ॥ ७८ ॥ पञ्चैव पूजयन्
लोके यशः प्राप्नोति केवलम्। देवान् पितॄन् मनुष्यांश्च भिक्षून-
तिथिपञ्चमान् ॥ ७९ ॥ पञ्च त्वानुगमिष्यन्ति यत्र यत्र गमिष्यसि।
मित्राण्यमित्रा मध्यस्था उपजीव्योपजीविन ॥ ८० ॥ पञ्चेन्द्रियस्य
मर्त्यस्य छिद्रं चेदेकमिन्द्रियम्। ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा दृतेः
पात्रादिवोदकम् ॥ ८१ ॥ षड् दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूति-
मिच्छता। निद्रा तन्द्रीर्भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥ ८२ ॥
षड़िमान् पुरुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवार्णवे। अप्रवक्तारमाचार्य्य-
मनधीयानमृत्विजम् ॥ ८३ ॥ अरक्षितारं राजानं भार्य्यां चाप्रिय-
वादिनीम्। ग्रामकामञ्च गोपालं वनकामञ्च नापितम् ॥ ८४ ॥
षडेव तु गुणाः पुंसा न हातव्याः कदाचन। सत्यं दानमना-
लस्यमनसूया क्षमा धृतिः ॥ ८५ ॥ षड़िमानि विनश्यन्ति मुहूर्त्त-
मनवेक्षणात्। गावः सेवा कृषिर्भार्य्या विद्या वृषलसङ्गतिः ॥ ८६ ॥
षड़ेते ह्यवमन्यन्ते नित्यं पूर्व्वोपकारिणम्। आचार्य्यं शिक्षिताः
शिष्याः कृतदाराश्च मातरम् ॥ ८७ ॥ नारीं विगतकामञ्च कृता-
र्थांश्च प्रयोजनम्। नावं विस्तीर्णकान्तारा आतुराश्च चिकित्सकम्
॥ ८८ ॥ आरोग्यमानृण्यमविप्रवासः सद्भिर्मनुष्यैः सह संप्रयोगः।
स्वप्रत्यया वृत्तिरभीतवासः षड्जीवलोकस्य सुखानि राजन् ॥ ८९ ॥
ईर्षी घृणी त्वसन्तुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः। परभाग्योपजीवी च
षड़ेते नित्यदुःखिताः ॥ ९० ॥ अर्थागमो नित्यमरोगिता च प्रिया

च भार्य्या प्रियावादिनी च। वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या षड्-
जीवलोकस्य सुखानि राजन् ॥ ९१ ॥ षण्णामात्मनि नित्याना-
मैश्वर्य्यं योऽधिगच्छति। न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजिते-
न्द्रियः ॥ ९२ ॥ षड़िमे षट्सु जीवन्ति सप्तमो नोपलभ्यते।
चौराः प्रमत्ते जीवन्ति व्याधितेषु चिकित्सकाः ॥ ९३ ॥ प्रमदाः
कामयानेषु यजमानेषु याजकाः। राजा विवदमानेषु नित्यं
मूर्खेषु पण्डिताः ॥ ९४ ॥ सप्त दोषाः सदा राज्ञा हातव्या
व्यसनोदयाः। प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूला अपीश्वराः ॥९५॥
स्त्रियोऽक्षा मृगया पानं वाक्पारुष्यञ्च पञ्चमम्। महच्च दण्ड-
पारुष्यमर्थदूषणमेव च ॥ ९६ ॥ अष्टौ पूर्वनिमित्तानि नरस्य विन-
शिष्यतः। ब्राह्मणान् प्रथमं द्वेष्टि ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ॥ ९७ ॥
ब्राह्मणस्वानि चादत्ते ब्राह्मणांश्च जिघांसति। रमते निन्दया चैषां
प्रशंसां नाभिनन्दति ॥ ९८ ॥ नैतान् स्मरति कृत्येषु याचितश्चाभ्य-
सूयति। एतान् दोषान् नरः प्राज्ञो बुध्येद्‌बुद्ध्वा विसर्ज्जयेत् ॥९९॥
अष्टाविमानि हर्षस्य नवनीतानि भारत। वर्त्तमानानि दृश्यन्ते
तान्येव सुसुखान्यपि ॥ १०० ॥ समागमश्च सखिभिर्महांश्चैव धना-
गमः। पुत्रेण च परिष्वङ्गः सन्निपातश्च मैथुने ॥ १०१ ॥ समये च
प्रियालापः स्वयूथ्येषु समुन्नतिः। अभिप्रेतस्य लाभश्च पूजा च
जनसंसदि ॥ १०२ ॥ अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति प्रज्ञा च
कौल्यञ्च दमः श्रुतञ्च। पराक्रमश्चाबहुभाषिता च दानं यथाशक्ति
कृतज्ञता च ॥ १०३ ॥ नवद्वारमिदं वेश्म त्रिस्थूणं पञ्चसाक्षिकम्।
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान् यो वेद स परः कविः ॥ १०४ ॥ दश धर्मं
न जानन्ति धृतराष्ट्र निबोध तान्। मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः
क्रुद्धो बुभुक्षितः ॥१०५॥ त्वरमाणश्च लुब्धश्च भीतः कामी च ते दश।
तस्मादेतेषु सर्व्वेषु न प्रसज्येत पण्डितः ॥ १०६ ॥ अत्रैवोदाहर-
न्तीममितिहासं पुरातनम्। पुत्रार्थमसुरेन्द्रेण गीतञ्चैव सुधन्वना

॥ १०७ ॥ यः काममन्यू प्रजहाति राजा पात्रे प्रतिष्ठापयते धनञ्च। विशेषविच्छ्रुतवान् क्षिप्रकारी तं सर्वलोकः कुरुते प्रमाणम् ॥ १०८॥ जानाति विश्वासयितुं मनुष्यान् विज्ञातदोषेषु दधाति दण्डम्। जानाति मात्राञ्च तथा क्षमाञ्च तं तादृशं श्रीर्जुषते समग्रा ॥ १०९ ॥ सुदुर्बलं नावजानाति कञ्चिद्युक्तो रिपुं सेवते बुद्धिपूर्वम्। न विग्रहं रोचयते बलस्थैः काले च यो विक्रमते स धीरः ॥ ११० ॥ प्राप्यापदं न व्यथेत कदाचिदुद्योगमन्विच्छति चाप्रमत्तः। दुःखञ्च काले सहते महात्मा धुरन्धरस्तस्य जिताः सपत्नाः ॥ १११ ॥ अनर्थकं विप्रवासं गृहेभ्यः पापैः सन्धिं परदाराभिमर्षम्। दम्भं स्तैन्यं पैशुनं मद्यपानं न सेवते यश्च सुखी सदैव ॥ ११२ ॥ न संरम्भेणारभते त्रिवर्गमाकारितः शंसति तत्त्वमेव। न मित्रार्थे रोचयते विवादं नापूजितः कुप्यति चाप्यमूढ़ ॥ ११३ ॥ योऽभ्यसूयत्यनुकम्पते च न दुर्बलः प्रातिभाव्यं करोति। नात्याह किञ्चित् क्षमते वै विवादं सर्वत्र तादृग्लभते प्रशंसाम् ॥ ११४ ॥ यो नोद्धतं कुरुते जातु वेशं न पौरुषेणापि विकत्थतेऽन्यान्। न मूर्च्छितः कटुकान्याह किञ्चित् प्रियं सदा तं कुरुते जनो हि ॥ ११५ ॥ न वैरमुद्दीपयति प्रशान्तं न दर्पमारोहति नास्तमेति। न दुर्गतोऽस्मीति करोत्यकार्य्यं तमार्य्यशीलं परमाहुरार्य्याः ॥ ११६ ॥ न स्वे सुखे व कुरुते प्रहर्षं नान्यस्य दुःखे भवति प्रहृष्टः। दत्त्वा न पश्चात् कुरुतेऽनुतापं स कथ्यते सत्पुरुषार्य्यशीलः ॥ ११७ ॥ देशाचारान् समयान् जातिधर्मान् बुभूषते यः स परावरज्ञः। स यत्र तत्रापि गतः सदैव महाजनस्याधिपत्यं करोति ॥ ११८ ॥ दम्भं मोहं मत्सरं पापकृत्यं राजद्विष्टं पैशुन्यं पूगवैरम्। मत्तोन्मत्तैर्दुर्जनैश्चापि वादं यः प्रज्ञावान् वर्जयेत्स प्रधानः ॥ ११९ ॥ दमं शौचं दैवतं मङ्गलानि प्रायश्चित्तान् विविधाल्लोकवादान्। एतानि यः कुरुते नैत्यिकानि तस्योत्थानं देवता धारयन्ति ॥ १२० ॥ समैर्विवाहं

कुरुते न हीनैः समैः सख्यं व्यवहारं कथाश्च। गुणैर्विशिष्टांश्च पुरो दधाति विपश्चितस्तस्य नयाः सुनीताः ॥ १२१ ॥ मितं भुंक्ते संविभज्याश्रितेभ्यो मितं स्वपित्यमितं कर्म कृत्वा। ददात्यमित्रेष्वभियाचितः सं तमात्मवन्तं प्रजहत्यनर्थाः ॥ १२२ ॥ चिकीर्षितं विप्रकृतञ्च यस्य नान्ये जनाः कर्म्म जानन्ति किञ्चित्। मन्त्रे गुप्ते सम्यगनुष्ठिते च नाल्पोऽप्यस्य च्यवते कश्चिदर्थः ॥ १२३ ॥ यः सर्व्वभूतप्रशमे निविष्टः सत्यो मृदुर्मानकृच्छुद्धभावः। अतीव स ज्ञायते ज्ञातिमध्ये महामणिर्जात्य इव प्रसन्नः ॥ १२४ ॥ य आत्मनापत्रपते भृशं नरः स सर्व्वलोकस्य गुरुर्भवत्यत। अनन्ततेजाः सुमनाः समाहितः स तेजसा सूर्य्य इवावभासते ॥ १२५ ॥ वने जाताः शापदग्धस्य राज्ञः पाण्डोः पुत्राः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पाः। त्वयैव बाला वर्द्धिताः शिक्षिताश्च तवादेशं पालयन्त्याम्बिकेय ॥ १२६ ॥ प्रदायैषामुचितं तात राज्यं सुखी पुत्रैः सहितो मोदमानः। न देवानां नापि च मानुषाणां भविष्यसि त्वं तर्कणीयो नरेन्द्र ॥ १२७ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि प्रजागरपर्व्वणि विदुरहितवाक्ये द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। जाग्रतो दह्यमानस्य यत् कार्य्यमनुपश्यसि। तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्म्मार्थकुशलो ह्यसि ॥ १ ॥ त्वं मां यथावद्विदुर प्रशाधि प्रज्ञापूर्व्वं सर्व्वमजातशत्रोः। यन्मन्यसे पथ्यमदीनसत्त्व श्रेयस्करं ब्रूहि तद्वै कुरूणाम् ॥ २ ॥ पापाशङ्की पापमेवानुपश्यन् पृच्छामि त्वां व्याकुलेनात्मनाहम्। कवे तन्मे ब्रूहि सर्व्वं यथावन्मनीषितं सर्व्वमजातशत्रोः ॥ ३ ॥

विदुर उवाच। शुभं वा यदि वा पापं द्वेष्यं वा यदि वा

प्रियम्। अपृष्टस्तस्य तद्‌ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत् पराभवम् ॥ ४ ॥ तस्माद्वक्ष्यामि ते राजन् भवमिच्छन् कुरुन् प्रति। वचः श्रेयस्करं धर्म्यं ब्रुवतस्तन्निबोध मे ॥ ५ ॥ मिथ्योपेतानि कर्म्माणि सिद्धेयुर्यानि भारत। अनुपायप्रयुक्तानि मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥ ६ ॥ तथैव योगविहितं न सिध्येत् कर्म यन्नृप। उपाययुक्तं मेधावी न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥ ७ ॥ अनुबन्धानपेक्षेत सानुबन्धेषु कर्म्मसु। सम्प्रधार्य्य च कुर्वीत न वेगेन समाचरेत् ॥ ८ ॥ अनुबन्धञ्च संप्रेक्ष्य विपाकञ्चैव कर्म्मणाम्। उत्थानमात्मनश्चैव धीरः कुर्वीत वा न वा ॥ ९ ॥ यः प्रमाणं न जानाति स्थाने वृद्धौ तथा क्षये। कोषे जनपदे दण्डे न स राज्येऽवतिष्ठते ॥ १० ॥ यस्त्वेतानि प्रमाणानि यथोक्तान्यनुपश्यति। युक्तो धर्म्मार्थयोर्ज्ञाने स राज्यमधिगच्छति ॥ ११ ॥ न राज्यं प्राप्तमित्येव वर्त्तितव्यमसांप्रतम्। श्रियं ह्यविनयो हन्ति जरा रूपमिवोत्तमम् ॥ ११ ॥ भक्ष्योत्तमप्रतिच्छन्नं मत्स्यो वड़िशमायसम्। लोभाभिपाती ग्रसते नानुबन्धमपेक्षते ॥ १२ ॥ यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रस्यं ग्रस्तं परिणमेच्च यत्। हितञ्च परिणामे यत्तदाद्यं भूतिमिच्छता ॥ १३ ॥ वनस्पतेरपक्वानि फलानि प्रचिनोति यः। स नाप्नोति रसं तेभ्यो वीजं चास्य विनश्यति ॥ १४ ॥ यस्तु पक्वमुपादत्ते काले परिणतं फलम्। फलाद्रसं स लभते वीजाच्चैव फलं पुनः ॥ १५ ॥ यथा मधु समादत्ते रक्षन् पुष्पाणि षट्‌पदः। तद्वदर्थान्मनुष्येभ्य आदद्यादविहिंसया ॥ १६ ॥ पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत्। मालाकार इवारामे न यथाङ्गारकारकः ॥ १७ ॥ किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः। इति कर्म्माणि सञ्चिन्त्य कुर्य्याद्वा पुरुषो न वा ॥ १८ ॥ अनारभ्या भवन्त्यर्थाः केचिन्नित्यं तथागताः। कृतः पुरुषकारो हि भवेद्येषु निरर्थकः ॥ १९ ॥ प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः। न तं भर्त्तार-

मिच्छन्ति षण्ढं पतिमिव स्त्रियः ॥ २० ॥ कांश्चिदर्थान्नरः प्राज्ञो लघुमूलान्महाफलान्। क्षिप्रमारभते कर्त्तुं न विघ्नयति तादृशान् ॥ २१ ॥ ऋजुः पश्यति यः सर्वं चक्षुषा प्रपिबन्निव। आसीनमपि तूष्णीकमनुरज्यन्ति तं प्रजाः ॥ २२ ॥ सुपुष्पितः स्यादफलः फलितः स्याद्दुरारुहः। अपक्वः पक्वसङ्काशो न तु शीर्य्येत कर्हिचित् ॥२३॥ चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम्। प्रसादयति यो लोकं तं लोकोऽनुप्रसीदति ॥ २४ ॥ यस्मात्त्रस्यन्ति भूतानि मृग-व्याधान्मृगा इव। सागरान्तामपि महीं लब्ध्वा स परिहीयते ॥ २५ ॥ पितृपैतामहं राज्यं प्राप्तवान् स्वेन तेजसा। वायु-रभ्रमिवासाद्य भ्रंशयत्यनये स्थितः ॥ २६ ॥ धर्ममाचरतो राज्ञः सद्भिश्चरितमादितः। वसुधा वसुसम्पूर्णा वर्द्धते भूतिवर्द्धिनी ॥२७॥ अथ सन्त्यजतो धर्ममधर्मञ्चानुतिष्ठतः। प्रतिसंवेष्टते भूमिरग्नौ चर्माहितं यथा ॥ २८ ॥ य एव यत्नः क्रियते परराष्ट्रविमर्द्दने। स एव यत्नः कर्त्तव्यः स्वराष्ट्रपरिपालने ॥ २९ ॥ धर्मेण राज्यं विन्देत धर्मेण परिपालयेत्। धर्ममूलां श्रियं प्राप्य न जहाति न हीयते ॥ ३० ॥ अप्युन्मत्तात् प्रलपतो बालाच्च परिजल्पतः। सर्वतः सारमादद्यादश्मभ्य इव काञ्चनम् ॥ ३१ ॥ सुव्याहृतानि सूक्तानि सुकृतानि ततस्ततः। सञ्चिन्वन् धीर आसीत शिला-हारी शिलं यथा ॥ ३२ ॥ गन्धेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः। चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ ३३ ॥ भूयांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्दुहा। अथ या सुदुहा राजन्नैव तां वितुदन्त्यपि ॥ ३४ ॥ यदतप्तं प्रणमति न तत् सन्ता-पयन्त्यपि। यच्च स्वयं नतं दारु न तत् सन्तापयन्त्यपि ॥ ३५ ॥ एतयोपमया धीरः सन्नमेत बलीयसे। इन्द्राय स प्रणमते नमते यो बलीयसे ॥३६॥ पर्ज्जन्यनाथाः पशवो राजानो मन्त्रिबान्धवाः। पतयो बान्धवाः स्त्रीणां ब्राह्मणा वेदबान्धवाः ॥ ३७ ॥ सत्येन

रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते । मृजया रक्ष्यते रूपं कुलं वृत्तेन रक्ष्यते ॥ ३८ ॥ मानेन रक्षते धान्यमश्वान् रक्षत्यनुक्रमः । अभीक्ष्णं दर्शनं गाश्च स्त्रियो रक्ष्येत् कुचेलता ॥ ३९ ॥ न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः । अन्त्येष्वपि हि जातानां वृत्तमेव विशिष्यते ॥ ४० ॥ य ईर्षुः परवित्तेषु रूपे वीर्य्ये कुलान्वये । सुखसौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनन्तकः ॥ ४१ ॥ अकार्य्यकरणाद्भीतः कार्य्याणाञ्च विवर्ज्जनात् । अकाले मन्त्रभेदाच्च येन माद्येन्न तत् पिबेत् ॥ ४२ ॥ विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिजनोमदः । मदा एतेऽवलिप्तानामेत एव सतां दमाः ॥ ४३ ॥ असन्तोऽभ्यर्थिताः सद्भिः क्वचित् कार्य्ये कदाचन । तावन्न तस्य सुकृतं किञ्चित् कार्य्यं कदाचन ॥ ४४ ॥ मन्यन्ते सन्तमात्मानमसन्तमपि विश्रुतम् । गतिरात्मवतां सन्तः सन्त एव सतां गतिः ॥ ४५ ॥ असताञ्च गतिः सन्तो न त्वसन्तः सतां गतिः । जिता सभा वस्त्रवता मिष्टाशा गोमता जिता । अध्वा जितो यानवता सर्वं शीलवता जितम् ॥ ४६ ॥ शीलं प्रधानं पुरुषे तद्यस्येह प्रणश्यति । न तस्य जीवितेनार्थो न धनेन न बन्धुभि ॥ ४७ ॥ आढ्यानां मांसपरमं मध्यानां गोरसोत्तरम् । तैलोत्तरं दरिद्राणां भोजनं भरतर्षभ ॥ ४८ ॥ सम्पन्नतरमेवान्नं दरिद्रा भुञ्जते सदा । क्षुत् स्वादुतां जनयति सा चाढ्येषु सुदुर्लभा ॥ ४९ ॥ प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते । जीर्य्यन्त्यपि तु काष्ठानि दरिद्राणां महीपते ॥ ५० ॥ अवृत्तिर्भयमन्त्यानां मध्यानां मरणाद्भयम् । उत्तमानान्तु मर्त्यानामवमानात् परं भयम् ॥ ५१ ॥ ऐश्वर्य्यमदपापिष्ठा मदाः पानमदादयः । ऐश्वर्य्यमदमत्तो हि नापतित्वा विबुध्यते ॥ ५२ ॥ इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु वर्त्तमानैरनिग्रहैः । तैरयं ताप्यते लोको नक्षत्राणि ग्रहैरिव ॥ ५३ ॥ यो जितः पञ्चवर्गेण सहजेनात्मकर्षिणा । आपदस्तस्य वर्द्धन्ते शुक्ल-

पश्च इवोडुराट् ॥ ५४ ॥ अविजित्य य आत्मानममात्यान् विजि-
गीषते । अमित्रान् वा जितामात्यः सोऽवशः परिहीयते ॥ ५५ ॥
आत्मानमेव प्रथमं द्वेष्यरूपेण यो जयेत् । ततोऽमात्यानमित्रांश्च
न मोघं विजीगीषते ॥ ५६ ॥ वश्येन्द्रियं जितात्मानं धृतदण्डं
विकारिषु । परीक्ष्य कारिणं धीरमत्यन्तं श्रीर्निषेवते ॥ ५७ ॥
रथः शरीरं पुरुषस्य राजन्नात्मा नियन्तेन्द्रियाण्यस्य चाश्वाः ।
तैरप्रमत्तः कुशली सदश्वैर्दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥ ५८ ॥
एतान्यनिगृहीतानि व्यापादयितुमप्यलम् । अविधेया इवादान्ता
हयाः पथि कुसारथिम् ॥ ५९ ॥ अनर्थमर्थतः पश्यन्नर्थञ्चैवाप्य-
नर्थतः । इन्द्रियैरजितैर्बालः सुदुःखं मन्यते सुखम् ॥ ६० ॥
धर्मार्थौ यः परित्यज्य स्यादिन्द्रियवशानुगः । श्रीप्राणधनदारेभ्यः
क्षिप्रं स परिहीयते ॥ ६१ ॥ अर्थानामीश्वरो यः स्यादिन्द्रिया-
णामनीश्वरः । इन्द्रियाणामनैश्वर्यादैश्वर्याद्भ्रश्यते हि सः ॥ ६२ ॥
आत्मनात्मानमन्विच्छेन्मनोबुद्धीन्द्रियैर्यतैः । आत्मा ह्येवात्मनो
बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ६३ ॥ बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनैवा-
त्मात्मना जितः । स एव नियतो बन्धुः स एव नियतो रिपुः ॥ ६४ ॥
क्षुद्राक्षेणेव जालेन झषावपिहितावुभौ । कामश्च राजन् क्रोधश्च
तौ प्रज्ञानं विलुम्पतः ॥ ६५ ॥ समवेक्ष्येह धर्मार्थौ सम्भारान्
योऽधिगच्छति । स वै सम्भृतसम्भारः सततं सुखमेधते ॥ ६६ ॥
यः पञ्चाभ्यन्तरान् शत्रूनविजित्य मनोमयान् । जिगीषति रिपू-
नन्यान् रिपवोऽभिभवन्ति तम् ॥ ६७ ॥ दृश्यन्ते हि दुरात्मानो
वध्यमानाः स्वकर्मभिः । इन्द्रियाणामनीशत्वाद्राजानो राज्यविभ्रमैः
॥ ६८ ॥ असन्त्यागात् पापकृतामपापांस्तुल्यो दण्डः स्पृशते मिश्र-
भावात् । शुष्केणार्द्रं दह्यते मिश्रभावात् तस्मात् पापैः सह सन्धिं
न कुर्य्यात् ॥ ६९ ॥ निजानुत्पततः शत्रून् पञ्च पञ्च प्रयोजनम् ।
यो मोहान्न निगृह्णाति तमापद्ग्रसते नरम् ॥ ७० ॥ अनसूया-

ज्यैवं शौचं सन्तोषः प्रियवादिता । दमः सत्यमनायासो न भवन्ति दुरात्मनाम् ॥ ७१ ॥ आत्मज्ञानमनायासस्तितिक्षा धर्मनित्यता । वाक् चैव गुप्ता दानञ्च नैतान्यन्त्येषु भारत ॥ ७२ ॥ आक्रोशपरिवादाभ्यां विहिंसन्त्यबुधा बुधान् । वक्ता पापमुपादत्ते क्षममाणो विमुच्यते ॥ ७३ ॥ हिंसा बलमसाधूनां राज्ञां दण्डविधिर्बलम् । शुश्रूषा तु बलं स्त्रीणां क्षमा गुणवतां बलम् ॥ ७४ ॥ वाक्संयमो हि नृपते सुदुष्करतमो मतः । अर्थवच्च विचित्रञ्च न शक्यं बहु भाषितुम् ॥ ७५ ॥ अभ्यावहति कल्याणं विविधं वाक् सुभाषिता । सैव दुर्भाषिता राजन्ननर्थायोपपद्यते ॥ ७६ ॥ रोहते सायकैर्विद्धं वनं परशुना हतम् । वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम् ॥ ७७ ॥ कर्णिनालीकनाराचा निर्हरन्ति शरीरतः । वाक्शल्यस्तु न निर्हर्त्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः ॥ ७८ ॥ वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति यैराहतः शोचति रात्र्यहानि । परस्य नामर्मसु ते पतन्ति तान् पण्डितो नावसृजेत् परेभ्यः ॥ ७९ ॥ यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम् । बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोऽवाचीनानि पश्यति ॥ ८० ॥ बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशे प्रत्युपस्थिते । अनयो नयसङ्काशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ८१ ॥ सेयं बुद्धिः परीता ते पुत्राणां भरतर्षभ । पाण्डवानां विरोधेन न चैनामवबुध्यसे ॥ ८२ ॥ राजलक्षणसम्पन्नस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् । शिष्यस्ते शासिता सोऽस्तु धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः ॥ ८३ ॥ अतीत्य सर्वान् पुत्रांस्ते भागधेयपुरस्कृतः । तेजसा प्रज्ञया चैव युक्तो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ८४ ॥ अनुक्रोशादानृशंस्याद्योऽसौ धर्मभृतां वरः । गौरवात्तव राजेन्द्र बहून् क्लेशांस्तितिक्षति ॥ ८५ ॥

इति उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरवाक्ये
त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। ब्रूहि भूयो महाबुद्धे धर्मार्थसहितं वचः।
शृण्वतो नास्ति मे तृप्तिर्विचित्राणीह भाषसे ॥ १ ॥

विदुर उवाच। सर्वतीर्थेषु वा स्नानं सर्वभूतेषु चार्ज्जवम्।
उभे त्वेते समे स्यातामार्ज्जवं वा विशिष्यते ॥ २ ॥ आर्ज्जवं प्रति-
पद्यस्व पुत्रेषु सततं विभो। इह कीर्त्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्ग-
मवाप्स्यसि ॥ ३ ॥ यावत् कीर्त्तिर्मनुष्यस्य पुण्या लोके प्रगीयते।
तावत् स पुरुषव्याघ्र स्वर्गलोके महीयते ॥ ४ ॥ अत्राप्युदाहरन्ती-
ममितिहासं पुरातनम्। विरोचनस्य संवादं केशिन्यर्थे सुधन्वना
॥ ५ ॥ स्वयम्वरे स्थिता कन्या केशिनी नाम नामतः। रूपेणा-
प्रतिमा राजन् विशिष्टपतिकाम्यया ॥ ६ ॥ विरोचनोऽथ दैतेयस्तदा
तत्राजगाम ह। प्राप्तुमिच्छंस्ततस्तत्र दैत्येन्द्रं प्राह केशिनी ॥ ७ ॥

केशिन्युवाच। किं ब्राह्मणाः स्विच्छ्रेयांसो दितिजाः स्विद्-
विरोचन। अथ केन स्म पर्य्यङ्कं सुधन्वा नाधिरोहति ॥ ८ ॥

विरोचन उवाच। प्राजापत्यास्तु वै श्रेष्ठा वयं केशिनि सत्तमाः।
अस्माकं खल्विमे लोकाः के देवाः के द्विजातयः ॥ ९ ॥

केशिन्युवाच। इहैवावां प्रतीक्षाव उपस्थाने विरोचन।
सुधन्वा प्रातरागन्ता पश्येयं वां समागतौ ॥ १० ॥

विरोचन उवाच। तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु
भाषसे। सुधन्वानञ्च माञ्चैव प्रातर्द्रष्टासि सङ्गतौ ॥ ११ ॥

विदुर उवाच। अतीतायाञ्च शर्व्वर्य्यामुदिते सूर्य्यमण्डले।
अथाजगाम तं देशं सुधन्वा राजसत्तम ॥ १२ ॥ विरोचनो यत्र
विभो केशिन्या सहितः स्थितः। सुधन्वा वै समागच्छत् प्राह्लादिं
केशिनीं तथा ॥ १३ ॥ समागतं द्विजं दृष्ट्वा केशिनी भरतर्षभ।
प्रत्युत्थायासनं तस्मै पाद्यमर्घ्यं ददौ पुनः ॥ १४ ॥

सुधन्वोवाच। अन्वालभे हिरण्मयं प्राह्लादेदं तवासनम्।
एकत्वमुपसम्पन्नो न त्वासेऽहं त्वया सह ॥ १५ ॥

विरोचन उवाच। तवाहं ते तु फलकों कूर्चं वाप्यथ वा वृषी ।
सुधन्वन्न त्वमर्होऽसि मया सह समासनम् ॥ १६ ॥

सुधन्वोवाच । पिता पुत्रौ सहासीतां द्वौ विप्रौ क्षत्रियावपि ।
वृद्धौ वैश्यौ च शूद्रौ च न त्वन्याविति रेतरम् ॥ १७ ॥ पिता हि
ते समासीनमुपासीतैव मामधः । बाल सुखैधितो गेहे न त्वं
किञ्चन बुध्यसे ॥ १८ ॥

विरोचन उवाच। हिरण्यञ्च गवाश्वञ्च यद्वित्तमसुरेषु नः ।
सुधन्वन् विपणे तेन प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः ॥ १९ ॥

सुधन्वोवाच। हिरण्यञ्च गवाश्वञ्च तवैवास्तु विरोचन ।
प्राणयोस्तु पणं कृत्वा प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः ॥ २० ॥

विरोचन उवाच । आवां कुत्र गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते ।
न तु देवेष्वहं स्थाता न मनुष्येषु कर्हिचित् ॥ २१ ॥

सुधन्वोवाच । पितरं ते गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते ।
पुत्रस्यापि स हेतोर्हि प्रह्लादो नानृतं वदेत् ॥ २२ ॥

विदुर उवाच। एवं कृतपणौ क्रुद्धौ तत्राभिजग्मतुस्तदा ।
विरोचनसुधन्वानौ प्रह्लादो यत्र तिष्ठति ॥ २३ ॥

प्रह्लाद उवाच । इमौ तौ सम्प्रदृश्येते याभ्यां न चरितं सह ।
आशीविषाविव क्रुद्धावेकमार्गमिहागतौ ॥ २४ ॥ किं वै सहैवं
चरथो न पुरा चरथः सह । विरोचनैतत् पृच्छामि किन्ते सख्यं
सुधन्वना ॥ २५ ॥

विरोचन उवाच । न मे सुधन्वना सख्यं प्राणयोर्विपणावहे ।
प्रह्लाद तत्त्वं पृच्छामि मा प्रश्नमनृतं वदेः ॥ २६ ॥

प्रह्लाद उवाच । उदकं मधुपर्कं वाप्यानयन्तु सुधन्वने ।
ब्रह्मन्नभ्यर्चनीयोऽसि श्वेता गौः पीवरीकृता ॥ २७ ॥

सुधन्वोवाच । उदकं मधुपर्कं वा पथिष्वेवार्पितं मम ।

प्रह्लाद त्वन्तु मे सत्यं प्रश्नं प्रब्रूहि पृच्छतः । किं ब्राह्मणाः स्वि-च्छ्रेयांस उताहोस्विद्विरोचनः ॥ २८ ॥

प्रह्लाद उवाच । पुत्र एको मम ब्रह्मंस्त्वञ्च साक्षादिह स्थितः । तयोर्विवदतो प्रश्नं कथमस्मद्विधो वदेत् ॥ २९ ॥

सुधन्वोवाच । गां प्रदद्यास्त्वौरसाय यद्वान्यत् स्यात् प्रियं धनम् । द्वयोर्विवदयोस्तथ्यं वाच्यञ्च मतिमंस्त्वया ॥ ३० ॥

प्रह्लाद उवाच । अथ यो नैव प्रब्रूयात् सत्यं वा यदि वा-नृतम् । एतत् सुधन्वन् पृच्छामि दुर्विवक्ता स्म किं वसेत् ॥ ३१ ॥

सुधन्वोवाच । यां रात्रिमधिविन्ना स्त्री याञ्चैवाक्षपराजितः । याञ्च भाराभितप्ताङ्गो दुर्विवक्ता स्म तां वसेत् ॥ ३२ ॥ नगरे प्रतिरुद्धः सन् वहिर्द्वारे बुभुक्षितः । अमित्रान् भूयसः पश्येद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ ३३ ॥ पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवा-नृते । शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ ३४ ॥ हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदेत् । सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स्म भूम्यनृतं वदेः ॥ ३५ ॥

प्रह्लाद उवाच । मत्तः श्रेयानङ्गिरा वै सुधन्वा त्वद्विरोचन । मातास्य श्रेयसी मातुस्तस्मात्त्वन्तेन वै जितः ॥ ३६ ॥ विरोचन सुधन्वायं प्राणानामीश्वरस्तव । सुधन्वन् पुनरिच्छामि त्वया दत्तं विरोचनम् ॥ ३७ ॥

सुधन्वोवाच । यद्धर्ममवृणीयास्त्वं न कामादनृतं वदीः । पुनर्द्ददामि ते पुत्रं तस्मात् प्रह्लाद दुर्लभम् ॥ ३८ ॥ एष प्रह्लाद पुत्रस्ते मया दत्तो विरोचनः । पादप्रक्षालनं कुर्य्यात् कुमार्य्याः सन्निधौ मम ॥ ३९ ॥

विदुर उवाच । तस्माद्राजेन्द्र भूम्यर्थे नानृतं वक्तुमर्हसि । मा गमः ससुतामात्यो नाशं पुत्रार्थमनृतं वदन् ॥ ४० ॥ न देवा दण्ड-मादाय रक्षन्ति पशुपालवत् । यन्तु रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या

संविभजन्ति तम् ॥ ४१ ॥ यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मनः। तथा तथास्य सर्वार्थाः सिध्यन्ते नात्र संशयः ॥ ४२ ॥ नैनं छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति मायाविनं मायया वर्त्तमानम्। नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाश्छन्दांस्येन प्रजहत्यन्तकाले ॥ ४३ ॥ मद्यपानं कलहं पूगवैरं भार्य्यापत्योरन्तरं ज्ञातिभेदम्। राजद्विष्टं स्त्रीपुंसयोर्विवादं वर्ज्यान्याहुर्यश्च पन्थाः प्रदुष्टः ॥ ४४ ॥ सामुद्रिकं वणिजं चौरपूर्वं शलाकधूर्त्तञ्च चिकित्सकञ्च। अरिञ्च मित्रञ्च कुशीलवञ्च नैतान् साक्ष्ये विप्रकुर्वीत सप्त ॥ ४५ ॥ मानाग्निहोत्रमुतमानमौनं मानेनाधीतमुतमानयज्ञः। एतानि चत्वार्य्यभयङ्कराणि भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ॥ ४६ ॥ अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी। पर्वकारश्च सूचीच मित्रध्रुक् पारदारिकः ॥ ४७ ॥ भ्रूणहा गुरुतल्पी च यश्च स्यात्पानपो द्विजः। अतितीक्ष्णश्च काकश्च नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ ४८ ॥ स्रुवप्रग्रहणो व्रात्यः कीनाशश्चात्मवानपि। रक्षेत्युक्तश्च यो हिंस्यात् सर्वे ब्रह्महभिः समाः ॥ ४९ ॥ तृणोल्कया ज्ञायते जातरूपं वृत्तेन भद्रो व्यवहारेण साधुः। शूरो भयेष्वर्थकृच्छ्रेषु धीरः कृच्छ्रास्वापत्सु सुहृदश्चारयश्च ॥ ५० ॥ जरा रूपं हरति हि धैर्य्यमाशा मृत्युः प्राणान् धर्ममसूया। क्रोधः श्रियः शीलमनार्य्यसेवा ह्रियं कामः सर्वमेवाभिमानः ॥ ५१ ॥ श्रीर्मङ्गलात् प्रभवति प्रागल्भ्यात् संप्रवर्द्धते। दाक्ष्यात्तु कुरुते मूलं संयमात् प्रतितिष्ठति ॥ ५२ ॥ अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति प्रज्ञा च कौल्यञ्च दमः श्रुतञ्च। पराक्रमश्चावहुभाषिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ ५३ ॥ एतान् गुणांस्तात महानुभानेको गुणः संश्रयते प्रसह्य। राजा यदा संश्रयते मनुष्यं सर्वान् गुणानेष गुणो बिभर्त्ति ॥ ५४ ॥ अष्टौ नृपेमानि मनुष्यलोके स्वर्गस्य लोकस्य निदर्शनानि। चत्वार्य्येषामन्ववेतानि सद्भिश्चत्वारि चैषा-

मनुयान्ति सन्तः ॥ ५५ ॥ यज्ञो दानमध्ययनं तपश्च चत्वार्य्येता-
न्यन्ववेतानि सद्भिः। दमः सत्यमार्ज्जवमानृशंस्यं चत्वार्य्येतान्यनु-
यान्ति सन्तः ॥ ५६ ॥ इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा घृणा।
अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥ ५७ ॥ तत्र पूर्व-
श्चतुर्वर्गो दम्भार्थमपि सेव्यते। उत्तरश्च चतुर्वर्गो नामहात्मसु
तिष्ठति ॥ ५८ ॥ न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा न ते वृद्धा येन
वदन्ति धर्मम्। नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति न तत् सत्यं
यच्छलेनाभ्युपेतम् ॥ ५९ ॥ सत्यं रूपं श्रुतं विद्या कौल्यं शीलं बलं
धनम्। शौर्य्यञ्च चित्रभाष्यञ्च दशेमे स्वर्गयोनयः ॥ ६० ॥ पापं
कुर्वन् पापकीर्त्तिः पापमेवाश्नुते फलम्। पुण्यं कुर्वन् पुण्यकीर्त्तिः
पुण्यमत्यन्तमश्नुते ॥ ६१ ॥ तस्मात् पापं न कुर्वीत पुरुषः शंसित-
व्रतः। पापं प्रज्ञां नाशयति क्रियमाणं पुनः पुनः ॥ ६२ ॥ नष्ट-
प्रज्ञः पापमेव नित्यमारभते नरः। पुण्यं प्रज्ञां वर्द्धयति क्रियमाणं
पुनः पुनः ॥ ६३ ॥ वृद्धप्रज्ञः पुण्यमेव नित्यमारभते नरः। पुण्यं
कुर्वन् पुण्यकीर्त्तिः पुण्यं स्थानं स्म गच्छति ॥ ६४ ॥ तस्मात् पुण्यं
निषेवेत पुरुषः सुसमाहितः। असूयको दन्दशूको निष्ठुरो वैर-
कृच्छठः ॥ ६५ ॥ स कृच्छ्रं महदाप्नोति न चिरात् पापमाचरन्।
अनसूयः कृतप्रज्ञः शोभनान्याचरन् सदा ॥ ६६ ॥ न कृच्छ्रं मह-
दाप्नोति सर्वत्र च विरोचते। प्रज्ञामेवागमयति यः प्राज्ञेभ्यः स
पण्डितः ॥ ६७ ॥ प्राज्ञो ह्यवाप्य धर्मार्थौ शक्नोति सुखमेधितुम्।
दिवसेनैव तत् कुर्य्याद्येन रात्रौ सुखं वसेत् ॥ ६८ ॥ अष्टमासेन
तत् कुर्य्यात् येन वर्षाः सुखं वसेत्। पूर्वे वयसि तत् कुर्य्यात् येन
वृद्धः सुखं वसेत् ॥ ६९ ॥ यावज्जीवेन तत् कुर्य्याद्येनामुत्र सुखं
वसेत्। जीर्णमन्नं प्रशंसन्ति भार्य्याञ्च गतयौवनाम् ॥ ७० ॥ शूरं
विजितसंग्रामं गतपारं तपस्विनम्। धनेनाधर्मलब्धेन यच्छिद्र-
मपिधीयते ॥ ७१ ॥ असंवृतं तद्भवति ततोऽन्यदवदीर्य्यते। गुरु-

दात्मवतां शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनाम् ॥ ७२ ॥ अथ प्रच्छन्न-पापानां शास्ता वैवस्वतो यमः। ऋषीणाञ्च नदीनाञ्च कुलानाञ्च महात्मनाम् ॥ ७३ ॥ प्रभवो नाधिगन्तव्यः स्त्रीणां दुश्चरितस्य च। द्विजातिपूजाभिरतो दाता ज्ञातिषु चार्जवी ॥ ७४ ॥ क्षत्रियः शीलभाग्राजंश्चिरं पालयते महीम्। सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ॥ ७५ ॥ शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम्। बुद्धिश्रेष्ठानि कर्माणि बाहुमध्यानि भारत ॥ ७६ ॥ तानि जङ्घा-जघन्यानि भारप्रत्यवराणि च। दुर्य्योधने च शकुनौ मूढ़े दुःशा-सने तथा ॥ ७७ ॥ कर्णे चैश्वर्य्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि। सर्वैर्गुणैरुपेतास्तु पाण्डवा भरतर्षभ। पितृवत्त्वयि वर्त्तन्ते तेषु वर्त्तस्व पुत्रवत् ॥ ७८ ॥

इति उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरहितवाक्ये
चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

विदुर उवाच। अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। आत्रेयस्य च संवादं साध्यानां चेति नः श्रुतम् ॥ १ ॥ चरन्तं हंस-रूपेण महर्षिं संशितव्रतम्। साध्या देवा महाप्राज्ञं पर्य्यपृच्छन्त वै पुरा ॥ २ ॥

साध्या ऊचु। साध्या देवा वयमेते महर्षे दृष्ट्वा भवन्तं न शक्नुमोऽनुमातुम्। श्रुतेन धीरो बुद्धिमांस्त्वं मतो नः काव्यां वाचं वक्तुमर्हस्युदाराम् ॥ ३ ॥

हंस उवाच। एतत् कार्य्यममराः संश्रुतं मे धृतिः शमः सत्य-धर्मानुवृत्तिः। ग्रन्थिं विनीय हृदयस्य सर्वं प्रियाप्रिये चात्मसमं नयीत ॥ ४ ॥ आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षितः। आक्रोष्टारं निर्द्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ ५ ॥ नाक्रोशी स्या-

न्नावमानी परस्य मित्रद्रोही नोत नीचोपसेवी। न चाभिमानी
न च हीनवृत्तो रूक्षां वाचमुषतीं वर्ज्जयीत ॥ ६ ॥ मर्म्माण्यस्थीनि
हृदयं तथासून् रूक्षा वाचो निर्द्दहन्तीह पुंसाम्। तस्माद्वाच-
मुषतीं रूक्षरूपां धर्म्मारामो नित्यशो वर्ज्जयीत ॥ ७ ॥ अरुन्तुदं
परुषं रूक्षवाचं वाक्कण्टकैर्व्वितुदन्तं मनुष्यान्। विद्यादलक्ष्मीकतमं
जनानां मुखे निबद्धां निर्ऋतिं वै वहन्तम् ॥ ८ ॥ यश्चेदेवमभि-
विध्येत वाणैर्भृशं सुतीक्ष्णैरनलार्कप्रदीप्तैः। स विध्यमानोऽप्यति-
दह्यमानो विद्यात् कविः सुकृतं मे दधाति ॥ ९ ॥ यदि सन्तं
सेवति यद्यसन्तं तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव। वासो यथा रङ्ग-
वशं प्रयाति तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥ १० ॥ अतिवादं न
प्रवदेन्न वादयेद्यो नाहतः प्रतिहन्यान्न घातयेत्। हन्तुञ्च यो
नेच्छति पापकं वै तस्मै देवाः स्पृहयन्त्यागताय ॥ ११ ॥ अव्या-
हृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः सत्यं वदेद्व्याहृतं तद्द्वितीयम्। प्रियं
वदेद्व्याहृतं तत्तृतीयं धर्म्यं वदेद्व्याहृतं तच्चतुर्थम् ॥ १२ ॥ यादृशैः
सन्निविशते यादृशांश्चोपसेवते। यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्-
भवति पुरुषः ॥ १३ ॥ यतो यतो निवर्त्तते ततस्ततो विमुच्यते।
निवर्त्तनाद्धि सर्व्वतो न वेत्ति दुःखमण्वपि ॥ १४ ॥ न जीयते नानु-
जिगीषतेऽन्यान्न वैरकृच्चाप्रतिघातकश्च। निन्दाप्रशंसासु समस्वभावो
न शोचते हृष्यति नैव चायम् ॥ १५ ॥ भावमिच्छति सर्व्वस्य
नाभावे कुरुते मनः। सत्यवादी मृदुर्दान्तो यः स उत्तमपूरुषः
॥ १६ ॥ नानर्थकं सान्त्वयति प्रतिज्ञाय ददाति च। रन्ध्रं परस्य
जानाति यः स मध्यमपुरुषः ॥ १७ ॥ दुःशासनस्तूपहतोऽभिशस्तो
नावर्त्तते मन्युवशात् कृतघ्नः। न कस्यचिन्मित्रमथो दुरात्मा कला-
श्चैता अधमस्येह पुंसः ॥ १८ ॥ न श्रद्दधाति कल्याणं परेभ्यो-
ऽप्यात्मशङ्कितः। निराकरोति मित्राणि यो वै सोऽधमपुरुषः
॥ १९ ॥ उत्तमानेव सेवेत प्राप्तकाले तु मध्यमान्। अधमांस्तु

न सेवेत य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ २० ॥ प्राप्नोति वै वित्तमर्थं बलेन नित्योत्थानात् प्रज्ञया पौरुषेण। न त्वेव सम्यग्लभते प्रशंसां न वृत्तमाप्नोति महाकुलानाम् ॥ २१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। महाकुलेभ्यः स्पृहयन्ति देवा धर्मार्थनित्याश्च बहुश्रुताश्च। पृच्छामि त्वां विदुर प्रश्नमेतं भवन्ति वै कानि महाकुलानि ॥ २२ ॥

विदुर उवाच। तपो दमो ब्रह्म वित्तं वितानाः पुण्या विवाहाः सततान्नदानम्। येष्वेवैते सप्त गुणा भवन्ति सम्यग्वृत्तास्तानि महाकुलानि ॥ २३ ॥ येषां वृत्तं न व्यथते न योनिश्चित्तप्रसादेन चरन्ति धर्मम्। ये कीर्त्तिमिच्छन्ति कुले विशिष्टां त्यक्तानृतास्तानि महाकुलानि ॥ २४ ॥ अनिज्यया कुविवाहैर्वेदस्योत्सादनेन च। कुलान्यकुलतां यान्ति धर्मस्यातिक्रमेण च ॥ २५ ॥ देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च। कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ २६ ॥ ब्राह्मणानां परिभवात् परिवादाच्च भारत। कुलान्यकुलतां यान्ति न्यासापहरणेन च ॥२७॥ कुलानि समुपेतानि गोभिः पुरुषतोऽश्वतः। कुलसङ्ख्यां न गच्छन्ति यानि हीनानि वृत्ततः ॥ २८ ॥ वृत्ततस्त्वविहीनानि कुलान्यल्पधनान्यपि। कुलसङ्ख्यां च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ॥ २९ ॥ वृत्तं यत्नेन संरक्षेद्वित्तमेति च याति च। अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ॥ ३० ॥ गोभिः पशुभिरश्वैश्च कृष्या च सुसमृद्धया। कुलानि न प्ररोहन्ति यानि हीनानि वृत्ततः ॥ ३१ ॥ मा नः कुले वैरकृत् कश्चिदस्तु राजामात्यो मा परस्वापहारी। मित्रद्रोही नैकृतिकोऽनृती वा पूर्वाशी वा पितृदेवातिथिभ्यः ॥ ३२ ॥ यश्च नो ब्राह्मणान् हन्याद्यश्च नो ब्राह्मणान् द्विषेत्। न तस्य समितिं गच्छेद्यश्च नो निर्वपेत् कृषीन् ॥ ३३ ॥ तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता। सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥३४॥

श्रद्धया परया राजन्नुपनीतानि सत्कृतिम् । प्रवृत्तानि महाप्राज्ञ धर्म्मिणां पुण्यकर्म्मिणाम् ॥ ३५ ॥ सूक्ष्मोऽपि भारं नृपते स्यन्दनो वै शक्तो वोढुं न तथान्ये महीजाः । एवं युक्ता भारसहा भवन्ति महाकुलीना न तथान्ये मनुष्याः ॥ ३६ ॥ न तन्मित्रं यस्य कोपाद्बिभेति यद्वा मित्रं शङ्कितेनोपचर्य्यम् । यस्मिन्मित्रे पितरीवाश्वसीत तद्वै मित्रं सङ्गतानीतराणि ॥ ३७ ॥ यः कश्चिदप्यसम्बद्धो मित्रभावेन वर्त्तते । स एव बन्धुस्तन्मित्रं सा गतिस्तत् परायणम् ॥ ३८ ॥ चलचित्तस्य वै पुंसो वृद्धाननुपसेवतः । पारिप्लवमतेर्नित्यमध्रुवो मित्रसंग्रहः ॥ ३९ ॥ चलचित्तमनात्मानमिन्द्रियाणां वशानुगम् । अर्थाः समतिवर्त्तन्ते हंसाः शुष्कं सरो यथा ॥ ४० ॥ अकस्मादेव कुप्यन्ति प्रसीदन्त्यनिमित्ततः । शीलमेतदसाधूनामभ्रं पारिप्लवं यथा ॥ ४१ ॥ सत्कृताश्च कृतार्थाश्च मित्राणां न भवन्ति ये । तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते ॥ ४२ ॥ अर्च्चयेदेव मित्राणि सति वाऽसति वा धने । नानर्थयन् प्रजानाति मित्राणां सारफल्गुताम् ॥ ४३ ॥ सन्तापाद्भ्रश्यते रूपं सन्तापाद्भ्रश्यते बलम् । सन्तापाद्भ्रश्यते ज्ञानं सन्तापाद्व्याधिमृच्छति ॥ ४४ ॥ अनवाप्यञ्च शोकेन शरीरं चोपतप्यते । अमित्राश्च प्रहृष्यन्ति मा स्म शोके मनः कृथाः ॥ ४५ ॥ पुनर्नरो म्रियते जायते च पुनर्नरो हीयते वर्द्धते च । पुनर्नरो याचति याच्यते च पुनर्नरः शोचति शोच्यते च ॥ ४६ ॥ सुखञ्च दुःखञ्च भवाभवौ च लाभालाभौ मरणं जीवितं च । पर्य्यायशः सर्वमेते स्पृशन्ति तस्माद्धीरो न च हृष्येन्न शोचेत् ॥ ४७ ॥ चलानि हीमानि षड़िन्द्रियाणि तेषां यद्यद्वर्द्धते यत्र यत्र । ततस्ततः स्रवते बुद्धिरस्य छिद्रोदकुम्भादिव नित्यमम्भः ॥ ४८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । तनुरुद्धः शिखी राजा मिथ्योपचारितो मया । मन्दानाम्मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ ४९ ॥ नित्यो-

हिन्नमिदं सर्वं नित्योद्विग्नमिदं मनः। यत्तत्पदमनुद्विग्नं तन्मे वद महामते ॥ ५० ॥

विदुर उवाच। नान्यत्र विद्यातपसोर्नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात। नान्यत्र लोभसन्त्यागाच्छान्तिं पश्यामि तेऽनघ ॥ ५१ ॥ बुद्ध्या भयं प्रणुदति तपसा विन्दते महत्। गुरुशुश्रूषया ज्ञानं शान्तिं योगेन विन्दति ॥ ५२ ॥ अनाश्रिता दानपुण्यं वेदपुण्यमनाश्रिताः। रागद्वेषविनिर्मुक्ता विचरन्तीह मोक्षिणः ॥ ५३ ॥ स्वधीतस्य सुयुद्धस्य सुकृतस्य च कर्मणः। तपसश्च सुतप्तस्य तस्यान्ते सुखमेधते ॥ ५४ ॥ स्वास्तीर्णानि शयनानि प्रपन्ना न वै भिन्ना जातु निद्रां लभन्ते। न स्त्रीषु राजन्रतिमाप्नुवन्ति न मागधैः स्तूयमाना न सूतैः ॥ ५५ ॥ न वै भिन्ना जातु चरन्ति धर्मं न वै सुखं प्राप्नुवन्तीह भिन्नाः। न वै भिन्ना गौरवं प्राप्नुवन्ति न वै भिन्नाः प्रशमं रोचयन्ति ॥ ५६ ॥ न वै तेषां स्वदते पथ्यमुक्तं योगक्षेमं कल्पते नैव तेषाम्। भिन्नानां वै मनुजेन्द्र परायणं न विद्यते किञ्चिदन्यद्विनाशात् ॥५७॥ सम्पन्नं गोषु सम्भाव्यं सम्भाव्यं ब्राह्मणे तपः। सम्भाव्यं चापलं स्त्रीषु सम्भाव्यं ज्ञातितो भयम् ॥ ५८ ॥ तन्तवोऽप्यायता नित्यं तनवो बहुलाः समाः। बहून् बहुत्वादायासान् सहन्तीत्युपमा सताम् ॥ ५९ ॥ धूमायन्ति व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च। धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ ६० ॥ ब्राह्मणेषु च ये शूराः स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च। वृन्तादिव फलं पक्वं धृतराष्ट्र पतन्ति ते ॥ ६१ ॥ महानप्येकजो वृक्षो बलवान् सुप्रतिष्ठितः। प्रसह्य एव वातेन सस्कन्धो मर्दितुं क्षणात् ॥ ३२ ॥ अथ ये सहिता वृक्षाः सङ्घशः सुप्रतिष्ठिताः। ते हि शीघ्रतमान् वातान् सहन्तेऽन्योऽन्यसंश्रयात् ॥ ६३ ॥ एवं मनुष्यमप्येकं गुणैरपि समन्वितम्। शक्यं द्विषन्तो मन्यन्ते वायुर्द्रुमामिवैकजम् ॥ ६४ ॥ अन्योऽन्यसमुपष्टम्भादन्योऽन्यापाश्रयेण

च। ज्ञातयः सम्प्रवर्द्धन्ते सरसीवोत्पलान्युत ॥ ६५ ॥ अवध्यो ब्राह्मणा गावो ज्ञातयः शिशवः स्त्रियः। येषाञ्चान्नानि भुञ्जीत ये च स्युः शरणागताः ॥ ६६ ॥ न मनुष्ये गुणः कश्चिद्राजन् सधनतामृते। अनातुरत्वाद्भद्रन्ते मृतकल्पा हि रोगिणः ॥ ६७ ॥ अव्याधिजं कटुकं शीर्षरोगि पापानुबन्धं परुषं तीक्ष्णमुष्णम्। सतांपेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य ॥ ६८ ॥ रोगार्द्दिता न फलान्याद्रियन्ते न वै लभन्ते विषयेषु तत्त्वम्। दुःखोपेता रोगिणो नित्यमेव न बुध्यन्ते धनभोगान्न सौख्यम् ॥ ६९ ॥ पुराह्युक्तं नाकरोस्त्वं वचो मे द्यूते जितां द्रौपदीं प्रेक्ष्य राजन्। दुर्य्योधनं वारयेत्यक्षवत्यां कितवत्वं पण्डिता वर्ज्जयन्ति ॥ ७० ॥ न तद्बलं यन्मृदुना विरुध्यते सूक्ष्मो हि धर्मस्तरसा सेवितव्यः। प्रध्वंसिनी क्रूरसमाहिता श्रीर्मृदुप्रौढा गच्छति पुत्र-पौत्रान् ॥ ७१ ॥ धार्त्तराष्ट्राः पाण्डवान् पालयन्तु पाण्डोः सुता-स्तव पुत्रांश्च पान्तु। एकारिमित्राः कुरवो ह्येकधर्मा जीवन्तु राजन् सुखिनः समृद्धाः ॥ ७२ ॥ मेधीभूतः कौरवाणां त्वमद्य त्वय्याधीनं कुरुकुलमाजमीढ़। पार्थान् बालान् वनवासप्रतप्तान् गोपायस्व स्वं यशस्तात रक्षन् ॥ ७३ ॥ सन्धत्स्व त्वं कौरवान् पाण्डुपुत्रैर्माऽतेऽन्तरं रिपवः प्रार्थयन्तु। सत्ये स्थितास्ते नरदेव सर्वे दुर्य्योधनं स्थापय त्वं नरेन्द्र ॥ ७४ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि प्रजागरपर्व्वणि विदुरहितवाक्ये
पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

विदुर उवाच। अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। ...

विदुर उवाच। सप्तदशेमान् राजेन्द्र मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्। वैचित्रवीर्य्य पुरुषानाकाशं मुष्टिभिर्घ्नतः ॥ १ ॥ दानवेन्द्रस्य हि धनुरनाम्यं नमतोऽब्रवीत्। अथो मरीचिनः पादानग्राह्यान्

गृह्णतस्तथा ॥ २ ॥ यश्चाशिष्यं शास्ति वै यश्च तुष्येद्यश्चातिवेलं
भजते द्विषन्तम् । स्त्रियश्च यो रक्षति भद्रमस्तु ते यश्चायाच्यं
याचते कत्थते च ॥ ३ ॥ यश्चाभिजातः प्रकरोत्यकार्य्यं यश्चाबलो
बलिना नित्यवैरी । अश्रद्दधानाय च यो ब्रवीति यश्चाकाम्यं
कामयते नरेन्द्र ॥ ४ ॥ वध्वावहासं श्वशुरो मन्यते यो वध्वा-
वसन्नभयो मानकामः । परक्षेत्रे निर्वपति यश्च बीजं स्त्रियञ्च यः
परिवदतेऽतिवेलम् ॥ ५ ॥ यश्चापि लब्ध्वा न स्मरामीतिवादी
दत्त्वा च यः कत्थति याच्यमानः । यश्चासतः सत्त्वमुपानयीत
एतान्नयन्ति निरयं पाशहस्ताः ॥ ३ ॥ यस्मिन् यथा वर्त्तते यो
मनुष्यस्तस्मिंस्तथा वर्त्तितव्यं स धर्मः । मायाचारो मायया वर्त्ति-
तव्यः साध्वाचारः साधुना प्रत्युपेयः ॥ ७ ॥ जरा रूपं हरति
हि धैर्य्यमाशा मृत्युः प्राणान् धर्मचर्य्यामसूया । कामो ह्रियं
वृत्तमनार्य्यसेवा क्रोधः श्रियं सर्वमेवाभिमानः ॥ ८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । शतायुरुक्तः पुरुषः सर्ववेदेषु वै यदा ।
नाप्नोत्यथ च तत् सर्वमायुः केनेह हेतुना ॥ ९ ॥

विदुर उवाच । अतिमानोतिवादश्च तथात्यागो नराधिप ।
क्रोधश्चात्मविधित्सा च मित्रद्रोहश्च तानि षट् ॥ १० ॥ एत एवा-
सयस्तीक्ष्णाः कृन्तन्त्यायूंषि देहिनाम् । एतानि मानवान् घ्नन्ति
न मृत्युर्भद्रमस्तु ते ॥ ११ ॥ विश्वस्तस्यैति यो दारान् यश्चापि
गुरुतल्पगः । वृषलीपतिर्द्विजो यश्च पानपश्चैव भारत ॥ १२ ॥
आदेशकृद्वृत्तिहन्ता द्विजानां प्रेषकश्च यः । शरणागतहा चैव सर्वे
ब्रह्महणः समाः । एतैः समेत्य कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः
॥ १३ ॥ गृहीतवाक्यो नयविद्वदान्यः शेषान्नभोक्ता ह्यविहिंसकश्च ।
नानर्थकृत्याकुलः कृतज्ञः सत्यो मृदुः स्वर्गमुपैति विद्वान् ॥ १४ ॥
सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः । अप्रियस्य तु पथ्यस्य
वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ १५ ॥ यो हि धर्मं समाश्रित्य हित्वा

भर्त्तुः प्रियाप्रियौ। अप्रियाण्याह पथ्यानि तेन राजा सहायवान् ॥ १६ ॥ त्यजेत् कुलार्थे पुरुषं ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत्। ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ १७ ॥ आपदर्थे धनं रक्षेद्दारान् रक्षेद्धनैरपि। आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥ १८ ॥ द्यूतमेतत् पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं नृणाम्। तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥ १९ ॥ उक्तं मया द्यूतकालेऽपि राजन्नेह युक्तं वचनं प्रातिपेयम्। तदौषधं पथ्यमिवातुरस्य न रोचते तव वैचित्रवीर्य्य ॥ २० ॥ काकैरिमांश्चित्रवर्हान्मयूरान् पराजयेथाः पाण्डवान् धार्त्तराष्ट्रैः। हित्वा सिंहान् क्रोष्टुकान् गूहमानः प्राप्ते काले शोचिता त्वं नरेन्द्र ॥ २१ ॥ यस्तात न क्रुध्यति सर्व्वकालं भृत्यस्य भक्तस्य हितेरतस्य। तस्मिन् भृत्या भर्त्तरि विश्वसन्ति न चैनमापत्सु परित्यजन्ति ॥ २२ ॥ न भृत्यानां वृत्तिसंरोधनेन राज्यं धनं सञ्जिघृक्षेदपूर्व्वम्। त्यजन्ति ह्येनं वञ्चिता वै विरुद्धाः स्निग्धा ह्यमात्याः परिहीनभोगाः ॥ २३ ॥ कृत्यानि पूर्व्वं परिसंख्याय सर्व्वाण्यायव्ययौ चानुरूपाञ्च वृत्तिम्। सङ्गृह्णीयादनुरूपान् सहायान् सहायसाध्यानि हि दुष्कराणि ॥ २४ ॥ अभिप्रायं यो विदित्वा तु भर्त्तुः सर्व्वाणि कार्य्याणि करोत्यतन्द्रीः। वक्ता हितानामनुरक्त आर्य्यः शक्तिज्ञ आत्मेव हि सोऽनुकम्प्यः ॥ २५ ॥ वाक्यन्तु यो नाद्रियतेऽनुशिष्टः प्रत्याह यश्चापि नियुज्यमानः। प्रज्ञाभिमानी प्रतिकूलवादी त्याज्यः स तादृक् त्वरयैव भृत्यः ॥ २६ ॥ अस्तब्धमक्लीवमदीर्घसूत्रं सानुक्रोशं श्लक्ष्णमहार्य्यमन्यैः। अरोगजातीयमुदारवाक्यं भृत्यं वदन्त्यष्टगुणोपपन्नम् ॥ २७ ॥ न विश्वासाज्जातु परस्य गेहे गच्छेन्नरश्चेतयानो विकाले। न चत्वरे निशि तिष्ठेन्निगूढ़ो न राजकाम्यां योषितं प्रार्थयीत ॥ २८ ॥ न निह्नवं मन्त्रगतस्य गच्छेत् संसृष्टमन्त्रस्य कुसङ्गतस्य। न च ब्रूयान्नाश्वसिमि त्वयीति सकारणं व्यपदेशन्तु कुर्य्यात् ॥ २९ ॥

द्यूती राजा पुंश्चली राजभृत्यः पुत्रो भ्राता विधवा बालपुत्रा।
सेनाजीवी चोद्धृतभूतिरेव व्यवहारेषु वर्ज्जनीयाः स्युरेते ॥ ३० ॥
अष्टौ गुणास्तात पुरुषन्दीपयन्ति प्रज्ञा च कौल्यञ्च श्रुतन्दमश्च।
पराक्रमश्चावहुभाषिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ ३१ ॥
एतान् गुणांस्तात महानुभावानेको गुणः संश्रयते प्रसह्य। राजा
यदा सत् कुरुते मनुष्यं सर्वान् गुणानेष गुणो विभर्त्ति ॥ ३२ ॥
गुणा दश स्नानशीलं भजन्ते वलं रूपं स्वरवर्णप्रशुद्धिः। स्पर्शश्च
गन्धश्च विशुद्धता च श्रीः सौकुमार्य्यं प्रवराश्च नार्य्यः ॥ ३३ ॥ गुणाश्च
षण्मितभुक्तं भजन्ते आरोग्यमायुश्च वलं सुखञ्च। अनाविलं चास्य
भवत्यपत्यं न चैनमाद्यून इति क्षिपन्ति ॥ ३४ ॥ अकर्म्मशीलञ्च
महाशनञ्च लोकद्विष्टं वहुमायं नृशंसम्। अदेशकालज्ञमनिष्ट-
वेशमेतान् गृहे न प्रतिवासयेत ॥ ३५ ॥ कदर्य्यमाक्रोशकमश्रुतं च
वनौकसं धूर्त्तममान्यमानिनम्। निष्ठुरिणं दृढ़वैरं कृतघ्नमेतान्
भृशार्त्तोऽपि न जातु याचेत् ॥ ३६ ॥ संक्लिष्टकर्म्माणमतिप्रमादं
नित्यानृतञ्चादृढ़भक्तिकञ्च। विसृष्टरागं पटुमानिनञ्चाप्येतान्न सेवेत
नराधमान् षट् ॥ ३७ ॥ सहायवन्धना ह्यर्थाः सहायाश्चार्थवन्धनाः।
अन्योऽन्यवन्धनावेतौ विनान्योऽन्यं न सिध्यतः ॥ ३८ ॥ उत्पाद्य
पुत्राननृणांश्च कृत्वा वृत्तिञ्च तेभ्योऽनुविधाय काञ्चित्। स्थाने
कुमारीः प्रतिपाद्य सर्व्वा अरण्यसंस्थोऽयमुनिर्वुभूषेत् ॥ ३९ ॥ हितं
यत् सर्व्वभूतानामात्मनश्च सुखावहम्। तत् कुर्य्यादीश्वरे ह्येत-
न्मूलं सर्व्वार्थसिद्धये ॥ ४० ॥ वुद्धिः प्रभावस्तेजश्च सत्त्वमुत्थानमेव
च। व्यवसायश्च यस्य स्यात् तस्यावृत्तिभयं कुतः ॥ ४१ ॥ पश्य
दोषान् पाण्डवैर्विग्रहे त्वं यत्र व्यथेयुरपि देवाः सशक्राः। पुत्रै-
र्वैरं नित्यमुद्विग्नवासो यशःप्रणाशो द्विषतां च हर्षः ॥ ४२ ॥
भीष्मस्य कोपस्तव चैवेन्द्रकल्पद्रोणस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य। उत्
सादयेल्लोकमिमं प्रवृद्धः श्वेतो ग्रहस्तिर्य्यगिवापतन् खे ॥ ४३ ॥

तव पुत्रशतञ्चैव कर्णः पञ्च च पाण्डवाः। पृथिवीमनुशासेयुरखिलां सागराम्बराम् ॥ ४४ ॥ धार्त्तराष्ट्रा वनं राजन् व्याघ्राः पाण्डुसुता मताः। मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं मा व्याघ्रा नीनशन्वनात् ॥ ४५ ॥ तस्माद्वनमृते व्याघ्रान् व्याघ्रा न स्युरृते वनम्। वनं हि रक्ष्यते व्याघ्रैर्व्याघ्रान्रक्षति काननम् ॥ ४६ ॥ न तथेच्छन्ति कल्याणान् परेषां वेदितुं गुणान्। यथैषां ज्ञातुमिच्छन्ति नैर्गुण्यं पापचेतसः ॥ ४७ ॥ अर्थं सिद्धिं परामिच्छन् धर्ममेवादितश्चरेत्। न हि धर्मादपैत्यर्थः स्वर्गलोकादिवामृतम् ॥ ४८ ॥ यस्यात्मा विरतः पापात् कल्याणे च निवेशितः। तेन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या ॥ ४९ ॥ यो धर्ममर्थं कामञ्च यथाकालं निषेवते। धर्मार्थकामसंयोगं सोऽमुत्रेह च विन्दति ॥ ५० ॥ सन्नियच्छति यो वेगमुत्थितं क्रोधहर्षयोः। स श्रियो भाजनं राजन् यश्चापत्सु न मुह्यति ॥ ५१ ॥ बलं पञ्चविधं नित्यं पुरुषाणां निबोध मे। यत्तु बाहुबलं नाम कनिष्ठं बलमुच्यते ॥ ५२ ॥ अमात्यलाभो भद्रं ते द्वितीयं बलमुच्यते। तृतीयं धनलाभन्तु बलमाहुर्मनीषिणः ॥ ५३ ॥ यत्त्वस्य सहजं राजन् पितृपैतामहं बलम्। अभिजातबलं नाम तच्चतुर्थं बलं स्मृतम् ॥ ५४ ॥ येन त्वेतानि सर्वाणि संगृहीतानि भारत। यद्बलानां बलं श्रेष्ठं तत् प्रज्ञाबलमुच्यते ॥ ५५ ॥ महते योऽपकाराय नरस्य प्रभवेन्नरः। तेन वैरं समासज्य दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ॥ ५६ ॥ स्त्रीषु राजसु सर्पेषु स्वाध्यायप्रभुशत्रुषु। भोगेष्वायुषि विश्वासं कः प्राज्ञः कर्त्तुमर्हति ॥ ५७ ॥ प्रज्ञाशरेणाभिहतस्य जन्तोश्चिकित्सकाः सन्ति न चौषधानि। न होममन्त्रा न च मङ्गलानि नाथर्वणा नाप्यगदाः सुसिद्धाः ॥ ५८ ॥ सर्पश्चाग्निश्च सिंहश्च कुलपुत्रश्च भारत। नावज्ञेया मनुष्येण सर्वे ह्येतेऽतितेजसः ॥ ५९ ॥ अग्निस्तेजो महल्लोके गूढस्तिष्ठति दारुषु। न चोपयुङ्क्ते तद्दारु

यावन्नोद्दीप्यते परैः॥ ६०॥ स एव खलु दारुभ्यो यदा निर्मथ्य दीप्यते। तद्दारु च वनं चान्यन्निर्दहत्याशु तेजसा॥ ६१॥ एवमेव कुले जाताः पावकोपमतेजसः। क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते॥ ६२॥ लताधर्मा सपुत्रस्त्वं शालाः पाण्डुसुता मताः। न लता वर्द्धते जातु महाद्रुममनाश्रिता॥ ६३॥ वनं राजंस्त्वं सपुत्रोऽम्बिकेय सिंहान् वद्दै पाण्डवांस्तात विद्धि। सिंहैर्विहीनं हि वनं विनश्येत् सिंहा विनश्येयुर्ऋते वनेन॥ ६४॥

इति उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरहितवाक्ये षट्त्रिंशोऽध्यायः॥ ३६॥

विदुर उवाच। ऊर्द्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति। प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते॥ १॥ पीठं दत्त्वा साधवेऽभ्यागताय आनीयापः परिनिर्णिज्य पादौ। सुखं पृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसंस्थां ततो दद्यादन्नमवेक्ष्य धीरः॥ २॥ यस्योदकं मधुपर्कञ्च गाञ्च न मन्त्रवित् प्रतिगृह्णाति गेहे। लोभाद्भयादथ कार्पण्यतो वा तस्यानर्थं जीवितमाहुरार्य्याः॥ ३॥ चिकित्सकः शल्यकर्त्तावकीर्णी स्तेनः क्रूरो मद्यपो भ्रूणहा च। सेनाजीवी श्रुतिविक्रायकश्च भृशं प्रियोऽप्यतिथिर्नोदकार्हः॥ ४॥ अविक्रेयं लवणं पक्वमन्नं दधि क्षीरं मधु तैलं घृतञ्च। तिला मांसं फलमूलानि शाकं रक्तं वासः सर्वगन्धा गुडाश्च॥ ५॥ अरोषणो यः समलोष्ट्राश्मकाञ्चनः प्रहीणशोको गतसन्धिविग्रहः। निन्दाप्रशंसोपरतः प्रियाप्रिये त्यजन्नुदासीनवदेष भिक्षुकः॥ ६॥ नीवारमूलेङ्गुदशाकवृत्तिः सुसंयतात्माग्निकार्य्येषु चोद्यः। वने वसन्नतिथिष्वप्रमत्तो धुरन्धरः पुण्यकृदेष तापसः॥ ७॥ अपकृत्य बुद्धिमतो दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत्। दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू याभ्यां

हिंसति हिंसितः ॥ ८ ॥ न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् । विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥ ९ ॥ अनीर्षुर्गुप्तदारश्च संविभागी प्रियंवदः । श्लक्ष्णो मधुरवाक् स्त्रीणां न चासां वशगो भवेत् ॥ १० ॥ पूजनीया महाभागाः पुण्याश्च गृहदीप्तयः । स्त्रियः श्रियो गृहस्योक्तास्तस्माद्रक्ष्या विशेषतः ॥ ११ ॥ पितुरन्तःपुरं दद्यान्मातुर्दद्यान्महानसम् । गोषु चात्मसमं दद्यात् स्वयमेव कृषिं व्रजेत् ॥ १२ ॥ भृत्यैर्वाणिज्यचारञ्च पुत्रैः सेवेत च द्विजान् । अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ॥ १३ ॥ तेषां सर्व्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति । नित्यं सन्तः कुले जाताः पावकोपमतेजसः ॥ १४ ॥ क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते । यस्य मन्त्रं न जानन्ति बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ये ॥ १५ ॥ स राजा सर्व्वतश्चक्षुश्चिरमैश्वर्य्यमश्नुते । करिष्यन्न प्रभाषेत कृतान्येव तु दर्शयेत् ॥ १६ ॥ धर्मकामार्थकार्य्याणि तथा मन्त्रो न भिद्यते । गिरिपृष्ठमुपारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ॥ १७ ॥ अरण्ये निःशलाके वा तत्र मन्त्रो विधीयते । नासुहृत् परमं मन्त्रं भारतार्हति वेदितुम् ॥ १८ ॥ अपण्डितो वापि सुहृत् पण्डितो वाप्यनात्मवान् । नापरीक्ष्य महीपालः कुर्य्यात् सचिवमात्मनः ॥ १९ ॥ अमात्ये ह्यर्थलिप्सा च मन्त्ररक्षणमेव च । कृतानि सर्व्वकार्य्याणि यस्य पारिषदा विदुः ॥२०॥ धर्मे चार्थे च कामे च स राजा राजसत्तमः । गूढ़मन्त्रस्य नृपतेस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥ २१ ॥ अप्रशस्तानि कार्य्याणि यो मोहादनुतिष्ठति । स तेषां विपरिभ्रंशाद्भ्रश्यते जीवितादपि ॥ २२ ॥ कर्म्मणान्तु प्रशस्तानामनुष्ठानं सुखावहम् । तेषामेवाननुष्ठानं पश्चात्तापकरं मतम् ॥ २३ ॥ अनधीत्य यथा वेदान्न विप्रः श्राद्धमर्हति । एवमश्रुतषाड़्गुण्यो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ २४ ॥ स्थानवृद्धिक्षयज्ञस्य षाड़्गुण्यविदितात्मनः । अनवज्ञातशीलस्य स्वाधीना

पृथिवी नृप ॥ २५ ॥ अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्यान्ववेक्षिणः । आत्मप्रत्ययकोषस्य स्वाधीनेयं वसुन्धरा ॥ २६ ॥ नाममात्रेण तुष्येत छत्रेण च महीपतिः । भृत्येभ्यो विसृजेदर्थान्नैकः सर्वहरो भवेत् ॥ २७ ॥ ब्राह्मणं ब्राह्मणो वेद भर्त्ता वेद स्त्रियं तथा । अमात्यं नृपतिर्वेद राजा राजानमेव च ॥ २८ ॥ न शत्रुर्वशमापन्नो मोक्तव्यो बध्यतां गतः । न्यग्भूत्वा पर्य्युपासीत वध्यं हन्याद्बले सति ॥ २९ ॥ अहताद्धि भयं तस्माज्जायते न चिरादिव । दैवतेषु प्रयत्नेन राजसु ब्राह्मणेषु च ॥ ३० ॥ नियन्तव्यः सदा क्रोधो वृद्धबालातुरेषु च । निरर्थकलहं प्राज्ञो वर्ज्जयेन्मूढसेवितम् ॥ ३१ ॥ कीर्त्तिञ्च लभते लोके न चानर्थेन युज्यते । प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः ॥ ३२ ॥ न तं भर्त्तारमिच्छन्ति षण्ढं पतिमिव स्त्रियः । न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये ॥ ३३ ॥ लोकपर्य्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः । विद्याशीलवयोवृद्धान् बुद्धिवृद्धांश्च भारत ॥ ३४ ॥ धनाभिजातवृद्धांश्च नित्यं मूढोऽवमन्यते । अनार्य्यवृत्तमप्राज्ञमसूयकमधार्मिकम् ॥ ३५ ॥ अनर्थाः क्षिप्रमायान्ति वाग्दुष्टं क्रोधनं तथा । अविसंवादनन्दानं समयस्याव्यतिक्रमः ॥ ३६ ॥ आवर्त्तयन्ति भूतानि सम्यक् प्रणिहिता च वाक् । अविसंवादको दक्षः कृतज्ञो मतिमानृजुः ॥ ३७ ॥ अपि सङ्कीर्णकोषोऽपि लभते परिवारणम् । धृतिः शमो दमः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा ॥ ३८ ॥ मित्राणां चानभिद्रोहः सप्तैताः समिधः श्रियः । असंविभागी दुष्टात्मा कृतघ्नो निरपत्रपः ॥ ३९ ॥ तादृङ्नराधमो लोके वर्ज्जनीयो नराधिप । न च रात्रौ सुखं शेते ससर्प इव वेश्मनि ॥ ४० ॥ यः कोपयति निर्द्दोषं सदोषोऽभ्यन्तरं जनम् । तेषु दुष्टेषु दोषः स्याद्योगक्षेमस्य भारत ॥ ४१ ॥ सदा प्रसादनं तेषां देवतानामिवाचरेत् । येऽर्थाः स्त्रीषु समायुक्ताः प्रमत्तपतितेषु च ॥ ४२ ॥

ये चानार्य्यसमासक्ताः सर्वे ते संशयं गताः। यत्र स्त्री यत्र कितवो बालो यत्रानुशासिता ॥ ४३ ॥ मज्जन्ति तेऽवशा राजन्नद्यामश्मप्लवा इव। प्रयोजनेषु ये सक्ता न विशेषेषु भारत ॥ ४४ ॥ तानहं पण्डितान्मन्ये विशेषा हि प्रसङ्गिनः। यं प्रशंसन्ति कितवा यं प्रशंसन्ति चारणाः ॥ ४५ ॥ यं प्रशंसन्ति बन्धक्यो न स जीवति मानवः। हित्वा तान् परमेष्वासान् पाण्डवानमितौजसः ॥ ४६ ॥ आहितं भारतैश्वर्य्यं त्वया दुर्य्योधने महत्। तं द्रक्ष्यसि परिभ्रष्टं तस्मात्त्वमचिरादिव। ऐश्वर्य्यमदसम्मूढं बलिं लोकत्रयादिव ॥ ४७ ॥

इति उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरवाक्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। अनीश्वरोऽयं पुरुषो भवाभवे सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा। धात्रा तु दिष्टस्य वशे कृतोऽयं तस्माद्वद त्वं श्रवणे धृतोऽहम् ॥ १ ॥

विदुर उवाच। अप्राप्तकाले वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन्। लभते बुद्ध्यवज्ञानमवमानञ्च भारत ॥ २ ॥ प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन चापरः। मन्त्रमूलबलेनान्यो यः प्रियः प्रिय एव सः ॥ ३ ॥ द्वेष्यो न साधुर्भवति न मेधावी न पण्डितः। प्रिये शुभानि कार्य्याणि द्वेष्ये पापानि चैव ह ॥ ४ ॥ उक्तं मया जातमात्रेऽपि राजन् दुर्य्योधनं त्यज पुत्रं त्वमेकम्। तस्य त्यागात् पुत्रशतस्य वृद्धिरस्यात्यागात् पुत्रशतस्य नाशः ॥ ५ ॥ न वृद्धिर्बहु मन्तव्या वृद्धिः क्षयमावहेत्। क्षयोऽपि बहु मन्तव्यो यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ॥ ६ ॥ न स क्षयो महाराज यः क्षयो वृद्धिमावहेत्। क्षयः स त्विह मन्तव्यो यं लब्ध्वा बहु नाशयेत् ॥ ७ ॥

समृद्धा गुणतः केचिद्भवन्ति धनतोऽपरे। धनवान् गुणैर्हीनान् धृतराष्ट्र विवर्ज्जय ॥ ८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। सर्वं त्वमायतीयुक्तं भाषसे प्राज्ञसम्मतम्। न चोत्सहे सुतन्त्यक्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ९ ॥

विदुर उवाच। स्वभीवगुणसम्पन्नो न जातु विनयान्वितः। सुसूक्ष्ममपि भूतानामुपमर्द्दमुपेक्षते ॥ १० ॥ परापवादनिरताः परदुःखोदयेषु च। परस्परविरोधे च यतन्ते सततोत्थिताः ॥११॥ सदोषं दर्शनं येषां संवासे सुमहद्भयम्। अर्थादाने महान् दोषः प्रदाने च महद्भयम् ॥ १२ ॥ ये वै भेदनशीलास्तु सकामा निस्त्रपाः शठाः। ते पापा इति विख्याताः संवासे परिगर्हिताः ॥ १३ ॥ युक्ताश्चान्यैर्महादोषै र्यें नरास्तान् विवर्ज्जयेत्। निवर्त्त-माने सौहार्द्दे प्रीतिर्नीचे प्रणश्यति ॥ १४ ॥ या चैव फलनिर्वृत्तिः सौहृदे चैव यत् सुखम्। यतते चापवादाय यत्नमारभते क्षये ॥ १५ ॥ अल्पेऽप्यपकृते मोहान्न शान्तिमधिगच्छति। तादृशैः सङ्गतं नीचैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ॥ १६ ॥ निशम्य निपुणं बुद्ध्या विद्वान् दूराद्विवर्ज्जयेत्। यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीन-मातुरम् ॥ १७ ॥ स पुत्रपशुभिर्वृद्धिं श्रेयश्चानन्त्यमश्नुते। ज्ञातयो वर्द्धनीयास्तैर्य इच्छन्त्यात्मनः शुभम् ॥ १८॥ कुलवृद्धिञ्च राजेन्द्र तस्मात् साधु समाचर। श्रेयसा योक्ष्यते राजन् कुर्वाणो ज्ञाति-सत्क्रियाम् ॥ १९ ॥ विगुणा ह्यपि संरक्ष्या ज्ञातयो भरतर्षभ। किं पुनर्गुणवन्तस्ते त्वत्प्रसादाभिकाङ्क्षिणः ॥ २० ॥ प्रसादं कुरु वीराणां पाण्डवानां विशाम्पते। दीयन्तां ग्रामकाः केचित्तेषां वृत्त्यर्थमीश्वर ॥ २१ ॥ एवं लोके यशः प्राप्तं भविष्यति नराधिप। वृद्धेन हि त्वया कार्य्यं पुत्राणां तात शासनम् ॥ २२ ॥ मया चापि हितं वाच्यं विद्धि मां त्वद्धितैषिणम्। ज्ञातिभिर्विग्रहस्तात न कर्त्तव्यः शुभार्थिना ॥ २३ ॥ सुखानि सह भोज्यानि ज्ञातिभि-

भरतर्षभ । सम्भोजनं सङ्कथनं सम्प्रीतिश्च परस्परम् ॥ २४ ॥ ज्ञातिभिः सह कार्य्याणि न विरोधः कदाचन । ज्ञातयस्तारयन्तीह ज्ञातयो मज्जयन्ति च ॥ २५ ॥ सुवृत्तास्तारन्तीह दुर्वृत्ता मज्जयन्ति च । सुवृत्तो भव राजेन्द्र पाण्डवान् प्रति मानद ॥२६॥ अधर्षणीयः शत्रूणां तैर्वृतस्त्वं भविष्यसि । श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति ॥ २७ ॥ दिग्धहस्तं मृग इव स पुनस्तस्य विन्दति । पश्चादपि नरश्रेष्ठ तव तापो भविष्यति ॥२८॥ तान् वा हतान् सुतान् वापि श्रुत्वा तदनुचिन्तय । येन खट्वां समारूढ़ः परितप्येत कर्मणा ॥ २९ ॥ आदावेव न तत् कुर्य्यादध्रुवे जीविते सति । न कश्चिन्नापनयति पुमानन्यत्र भार्गवात् ॥ ३० ॥ शेषसम्प्रतिपत्तिस्तु बुद्धिमत्स्वेव तिष्ठति । दुर्य्योधनेन यद्येतत् पापन्तेषु पुरा कृतम् ॥ ३१ ॥ त्वया तत् कुलवृद्धेन प्रत्यानेयं नरेश्वर । तांस्त्वं पदे प्रतिष्ठाप्य लोके विगतकल्मषः ॥ ३२॥ भविष्यसि नरश्रेष्ट पूजनीयो मनीषिणाम् । सुव्याहृतानि धीराणां फलतः परिचिन्त्य यः ॥ ३३ ॥ अध्यवस्यति कार्य्येषु चिरं यशसि तिष्ठति । असम्यगुपयुक्तं हि ज्ञानं सुकुशलैरपि ॥ ३४ ॥ उपलभ्यञ्चाविदितं विदितं चाननुष्ठितम् । पापोदयफलं विद्वान् यो नारभति वर्द्धते ॥ ३५ ॥ यस्तु पूर्वकृतं पापमविमृष्यानुवर्त्तते । अगाधपङ्के दुर्मेधा विषमे विनिपात्यते ॥ ३६ ॥ मन्त्रभेदस्य षट् प्राज्ञो द्वाराणीमानि लक्षयेत । अर्थसन्ततिकामश्च रक्षेदेतानि नित्यशः ॥ ३७ ॥ मदं स्वप्नमविज्ञानमाकारं चात्मसम्भवम् । दुष्टामात्येषु विश्रम्भं दूताच्चाकुशलादपि ॥ ३८ ॥ द्वाराण्येतानि यो ज्ञात्वा संवृणोति सदा नृपः । त्रिवर्गचरणे युक्तः स शत्रूनधितिष्ठति ॥ ३९ ॥ नवै श्रुतमविज्ञाय वृद्धाननुपसेव्य वा । धर्मार्थौ वेदितुं शक्यौ वृहस्पतिसमैरपि ॥ ४० ॥ नष्टं समुद्रे पतितं नष्टं वाक्यमशृण्वति । अनात्मनि श्रुतं नष्टं नष्टं हुतमनग्निकम् ॥ ४१ ॥

मत्या परीक्ष्य मेधावी बुद्ध्या सम्पाद्य चासकृत्। श्रुत्वा दृष्ट्वाथ
विज्ञाय प्राज्ञैर्मैत्रीं समाचरेत् ॥ ४२ ॥ अकीर्त्तिं विनयो हन्ति
हन्त्यनर्थं पराक्रमः। हन्ति नित्यं क्षमा क्रोधमाचारो हन्त्यलक्ष-
णम् ॥ ४३ ॥ परिच्छदेन क्षेत्रेण वेश्मना परिचर्य्यया। परी-
क्षेत कुलं राजन् भोजनाच्छादनेन च ॥ ४४ ॥ उपस्थितस्य कामस्य
प्रतिवादो न विद्यते। अपि निर्मुक्तदेहस्य कामरक्तस्य किं पुनः
॥ ४५ ॥ राजोपसेविनं वैद्यं धार्मिकं प्रियदर्शनम्। मित्रवन्तं
सुवाक्यञ्च सुहृदं परिपालयेत् ॥ ४६ ॥ दुष्कुलीनः कुलीनो वा
मर्य्यादां यो न लङ्घयेत्। धर्मापेक्षी मृदुर्ह्रीमान् स कुलीनशता-
द्वरः ॥ ४७ ॥ ययोश्चित्तेन वा चित्तं नैर्वृत्तं निर्वृतेन वा। समेति
प्रज्ञया प्रज्ञा तयोर्मैत्री न जीर्य्यति ॥ ४८ ॥ दुर्बुद्धिमकृतप्रज्ञं छन्नं
कूपं तृणैरिव। विवर्ज्जयीत मेधावी तस्मिन्मैत्री प्रणश्यति ॥ ४९ ॥
अवलिप्तेषु मूर्खेषु रौद्रसाहसिकेषु च। तथैवापेतधर्मेषु न मैत्री-
माचरेद्बुधः ॥ ५० ॥ कृतज्ञं धार्मिकं सत्यमक्षुद्रं दृढभक्तिकम्।
जितेन्द्रियं स्थितं स्थित्यां मित्रमत्यागि चेष्यते ॥ ५१ ॥ इन्द्रियाणा-
मनुत्सर्गो मृत्युनापि विशिष्यते। अत्यर्थं पुनरुत्सर्गः सादयेद्दैवता-
न्यपि ॥ ५२ ॥ मार्द्दवं सर्वभूतानामनसूया क्षमा धृतिः। आयु-
ष्याणि बुधाः प्राहुर्मित्राणां चापि मानना ॥ ५३ ॥ अपनीतं
सुनीतेन योऽर्थं प्रत्यानिनीषते। मतिमास्थाय सुदृढां तदकापुरुष-
व्रतम् ॥ ५४ ॥ आयत्यां प्रतिकारज्ञस्तदात्वे दृढनिश्चयः। अतीते
कार्य्यशेषज्ञो नरोऽर्थैर्न प्रहीयते ॥ ५५ ॥ कर्मणा मनसा वाचा
यदभीक्ष्णं निषेवते। तदेवापहरत्येनं तस्मात् कल्याणमाचरेत्
॥ ५६ ॥ मङ्गलालम्भनं योगः श्रुतमुत्थानमार्ज्जवम्। भूतिमेतानि
कुर्वन्ति सतां चाभीक्ष्णदर्शनम् ॥ ५७ ॥ अनिर्वेदः श्रियो मूलं
लाभस्य च शुभस्य च। महान् भवत्यनिर्विण्णः सुखं चानन्त्यमश्नुते
॥ ५८ ॥ नातः श्रीमत्तरं किञ्चिदन्यत् पथ्यतमं तथा। प्रभ-

विष्णोर्यथा तात क्षमा सर्व्वत्र सर्व्वदा ॥ ५९ ॥ क्षमेदशक्तः सर्व्वस्य
शक्तिमान् धर्म्मकारणात् । अर्थानर्थौ समौ यस्य तस्य नित्यं क्षमा
हिता ॥ ६० ॥ यत् सुखं सेवमानोऽपि धर्म्मार्थाभ्यां न हीयते ।
कामं तदुपसेवेत न मूढ़व्रतमाचरेत् ॥ ६१ ॥ दुःखार्त्तेषु प्रमत्तेषु
नास्तिकेष्वलसेषु च । न श्रीर्वसत्यदान्तेषु येचोत्साहविवर्ज्जिताः
॥ ६२ ॥ आर्ज्जवेन नरं युक्तमार्ज्जवात् सव्यपत्रपम् । अशक्तं
मन्यमानास्तु धर्षयन्ति कुबुद्धयः ॥ ६३ ॥ अत्यार्य्यमतिदातार-
मतिशूरमतिव्रतम् । प्रज्ञाभिमानिनञ्चैव श्रीर्भयान्नोपसर्पति ॥६४॥
न चातिगुणवत्स्वेषा नात्यन्तं निर्गुणेषु च । नैषा गुणान् काम-
यते नैर्गुण्यान्नानुरज्यते ॥ ६५ ॥ उन्मत्ता गौरिवान्धा श्रीः
क्वचिदेवावतिष्ठते । अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवृत्तफलं श्रुतम्
॥ ६६ ॥ रतिपुत्रफला नारी दत्तभुक्तफलं धनम् । अधर्म्मोपा-
र्ज्जितैरर्थैर्यः करोत्यौर्द्ध्वदेहिकम् ॥ ६७ ॥ न स तस्य फलं प्रेत्य
भुंक्तेऽर्थस्य दुरागमात् । कान्तारे वनदुर्गेषु कृच्छ्रास्वापत्सु संभ्रमे
॥ ६८ ॥ उद्यतेषु च शस्त्रेषु नास्ति सत्त्ववतां भयम् । उत्थानं
संयमो दाक्ष्यमप्रमादो धृतिः स्मृतिः ॥ ६९ ॥ समीक्ष्य च समा-
रम्भो विद्धि मूलं भवस्य तु । तपो बलं तापसानां ब्रह्म ब्रह्मविदां
बलम् ॥ ७० ॥ हिंसा बलमसाधूनां क्षमा गुणवतां बलम् । अष्टौ
तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ॥ ७१ ॥ हविर्ब्राह्मणकाम्या
च गुरोर्वचनमौषधम् । न तत्परस्य सन्दध्यात् प्रतिकूलं यदा-
त्मनः ॥ ७२ ॥ संग्रहेणैष धर्म्मः स्यात् कामादन्यः प्रवर्त्तते । अक्रो-
धेन जयेत् क्रोधमसाधुं साधुना जयेत् ॥ ७३ ॥ जयेत् कदर्य्यं
दानेन जयेत् सत्येन चानृतम् । स्त्रीधूर्त्तकेऽलसे भीरौ चण्डे
पुरुषमानिनि ॥ ७४ ॥ चौरे कृतघ्ने विश्वासो न कार्य्यो न च
नास्तिके । अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ॥७५॥ चत्वारि
सम्प्रवर्द्धन्ते कीर्त्तिरायुर्यशो बलम् । अतिक्लेशेन येऽर्थाः स्युर्धर्म्म-

स्यातिक्रमेण च ॥ ७६ ॥ अरेर्वा प्रणिपातेन मा स्म तेषु मनः कृथाः। अविद्यः पुरुषः शोच्यः शोच्यं मैथुनमप्रजम् ॥ ७७ ॥ निराहाराः प्रजाः शोच्याः शोच्यं राष्ट्रमराजकम्। अध्वा जरा देहवतां पर्वतानां जलं जरा ॥ ७८ ॥ असम्भोगो जरा स्त्रीणां वाक्शल्यं मनसो जरा। अनाम्नायमला वेदा ब्राह्मणस्यावतं मलम् ॥ ७९ ॥ मलं पृथिव्या वाह्लिकाः पुरुषस्यानृतं मलम्। कौतूहलमला साध्वी विप्रवासमलाः स्त्रियः ॥ ८० ॥ सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रपु। ज्ञेयं त्रपुमलं सीसं सीसस्यापि मलं मलम् ॥ ८१ ॥ न स्वप्नेन जयेन्निद्रां न कामेन जयेत् स्त्रियः। नेन्धनेन जयेदग्निं न पानेन सुरां जयेत् ॥ ८२ ॥ यस्य दानजितं मित्रं शत्रवो युधि निर्ज्जिताः। अन्नपानजिता दाराः सफलं तस्य जीवितम् ॥ ८३ ॥ सहस्रिणोऽपि जीवन्ति जीवन्ति शतिनस्तथा। धृतराष्ट्र विमुञ्चेच्छां न कथञ्चिन्न जीव्यते ॥ ८४ ॥ यत् पृथिव्यां ब्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः। नालमेकस्य तत् सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति ॥ ८५ ॥ राजन् भूयो ब्रवीमि त्वां पुत्रेषु सममाचर। समता यदि ते राजन् स्वेषु पाण्डुसुतेषु वा ॥ ८६ ॥

इति उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरहितवाक्ये
अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

विदुर उवाच। योऽभ्यर्चितः सद्भिरसज्ज्यमानः करोत्यर्थं शक्तिमहापयित्वा। क्षिप्रं यशस्तं समुपैति सन्तमलं प्रसन्ना हि सुखाय सन्तः ॥ १ ॥ महान्तमप्यर्थमधर्मयुक्तं यः सन्त्यजत्यनपाकृष्ट एव। सुखं सुदुःखान्यवमुच्य शेते जीर्णां त्वचं सर्प इवावमुच्य ॥ २ ॥ अनृते च समुत्कर्षो राजगामि च पैशुनम्। गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ३ ॥ असूयैकपदं मृत्यु-

रतिवादः श्रियो वधः । अशुश्रूषा त्वरा श्लाघा विद्यायाः शत्रव-स्त्रयः ॥ ४ ॥ आलस्यं मदमोहौ च चापलं गोष्ठिरेव च । स्तब्धता चाभिमानित्वं तथात्यागित्वमेव च ॥ ५ ॥ एते वै सप्त दोषाः स्युः सदा विद्यार्थिनां मताः । सुखार्थिनः कुतो विद्या नास्ति विद्यार्थिनः सुखम् ॥ ६ ॥ सुखार्थी वा त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा त्यजेत् सुखम् । नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः । नान्तकः सर्व्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥ ७ ॥ आशा धृतिं हन्ति समृद्धिमन्तकः क्रोधः श्रियं हन्ति यशः कदर्य्यताम् । अपालनं हन्ति पशूंश्च राजन्नेकः क्रुद्धो ब्राह्मणो हन्ति राष्ट्रम् ॥ ८ ॥ अजाश्वकांस्यं रजतञ्च नित्यं मध्वाकर्षः शकुनिः श्रोत्रियश्च । वृद्धो ज्ञातिरवसन्नः कुलीन एतानि ते सन्तु गृहे सदैव ॥ ९ ॥ अजोक्षा चन्दनं वीणा आदर्शो मधुसर्पिषी । विषमौदुम्बरं शङ्खः स्वर्णनाभोऽथ रोचना ॥ १० ॥ गृहे स्थापयितव्यानि धन्यानि मनुरब्रवीत् । देवब्राह्मणपूजार्थमतिथीनां च भारत ॥ ११ ॥ इदञ्च त्वां सर्व्वपरं ब्रवीमि पुण्यं पदं तात महाविशिष्टम् । न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्धर्मं जह्याज्जीवितस्यापि हेतोः ॥ १२ ॥ नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः । त्यक्त्वानित्यं प्रतितिष्ठस्व नित्ये सन्तुष्य त्वं तोषपरो हि लाभः ॥ १३ ॥ महाबलान् पश्य महानुभावान् प्रशास्य भूमिं धनधान्यपूर्णाम् । राज्यानि हित्वा विपुलांश्च भोगान् गतान्नरेन्द्रान् वशमन्तकस्य ॥ १४ ॥ मृतं पुत्रं दुःखपुष्टं मनुष्या उत्क्षिप्य राजन् स्वगृहान्निर्हरन्ति । तं मुक्तकेशाः करुणं रुदन्ति चितामध्ये काष्ठमिव क्षिपन्ति ॥ १५ ॥ अन्यो धनं प्रेतगतस्य भुंक्ते वयांसि चाग्निश्च शरीरधातून् । द्वाभ्यामयं सह गच्छत्यमुत्र पुण्येन पापेन च वेष्ट्यमानः ॥ १६ ॥ उत्सृज्य विनिवर्त्तन्ते ज्ञातयः सुहृदः सुताः । अपुष्पानफलान् वृक्षान् यथा तात पतत्रिणः ॥ १७ ॥ अग्नौ प्रास्तं

तु पुरुषं कर्मान्वेति स्वयं कृतम् । तस्मात्तु पुरुषो यत्नाद्धर्मं सञ्चिनुयाच्छनैः ॥ १८ ॥ अस्माल्लोकादूर्द्ध्वममुष्य चाधो महत्तमस्तिष्ठति ह्यन्धकारम् । यद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां बुध्यस्व मा त्वां प्रलभेत राजन् ॥ १९ ॥ इदं वचः शक्ष्यसि चेद्यथावन्निशम्य सर्वं प्रतिपत्तुमेव । यशः परं प्राप्स्यसि जीवलोके भयं न चामुत्र न चेह तेऽस्ति ॥ २० ॥ आत्मा नदी भारत पुण्यतीर्था सत्योदका धृतिकूला दयोर्म्मिः । तस्यां स्नातः पूयते पुण्यकर्मा पुण्यो ह्यात्मा नित्यमलोभ एव ॥ २१ ॥ कामक्रोधग्राहवतीं पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् । नावं धृतीमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि सन्तर ॥ २२ ॥ प्रज्ञावृद्धं धर्मवृद्धं स्वबन्धुं विद्यावृद्धं वयसा चापि वृद्धम् । कार्य्याकार्य्ये पूजयित्वा प्रसाद्य यः सम्पृच्छेन्न स मुह्येत् कदाचित् ॥ २३ ॥ धृत्या शिश्नोदरं रक्षेत् पाणिपादञ्च चक्षुषा । चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचञ्च कर्मणा ॥ ३४ ॥ नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती नित्यस्वाध्यायी पतितान्नवर्ज्जी । सत्यं ब्रुवन् गुरवे कर्म कुर्वन्न ब्राह्मणश्च्यवते ब्रह्मलोकात् ॥ २५ ॥ अधीत्य वेदान् परिसंस्तीर्य्य चाग्नीनिष्ट्वा यज्ञैः पालयित्वा प्रजाश्च । गोब्राह्मणार्थे शस्त्रपूतान्तरात्मा हतः संग्रामे क्षत्रियः स्वर्गमेति ॥ २६ ॥ वैश्योऽधीत्य ब्राह्मणान् क्षत्रियांश्च धनैः काले संविभज्याश्रितांश्च । त्रेतापूतं धूममाघ्राय पुण्यं प्रेत्य स्वर्गे दिव्यसुखानि भुंक्ते ॥ २७ ॥ ब्रह्म क्षत्रं वैश्यवर्णञ्च शूद्रः क्रमेणैतान् न्यायतः पूजयानः । तुष्टेष्वेतेष्वव्यथो दग्धपापस्त्यक्त्वा देहं स्वर्गसुखानि भुंक्ते ॥ २८ ॥ चातुर्वर्ण्यस्यैष धर्मस्तवोक्तो हेतुं चानुब्रुवतो मे निबोध । क्षात्राद्धर्माद्धीयते पाण्डुपुत्रस्तं त्वं राजन् राजधर्मे नियुङ्क्ष्व ॥ २९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । एवमेतद्यथा त्वं मामनुशाससि नित्यदा । ममापि च मतिः सौम्य भवत्येवं यथात्थ माम् ॥ ३० ॥ सा तु बुद्धिः कृताप्येवं पाण्डवान् प्रति मे सदा । दुर्य्योधनं समासाद्य

पुनर्विपरिवर्त्तते ॥ ३१ ॥ न दिष्टमप्यतिक्रान्तुं शक्यं भूतेन केन-
चित्। दिष्टमेव ध्रुवं मन्ये पौरुषन्तु निरर्थकम् ॥ ३२ ॥

इति उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरवाक्ये
एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तञ्च प्रजागरपर्व ॥ ३९ ॥

अथ सनत्सुजातपर्व ॥

धृतराष्ट्र उवाच। अनुक्तं यदि ते किञ्चिद्वाचा विदुर विद्यते।
तन्मे शुश्रूषतो ब्रूहि विचित्राणीह भाषसे ॥ १ ॥

विदुर उवाच। धृतराष्ट्र कुमारो वै यः पुराणः सनातनः।
सनत्सुजातः प्रोवाच मृतुर्नास्तीति भारत ॥ २ ॥ स ते गुह्यान्
प्रकाशांश्च सर्वान् हृदयसंश्रयान्। प्रवक्ष्यति महाराज सर्वबुद्धि-
मतां वरः ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। किं त्वं न वेद तद्भूयो यन्मे ब्रूयात् सना-
तनः। त्वमेव विदुर ब्रूहि प्रज्ञाशेषोऽस्ति चेत्तव ॥ ४ ॥

विदुर उवाच। शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे।
कुमारस्य तु या बुद्धिर्वेद तां शाश्वतीमहम् ॥ ५ ॥ ब्राह्मीं हि
योनिमापन्नः सुगुह्यमपि यो वदेत्। न तेन गर्ह्यो देवानां तस्मा-
देतद्ब्रवीमि ते ॥ ६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। ब्रवीहि विदुर त्वं मे पुराणं तं सनातनम्।
कथमेतेन देहेन स्यादिहैव समागमः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच। चिन्तयामास विदुरस्तमृषिं शंसित-
व्रतम्। स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास भारत ॥ ८ ॥ स
चैनं प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा। सुखोपविष्टं विश्रान्तमथैनं
विदुरोऽब्रवीत् ॥ ९ ॥ भगवन् संशयः कश्चिद्धृतराष्ट्रस्य मानसः।
यो न शक्यो मया वक्तुं त्वमस्मै वक्तुमर्हसि ॥ १० ॥ यं श्रुत्वायं

मनुष्येन्द्रः सर्वदुःखातिगो भवेत्। लाभालाभौ प्रियद्वेष्यौ यथैनं न जरान्तकौ ॥ ११ ॥ विषहेरन् भयामर्षौ क्षुत्पिपासे मदोद्भवौ। अरतिश्चैव तन्द्रीश्च कामक्रोधौ क्षयोदयौ ॥ १२ ॥

इति उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि विदुरप्रार्थने चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी संपूज्य वाक्यं विदुरेरितं तत्। सनत्सुजातं रहिते महात्मा पप्रच्छ बुद्धिं परमां बुभूषन् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। सनत्सुजात यदिदं शृणोमि न मृत्युरस्तीति तव प्रवादम्। देवासुरा ह्याचरन् ब्रह्मचर्य्यममृत्यवे तत् कतरन्नु सत्यम् ॥ २ ॥

सनत्सुजात उवाच। अपृच्छः कर्मणा यच्च मृत्युर्नास्तीति चापरम्। शृणु मे ब्रुवतो राजन् यथैतन्मा विशङ्किथाः ॥ ३ ॥ उभे सत्ये क्षत्रियैतस्य विद्धि मोहान्मृत्युः सम्मतोऽयं कवीनाम्। प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि तथाप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि ॥ ४ ॥ प्रमादाद्वै असुराः पराभवन्नप्रमादाद्ब्रह्मभूता भवन्ति। न वै मृत्युर्व्याघ्र इवात्ति जन्तून्न ह्यस्य रूपमुपलभ्यते हि ॥ ५ ॥ यमं त्वेके मृत्युमतोऽन्यमाहुरात्मावसन्नममृतं ब्रह्मचर्य्यम्। पितृलोके राज्यमनुशास्ति देवः शिवः शिवानामशिवोऽशिवानाम् ॥ ६ ॥ अस्यादेशान्निःसरते नराणां क्रोधः प्रमादो लोभरूपश्च मृत्युः। अहंगतेनैव चरन् विमार्गान्न चात्मनो योगमुपैति कश्चित् ॥ ७ ॥ ते मोहितास्तद्वशे वर्त्तमाना इतः प्रेतास्तत्र पुनः पतन्ति। ततस्तान् देवा अनुविप्लवन्ते अतो मृत्युर्मरणाख्यामुपैति ॥ ८ ॥ कर्मोदये कर्मफलानुरागास्ते तत्रानुयान्ति न तरन्ति मृत्युम्। सदर्थ-

योगानवगमात् समन्तात् प्रवर्त्तते भोगयोगेन देही ॥ ९ ॥ तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां मिथ्यार्थयोगोऽस्य गतिर्हि नित्या । मिथ्यार्थयोगाभिहतान्तरात्मा स्मरन्नुपास्ते विषयान् समन्तात् ॥ १० ॥ अभिध्या वै प्रथमं हन्ति लोकान् कामक्रोधावनुगृह्याशु पश्चात् । एते बालान्मृत्यवे प्रापयन्ति धीरास्तु धैर्य्येण तरन्ति मृत्युम् ॥ ११ ॥ सोऽभिध्यायन्नुत्पतितान्निहन्यादनादरेणाप्रतिबुध्यमानः । नैनं मृत्युर्मृत्युरिवात्ति भूत्वा एवं विद्वान् यो विनिहन्ति कामान् ॥ १२ ॥ कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यति । कामान् व्युदस्य धुनुते यत् किञ्चित् पुरुषो रजः ॥ १३ ॥ तमोऽप्रकाशो भूतानां नरकोऽयं प्रदृश्यते । मुह्यन्त इव धावन्ति गच्छन्तः श्वभ्रवत् सुखम् ॥ १४ ॥ अमूढ़वृत्तेः पुरुषस्येह कुर्य्यात् किं वै मृत्युस्तार्ण इवास्य व्याघ्रः । अमन्यमानः क्षत्रिय किञ्चिदन्यन्नाधीयीत निर्णुदन्निवास्य चायुः ॥ १५ ॥ स क्रोधलोभौ मोहवानन्तरात्मा स वै मृत्युस्त्वच्छरीरे य एषः । एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा ज्ञाने तिष्ठन्न बिभेतीह मृत्योः । विनश्यते विषये तस्य मृत्युर्मृत्योर्यथा विषयं प्राप्य मर्त्त्यः ॥ १६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यानेवाहुरिज्यया साधुलोकान् द्विजातीनां पुण्यतमान् सनातनान् । तेषां परार्थं कथयन्तीह वेदा एतद्विद्वान्नोपैति कथं नु कर्म ॥ १७ ॥

सनत्सुजात उवाच । एवं ह्यविद्वानुपयाति तत्र तथार्थजातञ्च वदन्ति वेदाः । अनीह आयाति परं परात्मा प्रयाति मार्गेण निहत्य मार्गान् ॥ १८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । कोऽसौ नियुंक्ते तमजं पुराणं स चेदिदं सर्वमनुक्रमेण । किं वास्य कार्य्यमथ वा सुखञ्च तन्मे विद्वन् ब्रूहि सर्वं यथावत् ॥ १९ ॥

सनत्सुजात उवाच । दोषो महानत्र विभेदयोगे ह्यनादि-

योगेन भवन्ति नित्याः । तथास्य नाधिक्यमुपैति किञ्चिदनादि-योगेन भवन्ति पुंसः ॥ २० ॥ स एतद्वा भगवान् स नित्यो विकार-योगेन करोति विश्वम् । तथा च तच्छक्तिरिति स्म मन्यते तथा-र्थयोगे च भवन्ति वेदाः ॥ २१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । येऽस्मिन् धर्मान्नाचरन्तीह केचित्तथा धर्मान् केचिदिहाचरन्ति । धर्मः पापेन प्रतिहन्यते स्विदुताहो धर्मः प्रतिहन्ति पापम् ॥ २२ ॥

सनत्सुजात उवाच । उभयमेव तत्रोपयुज्यते फलं धर्मस्यैवे-तरस्य च । तस्मिन् स्थितो वाप्युभयं हि नित्यं ज्ञानेन विद्वान् प्रतिहन्ति सिद्धम् । तथान्यथा पुण्यमुपैति देही तथागतं पाप-मुपैति सिद्धम् ॥ २३ ॥ गत्वोभयं कर्मणा युज्यतेऽस्थिरं शुभस्य पापस्य स चापि कर्मणा । धर्मेण पापं प्रणुदतीह विद्वान् धर्मो बलीयानिति तस्य सिद्धिः ॥ २४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यानिहाहुः स्वस्य धर्मस्य लोकान् द्विजा-तीनां पुण्यकृतां सनातनान् । तेषां क्रमान् कथय ततोऽपि चान्या-न्नैतद्विद्वन् वेत्तुमिच्छामि कर्म ॥ २५ ॥

सनत्सुजात उवाच । येषां व्रतेऽथ विस्पर्द्धा बले बलवतामिव । ते ब्राह्मणा इतः प्रेत्य ब्रह्मलोके प्रकाशकाः ॥ २६ ॥ येषां धर्मे च विस्पर्द्धा तेषां तज्ज्ञानसाधनम् । ते ब्राह्मणा इतो मुक्ताः स्वर्गं यान्ति त्रिविष्टपम् ॥ २७ ॥ तस्य सम्यक्समाचारमाहुर्वेद-विदो जनाः । नैनं मन्येत भूयिष्ठं बाह्यमाभ्यन्तरं जनम् ॥ २८ ॥ यत्र मन्येत भूयिष्ठं प्रावृषीव तृणोलपम् । अन्नं पानं ब्राह्मणस्य तज्जीवेन्नानुसंज्वरेत् ॥ २९ ॥ यत्राकथयमानस्य प्रयच्छत्यशिवं भयम् । अतिरिक्तमिवाकुर्वन् स श्रेयान्नेतरो जनः ॥ ३० ॥ यो वा कथयमानस्य ह्यात्मानं नानुसंज्वरेत् । ब्रह्मस्वं नोपभुञ्जीत तदन्नं सम्मतं सताम् ॥ ३१ ॥ यथा स्वं वान्तमश्नाति श्वा वै

नित्यमभूतये। एवन्ते वान्तमश्नन्ति स्ववीर्य्यस्योपजीवनात्॥ ३२॥
नित्यमज्ञातचर्य्या मे इति मन्येत ब्राह्मणः। ज्ञातीनां तु वसन्मध्ये
तं विदुर्ब्राह्मणं बुधाः॥ ३३॥ को ह्यनन्तरमात्मानं ब्राह्मणो
हन्तुमर्हति। निर्लिङ्गमचलं शुद्धं सर्वद्वैतविवर्ज्जितम्। तस्माद्धि
क्षत्रियस्यापि ब्रह्मावसति पश्यति॥ ३४॥ योऽन्यथा सन्तमा-
त्मानमन्यथा प्रतिपद्यते। किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहा-
रिणा॥ ३५॥ अश्रान्तः स्याद्नादाता सम्मतो निरुपद्रवः।
शिष्टो न शिष्टवत् स स्यात् ब्राह्मणो ब्रह्मवित् कविः॥ ३६॥
अनाढ्या मानुषे वित्ते आढ्या दैवे तथा क्रतौ। ते दुर्द्धर्षा दुष्प्र-
कम्प्यास्तान् विद्याद्ब्रह्मणस्तनुम्॥ ३७॥ सर्वान् स्विष्टकृतो
देवान् विद्याद्य इह कश्चन। न समानो ब्राह्मणस्य तस्मिन् प्रय-
तते स्वयम्॥ ३८॥ यमप्रयतमानन्तु मानयन्ति स मानितः। न
मान्यमानो मन्येत न मान्यमभिसंज्वरेत्॥ ३९॥ लोकः स्वभाव-
वृत्तिर्हि निमेषोन्मेषवत् सदा। विद्वांसो मानयन्तीह इति मन्येत
मानितः॥ ४०॥ अधर्मनिपुणा मूढ़ा लोके मायाविशारदाः।
न मान्यं मानयिष्यन्ति मान्यानामवमानिनः॥ ४१॥ न वै मानञ्च
मौनञ्च सहितौ वसतः सदा। अयं हि लोको मानस्य असौ
मौनस्य तद्विदुः॥ ४२॥ श्रीः सुखस्येह संवासः सा चापि परि-
पन्थिनी। ब्राह्मी सुदुर्लभा श्रीर्हि प्रज्ञाहीनेन क्षत्रिय॥ ४३॥
द्वाराणि तस्येह वदन्ति सन्तो बहुप्रकाराणि दुराधाराणि। सत्या-
र्जवे ह्रीर्दमशौचविद्या यथा न मोहप्रतिबन्धकानि॥ ४४॥

इति उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि सनत्सुजातवाक्ये
एकचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४१॥

धृतराष्ट्र उवाच। कस्यैष मौनः कतरन्नु मौनं प्रब्रूहि विद्वन्निह मौनभावम्। मौनेन विद्वानुत याति मौनं कथं मुने मौनमिहाचरन्ति ॥ १ ॥

सनत्सुजात उवाच। यतो न वेदा मनसा सहैनमनुप्रविशन्ति ततोऽथ मौनम्। यत्रोत्थितो वेदशब्दस्तथायं स तन्मयत्वेन विभाति राजन् ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। ऋचो यजूंषि यो वेद सामवेदञ्च वेद यः। पापानि कुर्वन् पापेन लिप्यते किं न लिप्यते ॥ ३ ॥

सनत्सुजात उवाच। नैनं सामान्यृचो वापि न यजूंष्यविचक्षणम्। त्रायन्ते कर्मणः पापान्न ते मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ ४ ॥ न छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति मायाविनं मायया वर्त्तमानम्। नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाश्छन्दांस्येनं प्रजहत्यन्तकाले ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। न चेद्वेदा विना धर्मं त्रातुं शक्ता विचक्षण। अथ कस्मात् प्रलापोऽयं ब्राह्मणानां सनातनः ॥ ६ ॥

सनत्सुजात उवाच। तस्यैव नामादिविशेषरूपैरिदं जगद्भाति महानुभाव। निर्दिश्य सम्यक् प्रवदन्ति वेदास्तद्विश्ववैरूप्यमुदाहरन्ति ॥ ७ ॥ तदर्थमुक्तं तप एतदिज्या ताभ्यामसौ पुण्यमुपैति विद्वान्। पुण्येन पापं विनिहत्य पश्चात् सञ्जायते ज्ञानविदीपितात्मा ॥ ८ ॥ ज्ञानेन चात्मानमुपैति विद्वान् अथान्यथा वर्गफलानुकाङ्क्षी। अस्मिन् कृतं तत् परिगृह्य सर्वममुत्र भुंक्ते पुनरेति मार्गम् ॥ ९ ॥ अस्मिंल्लोके तपस्तप्तं फलमन्यत्र भुज्यते। ब्राह्मणानामिमे लोका ऋद्धे तपसि तिष्ठताम् ॥ १० ॥

धृतराष्ट्र उवाच। कथं समृद्धमत्यृद्धं तपो भवति केवलम्। सनत्सुजात तद्ब्रूहि यथा विद्याम तद्वयम् ॥ ११ ॥

सनत्सुजात उवाच। निष्कल्मषं तपस्त्वेतत् केवलं परिचक्षते। एतत् समृद्धमप्यृद्धन्तपो भवति केवलम् ॥ १२ ॥ तपो-

मूलमिदं सर्व्वं यन्मां पृच्छसि चत्रिय। तपसा वेदविद्वांसः परं त्वमृतमाप्नुयुः ॥ १३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। कल्मषं तपसो ब्रूहि श्रुतं निष्कल्मषं तपः। सनत्सुजात तेनेदं विद्यां गुह्यं सनातनम् ॥ १४ ॥

सनत्सुजात उवाच। क्रोधादयो द्वादश यस्य दोषास्तथा नृशंसानि दशात्रि राजन्। धर्म्मादयो द्वादश ते पितृणां शास्त्रे गुणा ये विदिता द्विजानाम् ॥ १५ ॥ क्रोधः कामो लोभमोहौ विधित्सा कृपासूये मानशोकौ स्पृहा च। ईर्षा जुगुप्सा च मनुष्य-दोषा वर्ज्याः सदा द्वादशैते नराणाम् ॥ १६ ॥ एकैकः पर्य्युपास्ते ह मनुष्यान्मनुजर्षभ। लिप्समानोऽन्तरं तेषां मृगाणामिव लुब्धकः ॥ १७ ॥ विकत्थनः स्पृहयालुर्मनस्वी बिभ्रत् कोपं चपलो-ऽरचणश्च। एतान् पापाः षण्नराः पापधर्म्मान् प्रकुर्व्वते नोत्रसन्तः सुदुर्गे ॥ १८ ॥ सम्भोगसम्विद्विषमोऽतिमानी दत्तानुतापी कृपणो बलीयान्। वर्गप्रशंसी वनितासु द्वेष्टा एते परे सप्त नृशंसवर्गाः ॥ १९ ॥ धर्म्मश्च सत्यञ्च दमस्तपश्च अमात्सर्य्यं ह्रीस्तितिचानसूया। यज्ञश्च दानञ्च धृतिः श्रुतञ्च व्रतानि वै द्वादश ब्राह्मणस्य ॥ २० ॥ यस्त्वेतेभ्यः प्रभवेत् द्वादशभ्यः सर्व्वामपीमां पृथिवीं स शिष्यात्। त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वार्थितो यस्तस्य स्वमस्तीति स वेदितव्यः ॥२१॥ दमस्त्यागोऽप्रमादश्च एतेष्वमृतमाहितम्। तानि सत्यमुखान्याहु-र्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥ २२ ॥ दमो ह्यष्टादशगुणः प्रतिकूलं कृताकृते। अनृतं चाभ्यसूया च कामार्थौ च तथा स्पृहा ॥ २३ ॥ क्रोधः शोकस्तथा तृष्णा लोभः पैशुन्यमेव च। मत्सरश्च विहिंसा च परितापस्तथारतिः ॥ २४ ॥ अपस्मारश्चातिवादस्तथा सम्भा-वनात्मनि। एतैर्विमुक्तो दोषैर्यः स दान्तः सद्भिरुच्यते ॥ २५ ॥ मदोऽष्टादशदोषः स्यात्त्यागो भवति षड्विधः। विपर्य्ययाः स्मृता एते मददोषा उदाहृताः ॥ २६ ॥ श्रेयांस्तु षड्विध-

ख्यातस्तृतीयो दुष्करो भवेत्। तेन दुःखं तरत्येव भिन्नं तस्मिन् जितं कृते ॥ २७ ॥ श्रेयांस्तु षड्विधस्त्यागः श्रियं प्राप्य न हृष्यति। इष्टापूर्त्तं द्वितीयं स्यान्नित्यं वैराग्ययोगतः ॥ २८ ॥ कामत्यागश्च राजेन्द्र स तृतीय इति स्मृतः। अप्यवाच्यं वदन्त्येनं स तृतीयो गुणः स्मृतः ॥ २९ ॥ त्यक्तैर्द्रव्यैर्यद्भवति नोपयुक्तैश्च कामतः। न च कर्मस्वसिद्धेषु दुःखं तेन च न ग्लपेत् ॥ ३० ॥ सर्वैरेवगुणैर्युक्तो द्रव्यवानपि यो भवेत्। अप्रिये च समुत्पन्ने व्यथां जातु न गच्छति ॥ ३१ ॥ इष्टान् पुत्रांश्च दारांश्च न याचेत कदाचन। अर्हते याचमानाय प्रदेयं तच्छुभं भवेत् ॥ ३१ ॥ अप्रमादी भवेदेतैः स चाप्यष्टगुणो भवेत्। सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च ॥ ३२ ॥ अस्तेयं ब्रह्मचर्य्यञ्च तथासंग्रह एव च। एवं दोषा मदस्योक्तास्तान्दोषान् परिवर्ज्जयेत् ॥ ३३ ॥ तथा त्यागोऽप्रमादश्च स चाप्यष्टगुणो मतः। अष्टौ दोषाः प्रमादस्य तान्दोषान् परिवर्ज्जयेत् । ३४ ॥ इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चभ्यो मनसश्चैव भारत। अतीतानागतेभ्यश्च मुक्त्युपेतः सुखी भवेत् ॥ ३५ ॥ सत्यात्मा भव राजेन्द्र सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः। तांस्तु सत्यमुखानाहुः सत्ये ह्यमृतमाहितम् ॥ ३६ ॥ निवृत्तेनैव दोषेण तपोव्रतमिहाचरेत्। एतद्धातृकृतं वृत्तं सत्यमेव सतां व्रतम् ॥ ३७ ॥ दोषैरेतैर्विमुक्तस्तु गुणैरेतैः समन्वितः। एतत् समृद्धमत्यर्थं तपो भवति केवलम् ॥ ३८ ॥ यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र सङ्क्षेपात् प्रब्रवीमि ते। एतत् पापहरं पुण्यं जन्ममृत्युजरापहम् ॥ ३९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। आख्यानपञ्चमैर्वेदैर्भूयिष्ठं कथ्यते जनः। तथाचान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथा परे ॥ ४० ॥ द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यनृचश्च तथा परे। तेषान्तु कतरः स स्याद्यमहं वेद वै द्विजम् ॥ ४१ ॥

सनत्सुजात उवाच। एकस्य वेदस्याज्ञानाद्वेदास्ते बहवः कृताः। सत्यस्यैकस्य राजेन्द्र सत्ये कश्चिदवस्थितः ॥ ४२ ॥ एवं वेदमविज्ञाय प्राज्ञोऽहमिति मन्यते। दानमध्ययनं यज्ञो लोभादेतत् प्रवर्त्तते ॥ ४३ ॥ सत्यात् प्रच्यवमानानां सङ्कल्पस्य तथा भवेत्। ततो यज्ञः प्रतायेत सत्यस्यैवावधारणात् ॥ ४४ ॥ मनसान्यस्य भवति वाचान्यस्याथ कर्मणा। सङ्कल्पसिद्धः पुरुषः सङ्कल्पानधितिष्ठति ॥ ४५ ॥ अनैभृतेयेन वै तस्य दीक्षितव्रतमाचरेत्। नामैतद्धातुनिर्वृत्तं सत्यमेव सतां परम् ॥ ४६ ॥ ज्ञानं वै नाम प्रत्यक्षं परोक्षं जायते तपः। विद्याद्बहुपठन्तन्तु द्विजं वै बहुपाठिनम् ॥ ४७ ॥ तस्मात् क्षत्रिय मामंस्था जल्पितेनैव वै द्विजम्। य एव सत्यान्नापैति स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया ॥ ४८ ॥ छन्दांसि नाम क्षत्रिय तान्यथर्वा पुरा जगौ महर्षिसङ्घ एषः। छन्दोविदस्ते य उतानधीतवेदा न वेदवेद्यस्य विदुर्हि तत्त्वम् ॥ ४९ ॥ छन्दांसि नाम द्विपदां वरिष्ठ स्वच्छन्दयोगेन भवन्ति तत्र। छन्दोविदस्तेन च तानधीत्य गता न वेदस्य न वेद्यमार्य्याः ॥ ५० ॥ न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति कश्चित्त्वेतान् बुध्यते वापि राजन्। यो वेद वेदान्न स वेद वेद्यं सत्ये स्थितो यस्तु स वेद वेद्यम् ॥ ५१ ॥ न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति वेद्येन वेदं न विदुर्न वेद्यम्। यो वेद वेदं स च वेद वेद्यं यो वेद वेद्यं न स वेद सत्यम् ॥ ५२ ॥ यो वेद वेदान् न च वेद वेद्यं न तं विदुर्वेदविदो न वेदाः। तथापि वेदेन विदन्ति वेदं ये ब्राह्मणा वेदविदो भवन्ति ॥ ५३ ॥ धामांशभागस्य तथा हि वेदा यथा च शाखा हि महीरुहस्य। संवेदने चैव यथामनन्ति तस्मिन् हि सत्ये परमात्मनोऽर्थे ॥ ५४ ॥ अभिजानामि ब्राह्मणं व्याख्यातारं विचक्षणम्। यश्छिन्नविचिकित्सः स व्याचष्टे सर्वसंशयान् ॥ ५५ ॥ नास्य पर्य्येषणं गच्छेत् प्राचीनं नोत दक्षिणम्। नार्वाचीनं कुत-

तिर्य्यङ्नादिमन्तु कथञ्चन ॥ ५६ ॥ तस्य पर्य्यंषणां गच्छेत् प्रत्य-
र्थिषु कथञ्च । अविचिन्वन्निमं वेदे तपः पश्यति तं प्रभुम् ॥ ५७ ॥
तूष्णीम्भूत उपासीत न चेष्टेन्मनसापि च । अभ्यावर्त्तेत तद्ब्रह्म
अन्तरात्मनि विश्रुतम् ॥ ५८ ॥ मौनाद्धि स मुनिर्भवति नारण्य-
वसनान्मुनिः । अक्षरन्तु यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥५९॥
सर्वार्थानां व्याकरणाद्वैयाकरण उच्यते । तन्मूलतो व्याकरणं
व्याकरोतीति तत्तथा ॥ ६० ॥ प्रत्यक्षदर्शी लोकानां सर्वदर्शी
भवेन्नरः । सत्ये वै ब्राह्मणस्तिष्ठन् तद्विद्वान् सर्वविद्भवेत् ॥ ६१ ॥
धर्मादिषु स्थितोऽप्येवं क्षत्रिय ब्रह्म पश्यति । वेदेषु चानुपूर्व्वेण
एतद्बुद्ध्या ब्रवीमि ते ॥ ६२ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सनत्सुजातपर्व्वणि सनत्सुजातवाक्ये
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । सनत्सुजात यामिमां परां त्वं ब्राह्मीं वाचं
वदसे विश्वरूपाम् । परां हि कामेन सुदुर्लभां कथां तद्ब्रूहि
मे वाक्यमेतत् कुमार ॥ १ ॥

सनत्सुजात उवाच । नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन लभ्यं यन्मां
पृच्छन्नतिहृष्यस्यतीव । बुद्धौ विलीने मनसि प्रचिन्त्या विद्या हि
सा ब्रह्मचर्य्येण लभ्या ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अत्यन्तविद्यामिति यत् सनातनीं ब्रवीषि
त्वं ब्रह्मचर्य्येण सिद्धाम् । अनारभ्यां वसतीह कार्य्यकाले कथं
ब्राह्मण्यममृतत्वं लभेत ॥ ३ ॥

सनत्सुजात उवाच । अव्यक्तविद्यामभिधास्ये पुराणीं बुद्ध्या
च तेषां ब्रह्मचर्य्येण सिद्धाम् । यां प्राप्यैनं मर्त्त्यलोकं त्यजन्ति
या वै विद्या गुरुवृद्धेषु नित्या ॥ ४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । ब्रह्मचर्य्येण या विद्या शक्या वेदितुमञ्जसा ।
तत् कथं ब्रह्मचर्य्यं स्यादेतत् ब्रह्मन् ब्रवीहि मे ॥ ५ ॥

सनत्सुजात उवाच । आचार्य्ययोनिमिह ये प्रविश्य भूत्वा गर्भं ब्रह्मचर्य्यं चरन्ति । इहैव ते शास्त्रकारा भवन्ति प्रहाय देहं परमं यान्ति योगम् ॥ ६ ॥ अस्मिंल्लोके वै जयन्तीह कामान् ब्राह्मीं स्थितिं ह्यनुतितिक्षमाणाः । त आत्मानं निर्हरन्तीह देहान्मुञ्जादिषीकामिव सत्त्वसंस्थाः ॥ ७ ॥ शरीरमेतौ कुरुतः पिता माता च भारत । आचार्य्यशास्ता या जातिः सा पुण्या साजरामरा ॥ ८ ॥ यः प्रावृणोत्यवितथेन वर्णानृतं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् । तं मन्येत पितरं मातरञ्च तस्मै न द्रुह्येत् कृतमस्य जानन् ॥ ९ ॥ गुरुं शिष्यो नित्यमभिवादयीत स्वाध्यायमिच्छेच्छुचिरप्रमत्तः । मानं न कुर्य्यान्नादधीत रोषमेष प्रथमो ब्रह्मचर्य्यस्य पादः ॥ १० ॥ शिष्यवृत्तिक्रमेणैव विद्यामाप्नोति यः शुचिः । ब्रह्मचर्य्यव्रतस्यास्य प्रथमः पाद उच्यते ॥ ११ ॥ आचार्य्यस्य प्रियं कुर्य्यात् प्राणैरपि धनैरपि । कर्म्मणा मनसा वाचा द्वितीयः पाद उच्यते ॥ १२ ॥ समा गुरौ यथा वृत्तिर्गुरुपत्न्यां तथाचरेत् । तत् पुत्रे च तथा कुर्वन् द्वितीयः पाद उच्यते ॥ १३ ॥ आचार्य्येणात्मकृतं विजानन् ज्ञात्वा चार्थं भावितोऽस्मीत्यनेन । यन्मन्यते तं प्रति हृष्टबुद्धिः स वै तृतीयो ब्रह्मचर्य्यस्य पादः ॥ १४ ॥ नाचार्य्यस्यानपाकृत्य प्रवासं प्राज्ञः कुर्वीत नैतदहं करोमि । इतीव मन्येत भाषयीत स वै चतुर्थो ब्रह्मचर्य्यस्य पादः ॥ १५ ॥ कालेन पादं लभते तथार्थं ततश्च पादं गुरुयोगतश्च । उत्साहयोगेन च पादमृच्छेत् शास्त्रेण पादञ्च ततोऽभियाति ॥ १६ ॥ धर्म्मादयो द्वादश यस्य रूपमन्यानि चाङ्गानि, यथा बलञ्च । आचार्य्ययोगे फलतीति चाहुर्ब्रह्मार्थयोगेन च ब्रह्मचर्य्यम् ॥ १७ ॥ एवं प्रवृत्तो यदुपालभेत वै धनमाचार्य्याय तदनुप्रयच्छेत् । स तां वृत्तिं

बहुगुणामेवमेति गुरोः पुत्रे भवति च वृत्तिरेषा ॥ १८ ॥ एवं वसन् सर्वतो वर्द्धतीह बहून् पुत्रांल्लभते च प्रतिष्ठाम्। वर्षन्ति चास्मै प्रदिशो दिशश्च वसन्त्यस्मिन् ब्रह्मचर्य्ये जनाश्च ॥ १९ ॥ एतेन ब्रह्मचर्य्येण देवा देवत्वमाप्नुवन्। ऋषयश्च महाभागा ब्रह्मलोकं मनीषिणः ॥ २० ॥ गन्धर्व्वाणामनेनैव रूपमप्सरसामभूत्। एतेन ब्रह्मचर्य्येण सूर्य्योऽप्यह्नाय जायते ॥ २१ ॥ आकाङ्क्षार्थस्य संयोगाद्रसभेदार्थिनामिव। एवं ह्येतत् समाज्ञाय तादृग्भावं गता इमे ॥ २२ ॥ य आश्रयेत् पावयेच्चापि राजन् सर्वं शरीरं तपसा तप्यमानः। एतेन न वै बाल्यमभ्येति विद्वान् मृत्युन्तथा स जयत्यन्तकाले ॥ २४ ॥ अन्तवतः क्षत्रिय ते जयन्ति लोकान् जनाः कर्म्मणा निर्मलेन। ब्रह्मैव विद्वांस्तेन चाभ्येति सर्वं नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ॥ २४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। आभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथ कृष्णमथाञ्जनं काद्रवं वा। सद्ब्रह्मणः पश्यति योऽत्र विद्वान् कथं रूपं तदमृतमक्षरं परम् ॥ २५ ॥

सनत्सुजात उवाच। आभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो कृष्णमायसमर्कवर्णम्। न पृथिव्यां तिष्ठति नान्तरिक्षे नैतत् समुद्रे सलिलं बिभर्त्ति ॥ २६ ॥ न तारकासु न च विद्युदाश्रितं न चाभ्रेषु दृश्यते रूपमस्य। न चापि वायौ न च देवतासु नैतच्चन्द्रे दृश्यते नोत सूर्य्ये ॥ २७ ॥ नैवर्क्षु तन्न यजुःषु नाप्यथर्वसु न दृश्यते वै विमलेषु सामसु। रथन्तरे बार्हद्रथे वापि राजन् महाव्रते नैव दृश्येद्ध्रुवं तत् ॥ २८ ॥ अपारणीयं तमसः परस्तात्तदन्यकोऽप्येति विनाशकाले। अणीयोरूपं क्षुरधारया सदं महच्च रूपं तद्वै पर्वतेभ्यः ॥ २९ ॥ सा प्रतिष्ठा तदमृतं लोकास्तद्ब्रह्म तद्यशः। भूतानि जज्ञिरे तस्मात् प्रलयं यान्ति तत्र हि ॥ ३० ॥ अनामयं तन्महदुद्यतं यशो वाचो विकारं कवयो

वदन्ति । यस्मिन् जगत् सर्व्वमिदं प्रतिष्ठितं ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सनत्सुजातपर्व्वणि सनत्सुजातवाक्ये त्रिचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४३ ॥

सनत्सुजात उवाच । शोकः क्रोधश्च लोभश्च कामो मानः परासुता । ईर्ष्या मोहो विधित्सा च कृपासूया जुगुप्सता ॥ १ ॥ द्वादशैते महादोषा मनुष्यप्राणनाशनाः । एकैकमेते राजेन्द्र मनुष्यान् पर्य्युपासते । यैराविष्टो नरः पापं मूढ़संज्ञो व्यवस्यति ॥२॥ स्पृहयालुरुग्रः परुषो वदान्यः क्रोधं बिभ्रन्मनसा वै विकत्थी । नृशंसधर्म्माः षड़िमे जना वै प्राप्याप्यर्थं नोत सभाजयन्ते ॥ ३ ॥ सम्भोगसम्बिद्विषमोऽतिमानी दत्त्वा विकत्थी कृपणो दुर्व्वलश्च । बहुप्रशंसी वनिताद्विट् सदैव सप्तैवोक्ताः पापशीला नृशंसाः ॥ ४ ॥ धर्म्मश्च सत्यञ्च तपो दमश्च अमात्सर्य्यं ह्रीस्तितिक्षानसूया । दानं श्रुतञ्चैव धृतिः क्षमा च महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ॥ ५ ॥ यो नैतेभ्यः प्रच्यवेद्द्वादशभ्यः सर्व्वामपीमां पृथिवीं स शिष्यात् । त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वार्थितो यो नास्य स्वमस्तीति च वेदितव्यम् ॥ ६ ॥ दमस्त्यागोऽथाप्रमाद इत्येतेष्वमृतं स्थितम् । एतानि ब्रह्ममुख्यानां ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ॥ ७ ॥ सद्वासद्वा परीवादो ब्राह्मणस्य न शस्यते । नरकप्रतिष्ठास्ते स्युर्य एवं कुर्व्वते जनाः ॥ ८ ॥ मदोऽष्टादशदोषः स स्यात् पुरा योऽप्रकीर्त्तितः । लोकद्वेष्यं प्रातिकूल्यमभ्यसूया मृषावचः ॥ ९ ॥ कामक्रोधौ पारतन्त्र्यं परिवादोऽथ पैशुनम् । अर्थहानिर्विवादश्च मात्सर्य्यं प्राणिपीड़नम् ॥ १० ॥ ईर्षा मोहोऽतिवादश्च संज्ञानाशोऽभ्यसूयिता । तस्मात् प्राज्ञो न माद्येत सदा ह्येतद्विगर्हितम् ॥ ११ ॥ सौहृदे वै षड़्-

गुणा वेदितव्याः प्रिये ह्यथान्यप्रिये च व्यथन्ते। स्यादात्मनः
सुहि तं याचते यो ददात्यवाच्यमपि देयं खलु स्यात् ॥ १२ ॥
इष्टान् पुत्रान् विभवान् स्वांश्च दारानभ्यर्थितश्चार्हति शुद्धभावः।
त्यक्तद्रव्यः संवसेन्नेह कामान् भुंक्ते कर्म स्वाशिषस्त्वाधते च ॥ १३ ॥
द्रव्यवान् गुणवानेवं त्यागी भवति सात्त्विकः। पञ्चभूतानि पञ्चभ्यो
निवर्त्तयति तादृशः ॥ १४ ॥ एतत् समृद्धमप्यूर्द्धं तपो भवति
केवलम्। सत्त्वात् प्रच्यवमानानां सङ्कल्पेन समाहितम् ॥ १५ ॥
यतो यज्ञाः प्रवर्द्धन्ते सत्यस्यैवावरोधनात्। मनसान्यस्य भवति
वाचान्यस्याथ कर्मणा ॥ १६ ॥ सङ्कल्पसिद्धं पुरुषमसङ्कल्पोऽधि-
तिष्ठति। ब्राह्मणस्य विशेषेण किञ्चान्यदपि मे शृणु ॥ १७ ॥
अध्यापयेन्महदेतद्यशस्यं वाचो विकारान् कवयो वदन्ति। अस्मिन्
योगे सर्वमिदं प्रतिष्ठितं ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १८ ॥ न
कर्मणा सुकृतेनैव राजन् सत्यञ्जयेज्जुहुयाद्वा यजेद्वा। नैतेन
बालोऽमृत्युमभ्येति राजन् रतिञ्चासौ न लभत्यन्तकाले ॥ १९ ॥
तूष्णीमेक उपासीत चेष्टेत मनसापि न। तथा संस्तुतिनिन्दाभ्यां
प्रीतिरोषौ विवर्जयेत् ॥ २० ॥ अत्रैव तिष्ठन् क्षत्रिय ब्रह्मा-
विशति पश्यति। वेदेषु चानुपूर्व्येण एतद्विद्वन् ब्रवीमि ते ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि सनतसुजातपर्वणि सनत्सुजातवाक्ये
चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

सनत्सुजात उवाच। यत्तच्छुक्रं महज्ज्योतिर्दीप्यमानं मह-
द्यश। तद्वै देवा उपासन्ते तस्मात् सूर्यो विराजते। योगिनस्तं
प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १ ॥ शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्म
शुक्रेण वर्द्धते। तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्येऽतप्तं तपति तापनम्।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २ ॥ आपोऽथ अद्भ्यः

सलिलस्य मध्ये उभौ देवौ शिश्रियातेऽन्तरिक्षे। अतन्द्रितः सवितुर्विवस्वानुभौ बिभर्त्ति पृथिवीं दिवञ्च। योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्॥ ३॥ उभौ च देवौ पृथिवीं दिवं च दिशः शुक्रो भुवनं बिभर्त्ति। तस्माद्दिशः सरितश्च स्रवन्ति तस्मात् समुद्रा विहिता महान्तः। योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्॥४॥ चक्रे रथस्य तिष्ठन्तोऽध्रुवस्याव्ययकर्मणः। केतुमन्तं वहन्त्यश्वास्तं दिव्यमजरं दिवि। योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्॥५॥ न सादृश्ये तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम्। मनीषयाथो मनसा हृदा च य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति। योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्॥ ६॥ द्वादशपूगां सरितं पिबन्तो देवरक्षिताम्। मध्वीक्षन्तश्च ते तस्याः सञ्चरन्तीह घोराम्। योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्॥ ७॥ तदर्द्धमासं पिबति सञ्चित्य भ्रमरो मधु। ईशानः सर्व्वभूतेषु हविर्भूतमकल्पयत्। योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्॥ ८॥ हिरण्यपर्णमश्वत्थमभिपत्य ह्यपक्षकाः। तत्र ते पक्षिणो भूत्वा प्रपतन्ति यथा दिशम्। योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्॥ ९॥ पूर्णात् पूर्णान्युद्धरन्ति पूर्णात्पूर्णानि चक्रिरे। हरन्ति पूर्णात्पूर्णानि पूर्णमेवावशिष्यते। योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्॥१०॥ तस्माद्वै वायुरायातस्तस्मिंश्च प्रयतः सदा। तस्मादग्निश्च सोमश्च तस्मिंश्च प्राण आततः। सर्व्वमेव ततो विद्यात्तत्तद्वक्तुं न शक्नुमः। योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्॥ ११॥ अपानं गिरति प्राणः प्राणं गिरति चन्द्रमाः। आदित्यो गिरते चन्द्रमादित्यं गिरते परः। योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्॥ १२॥ एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद्धंस उच्चरन्। सचेत् सततमूर्द्ध्वाय न मृत्युर्नामृतं भवेत्। योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्॥ १३॥ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा लिङ्गस्य योगेन स याति

नित्यम्। तमीशमीड्यमनुकल्पमाद्यं पश्यन्ति मूढ़ा न विराज-
मानम्। योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्॥ १४ ॥
असाधना वापि ससाधना वा समानमेतद्दृश्यते मानुषेषु। समान-
मेतदमृतस्येतरस्य मुक्तास्तत्र मध्व उत्सं समापुः। योगिनस्तं
प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्॥ १५॥ उभौ लोकौ विद्यया व्याप्य
याति तदा हुतं चाहुतमग्निहोत्रम्। मा ते ब्राह्मी लघुतामाद-
धीत प्रज्ञानं स्यान्नाम धीरा लभन्ते। योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भग-
वन्तं सनातनम्॥ १६॥ एवं रूपो महात्मा स पावकं पुरुषो
गिरन्। यो वै तं पुरुषं वेद तस्येहार्थो न रिष्यते। योगिनस्तं
प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्॥ १७॥ यः सहस्रं सहस्राणां
पक्षान् सन्तत्य सम्पतेत्। मध्यमे मध्य आगच्छेदपि चेत्स्यात्मनो-
जवः॥ १८॥ योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्॥ १९॥
न दर्शने तिष्ठति रूपमस्य पश्यन्ति चैनं सुविशुद्धसत्त्वाः। हितो
मनीषी मनसा न तप्यते ये प्रव्रजेयुरमृतास्ते भवन्ति। योगि-
नस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्॥ २०॥ गूहन्ति सर्पा इव
गह्वराणि स्वशिक्षया स्वेन वृत्तेन मर्त्याः। तेषु प्रमुह्यन्ति जना-
विमूढ़ा यथाध्वानं मोहयन्ते भयाय। योगिनस्तं प्रपश्यन्ति
भगवन्तं सनातनम्॥ २१॥ नाहं सदासत्कृतः स्यां न मृत्युर्न
चामृत्युरमृतं मे कुतः स्यात्। सत्यानृते सत्यसमानबन्धे सतश्च
योनिरसतश्चैक एव। योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्
॥ २२॥ न साधुना नोत असाधुना वा समानमेतद्दृश्यते मानु-
षेषु। समानमेतदमृतस्य विद्यादेवं युक्तो मधु तद्वै परीप्सेत्।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्॥ २३॥ नास्यातिवादा
हृदयं तापयन्ति नानधीतं नाहुतमग्निहोत्रम्। मनो ब्राह्मीं
लघुतामादधीत प्रज्ञाञ्चास्मै नाम धीरा लभन्ते। योगिनस्तं
प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्॥ २४॥ एवं यः सर्वभूतेषु आत्मान-

मनुपश्यति। अन्यत्रान्यत्र युक्तेषु किं स शोचेत्ततः परम् ॥ २५ ॥ यथोदपाने महति सर्व्वतः संप्लुतोदके। एवं सर्व्वेषु वेदेषु आत्मानमनुजानतः ॥ २६ ॥ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो महात्मा न दृश्यतेऽसौ हृदि सन्निविष्टः। अजश्चरो दिवारात्रमतन्द्रितश्च स तं मत्वा कविरास्ते प्रसन्नः ॥ २७ ॥ अहमेव स्मृतो माता पिता पुत्रोऽस्म्यहं पुनः। आत्माहमपि सर्व्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च ॥२८॥ पितामहोऽस्मि स्थविरः पिता पुत्रश्च भारत। ममैव यूयमात्मस्था न मे यूयं न वो ह्यहम् ॥ २९ ॥ आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा ओतप्रोतोऽहमजरः प्रतिष्ठः। अजश्चाहोरात्रमतन्द्रितोऽहं मां विज्ञाय कविरास्ते प्रसन्न ॥ ३० ॥ अणोरणीयान् सुमनाः सर्व्वभूतेषु जाग्रति। पितरं सर्व्वभूतेषु पुष्करे निहितं विदुः ॥ ३१ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सनत्सुजातपर्व्वणि सनत्सुजातवाक्ये पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तञ्च सनत्सुजातपर्व्व ॥ ४५ ॥

अथ यानसन्धिपर्व्व ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं सनत्सुजातेन विदुरेण च धीमता। सार्द्धं कथयतो राज्ञः सा व्यतीयाय शर्व्वरी ॥ १ ॥ तस्यां रजन्यां व्युष्टायां राजानः सर्व्व एव ते। सभामाविविशुर्हृष्टाः सूतस्योपदिदृक्षया ॥ २ ॥ शुश्रूषमाणाः पार्थानां वाचो धर्मार्थसंहिताः धृतराष्ट्रमुखाः सर्व्वे ययू राजसभां शुभाम् ॥ ३ ॥ सुधावदातां विस्तीर्णां कनकाजिरभूषणाम्। चन्द्रप्रभां सुरुचिरां सिक्तां चन्दनवारिणा ॥ ४ ॥ रुचिरैरासनैस्तीर्णां काञ्चनैर्दारवैरपि। अश्मसारमयैर्दान्तैः स्वास्तीर्णैः सोत्तरच्छदैः ॥ ५ ॥ भीष्मो द्रोणः कृपः शल्यः कृतवर्म्मा जयद्रथः। अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च वाह्लिकः ॥ ६ ॥ विदुरश्च महाप्राज्ञो युयुत्सुश्च महारथः। सर्व्वे

च सहिताः शूराः पार्थिवा भरतर्षभ ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां शुभाम् । दुःशासनश्चित्रसेनः शकुनिश्चापि सौबलः ॥ ८ ॥ दुर्मुखो दुःसहः कर्ण उलूकोऽथ विविंशतिः । कुरुराजं पुरस्कृत्य दुर्योधनममर्षणम् ॥ ९ ॥ विविशुस्तां सभां राजन् सुराः शक्रमिवा यथा । आविशद्भिस्तदा राजन् शूरैः परिघबाहुभिः ॥ १० ॥ शुशुभे सा सभा राजन् सिंहैरिव गिरेर्गुहा । ते प्रविश्य महेष्वासाः सभां सर्वे महौजसः ॥ ११ ॥ आसनानि विचित्राणि भेजिरे सूर्यवर्चसः । आसनस्थेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ॥ १२ ॥ द्वाःस्थो निवेदयामास सूतपुत्रमुपस्थितम् । अयं स रथ आयाति योऽयासीत् पाण्डवान् प्रति ॥ १३ ॥ दूतो नस्तूर्णमायातः सैन्धवैः साधुवाहिभिः । उपेयाय तु स क्षिप्रं रथात् प्रस्कन्द्य कुण्डली । प्रविवेश सभां पूर्णां महीपालैर्महात्मभिः ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच । प्राप्तोऽस्मि पाण्डवान् गत्वा तद्विजानीत कौरवाः । यथावयः कुरून् सर्वान् प्रतिनन्दन्ति पाण्डवाः ॥१५॥ अभिवादयन्ति वृद्धांश्च वयस्यांश्च वयस्यवत् । यूनश्चाभ्यवदन् पार्थाः प्रतिपूज्य यथावयः ॥ १६ ॥ यथाहं धृतराष्ट्रेण शिष्टः पूर्वमितो गतः । अब्रुवं पाण्डवान् गत्वा तन्निबोधत पार्थिवाः ॥ १७ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सञ्जयप्रत्यागमने षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । पृच्छामि त्वां सञ्जय राजमध्ये किमब्रवीद्वाक्यमदीनसत्त्वः । धनञ्जयस्तात युधां प्रणेता दुरात्मनां जीवितच्छिन्महात्मा ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । दुर्योधनो वाचमिमां शृणोतु यदब्रवी-

ऽर्जुनो योत्स्यमानः। युधिष्ठिरस्यामते महात्मा धनञ्जयः शृण्वतः कौरवस्य ॥ २ ॥ अन्ववस्तो बाहुवीर्य्यं विदान उपह्वरे वासुदेवस्य वीरः। अवोचन्मां योत्स्यमानः किरीटी मध्ये ब्रूया धार्त्तराष्ट्रं कुरूणाम् ॥ ३ ॥ संशृण्वतस्तस्य दुर्भाषिणो वै दुरात्मनः सूतपुत्रस्य सूत। यो योद्धुमाशंसति मां सदैव मन्दप्रज्ञः कालपक्वोऽतिमूढ़ः ॥ ४ ॥ ये वै राजानः पाण्डवायोधनाय समानीताः शृण्वतां चापि तेषाम्। यथा समग्रं वचनं मयोक्तं सहामात्यं श्रावयेथा नृपं तत् ॥ ५ ॥ यथा नूनं देवराजस्य देवाः शुश्रूषन्ते वज्रहस्तस्य सर्वे। तथाशृण्वन् पाण्डवाः सृञ्जयाश्च किरीटिना वाचमुक्तां समर्थाम् ॥ ६ ॥ इत्यब्रवीदर्जुनो योत्स्यमानो गाण्डीवधन्वा लोहितपद्मनेत्रः। न चेद्राज्यं मुञ्चति धार्त्तराष्ट्रो युधिष्ठिरस्याजमीढ़स्य राज्ञः ॥ ७ ॥ अस्ति नूनं कर्म्म कृतं पुरस्तादनिर्विष्टं पापकं धार्त्तराष्ट्रैः। येषां युद्धं भीमसेनार्जुनाभ्यां तथाश्विभ्यां वासुदेवेन चैव ॥ ८ ॥ शैनेयेन ध्रुवमात्तायुधेन धृष्टद्युम्नेनाथ शिखण्डिना च। युधिष्ठिरेणेन्द्रकल्पेन चैव योऽपध्यानान्निर्द्दहेद्गां दिवञ्च ॥ ९ ॥ तैश्चेद्योद्धुं मन्यते धार्त्तराष्ट्रो निर्वृत्तोऽर्थः सकलः पाण्डवानाम्। मा तत् कार्षीः पाण्डवस्यार्थहेतोरुपैहि युद्धं यदि मन्यसे त्वम् ॥ १० ॥ यां तां वने दुःखशय्यामवात्सीत् प्रव्राजितः पाण्डवो धर्म्मचारी। आप्नोतु तां दुःखतरामनर्थामन्त्यां शय्यां धार्त्तराष्ट्रः परासुः ॥ ११ ॥ ह्रिया ज्ञानेन तपसा दमेन शौर्य्येणाथो धर्म्मगुप्त्या बलेन। अन्यायवृत्तिः कुरुपाण्डवेयानध्यातिष्ठद्धार्त्तराष्ट्रो दुरात्मा ॥ १२ ॥ मायोपधः प्रणिपातार्ज्जवाभ्यां तपोदमाभ्यां धर्म्मगुप्त्या बलेन। सत्यं ब्रुवन् प्रतिपन्नो नृपो नस्तितिक्षमाणः क्लिश्यमानोऽतिवेलम् ॥ १३ ॥ यदा ज्येष्ठः पाण्डवः संशितात्मा क्रोधं यत्तं वर्षपूगान् सुघोरम्। अवस्रष्टा कुरुषूद्वृत्तचेतास्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १४ ॥

कृष्णावर्त्मेव ज्वलितः समिद्धो यथा दहेत कक्षमग्निर्निदाघे । एवं
दग्धा धार्त्तराष्ट्रस्य सेनां युधिष्ठिरः क्रोधदीप्तोऽन्ववेक्ष्य ॥ १५ ॥
यदाद्रष्टा भीमसेनं रथस्थं गदाहस्तं क्रोधविषं वमन्तम् । अम-
र्षणं पाण्डवं भीमवेगं तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १६ ॥
सेनाग्रगं दंशितं भीमसेनं स्वालक्षणं वीरहणं परेषाम् । घ्नन्तञ्चमू
मन्तकसन्निवेशं तदा स्मर्त्ता वचनस्याभिमानी ॥ १७ ॥ यदा द्रष्टा
भीमसेनेन नागान् निपातितान् गिरिकूटप्रकाशान् । कुम्भैरिवा-
सृग्वमतो भिन्नकुम्भांस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १८ ॥
महासिंहो गाव इव प्रविश्य गदापाणिर्धार्त्तराष्ट्रानुपेत्य । यदा
भीमो भीमरूपो निहन्ता तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १९ ॥
महाभये वीतभयः कृतास्त्रः समागमे शत्रुबलावमर्द्दी । सकृद्रथे-
नाप्रतिमान्रथौघान् पदातिसङ्घान् गदयाभिनिघ्नन् ॥ २० ॥ शैक्येन
नागांस्तरसा निगृह्णन् यदा छेत्ता धार्त्तराष्ट्रस्य सैन्यम् । छिन्दन्
वनं परशुनेव शूरस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २१ ॥ तृणा-
प्रायं ज्वलनेनेव दग्धं ग्रामं यथा धार्त्तराष्ट्रान् समीक्ष्य । पक्वं
शस्यं वैद्युतेनेव दग्धं परासिक्तं विपुलं स्वम्बलौघम् ॥ २२ ॥ हत-
प्रवीरं विमुखं भयार्त्तं पराङ्मुखं प्रायशो धृष्टयोधम् । शस्त्रार्च्चिषा
भीमसेनेन दग्धं तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २३ ॥ उपा-
सङ्गेनाचरन् दक्षिणेन परं शतान्नकुलश्चित्रयोधी । यदा रथाग्र्यो
रथिनः प्रचेता तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २४ ॥ त्यक्ता-
त्मानः पार्थिवायोधनाय समादिष्टा धर्मराजेन सूत । रथैः शुभ्रैः
सैन्यमभिद्रवन्तो दृष्ट्वा पश्चात्तप्स्यते धार्त्तराष्ट्रः ॥ २५ ॥ शिशून्
कृतास्त्रानशिशुप्रकाशान् यदा द्रष्टा कौरवः पञ्च शूरान् । त्यक्त्वा
प्राणान् कौरवानाद्रवन्तस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २६ ॥
यदा गतोदाहतकूजनाक्षं सुवर्णतारं रथमाततायी । दान्तैर्युक्तं
सहदेवोऽधिरूढः शिरांसि राज्ञां क्षेप्स्यते मार्गणौघैः ॥ २७ ॥

महाभये सम्प्रवृत्ते रथस्थं विवर्त्तमानं समरे कृतास्त्रम् । सर्व्वा दिशः सम्पतन्तं समीक्ष्य तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २८ ॥ ह्रीनिषेवी निपुणः सत्यवादी महाबलः सर्व्वधर्म्मोपपन्नः । गान्धारिमर्च्छँस्तुमुले क्षिप्रकारी क्षेप्ता जनान् सहदेवस्तरस्वी ॥२९ ॥ यदा द्रष्टा द्रौपदेयान्महेषून् शूरान् कृतास्त्रान्रथयुद्धकोविदान् । आशीविषान् घोरविषानिवायतस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥३० ॥ यदाभिमन्युः परवीरघाती शरैः परान्मेघ इवाभिवर्षन् । विगाहिता कृष्णसमः कृतास्त्रस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३१ ॥ यदा द्रष्टा बालमबालवीर्य्यं द्विषच्चमूं मृत्युमिवापतन्तम् । सौभद्रमिन्द्रप्रतिमं कृतास्त्रं तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३२ ॥ प्रभद्रकाः शीघ्रतरा युवानो विशारदाः सिंहसमानवीर्य्याः । यदाक्षेप्तारो धार्त्तराष्ट्रान् ससैन्यांस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३३ ॥ द्वौ विराटद्रुपदौ महारथौ पृथक् चमूभ्यामभिवर्त्तमानौ । यदा द्रष्टारौ धार्त्तराष्ट्रान् ससैन्यांस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३४ ॥ यदा कृतास्त्रो द्रुपदः प्रचिन्वन् शिरांसि यूनां समरे रथस्थः । क्रुद्धः शरैश्छेत्स्यति चापमुक्तैस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३५ ॥ यदा विराटः परवीरघाती सहोत्तरः शत्रुचमूं प्रवेष्टा । मत्स्यैः सार्द्धमनृशंसरूपैस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३६ ॥ ज्येष्ठं मात्स्यमनृशंसार्य्यरूपं विराटपुत्रं रथिनं पुरस्तात् । यदा द्रष्टा दंशितं पाण्डवार्थे तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३७ ॥ रणे हते कौरवाणां प्रवीरे शिखण्डिना सत्तमे शान्तनूजे । न जातु नः शत्रवो धारयेयुरसंशयं सत्यमेतद्ब्रवीमि ॥ ३८ ॥ यदा शिखण्डी रथिनः प्रचिन्वन् भीष्मं रथेनाभियाता वरूथी । दिव्यैर्हयैरवमृद्नन्रथौघांस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३९ ॥ यदा द्रष्टा सृञ्जयानामनीके धृष्टद्युम्नं प्रमुखे रोचमानम् । अस्त्रं यस्मै गुह्यमुवाच धीमान्

द्रोणस्तदा तप्स्यति धार्त्तराष्ट्रः ॥ ४० ॥ यदा स सेनापतिरप्र-
मेयः परासृदन्निषुभिर्द्धार्त्तराष्ट्रान्। द्रोणं रणे शत्रुसहोऽभि-
याता तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत ॥ ४१ ॥ धीमान्मनीषी
बलवान्मनस्वी स लक्ष्मीवान् सोमकानां प्रबर्हः। न जातु तं
शत्रवोऽन्ये सहेरन् येषां स स्यादग्रणीर्वृष्णिसिंहः ॥ ४२ ॥ इदञ्च
ब्रूया मा वृणीष्वेति लोके युद्धे द्वितीयं सचिवं रथस्थम्। शिने-
र्नप्तारं प्रवृणीम सात्यकिं महाबलं वीतभयं कृतास्त्रम् ॥ ४३ ॥
महोरस्को दीर्घबाहुः प्रमाथी युद्धेऽद्वितीयः परमास्त्रवेदी। शिने-
र्नप्ता तालमात्रायुधोऽयं महारथो वीतभयः कृतास्त्रः ॥ ४४ ॥
यदा शिनीनामधिपो मयोक्तः शरैः परान्मेघ इव प्रवर्षन्। प्रच्छा-
दयिष्यत्यरिहा योधमुख्यांस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥४५॥
यदा धृतिं कुरुते योत्स्यमानः स दीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा।
सिंहस्येव गन्धमाघ्राय गावः सम्वेष्टन्ते शत्रवोऽस्माद्रणाग्रे ॥ ४६ ॥
स दीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा भिन्द्यादद्रीन् संहरेत्सर्वलोकान्।
अस्त्रे कृती निपुणः क्षिप्रहस्तो दिवि स्थितः सूर्य्य इवाभिभाति
॥ ४७ ॥ चित्रः सूक्ष्मः सुकृतो यादवस्य अस्त्रे योगो वृष्णि-
सिंहस्य भूयान्। यथाविधं योगमाहुः प्रशस्तं सर्व्वैर्गुणैः सात्य-
किस्तैरुपेतः ॥ ४८ ॥ हिरण्मयं श्वेतहयैश्चतुर्भिर्यदा युक्तं स्यन्दनं
माधवस्य। द्रष्टा युद्धे सात्यकेर्धार्त्तराष्ट्रस्तदा तप्स्यत्यकृतात्मा
स मन्दः ॥ ४९ ॥ यदा रथं हेममणिप्रकाशं श्वेताश्वयुक्तं वानर-
केतुमुग्रम्। द्रष्टा समास्थितं केशवेन तदा तप्स्यत्यकृतात्मा
स मन्दः ॥ ५० ॥ यदा मौर्व्यास्तलनिष्पेषमुग्रं महाशब्दं वज्र-
निष्पेषतुल्यम्। विधूयमानस्य महारणे मया स गाण्डीवस्य
श्रोष्यति मन्दबुद्धिः ॥ ५१ ॥ तदा मूढो धृतराष्ट्रस्य पुत्रस्तप्ता
युद्धे दुर्मतिर्दुःसहायः। दृष्ट्वा सैन्यं बाणवर्षान्धकारे प्रभज्यन्तं
गोकुलवद्रणाग्रे ॥ ५२ ॥ बलाहकादुच्चरतः सुभीमान् विद्युत-

स्फुलिङ्गानिव घोररूपान् । सहस्रघ्नान् द्विषतां सङ्गरेषु अस्थिच्छिदो मर्म्मभिदः सुपुङ्खान् ॥ ५३ ॥ यदा द्रष्टा ज्यामुखाद्बाणसङ्घान् गाण्डीवमुक्तानापततः शिताग्रान् । हयान् गजान् वर्म्मिणसादिनांस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५४ ॥ यदा मन्दः परवाणान् विमुक्तान्मसेषुभिर्ह्रियमाणान् प्रतीपान् । तिर्य्यग्विध्य छिद्यमानान् पृषत्कैस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५५ ॥ यदा विपाठा मद्भुजविप्रमुक्ता द्विजाः फलानीव महीरुहाग्रात् । प्रचेतार उत्तमाङ्गानि यूनां तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥५६॥ यदा द्रष्टा पततः स्यन्दनेभ्यो महागजेभ्योऽश्वगतान् सुयोधान् । शरैर्हतान् पतितांश्चैव रङ्गे तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥५७॥ असम्प्राप्तानस्त्रपथं परस्य यदा द्रष्टा नश्यतो धार्त्तराष्ट्रान् । अकुर्व्वतः कर्म्म युद्धं समन्तात्तदा युद्धे धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५८ ॥ पदातिसङ्घान्रथसङ्घान् समन्ताद्व्यात्ताननः काल इवाततेषुः । प्रणोत्स्यामि ज्वलितैर्वाणवर्षैः शत्रूंस्तदा तप्स्यति मन्दबुद्धिः ॥ ५९ ॥ सर्व्वा दिशः सम्पतता रथेन रजोध्वस्तं गाण्डीवेन प्रकृत्तम् । यदा द्रष्टा स्वबलं सम्प्रमूढं तदा पश्चात्तप्स्यति मन्दबुद्धिः ॥ ६० ॥ कान्दिग्भूतं छिन्नगात्रं विसंज्ञं दुर्य्योधनो द्रक्ष्यति सर्व्वसैन्यम् । हताश्ववीराग्र्यनरेन्द्रनागं पिपासितं श्रान्तपत्रं भयार्त्तम् ॥ ६१ ॥ आर्त्तस्वरं मन्यमानं हतञ्च विकीर्णकेशास्थिकपालसङ्घम् । प्रजापतेः कर्म्म यथार्द्धनिष्ठितं तदा दृष्ट्वा तप्स्यति मन्दबुद्धिः ॥ ६२ ॥ यदा रथे गाण्डिवं वासुदेवं दिव्यं शङ्खं पाञ्चजन्यं हयांश्च । तूणावक्षय्यौ देवदत्तञ्च माञ्च दृष्ट्वा युद्धे धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ६३ ॥ उद्वर्त्तयन् दस्युसङ्घान् समेतान् प्रवर्त्तयन् युगमन्यद्युगान्ते । यदा धक्ष्याम्यग्निवत् कौरवेयांस्तदा तप्ता धार्त्तराष्ट्रः सपुत्रः ॥ ६४ ॥ सभ्राता वै सहसैन्यः सभृत्यो भ्रष्टैश्वर्य्यः क्रोधवशोऽल्पचेताः । दर्पस्यान्ते विहतो वेपमानः पश्चान्मन्दस्तप्स्यति

धार्त्तराष्ट्रः॥ ६५॥ पूर्वाह्णे मां कृतजप्यं कदाचिद्विप्रः प्रोवाचोदकान्ते मनोज्ञम्। कर्त्तव्यन्ते दुष्करं कर्म पार्थ योद्धव्यन्ते शत्रुभिः सव्यसाचिन्॥ ६७॥ इन्द्रो वा ते हरिमान् वज्रहस्तः पुरस्ताद्यातु समरेऽरीन् विनिघ्नन्। सुग्रीवयुक्तेन रथेन वा ते पश्चात् कृष्णो रक्षतु वासुदेवः॥ ६८॥ वव्रे चाहं वज्रहस्तान्महेन्द्रादस्मिन् युद्धे वासुदेवं सहायम्। स मे लब्धो दस्युवधाय कृष्णो मन्ये चैतद्विहितं दैवतैर्मे॥ ६९॥ स बाहुभ्यां सागरमुत्तितीर्षेन्महोदधिं सलिलस्याप्रमेयम्। तेजस्विनं कृष्णमत्यन्तशूरं युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत्॥ ७०॥ गिरिं य इच्छेत्तु तलेन भेत्तुं शिलोच्चयं श्वेतमतिप्रमाणम्। तस्यैव पाणिः सनखो विशीर्य्येन्न चापि किञ्चित् स गिरेस्तु कुर्य्यात्॥ ७१॥ अग्निं समिद्धं शमयेद्भुजाभ्यां चन्द्रञ्च सूर्य्यञ्च निवारयेच्च। हरेद्देवानाममृतं प्रसह्य युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत्॥ ७२॥ यो रुक्मिणीमेकरथेन भोजानुत्साद्य राज्ञः समरे प्रसह्य। उवाह भार्य्यां यशसा ज्वलन्तीं यस्यां जज्ञे रौक्मिणेयो महात्मा॥ ७३॥ अयं गान्धारांस्तरसा सम्प्रमथ्य जित्वा पुत्रान्नग्नजितः समग्रान्। बद्धं मुमोच विनदन्तं प्रसह्य सुदर्शनं वै देवतानां ललामम्॥ ७४॥ अयं कपाटेन जघान पाण्ड्यं तथा कलिङ्गान् दन्तकूरे ममर्द्द। अनेन दग्धा वर्षपूगाननाथा वाराणसी नगरी सम्बभूव॥ ७५॥ अयं स्म युद्धे मन्यतेऽन्यैरजेयं तमेकलव्यं नाम निषादराजम्। वेगेनेव शैलमभिहत्य जम्भः शेते स कृष्णेन हतः परासुः॥ ७६॥ तथोग्रसेनस्य सुतं सुदुष्टं वृष्ण्यन्धकानां मध्यगतं सभास्थम्। अपातयद्बलदेवद्वितीयो हत्वा ददौ चोग्रसेनाय राज्यम्॥ ७७॥ अयं सौभं योधयामास खस्थं विभीषणं मायया शाल्वराजम्। सौभद्वारे प्रत्यगृह्णाच्छतघ्नीं दोर्भ्यां क एनं विषहेत मर्त्त्यः॥ ७८॥ प्राग्ज्योतिषं नाम बभूव दुर्गं पुरं घोरमसुराणामसह्यम्। महा-

बलो नरकस्तत्र भौमो जहाराऽदित्या मणिकुण्डले शुभे ॥ ७९ ॥
न तं देवाः सह शक्रेण शेकुः समागता युधि मृत्योरभीताः । दृष्ट्वा
च तं विक्रमं केशवस्य बलं तथैवास्त्रमवारणीयम् ॥ ८० ॥ जान-
न्तोऽस्य प्रकृतिं केशवस्य न्ययोजयन् दस्युवधाय कृष्णम् । स तत्
कर्म प्रतिशुश्राव दुष्करमैश्वर्य्यवान् सिद्धिषु वासुदेवः ॥ ८१ ॥
निर्मोचने षट् सहस्राणि हत्वा सञ्छिद्य पाशान् सहसा क्षुरा-
न्तान् । मुरं हत्वा विनिहत्यौघरक्षो निर्मोचनं चापि जगाम
वीरः ॥ ८२ ॥ तत्रैव तेनास्य बभूव युद्धं महाबलेनातिबलस्य
विष्णोः । शेते स कृष्णेन हतः परासुर्वातेनेव मथितः कर्णिकारः
॥ ८३ ॥ आहृत्य कृष्णो मणिकुण्डले ते हत्वा च भौमं नरकं
मुरञ्च । श्रिया वृतो यशसा चैव विद्वान् प्रत्याजगामाप्रतिम-
प्रभावः ॥ ८४ ॥ अस्मै वरानददंस्तत्र देवा दृष्ट्वा भीमं कर्म कृतं
रणे तत् । श्रमश्च ते युध्यमानस्य न स्यादाकाशे चाप्सु च ते
क्रमः स्यात् ॥ ८५ ॥ शस्त्राणि गात्रे न च ते क्रमेरन्नित्येव कृष्णश्च
ततः कृतार्थः । एवं रूपे वासुदेवेऽप्रमेये महाबले गुणसम्पत्
सदैव ॥ ८६ ॥ तमसह्यं विष्णुमनन्तवीर्य्यमाशंसते धार्त्तराष्ट्रो
विजेतुम् । सदा ह्येनं तर्कयते दुरात्मा तच्चाप्ययं सहतेऽस्मान्
समीक्ष्य ॥ ८७ ॥ पर्य्यागतं मम कृष्णस्य चैव यो मन्यते कलहं
संप्रसह्य । शक्यं न हर्त्तुं पाण्डवानां ममत्वं तद्वेदिता संयुगं तत्र
गत्वा ॥ ८८ ॥ नमस्कृत्वा शान्तनवाय राज्ञे द्रोणायथो सह-
पुत्राय चैव । शारद्वतायाप्रतिद्वन्द्विने च योत्स्याम्यहं राज्य-
मभीप्समानः ॥ ८९ ॥ धर्म्मेणाप्तं निधनं तस्य मन्ये यो योत्स्यते
पाण्डवैः पापबुद्धिः । मिथ्याग्लहे निर्जिता वै नृशंसैः सम्वत्-
सरान् वै द्वादश राजपुत्राः ॥ ९० ॥ वासः कृच्छ्रो विहितश्चाप्य-
रण्ये दीर्घं कालं चैकमज्ञातवर्षम् । तेषां कस्माज्जीवतां पाण्ड-
वानां नन्दिष्यन्ते धार्त्तराष्ट्राः पदस्थाः ॥ ९१ ॥ ते चेदस्मान्

युध्यमानान् जयेयुर्हि वैर्महेन्द्रप्रमुखैः सहायैः। धर्मादधर्माश्चरितो गरीयांस्ततो ध्रुवं नास्ति कृतञ्च साधु ॥ ९२ ॥ न चेदिमं पुरुषं कर्मबद्धं न चेदस्मान्यतेऽसौ विशिष्टान्। आशंसेऽहं वासुदेव-द्वितीयो दुर्य्योधनं सानुबन्धं निहन्तुम् ॥ ९३ ॥ न चेदिदं कर्म नरेन्द्र वन्ध्यं न चेत् भवेत्तत् कृतं निष्फलं वा। इदञ्च तच्चाभि-समीक्ष्य नूनं पराजयो धार्त्तराष्ट्रस्य साधुः ॥ ९४ ॥ प्रत्यक्षं वः कुरवो यत् ब्रवीमि युध्यमाना धार्त्तराष्ट्रा न सन्ति। अन्यत्र युद्धात् कुरवो यदि स्युर्न युद्धे वै शेष इहास्ति कश्चित् ॥ ९५ ॥ हत्वा त्वहं धार्त्तराष्ट्रान् सकर्णान्राज्यं कुरूणामवजेता समग्रम्। यद्वः कार्य्यं तत् कुरुध्वं यथास्वमिष्टान्दारानात्मभोगान् भजध्वम् ॥९६॥ अप्येवं नो ब्राह्मणाः सन्ति वृद्धा बहुश्रुताः शीलवन्तः कुलीनाः। साम्वत्सरा ज्योतिषि चाभियुक्ता नक्षत्रयोगेषु च निश्चयज्ञाः ॥९७॥ उच्चावचं दैवयुक्तं रहस्यं दिव्यप्रश्ना मृगचक्रा मुहूर्त्ताः। क्षयं महान्तं कुरुसृञ्जयानां निवेदयन्ते पाण्डवानां जयञ्च ॥ ९८ ॥ यथा हि नो मन्यतेऽजातशत्रुः संसिद्धार्थो द्विषतां निग्रहाय। जनार्द्दनोऽप्यपरोक्षविद्यो न संशयं पश्यति वृष्णिसिंहः ॥ ९९ ॥ अहं तथैवं खलु भाविरूपं पश्यामि बुद्ध्या स्वयमप्रमत्तः। दृष्टिश्च मे न व्यथते पुराणी संयुध्यमाना धार्त्तराष्ट्रा न सन्ति ॥ १०० ॥ अनालब्धं जृम्भति गाण्डीवं धनुरनाहता कम्पति मे धनुर्ज्या। वाणाश्च मे तूणमुखाद्विसृत्य मुहुर्मुहुर्गन्तुमुशन्ति चैव ॥ १०१ ॥ खड्गः कोषान्निःसरति प्रसन्नो हित्वेव जीर्णामुरगस्त्वचं स्वाम्। ध्वजे वाचो रौद्ररूपा भवन्ति कदा रथो योक्ष्यते ते किरीटिन् ॥ १०२ ॥ गोमायुसङ्घाश्च नदन्ति रात्रौ रक्षांस्यथो निष्पतन्त्य-न्तरीक्षात्। मृगाः शृगालाः शितिकण्ठाश्च काका गृध्रा बकाश्चैव तरक्षवश्च ॥ १०३ ॥ सुवर्णपत्राश्च पतन्ति पश्चात् दृष्ट्वा रथं श्वेत-हयप्रयुक्तम्। अहं ह्येकः पार्थिवान् सर्वयोधान् शरान् वर्षन्

मृत्युलोकं नयेयम् ॥ १०४ ॥ समाददानः पृथगस्त्रमार्गान् यथा-ग्निरिद्धो गहनं निदाघे। स्थूणाकर्णं पाशुपतं महास्त्रं ब्राह्मं चास्त्रं यच्च शक्रोऽप्यदात्मे॥ १०५ ॥ वधे धृतो वेगवतः प्रमुञ्च-न्नाहं प्रजाः किञ्चिदिहावशिष्ये। शान्तिं लप्स्ये परमो ह्येष भावः स्थिरो मम ब्रूहि गावल्गणे तान् ॥ १०६ ॥ ये वै न जय्याः समरे सूत लब्धा देवानपीन्द्रप्रमुखान् समेतान्। तैर्मन्यते कलहं सम्प्र-सत्य स धार्त्तराष्ट्रः पश्यत मोहमस्य ॥ १०७ ॥ वृद्धो भीष्मः शान्तनवः कृपश्च द्रोणः सपुत्रो विदुरश्च धीमान्। एते सर्वे यदद-न्त्येतदस्तु आयुष्मन्तः कुरवः सन्तु सर्वे ॥ १०८ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि सञ्जयवाक्ये सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

वैशम्पायन उवाच। समवेतेषु सर्व्वेषु तेषु राजासु भारत। दुर्य्योधनमिदं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ १ ॥ वृहस्पति-श्चोशना च ब्रह्माणं पर्य्युपस्थितौ। मरुतश्च महेन्द्रेण वसवश्चा-ग्निना सह ॥ २ ॥ आदित्याश्चैव साध्याश्च ये च सप्तर्षयो दिवि। विश्वावसुश्च गन्धर्व्वः शुभाश्चाप्सरसाङ्गणाः ॥ ३ ॥ नमस्कृत्योप-जग्मुस्ते लोकवृद्धं पितामहम्। परिवार्य्य च विश्वेशं पर्य्यासत दिवौकसः ॥ ४ ॥ तेषां मनश्च तेजश्चाप्याददानाविवौजसा। पूर्व-देवौ व्यतिक्रान्तौ नरनारायणावृषी ॥ ५ ॥ वृहस्पतिस्तु पप्रच्छ ब्रह्माणं काविमाविति। भवन्तं नोपतिष्ठेते तौ नः शंस पितामह॥ ६॥

ब्रह्मोवाच। यावेतौ पृथिवीं द्याञ्च भासयन्तौ तपस्विनौ। ज्वलन्तौ रोचमानौ च व्याप्यातीतौ महाबलौ॥ ७॥ नरनारा-यणावेतौ लोकाल्लोकं समास्थितौ। ऊर्ज्जितौ स्वेन तपसा महा-सत्त्वपराक्रमौ॥ ८॥ एतौ हि कर्मणा लोकं नन्दयामासतुर्ध्रुवम्।

द्विधाभूतौ महाप्राज्ञौ विद्धि ब्रह्मन् परन्तपौ। असुराणां विनाशाय देवगन्धर्वपूजितौ ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच। जगाम शक्रस्तच्छ्रुत्वा यत्र तौ तेपतुस्तपः। सार्द्धं देवगणैः सर्व्वैर्वृहस्पतिपुरोगमैः ॥ १० ॥ तदा देवासुरे युद्धे भये जाते दिवौकसाम्। अयाचत महात्मानौ नरनारायणौ वरम् ॥ ११ ॥ तावब्रूतां वृणीष्वेति तदा भरतसत्तम। अथैतावब्रवीच्छक्रः साह्यं नः क्रियतामिति ॥ १२ ॥ ततस्तौ शक्रमब्रूतां करिष्यावो यदिच्छसि। ताभ्याञ्च सहितः शक्रो विजिग्ये दैत्यदानवान् ॥ १३ ॥ नर इन्द्रस्य संग्रामे हत्वा शत्रून् परन्तपः। पौलोमान् कालकञ्जांश्च सहस्राणि शतानि च ॥ १४ ॥ एष भ्रान्ते रथे तिष्ठन् भल्लेनापहरच्छिरः। जम्भस्य ग्रसमानस्य तदा ह्यर्जुन आहवे ॥१५॥ एष पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरमारुजत्। जित्वा षष्टिं सहस्राणि निवातकवचान् रणे ॥ १६ ॥ एष देवान् सहेन्द्रेण जित्वा परपुरञ्जयः। अतर्पयन्महाबाहुरर्जुनो जातवेदसम् ॥ १७ ॥ नारायणस्तथैवात्र भूयसोऽन्यान् जघान ह। एवमेतौ महावीर्य्यौ तौ पश्यत समागतौ ॥ १८ ॥ वासुदेवार्जुनौ वीरौ समवेतौ महारथौ। नरनारायणौ देवौ पूर्व्वदेवाविति श्रुतिः ॥ १९ ॥ अजेयौ मानुषे लोके सेन्द्रैरपि सुरासुरैः। एष नारायणः कृष्णः फाल्गुनश्च नरः स्मृतः ॥ २० ॥ नारायणो नरश्चैव सत्त्वमेकं द्विधाकृतम्। एतौ हि कर्म्मणा लोकानश्नुवातेऽक्षयान् ध्रुवान् ॥ २१ ॥ तत्र तत्रैव जायेते युद्धकाले पुनः पुनः। तस्मात् कर्म्मैव कर्त्तव्यमिति होवाच नारदः ॥ २२ ॥ एतद्धि सर्व्वमाचष्ट वृष्णिचक्रस्य वेदवित्। शङ्खचक्रगदाहस्तं यदा द्रक्ष्यसि केशवम् ॥ २३ ॥ पर्य्याददानं चास्त्राणि भीमधन्वानमर्ज्जुनम्। सनातनौ महात्मानौ कृष्णावेकरथे स्थितौ ॥ २४ ॥ दुर्य्योधन तदा तात स्मर्त्तासि वचनं मम। नो चेदय-

सभावः स्यात् कुरूणां प्रत्युपस्थितः ॥ २५ ॥ अर्थाच्च तात धर्माच्च तव बुद्धिरुपप्लुता। न चेत् ग्रहीष्यसे वाक्यं श्रोतासि सुबहून् हतान् ॥ २६ ॥ तवैव हि मतं सर्वे कुरवः पर्य्युपासते। त्वयाणा-मेव च मतं त्वमेकोऽनुमन्यसे ॥ २७॥ रामेण चैव शप्तस्य कर्णस्य भरतर्षभ। दुर्ज्जातिः सूतपुत्रस्य शकुनेः सौबलस्य च। तथा चुद्रस्य पापस्य भ्रातुर्दुःशासनस्य च ॥ २८ ॥

कर्ण उवाच। नैवमायुष्मता वाच्यं यन्मामात्थ पितामह। चत्रधर्मे स्थितो ह्यस्मि स्वधर्मादनपेयिवान् ॥ २९ ॥ किञ्चान्य-न्मयि दुर्वृत्तं येन मां परिगर्हसे। न हि मे वृजिनं किञ्चित् धार्त्त-राष्ट्रा विदुः क्वचित् ॥ ३० ॥ नाचरं वृजिनं किञ्चित धार्त्तराष्ट्रस्य नित्यशः। अहं हि पाण्डवान् सर्वान् हनिष्यामि रणे स्थितान् ॥ ३१ ॥ प्राग्विरुद्धैः शमं सद्भिः कथं वा क्रियते पुनः। राज्ञो हि धृतराष्ट्रस्य सर्वं कार्य्यं प्रियं मया। तथा दुर्य्योधनस्यापि स हि राज्ये समाहितः ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच। कर्णस्य तु वचः श्रुत्वा भीष्मः शान्तनवः पुनः। धृतराष्ट्रं महाराजं सम्भाष्येदं वचोऽब्रवीत् ॥ ३३ ॥ यदयं कथ्यते नित्यं हन्ताहं पाण्डवानिति। नायं कलापि सम्पूर्णा पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ३४ ॥ अनयो योऽयमागन्ता पुत्राणां ते दुरात्मनाम्। तदस्य कर्म जानीहि सूतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥ ३५ ॥ एतमाश्रित्य पुत्रस्ते मन्दबुद्धिः सुयोधनः। अवामन्यत तान् वीरान् देवपुत्रानरिन्दमान् ॥ ३६ ॥ किञ्चाप्येतेन तत् कर्म कृतपूर्वं सुदुष्करम्। तैर्यथा पाण्डवैः सर्वैरेकैकेन कृतं पुरा ॥३७॥ दृष्ट्वा विराटनगरे भ्रातरं निहतं प्रियम्। धनञ्जयेन विक्रम्य किमनेन तदा कृतम् ॥३८॥ सहितान् हि कुरून् सर्वानभियातो धनञ्जयः। प्रमथ्य चाच्छिनद्वासः किमयं प्रोषितस्तदा ॥ ३९ ॥ गन्धर्वैर्घोष-यात्रायां ह्रियते यत् सुतस्तव। क्व तदा सूतपुत्रोऽभूत् य इदानीं

वृषायते ॥ ४० ॥ ननु तत्रापि भीमेन पार्थेन च महात्मना। यमाभ्यामेव सङ्गम्य गन्धर्वास्ते पराजिताः ॥ ४१ ॥ एतान्यस्य मृषोक्तानि बहूनि भरतर्षभ। विकत्थनस्य भद्रन्ते सदा धर्मार्थ-लोपिनः ॥ ४२ ॥ भीष्मस्य तु वचः श्रुत्वा भारद्वाजो महामनाः। धृतराष्ट्रमुवाचेदं राजमध्येऽभिपूजयन् ॥ ४३ ॥ यदाह भरतश्रेष्ठो भीष्मस्तत् क्रियतां नृप। न काममर्थलिप्सूनां वचनं कर्त्तुमर्हसि ॥ ४४ ॥ पुरा युद्धात् साधु मन्ये पाण्डवैः सह सङ्गतम्। यद्वाक्य-मर्जुनेनोक्तं सञ्जयेन निवेदितम् ॥ ४५ ॥ सर्वं तदभिजानामि करिष्यति च पाण्डवः। न ह्यस्य त्रिषु लोकेषु सदृशोऽस्ति धनु-र्धरः ॥ ४६ ॥ अनादृत्य तु तद्वाक्यमर्थवद्द्रोणभीष्मयोः। ततः स सञ्जयं राजा पर्य्यपृच्छत पाण्डवान् ॥ ४७ ॥ तदैव कुरवः सर्वे निराशा जीवितेऽभवन्। भीष्मद्रोणौ यदा राजा न सम्यगनु-भाषते ॥ ४८ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि भीष्मवाक्ये
अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। किमसौ पाण्डवो राजा धर्मपुत्रोऽभ्य-भाषत। श्रुत्वेह बहुलाः सेनाः प्रीत्यर्थं नः समागताः ॥ १ ॥ किमसौ चेष्टते सूत योत्स्यमानो युधिष्ठिरः। के चास्य भ्रातृ-पुत्राणां पश्यन्त्याज्ञेप्सवो मुखम् ॥ २ ॥ के स्विदेनं वारयन्ति युद्धाच्छाम्येति वा पुनः। निकृत्या कोपितं मन्दैर्धर्मज्ञं धर्म-चारिणम् ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच। राज्ञो मुखमुदीक्षन्ते पाञ्चालाः पाण्डवैः सह। युधिष्ठिरस्य भद्रन्ते स सर्वाननुशास्ति च ॥ ४ ॥ पृथग्-भूताः पाण्डवानां पाञ्चालानां रथव्रजाः। आयान्तमभिनन्दन्ति

कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ५ ॥ नमः सूर्य्यमिवोद्यन्तं कौन्तेयं दीप्त-तेजसम्। पाञ्चालाः प्रतिनन्दन्ति तेजोराशिमिवोदितम् ॥ ६ ॥ आगोपाला विपालाश्च नन्दमाना युधिष्ठिरम्। पाञ्चालाः केकया मत्स्याः प्रतिनन्दन्ति पाण्डवम् ॥ ७ ॥ ब्राह्मण्यो राजपुत्राश्च विशो दुहितरश्च याः। क्रीड़न्त्योऽभिसमायान्ति पार्थं सन्नद्धमीक्षितुम्॥८॥

धृतराष्ट्र उवाच। सञ्जयाचक्ष्व यैनास्मान् पाण्डवा अभ्य-युञ्जत। धृष्टद्युम्नस्य सैन्येन सोमकानां बलेन च ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच। गावल्गणिस्तु तत् पृष्टः सभायां कुरु-संसदि। निश्वस्य सुभृशं दीर्घं मुहुः सञ्चिन्तयन्निव ॥ १० ॥ तत्रानिमित्ततो दैवात् सूतं कश्मलमाविशत्। तदाचचक्षे विदुरः सभायां कुरुसंसदि ॥ ११ ॥ सञ्जयोऽयं महाराज मूर्च्छितः पतितो भुवि। वाचं न सृजते काञ्चिद्धीनप्रज्ञोऽल्पचेतनः ॥ १२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। अपश्यत् सञ्जयो नूनं कुन्तीपुत्रान्महा-रथान्। तैरस्य पुरुषव्याघ्रैर्भृशमुद्वेजितं मनः ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच। सञ्जयश्चेतनां लब्ध्वा प्रत्याश्वस्येदमब्र-वीत्। धृतराष्ट्रं महाराजं सभायां कुरुसंसदि ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच। दृष्टवानस्मि राजेन्द्र कुन्तीपुत्रान्महारथान्। मत्स्यराजगृहावासनिरोधेनावकर्षितान् ॥ १५ ॥ शृणु यैर्हि महाराज पाण्डवा अभ्ययुञ्जत। धृष्टद्युम्नेन वीरेण युद्धे वस्ते-ऽभ्ययुञ्जत ॥ १६ ॥ यो नैव रोषान्न भयान्न लोभान्नार्थकार-णात्। न हेतुवादात् धर्मात्मा सत्यं जह्यात् कदाचन ॥ १७ ॥ यः प्रमाणं महाराज धर्मे धर्मभृताम्वरः। अजातशत्रुणा तेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ १८ ॥ यस्य बाहुबले तुल्यः पृथिव्यां नास्ति कश्चन। यो वै सर्वान् महीपालान् वशे चक्रे धनुर्द्धरः ॥ १९ ॥ यः काशीवङ्गमगधान् कलिङ्गांश्च युधाजयत्। तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २० ॥ यस्य वीर्य्येण सहसा चत्वारो भुवि

मानवाः। निःसृता जातुगेहाद्वै हिड़िम्बात् पुरुषादकात् ॥ २१ ॥
यश्चैषामभवद्द्वीपः कुन्तीपुत्त्रो वृकोदरः। याज्ञसेनीमथो यत्र
सिन्धुराजोऽपकृष्टवान् ॥ २२ ॥ तत्रैषामभवत् द्वीपः कुन्तीपुत्त्रो
वृकोदरः। यश्च तान् पाण्डवान् सर्वान् स तान् वारणावते
॥ २३ ॥ दह्यतो मोचयामास तेन वस्तेऽभ्ययुज्यत। कृष्णाया-
श्चरता प्रीतिं येन क्रोधवशा हताः ॥ २४ ॥ प्रविश्य विषमं घोरं
पर्वतं गन्धमादनम्। यस्य नागायुतं वीर्य्यं भुजयोः सारमर्पितम्
॥ २५ ॥ तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुज्यत। कृष्णद्वितीयो
विक्रम्य तुष्ट्यर्थं जातवेदसः ॥ २६ ॥ अजयत् यः पुरा वीरो
युध्यमानं पुरन्दरम्। यः स साक्षात् महादेवं गिरिशं शूल-
पाणिनम् ॥ २७ ॥ तोषयामास युद्धेन देवदेवमुमापतिम्। यश्च
सर्वान् वशे चक्रे लोकपालान् धनुर्द्धरः ॥ २८ ॥ तेन वो विजये-
नाजौ पाण्डवा अभ्ययुज्यत। यः प्रतीचीं दिशं चक्रे वशे म्लेच्छ-
गणायुताम् ॥ २९ ॥ स तत्र नकुलो योद्धा चित्रयोधी व्यवस्थितः।
तेन वो दर्शनीयेन वीरेणातिधनुर्भृता ॥ ३० ॥ माद्रीपुत्त्रेण
कौरव्य पाण्डवा अभ्ययुज्यत। यः काशीवङ्गमगधान् कलिङ्गांश्च
युधाजयत् ॥ ३१ ॥ तेन वः सहदेवेन पाण्डवा अभ्ययुज्यत।
यस्य वीर्य्येण सदृशाश्चत्वारो भुवि मानवाः ॥ ३२ ॥ अश्वत्थामा
धृष्टकेतुरुक्मी युयुधान एव च। तेन वः सहदेवेन युद्धं राजन्महा-
त्यये ॥ ३३ ॥ यवीयसा नृवीरेण माद्रीनन्दिकरेण च। तपश्चचार
या घोरं काशिकन्या पुरा सती ॥ ३४ ॥ भीष्मस्य वधमिच्छन्ती
प्रेत्यापि भरतर्षभ। पाञ्चालस्य सुता जज्ञे दैवाच्च स पुनः पुमान्
॥ ३५ ॥ स्त्रीपुंसोः पुरुषव्याघ्रः यः स वेद गुणागुणान्। यः
कलिङ्गान् समापेदे पाञ्चाल्यो युद्धदुर्मदः ॥ ३६ ॥ शिखण्डिना
वः कुरवः कृतास्त्रेणाभ्ययुज्यत। यां यक्षः पुरुषं चक्रे भीष्मस्य
निधनेच्छया ॥ ३७ ॥ महेष्वासेन रौद्रेण पाण्डवा अभ्ययुज्यत।

महेष्वासा राजपुत्रा भ्रातरः पञ्च केकयाः ॥ ३८ ॥ आमुक्तकवचाः
शूरास्तैश्च वस्तेऽभ्ययुञ्जत। यो दीर्घबाहुः क्षिप्रास्त्रो धृतिमान्
सत्यविक्रमः ॥ ३९ ॥ तेन वो वृष्णिवीरेण युयुधानेन सङ्गरः।
य आसीच्छरणं काले पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ४१ ॥ रणे
तेन विराटेन भविता वः समागमः। यः स काशीपतीराजा
वाराणस्यां महारथः ॥ ४१ ॥ स तेषामभवत् योद्धा तेन वस्ते-
ऽभ्ययुञ्जत। शिशुभिर्दुर्ज्जयैः संख्ये द्रौपदेयैर्महात्मभिः ॥ ४२ ॥
आशीविषसमस्पर्शैः पाण्डवा अभ्ययुञ्जत। यः कृष्णसदृशो वीर्य्ये
युधिष्ठिरसमो दमे ॥ ४३ ॥ तेनाभिमन्युना संख्ये पाण्डवा अभ्य-
युञ्जत। यश्चैवाप्रतिमो वीर्य्ये धृष्टकेतुर्महायशाः ॥ ४४ ॥ दुःसहः
समरे क्रुद्धः शैशुपालिर्महारथः। तेन चेदिराजेन पाण्डवा
अभ्ययुञ्जत ॥ ४५ ॥ अक्षौहिण्या परिवृतः पाण्डवान् योऽभि-
संश्रितः। यः संश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वासवः ॥ ४६ ॥
तेन वो वासुदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत। तथा चेदिपतेर्भ्राता
शरभो भरतर्षभ ॥ ४७ ॥ करकर्षेण सहितस्ताभ्यां वस्तेऽभ्ययुञ्जत।
जारासन्धिः सहदेवो जयत्सेनश्च तावुभौ ॥ ४८ ॥ युद्धेऽप्रति-
रथौ वीरौ पाण्डवार्थे व्यवस्थितौ। द्रुपदश्च महातेजा बलेन
महता वृतः ॥ ४९ ॥ त्यक्तात्मा पाण्डवार्थाय योत्स्यमानो व्यव-
स्थितः। एते चान्ये च बहवः प्राच्योदीच्या महीक्षितः। शतशो
यानुपाश्रित्य धर्मराजो व्यवस्थितः ॥ ५० ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये
एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। सर्व्व एते महोत्साहा ये त्वया परि-
कीर्त्तिताः। एकतस्त्वेव ते सर्व्वे समेता भीम एकतः ॥ १ ॥ भीम-

सेनाद्धि मे भूयो भयं सञ्जायते महत्। क्रुद्धादमर्षणात्तात
व्याघ्रादिव महारुरोः ॥ २ ॥ जागर्मि रात्रयः सर्वा दीर्घमुष्णञ्च
निःश्वसन्। भीतो वृकोदरात्तात सिंहात् पशुरिवापरः ॥ ३ ॥
न हि तस्य महाबाहोः शक्रप्रतिमतेजसः। सैन्येऽस्मिन् प्रति-
पश्यामि य एनं विषहेत् युधि ॥ ४ ॥ अमर्षणश्च कौन्तेयो दृढ़-
वैरश्च पाण्डवः। अनर्महासी सोन्मादस्तिर्य्यक्प्रेक्षी महास्वनः
॥ ५ ॥ महावेगो महोत्साहो महाबाहुर्महाबलः। मन्दानां मम
पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ ६ ॥ ऊरुग्राहगृहीतानां गदां
बिभ्रद्वृकोदरः। कुरूणामृषभो युद्धे दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ७ ॥
शैक्यायसमयीं घोरां गदां काञ्चनभूषणाम्। मनसाहं प्रपश्यामि
ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ ८ ॥ यथा मृगाणां यूथेषु सिंहो जात-
बलश्चरेत्। मामकेषु तथा भीमो बलेषु विचरिष्यति ॥ ९ ॥
सर्वेषां मम पुत्राणां स एकः क्रूरविक्रमः। बह्वाशी विप्रतीपश्च
बाल्येऽपि रभसः सदा ॥ १० ॥ उद्वेपते मे हृदयं यो मे दुर्य्यो-
धनादयः। बाल्येऽपि तेन युध्यन्तो वारणेनेव मर्दिताः ॥ ११ ॥
तस्य वीर्य्येण संक्लिष्टा नित्यमेव सुता मम। स एव हेतुर्भेदस्य
भीमो भीमपराक्रमः ॥ १२ ॥ ग्रसमानमनीकानि नरवारणवाजि-
नाम्। पश्यामीवाग्रतो भीमं क्रोधमूर्च्छितमाहवे ॥ १३ ॥ अस्त्रे
द्रोणार्जुनसमं वायुवेगसमं जवे। महेश्वरसमं क्रोधे को हन्या-
द्भीममाहवे ॥ १४ ॥ सञ्जयाचक्ष्व मे शूरं भीमसेनममर्षणम्।
अतिलाभन्तु मन्येऽहं यत्तेन रिपुघातिना ॥ १५ ॥ तदैव न हताः
सर्वे पुत्रा मम मनस्विना। येन भीमबला यक्षा राक्षसाश्च पुराहताः
॥ १६ ॥ कथं तस्य रणे वेगं मानुषः प्रसहिष्यति। न स जातु
वशे तस्थौ मम बाल्येऽपि सञ्जय ॥ १७ ॥ किं पुनर्मम दुष्पुत्रैः
क्लिष्टः सम्प्रति पाण्डवः। निष्ठुरो रोषणोऽत्यर्थं भज्येतापि न
सन्नमेत् ॥ १८ ॥ तिर्य्यक्प्रेक्षी संहतभ्रूः कथं शाम्येद्वृकोदरः।

शूरस्तथाप्रतिबलो गौरस्ताल इवोन्नतः ॥ १९ ॥ प्रमाणतो भीम-
सेनः प्रादेशेनाधिकोऽर्जुनात् । जवेन वाजिनोऽत्येति बलेनात्येति
कुञ्जरान् ॥ २० ॥ अव्यक्तजल्पी मध्वक्षो मध्यमः पाण्डवो बली ।
इति बाल्ये श्रुतः पूर्व्वं मया व्यासमुखात् पुरा ॥ २१ ॥ रूपतो
वीर्य्यतश्चैव याथातथ्येन पाण्डवः । आयसेन स दण्डेन रथा-
न्नागान्नरान् हयान् ॥ २२ ॥ हनिष्यति रणे क्रुद्धो रौद्रः क्रूर-
पराक्रमः । अमर्षी नित्यसंरब्धो भीमः प्रहरतां वरः ॥ २३ ॥
मया तात प्रतीपानि कुर्व्वन् पूर्व्वं विमानितः । निष्कीर्णामायसीं
स्थूलां सुपार्श्वां काञ्चनीं गदाम् ॥ २४ ॥ शतघ्नीं शतनिर्ह्रादां
कथं शक्ष्यन्ति मे सुताः । अपारमप्लवागाधं समुद्रं शरवेगितम्
॥ २५ ॥ भीमसेनमयं दुर्गं तात मन्दास्तितीर्षवः । क्रोशतो मे
न शृण्वन्ति बालाः पण्डितमानिनः ॥ २६ ॥ विषमं नावमन्यन्ते
प्रपातं मधुदर्शिनः । संयुगं ये गमिष्यन्ति नररूपेण मृत्युना ॥२७॥
नियतं चोदिता धात्रा सिंहेनेव हता मृगाः । शैक्यां तात चतु-
ष्किष्कं षडस्रिममितौजसम् ॥ २८ ॥ प्रहितां दुःखसंस्पर्शां कथं
शक्ष्यन्ति मे सुताः । गदां भ्रामयतस्तस्य भिन्दतो हस्तिमस्तकान्
॥ २९ ॥ सृक्किणी लेलिहानस्य बाष्पमुत्सृजतो मुहुः । उद्दिश्य
नागान् पततः कुर्व्वतो भैरवान्रवान् ॥ ३० ॥ प्रतीपं पततो मत्तान्
कुञ्जरान् प्रतिगर्ज्जतः । विगाह्य रथमार्गेषु वरानुद्दिश्य निघ्नतः
स्थितस्येव अपि मुच्येत मे प्रजा । वीर्यौं
म वाहिनीम् ॥ ३२ ॥ नृत्यन्निव गदा-
ति । प्रभिन्न इव मातङ्गः प्रभञ्जन् पुष्पि-
प्रवक्ष्यति रणे सेनां पुत्राणां मे वृकोदरः ।
न् विशारयिष्यध्वजान् ॥ ३४ ॥ आस-
: सादिनस्तथा । गङ्गावेग इवानूपांस्तीर-
॥ ३५ ॥ प्रभङ्क्ष्यति रणे सेनां पुत्राणां
९

मम सञ्जय। दिशो नूनं गमिष्यन्ति भीमसेनभयार्द्दिताः ॥ ३६ ॥
मम पुत्राश्च भृत्याश्च राजानश्चैव सञ्जय। येन राजा महावीर्य्यः
प्रविश्यान्तःपुरं पुरा ॥ ३७ ॥ वासुदेवसहायेन जरासन्धो निपा-
तितः। कृत्स्नेयं पृथिवी देवी जरासन्धेन धीमता ॥ ३८ ॥
मागधेन्द्रेण बलिना वशे कृता प्रतापिता। भीष्मप्रभावात् कुरवो
नयेनान्धकवृष्णयः ॥ ३९ ॥ यन्न तस्य वशे जग्मुः केवलं दैवमेव
तत्। स गत्वा पाण्डुपुत्रेण तरसा बाहुशालिना ॥ ४० ॥ अना-
युधेन वीरेण निहतः किं ततोऽधिकम्। दीर्घकालसमासक्तं विष-
माशीविषो यथा ॥ ४१ ॥ स मोक्ष्यति रणे तेजः पुत्रेषु मम
सञ्जय। महेन्द्र इव वज्रेण दानवान्देवसत्तमः ॥ ४२ ॥ भीम-
सेनो गदापाणिः सूदयिष्यति मे सुतान्। अविषह्यमनावार्य्यं
तीव्रवेगपराक्रमम् ॥ ४३ ॥ पश्यामीवातिताम्राक्षमापतन्तं वृको-
दरम्। अगदस्याप्यधनुषो विरथस्य विवर्म्मणः ॥ ४४ ॥ बाहुभ्यां
युध्यमानस्य कस्तिष्ठेदग्रतः पुमान्। भीष्मो द्रोणश्च विप्रोऽयं कृपः
शारद्वतस्तथा ॥ ४५ ॥ जानन्त्येते यथैवाहं वीर्य्यज्ञस्तस्य धीमतः।
आर्य्यव्रतन्तु जानन्तः सङ्गरान्तं विधित्सवः ॥ ४६ ॥ सेनामुखेषु
स्थास्यन्ति मामकानां नरर्षभाः। बलीयः सर्वतो दिष्टं पुरुषस्य
विशेषतः ॥ ४७ ॥ पश्यन्नपि जयं तेषां न नियच्छामि यत्सुतान्।
ते पुराणं महेष्वासा मार्गमैन्द्रं समा[illegible]
तुमुले प्राणान् रक्षन्तः पार्थिवं यश[illegible]
तथैषां पाण्डवा अपि ॥ ४९ ॥ पौत्रा भ[illegible]
च कृपस्य च। यत्तस्मादाश्रयं किञ्चिद[illegible]
तस्यापचितिमार्य्यत्वात् कर्त्तारः स्थविरास[illegible]
हि क्षत्रधर्मं परीप्सतः ॥ ५१ ॥ निधनं [illegible]
सत्तमम्। स वै शोचामि सर्वान् वै ये [illegible]
विक्रुष्टं विदुरेणादौ तदेतद्भयमागतम्।

ज्ञानं दुःखस्य सञ्जय ॥ ५३ ॥ भवत्यतिबलं ह्येतज्ज्ञानस्याप्युप-
घातकम् । ऋषयोऽपि ह्यनिर्मुक्ताः पश्यन्तो लोकसंग्रहान् ॥ ५४ ॥
सुखैर्भवन्ति सुखिनस्तथा दुःखेन दुःखिताः । किं पुनर्मोहमासक्ता-
स्तत्र तत्र सहस्रधा ॥ ५५ ॥ पुत्रेषु राज्ये दारेषु पौत्रेष्वपि च
बन्धुषु । संशयी तु महत्यस्मिन् किं नु मे क्षेममुत्तमम् ॥ ५६ ॥
विनाशं ह्येव पश्यामि कुरूणामनुचिन्तयन् । द्यूतप्रमुखमाभाति
कुरूणां व्यसनं महत् ॥ ५७ ॥ मन्देनैश्वर्य्यकामेन लोभात् पाप-
मिदं कृतम् । मन्ये पर्य्यायधर्मोऽयं कालस्यात्यन्तगामिनः ॥ ५८ ॥
चक्रे प्रधिरिवासक्तो नास्य शक्यं पलायितुम् । किं नु कुर्य्यां कथं
कुर्य्यां क्व नु गच्छामि सञ्जय ॥ ५९ ॥ एते नश्यन्ति कुरवो मन्दाः
कालवशङ्गताः । अवशोऽहं तदा तात पुत्राणां निहते शते ।
श्रोष्यामि निनदं स्त्रीणां कथं मां मरणं स्पृशेत् ॥ ६० ॥ यथा
निदाघे ज्वलनः समिद्धो दहेत् कक्षं वायुना चोद्यमानः । गदा-
हस्तः पाण्डवो वै तथैव हन्ता मदीयान् सहितोऽर्जुनेन ॥ ६१ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये
पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यस्य वै नानृता वाचः कदाचिदनुशुश्रुम ।
स्यादस्य योद्धा धनञ्जयः ॥ १ ॥ तस्यैव च न
ण्डीवधन्वनः । अनिशं चिन्तयानोऽपि यः प्रती-
॥ अस्यतः कर्णिनालीकान् मार्गणान् हृदय-
न समः कश्चिद्युधि गाण्डीवधन्वनः ॥ ३ ॥
णां यदि वीरौ नरर्षभौ । कृतास्त्रौ बलिनां
जितौ ॥ ४ ॥ महान् स्यात् संशयो लोके
म । घृणी कर्णः प्रमादी च आचार्य्यः स्थविरो
र्यो बलवान् पार्थो दृढधन्वा जितक्लमः । भवेत्

सतुमुलं युद्धं सर्वशोऽप्यपराजयः ॥ ६ ॥ सर्वेऽप्यस्त्रविदः शूराः
सर्वे प्राप्ता महद्यशः । अपि सर्वामरैश्वर्यं त्यजेयुर्न पुनर्जयम्
॥ ७ ॥ वधे नूनं भवेच्छान्तिस्तयोर्वा फाल्गुनस्य वा । न च
हन्तार्जुनस्यास्ति जेता चास्य न विद्यते ॥ ८ ॥ मन्युस्तस्य कथं
शाम्येत मन्दान् प्रति य उत्थितः । अन्येऽप्यस्त्राणि जानन्ति
जीयन्ते च जयन्ति च ॥ ९ ॥ एकान्तविजयस्त्वेव श्रूयते फाल्गु-
नस्य च । त्रयस्त्रिंशत समाः सूत खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ॥ १० ॥
जिगाय च सुरान् सर्वान्नास्य विद्मः पराजयम् । यस्य यन्ता
हृषीकेशः शीलवृत्तसमो युधि ॥ ११ ॥ ध्रुवं तस्य जयस्तात
यथेन्द्रस्य जयस्तथा । कृष्णावेकरथे यत्तावधिज्यं गाण्डिवं धनुः
॥ १२ ॥ युगपत् त्रीणि तेजांसि समेतान्यनुशुश्रुम । नैवास्ति नो
धनुस्तादृङ्न योद्धा न च सारथिः ॥ १३ ॥ तच्च मन्दा न जानन्ति
दुर्योधनवशानुगाः । शेषयेदशनिर्दीप्तो निपतन्मूर्द्ध्नि सञ्जय ॥ १४ ॥
न तु शेषं शरास्तात कुर्य्युरस्ताः किरीटिना । अपि चास्यन्निवा-
भाति निघ्नन्निव धनञ्जयः ॥ १५ ॥ उद्धरन्निव कायेभ्यः शिरांसि
शरवृष्टिभिः । अपि बाणमयं तेजः प्रदीप्तमिव सर्वतः ॥ १६ ॥
गाण्डीवोत्थं दहेताजौ पुत्राणां मम वाहिनीम् । अपि सा रथ-
घोषेण भयार्त्ता सव्यसाचिनः ॥ १७ ॥ [illegible]
भारती प्रतिभाति मे । यथा कक्षं महानग्निः
महार्चिरनिलोद्धूतस्तद्वद्धक्ष्यति मामकान् ॥
तान् बाणसङ्घांस्तानाततायी समरे किरीटी
हरो विधात्रा यथा भवेत्तद्वदपारणीयः ॥ १
सबहून् प्रकारान् श्रोतास्मि तातावसथे कुरू
तथा रणाग्रे सद्यः किलायं भरतानुपैति ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि

एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१

धृतराष्ट्र उवाच। यथैव पाण्डवाः सर्वे पराक्रान्ता जिगी-
षवः। तथैवाभिसरास्तेषां त्यक्तात्मानो जये धृताः ॥ १ ॥ त्वमेव
हि पराक्रान्तानाचचक्षीथाः परान्मम। पाञ्चालान् केकयान्मत्स्या-
न्मागधान् वत्सभूमिपान् ॥ २ ॥ यश्च सेन्द्रानिमाल्लोकानिच्छन्
कुर्य्याद्वशे वशी। स श्रेष्ठो जगतः कृष्णः पाण्डवानां जये धृतः
॥ ४ ॥ समस्तामर्जुनाद्विद्यां सात्यकिः क्षिप्रमाप्तवान्। शैनेयः
समरे स्थाता वीजवत् प्रवपन् शरान् ॥ ५ ॥ धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः
क्रूरकर्म्मा महारथः। मामकेषु रणे कर्त्ता वलेषु परमास्त्रवित्
॥ ६ ॥ युधिष्ठिरस्य च क्रोधादर्जुनस्य च विक्रमात्। यमाभ्यां
भीमसेनाच्च भयं मे तात जायते ॥ ७ ॥ अमानुषं मनुष्येन्द्रैर्जालं
विततमन्तरा। न मे सैन्यास्तरिष्यन्ति ततः क्रोशामि सञ्जय ॥ ८ ॥
दर्शनीयो मनस्वी च लक्ष्मीवान् ब्रह्मवर्चसी। मेधावी सुकृतप्रज्ञो
धर्म्मात्मा पाण्डुनन्दनः ॥ ९ ॥ मित्रामात्यैः सुसम्पन्नः सम्पन्नो युद्ध-
योजकैः। भ्रातृभिः श्वशुरैर्वीरैरुपपन्नो महारथैः ॥ १० ॥ धृत्या च
पुरुषव्याघ्रो नैभृत्येन च पाण्डवः। अनृशंसो वदान्यश्च ह्रीमान् सत्य-
पराक्रमः ॥ ११ ॥ बहुश्रुतः कृतात्मा च वृद्धसेवी जितेन्द्रियः। तं
सर्वगुणसम्पन्नं समिद्धमिव पावकम् ॥ १२ ॥ तपन्तमिव को मन्दः
पतिष्यति पतङ्गवत्। पाण्डवाग्निमनावार्य्यं मुमूर्षुर्नष्टचेतनः ॥१३॥
मिथ्योपचरितो मया। मन्दानां मम
॥ १४ ॥ तैरयुद्धं साधुमन्ये कुरव-
कृत्स्नस्य कुलस्य भविता ध्रुवम् ॥१५॥
भ्राम्यति मे मनः। यदि त्वयुद्धमिष्टं वो
॥ न तु नः क्लिश्यमानानामुपेक्षेत युधि-
र्णा मामेवोद्दिश्य कारणम् ॥ १७ ॥
यानसन्धिपर्व्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये
मोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

सञ्जय उवाच। एवमेतन्महाराज यथा वदसि भारत।
युद्धे विनाशः क्षत्रस्य गाण्डीवेन प्रदृश्यते ॥ १ ॥ इदन्तु नाभि-
जानामि तव वीरस्य नित्यशः। यत् पुत्रवशमागच्छेस्तत्त्वश
सव्यसाचिनः ॥ २ ॥ नैष कालो महाराज तव शश्वत्कृतागसः।
त्वया ह्येवादितः पार्था निकृता भरतर्षभ ॥ ३ ॥ पिता ज्येष्ठः
सुहृत् यस्य सम्यक् प्रणिहितात्मवान्। आस्थेयं हि हितं तेन न
द्रोग्धा गुरुरुच्यते ॥ ४ ॥ इदं जितमिदं लब्धमिति श्रुत्वा परा-
जितान्। द्यूतकाले महाराज स्मयसे स्म कुमारवत् ॥ ५ ॥
परुषाण्युच्यमानांश्च पुरा पार्थानुपेक्षसे। कृत्स्नं राज्यं जय-
न्तीति प्रपातं नानुपश्यसि ॥ ६ ॥ पित्र्यं राज्यं महाराज कुर-
वस्ते सजाङ्गलाः। अथ वीरैर्जितामुर्वीमखिलां प्रत्यपद्यथाः ॥७॥
बाहुवीर्य्यार्ज्जिता भूमिस्तव पार्थैर्निवेदिता। मयेदं कृतमित्येवं
मन्यसे राजसत्तम ॥ ८ ॥ ग्रस्तान् गन्धर्वराजेन मज्जतो ह्यप्लवे-
ऽम्भसि। आनिनाय पुनः पार्थः पुत्रांस्ते राजसत्तम ॥ ९ ॥
कुमारवच्च स्मयसे द्यूते विनिकृतेषु यत्। पाण्डवेषु वनं राजन्
प्रव्रजत्सु पुनः पुनः ॥ १० ॥ प्रवर्षतः शरव्रातानर्जुनस्य शितान्
बहून्। अप्यर्णवा विशुष्येयुः किं पुनर्मांसयोनयः ॥ ११ ॥ अस्यतां
फाल्गुनः श्रेष्ठो गाण्डीवं धनुषां वरम्। केशवः सर्वभूतानां
चक्राणाञ्च सुदर्शनम् ॥ १२ ॥ वानरो रोच
वरः। एवमेतानि स रथो वहन् श्वेतहय
यिष्यति राजन् कालचक्रमिवोद्यतम्। त
न्निखिला भरतर्षभ ॥ १४ ॥ यस्य भीमार्ज
राजसत्तम। यथा भीमहतप्रायां मज्जन्तीं
दुर्य्योधनमुखा दृष्ट्वा क्षयं यास्यन्ति कौरवाः
भीता लप्स्यन्ते विजयं विभो ॥ १६ ॥
राजानश्चानुसारिणः। मत्स्याः स्वानद्य न

कैकयाः ॥ १७ ॥ बाल्हियाः शूरसेनाश्च सर्वे त्वामवजानते । पार्थं
ह्येते गताः सर्वे वीर्य्यज्ञास्तस्य धीमतः ॥ १८ ॥ भक्त्या ह्यस्य
विरुध्यन्ते तव पुत्रैः सदैव ते । अनर्हानेव तु वधे धर्मयुक्तान्
विकर्म्मणा ॥ १९ ॥ योऽक्लेशयत् पाण्डुपुत्रान् यो विद्विष्टः धुनापि
वै । सर्वोपायैर्नियन्तव्यः सानुगः पापपुरुषः ॥ २० ॥ तव पुत्रो
महाराज नानुशोचितुमर्हसि । द्यूतकाले मया प्रोक्तं विदुरेण
च धीमता ॥ २१ ॥ यदिदं ते विलपितं पाण्डवान् प्रति भारत ।
अनीशेनेव राजेन्द्र सर्वमेतन्निरर्थकम् ॥ २२ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये
त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

दुर्य्योधन उवाच । न भेतव्यं महाराज न शोच्या भवता
वयम् । समर्थाः स्म परान् राजन् विजेतुं समरे प्रभो ॥ १ ॥
वते प्रव्रजितान् पार्थान् यदायान्मधुसूदनः । महता बलचक्रेण
पर राष्ट्रावमर्द्दिना ॥ २ ॥ केकया धृष्टकेतुश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
राजानश्चान्वयुः पार्थान् बहवोऽन्येऽनुयायिनः ॥ ३ ॥ इन्द्रप्रस्थस्य
चादूरात् समाजग्मुर्महारथाः । व्यगर्हयंश्च सङ्गम्य भवन्तं कुरुभिः
[illegible] ॥ ४ ॥ ते चर्मभिरुपासीनमजिनैः प्रतिवासिताम् । कृष्णा-
[illegible]न भारत ॥ ५ ॥ प्रत्यादानञ्च राजस्य
[illegible] भवतः सानुबन्धस्य समुच्छेदं चिकीर्षवः
[illegible]ास्तु भीष्मद्रोणकृपास्तदा । ज्ञातिक्षय-
[illegible]तर्षभ ॥ ७ ॥ ततः स्थास्यन्ति समये
[illegible] । समुच्छेदं हि नः कृत्स्नं वासुदेव-
[illegible]च विदुरात् सर्वे यूयं बध्या मता मम ।
[illegible]ध्यः कुरुसत्तमः ॥ ९ ॥ समुच्छेदञ्च कृत्स्नं

नः कृत्वा तात जनार्द्दनः। एकराज्यं कुरूणां स चिकीर्षति युधिष्ठिरे ॥ १० ॥ तव किं प्रप्तकालं नः प्रणिपातः पलायनम्। प्राणान् वा सम्परित्यज्य प्रतियुद्ध्यामहे परान् ॥ ११ ॥ युतियुद्ध तु नियतः स्यादस्माकं पराजयः। युधिष्ठिरस्य सर्वे वै पार्थिवा वशवर्त्तिनः ॥ १२ ॥ विरक्तराष्ट्राश्च वयं मित्राणि कुपितानि नः। धिक्कृताः पार्थिवैः सर्वैः स्वजनेन च सर्वशः ॥ १३ ॥ प्रणिपाते न दोषोऽस्ति सम्धिर्नः शाश्वतीः समा। पितरन्त्वेव शोचामि प्रज्ञानेत्रं जनाधिपम् ॥ १४ ॥ मत् कृते दुःखमापन्नं क्लेशं प्राप्तमनन्तकम्। कृतं हि तव पुत्रैश्च परेषामवरोधनम् ॥ १५ ॥ मत् प्रियार्थं पुरैवैतत् विदितं ते नरोत्तम। ते राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सामात्यस्य महारथाः ॥ १६ ॥ वैरं प्रतिकरिष्यन्ति कुलोच्छेदेन पाण्डवाः ततो द्रोणोऽब्रवीत् भीष्मः कृपो द्रौणिश्च भारत ॥ १७ ॥ मत्वा मां महतीं चिन्तामास्थितं व्यथितेन्द्रियम्। अभिद्रुग्धाः परे चेन्नो न भेतव्यं परन्तप ॥ १८ ॥ न समर्थाः परे जेतुमस्मान् युधि समास्थितान्। एकैकशः समर्थाः स्मो विजेतुं सर्वपार्थिवान् ॥ १९ ॥ आगच्छन्तु विनेष्यामो दर्पमेषां शितैः शरैः। पुरैकेन हि भीष्मेण विजिताः सर्वपार्थिवाः ॥ २० ॥ मृते पितर्य्यतिक्रुद्धो रथेनैकेन भारत। जघान सुबहूंस्तेषां संरब्धः कुरुसत्तम ॥२१॥ ततस्ते शरणं जग्मुर्देवव्रतमिमं भयात्। स भीष्मः सुसमर्थोऽयमस्माभिः सहितो रणे ॥ २२ ॥ परान् विजे
भीर्भरतर्षभ। इत्येषां निश्चयो ह्यासीत् तत
॥ २३ ॥ पुरा परेषां पृथिवी कृत्स्नासीत् वश
पुनरमी नाद्य समर्था जेतुमाहवे ॥ २४ ॥ छिन्न
वीर्य्यहीनाश्च पाण्डवाः। अस्मत्संस्था च पृथिव
॥ २५ ॥ एकार्थाः सुखदुःखेषु समानीताश्च प
प्रविशेयुस्ते समुद्रं वा परन्तप ॥ २६ ॥ मद

तद्विद्धि कुरुसत्तम। उन्मत्तमिव चापि त्वां प्रहसन्तीह दुःखितम् ॥ २७ ॥ विलपन्तं बहुविध भीतं परविकत्थने। एषां ह्येकैकशो राज्ञां समर्थः पाण्डवान् प्रति ॥ २८ ॥ आत्मानं मन्यते सर्व्वो व्येतु ते भयमागतम्। जेतुं समग्रां सेनां मे वासवोऽपि न शक्नुयात् ॥ २९ ॥ हन्तुमक्षय्यरूपेयं ब्रह्मणोऽपि स्वयम्भुवः। युधिष्ठिरः पुरं हित्वा पञ्च ग्रामान् स याचते ॥ ३० ॥ भीतो हि मामकात् सैन्यात् प्रभावाच्चैव मे विभो। समर्थं मन्यसे यच्च कुन्तीपुत्रं वृकोदरम् ॥ ३१ ॥ तन्मिथ्या न हि मे कृत्स्नं प्रभावं वेत्सि भारत। मत्समो हि गदायुद्धे पृथिव्यां नास्ति कश्चन ॥३२॥ नासीत् कश्चिदतिक्रान्तो भविता न च कश्चन। युक्तो दुःखोषितश्चाहं विद्यापारगतस्तथा ॥ ३३ ॥ तस्मान्न भीमान्नान्येभ्यो भयं मे विद्यते क्वचित्। दुर्य्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः ॥ ३४ ॥ सङ्कर्षणस्य भद्रं ते यत्तदैनमुपावसम्। युद्धे सङ्कर्षणसमो बलेनाभ्यधिको भुवि ॥ ३५ ॥ गदाप्रहारं भीमो मे न जातु विषहेत् युधि। एकं प्रहारं यं दद्यां भीमाय रुषितो नृप ॥ ३६ ॥ स एवैनं नयेत् घोरः क्षिप्रं वैवस्वतक्षयम्। इच्छेयञ्च गदाहस्तं राजन् द्रष्टुं वृकोदरम् ॥ ३७ ॥ सुचिरं प्रार्थितो ह्येष मम नित्यमनोरथः। गदया निहतो ह्याजौ मया पार्थो वृकोदरः ॥ ३८ ॥ विशीर्णगात्रः पृथिवीं परासुः प्रपतिष्यति। गदाप्रहाराभिहतो हिमवानपि पर्व्वतः ॥ ३९ ॥ सकृन्मया विशीर्य्येत गिरिः शतसहस्रधा। स चाप्येतत् विजानाति वासुदेवार्जुनौ तथा ॥ ४० ॥ दुर्य्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः। तत्ते वृकोदरमयं व्येतु महाहवे ॥ ४१ ॥ व्यपनेष्याम्यहं ह्येनं मा राजन् विमना भव। तस्मिन् मया हते क्षिप्रमर्जुनं बहवो रथाः ॥ ४२ ॥ तुल्यरूपा विशिष्टा वा क्षेप्स्यन्ति भरतर्षभ। भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः कर्णो भूरिश्रवास्तथा ॥ ४३ ॥ प्राग्ज्योतिषा-

क्षिपः शल्यः सिन्धुराजो जयद्रथः। एकैक एषां शक्तस्तु हन्तुं भारत पाण्डवान् ॥ ४४ ॥ समेतास्तु क्षणेनैतान्नेष्यन्ति यमसादनम्। समग्रा पार्थिवी सेना पार्थमेकं धनञ्जयम् ॥ ४५ ॥ कस्मादशक्ता निर्जेतुमिति हेतुर्न विद्यते। शरव्रातैस्तु भीष्मेण शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४६ ॥ द्रोणद्रौणिकृपैश्चैव गन्ता पार्थो यमक्षयम्। पितामहोऽपि गाङ्गेयः शान्तनोरधि भारत ॥ ४७ ॥ ब्रह्मर्षिसदृशो जज्ञे देवैरपि सुदुःसहः। न हन्ता विद्यते चापि राजन् भीष्मस्य कश्चन ॥ ४८ ॥ पित्रा ह्युक्तः प्रसन्नेन नाकामस्त्वं मरिष्यसि। ब्रह्मर्षेश्च भरद्वाजात् द्रोणो द्रोण्यामजायत ॥ ४९ ॥ द्रोणाज्जज्ञे महाराज द्रौणिश्च परमास्त्रवित्। कृपश्चाचार्य्यमुख्योऽयं महर्षेर्गौतमादपि ॥ ५० ॥ शरस्तम्बोद्भवः श्रीमानवध्य इति मे मतिः। अयोनिजास्त्रयस्त्वेते पिता माता च मातुलः ॥ ५१ ॥ अश्वत्थाम्नो महाराज स च शूरः स्थितो मम। सर्व एते महाराज देवकल्पा महारथाः ॥ ५२ ॥ शक्रस्यापि व्यथां कुर्य्युः संयुगे भरतर्षभ। नैतेषामर्जुनः शक्त एकैकं प्रतिवीक्षितुम् ॥ ५३ ॥ सहितास्तु नरव्याघ्र हनिष्यन्ति धनञ्जयम्। भीष्मद्रोणकृपाणाञ्च तुल्यः कर्णो मत मम ॥ ५४ ॥ अनुज्ञातश्च रामेण मत्समोऽसीति भारत। कुण्डले रुचिरे चास्तां कर्णस्य सहजे शुभे ॥ ५५ ॥ ते शच्यर्थे महेन्द्रेण याचितः स परन्तपः। अमोघया महाराज शक्त्या परमभीमया ॥ ५६ ॥ तस्य शक्त्योपगूढस्य कस्माज्जीवेद्धनञ्जयः। विजयो मे ध्रुवं राजन् फलं पाणाविवाहितम् ॥ ५७ ॥ अभिव्यक्तः परेषाञ्च कृत्स्नो भुवि पराजयः। अह्ना ह्येकेन भीष्मोऽयं प्रयुतं हन्ति भारत ॥ ५८ ॥ तत्समाश्च महेष्वासा द्रोणद्रौणिकृपा अपि। संशप्तकानां वृन्दानि क्षत्रियाणां परन्तप ॥ ५९ ॥ अर्जुनं वयमस्मान् वा निहन्यात् कपिकेतनः। तञ्चालमिति मन्यन्ते सव्यसाचिवधे धृताः ॥ ६० ॥ पार्थिवाः स भवांस्तेभ्यो ह्यकस्माद्-

व्यथते ह्रतम् । भीमसेने च निहते कोऽन्यो युध्येत भारत ॥ ६१ ॥
परेषां तन्ममाचक्ष्व यदि वेत्थ परन्तप । पञ्च ते भ्रातरः सर्व्वे
धृष्टद्युम्नोऽथ सात्यकिः ॥ ६२ ॥ परेषां समरे राजन् योधाः
सारं वलं मतम् । अस्माकन्तु विशिष्टा ये भीष्मद्रोणकृपादयः ॥६३॥
द्रोणिर्वैकर्त्तनः कर्णः सोमदत्तोऽथ वाह्लिकः । प्रागज्योतिषाधिपः
शल्य आवन्त्योऽथ जयद्रथः ॥ ६४ ॥ दुःशासनो दुःसहश्च दुर्मुखश्च
विशाम्पते । श्रुतायुश्चित्रसेनश्च पुरुमित्रो विविंशतिः ॥ ६५ ॥ शलो
भूरिश्रवाश्चैव विकर्णश्च तवात्मजः । अक्षौहिण्यो हि मे राजन्
दशैका च समाहृताः ॥ ६६ ॥ न्यूनाः परेषां सप्तैव कस्मान्मे
स्यात् पराजयः । वलं त्रिगुणतो हीनं योध्यं प्राह वृहस्पतिः
॥ ६७ ॥ परेभ्यस्त्रिगुणा चेयं मम राजन्ननीकिनी । गुणहीनं
परेषाञ्च वहु पश्यामि भारत ॥ ६८ ॥ गुणोदयं वहुगुणमात्मनश्च
विशाम्पते । एतत् सर्वं समाज्ञाय वलाग्र्यं मम भारत ॥ ६९ ॥
न्यूनतां पाण्डवानाञ्च न मोहं गन्तुमर्हसि । इत्युक्त्वा सञ्जयं भूयः
पर्य्यपृच्छत भारत । विवित्सुः प्राप्तकालानि ज्ञात्वा परपुरञ्जयः ॥७०॥

इति उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि दुर्य्योधनवाक्ये
चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

दुर्य्योधन उवाच । अक्षौहिणीः सप्त लब्ध्वा राजभिः सह
सञ्जय । किंस्विदिच्छति कौन्तेयो युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । अतीव मुदितो राजन् युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्ज्जुनौ चोभौ यमावपि न विभ्यत ॥ २ ॥ रथन्तु दिव्यं
कौन्तेयः सर्वा विभ्राजयन्दिशः । मन्त्रं जिज्ञासमानः सन् वीभत्सु
[illegible] ॥ ३ ॥ [illegible]पश्याम सन्नद्धं मेघं विद्युद्युतं यथा ।

समन्तात् समभिध्याय कृष्यमाणोऽभ्यभाषत ॥ ४ ॥ पूर्वरूपमिदं पश्य वयं जेष्याम सञ्जय। बीभत्सुर्मां यथोवाच तथावैम्यहमच्युत ॥ ५ ॥

दुर्योधन उवाच। प्रशंसस्यभिनन्दंस्तान् पार्थानक्षपराजितान्। अर्जुनस्य रथे ब्रूहि कथमश्वाः कथं ध्वजाः ॥ ६ ॥

सञ्जय उवाच। भौमन सह शक्रेण बहुचित्रं विशाम्पते। रूपाणि कल्पयामास त्वष्टा धाता सदा विभो ॥ ७ ॥ ध्वजे हि तस्मिन् रूपाणि चक्रुस्ते देवमायया। महाधनानि दिव्यानि महान्ति च लघूनि च ॥ ८ ॥ भीमसेनानुरोधाय हनूमान् मारुतात्मजः। आत्मप्रतिकृतिं तस्मिन् ध्वज आरोपयिष्यति ॥ ९ ॥ सर्वा दिशो योजनमात्रमन्तरं स तिर्य्यगूर्द्धञ्च रुरोध वै ध्वजः। न सज्जतेऽसौ तरुभिः संवृतोऽपि तथा हि माया विहिता भौमनेन ॥ १० ॥ यथाकाशे शक्रधनुः प्रकाशते न चैकवर्णं न च विद्मि किन्तु तत्। तथा ध्वजो विहितो भौमनेन बह्वाकारं दृश्यते रूपमस्य ॥ ११ ॥ यथाग्निधूमो दिवमेति रुद्ध्वा वर्णान् बिभ्रत् तैजसांश्चित्ररूपान्। तथा ध्वजो विहितो भौमनेन न चेद्भारो भविता नोत रोधः ॥ १२ ॥ श्वेतास्तस्मिन् वातवेगाः सदश्वा दिव्या रथाश्चित्ररथेन दत्ताः। भुव्यन्तरीक्षे दिवि वा नरेन्द्र एषां गतिर्हीयते नात्र सर्वा ॥ १३ ॥ शतं यत्तत् पूर्य्यते नित्यकालं हतं हतं दत्तवरं पुरस्तात्। तथा राज्ञो दन्तवर्णा बृहन्तो रथे युक्ता भान्ति तद्वीर्य्यतुल्याः ॥ १४ ॥ ऋक्षप्रख्या भीमसेनस्य वाहा रथे वायोस्तुल्यवेगा बभूवुः। कल्माषाङ्गास्तित्तिरिचित्रपृष्ठा भ्रात्रा दत्ताः प्रीयता फाल्गुनेन ॥ १५ ॥ भ्रातुर्वीरस्य स्वैस्तुरङ्गैर्विशिष्टा मुदा युक्ताः सहदेवं वहन्ति। माद्रीसुतं नकुलं त्वाजमीढं महेन्द्रदत्ता हरयो वाजिमुख्याः ॥ १६ ॥ समा वायोर्बलवन्तस्तरस्विनो वहन्ति वीरं वृत्रशत्रुं यथेन्द्रम्। ...मेवयशा

विक्रमेण महाजवाश्विवरूपाः सहस्रशः । सौभद्रादीन् द्रौपदेयान्
कुमारान् वहन्त्यश्वा देवदत्ता बृहन्तः ॥ १७ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये
पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । कांस्तत्र सञ्जयापश्यः प्रीत्यर्थेन समागतान् ।
ये योत्स्यन्ते पाण्डवार्थे पुत्रस्य मम वाहिनीम् ॥ १ ॥
सञ्जय उवाच । मुख्यमन्धकवृष्णीनामपश्यं कृष्णमागतम् ।
चेकितानञ्च तत्रैव युयुधानञ्च सात्यकिम् ॥ २ ॥ पृथगक्षौहिणीभ्यां
तु पाण्डवानभिसंश्रितौ । महारथौ समाख्यातावुभौ पुरुष-
मानिनौ ॥ ३ ॥ अक्षौहिण्याथ पाञ्चाल्यो दशभिस्तनयैर्वृतः ।
सत्यजित् प्रमुखैर्वीरैर्धृष्टद्युम्नपुरोगमैः ॥ ४ ॥ द्रुपदो वर्द्धयन्मानं
शिखण्डिपरिपालितः । उपायात् सर्वसैन्यानां प्रतिच्छाद्य तदा
वपुः ॥ ५ ॥ विराटः सह पुत्राभ्यां शङ्खेनैवोत्तरेण च । सूर्य-
दत्तादिभिर्वीरैर्मदिराश्वपुरोगमैः ॥ ६ ॥ सहितः पृथिवीपालो
भ्रातृभिस्तनयैस्तथा । अक्षौहिण्यैव सैन्यानां वृतः पार्थं समा-
श्रितः ॥ ७ ॥ जारासन्धिर्मागधश्च धृष्टकेतुश्च चेदिराट् । पृथक्
पृथगनुप्राप्तौ पृथगक्षौहिणीवृतौ ॥ ८ ॥ केकया भ्रातरः पञ्च
सर्वे लोहितकध्वजाः । अक्षौहिणीपरिवृताः पाण्डवानभिसंश्रिताः
॥ ९ ॥ एतानेतावतस्तत्र तानपश्यं समागतान् । ये पाण्डवार्थे
योत्स्यन्ति धार्त्तराष्ट्रस्य वाहिनीम् ॥ १० ॥ यो वेद मानुषं व्यूहं
दैवं गान्धर्वमासुरम् । स तत्र सेनाप्रमुखे धृष्टद्युम्नो महारथः ॥ ११ ॥
भीष्मः शान्तनवो राजन् भागः कॢप्तः शिखण्डिनः । तं विराटो-
ऽभिसंस्थाता सार्द्धं मत्स्यैः प्रहारिभिः ॥ १२ ॥ ज्येष्ठस्य पाण्डु-
[illegible] ौ । तौ तु तत्राब्रुवन् केचित् विषमौ

नो मताविति ॥ १३ ॥ दुर्य्योधनः सहसुतः सार्द्धं भ्रातृशतेन च। प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च भीमसेनस्य भागतः ॥ १४ ॥ अर्जुनस्य तु भागेन कर्णो वैकर्त्तनो मतः। अश्वत्थामा विकर्णश्च सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ १५ ॥ अशक्याश्चैव ये केचित् पृथिव्यां शूरमानिनः। सर्वांस्तानर्ज्जुनः पार्थः कल्पयामास भागतः ॥ १६ ॥ महेष्वासा राजपुत्रा भ्रातरः पञ्च कैकयाः। कैकेयानेव भागेन कृत्वा योत्स्यन्ति संयुगे ॥ १७ ॥ तेषामेव कृतो भागो मालवाः शाल्वकास्तथा। त्रिगर्त्तानाञ्च वै मुख्यौ यौ तौ संशप्तकाविति ॥ १८ ॥ दुर्य्योधनसुताः सर्वे तथा दुःशासनस्य च। सौभद्रेण कृतो भागो राजा चैव बृहद्बलः ॥ १९ ॥ द्रौपदेया महेष्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः। धृष्टद्युम्नमुखा द्रोणमभियास्यन्ति भारत ॥ २० ॥ चेकितानः सोमदत्तं द्वैरथे योद्धुमिच्छति। भोजन्तु कृतवर्माणं युयुधानो युयुत्सति ॥ २१ ॥ सहदेवस्तु माद्रेयः शूरः संक्रन्दनो युधि। स्वयं सङ्कल्पयामास श्यालं ते सुबलात्मजम् ॥ २२ ॥ उलूकं चैव कैतव्यं ये च सारस्वता गणाः। नकुलः कल्पयामास भागं माद्रवतीसुतः ॥ २३ ॥ ये चान्ये पार्थिवा राजन् प्रत्युद्यास्यन्ति संयुगे। समाह्वानेन तांश्चापि पाण्डुपुत्रा अकल्पयन् ॥ २४ ॥ एवमेषामनीकानि प्रविभक्तानि भागशः। यत्ते कार्य्यं सपुत्रस्य क्रियतां तदकालिकम् ॥ २५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। न सन्ति सर्वे पुत्रा मे मूढ़ा दुर्द्यूतदेविनः। येषां युद्धं बलवता भीमेन रणमूर्द्धनि ॥ २६ ॥ राजानः पार्थिवाः सर्वे प्रोक्षिताः कालधर्म्मणा। गाण्डीवाग्निं प्रवेक्ष्यन्ति पतङ्गा इव पावकम् ॥ २७ ॥ विद्रुतां वाहिनीं मन्ये कृतवैरैर्महात्मभिः। तां रणे कोऽनुयास्यन्ति प्रभग्नां पाण्डवैर्युधि ॥ २८ ॥ सर्वे ह्यतिरथाः शूराः कीर्त्तिमन्तः प्रतापिनः। सूर्य्यपावकयोस्तुल्यास्तेजसा समितिञ्जयाः ॥ २९ ॥ येषां युधिष्ठिरो नेता गोप्ता [illegible]सूदनः।

यौधौ च पाण्डवौ वीरौ सव्यसाचिवृकोदरौ ॥ ३० ॥ नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । सात्यकिर्द्रुपदश्चैव धृष्टद्युम्नश्च सानुजः ॥ ३१ ॥ उत्तमौजाश्च पाञ्चाल्यो युधामन्युश्च दुर्ज्जयः । शिखण्डी क्षत्रदेवश्च तथा वैराटिरुत्तरः ॥ ३२ ॥ काशयश्चेदयश्चैव मत्स्याः सर्व्वे च सृञ्जयाः । विराटपुत्रो बभ्रुश्च पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः ॥ ३३ ॥ येषामिन्द्रोऽप्यकामानां न हरेत् पृथिवीमिमाम् । वीराणां रणधीराणां ये भिन्द्युः पर्व्वतानपि ॥ ३४ ॥ तान् सर्व्वगुणसम्पन्नानमनुष्यप्रतापिनः । क्रोशतो मम दुष्पुत्रो योद्धुमिच्छति सञ्जय ॥ ३५ ॥

दुर्य्योधन उवाच । उभौ स्व एकजातीयौ तथोभौ भूमिगोचरौ । अथ कस्मात् पाण्डवानामेकतो मन्यसे जयम् ॥ ३६ ॥ पितामहञ्च द्रोणञ्च कृपं कर्णञ्च दुर्ज्जयम् । जयद्रथं सोमदत्तमश्वत्थामानमेव च ॥ ३७ ॥ सुतेजसो महेष्वासानिन्द्रोऽपि सहितोऽमरैः । अशक्तः समरे जेतुं किं पुनस्तात पाण्डवाः ॥ ३८ ॥ सर्व्वे च पृथिवीपाला मदर्थे तात पाण्डवान् । आर्य्या शस्त्रभृतः शूराः समर्थाः प्रतिबाधितुम् ॥ ३९ ॥ न मामकान् पाण्डवास्ते समर्थाः प्रतिवीक्षितुम् । पराक्रान्तो ह्यहं पाण्डून् सपुत्रान् योद्धुमाहवे ॥ ४० ॥ मत्प्रियं पार्थिवाः सर्व्वे ये चिकीर्षन्ति भारत । ते तानावारयिष्यन्ति ऐणेयानिव तन्तुना ॥ ४१ ॥ महता रथवंशेन शरजालैश्च मामकैः । अभिद्रुता भविष्यन्ति पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥ ४२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । उन्मत्त इव मे पुत्रो विलपत्येष सञ्जय । न हि शक्तो रणे जेतुं धर्म्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ४३ ॥ जानाति हि यथा भीष्मः पाण्डवानां यशस्विनाम् । बलवत्तां सपुत्राणां धर्म्मज्ञानां महात्मनाम् ॥ ४४ ॥ यतो नारोचयदयं विग्रहं तैर्म्महात्मभिः । किन्तु सञ्जय मे ब्रूहि पुनस्तेषां विचेष्टितम् ॥ ४५ ॥

कस्तांस्तरस्विनो भूयः सन्दीपयति पाण्डवान्। अर्चिष्मतो महेष्वासान् हविषा पावकानिव॥ ४६॥

सञ्जय उवाच। धृष्टद्युम्नः सदैवतान् सन्दीपयति भारत। युध्यध्वमिति मा भैष्ट युद्धाद्भरतसत्तमाः॥४७। ये केचित् पार्थिवास्तत्र धार्त्तराष्ट्रेण संवृताः। युद्धे समागमिष्यन्ति तुमुले शस्त्रसंकुले॥ ४८॥ तान् सर्वानाहवे क्रुद्धान् सानुबन्धान् समागतान्। अहमेकः समादास्ये तिमिमत्स्यानिवोदकात॥ ४९॥ भीष्मं द्रोणं कृपं कर्णं द्रौणिं शल्य सुयोधनम्। एतांश्चापि निरोत्स्यामि वेलेव मकरालयम्॥ ५०॥ तथा ब्रुवन्तं धर्मात्मा प्राह राजा युधिष्ठिरः। तव धैर्य्यञ्च वीर्य्यञ्च पाञ्चालाः पाण्डवैः सह॥ ५१॥ सर्वे समधिरूढ़ाः स्म संग्रामान्नः समुद्धर। जानामि त्वां महाबाहो क्षत्रधर्मे व्यवस्थितम्॥ ५२॥ समर्थमेकं पर्य्याप्तं कौरवाणां विनिग्रहे। पुरस्तादुपयातानां कौरवाणां युयुत्सताम्॥ ५३॥ भवता यद्विधातव्यं तन्नः श्रेयः परन्तप। संग्रामादपयातानां भग्नानां शरणैषिणाम्॥ ५४॥ पौरुषं दर्शयन् शूरो यस्तिष्ठेदग्रतः पुमान्। क्रीणीयात्तं सहस्रेण इति नीतिमतां मतम्॥ ५५॥ स त्वं शूरश्च वीरश्च विक्रान्तश्च नरर्षभ। भयार्त्तानां परित्राता संयुगेषु न संशयः॥ ५६॥ एवं ब्रुवति कौन्तेये धर्मात्मनि युधिष्ठिरे। धृष्टद्युम्न उवाचेदं मां वचो गतसाध्वसम्॥५७॥ सर्वान् जनपदान् सूत तथा दुर्य्योधनस्य ये। सबाह्लिकान् कुरून् ब्रूयाः प्रातिपेयान् शरद्वतः॥ ५८॥ सूतपुत्रं तथा द्रोणं सहपुत्रं जयद्रथम्। दुःशासनं विकर्णञ्च तथा दुर्य्योधनं नृपम्। भीष्मञ्च ब्रूहि गत्वा त्वमाशु गच्छत मा चिरम्॥ ५९॥ युधिष्ठिरः साधुनैवाभ्युपेयो मा वोऽवधीदर्ज्जुनो देवगुप्तः। राज्यं दातुं धर्मराजस्य तूर्णं याचध्वं वै पाण्डवं लोकवीरम्॥ ६०॥ नैतादृशो हि योधोऽस्ति पृथिव्यामिह कश्चन। यथाविधः सव्यसाची पाण्डवः

सत्यविक्रमः ॥ ६१ ॥ देवैर्हि संवृतो दिव्यो रथो गाण्डीवधन्वनः । न स जेयो मनुष्येण मा स्म कृथा मनो युधि ॥ ६२ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि सञ्जयवाक्ये षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । क्षत्रतेजा ब्रह्मचारी कौमारादपि पाण्डवः । तेन संयुगमेष्यन्ति मन्दा विलपतो मम ॥ १ ॥ दुर्य्योधन निवर्त्तस्व युद्धाद्भरतसत्तम । न हि युद्धं प्रशंसन्ति सर्व्वावस्थमरिन्दम ॥ २ ॥ अलमर्द्धं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवितुम् । प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिन्दम ॥ ३ ॥ एतद्धि कुरवः सर्व्वे मन्यन्ते धर्म्मसंहितम् । यत्त्वं प्रशान्तिं मन्येथाः पाण्डुपुत्रैर्महात्मभिः ॥ ४ ॥ अङ्गेमां समवेक्षस्व पुत्र स्वामेव वाहिनीम् । जात एष तवाभावस्त्वं तु मोहान्न बुध्यसे ॥ ५ ॥ न ह्यहं योद्धुमिच्छामि नैतदिच्छति वाह्लिकः । न च भीष्मो न च द्रोणो नाश्वत्थामा न सञ्जयः ॥ ६ ॥ न सोमदत्तो न शलो न कृपो योद्धुमिच्छति । सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयो भूरिश्रवास्तथा ॥ ७ ॥ येषु सम्प्रतितिष्ठेयुः कुरवः पीड़िताः परैः । ते योद्धुं नाभिनन्दन्ति तत्तुभ्यं तात रोचताम् ॥ ८ ॥ न त्वं करोषि कामेन कर्णः कारयिता तव । दुःशासनश्च पापात्मा शकुनिश्चापि सौवलः ॥ ९ ॥

दुर्य्योधन उवाच । नाहं भवति न द्रोणे नाश्वत्थाम्नि न सञ्जये । न भीष्मे न च काम्बोजे न कृपे न च वाह्लिके ॥ १० ॥ सत्यव्रते पुरुमित्रे भूरिश्रवसि वा पुनः । अन्येषु वा तावकेषु भारं कृत्वा समाह्वये ॥ ११ ॥ अहञ्च तात कर्णश्च रणयज्ञं वितत्य वै । युधिष्ठिरं पशुं कृत्वा दीक्षितौ पुरुषर्षभौ ॥ १२ ॥ रथो वेदी

स्रुवः खड्गो गदा स्रुक् कवचं स्यन्दनः। चातुर्होत्रञ्च धुर्य्या मे शरा दर्भा हविर्यशः ॥ १३ ॥ आत्मयज्ञेन नृपते इष्ट्वा वैवस्वतं रणे। विजित्य च स्वमेष्यावो हतामित्रौ श्रियावृतौ ॥ १४ ॥ अहञ्च तात कर्णश्च भ्राता दुःशासनश्च मे। एते वयं हनिष्यामः पाण्डवान् समरे त्रयः ॥ १५ ॥ अहं हि पाण्डवान् हत्वा प्रशास्ता पृथिवीमिमाम्। माञ्च हत्वा पाण्डुपुत्रा भोक्तारः पृथिवीमिमाम् ॥ १६ ॥ त्यक्तं मे जीवितं राज्यं धनं सर्वञ्च पार्थिव। न जातु पाण्डवैः सार्द्धं वसेयमहमच्युत ॥ १७ ॥ यावद्धि सूच्यास्तीक्ष्णाया विध्येदग्रेण मारिष। तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान् प्रति ॥ १८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। सर्वान् वस्तात शोचामि त्यक्तो दुर्य्योधनो मया। ये मन्दमनुयास्यध्वं यान्तं वैवस्वतक्षयम् ॥ १९ ॥ रुरूणामिव यूथेषु व्याघ्राः प्रहरतां वराः। वरान् वरान् हनिष्यन्ति समेता युधि पाण्डवाः ॥ २० ॥ प्रतीपमिव मे भाति युयुधानेन भारती। व्यस्ता सीमन्तिनी ग्रस्ता प्रमृष्टा दीर्घबाहुना ॥ २१ ॥ सम्पूर्णं पूरयन् भूयो बलं पार्थस्य माधवः। शैनेयः समरे स्थाता बीजवत् प्रवपन् शरान् ॥ २२ ॥ सेनामुखे प्रयुद्धानां भीमसेनो भविष्यति। तं सर्वं संश्रयिष्यन्ति प्राकारमकुतोभयम् ॥ २३ ॥ यदा द्रक्ष्यसि भीमेन कुञ्जरान् विनिपातितान्। विशीर्णदन्तान् गिर्य्याभान् भिन्नकुम्भान् सशोणितान् ॥ २४ ॥ तानभिप्रेक्ष्य संग्रामे विशीर्णानिव पर्वतान्। भीतो भीमस्य संस्पर्शात् स्मर्त्तासि वचनस्य मे ॥ २५ ॥ निर्द्दग्धं भीमसेनेन सैन्यं हतरथद्विपम्। गतिमग्नेरिव प्रेक्ष्य स्मर्त्तासि वचनस्य मे ॥ २६ ॥ महद्वो भयमागामि न चेच्छाम्यथ पाण्डवैः। गदया भीमसेनेन हताः शममुपैष्यथ ॥ २७ ॥ महावनमिव छिन्नं यदा द्रक्ष्यसि पातितम्। बलं कुरूणां भीमेन तदा स्मर्त्तासि मे वचः ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतावदुक्त्वा राजा तु सर्वांस्तान् पृथिवीपतीन्। अनुभाष्य महाराज पुनः पप्रच्छ सञ्जय ॥ २९ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। यद्ब्रूतां महात्मानौ वासुदेवधनञ्जयौ। तन्मे ब्रूहि महाप्राज्ञ शुश्रूषे वचनं तव ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच। शृणु राजन् यथा दृष्टौ मया कृष्णधनञ्जयौ। ऊचतुश्चापि यद्वीरौ तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ २ ॥ पादाङ्गुलीरभिप्रेक्ष्य प्रयतोऽहं कृताञ्जलिः। शुद्धान्तं प्राविशं राजन्नाख्यातुं नरदेवयोः ॥ ३ ॥ नैवाभिमन्युर्न यमौ तं देशमभियान्ति वै। यत्र कृष्णौ च कृष्णा च सत्यभामा च भामिनी ॥ ४ ॥ उभौ मध्वासवक्षीवावुभौ चन्दनरूषितौ। स्रग्विनौ वरवस्त्रौ तौ दिव्याभरणभूषितौ ॥ ५ ॥ नैकरत्नविचित्रन्तु काञ्चनं महदासनम्। विविधास्तरणाकीर्णं यत्रासातामरिन्दमौ ॥ ६ ॥ अर्जुनोत्सङ्गगौ पादौ केशवस्योपलक्षये। अर्जुनस्य च कृष्णायां सत्यायाञ्च महात्मनः ॥ ७ ॥ काञ्चनं पादपीठन्तु पार्थो मे प्रादिशत् तदा। तदहं पाणिना स्पृष्ट्वा ततो भूमावुपाविशम् ॥ ८ ॥ ऊर्द्ध्वरेखतलौ पादौ पार्थस्य शुभलक्षणौ। पादपीठादपहृतौ तत्रापश्यमहं शुभौ ॥ ९ ॥ श्यामौ बृहन्तौ तरुणौ शालस्कन्धाविवोद्गतौ। एकासनगतौ दृष्ट्वा भयं मां महदाविशत् ॥ १० ॥ इन्द्रविष्णुसमावेतौ मन्दात्मा नावबुध्यते। संश्रयात् भीष्मद्रोणाभ्यां कर्णस्य च विकत्थनात् ॥ ११ ॥ निदेशस्थाविमौ यस्य मानसस्तस्य सेत्स्यते। सङ्कल्पो धर्मराजस्य निश्चयो मे तदाभवत् ॥ १२ ॥ सत्कृतश्चान्नपानाभ्यामाच्छन्नो लब्धसत्क्रियः। अञ्जलिं मूर्द्ध्नि सन्धाय

तौ सन्देशमचोदयम् ॥ १३ ॥ धनुर्गुणकिणाङ्केन पाणिना शुभलक्षणम् । पादमानमयन् पार्थः केशवं समचोदयत् ॥ १४ ॥ इन्द्रकेतुरिवोत्थाय सर्वाभरणभूषितः । इन्द्रवीर्य्योपमः कृष्णः संविष्टो मामभाषत ॥ १५ ॥ वाचं संवदतां ज्येष्ठो ह्लादिनीं वचनक्षमाम् । त्रासनीं धार्त्तराष्ट्राणां मृदुपूर्वां सुदारुणाम् ॥१६॥ वाचं तां वचनार्हस्य शिक्षाक्षरसमन्विताम् । अश्रौषमहमिष्टार्थां पश्चाद्धृदयहारिणीम् ॥ १७ ॥

वासुदेव उवाच । सञ्जयेदं वचो ब्रूया धृतराष्ट्रं मनीषिणम् । कुरुमुख्यस्य भीष्मस्य द्रोणस्यापि च शृण्वतः ॥ १८ ॥ आवयोर्वचनात् सूत ज्येष्ठानप्यभिवादयन् । यवीयसश्च कुशलं पश्चात् पृष्ट्वैवमुत्तरम् ॥ १९ ॥ यजध्वं विविधैर्यज्ञैर्विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणाः । पुत्रैर्दारैश्च मोदध्वं महद्वो भयमागतम् ॥ २० ॥ अर्थांस्त्यजत पात्रेभ्यः सुतान् प्राप्नुत कामजान् । प्रियं प्रियेभ्यश्चरत राजा हि त्वरते जये ॥ २१ ॥ ऋणमेतत् प्रवृद्धं मे हृदयान्नापसर्पति । यद्गोविन्देति चुक्रोश कृष्णा मां दूरवासिनम् ॥ २२ ॥ तेजोमयं दुराधर्षं गाण्डीवं यस्य कार्मुकम् । मद्द्वितीयेन तेनेह वैरं वः सव्यसाचिना ॥ २३ ॥ मद्द्वितीयं पुनः पार्थं कः प्रार्थयितुमिच्छति । यो न कालपरीतो वाप्यपि साक्षात् पुरन्दरः ॥ २४ ॥ बाहुभ्यामुद्वहेत् भूमिं दहेत् क्रुद्ध इमाः प्रजाः । पातयेत् त्रिदिवाद्देवान् योऽर्जुनं समरे जयेत् ॥ २५ ॥ देवासुरमनुष्येषु यक्षगन्धर्वभोगिषु । न तं पश्याम्यहं युद्धे पाण्डवं योऽभ्ययाद्रणे ॥ २६ ॥ यत्तद्विराटनगरे श्रूयते महदद्भुतम् । एकस्य च बहूनाञ्च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ २७ ॥ एकेन पाण्डुपुत्रेण विराटनगरे यदा । भग्नाः पलायन्त दिशः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ २८ ॥ बलं वीर्यञ्च तेजश्च शीघ्रता लघुहस्तता । अविषादश्च धैर्यञ्च पार्थान्नान्यत्र विद्यते ॥ २९ ॥ इत्यब्रवीद्धृषीकेशः पार्थमुद्धर्षयन् गिरा ।

गर्ज्जन् समयवर्षीव गगने पाकशासनः ॥ ३० ॥ केशवस्य वचः श्रुत्वा किरीटी श्वेतवाहनः । अर्ज्जुनस्तन्महद्वाक्यमब्रवीद्रोमहर्षणम् ॥ ३१ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि सञ्जयवाक्ये
अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

वैशम्पायन उवाच । सञ्जयस्य वचः श्रुत्वा प्रज्ञाचक्षुर्जनेश्वरः । ततः सङ्ख्यातुमारेभे तद्वचो गुणदोषतः ॥ १ ॥ प्रसङ्ख्याय च सौक्ष्म्येण गुणदोषान् विचक्षणः । यथावन्मतितत्त्वेन जयकामः सुतान् प्रति ॥ २ ॥ बलाबलं विनिश्चित्य याथातथ्येन बुद्धिमान् । शक्तिं सङ्ख्यातुमारेभे तदा वै मनुजाधिपः ॥ ४ ॥ देवमानुषयोः शक्त्या तेजसा चैव पाण्डवान् । कुरून् शक्त्याल्पतरया दुर्य्योधनमथाब्रवीत् ॥ ५ ॥ दुर्य्योधनेयं चिन्ता मे शश्वन्न व्युपशाम्यति । सत्यं ह्येतदहं मन्ये प्रत्यक्षं नानुमानतः ॥ ६ ॥ आत्मजेषु परं स्नेहं सर्वभूतानि कुर्वते । प्रियाणि चैषां कुर्वन्ति यथाशक्ति हितानि च ॥ ७ ॥ एवमेवोपकर्तॄणां प्रायशो लक्षयामहे । इच्छन्ति बहुलं सन्तः प्रतिकर्त्तुं महत् प्रियम् ॥ ८ ॥ अग्निः साचिव्यकर्त्ता स्यात् खाण्डवे तत् कृतं स्मरन् । अर्ज्जुनस्यापि भीमेऽस्मिन् कुरुपाण्डुसमागमे ॥ ९ ॥ जातिगृद्ध्याभिपन्नाश्च पाण्डवानामनेकशः । धर्मादयः समेष्यन्ति समाहूता दिवौकसः ॥ १० ॥ भीष्मद्रोणकृपादीनां भयादशनिसम्मितम् । रिरक्षिषन्तः संरम्भं गमिष्यन्तीति मे मतिः ॥ ११ ॥ ते देवैः सहिताः पार्था न शक्याः प्रतिवीक्षितुम् । मानुषेण नरव्याघ्रा वीर्य्यवन्तोऽस्त्रपारगाः ॥ १२ ॥ दुरासदं यस्य दिव्यं गाण्डीवं धनुरुत्तमम् । वारुणौ चाक्षयौ दिव्यौ शरपूर्णौ महेषुधी ॥ १३ ॥ वानरश्च ध्वजे दिव्यो निःषङ्गो

धूमवद्गतिः। रथस्य चतुरन्तायां यस्य नास्ति समः क्षितौ ॥ १४ ॥ महामेघनिभस्यापि निर्घोषः श्रूयते जनैः। महाशनिसमः शब्दः शात्रवाणां भयङ्करः ॥ १५ ॥ यस्यातिमानुषं वीर्य्यं कृत्स्नो लोको व्यवस्यति। देवानामपि जेतारं यं विदुः पार्थिवा रणे ॥ १६ ॥ शतानि पञ्च चैवेषून् यो गृह्णन्नेव दृश्यते। निमेषान्तरमात्रेण मुञ्चन्दूरञ्च पातयन् ॥ १७ ॥ यमाह भीष्मो द्रोणश्च कृपो द्रौणिस्तथैव च। मद्रराजस्तथा शल्यो मध्यस्था ये च मानवाः ॥ १८ ॥ युद्धायावस्थितं पार्थं पार्थिवैरतिमानुषैः। अशक्यं रथशार्दूलं पराजेतुमरिन्दमम् ॥ १९ ॥ सदृशं बाहुवीर्य्येण कार्त्तवीर्य्यस्य पाण्डवम्। क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्चबाणशतानि यः ॥ २० ॥ तमर्जुनं महेष्वासं महेन्द्रोपेन्द्रविक्रमम्। निघ्नन्तमिव पश्यामि विमर्द्देऽस्मिन्महाहवे ॥ २१ ॥ इत्येवं चिन्तयन् कृत्स्नमहोरात्राणि भारत। अनिद्रो निःसुखश्चास्मि कुरूणां शमचिन्तया ॥ २२ ॥ क्षयोदयोऽयं सुमहान् कुरूणां प्रत्युपस्थितः। अस्य चेत् कलहस्यान्तः शमादन्यो न विद्यते ॥ २३ ॥ शमो मे रोचते नित्यं पार्थैस्तात न विग्रहः। कुरुभ्यो हि सदा मन्ये पाण्डवान् शक्तिमत्तरान् ॥ २४ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि धृतराष्ट्रविवेचने एकोनषष्टोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

वैशम्पायन उवाच। पितुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्त्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः। आधाय विपुलं क्रोधं पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अशक्या देवसचिवाः पार्थाः स्युरिति यद्भवान्। मन्यते तद्भयं व्येतु भवतो राजसत्तम ॥ २ ॥ अकामद्वेषसंयोगात् लोभात् द्रोहाच्च भारत। उपेक्षया च भावानां देवा देवत्वमाप्नुवन् ॥ ३ ॥ इति द्वैपायनो

व्यासो नारदश्च महातपाः। जामदग्न्यश्च रामो नः कथामकथयत् पुरा ॥ ४ ॥ नैव मानुषवद्देवाः प्रवर्त्तन्ते कदाचन। कामात् क्रोधात् तथा लोभात् द्वेषाच्च भरतर्षभ ॥ ५ ॥ यदा ह्यग्निश्च वायुश्च धर्म इन्द्रोऽश्विनावपि। कामयोगात् प्रवर्त्तेरन्न पार्था दुःखमाप्नुयुः ॥ ६ ॥ तस्मान्न भवता चिन्ता कार्य्यैषा स्यात् कथञ्चन। दैवेष्वपीच्छका ह्येते पञ्चस्वाविषु भारत ॥ ७ ॥ अथ चेत कामसंयोगात् द्वेषो लोभश्च लक्ष्यते। देवेषु दैवप्रामान्यान्नैषां तद्विक्रमिष्यति ॥ ८ ॥ मयाभिमन्त्रितः शश्वज्जातवेदा प्रशाम्यति। दिधक्षुः सकलाल्लोकान् परिक्षिप्य समन्ततः ॥ ९ ॥ यदा परमकं तेजो येन युक्ता दिवौकसः। ममाप्यनुपमं भूयो देवेभ्यो विद्धि भारत ॥ १० ॥ विदीर्य्यमाणां वसुधां गिरीणां शिखराणि च। लोकस्य पश्यतो राजन् स्थापयाम्यभिमन्त्रणात् ॥ ११ ॥ चेतनाचेतनस्यास्य जङ्गमस्थावरस्य च। विनाशाय समुत्पन्नं महाघोरं महास्वनम् ॥ १२ ॥ अश्मवर्षञ्च वायुञ्च शमयामीह नित्यशः। जगतः पश्यतोऽभीक्ष्णं भूतानामनुकम्पया ॥ १३ ॥ स्तम्भितास्वप्सु गच्छन्ति मया रथपदातयः। देवासुराणां भावानामहमेकः प्रवर्त्तिता ॥ १४ ॥ अक्षौहिणीभिर्यान् देशान् यामि कार्य्येण केनचित्। तत्राश्वा मे प्रवर्त्तन्ते यत्र यत्राभिकामये ॥ १५ ॥ भयानकानि विषये व्यालादीनि न सन्ति मे। मन्त्रगुप्तानि भूतानि न हिंसन्ति भयङ्कराः ॥ १६ ॥ निकामवर्षी पर्ज्जन्यो राजन् विषयवासिनाम्। धर्मिष्ठाश्च प्रजाः सर्व्वा ईतयश्च न सन्ति मे ॥ १७ ॥ अश्विनावथ वाय्वग्नी मरुद्भिः सह वृत्रहा। धर्मश्चैव मया द्विष्टान् नोत्सहन्तेऽभिरक्षितुम् ॥ १८ ॥ यदि ह्येते समर्थाः स्युर्मद्द्विषस्त्रातुमञ्जसा। न स्म त्रयोदशसमाः पार्था दुःखमवाप्नुयुः ॥ १९ ॥ नैव देवा न गन्धर्व्वा नासुरा न च राक्षसाः। शक्तास्त्रातुं मया द्विष्टं सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ॥ २० ॥ यदभिध्याम्यहं शश्वत् शुभं

वा यदि वाशुभम्। नैतद्विपन्नपूर्वं मे मित्रेष्वरिषु चोभयोः ॥२१॥ भविष्यतीदमिति वा यत् ब्रवीमि परन्तप। नान्यथा भूतपूर्वञ्च सत्यवागिति मां विदुः ॥ २२ ॥ लोकसाक्षिकमेतन्मे माहात्म्यं दिक्षु विश्रुतम्। आश्वासनार्थं भवतः प्रोक्तं न श्लाघया नृप ॥ २३॥ न ह्यहं श्लाघनो राजन् भूतपूर्वः कदाचन। असदाचरितं ह्येतद्यदात्मानं प्रशंसति ॥ २४ ॥ पाण्डवांश्चैव मत्स्यांश्च पाञ्चालान् कैकयैः सह। सात्यकिं वासुदेवञ्च श्रोतासि विजितान्मया ॥ २५ ॥ सरितः सागरं प्राप्य यथा नश्यन्ति सर्वशः। तथैव ते विनङ्क्ष्यन्ति मामासाद्य सहान्वयाः ॥ २६ ॥ परा बुद्धिः परं तेजो वीर्य्यञ्च परमं मम। परा विद्या परो योगो मम तेभ्यो विशिष्यते ॥ २७॥ पितामहश्च द्रोणश्च कृपः शल्यः शलस्तथा। अस्त्रेषु यत् प्रजानान्ति सर्वं तन्मयि विद्यते ॥ २८ ॥ इत्युक्त्वा सञ्जयं भूयः पर्य्यपृच्छत भारत। ज्ञात्वा युयुत्सोः कार्य्याणि प्राप्तकालमरिन्दमः ॥ २९ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि दुर्य्योधनवाक्ये षष्टोऽध्यायः ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच। तथा तु पृच्छन्तमतीव पार्थं वैचित्रवीर्य्यं तमचिन्तयित्वा। उवाचो कर्णो धृतराष्ट्रपुत्रं प्रहर्षयन् संसदि कौरवाणाम् ॥ १ ॥ मिथ्या प्रतिज्ञाय मया यदस्त्रं रामात् कृतं ब्रह्ममयं पुरस्तात्। विज्ञाय तेनास्मि तदैवमुक्तस्तेनान्तकाले प्रतिभास्यतीति ॥ २ ॥ महापराधे ह्यपि सन्न तेन महर्षिणाहं गुरुणा च शप्तः। शक्तः प्रदग्धुं ह्यपि तिग्मतेजाः ससागरामप्यवनिं महर्षिः ॥ ३ ॥ प्रसादितं ह्यस्य मया मनोऽभूत् शुश्रूषया स्वेन च पौरुषेण। तदस्ति चास्त्रं मम सावशेषं तस्मात् समर्थोऽस्मि

ममैष भारः ॥ ४ ॥ निमेषमात्रात्तमृषेः प्रसादमवाप्य पाञ्चाल-करूषमत्स्यान्। निहत्य पार्थान् सह पुत्रपौत्रैर्लोकानहं शस्त्र-जितान् प्रपत्स्ये ॥ ५ ॥ पितामहस्तिष्ठतु ते समीपे द्रोणश्च सर्वे च नरेन्द्रमुख्याः। यथा प्रधानेन बलेन गत्वा पार्थान् हनिष्यामि ममैष भारः ॥ ६ ॥ एवं ब्रुवन्तं तमुवाच भीष्मः किं कत्थसे काल-परीतबुद्धे। न कर्ण जानासि यथा प्रधाने हते हताः स्युर्धृत-राष्ट्रपुत्राः ॥ ७ ॥ यत् खाण्डवं दाहयता कृतं हि कृष्णद्वितीयेन धनञ्जयेन। श्रुत्वैव तत् कर्म नियन्तुमात्मा युक्तस्त्वया वै सह बान्धवेन ॥ ८ ॥ याञ्चापि शक्तिं त्रिदशाधिपस्ते ददौ महात्मा भगवान्महेन्द्रः। भस्मीकृतां तां समरे विशीर्णां चक्राहतां द्रक्ष्यसि केशवेन ॥ ९ ॥ यस्ते शरः सर्पमुखो विभाति सदाग्र्यमाल्यैर्महितः प्रयत्नात्। स पाण्डुपुत्राभिहतः शरौघैः सह त्वया यास्यति कर्ण नाशम् ॥ १० ॥ बाणस्य भौमस्य च कर्ण हन्ता किरीटिनं रक्षति वासुदेवः। यस्त्वादृशानाञ्च वरीयसाञ्च हन्ता रिपूणां तुमुले प्रगाढे ॥ ११ ॥

कर्ण उवाच। असंशयं वृष्णिपतिर्यथोक्तस्तथा च भूयांश्च ततो महात्मा। अहं यदुक्तं परुषन्तु किञ्चित् पितामहस्तस्य फलं शृणोतु ॥ १२ ॥ न्यस्यामि शस्त्राणि न जातु संख्ये पितामहो द्रक्ष्यति मां सभायाम्। त्वयि प्रशान्ते तु मम प्रभावं द्रक्ष्यन्ति सर्वे भुवि भूमिपालाः ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्येवमुक्त्वा स महाधनुष्मान् हित्वा सभां स्वं भवनं जगाम। भीष्मस्तु दुर्य्योधनमेव राजन् मध्ये कुरूणां प्रहसन्नुवाच ॥ १४ ॥ सत्यप्रतिज्ञः किल सूतपुत्रस्तथा स भारं विषहेत कस्मात्। व्यूहं प्रतिव्यूह्य शिरांसि भित्त्वा लोकक्षयं पश्यत भीमसेनात् ॥ १५ ॥ आवन्त्यकालिङ्गजयद्रथेषु चेदिध्वजे तिष्ठति वाह्लिके च। अहं हनिष्यामि सदा परेषां सहस्रशश्चायु-

तपश्च योधान् ॥ १६ ॥ यदैव रामे भगवत्यनिन्द्ये ब्रह्म ब्रुवाणः कृतवांस्तदस्त्रम्। तदैव धर्मश्च तपश्च नष्टं वैकर्त्तनस्याधमपूरुषस्य ॥ १७ ॥ तथोक्तवाक्ये नृपतीन्द्रभीष्मे निक्षिप्य शस्त्राणि गते च कर्णे। वैचित्रवीर्य्यस्य सुतोऽल्पबुद्धिर्दुर्य्योधनः शान्तनवं बभाषे ॥१८॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि कर्णवाक्ये
एकषष्टोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

दुर्य्योधन उवाच। सदृशानां मनुष्येषु सर्व्वेषां तुल्यजन्मनाम्। कथमेकान्ततस्तेषां पार्थानां मन्यसे जयम् ॥ १ ॥ वयञ्च तेऽपि तुल्या वै वीर्य्येण च पराक्रमैः। समेन वयसा चैव प्रातिभेन श्रुतेन च ॥ २ ॥ अस्त्रेण योधयोग्यासु शीघ्रत्वे कौशले तथा। सर्व्वे स्म समजातीयाः सर्व्वे मानुषयोनयः ॥ ३ ॥ पितामह विजानीषे पार्थेषु विजयं कथम्। नाहं भवति न द्रोणे न कृपे न च बाह्लिके ॥ ४ ॥ अन्येषु च नरेन्द्रेषु पराक्रम्य समारभे। अहं वैकर्त्तनः कर्णो भ्राता दुःशासनश्च मे ॥ ५ ॥ पाण्डवान् समरे पञ्च हनिष्यामः शितैः शरैः। ततो राजन्महायज्ञैर्विविधैर्भूरिदक्षिणैः ॥६॥ ब्राह्मणांस्तर्पयिष्यामि गोभिरश्वैर्धनेन च। यदा परिहरिष्यन्ति ऐणेयानिव तन्तुना ॥ ७ ॥ अतरित्रानिव जले बाहुभिर्मामका रणे। पश्यन्तस्ते परांस्तत्र रथनागसमाकुलान्। तदा दर्पं विमोक्ष्यन्ति पाण्डवाः स च केशवः ॥ ८ ॥

विदुर उवाच। इह निःश्रेयसं प्राहुर्वृद्धा निश्चितदर्शिनः। ब्राह्मणस्य विशेषेण दमो धर्मः सनातनः ॥ ९ ॥ तस्य दान क्षमा सिद्धिर्यथावदुपपद्यते। दमो दानं तपो ज्ञानमधीतञ्चानुवर्त्तते ॥ १० ॥ दमस्तेजो वर्द्धयति पवित्रं दम उत्तमम्। विपाप्मा वृद्धतेजास्तु पुरुषो विन्दते महत् ॥ ११ ॥ क्रव्याद्भ्य इव भूताना-

सदान्तेभ्यः सदाभयम् । येषाञ्च प्रतिषिद्धार्थं सर्वं दृष्टं स्वयम्भुवा ॥ १२ ॥ आश्रमेषु चतुर्ष्वाहुर्दममेवोत्तमं व्रतम् । तस्य लिङ्गं प्रवक्ष्यामि येषां समुदयो दमः ॥ १३ ॥ क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्ज्जवम् । इन्द्रियाभिजयो धैर्य्यं मार्द्दवं ह्रीरचापलम् ॥ १४ ॥ अकार्पण्यमसंरम्भः सन्तोषः श्रद्धधानता । एतानि यस्य राजेन्द्र स दान्तः पुरुषः स्मृतः ॥ १५ ॥ कामो लोभश्च दर्पश्च मन्युर्निद्रा विकत्थनम् । मान ईर्षा च शोकश्च नैतद्दान्तो निषेवते ॥ १६ ॥ अजिह्ममशठं शुद्धमेतद्दान्तस्य लक्षणम् । अलोलुपस्तथाल्पेप्सुः कामानामविचिन्तिता ॥ १७ ॥ समुद्रकल्पः पुरुषः स दान्तः परिकीर्त्तितः । सुवृत्तः शीलसम्पन्नः प्रसन्नात्मात्मविद्बुधः ॥ १८ ॥ प्राप्येह लोके सम्मानं सुगतिं प्रेत्य गच्छति । अभयं यस्य भूतेभ्यः सर्व्वेषामभयं यतः ॥ १९ ॥ स वै परिणतप्रज्ञः प्रख्यातो मनुजोत्तमः । सर्वभूतहितो मैत्रस्तस्मान्नोद्विजते जनः ॥ २० ॥ समुद्र इव गम्भीरः प्रज्ञातृप्तः प्रशाम्यति । कर्म्मणा चरितं पूर्वं सद्भिराचरितञ्च यत् ॥ २१ ॥ तदेवास्थाय मोदन्ते दान्ताः शमपरायणाः । नैष्कर्म्यं वा समास्थाय ज्ञानतृप्तो जितेन्द्रियः ॥ २२ ॥ कालाकाङ्क्षी चरेल्लोके ब्रह्मभूयाय कल्पते । शकुनीनामिवाकाशे पदं नैवोपलभ्यते ॥ २३ ॥ एवं प्रज्ञानतृप्तस्य मुनेर्वर्त्म न दृश्यते । उत्सृज्य वा गृहान् यस्तु मोक्षमेवाभिमन्यते । लोकास्तेजोमयास्तस्य कल्पन्ते शाश्वता दिवि ॥ २४ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि विदुरवाक्ये द्विषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

विदुर उवाच । शकुनीनामिहार्थाय पाशं भूमावयोजयत् । कश्चिच्छाकुनिकस्तात पूर्व्वेषामिति शुश्रुम ॥ १ ॥ तस्मिन् द्वौ शकुनौ

बद्धौ युगपत् सहचारिणौ । तावुपादाय तं पाशं जग्मतुः खचरावुभौ ॥ २ ॥ तौ विहायसमाक्रान्तौ दृष्ट्वा शाकुनिकस्तदा । अन्वधावदनिर्विण्णो येन येन स्म गच्छतः ॥ ३ ॥ तथा तमनुधावन्तं मृगयुं शकुनार्थिनम् । आश्रमस्थो मुनिः कश्चिद्ददर्शाथ कृताह्निकः ॥ ४ ॥ तावन्तरीक्षगौ शीघ्रमनुयान्तं महीचरम् । श्लोकेनानेन कौरव्य पप्रच्छ स मुनिस्तदा ॥ ५ ॥ विचित्रमिदमाश्चर्यं मृगहन् प्रतिभाति मे । प्लवमानौ हि खचरौ पदातिरनुधावसि ॥ ६ ॥

शाकुनिक उवाच । पाशमेकमुभावेतौ सहितौ हरतो मम । यत्र वै विवदिष्येते तत्र मे वशमेष्यतः ॥ ७ ॥

विदुर उवाच । तौ विवादमनुप्राप्तौ शकुनौ मृत्युसन्धितौ । विगृह्य च सुदुर्बुद्धी पृथिव्यां संनिपेततुः ॥ ८ ॥ तौ युध्यमानौ संरब्धौ मृत्युपाशवशानुगौ । उपसृत्यापरिज्ञातो जग्राह मृगहा तदा ॥ ९ ॥ एवं ये ज्ञातयोऽर्थेषु मिथो गच्छन्ति विग्रहम् । तेऽमित्रवशमायान्ति शकुनाविव विग्रहात् ॥ १० ॥ सम्भोजनं सङ्कथनं सम्प्रश्नोऽथ समागमः । एतानि ज्ञातिकार्य्याणि न निवरोधः कदाचन ॥ ११ ॥ ये स्म काले सुमनसः सर्वे वृद्धानुपासते । सिंहगुप्तमिवारण्यमप्रधृष्या भवन्ति ते ॥ १२ ॥ येऽर्थं सततमासाद्य दीना इव समासते । श्रियं ते सम्प्रयच्छन्ति द्विषद्भ्यो भरतर्षभ ॥ १३ ॥ धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च । धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ १४ ॥ इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि यथा दृष्टं गिरौ मया । श्रुत्वा तदपि कौरव्य यथा श्रेयस्तथा कुरु ॥ १५ ॥ वयं किरातैः सहिता गच्छामो गिरिमुत्तरम् । ब्राह्मणैर्देवकल्पैश्च विद्याजम्भकवार्त्तिकैः ॥ १६ ॥ कुञ्जभूतं गिरिं सर्वमभितो गन्धमादनम् । दीप्यमानौषधिगणं सिद्धगन्धर्वसेवितम् ॥ १७ ॥ तत्रापश्याम वै सर्वे मधु पीतकमाक्षिकम् । मरुप्रपाते

विषमे निविष्टं कुम्भसम्मितम् ॥ १८ ॥ आशीविषैरक्ष्यमाणं कुबेर-दयितं भृशम्। यत् प्राप्य पुरुषो मर्त्त्योऽप्यमरत्वं नियच्छति ॥ १९॥ अचक्षुर्लभते चक्षुर्वृद्धो भवति वै युवा। इति ते कथयन्ति स्म ब्राह्मणा जम्भसाधकाः ॥ २० ॥ ततः किरातास्तद्दृष्ट्वा प्रार्थयन्तो महीपते। विनेशुर्विषमे तस्मिन् ससर्पे गिरिगह्वरे ॥ २१ ॥ तथैव तव पुत्रोऽयं पृथिवीमेक इच्छति। मधु पश्यति सम्मोहात् प्रपातं नानुपश्यति ॥ २२ ॥ दुर्य्योधनो योद्धुमनाः समरे सव्यसाचिना। न च पश्यामि तेजोऽस्य विक्रमं वा तथाविधम् ॥ २३ ॥ एकेन रथमास्थाय पृथिवी येन निर्ज्जिता। भीष्मद्रोणप्रभृतयः सन्त्रस्ताः साधुयायिनः ॥ २४ ॥ विराटनगरे भग्नाः किन्नु तत् विस्मृतं तव। प्रतीक्षमाणो यो वीरः क्षमते वीक्षितं तव ॥ २५ ॥ द्रुपदो मत्स्य-राजश्च संक्रुद्धश्च धनञ्जयः। न शेषयेयुः समरे वातयुक्ता इवा-ग्नयः ॥ २६ ॥ अङ्के कुरुष्व राजानं धृतराष्ट्र युधिष्ठिरम्। युध्य-तोर्हि द्वयोर्युद्धे नैकान्तेन भवेज्जयः ॥ २७ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि विदुरवाक्ये त्रिषष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। दुर्य्योधन विजानीहि यत् त्वां वक्ष्यामि पुत्रक। उत्पथं मन्यसे मार्गमनभिज्ञ इवाध्वगः॥ १ ॥ पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां यत्तेजः प्रजिहीर्षसि। पञ्चानामिव भूतानां महतां लोकधारिणाम् ॥ २ ॥ युधिष्ठिरं हि कौन्तेयं परं धर्ममिहा-स्थितम्। परां गतिमसंप्रेत्य न त्वं जेतुमिहार्हसि ॥ ३ ॥ भीम-सेनन्तु कौन्तेयं यस्य नास्ति समो बले। रणान्तकं तर्ज्जयसे महावातमिव द्रुमः ॥ ४ ॥ सर्व्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं मेरुं शिखरिणा-मिव। युधि गाण्डीवधन्वानं को नु युध्येत बुद्धिमान् ॥ ५ ॥ धृष्ट-

युम्नश्च पाञ्चाल्यः कमिहाद्य न घातयेत्। यत्नमध्ये शरान् मुञ्चन् देवराड़्शनीमिव ॥ ६ ॥ सात्यकिश्चापि दुर्द्धर्षः सम्मतोऽन्धक-वृष्णिषु। ध्वंसयिष्यति ते सेनां पाण्डवेयहिते रतः ॥ ७ ॥ यः पुनः प्रतिमानेन त्रील्लोकानतिरिच्यते। तं कृष्णं पुण्डरीकाक्षं कोऽनु युध्येत बुद्धिमान् ॥ ८ ॥ एकतो ह्यस्य दाराश्च ज्ञातयश्च सबान्धवाः। आत्मा च पृथिवी चेयमेकतश्च धनञ्जयः ॥ ९ ॥ वासुदेवोऽपि दुर्द्धर्षो यतात्मा यस्य पाण्डवः। अविषह्यं पृथिव्यापि तद्बलं यत्र केशवः ॥ १० ॥ तिष्ठ तात सतां वाक्ये सुहृदामर्थ-वादिनाम्। वृद्धं शान्तनवं भीष्मं तितिक्षस्व पितामहम् ॥ ११ ॥ माञ्च ब्रुवाणं शुश्रूष कुरूणामर्थदर्शिनम्। द्रोणं कृपं विकर्णञ्च महाराजञ्च वाह्लिकम् ॥ १२ ॥ एते ह्यपि यथैवाहं मन्तुमर्हसि तांस्तथा। सर्वे धर्मविदो ह्येते तुल्यस्नेहाश्च भारत ॥ १३ ॥ यत्तद्विराटनगरे सह भ्रातृभिरग्रतः। उत्सृज्य गाः सुसन्त्रस्तं बलं ते समशीर्य्यत ॥ १४ ॥ यच्चैव नगरे तस्मिन् श्रूयते महद-द्भुतम्। एकस्य च बहूनाञ्च पर्य्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १५ ॥ अर्जु-नस्तु तथाकार्षीत् किं पुनः सर्व एव ते। स भ्रातॄनभिजानीहि भृत्यांश्च परिपालय ॥ १६ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये
चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रः सुयो-धनम्। पुनरेव महाभागः सञ्जयं पर्य्यपृच्छत ॥ १ ॥ ब्रूहि सञ्जय यच्छेषं वासुदेवादनन्तरम्। यदर्जुन उवाच त्वां परं कौतूहलं हि मे ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच। वासुदेववचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः।

उवाच काले दुर्द्धर्षो वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ३ ॥ पितामहं शान्तनवं धृतराष्ट्रञ्च सञ्जय। द्रोणं कृपञ्च कर्णञ्च महाराजञ्च वाह्लिकम् ॥ ४ ॥ द्रौणिञ्च सोमदत्तञ्च शकुनिं चापि सौवलम्। दुःशासनं शलञ्चैव पुरुमित्रं विविंशतिम् ॥ ५ ॥ विकर्णं चित्रसेनञ्च जयत्सेनञ्च पार्थिवम्। विन्दानुविन्दावावन्त्यौ दुर्मुखञ्चापि कौरवम् ॥ ६ ॥ सैन्धवं दुःसहञ्चैव भूरिश्रवसमेवच। भगदत्तञ्च राजानं जलसन्धञ्च पार्थिवम् ॥ ७ ॥ ये चाप्यन्ये पार्थिवास्तत्र योद्धुं समागताः कौरवाणां प्रियार्थम्। मुमूर्षवः पाण्डवाग्नौ प्रदीप्ते समानीता धार्त्तराष्ट्रेण होतुम् ॥ ८ ॥ यथान्यायं कौशलं वन्दनञ्च समागता मद्वचनेन वाच्याः। इदं ब्रूयाः सञ्जय राजमध्ये सुयोधनं पापकृतां निधानम् ॥ ९ ॥ अमर्षणं दुर्मतिं राजपुत्रं पापात्मानं धार्त्तराष्ट्रं सुलुब्धम्। सर्व्वं ममैतत् वचनं समग्रं सहामात्यं सञ्जय श्रावयेथाः ॥ १० ॥ एवं प्रतिष्ठाप्य धनञ्जयो मां ततोऽर्थवद्धर्म्मवच्चापि वाक्यम्। प्रोवाचेदं वासुदेवं समीक्ष्य पार्थो धीमान् लोहितान्तायताक्षः ॥ ११ ॥ यथा श्रुतं ते वदतो महात्मनो मधुप्रवीरस्य वचः समाहितम्। तथैव वाच्यं भवता हि मद्वचः समागतेषु क्षितिपेषु सर्व्वशः ॥ १२ ॥ महाशराग्नौ रथवायुनोद्धते धनुःस्रुवेण स्ववलापहारिणा। यथा न होमः क्रियते महामृधे समेत्य सर्व्वे प्रयतध्वमादृताः ॥ १३ ॥ न चेत् प्रयच्छध्वममित्रघातिनो युधिष्ठिरस्यांशमभीप्सितं स्वकम्। नयामि वः साश्वपदातिकुञ्जरान् दिशं पितॄणामशिवां शितैः शरैः ॥ १४ ॥ ततोऽहमामन्त्र्य तदा धनञ्जयं चतुर्भुजं चैव नमस्य सत्वरः। जवेन सम्प्राप्त इमामरद्युते तवान्तिकं प्रापयितुं वचो महत् ॥ १५ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि सञ्जयवाक्ये पञ्चषष्टोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

वैशम्पायन उवाच। दुर्य्योधने धार्त्तराष्ट्रे तद्वचो नाभिनन्दति। तूष्णीम्भूतेषु सर्वेषु समुत्तस्थुर्नरर्षभाः ॥ १ ॥ उत्थितेषु महाराज पृथिव्यां सर्वराजसु। रहिते सञ्जयं राजा परिप्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ २ ॥ आशंसमानो विजयं तेषां पुत्रवशानुगः। आत्मनश्च परेषाञ्च पाण्डवानाञ्च निश्चयम् ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। गावल्गणे ब्रूहि नः सारफल्गु स्वसेनायां यावदिहास्ति किञ्चित्। त्वं पाण्डवानां निपुणं वेत्थ सर्वं किमेषां ज्यायः किमु तेषां कनीयः ॥ ४ ॥ त्वमेतयोः सारवित् सर्वदर्शी धर्मार्थयोर्न्निपुणो निश्चयज्ञः। स मे पृष्टः सञ्जय ब्रूहि सर्वं युध्यमानाः कतरेऽस्मिन् न सन्ति ॥ ५ ॥

सञ्जय उवाच। न त्वां ब्रूयां रहिते जातु किञ्चिदसूया हि त्वां प्रविशेत राजन्। आनयस्व पितरं महाव्रतं गान्धारीञ्च महिषीमाजमीढ़ ॥ ६ ॥ तौ तेऽसूयां विनयेतां नरेन्द्र धर्मज्ञौ तौ निपुणौ निश्चयज्ञौ। तयोस्तु त्वां सन्निधौ तद्वदेयं कृत्स्नं मतं केशवपार्थयोर्यत् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्तेन च गान्धारी व्यासश्चात्राजगाम ह। आनीतौ विदुरेणेह सभां शीघ्रं प्रवेशितौ ॥ ८ ॥ ततस्तन्मतमाज्ञाय सञ्जयस्यात्मजस्य च। अभ्युपेत्य महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत ॥ ९ ॥

व्यास उवाच। सम्पृच्छते धृतराष्ट्राय सञ्जय आचक्ष्व सर्वं यावदेषोऽनुयुङ्क्ते। सर्वं तावद्वेत्थ तस्मिन् यथावद्याथातथ्यं वासुदेवेऽर्जुने च ॥ १० ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

सञ्जय उवाच। अर्जुनो वासुदेवश्च धन्विनौ परमार्च्चितौ।
कामादन्यत्र सम्भूतौ सर्व्वभावाय सम्मतौ ॥ १ ॥ व्यामान्तरं समा-
स्थाय यथायुक्तं मनस्विनः। चक्रं तद्वासुदेवस्य मायया वर्त्तते
विभोः ॥ २ ॥ सापह्नवं कौरवेषु पाण्डवानां सुसम्मतम्। सारा-
सारबलं ज्ञातुं तेजःपुञ्जावभासितम् ॥ ३ ॥ नरकं शम्बरञ्चैव
कंसं चैद्यञ्च माधवः। जितवान् घोरसङ्काशान् क्रीड़न्निव महा-
बलः ॥ ४ ॥ पृथिवीञ्चान्तरीक्षञ्च द्याञ्चैव पुरुषोत्तमः। मनसैव
विशिष्टात्मा नयत्यात्मवशं वशी ॥ ५ ॥ भूयो भूयश्च यद्राजन्
पृच्छसे पाण्डवान् प्रति। सारासारं बलं ज्ञातुं तत् समासेन
मे शृणु ॥ ६ ॥ एकतो वा जगत् कृत्स्नमेकतो वा जनार्द्दनः।
सारतो जगतः कृत्स्नादतिरिक्तो जनार्द्दनः ॥ ७ ॥ भस्म कुर्य्या-
ज्जगदिदं मनसैव जनार्द्दनः। न च कृत्स्नं जगच्छक्तं भस्मीकर्त्तुं
जनार्द्दनम् ॥ ८ ॥ यतः सत्यं यतो धर्म्मो यतो ह्रीरार्ज्जवं यतः।
ततो भवति गोविन्दो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ ९ ॥ पृथिवीं
चान्तरीक्षञ्च दिवञ्च पुरुषोत्तमः। विचेष्टयति भूतात्मा क्रीड़न्निव
जनार्द्दनः ॥ १० ॥ स कृत्वा पाण्डवान् सत्रं लोकं सम्मोहयन्निव।
अधर्म्मनिरतान्मूढ़ान् दग्धुमिच्छति ते सुतान् ॥ ११ ॥ कालचक्रं
जगच्चक्रं युगचक्रञ्च केशवः। आत्मयोगेन भगवान् परिवर्त्तयते-
ऽनिशम् ॥ १२ ॥ कालस्य च हि मृत्योश्च जङ्गमस्थावरस्य च।
ईशते भगवानेकः सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ॥ १३ ॥ ईशन्नपि महा-
योगी सर्व्वस्य जगतो हरिः। कर्म्माण्यारभते कर्त्तुं कीनाश इव
वर्द्धनः ॥ १४ ॥ तेन वञ्चयते लोकान्मायायोगेन केशवः। ये
तमेव प्रपद्यन्ते तेन मुह्यन्ति मानवाः ॥ १५ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि सञ्जयवाक्ये
सप्तषष्टोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। कथं त्वं माधवं वेत्थ सर्व्वलोकमहेश्वरम्। कथमेनं न वेदाहं तन्ममाचक्ष्व सञ्जय॥ १॥

सञ्जय उवाच। शृणु राजन्न ते विद्या मम विद्या न हीयते। विद्याहीनो तमोध्वस्तो नाभिजानासि केशवम्॥ २॥ विद्यया तात जानामि त्रियुगं मधुसूदनम्। कर्त्तारमकृतं देवं भूतानां प्रभवाप्ययम्॥ ३॥

धृतराष्ट्र उवाच। गावल्गणेऽत्र का भक्तिर्या ते नित्यं जनार्द्दने। यया त्वमभिजानासि त्रियुगं मधुसूदनम्॥ ४॥

सञ्जय उवाच। मायां न सेवे भद्रं ते न वृथा धर्ममाचरे। शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्वेद्मि जनार्द्दनम्॥ ५॥

धृतराष्ट्र उवाच। दुर्य्योधन हृषीकेशं प्रपद्यस्व जनार्द्दनम्। आप्तो नः सञ्जयस्तात शरणं गच्छ केशवम्॥ ६॥

दुर्य्योधन उवाच। भगवान्देवकीपुत्रो लोकांश्चेन्निहनिष्यति। प्रवदन्नर्जुने सख्यं नाहं गच्छेऽद्य केशवम्॥ ७॥

धृतराष्ट्र उवाच। अर्वाक् गान्धारि पुत्रस्ते गच्छत्येष सुदुर्मतिः। ईर्षुर्दुरात्मा मानी च श्रेयसां वचनातिगः॥ ८॥

गान्धार्य्युवाच। ऐश्वर्य्यकाम दुष्टात्मन् वृद्धानां शासनातिगः। ऐश्वर्य्यजीविते हित्वा पितरं माञ्च बालिश॥ ९॥ वर्द्धयन् दुहृदां प्रीतिं माञ्च शोकेन हाहयन्। निहतो भीमसेनेन स्मर्त्तासि वचनं पितुः॥ १०॥

व्यास उवाच। प्रियोऽसि राजन् कृष्णस्य धृतराष्ट्र निबोध मे। यस्य ते सञ्जयो दूतो यस्त्वां श्रेयसि योक्ष्यते॥ ११॥ जानात्येष हृषीकेशं पुराणं यच्च वै परम्। शुश्रूषमाणमेकाग्रं मोक्ष्यते महतो भयात्॥ १२॥ वैचित्रवीर्य्य पुरुषाः क्रोधहर्षसमावृताः। सिता बहुविधैः पाशैर्य्ये न तुष्टाः स्वकैर्धनैः॥ १३॥ यमस्य वशमायान्ति काममूढ़ा पुनः पुनः। अन्धनेत्रा यथैवान्धा

गीयमानाः स्वकर्म्मभिः ॥ १४ ॥ एष एकायनः पन्था येन यान्ति मनीषिणः। तं दृष्ट्वा मृत्युमत्येति महांस्तत्र न सज्जति ॥ १५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। अङ्ग सञ्जय मे शंस पन्थानमकुतोभयम्। येन गत्वा हृषीकेशं प्राप्नुयां सिद्धिमुत्तमाम् ॥ १६ ॥

सञ्जय उवाच। नाकृतात्मा कृतात्मानं जातु विद्याज्जनार्द्दनम्। आत्मनस्तु क्रियोपायो नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ॥ १७ ॥ इन्द्रियाणामुदीर्णानां कामत्यागोऽप्रमादतः। अप्रमादो विहिंसा च ज्ञानयोनिरसंशयम् ॥ १८ ॥ इन्द्रियाणां यमे यत्तो भव राजन्नतन्द्रितः। बुद्धिश्च ते मा च्यवतु नियच्छैनां यतस्ततः ॥१९॥ एतज्ज्ञानं विदुर्विप्रा ध्रुवमिन्द्रियधारणम्। एतज्ज्ञानञ्च पन्थाश्च येन यान्ति मनीषिणः ॥ २० ॥ अप्राप्यः केशवो राजन्निन्द्रियैरजितैर्नृभिः। आगमाधिगतात् योगात् वशी तत्त्वे प्रसीदति ॥२१॥

इति उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि सञ्जयवाक्ये
अष्टषष्ठोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। भूयो मे पुण्डरीकाक्षं सञ्जयाचक्ष्व पृच्छतः। नामकर्म्मार्थवित्तात प्राप्नुयां पुरुषोत्तमम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच। श्रुतं मे वासुदेवस्य नामनिर्व्वचनं शुभम्। यावत्तत्राभिजानेऽहमप्रमेयो हि केशवः ॥ २ ॥ वसनात् सर्व्वभूतानां वसुत्वाद्देवयोनितः। वासुदेवस्ततो वेद्यो वृहत्वात् विष्णुरुच्यते ॥ ३ ॥ मौनाद्ध्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारत माधवम्। सर्व्वतत्त्वमयत्वाच्च मधुहा मधुसूदनः ॥ ४ ॥ कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्व्वृतिवाचकः विष्णुस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति सात्वतः ॥ ५ ॥ पुण्डरीकं परं धाम नित्यमक्षयमव्ययम्। तद्भावात् पुण्डरीकाक्षो दस्युत्रासाज्जनार्द्दनः ॥ ६ ॥ यतः सत्त्वान्न च्यवते

यच्च सत्त्वान्न क्षीयते। सत्त्वतः सात्वतस्तस्मादार्षभाद्वृषभेक्षणः
॥ ७ ॥ न जायते जनित्वायमजस्तस्मादनीकजित्। देवानां
स्वप्रकाशत्वात् दमाद्दामोदरो विभुः ॥ ८ ॥ हर्षात् सुखात्
सुखैश्वर्य्यात् हृषीकेशत्वमश्नुते। बाहुभ्यां रोदसी बिभ्रन्महा-
बाहुरिति स्मृतः ॥ ९ ॥ अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधो-
क्षजः। नराणामयनाच्चापि ततो नारायणः स्मृतः ॥ १० ॥ पूर-
णात् सदनाच्चापि ततोऽसौ पुरुषोत्तमः। असतश्च सतश्चैव सर्वस्य
प्रभवाप्ययात् ॥ ११ ॥ सर्वस्य च सदा ज्ञानात् सर्वमेतं प्रचक्षते।
सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमत्र प्रतिष्ठितम् ॥ १२ ॥ सत्यात् सत्यञ्च
गोविन्दस्तस्मात् सत्योऽपि नामतः। विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयना-
ज्जिष्णुरुच्यते ॥ १३ ॥ शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनात्
गवाम्। अतत्त्वं कुरुते तत्त्वं तेन मोहयते प्रजाः ॥ १४ ॥ एवं
विधो धर्मनित्यो भगवान्मधुसूदनः। आगन्ता हि महाबाहु-
रानृशंस्यार्थमच्युतः ॥ १५ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये
एकोनसप्ततोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। चक्षुष्मतां वै स्पृहयामि सञ्जय द्रक्ष्यन्ति
ये वासुदेवं समीपे। विभ्राजमानं वपुषा परेण प्रकाशयन्तं
प्रदिशो दिशश्च ॥ १ ॥ ईरयन्तं भारतीं भारतानामभ्यर्चनीयां
शङ्करीं सृञ्जयानाम्। बुभूषद्भिर्ग्रहणीयामनिन्द्यां परासूनामग्रह-
णीयरूपाम् ॥ २ ॥ समुद्यन्तं सात्वतमेकवीरं प्रणेतारमृषभं
यादवानाम्। निहन्तारं क्षोभणं शात्रवाणां मुष्णन्तञ्च द्विषतां वै
यशांसि ॥ ३ ॥ द्रष्टारो हि कुरवस्तं समेता महात्मानं शत्रुहणं
वरेण्यम्। ब्रुवन्तं वाचमनृशंसरूपां वृष्णिश्रेष्ठं मोहयन्तं मदी-

धान् ॥ ४ ॥ ऋषिं सनातनतमं विपश्चितं वाचः समुद्रं कलशं यतीनाम् । अरिष्टनेमिं गरुडं सुपर्णं हरिं प्रजानां भुवनस्य धाम ॥ ५ ॥ सहस्रशीर्षं पुरुषं पुराणमनादिमध्यान्तमनन्तकीर्त्तिम् । शुक्रस्य धातारमजन्नं नित्यं परं परेषां शरणं प्रपद्ये ॥ ६ ॥ त्रैलोक्यनिर्माणकरं जनित्रं देवासुराणामथ नागरक्षसाम् । नराधिपानां विदुषां प्रधानमिन्द्रानुजं तं शरणं प्रपद्ये ॥७॥

इति उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये सप्ततितमोऽध्यायः समाप्तञ्च यानसन्धिपर्व्व ॥ ७० ॥

अथ भगवद्यानपर्व्व ॥

वैशम्पायन उवाच । सञ्जये प्रतियाते तु धर्म्मराजो युधिष्ठिरः । अभ्यभाषत दाशार्हमृषभं सर्व्वसात्वताम् ॥ १ ॥ अयं स कालः सम्प्राप्तो मित्राणां मित्रवत्सल । न च त्वदन्यं पश्यामि यो न आपत्सु तारयेत् ॥ २ ॥ त्वां हि माधवमाश्रित्य निर्भया मोघदर्पितम् । धार्त्तराष्ट्रं सहामात्यं स्वमंशमनुयुङ्क्ष्महे ॥ ३ ॥ यथा हि सर्व्वास्वापत्सु पासि वृष्णीनरिन्दम । तथा ते पाण्डवा रक्ष्याः पाह्यस्मान्महतो भयात् ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच । अयमस्मि महाबाहो ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् । करिष्यामि हि तत् सर्व्वं यत् त्वं वक्ष्यसि भारत ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुतं ते धृतराष्ट्रस्य सपुत्रस्य चिकीर्षितम् । एतद्धि सकलं कृष्ण सञ्जयो मां यदब्रवीत् ॥ ६ ॥ तन्मतं धृतराष्ट्रस्य सोऽस्यात्मा विवृतान्तरः । यथोक्तं दूत आचष्टे वध्यः स्यादन्यथा ब्रुवन् ॥ ७ ॥ अप्रदानेन राज्यस्य शान्तिमस्मासु मार्गति । लुब्धः पापेन मनसा चरन्नसममात्मनः ॥ ८ ॥ यत्तत् द्वादशवर्षाणि वनेष्वध्युषिता वयम् । छद्मना शरदञ्चैकां धृत-

राष्ट्रस्य शासनात् ॥ ९ ॥ स्थाता नः समये तस्मिन् धृतराष्ट्र इति प्रभो। नावास्म समयं कृष्ण तद्धि नो ब्राह्मणा विदुः ॥ १० ॥ वृद्धो राजा धृतराष्ट्रः स्वधर्मं नानुपश्यति। वश्यत्वात् पुत्रगृद्धित्वान्मन्दस्यान्वेति शासनम् ॥ ११ ॥ सुयोधनमते तिष्ठन्राजास्मासु जनार्द्दन। मिथ्या चरति लुब्धः सन् चरन् हि प्रियमात्मनः ॥ १२ ॥ इतो दुःखतरं किन्नु यदहं मातरन्ततः। संविधातुं न शक्नोमि मित्राणां वा जनार्द्दन ॥ १३ ॥ काशिभिश्चेदिपाञ्चालैर्मत्स्यैश्च मधुसूदन। भवता चैव नाथेन पञ्च ग्रामा वृता मया ॥ १४ ॥ अविस्थलं वृकस्थलं माकन्दी वारणावतम्। अवसानञ्च गोविन्द कञ्चिदेवात्र पञ्चमम् ॥ १५ ॥ पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा वा नगराणि वा। वसेम सहिता येषु मा नो भवता नशन् ॥ १६ ॥ न च तानपि दुष्टात्मा धार्त्तराष्ट्रोऽनुमन्यते। स्वाम्यमात्मनि मत्वासावतो दुःखतरन्नु किम् ॥ १७ ॥ कुले जातस्य वृद्धस्य परवित्तेषु गृध्यतः। लोभः प्रज्ञानमाहन्ति प्रज्ञा हन्ति हता ह्रियम् ॥ १८ ॥ ह्रीर्हता बाधते धर्मं धर्मो हन्ति हतः श्रियम्। श्रीर्हता पुरुषं हन्ति पुरुषस्याधनं वधः ॥ १९ ॥ अधनाद्धिनिवर्त्तन्ते ज्ञातयः सुहृदो द्विजाः। अपुष्पादफलाद् वृक्षाद् यथा कृष्ण पतत्रिणः ॥ २० ॥ एतच्च मरणं तात यन्मत्तः पतितादिव। ज्ञातयो विनिवर्त्तन्ते प्रेतसत्त्वादिवासवः ॥ २१ ॥ मातः पापीयसीं काञ्चिदवस्थां शम्बरोऽब्रवीत्। यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ॥ २२ ॥ धनमाहुः परं धर्मं धने सर्वं प्रतिष्ठितम्। जीवन्ति धनिनो लोके मृता ये त्वधना नराः ॥ २३ ॥ ये धनादपकर्षन्ति नरं स्वबलमास्थिताः। ते धर्ममर्थं कामञ्च प्रमथ्नन्ति नरञ्च तम् ॥ २४ ॥ एतामवस्थां प्राप्यैके मरणं वव्रिरे जनाः। ग्रामायैके वनायैके नाशायैके प्रवव्रजुः ॥ २५ ॥ उन्मादमेके पुष्यन्ति यान्त्यन्ये द्विषतां वशम्। दास्यमेके च गच्छन्ति परेषा-

मर्थहेतुना ॥ २६ ॥ अपदेशास्य मरणात् पुरुषस्य गरीयसी। श्रियो विनाशस्तद्ध्यस्य निमित्तं धर्मकामयोः ॥ २७ ॥ यदस्य धर्म्यं मरणं शाश्वतं लोकवर्त्म तत्। समन्तात् सर्वभूतानां न तदत्येति कश्चन ॥ २८ ॥ न तथा बाध्यते कृष्ण प्रकृत्या निर्धनो जनः। यथा भद्रां श्रियं प्राप्य तया हीनः सुखैधितः ॥ २९ ॥ स तदात्मापराधेन सम्प्राप्तो व्यसनं महत्। सेन्द्रान् गर्हयते देवानात्मानञ्च कथञ्चन ॥ ३० ॥ न चास्य सर्वशास्त्राणि प्रभवन्ति निवर्हणे। सोऽभिक्रुध्यति भृत्यानां सुहृदश्चाभ्यसूयति ॥ ३१ ॥ तत्तदा मन्युरेवैति स भूयः सम्प्रमुह्यति। स मोहवशमापन्नः क्रूरं कर्म निषेवते ॥ ३२ ॥ पापकर्मतया चैव सङ्करं तेन पुष्यति। सङ्करो नरकायैव सा काष्ठा पापकर्मणाम् ॥ ३३ ॥ न चेत् प्रबुध्यते कृष्ण नरकायैव गच्छति। तस्य प्रबोधः प्रज्ञैव प्रज्ञाचक्षुस्तरिष्यति ॥ ३४ ॥ प्रज्ञालाभे हि पुरुषः शास्त्राण्येवान्ववेक्षते। शास्त्रनिष्ठः पुनर्धर्मं तस्य ह्रीरङ्गमुत्तमम् ॥ ३५ ॥ ह्रीमान् हि पापं प्रद्वेष्टि तस्य श्रीरभिवर्द्धते। श्रीमान् स यावद्भवति तावद्भवति पूरुषः ॥ ३६ ॥ धर्मनित्यः प्रशान्तात्मा कार्य्ययोगवहः सदा। नाधर्मे कुरुते बुद्धिं न च पापे प्रवर्त्तते ॥ ३७ ॥ अह्रीको वा विमूढ़ो वा नैव स्त्री न पुनः पुमान्। नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ ३८ ॥ ह्रीमान् नमति देवांश्च पितॄनात्मानमेव च। तेनामृतत्वं व्रजति सा काष्ठा पुण्यकर्मणाम् ॥ ३९ ॥ तदिदं मयि ते दृष्टं प्रत्यक्षं मधुसूदन। यथा राज्यात् परिभ्रष्टो वसामि वसतीरिमाः ॥ ४० ॥ ते वयं न श्रियं हातुमलं न्यायेन केनचित्। अत्र नो यतमानानां वधश्चेदपि साधु तत् ॥ ४१ ॥ तत्र नः प्रथमः कल्पो यद्वयं ते च माधव। प्रशान्ताः समभूताश्च श्रियं तामश्नुवीमहि ॥ ४२ ॥ तत्रैषा परमा काष्ठा रौद्रकर्मक्षयोदया। यद्वयं कौरवान् हत्वा तानि राष्ट्राण्यवाप्नुमः ॥ ४३ ॥

ये पुनः स्युरसम्बद्धा अनार्य्याः कृष्ण शत्रवः। तेषामप्यवधः कार्य्यः किं पुनर्ये स्युरीदृशाः ॥ ४४ ॥ ज्ञातयश्चैव भूयिष्ठाः सहाया गुरवश्च नः। तेषां वधोऽतिपापीयान् किं नु युद्धेऽस्ति शोभनम् ॥ ४५ ॥ पापः क्षत्रियधर्मोऽयं वयञ्च क्षत्रबन्धवः। स नोऽस्वधर्मो धर्मो वा वृत्तिरन्या विगर्हिता ॥ ४६ ॥ शूद्रः करोति शुश्रूषां वैश्यो विपणिजीविकाम्। वयं वधेन जीवामः कपालं ब्राह्मणैर्वृतम् ॥ ४७ ॥ क्षत्रियान् क्षत्रियो हन्ति मत्स्यो मत्स्येन जीवति। श्वा श्वानं हन्ति दाशार्ह पश्य धर्मो यथागतः ॥ ४८ ॥ युद्धे कृष्ण कलिर्नित्यं प्राणाः सीदन्ति संयुगे। बलन्तु नीतिमाधाय युद्धे जयपराजयौ ॥ ४९ ॥ नात्मच्छन्देन भूतानां जीवितं मरणं तथा। नाप्यकाले सुखं प्राप्य दुःखं वापि यदूत्तम ॥ ५० ॥ एको ह्यपि बहून् हन्ति घ्नन्त्येकं बहवोऽप्युत। शूरं कापुरुषो हन्ति अयशस्वी यशस्विनम् ॥ ५१ ॥ जयो नैवोभयोर्दृष्टो नोभयश्च पराजयः। तथैवापचयो दृष्टो व्यपयाने क्षयव्ययौ ॥ ५२ ॥ सर्व्वथा वृजिनं युद्धं को घ्नन्न प्रतिहन्यते। हतस्य च हृषीकेश समौ जयपराजयौ ॥ ५३ ॥ पराजयश्च मरणात् मन्ये नैव विशिष्यते। यस्य स्याद्विजयः कृष्ण तस्याप्यपचयो ध्रुवम् ॥ ५४ ॥ अन्ततो दयितं घ्नन्ति केचिदप्यपरे जनाः। तस्याङ्ग बलहीनस्य पुत्रान् भ्रातॄनपश्यतः ॥ ५५ ॥ निर्व्वेदो जीविते कृष्ण सर्व्वतश्चोपजायते। ये ह्येव धीरा ह्रीमन्त आर्य्याः करुणवेदिनः ॥ ५६ ॥ त एव युद्धे हन्यन्ते यवीयान्मुच्यते जनः। हत्वाप्यनुशयो नित्यं परानपि जनार्द्दन ॥ ५७ ॥ अनुबन्धश्च पापोऽत्र शेषश्चाप्यवशिष्यते। शेषो हि बलमासाद्य न शेषमवशेषयेत् ॥ ५८ ॥ सर्व्वोच्छेदे च यतते वैरस्यान्तविधित्सया। जयो वैरं प्रसृजति दुःखमास्ते पराजितः ॥ ५९ ॥ सुखं प्रशान्तः स्वपिति हित्वा जयपराजयौ। जातवैरश्च पुरुषो दुःखं स्वपिति नित्यदा ॥ ६० ॥

अनिर्व्वतेन मनसा ससर्पे इव वेश्मनि। उत्सादयति यः सर्व्वं यशसा च विमुच्यते ॥ ३१ ॥ अकीर्त्तिं सर्व्वभूतेषु शाश्वतीं स नियच्छति। न हि वैराणि शाम्यन्ति दीर्घकालं धृतान्यपि ॥६२॥ आख्यातारश्च विद्यन्ते पुमांश्चेद्विद्यते कुले। न चापि वैरं वैरेण केशव व्युपशाम्यति ॥ ६३ ॥ हविषाग्निर्यथा कृष्ण भूय एवाभिवर्द्धते। अतोऽन्यथा नास्ति शान्तिर्नित्यमन्तरमन्ततः ॥ ६४ ॥ अन्तरं लिप्समानानामयं दोषो निरन्तरः। पौरुषे यो हि बलवानाधिर्हृदयबाधनः ॥ ६५ ॥ तस्य त्यागेन वा शान्तिर्मरणेनापि वा भवेत्। अथ वा मूलघातेन द्विषतां मधुसूदन ॥ ६६ ॥ फलनिर्वृत्तिरिद्धा स्यात् नृशंसतरं भवेद्। या तु त्यागेन शान्तिः स्यात्तदृते वध एव सः ॥ ६७ ॥ संशयाच्च समुच्छेदात् द्विषतामात्मनस्तथा। न च त्यक्तुं तदिच्छामो न चेच्छामः कुलक्षयम् ॥ ६८ ॥ अत या प्रणिपातेन शान्तिः सैव गरीयसी। सर्व्वथा यतमानानामयुद्धमभिकाङ्क्षताम् ॥ ६९ ॥ सान्त्वे प्रतिहते युद्धं प्रसिद्धं नापराक्रमः। प्रतिघातेन सान्त्वस्य दारुणं सम्प्रवर्त्तते ॥ ७० ॥ तच्छुनामिव सम्पाते पण्डितैरुपलक्षितम्। लाङ्गूलचालनं क्ष्वेड़ा प्रतिवाचो विवर्त्तनम् ॥ ७१ ॥ दन्तदर्शनमारावस्ततो युद्धं प्रवर्त्तते। तत्र यो बलवान् कृष्ण जित्वा सोऽत्ति तदामिषम् ॥ ७२ ॥ एवमेव मनुष्येषु विशेषो नास्ति कश्चन। सर्व्वथा त्वेतदुचितं दुर्व्वलेषु बलीयसाम् ॥ ७३ ॥ अनादरो विरोधश्च प्रणिपाती हि दुर्व्वलः। पिता राजा च वृद्धश्च सर्व्वथा मानमर्हति ॥ ७४ ॥ तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च धृतराष्ट्रो जनार्द्दन। पुत्रस्नेहश्च बलवान् धृतराष्ट्रस्य माधव ॥ ७५ ॥ स पुत्रवशमापन्नः प्रणिपातं प्रहास्यति। तत्र किं मन्यसे कृष्ण प्राप्तकालमनन्तरम् ॥ ७६ ॥ कथमर्थाच्च धर्माच्च न हीयेमहि माधव। ईदृशे ह्यर्थकृच्छ्रेऽस्मिन् कमन्यं मधुसूदन ॥ ७७ ॥ उपसम्प्रष्टुमिच्छामि

त्वामृते पुरुषोत्तम । प्रियश्च प्रियकामश्च गतिज्ञः सर्वकर्मणाम् । को हि कृष्णास्ति नस्त्वादृक् सर्वनिश्चयतत्त्ववित् ॥ ७८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजं जनार्दनः । उभयोरेव वामर्थे यास्यामि कुरुसंसदम् ॥ ७९ ॥ शमं तत्र लभेयं चेत् युष्मदर्थमहापयन् । पुण्यं मे सुमहद्राजंश्चरितं स्यान्महाफलम् ॥ ८० ॥ मोचयेयं मृत्युपाशात् संरब्धान् कुरुसृञ्जयान् । पाण्डवान् धार्त्तराष्ट्रांश्च सर्वाञ्च पृथिवीमिमाम् ॥ ८१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । न ममैतन्मतं कृष्ण यत्त्वं यायाः कुरून् प्रति । सुयोधनः सूक्तमपि न करिष्यति ते वचः ॥ ८२ ॥ समेतं पार्थिवं क्षत्रं दुर्य्योधनवशानुगम् । तेषां मध्यावतरणं तव कृष्ण न रोचये ॥ ८३ ॥ न हि नः प्रीणयेत् द्रव्यं न देवत्वं कुतः सुखम् । न च सर्वामरैश्वर्य्यं तव द्रोहेण माधव ॥ ८४ ॥

श्रीभगवानुवाच । जानाम्येतां महाराज धार्त्तराष्ट्रस्य पापताम् । अवाच्यास्तु भविष्यामः सर्वलोके महीक्षिताम् ॥ ८५ ॥ न चापि मम पर्य्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः । क्रुद्धस्य संयुगे स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ ८६ ॥ अथ चेत्ते प्रवर्त्तेरन् मयि किञ्चिदसाम्प्रतम् । निर्द्दहेयं कुरून् सर्वानिति मे धीयते मतिः ॥ ८७ ॥ न जातु गमनं तव भवेत् पार्थ निरर्थकम् । अर्थप्राप्तिः कदाचित् स्यादन्ततो वाप्यवाच्यता ॥ ८८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यत्तुभ्यं रोचते कृष्ण स्वस्ति प्राप्नुहि कौरवान् । कृतार्थं स्वस्तिमन्तं त्वां द्रक्ष्यामि पुनरागतम् ॥ ८९ ॥ विष्वक्सेन कुरून् गत्वा भारतान् शमयेः प्रभो । यथा सर्व्वे सुमनसः सह स्यामः सुचेतसः ॥ ९० ॥ भ्राता चासि सखा चासि बीभत्सोर्मम च प्रियः । सौहृदेनाविशङ्क्योऽसि स्वस्ति प्राप्नुहि भूतये ॥ ९१ ॥ अस्मान् वेत्थ परान् वेत्थ वेत्थार्थान् वेत्थ भाषितुम् । यद्यदस्मद्धितं कृष्ण तत्तद्वाच्यः सुयोधनः ॥९२॥

चयाद्धर्मेण संयुक्तमुपपद्येद्धितं वचः। तत्तत् केशव भाषेथाः शान्तं वा यदि वेतरत् ॥ ९२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये

एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

श्रीभगवानुवाच। सञ्जयस्य श्रुतं वाक्यं भवतश्च श्रुतं मया। सर्वं जानाम्यभिप्रायं यस्तेषां भवतश्च यः ॥ १ ॥ तव धर्माश्रिता बुद्धिस्तेषां वैराश्रया मतिः। यदयुद्धेन लभ्येत तत्ते बहुमतं भवेत् ॥ २ ॥ न चैवं नैष्ठिकं कर्म क्षत्रियस्य विशाम्पते। आहुराश्रमिणः सर्वे न भैक्ष्यं क्षत्रियश्चरेत् ॥ ३ ॥ जयो वधो वा संग्रामे धात्रा दिष्टः सनातनः। स्वधर्मः क्षत्रियस्यैष कार्पण्यं न प्रशस्यते ॥ ४ ॥ न हि कार्पण्यमास्थाय शक्या वृत्तिर्युधिष्ठिर। विक्रमस्व महाबाहो जहि शत्रून् परन्तप। अतिगृद्धाः कृतस्नेहा दीर्घकालं सहोषिताः। कृतमित्राः कृतबला धार्त्तराष्ट्राः परन्तप ॥ ६ ॥ न पर्य्यायोऽस्ति यत् साम्यं त्वयि कुर्य्युर्विशाम्पते। बलवत्तां हि मन्यन्ते भीष्मद्रोणकृपादिभिः ॥ ७ ॥ यावच्च मार्द्दवेनैतान्राजन्नुपचरिष्यसि। तावदेते हरिष्यन्ति तव राज्यमरिन्दम ॥ ८ ॥ नानुक्रोशान्न कार्पण्यान्न च धर्मार्थकारणात्। अलं कर्त्तुं धार्त्तराष्ट्रास्तव काममरिन्दम ॥ ९ ॥ एतदेव निमित्तं ते पाण्डवास्तु यथा त्वयि। नान्वतप्यन्त कौपीनं तावत् कृत्वापि दुष्करम् ॥ १० ॥ पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य च धीमतः। ब्राह्मणानाञ्च साधूनां राज्ञश्च नगरस्य च ॥ ११ ॥ पश्यतां कुरुमुख्यानां सर्वेषामेव तत्त्वतः। दानशीलं मृदुं दान्तं धर्मशीलमनुव्रतम् ॥ १२ ॥ यत्त्वामुपधिना राजन् द्यूते वञ्चितवांस्तदा। न चापत्रपते तेन नृशंसः स्वेन कर्मणा ॥ १३ ॥ तथा शीलसमा-

चारे राजन् मा प्रणयं कृथाः। वध्यास्ते सर्वलोकस्य किं पुन-
स्तव भारत ॥ १४ ॥ वाग्भिस्त्वप्रतिरूपाभिरतुदत्त्वां सहानुजम्।
श्लाघमानः प्रहृष्टः सन् भ्रातृभिः सह भारत ॥ १५ ॥ एतावत्
पाण्डवानां हि नास्ति किञ्चिदिह स्वकम्। नामधेयञ्च गोत्रञ्च
तदप्येषां नशिष्यति ॥ १६ ॥ कालेन महता चैषां भविष्यति परा-
भवः। प्रकृतिं ते भजिष्यन्ति नष्टप्रकृतयो मयि ॥ १७ ॥ दुःशा-
सनेन पापेन तदा द्यूते प्रवर्त्तिते। अनाथवत्तदा देवी द्रौपदी
सुदुरात्मना ॥ १८ ॥ आकृष्य केशे रुदती सभायां राजसंसदि।
भीष्मद्रोणप्रमुखतो गौरिति व्याहृता मुहुः ॥ १९ ॥ भवता
वारिताः सर्वे भ्रातरो भीमविक्रमाः। धर्मपाशनिबद्धाश्च न किञ्चित्
प्रतिपेदिरे ॥ २० ॥ एताश्चान्याश्च परुषा वाचः स समुदीरयन्।
श्लाघते ज्ञातिमध्ये स्म त्वयि प्रव्रजिते वनम् ॥ २१ ॥ ये तत्रासन्
समानीतास्ते दृष्ट्वा त्वामनागसम्। अश्रुकण्ठा रुदन्तश्च सभाया-
मासते तदा ॥ २२ ॥ न चैनमभ्यनन्दंस्ते राजानो ब्राह्मणैः सह।
सर्वे दुर्य्योधनं तत्र निन्दन्ति स्म सभासदः ॥ २३ ॥ कुलीनस्य च
या निन्दा वधो वाऽमित्रकर्षण। महागुणो वधो राजन्न तु निन्दा
कुजीविका ॥ २४ ॥ तदैव निहतो राजन् यदैव निरपत्रपः।
निन्दितश्च महाराज पृथिव्यां सर्वराजभिः ॥ २५ ॥ ईषत्कार्य्यो
वधस्तस्य यस्य चारित्रमीदृशम्। प्रस्कन्देन प्रतिस्तब्धश्छिन्नमूल
इव द्रुमः ॥ २६ ॥ वध्यः सर्प इवानार्य्यः सर्वलोकस्य दुर्मतिः।
जह्येनं त्वममित्रघ्न मा राजन् विचिकित्सिथाः ॥ २७ ॥ सर्वथा
त्वत्क्षमञ्चैतत् रोचते च ममानघ। यत्त्वं पितरि भीष्मे च प्रणि-
पातं समाचरेः ॥ २८ ॥ अहन्तु सर्वलोकस्य गत्वा छेत्स्यामि
संशयम्। येषामस्ति द्विधाभावो राजन् दुर्य्योधनं प्रति ॥ २९ ॥
मध्ये राज्ञामहं तत्र प्रातिपौरुषिकान् गुणान्। तव सङ्कीर्त्तयि-
ष्यामि ये चास्य व्यतिक्रमाः ॥ ३० ॥ ब्रुवतस्तत्र मे वाक्यं धर्मार्थ-

चहितं हितम् । निशम्य पार्थिवाः सर्वे नानाजनपदेश्वराः ॥३१॥
त्वयि सम्प्रतिपत्स्यन्ते धर्मात्मा सत्यवागिति । तस्मिंश्चाधिगमि-
ष्यन्ति यथा लोभादवर्त्तत ॥ ३२ ॥ गर्हयिष्यामि चैवैनं पौरजान-
पदेष्वपि । वृद्धबालानुपादाय चातुर्वर्ण्ये समागते ॥ ३३ ॥ शमं
वै याचमानस्त्वं नाधर्मं तत्र लप्स्यसे । कुरून् विगर्हयिष्यन्ति
धृतराष्ट्रञ्च पार्थिवाः ॥ ३४ ॥ तस्मिंल्लोकपरित्यक्ते किं कार्य्यमव-
शिष्यते । हते दुर्य्योधने राजन् यदन्यत् क्रियतामिति ॥ ३५ ॥
यात्वा चाहं कुरून् सर्वान् युष्मदर्थमहापयन् । यतिष्ये प्रशमं
कर्त्तुं लक्षयिष्ये च चेष्टितम् ॥ ३६ ॥ कौरवाणां प्रवृत्तिञ्च गत्वा
युद्धाधिकारिकाम् । निशम्य विनिवर्त्तिष्ये जयाय तव भारत ॥३७॥
सर्वथा युद्धमेवाहमाशंसामि परैः सह । निमित्तानि हि सर्वाणि
यथा प्रादुर्भवन्ति वै ॥ ३८ ॥ मृगाः शकुन्ताश्च नदन्ति घोरं
हस्त्यश्वमुख्येषु निशामुखेषु । घोराणि रूपाणि तथैव चाग्नि-
र्वर्णान् बहून् पुष्यति घोररूपान् ॥ ३९ ॥ मनुष्यलोकक्षयकृत्
सुघोरो नो चेदनुप्राप्त इवान्तकः स्यात् । शस्त्राणि यन्त्रं कवचा-
न्रथांश्च नागान् हयांश्च प्रतिपादयित्वा ॥ ४० ॥ योधाश्च सर्वे कृत-
निश्चयास्ते भवन्तु हस्त्यश्वरथेषु युक्ताः । सांग्रामिकं ते यदु-
पार्ज्जनीयं सर्वं समग्रं कुरु तन्नरेन्द्र ॥ ४१ ॥ दुर्य्योधनो न ह्यल-
मद्य दातुं जीवंस्त्ववैतन्नृपतेः कथञ्चित् । यत्ते पुरस्तादभवत्
समृद्धं द्यूते जितं पाण्डवमुख्यराज्यम् ॥ ४२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये
द्विसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

भीमसेन उवाच । यथा यथैव शान्तिः स्यात् कुरूणां मधु-
सूदन । तथा तथैव भाषेथा मा स्म युद्धेन भीषयेः ॥ १ ॥

अमर्षी जातसंरम्भः श्रेयोद्वेषी महामनाः। नोग्रं दुर्य्योधनो वाच्यः साम्नैवैनं समाचरेः॥ २॥ प्रकृत्या पापसत्त्वस्य तुल्यचेतास्तु दस्युभिः। ऐश्वर्य्यमदमत्तस्य कृतवैरस्य पाण्डवैः॥ ३॥ अदीर्घदर्शी निष्ठुरी क्षेप्ता क्रूरपराक्रमः। दीर्घमन्युरनेयश्च पापात्मा निकृतिप्रियः॥ ४॥ म्रियेतापि न भज्येत नैव जह्यात् स्वकम्मतम्। तादृशेन शमः कृष्ण मन्ये परमदुष्करः॥ ५॥ सुहृदामप्यवाचीनस्त्यक्तधर्म्मा प्रियानृतः। प्रतिहन्त्येव सुहृदां वाचश्चैव मनांसि च॥ ६॥ स मन्युवशमापन्नः स्वभावं दुष्टमाश्रितः। स्वभावात् पापमभ्येति तृणैश्छन्न इवोरगः॥ ७॥ दुर्य्योधनो हि यत्सेनः सर्व्वदा विदितस्तव। यच्छीलो यत्स्वभावश्च यद्बलो यत्पराक्रमः॥ ८॥ पुरा प्रसन्नाः कुरवः सहपुत्रास्तथा वयम्। इन्द्रज्येष्ठा इवाभूम मोदमानाः सबान्धवाः॥ ९॥ दुर्य्योधनस्य क्रोधेन भारता मधुसूदन। धक्ष्यन्ते शिशिरापाये वनानीव हुताशनैः॥ १०॥ अष्टादशेमे राजानः प्रख्याता मधुसूदन। ये समुच्चिच्छिदुर्ज्ञातीन् सुहृदश्च सबान्धवान्॥ ११॥ असुराणां समृद्धानां ज्वलतामिव तेजसा। पर्य्यायकाले धर्मस्य प्राप्ते कलिरजायत॥ १२॥ हैहयानामुदावर्त्तो नीपानां जनमेजयः। बहुलस्तालजङ्घानां कृमीणामुद्धतो वसुः॥ १३॥ अजबिन्दुः सुवीराणां सुराष्ट्राणां रुषर्द्धिकः। अर्कजश्च बलीहानां चीनानां धौतमूलकः॥ १४॥ हयग्रीवो विदेहानां वरयुश्च महौजसाम्। बाहुः सुन्दरवंशानां दीप्ताक्षाणां पुरूरवाः॥ १५॥ सहजश्चेदिमत्स्यानां प्रवीराणां वृषध्वजः। धारणश्चन्द्रवत्सानां मुकुटानां विगाहनः॥ १६॥ शमश्च नन्दिवेगानामित्येते कुलपांसनाः। युगान्ते कृष्ण सम्भूताः कुलेषु पुरुषाधमाः॥ १७॥ अप्ययं नः कुरूणां स्याद्युगान्ते कालसंभृतः। दुर्य्योधनः कुलाङ्गारो जघन्यः पापपुरुषः॥ १८॥ तस्मान्मृदु शनैर्ब्रूया धर्मार्थसहितं हितम्।

कामानुबन्धबहुलं नोग्रमुग्रपराक्रम ॥ १९ ॥ अपि दुर्य्योधनं कृष्ण सर्व्वे वयमधश्चराः। नीचैर्भूत्वानुयास्यामो मा स्म नो भारता नशन् ॥ २० ॥ अप्युदासीनवृत्तिः स्याद्यथा नः कुरुभिः सह। वासुदेव तथा कार्य्यं न कुरूननयः स्पृशेत् ॥ २१ ॥ वाच्यः पितामहो वृद्धो ये च तस्य सभासदः। भ्रातॄणामस्तु सौभ्रात्रं धार्त्तराष्ट्रः प्रशाम्यताम् ॥ २२ ॥ अहमेतद्‌ब्रवीम्येवं राजा चैव प्रशंसति। अर्जुनो नैव युद्धार्थी भूयसी हि दयार्जुने ॥ २३ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि भीमवाक्ये
त्रिसप्ततोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतत् श्रुत्वा महाबाहुः केशवः प्रहसन्निव। अभूतपूर्व्वं भीमस्य मार्द्दवोपहितं वचः ॥ १ ॥ गिरेरिव लघुत्वं तत् शीतत्वमिव पावके। मत्वा रामानुजः शौरिः शार्ङ्गधन्वा वृकोदरम् ॥ २ ॥ सन्तेजयंस्तदा वाग्भिर्मातरिश्वेव पावकम्। उवाच भीममासीनं कृपयाभिपरिप्लुतम् ॥ ३ ॥

श्रीभगवानुवाच। त्वमन्यदा भीमसेन युद्धमेव प्रशंससि। वधाभिनन्दिनः क्रूरान् धार्त्तराष्ट्रान्मिमर्द्दिषुः ॥ ४ ॥ न च स्वपिषि जागर्षि न्युब्जः शेषे परन्तप। घोरामशान्तां रुषतीं सदा वाचं प्रभाषसे ॥ ५ ॥ निःश्वसन्नग्निवर्णेन सन्तप्तः स्वेन मन्युना। अप्रशान्तमना भीम सधूम इव पावकः ॥ ६ ॥ एकान्ते निःश्वसन् शेषे भारार्त्त इव दुर्ब्बलः। अपि त्वां केचिदुन्मत्तं मन्यन्तेऽतद्विदो जनाः ॥ ७ ॥ आरुज्य वृक्षान्निर्मूलान् गज परितुदन्निव। निघ्नन् पद्भिः क्षितिं भीम निःश्वसन् परिधावसि ॥ ८ ॥ नास्मिन् जनेन रमसे रहः क्षिपसि पाण्डव। नान्यन्निशि दिवा चापि कदाचिदभिनन्दसि ॥ ९ ॥ अकस्मात् स्मयमानश्च रहस्यास्से रुदन्निव।

जान्वोर्मूर्द्धानमाधाय चिरमास्से प्रमीलितः ॥ १० ॥ भ्रुकुटिञ्च पुनः कुर्वन्नोष्ठौ च विदशन्निव। अभीक्ष्णं दृश्यते भीम सर्वं तन्मन्युकारितम् ॥ ११ ॥ यथा पुरस्तात् सविता दृश्यते शुक्रमुच्चरन्। यथा च पश्चान्निर्मुक्तो ध्रुवं पर्य्येति रश्मिमान् ॥ १२ ॥ तथा सत्यं ब्रवीम्येतत् नास्ति तस्य व्यतिक्रमः। हन्ताहं गदयाभ्येत्य दुर्य्योधनममर्षणम् ॥ १३ ॥ इति स्म मध्ये भ्रातॄणां सत्येनालभसे गदाम्। तस्य ते प्रशमे बुद्धिर्धीयतेऽद्यपरन्तप ॥ १४ ॥ अहो युद्धाभिकाङ्क्षाणां युद्धकाल उपस्थिते। चेतांसि विप्रतीपानि यत्त्वां भीमभीर्म विन्दति ॥ १५ ॥ अहो पार्थ निमित्तानि विपरीतानि पश्यसि। स्वप्नान्ते जागरान्ते च तस्मात् प्रशममिच्छसि ॥ १६ ॥ अहो नाशंससे किञ्चित् पुंस्त्वं क्लीव एवात्मनि। कश्मलेनाभिपन्नोऽसि तेन ते विकृतं मनः ॥ १७ ॥ उद्वेपते ते हृदयं मनस्ते प्रतिसीदति। ऊरुस्तम्भगृहीतोऽसि तस्मात् प्रशममिच्छसि ॥ १८ ॥ अनित्यं किल मर्त्यस्य पार्थ चित्तं चलाचलम्। वातवेगप्रचलिता अष्ठीला शाल्मलेरिव ॥ १९ ॥ तवैषा विकृता बुद्धिर्गवां वागिव मानुषी। मनांसि पाण्डुपुत्राणां मज्जयत्यप्लवानिव ॥ २० ॥ इदं मे महदाश्चर्य्यं पर्वतस्येव सर्पणम्। यदीदृशं प्रभाषेथा भीमसेनासमं वचः ॥ २१ ॥ स दृष्ट्वा स्वानि कर्म्माणि कुले जन्म च भारत। उत्तिष्ठस्व विषादं मा कृथा वीर स्थिरो भव ॥ २२ ॥ न चैतदनुरूपं ते यत्ते ग्लानिररिन्दम। यदोजसा न लभते क्षत्रियो न तदश्नुते ॥ २३ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि श्रीकृष्णवाक्ये चतुःसप्ततोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथोक्तो वासुदेवेन नित्यमन्युरमर्षणः । सदश्ववत् समाधावत् बभाषे तदनन्तरम् ॥ १ ॥

भीमसेन उवाच । अन्यथा मां चिकीर्षन्तमन्यथा मन्यसेऽच्युत । प्रणीतभावमत्यर्थं युधि सत्यपराक्रम ॥ २ ॥ वेत्सि दाशार्ह सत्त्वं मे दीर्घकालं सहोषितः । उत वा नाभिजानासि प्लवन् ह्रद इवाप्लवम् ॥ ३ ॥ तस्मादनभिरूपाभिर्वाग्भिर्मां त्वं समनुयुञ्जसि । कथं हि भीमसेनं मां जानन् कश्चन माधव ॥ ४ ॥ ब्रूयादप्रतिरूपाणि यथा मां वक्तुमर्हसि । तस्मादिदं प्रवक्ष्यामि वचनं वृष्णिनन्दन ॥ ५ ॥ आत्मनः पौरुषञ्चैव बलञ्च न समं परैः । सर्व्वथानार्य्यकर्म्मैतत् प्रशंसा स्वयमात्मनः ॥ ६ ॥ अतिवादापविद्धस्तु वक्ष्यामि बलमात्मनः । पश्येमे रोदसी कृष्ण ययोरासन्निमाः प्रजाः ॥ ७ ॥ अचले चाप्रतिष्ठे चाप्यनन्ते सर्व्वमातरौ । यदीमे सहसा क्रुद्धे समेयातां शिले इव ॥ ८ ॥ अहमेते निगृह्णीयां बाहुभ्यां सचराचरे । पश्यैतदन्तरं बाह्वोर्महापरिघयोरिव ॥ ९ ॥ य एतत् प्राप्य मुच्येत न तं पश्यामि पूरुषम् । हिमवांश्च समुद्रश्च वज्री वा बलभित् स्वयम् ॥ १० ॥ मयाभिपन्नं त्रायेरन् बलमास्थाय न त्रयः । युद्धार्हान् क्षत्रियान् सर्व्वान् पाण्डवेष्वाततायिनः ॥ ११ ॥ अध पादतले चैनानधिष्ठास्यामि भूतले । न हि त्वं नाभिजानासि मम विक्रममच्युत ॥ १२ ॥ यथा मया विनिर्ज्जित्य राजानो वशगाः कृताः । अथ चेन्मां न जानासि सूर्य्यस्येवोद्यतः प्रभाम् ॥ १३ ॥ विगाढे युधि सम्बाधे वेत्स्यसे मां जनार्द्दन । परुषैराक्षिपस्येवं व्रणं पूतिमिवोन्नयन् ॥ १४ ॥ यथामति ब्रवीम्येतत् विद्धि मामधिकं ततः । द्रष्टासि युधि सम्बाधे प्रवृत्ते वैशसेऽहनि ॥ १५ ॥ मया प्रणुन्नान्मातङ्गान्रथिनः सादिनस्तथा । तथा नरानभिक्रुद्धं निघ्नन्तं क्षत्रियर्षभान् ॥ १६ ॥ द्रष्टा मां त्वञ्च लोकश्च विकर्षन्तं चराचरान् । न मे सीदन्ति मज्जानो न ममोद्वेपते

मनः ॥ १७ ॥ सर्वलोकाद्‌दभिक्रुद्धान्न भयं विद्यते मम। किन्तु सौहृदमेवैतत् कृपया मधुसूदन। सर्वांस्तितिक्षे संक्लेशान्मा स्म नो भरता नशन् ॥ १८ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि भीमवाक्ये
पञ्चसप्ततोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

श्रीभगवानुवाच। भावं जिज्ञासमानोऽहं प्रणयादिदमब्रुवम्। न चाक्षेपान्न पाण्डित्यान्न क्रोधान्न विवक्षया ॥ १ ॥ वेदाहं तव माहात्म्यमुत ते वेद यद्बलम्। उत ते वेद कर्माणि न त्वां परिभवाम्यहम् ॥ २ ॥ यथा चात्मनि कल्याणं सम्भावयसि पाण्डव। सहस्रगुणमप्येतत् त्वयि सम्भावयाम्यहम् ॥ ३ ॥ यादृशे च कुले जन्म सर्वराजाभिपूजिते। बन्धुभिश्च सुहृद्भिश्च भीम त्वमसि तादृशः ॥ ४ ॥ जिज्ञासन्तो हि धर्मस्य सन्दिग्धस्य वृकोदर। पर्यायं नाध्यवस्यन्ति दैवमानुषयोर्जनाः ॥ ५ ॥ स एव हेतुर्भूत्वा हि पुरुषस्यार्थसिद्धिषु। विनाशेऽपि स एवास्य सन्दिग्धं कर्म पौरुषम् ॥ ६ ॥ अन्यथा परिदृष्टानि कविभिर्दोषदर्शिभिः। अन्यथा परिवर्त्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ ७ ॥ सुमन्त्रितं सुनीतञ्च न्यायतश्चोपपादितम्। कृतं मानुष्यकं कर्म दैवेनापि विरुध्यते ॥ ८ ॥ दैवमप्यकृतं कर्म पौरुषेण विहन्यते। शीतमुष्णं तथा वर्षं क्षुत्पिपासे च भारत ॥ ९ ॥ यदन्यद्दिष्टभावस्य पुरुषस्य स्वयं कृतम्। तस्मादनुपरोधश्च विद्यते तव लक्षणम् ॥ १० ॥ लोकस्य नान्यतो वृत्तिः पाण्डवान्यत्र कर्मणः। एवं बुद्धिः प्रवर्त्तेत फलं स्यादुभयान्वयि ॥ ११ ॥ य एवं कृतबुद्धिः सन् कर्मस्वेव प्रवर्त्तते। नासिद्धौ व्यथते तस्य न सिद्धौ हर्षमश्नुते ॥ १२ ॥ तत्रेयमनुमात्रा मे भीमसेन विवक्षिता। नैकान्तसिद्धिर्वक्तव्या शत्रुभिः सह संयुगे ॥ १३ ॥

नातिप्रहीणरश्मिः स्यात्तथा भावविपर्य्यये । विषादमर्च्छेद्दुर्ग्लानिं वाप्येतदर्थं ब्रवीमि ते ॥ १४ ॥ इतो भूते धृतराष्ट्रस्य समीपं प्राप्य पाण्डव । यतिष्ये प्रशमं कर्त्तुं युष्मदर्थमहापयन् ॥ १५ ॥ शमं चेत्ते करिष्यन्ति ततोऽनन्तं यशो मम । भवताञ्च कृतः कामः स्तेषाञ्च श्रेय उत्तमम् ॥ १६ ॥ ते चेदभिनिवेक्ष्यन्ति नाभ्युपैष्यन्ति मे वच । कुरवो युद्धमेवात्र घोरं कर्म भविष्यति ॥ १७ ॥ अस्मिन् युद्धे भीमसेन त्वयि भारः समाहितः । धूरर्जुनेन धार्य्या स्यात् वोढ़व्य इतरो जनः ॥ १८ ॥ अहं हि यन्ता वीभत्सोर्भविता संयुगे सति । धनञ्जयस्यैष कामो न हि युद्धं न कामये ॥ १९ ॥ तस्मादाशङ्कमानोऽहं वृकोदर मतिं तव । गदतः क्लीवया वाचा तेजस्ते समदीदिपम् ॥ २० ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये षट्सप्ततोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

अर्जुन उवाच । उक्तं युधिष्ठिरेणैव यथा वाच्यं जनार्द्दन । तव वाक्यन्तु मे श्रुत्वा प्रतिभाति परन्तप ॥ १ ॥ नैव प्रशममत्र त्वं मन्यसे सुकरं प्रभो । लोभाद्वा धृतराष्ट्रस्य दैन्याद्वा समुपस्थितात् ॥ २ ॥ अफलं मन्यसे वापि पुरुषस्यपराक्रमम् । न चान्तरेण कर्माणि पौरुषेण फलोदयः ॥ ३ ॥ यदिदं भाषितं वाक्यं तथा च न तथैव तत् । न चैतदेवं द्रष्टव्यमसाध्यमपि किञ्चन ॥ ४ ॥ किञ्चैतन्मन्यसे कृच्छ्रमस्माकमवसादकम् । कुर्वन्ति तेषां कर्माणि येषां नास्ति फलोदयः ॥ ५ ॥ सम्पाद्यमानं सम्यक् च स्यात् कर्म सफलं प्रभो । स तथा कृष्ण वर्त्तस्व यथा शर्म भवेत् परैः ॥ ६ ॥ पाण्डवानां कुरूणाञ्च भवान्नः प्रथमः सुहृत् । सुराणामसुराणाञ्च यथा वीरः प्रजापतिः ॥ ७ ॥ कुरूणां पाण्-

बानाञ्च प्रतिपत्स्य निरामयम्। असङ्गितमनुष्ठानं मन्ये तव न दुष्करम् ॥ ८ ॥ एवञ्च कार्य्यतामेति कार्य्यं तव जनार्द्दन। गमनादेवमेव त्वं करिष्यसि जनार्द्दन ॥ ९ ॥ चिकीर्षितमथान्यत्ते तस्मिन् वीर दुरात्मनि। भविष्यति च तत् सर्वं यथा तव चिकीर्षितम् ॥ १० ॥ शर्म्म तैः सह वा नोऽस्तु तव वा यच्चिकीर्षितम्। विचार्य्यमाणो यः कामस्तव कृष्ण स नो गुरुः ॥ ११ ॥ न स नार्हति दुष्टात्मा वधं ससुतबान्धवः। येन धर्म्मसुते दृष्ट्वा न सा श्रीरुपमर्षिता ॥ १२ ॥ यच्चाप्यपश्यतोपायं धर्म्मिष्ठं मधुसूदन। उपायेन नृशंसेन हृता दुर्य्यूतदेविना ॥ १३ ॥ कथं हि पुरुषो जातः क्षत्रियेषु धनुर्द्धरः। समाहूतो निवर्त्तेत प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते ॥ १४ ॥ अधर्म्मेण जितान् दृष्ट्वा वने प्रव्राजितांस्तथा। वध्यतां मम वार्ष्णेय निर्गतोऽसौ सुयोधनः ॥ १५ ॥ न चैतदद्भुतं कृष्ण मित्रार्थे यच्चिकीर्षसि। क्रिया कथञ्च मुख्या स्यात् मृदुना वेतरेण वा ॥ १६ ॥ अथवा मन्यसे ज्यायान् वधस्तेषामनन्तरम्। तदेव क्रियतामाशु न विचार्य्यमतस्त्वया ॥ १७ ॥ जानासि हि यथा तेन द्रौपदी पापबुद्धिना। परिक्लिष्टा सभामध्ये तच्च तस्योपमर्षितम् ॥ १८ ॥ स नाम सम्यग्वर्त्तेत पाण्डवेष्विति माधव। न मे सञ्जायते बुद्धिर्बीजमुप्तमिवोषरे ॥ १९ ॥ तस्माद्यन्मन्यसे युक्तं पाण्डवानां हितञ्च तत्। तदाशु कुरु वार्ष्णेय यन्नः कार्य्यमनन्तरम् ॥ २० ॥

इति उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि अर्जुनवाक्ये सप्तसप्ततोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

श्रीभगवानुवाच। एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव। पाण्डवानां कुरूणाञ्च प्रतिपत्स्येत निरामयम् ॥ १ ॥ सर्वं त्विदं

समापन्नं बीभत्सो कर्म्मणोर्द्दयोः । क्षेत्रं हि रसवत्‌ शुद्धं कर्म्मणै-
वोपपादितम् ॥ २ ॥ ऋते वर्षान्न कौन्तेय जातु निर्व्वर्त्तयेत् फलम् ।
तत्र वै पौरुषं ब्रूयुरासेकं यत्र कारितम् ॥ ३ ॥ तत्र चापि ध्रुवं
पश्येच्छोषणं दैवकारितम् । तदिदं निश्चितं बुद्‌ध्या पूर्व्वैरपि महा-
त्मभिः ॥ ४ ॥ दैवे च मानुषे चैव संयुक्तं लोककारणम् । अहं हि
तत् करिष्यामि परं पुरुषकारतः ॥ ५ ॥ दैवन्तु न मया शक्यं कर्म
कर्त्तुं कथञ्चन । स हि धर्मञ्च लोकञ्च त्यक्त्वा चरति दुर्मतिः ॥ ६ ॥
न हि सन्तप्यते तेन यथा रूपेण कर्मणा । तथापि बुद्धिं पापिष्ठां
वर्द्धयन्त्यस्य मन्त्रिणः ॥ ७ ॥ शकुनिः सूतपुत्रश्च भ्राता दुःशासन-
स्तथा । स हि त्यागेन राज्यस्य न शमं समुपैष्यति ॥ ८ ॥ अन्त-
रेण वधं पार्थ सानुबन्धः सुयोधनः । न चापि प्रणिपातेन त्यक्तु-
मिच्छति धर्मराट् ॥ ९ ॥ याच्यमानश्च राज्यं स न प्रदास्यति
दुर्मतिः । न तु मन्ये स तद्वाच्यो यद्युधिष्ठिरशासनम् ॥ १० ॥
उक्तं प्रयोजनं यत्तु धर्मराजेन भारत । तथा पापस्तु तत् सर्व्वं
न करिष्यति कौरवः ॥ ११ ॥ तस्मिंश्चाक्रियमाणेऽसौ लोकवध्यो
भविष्यति । मम चापि स वध्यो हि जगतश्चापि भारत ॥ १२ ॥
येन कौमारके यूयं सर्व्वे विप्रकृताः सदा । विप्रलुप्तञ्च वो राज्यं
नृशंसेन दुरात्मना ॥ १३ ॥ न चोपशाम्यते पापः श्रियं दृष्ट्वा
युधिष्ठिरे । असकृच्चाप्यहं तेन त्वत् कृते पार्थ भेदितः ॥ १४ ॥
न मया तद्‌गृहीतञ्च पापं तस्य चिकीर्षितम् । जानासि हि महा-
बाहो त्वमप्यस्य परं मतम् ॥ १५ ॥ प्रियं चिकीर्षमाणञ्च धर्म-
राजस्य मामपि । सञ्जानंस्तस्य चात्मानं मम चैव परं मतम् ॥१६॥
अजानन्निव मां कस्मादर्जुनाद्याभिशङ्कसे । यच्चापि परमं दिव्यं
तच्चाप्यनुगतं त्वया ॥ १७ ॥ विधानविहितं पार्थ कथं शमं भवेत्
परैः । यत्तु वाचा मया शक्यं कर्मणा वापि पाण्डव ॥ १८ ॥
करिष्ये तदहं पार्थ न त्वाशंसे शमं परैः । कथं गोहरणे ह्युक्तो

नैतत्कर्म तथा हितम् ॥ १९ ॥ याच्यमानोऽपि भीष्मेण सम्वत्-सरगतेऽध्वनि । तदैव ते पराभूता यदा सङ्कल्पितास्त्वया ॥ २० ॥ लवशः क्षणशश्चापि न च तुष्टः सुयोधन । सर्वथा तु मया कार्य्यं धर्मराजस्य शासनम् । विभाव्यं तस्य भूयश्च कर्म पापं दुरात्मनः ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये अष्टसप्ततोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

नकुल उवाच । उक्तं बहुविधं वाक्यं धर्मराजेन माधव । धर्मज्ञेन वदान्येन श्रुतञ्चैवेह तत्त्वया ॥ १ ॥ मतमाज्ञाय राज्ञश्च भीमसेनेन माधव । संशयो बाहुवीर्य्यञ्च ख्यापितं माधवात्मनः ॥ २ ॥ तथैव फाल्गुनेनापि यदुक्तं तत्त्वया श्रुतम् । आत्मनश्च मतं वीर कथितं भवतासकृत् ॥ ३ ॥ सर्वमेतदतिक्रम्य श्रुत्वा पर-मतं भवान् । यत् प्राप्तकालं मन्येथास्तत् कुर्य्याः पुरुषोत्तम ॥ ४ ॥ तस्मिंस्तस्मिन्निमित्ते हि मतं भवति केशव । प्राप्तकालं मनुष्येण क्षमं कार्य्यमरिन्दम ॥ ५ ॥ अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति सोऽन्यथा । अनित्यमतयो लोके नराः पुरुषसत्तम ॥ ६ ॥ अन्यथा-बुद्धयो ह्यासन्नस्मासु वनवासिषु । अदृष्टेष्वन्यथा कृष्ण दृष्टेषु पुनरन्यथा ॥ ७ ॥ अस्माकमपि वार्ष्णेय वने विचरतां तदा । न तथा प्रणयो राज्ये यथा सम्प्रति वर्त्तते ॥ ८ ॥ निवृत्तवनवासान्नः श्रुत्वा वीर समागताः । अक्षौहिण्यो हि सप्तेमास्त्वत्प्रसादा-ज्जनार्द्दन ॥ ९ ॥ इमान् हि पुरुषव्याघ्रानचिन्त्यबलपौरुषान् । आत्तशस्त्रान्रणे दृष्ट्वा न व्यथेदिह कः पुमान् ॥ १० ॥ स भवान् कुरुमध्ये च सान्त्वपूर्वं भयोत्तरम् । ब्रूयाद्वाक्यं यथा मन्दो न व्यथेत सुयोधनः ॥ ११ ॥ युधिष्ठिरं भीमसेनं बीभत्सुञ्चापरा-

जितम् । सहदेवञ्च माद्रेव त्वाञ्च रामञ्च केशव ॥ १२ ॥ सात्यकिञ्च महावीर्य्यं विराटञ्च महाभुजम् । द्रुपदञ्च महामात्यं धृष्टद्युम्नञ्च माधव ॥ १३ ॥ काशिराजञ्च विक्रान्तं धृष्टकेतुञ्च चेदिपम् । मांसशोणितभृन्मर्त्यः प्रतियुध्येत को युधि ॥ १४ ॥ स भवान् गमनादेव साधयिष्यत्यसंशयम् । इष्टमर्थं महाबाहो धर्मराजस्य केवलम् ॥ १५ ॥ विदुरश्चैव भीष्मश्च द्रोणश्च सहबाह्लिकः । श्रेयः समर्था विज्ञातुमुच्यमानास्त्वयानघ ॥ १६ ॥ ते चैनमनुनेष्यन्ति धृतराष्ट्रं जनाधिपम । तञ्च पापसमाचारं सहामात्यं सुयोधनम् ॥ १७ ॥ श्रोता चार्थस्य विदुरस्त्वञ्च वक्ता जनार्द्दन । कमिवार्थं विवर्त्तन्तं स्थापयेतां न वर्त्मनि ॥ १८ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि नकुलवाक्ये
एकोनाशीतोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

सहदेव उवाच । यदि तत् कथितं राज्ञा धर्म एष सनातनः । यथा च युद्धमेव स्यात्तथा कार्य्यमरिन्दम ॥ १ ॥ यदि प्रशममिच्छेयुः कुरवः पाण्डवैः सह । तथापि युद्धं दाशार्ह योजयेथाः सहैव तैः ॥ २ ॥ कथन्तु दृष्ट्वा पाञ्चालीं तथा कृष्ण सभागताम् । अयुद्धेन प्रशाम्येत मम मन्युः सुयोधने ॥ ३ ॥ यदि भीमार्जुनौ कृष्ण धर्मराजश्च धार्मिकः । धर्ममुत्सृज्य तेनाहं योद्धुमिच्छामि संयुगे ॥ ४ ॥

सात्यकिरुवाच । सत्यमाह महाबाहो सहदेव महामतिः । दुर्य्योधनवधे शान्तिस्तस्य कोपस्य मे भवेत् ॥ ५ ॥ न जानासि यथा दृष्ट्वा चीराजिनधरान् वने । तवापि मन्युरुद्भूतो दुःखितान् प्रेक्ष्य पाण्डवान् ॥ ६ ॥ तस्मान्माद्रीसुतः शूरो यदाह रणकर्कशः । वचनं सर्वयोधानां तन्मतं पुरुषोत्तम ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं वदति वाक्यन्तु युयुधाने महामतौ। सुभीमः सिंहनादोऽभूत् योधानां तत्र सर्वशः ॥ ८ ॥ सर्वे हि सर्वशो वीरास्तद्वचः प्रत्यपूजयन्। साधु साध्विति शैनेयं हर्षयन्तो युयुत्सवः ॥ ९ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि सहदेववाक्ये अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

वैशम्पायन उवाच। राज्ञस्तद्वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं हितम्। कृष्णा दाशार्हमासीनमब्रवीच्छोककर्षिता ॥ १ ॥ सुता द्रुपदराजस्य असितायतमूर्द्धजा। सम्पूज्य सहदेवञ्च सात्यकिञ्च महारथम् ॥ २ ॥ भीमसेनञ्च संशान्तं दृष्ट्वा परमदुर्मनाः। अश्रुपूर्णेक्षणा वाक्यमुवाचेदं मनस्विनी ॥ ३ ॥ विदितं ते महाबाहो धर्मज्ञ मधुसूदन। यथा निकृतिमास्थाय भ्रंशिताः पाण्डवाः सुखात् ॥ ४ ॥ धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सामात्येन जनार्द्दन। यथा च सञ्जयो राज्ञा मन्त्रं रहसि श्रावितः ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरेण दाशार्ह तच्चापि विदितं तव। यथोक्तः सञ्जयश्चैव तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ ६ ॥ पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा इति महाद्युते। अविस्थलं वृकस्थलं माकन्दीं वारणावतम् ॥ ७ ॥ अवसानं महाबाहो कञ्चिदेकञ्च पञ्चमम्। इति दुर्य्योधनो वाच्यः सुहृदश्चास्य केशव ॥ ८ ॥ न चापि तद्धकेरोद्वाक्यं श्रुत्वा कृष्ण सुयोधनः। युधिष्ठिरस्य दाशार्ह ह्रीमतः सन्धिमिच्छतः ॥ ९ ॥ अप्रदानेन राज्यस्य यदि कृष्ण सुयोधनः। सन्धिमिच्छेन्न कर्त्तव्यस्तत्र गत्वा कथञ्चन ॥ १० ॥ शक्ष्यन्ति हि महाबाहो पाण्डवाः सृञ्जयैः सह। धार्त्तराष्ट्रबलं घोरं क्रुद्धं प्रतिसमासितुम् ॥ ११ ॥ न हि साम्ना न दानेन शक्योऽर्थस्तेषु कश्चन। तस्मात्तेषु न कर्त्तव्या कृपा ते मधुसूदन ॥ १२ ॥

साम्ना दानेन वा कृष्ण ये न शाम्यन्ति शत्रवः । योक्तव्यस्तेषु दण्डः स्यात् जीवितं परिरक्षता ॥ १३ ॥ तस्मात्तेषु महादण्डः क्षेप्तव्यः क्षिप्रमच्युत । त्वया चैव महाबाहो पाण्डवैः सह सृञ्जयैः ॥ १४ ॥ एतत् समर्थं पार्थानां तव चैव यशस्करम् । क्रियमाणं भवेत् कृष्ण क्षत्रस्य च सुखावहम् ॥ १५ ॥ क्षत्रियेण हि हन्तव्यः क्षत्रियो लोभमास्थितः । अक्षत्रियो वा दाशार्ह स्वधर्ममनुतिष्ठता ॥ १६ ॥ अन्यत्र ब्राह्मणात्तात सर्व्वपापेष्ववस्थितात् । गुरुर्हि सर्व्ववर्णानां ब्राह्मणः प्रसृताग्रभुक् ॥ १७ ॥ यथावध्ये भवेद्दोषो वध्यमाने जनार्द्दन । स वध्यस्यावधे दृष्ट इति धर्म्मविदो विदुः ॥ १८ ॥ यथा त्वां न स्पृशेदेष दोषः कृष्ण तथा कुरु । पाण्डवैः सह दाशार्ह सृञ्जयैः सह सैनिकैः ॥ १९ ॥ पुनरुक्तञ्च वक्ष्यामि विश्रम्भेण जनार्द्दन । का नु सीमन्तिनी मादृक् पृथिव्यामस्ति केशव ॥ २० ॥ सुता द्रुपदराजस्य वेदीमध्यात् समुत्थिता । धृष्टद्युम्नस्य भगिनी तव कृष्ण प्रिया सखी ॥ २१ ॥ आजमीढ़कुलं प्राप्ता स्नुषा पाण्डोर्म्महात्मनः । महिषी पाण्डुपुत्राणां पञ्चेन्द्रसमवर्च्चसाम् ॥ २२ ॥ सुता मे पञ्चभिर्वीरैः पञ्च जाता महारथाः । अभिमन्युर्यथा कृष्ण तथा ते तव धर्म्मतः ॥ २३ ॥ साहं केशग्रहं प्राप्ता परिक्लिष्टा सभाङ्गता । पश्यतां पाण्डुपुत्राणां त्वयि जीवति केशव ॥ २४ ॥ जीवन्तु पाण्डुपुत्रेषु पाञ्चालेष्वथ वृष्णिषु । दासीभूतास्मि पापानां सभामध्ये व्यवस्थिता ॥ २५ ॥ निरमर्षेष्वचेष्टेषु प्रेक्षमाणेषु पाण्डुषु । पाहि मामिति गोविन्द मनसा चिन्तितोऽसि मे ॥ २६ ॥ यत्र मां भगवान्राजा श्वशुरो वाक्यमब्रवीत् । वरं वृणीष्व पाञ्चालि वरार्हासि मतासि मे ॥ २७ ॥ अदासाः पाण्डवाः सन्तु सरथाः सायुधा इति । मयोक्ते यत्र निर्म्मुक्ता वनवासाय केशव ॥ २८ ॥ एवंविधानां दुःखानामभिज्ञोऽसि जनार्द्दन । त्रायस्व पुण्डरीकाक्ष सभर्त्तृज्ञातिबान्धवा-

वान् ॥ २९ ॥ नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः । स्नुषा भवामि धर्मेण साहं दासीकृता बलात् ॥ ३० ॥ धिक् पार्थस्य धनुष्मत्तां भीमसेनस्य धिग्बलम् । यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्त्तमपि जीवति ॥ ३१ ॥ यदि तेऽहमनुग्राह्या यदि तेऽस्ति कृपा मयि । धार्त्तराष्ट्रेषु वै कोपः सर्वः कृष्ण विधीयताम् ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा मृदुसंहारं वृजिनाग्रं सुदर्शनम् । सुनीलमसितापाङ्गी सर्वगन्धाधिवासितम् ॥ ३३ ॥ सर्वलक्षणसम्पन्नं महाभुजगवर्च्चसम् । केशपक्षं वरारोहा गृह्य वामेन पाणिना ॥ ३४ ॥ पद्माक्षी पुण्डरीकाक्षमुपेत्य गजगामिनी । अश्रुपूर्णेक्षणा दीना कृष्णं वचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ अयन्ते पुण्डरीकाक्ष दुःशासनकरोद्धृतः । स्मर्त्तव्यः सर्वकार्य्येषु परेषां सन्धिमिच्छताम् ॥ ३६ ॥ यदि भीमार्जुनौ कृष्ण कृपणौ सन्धिकामुकौ । पिता मे योत्स्यते वृद्धः सह पुत्रैर्महारथैः ॥ ३७ ॥ पञ्च चैव महावीर्य्याः पुत्रा मे मधुसूदन । अभिमन्युं पुरस्कृत्य योत्स्यन्ते कुरुभिः सह ॥ ३८ ॥ दुःशासनभुजं श्यामं संछिन्नं पांशुगुण्ठितम् यद्यहन्तु न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ३९ ॥ त्रयोदश हि वर्षाणि प्रतीक्षन्त्या गतानि मे । निधाय हृदये मन्युं प्रदीप्तमिव पावकम् ॥ ४० ॥ विदीर्य्यते मे हृदयं भीमवाक्शल्यपीड़ितम् । योऽयमद्य महाबाहुर्धर्ममेवानुपश्यति ॥ ४१ ॥ इत्युक्त्वा बाष्पसन्नेन कण्ठेनायतलोचना । रुरोद कृष्णा सोत्कम्पं सस्वनं बाष्पगद्गदम् ॥ ४२ ॥ स्तनौ पीनायतश्रोणी सहितावभिवर्षती । द्रवीभूतमिवात्युष्णं मुञ्चति वारि नेत्रजम् ॥ ४३ ॥ तामुवाच महाबाहुः केशवः परिसान्त्वयन् । अचिरात् द्रक्ष्यसे कृष्णे रुदतीर्भरतस्त्रियः ॥४४॥ एवं ता भीरु रोत्स्यन्ति निहतज्ञातिबान्धवाः । हतमित्रा हतबला येषां क्रुद्धासि भामिनि ॥ ४५ ॥ अहञ्च तत् करिष्यामि भीमार्जुनयमैः सह । युधिष्ठिरनियोगेन दैवाच्च विधि-

निर्म्मिताम् ॥ ४६ ॥ धार्त्तराष्ट्राः कालपक्वा न चेत् शृण्वन्ति मे वचः । शेष्यन्ते निहता भूमौ श्वशृगालादनीकृताः ॥ ४७ ॥ चलेद्धि हिमवान् शैलो मेदिनी शतधा चलेत् । द्यौः पतेच्च सनचत्रा न मे मोघं वचो भवेत् ॥ ४८ ॥ सत्यं ते प्रतिजानामि कृष्णे वाष्पो निगृह्यताम् । हतामित्रान् श्रियायुक्तानचिराद्‌द्रक्ष्यसे पतीन् ॥ ४९ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि श्रीकृष्णवाक्ये
एकाशीतोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

अर्जुन उवाच । कुरूणामद्य सर्व्वेषां भवान् सुहृदनुत्तमः । सम्बन्धी दयितो नित्यमुभयोः पचयोरपि ॥ १ ॥ पाण्डवैर्धार्त्तराष्ट्राणां प्रतिपाद्यमनामयम् । समर्थः प्रशमञ्चैव कर्त्तुमर्हसि केशव ॥ २ ॥ त्वमितः पुण्डरीकाक्ष सुयोधनममर्षणम् । शान्त्यर्थं भारतं ब्रूया यत्तत् वाच्यममित्रहन् ॥ ३ ॥ त्वया धर्म्मार्थयुक्तञ्चेदुक्तं शिवमनामयम् । हितं नादास्यते बालो दिष्टस्य वशमेष्यति ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच । धर्म्ममस्मद्धितञ्चैव कुरूणां यदनामयम् । एष यास्यामि राजानं धृतराष्ट्रमभीप्सया ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो व्यपेते तमसि सूर्य्ये विमल उद्गते । मैत्रे मुहूर्त्ते सम्प्राप्ते मृद्वर्च्चिषि दिवाकरे ॥ ६ ॥ कौमुदे मासि रेवत्यां शरदन्ते हिमागमे । स्फीतशस्यसुखे काले कल्यः सत्त्ववतां वरः ॥ ७ ॥ मङ्गल्याः पुण्यनिर्घोषा वाचः शृण्वंश्च सूनृताः । ब्राह्मणानां प्रतीतानामृषीणामिव वासवः ॥ ८ ॥ कृत्वा पौर्व्वाह्णिकं कृत्यं स्नातः शुचिरलङ्कृतः । उपतस्थे विवस्वन्तं पावकञ्च जनार्द्दनः ॥ ९ ॥ ऋषभं पृष्ठ आलभ्य ब्राह्मणानभिवाद्य च ।

अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा पश्यन् कल्याणमग्रतः ॥ १० ॥ तत् प्रतिज्ञाय वचनं पाण्डवस्य जनार्द्दनः। शिनेर्नप्तारमासीनमभ्यभाषत सात्यकिम् ॥ ११ ॥ रथ आरोप्यतां शङ्खश्चक्रञ्च गदया सह। उपासङ्गाश्च शक्तयश्च सर्वप्रहरणानि च ॥ १२ ॥ दुर्य्योधनो हि दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः। न च शत्रुरवज्ञेयो दुर्ब्बलोऽपि बलीयसा ॥ १३ ॥ ततस्तन्मतमाज्ञाय केशवस्य पुरःसराः। प्रससृर्योजयिष्यन्तो रथं चक्रगदाभृतः ॥ १४ ॥ तं दीप्तमिव कालाग्निमाकाशगमिवाध्वगम्। चन्द्रसूर्य्यप्रकाशाभ्यां चक्राभ्यां समलङ्कृतम् ॥ १५ ॥ अर्द्धचन्द्रैश्च चन्द्रैश्च मत्स्यैः समृगपक्षिभिः। पुष्पैश्च विविधैश्चैव मणिरत्नैश्च सर्वशः ॥ १६ ॥ तरुणादित्यसङ्काशं बृहन्तं चारुदर्शनम्। मणिहेमविचित्राङ्गं सुध्वजं सुपताकिनम् ॥ १७ ॥ सूपस्करमनाधृष्यं वैयाघ्रपरिवारणम्। यशोघ्नं प्रत्यमित्राणां यदूनां नन्दिवर्द्धनम् ॥ १८ ॥ वाजिभिः शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः। स्नातैः सम्पादयामासुः सम्पन्नैः सर्वसम्पदा। ॥ १९ ॥ महिमानन्तु कृष्णस्य भूय एवाभिवर्द्धयन्। सुघोषः पतगेन्द्रेण ध्वजेन युयुजे रथः ॥ २० ॥ तं मेरुशिखरप्रख्यं मेघदुन्दुभिनिस्वनम्। आरुरोह रथं शौरिर्विमानमिव कामगम् ॥ २१ ॥ ततः सात्यकिमारोप्य प्रययौ पुरुषोत्तमः। पृथिवीञ्चान्तरीक्षञ्च रथघोषेण नादयन् ॥ २२ ॥ व्यपोढ़ाभ्रस्ततः कालः क्षणेन समपद्यत। शिवश्चानुववौ वायुः प्रशान्तमभवद्रजः ॥ २३ ॥ प्रदक्षिणानुलोमाश्च मङ्गल्या मृगपक्षिणः। प्रयाणे वासुदेवस्य बभूवुरनुयायिनः ॥ २४ ॥ मङ्गलार्थपदैः शब्दैरन्ववर्त्तन्त सर्वशः। सारसाः शतपत्राश्च हंसाश्च मधुसूदनम् ॥ २५ ॥ मन्त्राहुतिमहाहोमैर्हूयमानश्च पावकः। प्रदक्षिणशिखो भूत्वा विधूमः समपद्यत ॥ २६ ॥ वशिष्ठो वामदेवश्च भूरिद्युम्नो गयः क्रथः। शुक्रनारदवाल्मीका मरुतः कुशिको भृगुः ॥ २७ ॥ देवा ब्रह्म

पँवश्चैव कृष्णं यदु सुखावहम् । प्रदक्षिणमवर्त्तन्त सहिता वासवानुजम् ॥ २८ ॥ एवमेतैर्महाभागैर्महर्षिगणसाधुभिः । पूजितः प्रययौ कृष्णः कुरूणां सदनं प्रति ॥ २९ ॥ तं प्रयान्तमनुप्रायात् कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । भीमसेनार्जुनौ चोभौ माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ३० ॥ चेकितानश्च विक्रान्तो धृष्टकेतुश्च चेदिपः । द्रुपदः काशिराजश्च शिखण्डी च महारथः ॥ ३१ ॥ धृष्टद्युम्नः सपुत्रश्च विराटः कैकयैः सह । ससाधनार्थं प्रययुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ ३२ ॥ ततोऽनुव्रज्य गोविन्दं धर्मराजो युधिष्ठिरः । राज्ञां सकाशे द्युतिमानुवाचेदं वचस्तदा ॥ ३३ ॥ यो वै न कामान्न क्रोधान्न भयान्नार्थकारणात् । अन्यायमनुवर्त्तेत स्थिरबुद्धिरलोलुपः ॥ ३४ ॥ धर्मज्ञो धृतिमान् प्राज्ञः सर्वभूतेषु केशवः । ईश्वरः सर्वभूतानां देवदेवः सनातनः ॥ ३५ ॥ तं सर्वगुणसम्पन्नं श्रीवत्सकृतलक्षणम् । सम्परिष्वज्य कौन्तेयः सन्देष्टुमुपचक्रमे ॥ ३६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । या सा बाल्यात् प्रभृत्यस्मान् पर्य्यवर्द्धत वत्सला । उपवासतपःशीला सदा स्वस्त्ययने रता ॥ ३७ ॥ देवतातिथिपूजासु गुरुशुश्रूषणे रता । वत्सला प्रियपुत्रा च प्रियास्माकं जनार्द्दन ॥ ३८ ॥ सुयोधनभयाद् या नोऽत्रायतामित्रकर्षण । महतो मृत्युसम्बाधादुत्तरेन्नौरिवार्णवात् ॥ ३९ ॥ अस्मत्कृते च सततं यया दुःखानि माधव । अनुभूतान्यदुःखार्हा तां स्म पृच्छेरनामयम् ॥ ४० ॥ भृशमाश्वासयेश्चैनां पुत्रशोकपरिप्लुताम् । अभिवाद्य स्वजेथास्त्वं पाण्डवान् परिकीर्त्तयन् ॥ ४१ ॥ ऊढ़ात् प्रभृति दुःखानि श्वशुराणामरिन्दम । निकारान् न तदर्हा च पश्यन्ती दुःखमश्नुते ॥ ४२ ॥ अपि जातु स कालः स्यात् कृष्ण दुःखविपर्य्ययः । यदाहं मातरं क्लिष्टां सुखं दद्यामरिन्दम ॥४३॥ प्रव्रजन्तोऽभिधावन्तीं कृपणां पुत्रगृद्धिनीम् । रुदतीमपहायैनामगच्छाम वयं वनम् ॥ ४४ ॥ न नूनं म्रियते दुःखैः सा चेज्जीवति

केशव। तथा पुत्रादिभिर्गाढ़मार्त्ता ह्यानन्तसत्कृता ॥ ४५ ॥ अभिवाद्याथ सा कृष्णा त्वया मद्वचनाद्विभो। धृतराष्ट्रश्च कौरव्यो राजानश्च वयोऽधिकाः ॥ ४६ ॥ भीष्मं द्रोणं कृपञ्चैव महाराजं बाह्लिकम्। द्रौणिञ्च सोमदत्तञ्च सर्वांश्च भरतान् प्रति ॥ ४७ ॥ विदुरञ्च महाप्राज्ञं कुरूणां मन्त्रधारिणम्। अगाधबुद्धिं धर्मज्ञं स्वजेथा मधुसूदन ॥ ४८ ॥ इत्युक्त्वा केशवं तत्र राजमध्ये युधिष्ठिरः। अनुज्ञातो निववृते कृष्णं कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ ४९ ॥ प्रव्रजन्नेव बीभत्सुः सखायं पुरुषर्षभम्। अब्रवीत् परवीरघ्नं दाशार्हमपराजितम् ॥ ५० ॥ यदस्माकं विभो वृत्तं पुरा वै मन्त्रनिश्चये। अर्द्धराज्यस्य गोविन्द विदितं सर्वराजसु ॥ ५१ ॥ तच्चेद्दद्युरसङ्गेन सत्कृत्यानवमन्य च। प्रियं मे स्यान्महाबाहो मुच्येरन् महतो भयात् ॥ ५२ ॥ अतश्चेदन्यथा कर्त्ता धार्त्तराष्ट्रोऽनुपायवित्। अन्तं नूनं करिष्यामि क्षत्रियाणां जनार्द्दन ॥५३॥ एवमुक्ते पाण्डवेन समाहृष्यद्वृकोदरः। मुहुर्मुहुः क्रोधवशात् प्रावेपत च पाण्डवः ॥ ५४ ॥ वेपमानश्च कौन्तेयः प्राक्रोशन्महतो रवान्। धनञ्जयवचः श्रुत्वा हर्षोत्सिक्तमना भृशम् ॥ ५५ ॥ तस्य तं निनदं श्रुत्वा सम्प्रावेपन्त धन्विनः। वाहनानि च सर्वाणि शकृन्मूत्रे प्रसुस्रवुः ॥ ५६ ॥ इत्युक्त्वा केशवं तत्र तथा चोक्त्वा विनिश्चयम्। अनुज्ञातो निववृते परिष्वज्य जनार्द्दनम् ॥ ५७ ॥ तेषु राजसु सर्वेषु निवृत्तेषु जनार्द्दनः। तूर्णमभ्यागमद्धृष्टः शैव्यसुग्रीववाहनः ॥ ५८ ॥ ते हया वासुदेवस्य दारुकेण प्रचोदिताः। पन्थानमाचेमुरिव ग्रसमाना इवाम्बरम् ॥ ५९ ॥ अथापश्यन्महाबाहुरृषीनध्वनि केशवः। ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानान् स्थितानुभयतः पथि ॥ ६० ॥ सोऽवतीर्य्य रथात् तूर्णमभिवाद्य जनार्द्दनः। यथावत्तानृषीन् सर्वानभ्यभाषत पूजयन् ॥ ३१ ॥ कच्चिल्लोकेषु कुशलं कच्चिद्धर्मः स्वनुष्ठितः। ब्राह्मणानां त्रयो वर्णा

कच्चित्तिष्ठन्ति आसने ॥ ६२ ॥ तेभ्यः प्रयुज्य तां पूजां प्रोवाच मधुसूदनः। भगवन्तः क्व संसिद्धाः का वीथी भवतामिह ॥ ६३ ॥ किं वा कार्य्यं भगवतामहं किं करवाणि वः। केनार्थेनेह सम्प्राप्ता भगवन्तो महीतलम् ॥ ६४ ॥ तमब्रवीज्जामदग्न्य उपेत्य मधुसूदनम्। परिष्वज्य च गोविन्दं सुरासुरपतेः सखा ॥ ६५ ॥ देवर्षयः पुण्यकृतो ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः। राजर्षयश्च दाशार्ह मानयन्तस्तपस्विनः ॥ ६६ ॥ देवासुरस्य द्रष्टारः पुराणस्य महीपते। समेतं पार्थिवं चत्रं दिदृचन्तश्च सर्वतः ॥ ६७ ॥ सभासदश्च राजानस्त्वाञ्च सत्यं जनार्द्दनम्। एतन्महाप्रेक्षणीयं द्रष्टुं गच्छाम केशव ॥ ६८ ॥ धर्मार्थसहिता वाचः श्रोतुमिच्छाम माधव। त्वयोच्यमानाः कुरुषु राजमध्ये परन्तप ॥ ६९ ॥ भीष्मद्रोणादयश्चैव विदुरश्च महामतिः। त्वञ्च यादवशार्दूल सभायां वै समेष्यथ ॥ ७० ॥ तव वाक्यानि दिव्यानि तथा तेषाञ्च माधव। श्रोतुमिच्छाम गोविन्द सत्यानि च हितानि च ॥ ७१ ॥ आपृष्टोऽसि महाबाहो पुनर्द्रक्ष्यामहे वयम्। या ह्यभीर्ज्जेन वै वीर द्रक्ष्यामस्त्वं सभागतम्। आसीनमासने दिव्ये बलतेजः समागतम् ॥ ७२ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि भगवद्याने
द्व्यशीतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

वैशम्पायन उवाच। प्रयातं देवकीपुत्रं परवीरुजो दश। महारथा महाबाहुमन्वयुः शस्त्रपाणयः ॥ १ ॥ पदातीनां सहस्रञ्च सादिनाञ्च परन्तप। भोज्यञ्च विपुलं राजन् प्रेष्याश्च शतशोऽपरे ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच। कथं प्रयातो दाशार्हो महात्मा मधुसूदनः। कानि वा व्रजतस्तस्य निमित्तानि महौजसः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच। यस्य प्रयाणे यान्यासन्निमित्तानि महा-
त्मनः। तानि मे शृणु सर्वाणि दैवान्यौत्पातिकानि च॥ ४॥
अनभ्रेऽशनिनिर्घोषः सविद्युत् समजायत। अन्वगेव च पर्जन्यः
प्रावर्षद्विघने भृशम्॥ ५॥ प्रत्यगूहुर्महानद्यः प्राङ्मुखाः सिन्धु-
सप्तमाः। विपरीता दिशः सर्वा न प्राज्ञायत किञ्चन॥ ६॥
प्राज्वलन्नग्नयो राजन् पृथिवी समकम्पत। उदपानाश्च कुम्भाश्च
प्रासिञ्चञ्छतशो जलम्॥ ७॥ तमःसंवृतमप्यासीत् सर्वं जगदिदं
तथा। न दिशो नादिशो राजन् प्राज्ञायन्त स्म रेणुना॥ ८॥
प्रादुरासीन्महाञ्छब्दः खे शरीरं न दृश्यते। सर्वेषु राजन् देशेषु
तदद्भुतमिवाभवत्॥ ९॥ प्रामथ्नाद्धास्तिनपुरं वातो दक्षिण-
पश्चिमः। आरुजन् गणशो वृक्षान् परुषोऽशनिनिस्वनः॥ १०॥
यत्र यत्र च वार्ष्णेयो वर्त्तते पथि भारत। तत्र तत्र सुखो वायुः
सर्वञ्चासीत् प्रदक्षिणम्॥ ११॥ ववर्ष पुष्पवर्षञ्च कमलानि च
भूरिशः। समश्च पन्था निर्दुःखो व्यपेतकुशकण्टकः॥ १२॥
संस्तुतो ब्राह्मणैर्गीर्भिस्तत्र तत्र सहस्रशः। अर्च्यते मधुपर्कैश्च
वसुभिश्च वसुप्रदः॥ १३॥ तं किरन्ति महात्मानं वन्यैः पुष्पैः
सुगन्धिभिः। स्त्रियः पथि समागम्य सर्वभूतहिते रतम्॥ १४॥
स शालिभवनं रम्यं सर्वशस्य समाचितम्। सुखं परमधर्मिष्ठ-
मभ्यगाद्भरतर्षभ॥ १५॥ पश्यन् बहुपशून् ग्रामान् रम्यान् हृदय-
तोषणान्। पुराणि च व्यतिक्रामन्राष्ट्राणि विविधानि च॥ १६॥
नित्यं हृष्टाः सुमनसो भारतैरभिरक्षिताः। नोद्विग्नाः पर-
चक्राणां व्यसनानामकोविदाः॥ १७॥ उपप्लव्यादथागम्य जनाः
पुरनिवासिनः। पथ्यतिष्ठन्त सहिता विष्वक्सेनदिदृक्षया॥ १८॥
ते तु सर्वे समायान्तमग्निमिद्धमिव प्रभुम्। अर्चयामासुरर्चार्हं
देशातिथिमुपस्थितम्॥ १९॥ वृकस्थलं समासाद्य केशवः पर-
वीरहा। प्रकीर्णरश्मावादित्ये व्योम्नि वै लोहितायति॥ २०॥

अवतीर्य्य रथात्तूर्णं कृत्वा शौचं यथाविधि। रथमोचनमादिश्य सन्ध्यामुपविवेश ह ॥ २१ ॥ दारुकोऽपि हयान्मुक्त्वा परिचर्य्य च शास्त्रतः। मुमोच सर्व्वयोक्त्रादि मुक्त्वा चैतानवासृजत् ॥ २२ ॥ अभ्यतीत्य तु तत् सर्व्वमुवाच मधुसूदनः। युधिष्ठिरस्य कार्य्यार्थमिह वत्स्यामहे क्षपाम् ॥ २३ ॥ तस्य तन्मतमाज्ञाय चक्रुरावसथं नराः। क्षणेन चान्नपानानि गुणवन्ति समार्ज्जवम् ॥ २४ ॥ तस्मिन् ग्रामे प्रधानास्तु य आसन् ब्राह्मणा नृप। आर्य्याः कुलीना ह्रीमन्तो ब्राह्मीं वृत्तिमनुष्ठिताः ॥ २५ ॥ तेऽभिगम्य महात्मानं हृषीकेशमरिन्दमम्। पूजाञ्चक्रुर्यथान्यायमाशीर्मङ्गलसंयुताम् ॥ २६ ॥ ते पूजयित्वा दाशार्हं सर्व्वलोकेषु पूजितम्। न्यवेदयन्त वेश्मानि रत्नवन्ति महात्मने ॥ २७ ॥ तान् प्रभुः कृतमित्युक्त्वा सत्कृत्य च यथार्हतः। अभ्येत्य चैषां वेश्मानि पुनरायात् सहैव तैः ॥ २८ ॥ सुमृष्टं भोजयित्वा तु ब्राह्मणांस्तत्र केशवः। भुक्त्वा च सह तैः सर्व्वरवसत्तां क्षपां सुखम् ॥ २९ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि भगवद्याने त्र्यशीतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

———

वैशम्पायन उवाच। तथा दूतैः समाज्ञाय प्रयान्तं मधुसूदनम्। धृतराष्ट्रोऽब्रवीत् भीष्ममर्च्चयित्वा महाभुजम् ॥ १ ॥ द्रोणञ्च सञ्जयञ्चैव विदुरञ्च महामतिम्। दुर्य्योधनं सहामात्यं हृष्टरोमाब्रवीदिदम् ॥ २ ॥ अद्भुतं महदाश्चर्य्यं श्रूयते कुरुनन्दन। स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च कथयन्ति गृहे गृहे ॥ ३ ॥ सत्कृत्याचक्षते चान्ये तथैवान्ये समागताः। पृथग्वादाश्च वर्त्तन्ते चत्वरेषु सभासु च ॥ ४ ॥ उपयास्यति दाशार्हः पाण्डवार्थे पराक्रमी। स नो मान्यश्च पूज्यश्च सर्व्वथा मधुसूदनः ॥ ५ ॥ तस्मिन्

हि यथा लोकस्य भूतानामीश्वरो हि सः। तस्मिन् धृतिश्च वीर्य्यञ्च प्रज्ञा चौजश्च माधवे॥ ६॥ सतां मान्यो नरश्रेष्ठः स हि धर्म्मः सनातनः। पूजितो हि सुखाय स्यादसुखः स्यादपूजितः॥ ७॥ स चेत्तुष्यति दाशार्हः उपचारैररिन्दम। कृष्णात् सर्व्वानभिप्रायान् प्राप्स्यामः सर्व्वराजसु॥ ८॥ तस्य पूजार्थमद्यैव संविधत्स्व परन्तप। सभाः पथि विधीयन्तां सर्व्वकामसमन्विताः॥ ९॥ यथा प्रीतिर्म्महाबाहो त्वयि जायेत तस्य वै। तथा कुरुष्व गान्धारे कथं वा भीष्म मन्यसे॥ १०॥ ततो भीष्मादयः सर्व्वे धृतराष्ट्रं जनाधिपम्। ऊचुः परममित्येवं पूजयन्तोऽस्य तद्वचः॥ ११॥ तेषामनुमतं ज्ञात्वा राजा दुर्य्योधनस्तदा। सभावास्तूनि रम्याणि प्रदेष्टुमुपचक्रमे॥ १२॥ ततो देशेषु सर्व्वेषु रमणीयेषु भागशः। आसनानि विचित्राणि युक्तानि विविधैर्गुणैः। स्त्रियो गन्धानलङ्कारान् सूक्ष्माणि वसनानि च॥ १३॥ गुणवन्त्यन्नपानानि भोज्यानि विविधानि च। माल्यानि च सुगन्धीनि तानि राजा ददौ ततः॥ १४॥ विशेषतश्च वासार्थं सभां ग्रामे वृकस्थले। विदधे कौरवो राजा बहुरत्नां मनोरमाम्॥ १५॥ एतद्विधाय वै सर्व्वं देवार्हमतिमानुषम्। आचख्यौ धृतराष्ट्राय राजा दुर्य्योधनस्तदा॥ १६॥ ताः सभाः केशवः सर्व्वा रत्नानि विविधानि च। असमीक्ष्यैव दाशार्ह उपायात् कुरुसद्म तत्॥ १७॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि भगवद्याने चतुरशीतोऽध्यायः॥ ८४॥

धृतराष्ट्र उवाच। उपप्लव्यादिह क्षत्तरुपायातो जनार्द्दनः। वृकस्थले निवसति स च प्रातरिहैष्यति॥ १॥ आहुकानामधिपतिः पुरोगः सर्व्वसात्वताम्। महामना महावीर्य्यो महासत्त्वो

जनार्द्दनः ॥ २ ॥ श्रीतस्य वृष्णिराष्ट्रस्य भर्त्ता गोप्ता च माधवः। त्रयाणामपि लोकानां भगवान् प्रपितामहः ॥ ३ ॥ वृष्ण्यन्धकाः सुमनसो तस्य प्रज्ञामुपासते। आदित्या वसवो रुद्रा यथा बुद्धिं वृहस्पतेः ॥ ४ ॥ तस्मै पूजां प्रवच्छामि दाशार्हाय महात्मने। प्रत्यक्षं तव धर्मज्ञ तां मे कथयतः शृणु ॥ ५ ॥ एकवर्णैः सुकृष्णाङ्गैर्वाह्लिजातैर्हयोत्तमैः। चतुर्युक्तान् रथांस्तस्मै रौक्मान् दास्यामि षोड़श ॥ ६ ॥ नित्यप्रभिन्नान् मातङ्गानीषादन्तान् प्रहारिणः। अष्टानुचरमेकैकमष्टौ दास्यामि कौरव ॥ ७ ॥ दासीनामप्रजातानां शुभानां रुक्मवर्चसाम्। शतमस्मै प्रदास्यामि दासानामपि तावतः ॥ ८ ॥ आविकञ्च सुखस्पर्शं पार्वतीयैरुपाहृतम्। तदप्यस्मै प्रदास्यामि सहस्राणि दशाष्ट च ॥ ९ ॥ वाजिनाञ्च सहस्राणि चीनदेशोद्भवानि च। तान्यप्यस्मै प्रदास्यामि यावदर्हति केशवः ॥१०॥ दिवा रात्रौ च भात्येष सुतेजा विमलो मणिः। तमप्यस्मै प्रदास्यामि तमर्हति हि केशवः ॥ ११ ॥ एकेनाभिपतत्यह्ना योजनानि चतुर्द्दश। यानमश्वतरीयुक्तं दास्ये तस्मै तदप्यहम् ॥ १२ ॥ यावन्ति वाहनान्यस्य यावन्तः पुरुषाश्च ते। ततोऽष्टगुणमप्यस्मै भोज्यं दास्याम्यहं सदा ॥ १३ ॥ मम पुत्राश्च पौत्राश्च सर्व्वे दुर्य्योधनादृते। प्रत्युद्यास्यन्ति दाशार्हं रथैर्मृष्टैः स्वलङ्कृताः ॥ १४ ॥ स्वलङ्कृताश्च कल्याण्यः पादैरेव सहस्रशः। वारमुख्या महाभागं प्रत्युद्यास्यन्ति केशवम् ॥ १५ ॥ नगरादपि याः काश्चित् गमिष्यन्ति जनार्द्दनम्। द्रष्टुं कन्याश्च कल्याण्यस्ताश्च यास्यन्त्यनावृताः ॥ १६ ॥ सस्त्रीपुरुषबालञ्च नगरं मधुसूदनम्। उदीक्षतां महात्मानं भानुमन्तमिव प्रजाः ॥ १७ ॥ महाध्वजपताकाश्च क्रियन्तां सर्व्वतो दिशः। जलावसिक्तो विरजाः पन्थास्तस्येति चान्वशात् ॥ १८ ॥ दुःशासनस्य च गृहं दुर्य्योधनगृहाद्वरम्। तदस्य क्रियतां क्षिप्रं सुसंमृष्टमलङ्कृतम् ॥ १९ ॥ एतद्धि रुचिराकारैः प्रासादै-

रुपयोगिभृतम्। प्रियञ्च रमणीयञ्च सर्व्वर्त्तुषु महाधनम् ॥ २० ॥
सर्व्वमस्मिन् गृहे रत्नं मम दुर्य्योधनस्य च। यद्यदर्हति वार्ष्णेय-
स्तत्तद्देयमसंशयम् ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये
पञ्चाशीतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

विदुर उवाच। राजन् बहुमतश्चासि त्रैलोक्यस्यापि सत्तमः।
सम्भावितश्च लोकस्य सम्मतश्चासि भारत ॥ १ ॥ यत्त्वमेवं गते
ब्रूयाः पश्चिमे वयसि स्थितः। शास्त्राद्वा सुप्रतर्काद्वा सुस्थिरः
स्थविरो ह्यसि ॥ २ ॥ लेखाश्मनीव भाः सूर्य्ये महोर्म्मिरिव सागरे।
धर्म्मस्त्वयि तथा राजन्निति व्यवसिताः प्रजाः ॥ ३ ॥ सदैव
भाविता लोका गुणौघैस्तव पार्थिव। गुणानां रक्षणे नित्यं
प्रयतस्व सबान्धवः ॥ ४ ॥ आर्ज्जवं प्रतिपद्यस्व मा बाल्याद्बहु
नीनशः। राजन् पुत्रांश्च पौत्रांश्च सुहृदश्चैव सुप्रियान् ॥ ५ ॥
यत्त्वमिच्छसि कृष्णाय राजन्नतिथये बहु। एतदन्यच्च दाशार्हः
पृथिवीमपि चार्हति ॥ ६ ॥ न तु त्वं धर्म्ममुद्दिश्य तस्य वा प्रिय-
कारणात्। एतदिच्छसि कृष्णाय सत्येनात्मानमालभे ॥ ७ ॥
मायैषा सत्यमेवैतच्छद्म तद्भूरिदक्षिण। जानामि त्वन्मतं राजन्
गूढ़ं बाह्येन कर्म्मणा ॥ ८ ॥ पञ्च पञ्चैव लिप्सन्ति ग्रामकान्
पाण्डवा नृप। न च दित्ससि तेभ्यस्तां स्तच्छमं न करिष्यसि ॥ ९ ॥
अर्थेन तु महाबाहुं वार्ष्णेयं त्वं जिहीर्षसि। अनेन चाप्युपायेन
पाण्डवेभ्यो विभेत्स्यसि ॥ १० ॥ न च वित्तेन शक्योऽसौ नोद्य-
मेन न गर्हया। अन्यो धनञ्जयात् कर्त्तुमेतत्तत्त्वं ब्रवीमि ते ॥ ११ ॥
वेद कृष्णस्य माहात्म्यं वेदास्य दृढ़भक्तिताम्। अत्याज्यमस्य
जानामि प्राणैस्तुल्यं धनञ्जयम् ॥ १२ ॥ अन्यत् कुम्भादपां पूर्णा-

हन्यत् पादावसेचनात् । अन्यत् कुशलसम्प्रश्नान्नैषिष्यति जनार्द्दनः ॥ १३ ॥ यत्तस्य प्रियमातिथ्यं मानार्हस्य महात्मनः । तदस्मै क्रियतां राजन् मानार्होऽसौ जनार्द्दनः ॥ १४ ॥ आशंसमानः-कल्याणं कुरूनभ्येति केशवः । येनैव राजन्नर्थेन तदेवास्मा उपाकुरु ॥ १५ ॥ शममिच्छति दाशार्हस्तव दुर्य्योधनस्य च । पाण्डवानाञ्च राजेन्द्र तदस्य वचनं कुरु ॥ १६ ॥ पितासि राजन् पुत्रास्ते वृद्धस्त्वं शिशवः परे । वर्त्तस्व पितृवत्तेषु वर्त्तन्ते ते हि पुत्रवत् ॥ १७ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि विदुरवाक्ये षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

दुर्य्योधन उवाच । यदाह विदुरः कृष्णे सर्व्वं तत् सत्यमुच्यते । अनुरक्तो ह्यसंहार्य्यः पार्थान् प्रति जनार्द्दनः ॥ १ ॥ यत्तत्सत्कारसंयुक्तं देयं वसु जनार्द्दने । अनेकरूपं राजेन्द्र न तद्देयं कदाचन ॥ २ ॥ देशः कालस्तथायुक्तो न हि नार्हति केशवः । मंस्यत्यधोक्षजो राजन् भयादर्च्चति मामिति ॥ ३ ॥ अवमानश्च यत्र स्यात् क्षत्रियस्य विशाम्पते । न तत् कुर्य्यात् बुधः कार्य्यमिति मे निश्चिता मतिः ॥ ४ ॥ स हि पूज्यतमो लोके कृष्णः पृथुललोचनः । त्रयाणामपि लोकानां विदितं मम सर्व्वथा ॥ ५ ॥ न न तस्मै प्रदेयं स्यात् तथा कार्य्यगतिः प्रभो । विग्रहः समुपारब्धो न हि शाम्यत्यविग्रहात् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भीष्मः कुरुपितामहः । वैचित्रवीर्य्यं राजानमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ सत्कृतोऽसत्कृतो वापि न क्रुध्येत जनार्द्दनः । नालमेनमवज्ञातुं नावक्षेप्यो हि केशवः ॥ ८ ॥ यत्तु कार्य्यं महाबाहो मनसा कार्य्यतां

गतम्। सर्वोपायैर्न तच्छक्यं केनचित् कर्त्तुमन्यथा ॥ ९ ॥ स
यत् ब्रूयात् महाबाहुस्तत् कार्य्यमविशङ्कया। वासुदेवेन तीर्थेन
क्षिप्रं संशाम्य पाण्डवैः ॥ १० ॥ धर्म्यमर्थ्यञ्च धर्मात्मा ध्रुवं वक्ता
जनार्द्दनः। तस्मिन् वाच्याः प्रिया वाचो भवता बान्धवैः सह ॥ ११ ॥

दुर्य्योधन उवाच। न पर्य्यायोऽस्ति यद्राजन् श्रियं निष्के-
वलामहम्। तैः सहेमामुपाश्नीयां यावज्जीवं पितामह ॥ १२ ॥
इदन्तु सुमहत् कार्य्यं शृणु मे यत् समर्थितम्। परायणं पाण्ड-
वानां नियंस्यामि जनार्द्दनम् ॥ १३ ॥ तस्मिन् बद्धे भविष्यन्ति
वृष्णयः पृथिवी तथा। पाण्डवाश्च विधेया मे स च प्रातरिहैष्यति
॥ १४ ॥ अत्रोपायान् यथा सम्यङ्न बुध्येत जनार्द्दनः। न
चापायो भवेत् कश्चित्तद्भवान् प्रब्रवीतु मे ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा घोरं कृष्णाभि-
संहितम्। धृतराष्ट्रः सहामात्यो व्यथितो विमनाभवत् ॥ १६ ॥
ततो दुर्य्योधनमिदं धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः। मैवं वोचः प्रजापाल
नैष धर्मः सनातनः ॥ १७ ॥ दूतश्च हि हृषीकेशः सम्बन्धी च
प्रियश्च नः। अपापः कौरवेयेषु स कथं बन्धमर्हति ॥ १८ ॥

भीष्म उवाच। परीतस्तव पुत्रोऽयं धृतराष्ट्र सुमन्दधीः।
वृणोत्यनर्थं नैवार्थं याच्यमानः सुहृज्जनैः ॥ १९ ॥ इममुत्पथि
वर्त्तन्तं पापं पापानुबन्धिनम्। वाक्यानि सुहृदां हित्वा त्वमस्य-
स्यानुवर्त्तसे ॥ २० ॥ कृष्णमक्लिष्टकर्माणमासाद्यायं सुदुर्मतिः।
तव पुत्रः सहामात्यः क्षणेन न भविष्यति ॥ २१ ॥ पापस्यास्य
नृशंसस्य त्यक्तधर्मस्य दुर्मतेः। नोत्सहेऽनर्थसंयुक्ताः श्रोतुं वाचः
कथञ्चन ॥ २२ ॥ इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो वृद्धः परममन्युमान्। उत्थाय
तस्मात् प्रातिष्ठद्भीष्मः सत्यपराक्रमः ॥ २३ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि दुर्य्योधनवाक्ये
सप्ताशीतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

वैशम्पायन उवाच। प्रातरुत्थाय कृष्णस्तु कृतवान् सर्व्व-
माह्निकम्। ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः प्रययौ नगरं प्रति ॥ १ ॥ तं
प्रयान्तं महाबाहुमनुज्ञाप्य महाबलम्। पर्य्यवर्त्तन्त ते सर्व्वे वृक-
स्थलनिवासिनः ॥ २ ॥ धार्त्तराष्ट्राः समायान्तं प्रत्युज्जग्मुः
स्वलङ्कृताः। दुर्य्योधनादृते सर्व्वे भीष्मद्रोणकृपादयः ॥ ३ ॥ पौराश्च
बहुला राजन् हृषीकेशं दिदृक्षवः। यानैर्बहुविधैरन्ये पद्भिरेव
तथापरे ॥ ४ ॥ स वै पथि समागम्य भीष्मेणाक्लिष्टकर्म्मणा।
द्रोणेन धार्त्तराष्ट्रैश्च तैर्वृतो नगरं ययौ ॥ ५ ॥ कृष्णसम्मान-
नार्थञ्च नगरं समलङ्कृतम्। बभूव राजमार्गश्च बहुरत्नसमाचितः
॥ ६ ॥ न च कश्चिद्गृहे राजंस्तदासीत् भरतर्षभ। न स्त्री न
वृद्धो न शिशुर्वासुदेवदिदृक्षया ॥ ७ ॥ राजमार्गे नरास्तस्मिन्
संस्तुवन्त्यवनिं गताः। तस्मिन् काले महाराज हृषीकेशप्रवेशने
॥ ८ ॥ आवृतानि वरस्त्रीभिर्गृहाणि सुमहान्त्यपि। प्रचलन्तीव
भारेण दृश्यन्ते स्म महीतले ॥ ९ ॥ यथा च गतिमन्तस्ते वासु-
देवस्य वाजिनः। प्रनष्टगतयोऽभूवन्राजमार्गे नरैर्वृते ॥ १० ॥
स गृहं धृतराष्ट्रस्य प्राविशच्छत्रुकर्षणः। पाण्डुरं पुण्डरीकाक्षः
प्रासादैरुपशोभितम् ॥ ११ ॥ तिस्रः कक्षा व्यतिक्रम्य केशवो
राजवेश्मनः। वैचित्रवीर्य्यं राजानमभ्यगच्छदरिन्दमः ॥ १२ ॥
अभ्यागच्छति दाशार्हे प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः। सहैव द्रोणभीष्मा-
भ्यामुदतिष्ठन्महायशाः ॥ १३ ॥ कृपश्च सोमदत्तश्च महाराजश्च
वाह्लिकः। आसनेभ्योऽचलन् सर्व्वे पूजयन्तो जनार्द्दनम् ॥ १४ ॥
ततो राजानमासाद्य धृतराष्ट्रं यशस्विनम्। स भीष्मं पूजयामास
वार्ष्णेयो वाग्भिरञ्जसा ॥ १५ ॥ तेषु धर्म्मानुपूर्वीन्तां प्रयुज्य
मधुसूदनः। यथावयः समीयाय राजभिः सह माधवः ॥ १६ ॥
अथ द्रोणं सवाह्लीकं सपुत्रञ्च यशस्विनम्। कृपञ्च सोमदत्तञ्च
समीयाय जनार्द्दनः ॥ १७ ॥ तत्रासीदूर्ज्जितं मृष्टं काञ्चनं मह-

दासनम्। आसनाद्धृतराष्ट्रस्य तत्रोपाविशदच्युतः ॥ १८ ॥ अथ
गां मधुपर्कञ्चाप्युदकञ्च जनार्द्दनम्। उपजह्रुर्यथान्यायं धृत-
राष्ट्रपुरोहिताः ॥ १९ ॥ कृतातिथ्यन्तु गोविन्दः सर्वान् परि-
हसन् कुरून्। आस्ते साम्बन्धिकं कुर्वन् कुरुभिः परिवारितः
॥ २० ॥ सोऽर्चितो धृतराष्ट्रेण पूजितश्च महायशाः। राजानं
समनुज्ञाप्य निरक्रामदरिन्दमः ॥ २१ ॥ तैः समेत्य यथान्यायं
कुरुभिः कुरुसंसदि। विदुरावसथं रम्यमुपातिष्ठत माधवः ॥ २२ ॥
विदुरः सर्वकल्याणैरभिगम्य जनार्द्दनम्। अर्चयामास दाशार्हं
सर्वकामैरुपस्थितम् ॥ २३ ॥ या मे प्रीतिः पुष्कराक्ष त्वद्दर्शन-
समुद्भवा। सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥ २४ ॥
कृतातिथ्यन्तु गोविन्दं विदुरः सर्वधर्मवित्। कुशलं पाण्डु-
पुत्राणामपृच्छन्मधुसूदनम् ॥ २५ ॥ प्रीयमाणस्य सुहृदो विदुषो
बुद्धिसत्तमः। धर्मार्थनित्यस्य सतो गतरोषस्य धीमतः ॥ २६ ॥
तस्य सर्वं सविस्तारं पाण्डवानां विचेष्टितम्। क्षत्तुराचष्ट दाशार्हः
सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ २७ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि विदुरभगवत्
संवादेऽष्टाशीतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

वैशम्पायन उवाच। अथोपगम्य विदुरमपराह्णे जनार्द्दनः।
पितृष्वसारं स पृथामभ्यगच्छदरिन्दमः ॥ १ ॥ सा दृष्ट्वा कृष्ण-
मायान्तं प्रसन्नादित्यवर्चसम्। कण्ठे गृहीत्वा प्राक्रोशत स्मरन्ती
तनयान् पृथक् ॥ २ ॥ तेषां सत्त्ववतां मध्ये गोविन्दं सहचारि-
णाम्। चिरस्य दृष्ट्वा वार्ष्णेयं वाष्पमाहारयत् पृथा ॥ ३ ॥ सा-
ब्रवीत् कृष्णमासीनं कृतातिथ्यं युधाम्पतिम्। वाष्पगद्गदपूर्णेन
मुखेन परिशुष्यता ॥ ४ ॥ ये ते बाल्यात् प्रभृत्येव गुरुशुश्रूषणे

रताः। परस्परस्य सुहृदः सम्मताः समचेतसः ॥ ५ ॥ निकृत्या भ्रंशिता राज्यात्जनार्हा निर्जनं गताः। विनीतक्रोधहर्षाश्च ब्राह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ६ ॥ त्यक्त्वा प्रियसुखे पार्था रुदन्तीमपहाय माम्। अहार्षुश्च वनं यान्तः समूलं हृदयं मम ॥ ७ ॥ अतदर्हा महात्मानः कथं केशव पाण्डवाः। ऊषुर्महावने तात सिंहव्याघ्रगजाकुले ॥ ८ ॥ बाला विहीनाः पित्रा ते मया सतत लालिताः। अपश्यन्तश्च पितरौ कथमूषुर्महावने ॥ ९ ॥ शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्मृदङ्गैर्वेणुनिस्वनैः। पाण्डवाः समबोध्यन्त बाल्यात् प्रभृति केशव ॥ १० ॥ ये स्म वारणशब्देन हयानां ह्रेषितेन च। रथनेमिनिनादैश्च व्यबोध्यन्त तदा गृहे ॥ ११ ॥ शङ्खभेरीनिनादेन वेणुवीणानुनादिना। पुण्याहघोषमिश्रेण पूज्यमाना द्विजातिभिः ॥ १२ ॥ वस्त्रैरत्नैरलङ्कारैः पूजयन्तो द्विजन्मनः। गीर्भिर्मङ्गलयुक्ताभिर्ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ १३ ॥ अर्च्चितैरर्च्चनार्हैश्च स्तुवद्भिरभिनन्दिताः। प्रासादाग्रेष्वबोध्यन्त राङ्कवाजिनशायिनः ॥ १४ ॥ क्रूरञ्च निनदं श्रुत्वा श्वापदानां महावने। न स्मोपयान्ति निद्रान्ते न तदर्हा जनार्दन ॥ १५ ॥ भेरीमृदङ्गनिनदैः शङ्खवैणवनिस्वनैः। स्त्रीणां गीतनिनादैश्च मधुरैर्मधुसूदन ॥ १६ ॥ वन्दिमागधसूतैश्च स्तुवद्भिर्बोधिताः कथम्। महावनेष्वबुध्यन्त श्वापदानां रुतेन च ॥ १७ ॥ ह्रीमान् सत्यधृतिर्दान्तो भूतानामनुकम्पिता। कामद्वेषौ वशे कृत्वा सतां वर्त्मानुवर्त्तते ॥ १८ ॥ अम्बरीषस्य मान्धातुर्ययातेर्नहुषस्य च। भरतस्य दिलीपस्य शिवेरौशीनरस्य च ॥ १९ ॥ राजर्षीणां पुराणानां धुरन्धत्ते दुरुद्वहाम्। शीलवृत्तोपसम्पन्नो धर्मज्ञः सत्यसङ्गरः ॥ २० ॥ राजा सर्वगुणोपेतस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत्। अजातशत्रुर्धर्मात्मा शुद्धजाम्बूनदप्रभः ॥ २१ ॥ श्रेष्ठः कुरुषु सर्वेषु धर्मतः श्रुतवृत्ततः। प्रियदर्शी दीर्घभुजः कथं कृष्ण युधिष्ठिरः ॥ २२ ॥ यः स नागा-

युतप्राणो वातरंहा महाबलः । अमर्षः पाण्डवो नित्यं प्रियो
भ्रातुः प्रियङ्करः ॥ २३ ॥ कीचकस्य तु सज्ञार्यो हन्ता मधु-
सूदन । शूरः क्रोधवशानाञ्च हिडिम्बस्य वकस्य च ॥ २४ ॥
पराक्रमे शक्रसमो मातरिश्वसमो बले । महेश्वरसमः क्रोधे भीमः
प्रहरतांवरः ॥ २५ ॥ क्रोधं बलममर्षञ्च यो निधाय परन्तपः ।
जितात्मा पाण्डवोऽमर्षी भ्रातुस्तिष्ठति शासने ॥ २६ ॥ तेजो-
राशिं महात्मानं वरिष्ठममितौजसम् । भीमं प्रदर्शनेनापि भीम-
सेनं जनार्द्दन ॥ २७ ॥ तस्माचक्ष्व वार्ष्णेय कथमद्य वृकोदरः ।
आस्ते परिघबाहुः स मध्यमः पाण्डवो बली ॥ २८ ॥ अर्जुने-
नार्जुनो यः स कृष्ण बाहुसहस्रिणा । द्विबाहुः स्पर्द्धते नित्य-
मतीतेनापि केशव ॥ २९ ॥ क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च बाणशतानि
यः । इष्वस्त्रे सदृशो राज्ञः कार्त्तवीर्य्यस्य पाण्डवः ॥ ३० ॥ तेजसा-
ऽऽदित्यसदृशो महर्षिसदृशो दमे । क्षमया पृथिवीतुल्यो महेन्द्रसम-
विक्रमः ॥ ३१ ॥ आधिराज्यं महद्दीप्तं प्रथितं मधुसूदन । आहृतं
येन वीर्य्येण कुरूणां सर्वराजसु ॥ ३२ ॥ यस्य बाहुबलं सर्वे
पाण्डवाः पर्य्युपासते । स सर्वरथिनां श्रेष्ठः पाण्डवः सत्यविक्रमः
॥ ३३ ॥ यं गत्वाभिमुखः सङ्ख्ये न जीवन् कश्चिदाव्रजेत् । यो
जेता सर्वभूतानामजेयो जिष्णुरच्युत ॥ ३४ ॥ योऽपाश्रयः पाण्ड-
वानां देवानामिव वासवः । स ते भ्राता सखा चैव कथमद्य
धनञ्जयः ॥ ३५ ॥ दयावान् सर्वभूतेषु ह्रीनिषेवो महास्त्रवित् ।
मृदुश्च सुकुमारश्च धार्मिकश्च प्रियश्च मे ॥ ३६ ॥ सहदेवो महे-
ष्वासः शूरः समितिशोभनः । भ्रातॄणां कृष्ण शुश्रूषुर्धर्मार्थकुशलो
युवा ॥ ३७ ॥ सदैव सहदेवस्य भ्रातरो मधुसूदन । वृत्तं
कल्याणवृत्तस्य पूजयन्ति महात्मनः ॥ ३८ ॥ ज्येष्ठोपचायिनं वीरं
सहदेवं युधाम्पतिम् । शुश्रूषुं मम वार्ष्णेय माद्रीपुत्रं प्रचक्ष्व मे
॥ ३९ ॥ सुकुमारो युवा शूरो दर्शनीयश्च पाण्डवः । भ्रातॄणा-

श्चैव सर्व्वेषां प्रियः प्राणो बहिश्चरः ॥ ४० ॥ चित्रयोधी च नकुलो महेष्वासो महाबलः। कच्चित् स कुशली कृष्ण वत्सो मम सुखै-धितः ॥ ४१ ॥ सुखोचितमदुःखार्हं सुकुमारं महारथम्। अपि जातु महाबाहो पश्येयं नकुलं पुनः ॥ ४२ ॥ पक्ष्मसम्पातजे काले नकुलेन विनाकृता। न लभामि धृतिं वीर साद्य जीवामि पश्य माम् ॥ ४३ ॥ सर्व्वैः पुत्रैः प्रियतरा द्रौपदी मे जनार्द्दन। कुलीना रूपसम्पन्ना सर्व्वैः समुदिता गुणैः ॥ ४४ ॥ पुत्रलोकात् पतिलोकं वृण्वाना सत्यवादिनी। प्रियान् पुत्रान् परित्यज्य पाण्डवाननु-रुध्यति ॥ ४५ ॥ महाभिजनसम्पन्ना सर्व्वकामैः सुपूजिता। ईश्वरी सर्व्वकल्याणी द्रौपदी कथमच्युत ॥ ४६ ॥ पतिभिः पञ्चभिः शूरै-रग्निकल्पैः प्रहारिभिः। उपपन्ना महेष्वासैर्द्रौपदी दुःखभागिनी ॥ ४७ ॥ चतुर्द्दशमिदं वर्षं यन्नापश्यमरिन्दम। पुत्राधिभिः परिद्यूनां द्रौपदीं सत्यवादिनीम् ॥ ४८ ॥ न नूनं कर्म्मभिः पुण्यै-रश्नुते पुरुषः सुखम्। द्रौपदी चेत्तथा वृत्ता नाश्नुते सुखमव्ययम् ॥ ४९ ॥ न प्रियो मम कृष्णायां बीभत्सुर्न युधिष्ठिरः। भीमसेनो यमौ चापि यदपश्यं सभागताम् ॥ ५० ॥ न मे दुःखतरं किञ्चित् भूतपूर्व्वं ततोऽधिकम्। स्त्रीधर्म्मिणीं द्रौपदीं यत् श्वशुराणां समीपगाम् ॥ ५१ ॥ आनायितामनार्य्येण क्रोधलोभानुवर्त्तिना। सर्व्वे प्रैक्षन्त कुरव एकवस्त्रां सभागताम् ॥ ५२ ॥ तत्रैव धृतराष्ट्रस्य महाराजस्य वाह्लिकः। कृपश्च सोमदत्तश्च निर्विण्णाः कुरवस्तथा ॥ ५३ ॥ तस्यां संसदि सर्व्वेषां क्षत्तारं पूजयाम्यहम्। वृत्तेन हि भवत्यार्य्यो न धनेन न विद्यया ॥ ५४ ॥ तस्य कृष्ण महाबुद्धे-र्गम्भीरस्य महात्मनः। क्षत्तुः शीलमलङ्कारो लोकान् विष्टभ्य तिष्ठति ॥ ५५ ॥

वैशम्पायन उवाच। सा शोकार्त्ता च हृष्टा च दृष्ट्वा गोविन्द-मागतम्। नानाविधानि दुःखानि सर्व्वाण्येवान्वकीर्त्तयत् ॥ ५६ ॥

पूर्वैराचरितं यत्तत् कुराजभिररिन्दम। अस्मदुतं मृगवधः कश्चि-
देषां सुखावहम॥ ५७॥ तन्मां दहति यत् कृष्णा सभायां कुरु-
सन्निधौ। धार्त्तराष्ट्रैः परिक्लिष्टा यथा न कुशलं तथा॥ ५८॥
निर्वासनञ्च नगरात् प्रव्रज्या च परन्तप। नानाविधानां दुःखा-
नामभिज्ञास्मि जनार्द्दन॥ ५९॥ अज्ञातचर्य्या बालानामवरोधश्च
माधव। न मे क्लेशतमं तस्मात् पुत्रैः सह परन्तप॥ ६०॥ दुर्य्यो-
धनेन निकृता वर्षमद्य चतुर्द्दशम्। दुःखादपि सुखं नः स्यात्
यदि पुण्यफलक्षयः॥ ६१॥ न मे विशेषो जात्वासीद्धार्त्तराष्ट्रेषु
पाण्डवैः। तेन सत्येन कृष्ण त्वां हतामित्रं श्रियावृतम॥ ६२॥
अस्मादिमुक्तं संग्रामात् पश्येयं पाण्डवैः सह। नैव शक्याः परा-
जेतुं सत्त्वं ह्येषां तथाविधम्॥ ६३॥ पितरन्त्वेव गर्हेयं नात्मानं
न सुयोधनम्। येनाहं कुन्तिभोजाय धनं वृत्तैरिवार्पिता॥ ६४॥
बालां मनार्य्यकस्तुभ्य क्रीड़न्तीं कन्दुहस्तिकाम्। अदात्तु
कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने॥ ६५॥ साहं पित्रा च
निकृता श्वशुरैश्च परन्तप। अत्यन्तदुःखिता कृष्ण किं जीवितफलं
मम॥ ६६॥ यन्मां वागब्रवीन्नक्तं सूतके सव्यसाचिनः। पुत्रस्ते
पृथिवीं जेता यशश्चास्य दिवं स्पृशेत्॥ ५७॥ हत्वा कुरून्
महाजन्ये राज्यं प्राप्य धनञ्जयः। भ्रातृभिः सह कौन्तेयस्त्रीन्
मेधानाहरिष्यति॥ ६८॥ नाहन्तामभ्यसूयामि नमो धर्माय-
वेधसे। कृष्णाय महते नित्यं धर्मो धारयति प्रजाः॥ ६९॥
धर्मश्चेदस्ति वार्ष्णेय तथा वागभ्यभाषत। त्वञ्चापि तत्तथा कृष्ण
सर्वं सम्पादयिष्यसि॥ ७०॥ न मां माधव वैधव्यं नार्थनाशो न
वैरता। तथा शोकाय दहति यथा पुत्रैर्विनाभवः। ७१॥
याहं गाण्डीवधन्वानं सर्वशस्त्रभृतां वरम्। धनञ्जयं न पश्यामि
का शान्तिर्हृदयस्य मे॥ ७२॥ इतश्चतुर्दशं वर्षं यन्नापश्यं युधि-
ष्ठिरम्। धनञ्जयञ्च गोविन्द यमौ तञ्च वृकोदरम्। ७३॥

जीवनार्थं प्रनष्टानां श्राद्धं कुर्वन्ति मानवाः । अर्थतस्ते मम मृतास्तेषाञ्चाहं जनार्द्दन ॥ ७४ ॥ ब्रूया माधव राजानं धर्म्मात्मानं युधिष्ठिरम् । भूयांस्ते चीयते धर्म्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ॥ ७५ ॥ पराश्रया वासुदेव या जीवति धिगस्तु ताम् । वृत्तेः कार्पण्यलब्धाया अप्रतिष्ठेव ज्यायसी ॥ ७६ ॥ अथो धनञ्जयं ब्रूया नित्योद्युक्तं वृकोदरम् । यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः ॥ ७७ ॥ अस्मिंश्चेदागते काले मिथ्या चातिक्रमिष्यति । लोकसम्भाविताः सन्तः सुनृशंसं करिष्यथ ॥ ७८ ॥ नृशंसेन च वो युक्तांस्त्यजेयं शाश्वतीः समाः । काले हि समनुप्राप्ते त्यक्तव्यमपि जीवनम् ॥ ७९ ॥ माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्म्मरतौ सदा । विक्रमेणार्ज्जितान् भोगान् वृणीतं जीवितादपि ॥ ८० ॥ विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्म्मेण जीवतः । मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ॥ ८१ ॥ गत्वा ब्रूहि महाबाहो सर्व्वशास्त्रभृताम्वरम् । अर्ज्जुनं पाण्डवं वीरं द्रौपद्याः पदवीञ्चर ॥ ८२ ॥ विदितौ हि तवात्यन्तं संक्रुद्धौ तौ यथान्तकौ । भीमार्ज्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिम् ॥ ८३ ॥ तयोश्चैतदवज्ञानं यत् सा कृष्णा सभां गता । दुःशासनश्च कर्णश्च परुषाण्यभ्यभाषताम् ॥८४॥ दुर्य्योधनो भीमसेनमभ्यगच्छन्मनस्विनम् । पश्यतां कुरुमुख्यानां तस्य द्रक्ष्यति यत् फलम् ॥ ८५ ॥ न हि वैरं समासाद्य प्रशाम्यति वृकोदरः । अचिरादपि भीमस्य न हि वैरं प्रशाम्यति ॥ ८६ ॥ यावदन्तं न नयति शात्रवाञ्छत्रुकर्षणः । न दुःखं राज्यहरणं न च द्यूते पराजयः ॥ ८७ ॥ प्रव्राजनन्तु पुत्राणां न मे तद्दुःखकारणम् । यत्तु सा बृहती श्यामा एकवस्त्रा सभां गता ॥ ८८ ॥ अशृणोत् परुषा वाचः किन्नु दुःखतरं ततः । स्त्रीधर्म्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्म्मरता सदा ॥ ८९ ॥ नाभ्यगच्छत्तदा नाथं कृष्णा नाथवती सती । यस्या मम सपुत्रायास्त्वं नाथो मधुसूदन ॥९०॥

रामस्य बलिनां श्रेष्ठः प्रद्युम्नस्य महारथः। साहमेवंविधं दुःखं सहेयं पुरुषोत्तम। भीमे जीवति दुर्द्धर्षे विजये चापलायिनि॥९१॥

वैशम्पायन उवाच। तत आश्वासयामास पुत्राधिभिरभिप्लुताम्। पितृष्वसारं शोचन्तीं शौरिः पार्थसखः पृथाम्॥९२॥

वासुदेव उवाच। का तु सीमन्तिनी त्वादृक् लोकेष्वस्ति पितृष्वसः। शूरस्य राज्ञो दुहिता आजमीढकुलं गता॥९३॥ महाकुलीना भवती ह्रदात् ह्रदमिवागता। ईश्वरी सर्वकल्याणी भर्त्रा परमपूजिता॥९४॥ वीरसूर्वीरपत्नी त्वं सर्वैः समुदिता गुणैः। सुखदुःखे महाप्राज्ञे त्वादृशी सोढुमर्हति॥९५॥ निद्रातन्द्रौ क्रोधहर्षौ क्षुत्पिपासे हिमातपौ। एतानि पार्था निर्जित्य नित्यं वीरसुखे रताः॥९६॥ त्यक्तग्रामसुखाः पार्था नित्यं वीरसुखप्रियाः। न ते स्वल्पेन तुष्येयुर्महोत्साहा महाबलाः॥९७॥ अन्तं धीरा निषेवन्ते मध्यं ग्राम्यसुखप्रियाः। उत्तमांश्च परिक्लेशान् भोगांश्चातीव मानुषान्॥९८॥ अन्तेषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे। अन्तप्राप्तिं सुखामाहुर्दुःखमन्तरमेतयोः॥९९॥ अभिवादयन्ति भवतीं पाण्डवाः सह कृष्णया। आत्मानञ्च कुशलिनं निवेद्याहुरनामयम्॥१००॥ अरोगान् सर्वसिद्धार्थान् क्षिप्रन्द्रक्ष्यति पाण्डवान्। ईश्वरान् सर्वलोकस्य हतामित्रान् श्रियावृतान्॥१०१॥ एवमाश्वासिता कुन्ती प्रत्युवाच जनार्द्दनम्। पुत्राधिभिरभिध्वस्ता निगृह्याबुद्धिजं तमः॥१०२॥

कुन्त्युवाच। यद्यत्तेषां महाबाहो पथ्यं स्यान्मधुसूदन। यथा यथा त्वं मन्येथाः कुर्य्याः कृष्ण तथा तथा॥१०३॥ अविलोपेन धर्मस्य अनिकृत्या परन्तप। प्रभावज्ञास्मि ते कृष्ण सत्यस्याभिजनस्य च॥१०४॥ व्यवस्थायाञ्च मित्रेषु बुद्धिविक्रमयोस्तथा। त्वमेव नः कुले धर्मस्त्वं सत्यं त्वं तपो महत्॥१०५॥

त्वं भ्राता त्वं महत् ब्रह्म त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम्। यथैवात्थ तथैवैतत् त्वयि सत्यं भविष्यति ॥ १०६ ॥

वैशम्पायन उवाच। तामामन्त्र्य च गोविन्दः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम्। प्रातिष्ठत महाबाहुर्दुर्य्योधनगृहान् प्रति ॥ १०७ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि कुन्तीकृष्णसंवादे
एकोननवतोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

वैशम्पायन उवाच। पृथामामन्त्र्य गोविन्दः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम्। दुर्य्योधनगृहं शौरिरभ्यगच्छदरिन्दमः ॥ १ ॥ लक्ष्म्या परमया युक्तं पुरन्दरगृहोपमम्। विचित्रैरासनैर्युक्तं प्रविवेश जनार्द्दनः ॥ २ ॥ तस्य कक्ष्या व्यतिक्रम्य तिस्रो द्वास्थैरवारितः। ततोऽभ्रघनसङ्काशं गिरिकूटमिवोच्छ्रितम् ॥ ३ ॥ श्रिया ज्वलन्तं प्रासादमारुरोह महायशाः। तत्र राजसहस्रैश्च कुरुभिश्चाभिसंवृतम् ॥ ४ ॥ धार्त्तराष्ट्रं महाबाहुं ददर्शासीनमासने। दुःशासनञ्च कर्णञ्च शकुनिञ्चापि सौवलम् ॥ ५ ॥ दुर्य्योधनसमीपे तानासनस्थान् ददर्श सः। अभ्यागच्छति दाशार्हे धार्त्तराष्ट्रो महायशाः ॥ ६ ॥ उदतिष्ठत् सहामात्यः पूजयन्मधुसूदनम्। समेत्य धार्त्तराष्ट्रेण सहामात्येन केशवः ॥ ७ ॥ राजभिस्तत्र वार्ष्णेयः समागच्छत् यथावयः। तत्र जाम्बूनदमयं पर्य्यङ्कं सुपरिष्कृतम् ॥ ८ ॥ विविधास्तरणास्तीर्णमभ्युपाविशदच्युतः। तस्मिन् गां मधुपर्कञ्चाप्युदकञ्च जनार्द्दने ॥ ९ ॥ निवेदयामास तदा गृहान्राज्यञ्च कौरवः। तत्र गोविन्दमासीनं प्रसन्नादित्यवर्च्चसम् ॥ १० ॥ उपासाञ्चक्रिरे सर्वे कुरवो राजभिः सह। ततो दुर्य्योधनो राजा वार्ष्णेयं जयतां वरम् ॥ ११ ॥ न्यमन्त्रयत् भोजनेन नाभ्यनन्दच्च केशवः। ततो दुर्य्योधनः कृष्णमब्रवीत्

कुरुसंसदि ॥ १२ ॥ मृदुपूर्वं शठोदर्कं कर्णमाभाष्य कौरव। कस्मादन्नानि पानानि वासांसि शयनानि च ॥ १३ ॥ त्वदर्थमुपनीतानि नाग्रहीस्त्वं जनार्द्दन। उभयोश्चाददः साह्यमुभयोश्च हिते रतः ॥ १४ ॥ सम्बन्धी दयितश्चासि धृतराष्ट्रस्य माधव। त्वं हि गोविन्द धर्मार्थौ वेत्थ तत्त्वेन सर्व्वशः। तत्र कारणमिच्छामि श्रोतुञ्चक्रगदाधर ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच। स एवमुक्तो गोविन्दः प्रत्युवाच महामनाः। उदात्तमेघस्वनः काले प्रगृह्य विपुलं भुजम् ॥ १६ ॥ अनम्बूकृतमग्रस्तमनिरस्तमसङ्कुलम्। राजीवनेत्रो राजानं हेतुमद्वाक्यमुत्तमम् ॥ १७ ॥ कृतार्था भुञ्जते दूताः पूजां गृह्णन्ति चैव हि। कृतार्थं मां सहामात्यं समर्च्चिष्यसि भारत ॥ १८ ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्त्तराष्ट्रो जनार्द्दनम्। न युक्तं भवतास्मासु प्रतिपत्तुमसाम्प्रतम् ॥ १९ ॥ कृतार्थं वाकृतार्थञ्च त्वां वयं मधुसूदन। यतामहे पूजयितुं दाशार्हं न च शक्नुमः ॥ २० ॥ न च तत्कारणं विद्मो यस्मिन्नो मधुसूदन। पूजां कृतां प्रीयमाणैर्नामंस्थाः पुरुषोत्तम ॥ २१ ॥ वैरं नो नास्ति भवता गोविन्द न च विग्रहः। स भवान् प्रसमीक्ष्यैतत् नेदृशं वक्तुमर्हति ॥ २२ ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्त्तराष्ट्रं जनार्द्दनः। अभिवीक्ष्य सहामात्यं दाशार्हः प्रहसन्निव ॥ २३ ॥ नाहं कामान्न संरम्भान्न द्वेषान्नार्थकारणात्। न हेतुवादाल्लोभाद्वा धर्मं जह्यां कथञ्चन ॥ २४ ॥ सम्प्रीतिभोज्यान्यन्नानि आपद्भोज्यानि वा पुनः। न च सम्प्रीयसे राजन्न चैवापद्गता वयम् ॥ २५ ॥ अकस्मात् द्वेष्टि वै राजन् जन्मप्रभृति पाण्डवान्। प्रियानुवर्त्तिनो भ्रातॄन् सर्वैः समुदितान् गुणैः ॥ २६ ॥ अकस्माच्चैव पार्थानां द्वेषणं नोपपद्यते। धर्मे स्थिताः पाण्डवेयाः कस्तान् किं वक्तुमर्हति ॥ २७ ॥ यस्तान् द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्ताननु स मामनु। ऐकात्म्यं मां गतं विद्धि पाण्डवैर्धर्म-

चारिभिः ॥ २८ ॥ कामक्रोधानुवर्त्ती हि यो मोहाद्विरुरुत्सति । गुणवन्तश्च यो द्वेष्टि तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ २९ ॥ यः कल्याण-गुणान् ज्ञातीन् मोहाल्लोभाद्दिदृक्षते । सोऽजितात्माजितक्रोधो न चिरं तिष्ठति श्रियम् ॥ ३० ॥ अथ यो गुणसम्पन्नान् हृदय-स्याप्रियानपि । प्रियेण कुरुते वश्यांश्चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ३१ ॥ सर्वमेतन्न भोक्तव्यमन्नं दुष्टाभिसंहितम् । क्षत्तुरेकस्य भोक्तव्य-मिति मम धीयते मतिः ॥ ३२ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्दुर्य्योधनममर्षणम् । निश्चक्राम ततः शुभ्राद्धार्त्तराष्ट्रनिवेशनात् ॥ ३३ ॥ निर्याय च महाबाहुर्वासुदेवो महामनाः । निवेशाय ययौ वेश्म विदुरस्य महात्मनः ॥ ३४ ॥ तमभ्यगच्छद्द्रोणश्च कृपो भीष्मोऽथ बाह्लिकः । कुरवश्च महाबाहुं विदुरस्य गृहे स्थितम् ॥ ३५ ॥ त ऊचुर्माधवं वीरं कुरवो मधुसूदनम् । निवेदयाम वार्ष्णेय सरत्नांस्ते गृहान् वयम् ॥ ३६ ॥ तानुवाच महातेजाः कौरवान् मधुसूदनः । सर्वे भवन्तो गच्छन्तु सर्वा मेऽपचितिः कृता ॥ ३७ ॥ यातेषु कुरुषु क्षत्ता दाशार्हमपराजितम् । अभ्यर्चयामास तदा सर्वकामैः प्रयत्नवान् ॥ ३८ ॥ ततः क्षत्तान्नपानानि शुचीनि गुण-वन्ति च । उपाहरदनेकानि केशवाय महात्मने ॥ ३९ ॥ तैस्तर्पयित्वा प्रथमं ब्राह्मणान्मधुसूदनः । वेदविद्भ्यो ददौ कृष्णः परमद्रविणान्यपि ॥ ४० ॥ ततोऽनुयायिभिः सार्द्धं मरुद्भिरिव वासवः । विदुरान्नानि बुभुजे शुचीनि गुणवन्ति च ॥ ४१ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि श्रीकृष्णदुर्य्योधन-संवादे नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

वैशम्पायन उवाच । तं भुक्तवन्तमाश्वस्तं निशायां विदुरोऽब्रवीत् । नेदं सम्यग्व्यवसितं केशवागमनं तव ॥ १ ॥ अर्थधर्म-

तिगो मन्दः संरम्भी च जनार्द्दन । मानघ्नो मानकामश्च वृद्धानां
शासनातिगः ॥ २ ॥ धर्म्मशास्त्रातिगो मूढ़ो दुरात्मा प्रग्रहङ्गतः ।
अनेयः श्रेयसां मन्दो धार्त्तराष्ट्रो जनार्द्दन ॥ ३ ॥ कामात्मा प्राज्ञ-
मानी च मित्रध्रुक् सर्वशङ्कितः । अकर्त्ता चाकृतज्ञश्च त्यक्तधर्मा
प्रियानृतः ॥ ४ ॥ मूढ़श्चाकृतबुद्धिश्च इन्द्रियाणामनीश्वरः । कामा-
नुसारी कृत्येषु सर्वेष्वकृतनिश्चयः ॥ ५ ॥ एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्दोषै-
रेष समन्वितः । त्वयोच्यमानः श्रेयोऽपि संरम्भान्न ग्रहीष्यति ॥६॥
भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे जयद्रथे । भूयसीं वर्त्तते वृत्तिं
न शमे कुरुते मनः ॥ ७ ॥ निश्चितं धार्त्तराष्ट्राणां सकर्णानां
जनार्द्दन । भीष्मद्रोणमुखान् पार्थान् न शक्ताः प्रतिवीक्षितुम् ॥८॥
सेनासमुदयं कृत्वा पार्थिवं मधुसूदन । कृतार्थं मन्यते बाल
आत्मानमविचक्षणः ॥ ९ ॥ एकः कर्णः परान् जेतुं समर्थ इति
निश्चितम् । धार्त्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः स शमं नोपयास्यति ॥ १० ॥
संविच्च धार्त्तराष्ट्राणां सर्वेषामेव केशव । शमे प्रयतमानस्य तव
सौभ्रात्रकाङ्क्षिणः ॥ ११ ॥ न पाण्डवानामस्माभिः प्रतिदेयं यथो-
चितम् । इति व्यवसितास्तेषु वचनं स्यान्निरर्थकम् ॥ १२ ॥ यत्र
सूक्तं दुरुक्तञ्च समं स्यान्मधुसूदन । न तत्र प्रलपेत् प्राज्ञो बधिरे-
ष्विव गायनः ॥ १३ ॥ अविजानत्सु मूढ़ेषु निर्मर्य्यादेषु माधव ।
न त्वं वाक्यं ब्रुवन् युक्तश्चाण्डालेषु द्विजो यथा ॥ १४ ॥ सोऽयं
बलस्थो मूढ़श्च न करिष्यति ते वचः । तस्मिन्निरर्थकं वाक्यमुक्तं
सम्पत्स्यते तव ॥ १५ ॥ तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां पापचेतसाम् ।
तव मध्यावतरणं मम कृष्ण न रोचते ॥ १६ ॥ दुर्बुद्धीनामशिष्टानां
बहूनां दुष्टचेतसाम् । प्रतीपं वचनं मध्ये तव कृष्ण न रोचते ॥१७॥
अनुपासितवृद्धत्वात् श्रियो दर्पाच्च मोहितः । वयोदर्पादमर्षाच्च
न ते श्रेयो ग्रहीष्यति ॥ १८ ॥ बलं बलवदप्यस्य यदि वक्ष्यसि
माधव । त्वय्यस्य महती शङ्का न करिष्यति ते वचः ॥ १९ ॥

नेदमद्य युधा शक्यमिन्द्रेणापि सहामरैः। इति व्यवसिताः सर्वे धार्त्तराष्ट्रा जनार्द्दन ॥ २० ॥ तेष्वेवमुपपन्नेषु कामक्रोधानुवर्त्तिषु। समर्थमपि ते वाक्यमसमर्थं भविष्यति ॥ २१ ॥ मध्ये तिष्ठन् हस्त्यनीकस्य मन्दो रथाश्वयुक्तस्य बलस्य मूढ़। दुर्य्योधनो मन्यते वीतभीतिः कृत्स्ना मयेयं पृथिवी जितेति ॥ २२ ॥ आशंसते वै धृतराष्ट्रस्य पुत्रो महाराज्यमसपत्नं पृथिव्याम्। तस्मिन् शमः केवलो नोपलभ्यो बद्धं सन्तं मन्यते लब्धमर्थम् ॥ २३ ॥ पर्य्यस्तेयं पृथिवी कालपक्का दुर्य्योधनार्थे पाण्डवान् योद्धुकामाः। समागताः सर्वयोधाः पृथिव्यां राजानश्च क्षितिपालैः समेताः ॥ २४ ॥ सर्वे चैते कृतवैराः पुरस्तात् त्वया राजानो हृतसाराश्च कृष्ण। तवोद्वेगात् संश्रिता धार्त्तराष्ट्रान् सुसंहताः सह कर्णेन वीराः ॥ २५ ॥ त्यक्तात्मानः सह दुर्य्योधनेन हृष्टा योद्धुं पाण्डवान् सर्वयोधाः। तेषां मध्ये प्रविशेथा यदि त्वं न तन्मतं मम दाशार्हवीर ॥ २६ ॥ तेषां समुपविष्टानां बहूनां दुष्टचेतसाम्। कथं मध्ये प्रपद्येथाः शत्रूणां शत्रुकर्षण ॥ २७ ॥ सर्वथा त्वं महाबाहो देवैरपि दुरुत्सहः। प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जानामि तव शत्रुहन् ॥ २८ ॥ या मे प्रीतिः पाण्डवेषु भूयः सा त्वयि माधव। प्रेम्णा च बहुमानाच्च सौहृदाच्च ब्रवीम्यहम् ॥ २९ ॥ या मे प्रीतिः पुष्कराक्ष त्वद्दर्शनसमुद्भवा। सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥ ३० ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि श्रीकृष्णविदुरसंवादे एकनवतोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

श्रीभगवानुवाच। यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयाद्विचक्षणः। यथा वाच्यस्त्वद्विधेन भवता मद्विधः सुहृत् ॥ १ ॥

धर्मार्थयुक्तं तथ्यञ्च यथा तव्युपपद्यते । तथा वचनमुक्तोऽस्मि त्वयैतत् पितृमातृवत् ॥ २ ॥ सत्यं प्राप्तञ्च युक्तञ्चाप्येवमेव यथात्थ माम् । शृणुष्वागमने हेतुं विदुरावहितो भव ॥ ३ ॥ दौरात्म्यं धार्त्तराष्ट्रस्य क्षत्रियाणाञ्च वैरताम् । सर्वमेतदहं जानन् क्षत्तः प्राप्तोऽद्य कौरवान् ॥ ४ ॥ पर्य्यस्तां पृथिवीं सर्वां साश्वां सरथ-कुञ्जराम् । यो मोचयेत् मृत्युपाशात् प्राप्नुयाद्धर्ममुत्तमम् ॥ ५ ॥ धर्मकार्य्यं यतन् शक्त्या नोचेत् प्राप्नोति मानवः । प्राप्तो भवति तत् पुण्यमत्र मे नास्ति संशयः ॥ ६ ॥ मनसा चिन्तयन् पापं कर्मणा नाभिरोचयेत् । न प्राप्नोति फलं तस्येत्येवं धर्मविदो विदुः ॥ ७ ॥ सोऽहं यतिष्ये प्रशमं क्षत्तः कर्त्तुममायया । कुरूणां सृञ्जयानाञ्च संग्रामे विनशिष्यताम् ॥ ८ ॥ सेयमापन्महाघोरा कुरुष्वेव समुत्थिता । कर्णदुर्य्योधनकृता सर्वे ह्येते तदन्वयाः ॥ ९ ॥ व्यसने क्लिश्यमानं हि यो मित्रं नाभिपद्यते । अनुनीय यथाशक्ति तं नृशंसं विदुर्बुधाः ॥ १० ॥ आकेशग्रहणात् मित्रमकार्य्यात् संनिवर्त्तयन् । अवाच्यः कस्यचिद्भवति कृतयत्नो यथाबलम् ॥ ११ ॥ तत् समर्थं शुभं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् । धार्त्तराष्ट्रः सहामात्यो ग्रहीतुं विदुरार्हति ॥ १२ ॥ हितं हि धार्त्तराष्ट्राणां पाण्डवानान्तथैव च । पृथिव्या क्षत्रियाणाञ्च यतिष्येऽहममायया ॥ १३ ॥ हिते प्रयतमानं मां शङ्केद्दुर्य्योधनो यदि । हृदयस्य च मे प्रीतिरानृण्यञ्च भविष्यति ॥ १४ ॥ ज्ञातीनां हि मिथो भेदे यन्मित्रं नाभिपद्यते । सर्वयत्नेन माध्यस्थं न तन्मित्रं विदुर्बुधाः ॥ १५ ॥ न मां ब्रूयुरधर्मिष्ठा मूढा ह्यसुहृदस्तथा । शक्तो नावारयत् कृष्णः संरब्धान् कुरुपाण्डवान् ॥ १६ ॥ उभयोः साधयन्नर्थमहमागत इत्युत । तत्र यत्नमहं कृत्वा गच्छेयं नृपवाच्यताम् ॥ १७ ॥ मम धर्मार्थयुक्तं हि श्रुत्वा वाक्यमनामयम् । न चेदादास्यते बालो दिष्टस्य वशमेष्यति ॥ १८ ॥ अहापयन्

पाण्डवार्थं यथावच्छमं कुरूणां यदि चाचरेयम् । पुण्यञ्च मे स्याच्चरितं महात्मन् मुच्येरंश्च कुरवो मृत्युपाशात् ॥ १९ ॥ अपि वाचं भाषमाणस्य काव्यां धर्म्मारामामर्थवतीमहिंस्राम् । अवेक्षेरन् धार्त्तराष्ट्राः शमार्थं माञ्च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ॥ २० ॥ न चापि मम पर्य्याप्ताः सहिताः कुरुपार्थिवाः । क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्येवमुक्त्वा वचनं वृष्णीनामृषभस्तदा । शयने सुखसंस्पर्शे शिश्ये यदुसुखावहः ॥ २२ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि श्रीकृष्णविदुर-
संवादेद्विनवतोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा कथयतोरेवं तयोर्बुद्धिमतोस्तदा । शिवा नक्षत्रसम्पन्ना सा व्यतीयाय शर्व्वरी ॥ १ ॥ धर्म्मार्थकाम-युक्ताश्च विचित्रार्थपदाक्षराः । शृण्वतो विविधा वाचो विदुरस्य महात्मनः ॥ २ ॥ कथाभिरनुरूपाभिः कृष्णस्यामिततेजसः । अकामस्येव कृष्णस्य सा व्यतीयाय शर्व्वरी ॥ ३ ॥ ततस्तु स्वर-सम्पन्ना बहवः सूतमागधाः । शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः केशवं प्रत्य-बोधयन् ॥ ४ ॥ तत उत्थाय दाशार्हः ऋषभः सर्व्वसात्वताम् । सर्व्वमावश्यकञ्चक्रे प्रातःकार्य्यं जनार्द्दनः ॥ ५ ॥ कृतोदकानुजप्यः स हुताग्निः समलङ्कृतः । ततश्चादित्यमुद्यन्तमुपातिष्ठत माधवः ॥ ६ ॥ अथ दुर्य्योधनः कृष्णं शकुनिश्चापि सौबलः । सन्ध्यां तिष्ठन्तमभ्येत्य दाशार्हमपराजितम् ॥ ७ ॥ आचक्षेतान्तु कृष्णस्य धृतराष्ट्रं सभागतम् । कुरूंश्च भीष्मप्रमुखान् राज्ञः सर्व्वांश्च पार्थिवान् ॥ ८ ॥ त्वामर्थयन्ते गोविन्द दिवि शक्रमिवामराः । तावभ्यनन्दद्गोविन्दः साम्ना परमवल्गुना ॥ ९ ॥ ततो विमले

आदित्ये ब्राह्मणेभ्यो जनार्द्दनः। ददौ हिरण्यं वासांसि गा-
श्चाश्वांश्च परन्तपः ॥ १० ॥ विसृज्य बहुरत्नानि दाशार्हमपरा-
जितम्। तिष्ठन्तमुपसंगम्य ववन्दे सारथिस्तदा ॥ ११ ॥ ततो
रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना। हयोत्तमयुजा शीघ्र-
मुपातिष्ठत दारुकः ॥ १२ ॥ तमुपस्थितमाज्ञाय रथं दिव्यं
महामनाः। महाभ्रघननिर्घोषं सर्वरत्नविभूषितम् ॥ १३ ॥ अग्निं
प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणांश्च जनार्द्दनः। कौस्तुभं मणिमामुच्य
श्रिया परमया ज्वलन् ॥ १४ ॥ कुरुभिः संवृतः कृष्णो वृष्णिभि-
श्चाभिरक्षितः। आतिष्ठत रथं शौरिः सर्वयादवनन्दनः ॥ १५ ॥
अन्वारुरोह दाशार्हं विदुरः सर्वधर्मवित्। सर्वप्राणभृतां श्रेष्ठं
सर्वबुद्धिमतां वरम् ॥ १६ ॥ ततो दुर्य्योधनः कृष्णं शकुनिश्चापि
सौबलः। द्वितीयेन रथेनैनमन्वयातां परन्तपम् ॥ १७ ॥ सात्यकिः
कृतवर्मा च वृष्णीनाञ्चापरे रथाः। पृष्ठतोऽनुययुः कृष्णं गजै-
रश्वैरथैरपि ॥ १८ ॥ तेषां हैमपरिष्कारैर्युक्ताः परमवाजिभिः।
गच्छतां घोषिणश्चित्रा रथा राजन् विरेजिरे ॥ १९ ॥ संमृष्ट-
संसिक्तरजः प्रतिपेदे महापथम्। राजर्षिचरितं काले कृष्णो
धीमान् श्रिया ज्वलन् ॥ २० ॥ ततः प्रयाते दाशार्हे प्रावाद्यन्तैक-
पुष्कलाः। शङ्खाश्च दध्मिरे तत्र वाद्यान्यन्यानि यानि च ॥ २१ ॥
प्रवीराः सर्वलोकस्य युवानः सिंहविक्रमाः। परिवार्य्य रथं शौरे-
रगच्छन्त परन्तपाः ॥ २२ ॥ ततोऽन्ये बहुसाहस्रा विचित्रा-
द्भुतवाससः। असिप्रासायुधधराः कृष्णस्यासन् पुरःसराः ॥ २३ ॥
गजाः पञ्चशतास्तत्र रथाश्चासन् सहस्रशः। प्रयान्तमन्वयुर्वीरं
दाशार्हमपराजितम् ॥ २४ ॥ पुरं कुरूणां संवृत्तं द्रष्टुकामं जना-
र्द्दनम्। सबालवृद्धं सस्त्रीकं रथ्यागतमरिन्दम ॥ २५ ॥ वेदिका-
माश्रिताभिश्च समाक्रान्तान्यनेकशः। प्रचलन्तीव भारेण योषिद्भि-
र्भवनान्युत ॥ २६ ॥ स पूज्यमानः कुरुभिः संशृण्वन् मधराः

कथाः । यथाहं प्रतिसत्कुर्वन् प्रेक्षमाणः शनैर्ययौ ॥ २७ ॥ ततः सभां समासाद्य केशवस्यानुयायिनः । शङ्खैर्वेणुनिर्घोषैर्दिशः सर्वा व्यनादयन् ॥ २८ ॥ ततः सा समितिः सर्वा राज्ञाममिततेजसाम् । समकम्पत हर्षेण कृष्णागमनकाङ्क्षया ॥ २९ ॥ ततोऽभ्यासगते कृष्णे समहृष्यन्नराधिपाः । श्रुत्वा तं रथनिर्घोषं पर्ज्जन्यनिनदोपमम् ॥ ३० ॥ आसाद्य तु सभाद्वारमृषभः सर्वसात्वताम् । अवतीर्य्य रथाच्छौरिः कैलासशिखरोपमात् ॥ ३१ ॥ नवमेघप्रतीकाशां ज्वलन्तीमिव तेजसा । महेन्द्रसदनप्रख्यां प्रविवेश सभां ततः ॥ ३२ ॥ पाणौ गृहीत्वा विदुरं सात्यकिञ्च महायशाः । ज्योतींष्यादित्यवद्राजन् कुरून् प्राच्छादयन् श्रिया ॥३३॥ अग्रतो वासुदेवस्य कर्णदुर्य्योधनावुभौ । वृष्णयः कृतवर्म्मा चाप्यासन् कृष्णस्य पृष्ठतः ॥ ३४ ॥ धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य भीष्मद्रोणादयस्ततः । आसनेभ्योऽचलन् सर्वे पूजयन्तो जनार्द्दनम् ॥३५॥ अभ्यागच्छति दाशार्हे प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः । सहैव द्रोणभीष्माभ्यामुदतिष्ठन्महायशाः ॥ ३६ ॥ उत्तिष्ठति महाराजे धृतराष्ट्रे जनेश्वरे । तानि राजसहस्राणि समुत्तस्थुः समन्ततः ॥ ३७ ॥ आसनं सर्वतोभद्रं जाम्बूनदपरिष्कृतम् । कृष्णार्थे कल्पितं तत्र धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ३८ ॥ स्मयमानस्तु राजानं भीष्मद्रोणौ च माधवः । अभ्यभाषत धर्म्मात्मा राज्ञश्चान्यान् यथावयः ॥ ३९ ॥ तत्र केशवमानर्च्चुः सम्यगभ्यागतं सभाम् । राजानः पार्थिवाः सर्वे कुरवश्च जनार्द्दनम् ॥ ४० ॥ तत्र तिष्ठन् स दाशार्हो राजमध्ये परन्तपः । अपश्यदन्तरीक्षस्थान् ऋषीन् परपुरञ्जयः ॥४१॥ ततस्तानभिसम्प्रेक्ष्य नारदप्रमुखानृषीन् । अभ्यभाषत दाशार्हो भीष्मं शान्तनवं शनैः ॥ ४२ ॥ पार्थिवीं समितिं द्रष्टुमृषयोऽभ्यागता नृप । निमन्त्र्यतामासनैश्च सत्कारेण च भूयसा ॥ ४२ ॥ नैतेष्वनुपविष्टेषु शक्यं केनचिदासितुम् । पूजा प्रयुज्यतामाशु

मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ ४४ ॥ ऋषीञ्छान्तनवो दृष्ट्वा सभा-
द्वारमुपस्थितान्। त्वरमाणस्ततो भृत्यानासनानीत्यचोदयत् ॥ ४५ ॥
आसनान्यथ मृष्टानि महान्ति विपुलानि च। मणिकाञ्चनचित्राणि
समाजह्रुस्ततस्ततः ॥ ४६ ॥ तेषु तत्रोपविष्टेषु गृहीतार्घ्येषु
भारत। निषसादासने कृष्णो राजानश्च यथासनम् ॥ ४७ ॥
दुःशासनः सात्यकये ददावासनमुत्तमम्। विविंशतिर्ददौ पीठं
काञ्चनं कृतवर्मणे ॥ ४८ ॥ अविदूरन्तु कृष्णस्य कर्णदुर्य्योधना-
वुभौ। एकासने महात्मानौ निषीदतुरमर्षणौ ॥ ४९ ॥ गान्धार-
राजः शकुनिर्गान्धारैरभिरक्षितः। निषसादासने राजा सह-
पुत्रो विशाम्पते ॥ ५० ॥ विदुरो मणिपीठे तु शुक्लस्पर्द्ध्याजिनो-
त्तरे। सम्पृष्टमन्वाशनं शौरेर्महामतिरुपाविशत् ॥ ५१ ॥ चिरस्य
दृष्ट्वा दाशार्हं राजानः सर्व एव ते। अमृतस्येव नातृप्यन् प्रेक्ष-
माणा जनार्द्दनम् ॥ ५२ ॥ अतसीपुष्पसङ्काशः पीतवासा जना-
र्द्दनः। व्यभ्राजत सभामध्ये हेम्नीवोपहितो मणिः ॥ ५३ ॥ तत-
स्तूष्णीं सर्वमासीत् गोविन्दगतमानसम्। न तत्र कश्चित् किञ्चिद्धा
व्याजहार पुमान् क्वचित् ॥ ५४ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भगवदुपदेशे
त्रिनवतोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

वैशम्पायन उवाच। तेष्वासीनेषु सर्वेषु तूष्णीम्भूतेषु राजसु।
वाक्यमभ्याददे कृष्णः सुदंष्ट्रो दुन्दुभिस्वनः ॥ १ ॥ जीमूत इव
घर्मान्ते सर्वां संश्रावयन् सभाम्। धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य समभाषत
माधवः ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच। कुरूणां पाण्डवानाञ्च शमः स्यादिति
भारत। अप्रणाशेन वीराणामेतद्याचितुमागतः ॥ ३ ॥ राज-

न्नान्यत् प्रवक्तव्यं तव नैःश्रेयसं वचः । विदितं ह्येव ते सर्वं वेदितव्यमरिन्दम ॥ ४ ॥ इदं ह्यद्य कुलं श्रेष्ठं सर्वराजसु पार्थिव । श्रुतवृत्तोपसम्पन्नं सर्वैः समुदितैर्गुणैः ॥ ५ ॥ कृपानुकम्पा कारुण्यमानृशंस्यञ्च भारत । तथार्ज्जवं क्षमा सत्यं कुरुष्वेतद्विशिष्यते ॥ ६ ॥ तस्मिन्नेवंविधे राजन् कुले महति तिष्ठति । त्वन्निमित्तं विशेषेण नेह युक्तमसाम्प्रतम् ॥ ७ ॥ त्वं हि धारयिता श्रेष्ठः कुरूणां कुरुसत्तम । मिथ्याप्रचरतां तात वाह्येष्वभ्यन्तरेषु च ॥ ८ ॥ ते पुत्रास्तव कौरव्य दुर्य्योधनपुरोगमाः । धर्मार्थौ पृष्ठतः कृत्वा प्रचरन्ति नृशंसवत् ॥ ९ ॥ अशिष्टा गतमर्य्यादा लोभेन हृतचेतसः । स्वेषु वन्धुषु मुख्येषु तद्वेत्थ पुरुषर्षभ ॥ १० ॥ सेयमापन्महाघोरा कुरुष्वेव समुत्थिता । उपेक्ष्यमाणा कौरव्य पृथिवीं घातयिष्यति ॥ ११ ॥ शक्या चेयं शमयितुं त्वञ्चेदिच्छसि भारत । न दुष्करो ह्यत्र शमो मतो मे भरतर्षभ ॥ १२ ॥ त्वय्यधीनः शमो राजन् मयि चैव विशाम्पते । पुत्रान् स्थापय कौरव्य स्थापयिष्याम्यहं परान् ॥ १३ ॥ आज्ञा तव हि राजेन्द्र कार्य्या पुत्रैः सहान्वयैः । हितं बलवदप्येषां तिष्ठतां तव शासने ॥ १४ ॥ तव चैव हितं राजन् पाण्डवानामथो हितम् । शमैः प्रयतमानस्य तव शासनकाङ्क्षिणः ॥ १५ ॥ स्वयं निष्फलमालक्ष्य संविधत्स्व विशाम्पते । सहायभूता भरतास्तवैव स्युर्जनेश्वर ॥ १६ ॥ धर्मार्थयोस्तिष्ठ राजन् पाण्डवैरभिरक्षितः । न हि शक्यास्तथाभूता यत्नादपि नराधिप ॥ १७ ॥ न हि त्वां पाण्डवैर्ज्जेतुं रक्ष्यमाणं महात्मभिः । इन्द्रोऽपि देवैः सहितः प्रसहेत कुतो नृपाः ॥ १८ ॥ यत्र भीष्मश्च द्रोणश्च कृपः कर्णो विविंशतिः । अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ वाह्लिकः ॥ १९ ॥ सैन्धवश्च कालिङ्गश्च काम्बोजश्च सुदक्षिणः । युधिष्ठिरो भीमसेनः सव्यसाची यमौ तथा ॥ २० ॥ सात्यकिश्च महातेजा युयुत्सुश्च महारथः । को नु तान् विपरीतात्मा युध्येत्

भरतर्षभ ॥ २१ ॥ लोकस्येश्वरतां भूयः शत्रुभिश्चाप्यधृष्यताम्। प्राप्स्यसि त्वममित्रघ्न सहितः कुरुपाण्डवैः ॥ २२ ॥ तत्र ते पृथिवीपालास्त्वत्समाः पृथिवीपते। श्रेयांसश्चैव राजानः सन्धास्यन्ते परन्तप ॥ २३ ॥ स त्वं पुत्रैश्च पौत्रैश्च पितृभिर्भ्रातृभिस्तथा। सुहृद्भिः सर्वतो गुप्तः सुखं शक्ष्यसि जीवितुम् ॥ २४ ॥ एतानेव पुरोधाय सत्कृत्य च यथा पुरा। अखिलां भोक्ष्यसे सर्वां पृथिवीं पृथिवीपते ॥ २५ ॥ एतैर्हि सहितैः सर्वैः पाण्डवैः स्वैश्च भारत। अन्यान् विजेष्यसे शत्रूनेष स्वार्थस्तवार्थिनः ॥ २६ ॥ तैरेवोपार्जितां भूमिं भोक्ष्यसे च परन्तप। यदि सम्पत्स्यते पुत्रैः सहामात्यैर्नराधिप ॥ २७ ॥ संयुगे वै महाराज दृश्यते सुमहान् क्षयः। क्षये चोभयतो राजन् कं धर्ममनुपश्यसि ॥ २८ ॥ पाण्डवैर्निहतैः संख्ये पुत्रैर्वापि महाबलैः। यद्विन्देथाः सुखं राजंस्तद्ब्रूहि भरतर्षभ ॥ २९ ॥ शूराश्च हि कृतास्त्राश्च सर्वे युद्धाभिकाङ्क्षिणः। पाण्डवास्तावकाश्चैव तांस्त्रस्व महतो भयात् ॥ ३० ॥ न पश्येम कुरून् सर्वान् पाण्डवांश्चैव संयुगे। क्षीणानुभयतः शूरान् रथिनो रथिभिर्हतान् ॥ ३१ ॥ समवेताः पृथिव्यां हि राजानो राजसत्तम। अमर्षवशमापन्ना नाशयेयुरिमाः प्रजाः ॥ ३२ ॥ त्राहि राजन्निमं लोकं नश्येयुरिमाः प्रजाः। त्वयि प्रकृतिमापन्ने शेषः स्यात् कुरुनन्दन ॥ ३३ ॥ शुक्ला वदान्या ह्रीमन्त आर्याः पुण्याभिजातयः। अन्योन्यसचिवा राजंस्तान् पाहि महतो भयात् ॥ ३४ ॥ शिवेनेमे भूमिपालाः समागम्य परस्परम्। सह भुक्त्वा च पीत्वा च प्रतियान्तु यथागृहम् ॥ ३५ ॥ सुवाससः स्रग्विणश्च सत्कृता भरतर्षभ। अमर्षञ्च निराकृत्य वैराणि च परन्तप ॥ ३६ ॥ हार्दं यत् पाण्डवेष्वासीत् प्राप्तेऽस्मिन्नायुषः क्षये। तदेव ते भवत्वद्य सन्धत्स्व भरतर्षभ ॥ ३७ ॥ बाला विहीनाः पित्रा ते त्वयैव परिवर्धिताः। तान् पालय यथा-

न्यायं पुत्रांश्च भरतर्षभ ॥ ३८ ॥ भवतैव हि रक्ष्यास्ते व्यसनेषु विशेषतः। मा ते धर्मस्तथैवार्थो नश्येत भरतर्षभ ॥ ३९ ॥ आहुस्त्वां पाण्डवा राजन्नभिवाद्य प्रसाद्य च। भवतः शासना-दुःखमनुभूतं सहानुगैः ॥ ४० ॥ द्वादशेमानि वर्षाणि वने विर्व्यु-षितानि नः। त्रयोदशं यथाज्ञातैः सजने परिवत्सरम् ॥ ४१ ॥ स्थाता नः समये तस्मिन् पितेति कृतनिश्चयाः। नाहास्म समयं तात तच्च नो ब्राह्मणा विदुः ॥ ४२ ॥ तस्मिन्नः समये तिष्ठ स्थितानां भरतर्षभ। नित्यं संक्लेशिता राजन् स्वराज्यांशं लभे-महि ॥ ४३ ॥ त्वं धर्ममर्थं सञ्जानन् सम्यङ्नस्त्रातुमर्हसि। गुरुत्वं भवति प्रेक्ष्य बहून् क्लेशान् तितिक्ष्महे ॥ ४४ ॥ स भवान् मातृ-पितृवदस्मासु प्रतिपद्यताम्। गुरोर्गरीयसी वृत्तिर्या च शिष्यस्य भारत ॥ ४५ ॥ वर्त्तामहे त्वयि च तां त्वञ्च वर्त्तस्व नस्तथा। पित्रा स्थापयितव्या हि वयमुत्पथमास्थिताः ॥ ४६ ॥ संस्थापय पथि-ष्वस्मांस्तिष्ठ धर्मे स्ववर्त्मनि। आहुश्चेमां परिषदं पुत्रास्ते भरत-र्षभ ॥ ४७ ॥ धर्मज्ञेषु सभासत्सु नेह युक्तमसाम्प्रतम्। यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ॥ ४८ ॥ हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः। विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्र प्रपद्यते ॥ ४९ ॥ न चास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः। धर्म एतानारुजति यथा नद्यनुकूलजान् ॥ ५० ॥ ये धर्ममनुपश्यन्त-स्तूष्णीं ध्यायन्त आसते। ते सत्यमाहुर्धर्म्यञ्च न्याय्यञ्च भरतर्षभ ॥ ५१ ॥ शक्यं किमन्यद्वक्तुं ते दानादन्यज्जनेश्वर। ब्रुवन्तु वा महीपालाः सभायां ये समासते ॥ ५२ ॥ धर्मार्थौ सम्प्रधा-र्य्यैव यदि सत्यं ब्रवीम्यहम्। प्रमुञ्चेमान्मृत्युपाशात् क्षत्रियान् पुरुषर्षभ ॥ ५३ ॥ प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ मा मन्युवशमन्वगाः। पितृ-त्तेभ्यः प्रदायांशं पाण्डवेभ्यो यथोचितम् ॥ ५४ ॥ ततः सपुत्रः सिद्धार्थो भुङ्क्ष्व भोगान् परन्तप। अजातशत्रुं जानीषे स्थितं

धर्मं सतां सदा ॥ ५५ ॥ सपुत्रे त्वयि वृत्तिञ्च वर्त्तते यां नराधिप। दाहितश्च निरस्तश्च त्वामेवोपाश्रितः पुनः ॥ ५६ ॥ इन्द्रप्रस्थं त्वयैवासौ सपुत्रेण विवासितः। स तत्र निवसन् सर्वान् वशमानीय पार्थिवान् ॥ ५७ ॥ त्वन्मुखानकरोद्राजन्न च त्वामत्यवर्त्तत। तस्यैवं वर्त्तमानस्य सौवलेन जिहीर्षता ॥ ५८ ॥ राष्ट्राणि धनधान्यञ्च प्रयुक्तः परमोपधिः। स तामवस्थां सम्प्राप्य कृष्णां प्रेक्ष्य सभां गताम् ॥ ५९ ॥ स्वधर्मादमेयात्मा नाकम्पत युधिष्ठिरः। अहन्तु तव तेषाञ्च श्रेय इच्छामि भारत। ॥ ६० ॥ धर्मादर्थात् सुखाच्चैव मा राजन्नीनशः प्रजाः। अनर्थमर्थं मन्वानोऽप्यर्थञ्चानर्थमात्मनः ॥ ६१ ॥ लोभेऽतिप्रसृतान् पुत्रान्निगृहीष्व विशाम्पते। स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्धुं नरिन्दमाः। यत्ते पथ्यतमं राजंस्तस्मिंस्तिष्ठ परन्तप ॥ ६२ ॥

वैशम्पायन उवाच। तद्वाक्यं पार्थिवाः सर्वे हृदयैः समपूजयन्। न तत्र कश्चिद्वक्तुं हि वाचं प्राक्रामदग्रतः ॥ ६३ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भगवद्वाक्ये चतुर्नवतोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्मिन्नभिहिते वाक्ये केशवेन महात्मना। स्तिमिता हृष्टरोमाण आसन् सर्वे सभासदः ॥ १ ॥ कश्चिदुत्तरमेतेषां वक्तुं नोत्सहते पुमान्। इति सर्वे मनोभिस्ते चिन्तयन्ति स्म पार्थिवाः ॥ २ ॥ तथा तेषु च सर्वेषु तूष्णीम्भूतेषु राजसु। जामदग्न्य इदं वाक्यमब्रवीत् कुरुसंसदि ॥ ३ ॥ इमां मे सोपमां वाचं शृणु सत्यमशङ्कितः। तां श्रुत्वा श्रेय आधत्स्व यदि साध्विति मन्यसे ॥ ४ ॥ राजा दम्भोद्भवो नाम सार्वभौमः पुराभवत्। अखिलां बुभुजे सर्वां पृथिवीमिति नः श्रुतम् ॥ ५ ॥

स स्म नित्यं निशापाये प्रातरुत्थाय वीर्य्यवान्। ब्राह्मणान् क्षत्रियांश्चैव पृच्छन्नास्ते महारथः ॥ ६ ॥ अस्ति कश्चिद्विशिष्टो वा मद्विधो वा भवेत् युधि। शूद्रो वैश्यः क्षत्रियो वा ब्राह्मणो वापि शस्त्रभृत् ॥ ७ ॥ इति ब्रुवन्नन्वचरत् स राजा पृथिवीमिमाम्। दर्पेण महता मत्तः कञ्चिदन्यमचिन्तयन् ॥ ८ ॥ तन्त्र वैद्या अकृपणा ब्राह्मणाः सर्व्वतोऽभयाः। प्रत्यषेधन्त राजानं श्लाघमानं पुनः पुनः ॥ ९ ॥ निषिध्यमानोऽप्यपृच्छत् पृच्छत्येवं स वै द्विजान्। अतिमानं श्रिया मत्तं तमूचुर्ब्राह्मणास्तदा ॥ १० ॥ तपस्विनो महात्मानो वेदव्रतसमन्विताः। उदीर्य्यमाणं राजानं क्रोधदीप्ता द्विजातयः ॥ ११ ॥ अनेकजयिनौ सङ्ख्ये यौ वै पुरुषसत्तमौ। तयोस्त्वं न समो राजन् भवितासि कदाचन ॥ १२ ॥ एवमुक्तः स राजा तु पुनः पप्रच्छ तान् द्विजान्। क्व तौ वीरौ क्व जन्मानौ किंकर्म्माणौ च कौ च तौ ॥ १३ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः। नरो नारायणश्चैव तापसाविति नः श्रुतम्। आयातौ मानुषे लोके ताभ्यां युद्धस्व पार्थिव ॥ १४ ॥ श्रूयेते तौ महात्मानौ नरनारायणावुभौ। तपो घोरमनिर्द्देश्यं तप्येते गन्धमादने ॥ १५ ॥ स राजा महतीं सेनां योजयित्वा षड़ङ्गिनीम्। अमृष्यमाणः सम्प्रायात् यत्र तावपराजितौ ॥ १६ ॥ स गत्वा विषमं घोरं पर्व्वतं गन्धमादनम्। मृगयाणोऽन्वगच्छत् तौ तापसौ वनमाश्रितौ ॥ १७ ॥ तौ दृष्ट्वा क्षुत्पिपासाभ्यां कृशौ धमनिसन्ततौ। शीतवातातपैश्चैव कर्षितौ पुरुषोत्तमौ ॥ १८ ॥ अभिगम्योपसंगृह्य पर्य्यपृच्छदनामयम्। तमर्च्चित्वा फलैर्मूलैरासनेनोदकेन च ॥ १९ ॥ न्यमन्त्रयेतां राजानं किङ्कार्य्यं क्रियतामिति। ततस्तामानुपूर्व्वीं स पुनरेवान्वकीर्त्तयत् ॥ २० ॥ बाहुभ्यां मे जिता भूमिर्निहताः सर्व्वशत्रवः। भवद्भ्यां युद्धमाकाङ्क्षन्नुपयातोऽस्मि पर्व्वतम्। आतिथ्यं दीयतामेतत् काङ्क्षितं मे चिरं प्रति ॥ २१ ॥

नरनारायणावूचतुः। अपेतक्रोधलोभोऽयमाश्रमो राजसत्तम। न ह्यस्मिन्नाश्रमे युद्धं कुतः शस्त्रं कुतोऽनृजुः। अन्यत्र युद्धमाकाङ्क्षस्व बहवः क्षत्रियाः क्षितौ॥ २२॥

राम उवाच। उच्यमानस्तथापि स भूय एवाभ्यभाषत। पुनः पुनः क्षाम्यमाणः सान्त्व्यमानश्च भारत॥ २३॥ दम्भोद्भवो युद्धमिच्छन्नाह्वयत्येव तापसौ। ततो नरस्त्वीषीकाणां मुष्टिमादाय भारत॥ २४॥ अब्रवीदेहि युध्यस्व युद्धकामुक क्षत्रिय। सर्वशस्त्राणि चादत्स्व योजयस्व च वाहिनीम्। अहं हि ते विनेष्यामि युद्धश्रद्धामितः परम्॥ २५॥

दम्भोद्भव उवाच। यद्येतदस्त्रमस्मासु युक्तं तापस मन्यसे। एतेनापि त्वया योत्स्येऽ युद्धार्थी ह्यहमागतः॥ २६॥

राम उवाच। इत्युक्त्वा शरवर्षेण सर्वतः समवाकिरत्। दम्भोद्भवस्तापसन्तं जिघांसुः सहसैनिकः॥ २७॥ तस्य तानस्यतो घोरानिषून् परतनुच्छिदः। कदर्थीकृत्य स मुनिरिषीकाभिः समार्पयत्॥ २८॥ ततोऽस्मै प्रासृजत् घोरमैषीकमपराजितः। अस्त्रमप्रतिसन्धेयं तदद्भुतमिवाभवत्॥ २९॥ तेषामक्षीणि कर्णांश्च नासिकाश्चैव मायया। निमित्तवेधी स मुनिरिषीकाभिः समार्पयत्॥ ३०॥ स दृष्ट्वा श्वेतमाकाशमिषीकाभिः समाचितम्। पादयोर्न्यपतत् राजा स्वस्ति मेऽस्त्विति चाब्रवीत्॥ ३१॥ तमब्रवीन्नरो राजञ्छरण्यः शरणैषिणाम्। ब्रह्मण्यो भव धर्मात्मा मा च स्मैवं पुनः कृथाः॥ ३२॥ नैतादृक् पुरुषो राजन् क्षत्रधर्ममनुस्मरन्। मनसा नृपशार्दूल भवेत् परपुरञ्जयः॥ ३३॥ मा च दर्पसमाविष्टः क्षेप्सीः कांश्चित् कथञ्चन। अल्पीयांसं विशिष्टं वा तत्ते राजन् समाहितम्॥ ३४॥ कृतप्रज्ञो वीतलोभो निरहङ्कार आत्मवान्। दान्तः क्षान्तो मृदुः सौम्यः प्रजाः पालय पार्थिव॥ ३५॥ मा स्म भूयः क्षिपः कञ्चिदविदित्वा बलाबलम्।

अनुज्ञातः स्वस्ति गच्छ मैवं भूयः समाचरेः ॥ ३६ ॥ कुशलं ब्राह्मणान् पृच्छेरावयोर्वचनाद्भृशम् । ततो राजा तयोः पादावभिवाद्य महात्मनोः ॥ ३७ ॥ प्रत्याजगाम स्वपुरं धर्मञ्चैवाचरद्भृशम् । सुमहच्चापि तत् कर्म यन्नरेण कृतं पुरा ॥ ३८ ॥ ततो गुणैः सुबहुभिः श्रेष्ठो नारायणोऽभवत् । तस्माद्यावद्धनुःश्रेष्ठे गाण्डीवेऽस्त्रं न युज्यते ॥ ३९ ॥ तावत् त्वं मानमुत्सृज्य गच्छ राजन् धनञ्जयम् । काकुदीकं शुकं नाकमक्षिसन्तर्जनं तथा ॥ ४० ॥ सन्तानं नर्त्तकं घोरमास्यमोदकमष्टमम् । एतैर्विद्धाः सर्व एव मरणं यान्ति मानवाः ॥ ४१ ॥ कामक्रोधौ लोभमोहौ मदमानौ तथैव च । मात्सर्य्याहंकृती चैव क्रमादेतदुदाहृताः ॥ ४२ ॥ उन्मत्ताश्च विचेष्टन्ते नष्टसंज्ञा विचेतसः । स्वपन्ति च प्लवन्ते च छर्द्दयन्ति च मानवाः ॥ ४३ ॥ मूत्रयन्ते च सततं रुदन्ति च हसन्ति च । निर्माता सर्वलोकानामीश्वरः सर्वकर्मवित् ॥ ४४ ॥ यस्य नारायणो बन्धुरर्जुनो दुःसहो युधि । कस्तमुत्सहते जेतुं त्रिषु लोकेषु भारत ॥ ४५ ॥ वीरं कपिध्वजं जिष्णुं यस्य नास्ति समो युधि । असङ्ख्येया गुणाः पार्थे तद्विशिष्टो जनार्द्दनः ॥ ४६ ॥ त्वमेव भूयो जानासि कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् । नरनारायणौ यौ तौ ताववार्जुनकेशवौ ॥ ४७ ॥ विजानीहि महाराज प्रवरौ पुरुषोत्तमौ । यद्येतदेवं जानासि न च मामभिशङ्कसे ॥ ४८ ॥ आर्य्यां मतिं समास्थाय शाम्य भारत पाण्डवैः । अथ चेन्मन्यसे श्रेयो न मे भेदो भवेदिति ॥ ४९ ॥ प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ मा च युद्धे मनः कृथाः । भवतश्च कुरुश्रेष्ठ कुलं बहुमतं भुवि । तत्तथैवास्तु भद्रं ते स्वार्थमेवोपचिन्तय ॥ ५० ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि जामदग्न्यवाक्ये पञ्चनवतोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

वैशम्पायन उवाच। जामदग्न्यवचः श्रुत्वा काण्वोऽपि भगवानृषिः। दुर्य्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत् कुरुसंसदि ॥ १ ॥

कण्व उवाच। अक्षयश्चाव्ययश्चैव ब्रह्मा लोकपितामहः। तथैव भगवन्तौ तौ नरनारायणावृषी ॥ २ ॥ आदित्यानां हि सर्व्वेषां विष्णुरेकः सनातनः। अजय्यश्चाव्ययश्चैव शाश्वतः प्रभुरीश्वरः ॥ ३ ॥ निमित्तमरणाश्चान्ये चन्द्रसूर्य्यमहीजलम्। वायुरग्निस्तथाकाशं ग्रहास्तारागणास्तथा ॥ ४ ॥ ते च क्षयान्ते जगतो हित्वा लोकत्रयं सदा। क्षयं गच्छन्ति वै सर्व्वे सृज्यन्ते च पुनः पुनः ॥ ५ ॥ मुहूर्त्तमरणास्त्वन्ये मानुषा मृगपक्षिणः। तैर्य्यग्योन्याश्च ये चान्ये जीवलोकचरास्तथा ॥ ६ ॥ भूयिष्ठेन च राजानः श्रियं भुक्त्वायुषः क्षये। तरुणाः प्रतिपद्यन्ते भोक्तुं सुकृतदुष्कृते ॥ ७ ॥ स भवान् धर्मपुत्रेण शमं कर्त्तुमिहार्हति। पाण्डवाः कुरवश्चैव पालयन्तु वसुन्धराम् ॥ ८ ॥ बलवानहमित्येवं न मन्तव्यं सुयोधन। बलवन्तो बलिभ्यो हि दृश्यन्ते पुरुषर्षभ ॥ ९ ॥ न बलं बलिनां मध्ये बलं भवति कौरव। बलवन्तो हि ते सर्व्वे पाण्डवा देवविक्रमाः ॥ १० ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। मातलेर्दातुकामस्य कन्यां मृगयतो वरम् ॥ ११ ॥ मतस्त्रिलोकराजस्य मातलिर्नाम सारथिः। तस्यैकैव कुले कन्या रूपतो लोकविश्रुता ॥ १२ ॥ गुणकेशीति विख्याता नाम्ना सा देवरूपिणी। श्रिया च वपुषा चैव स्त्रियोऽन्याः सातिरिच्यते ॥ १३ ॥ तस्याः प्रदानसमयं मातलिः सह भार्य्यया। ज्ञात्वा विममृशे राजंस्तत्परः परिचिन्तयन् ॥ १४ ॥ धिक् खलु लघुशीलानामुच्छ्रितानां यशस्विनाम्। नराणां मृदुसत्त्वानां कुले कन्याप्ररोहणम् ॥ १५ ॥ मातुः कुलं पितृकुलं यत्र चैव प्रदीयते। कुलत्रयं संशयितं कुरुते कन्यका सताम् ॥ १६ ॥ देव-

मानुषलोको द्वौ मानुषेणैव चक्षुषा । अवगाह्यैव विचितौ न च मे रोचते वरः ॥ १७ ॥

कण्व उवाच । न देवान्नैव दितिजान्न गन्धर्वान्न मानुषान् । अरोचयद्धरक्रते तथैव बहुलानृषीन ॥ १८ ॥ भार्य्यया तु स संमन्त्र्य सह रात्रौ सुधर्मया । मातलिर्नागलोकाय चकार गमने मतिम् ॥ १९ ॥ न मे देवमनुष्येषु गुणकेश्याः समो वरः । रूपतो दृश्यते कश्चिन्नागेषु भविता ध्रुवम् ॥ २० ॥ इत्यामन्त्र्य सुधर्मां स कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् । कन्यां शिरस्युपाघ्राय प्रविवेश महीतलम् ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि मातलीयोपाख्याने षण्णवतोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

कण्व उवाच । मातलिस्तु व्रजन्मार्गे नारदेन महर्षिणा । वरुणं गच्छता द्रष्टुं समागच्छद्यदृच्छया ॥ १ ॥ नारदोऽथाब्रवीदेनं क्व भवान् गन्तुमुद्यतः । स्वेन वा सूत कार्य्येण शासनाद्वा शतक्रतोः ॥ २ ॥ मातलिर्नारदेनैवं सम्पृष्टः पथि गच्छता । यथावत् सर्वमाचष्ट स्वकार्य्यं वरुणं प्रति ॥ ३ ॥ तमुवाचाथ स मुनिर्गच्छाव सहिताविति । सलिलेशदिदृक्षार्थमहमप्युद्यतो दिवः ॥ ४ ॥ अहन्ते सर्व्वमाख्यास्ये दर्शयन् वसुधातलम् । दृष्ट्वा तत्र वरं कञ्चिद्रोचयिष्याव मातले ॥ ५ ॥ अवगाह्य ततो भूमिमुभौ मातलिनारदौ । ददृशाते महात्मानौ लोकपालमपाम्पतिम् ॥ ६ ॥ तत्र देवर्षिसदृशीं पूजां स प्राप नारदः । महेन्द्रसदृशीञ्चैव मातलिः प्रत्यपद्यत ॥ ७ ॥ तावुभौ प्रीतमनसौ कार्य्यवन्तौ निवेद्य ह । वरुणेनाभ्यनुज्ञातौ नागलोकं विचेरतुः ॥ ८ ॥ नारदः

सर्वभूतानामन्तर्भूमिनिवासिनाम् । जानंश्चकार व्याख्यानं यन्तुः सर्वमशेषतः ॥ ९ ॥

नारद उवाच । दृष्टस्ते वरुणः सूत पुत्रपौत्रसमावृतः । पश्योदकपतेः स्थानं सर्वतोभद्रमृद्धिवत् ॥ १० ॥ एष पुत्रो महाप्राज्ञो वरुणस्येह गोपतेः । एष वै शीलवृत्तेन शौचेन च विशिष्यते ॥ ११ ॥ एषोऽस्य पुत्रोऽभिमतः पुष्करः पुष्करेक्षणः । रूपवान् दर्शनीयश्च सोमपुत्र्या वृतः पतिः ॥ १२ ॥ ज्योत्स्नाकालीति यामाहुर्द्वितीयां रूपतः श्रियम् । अदित्याश्चैव यः पुत्रो ज्येष्ठः श्रेष्ठः कृतः स्मृतः ॥ १३ ॥ भवनं पश्य वारुण्यं यदेतत् सर्वकाञ्चनम् । यत् प्राप्य सुरतां प्राप्ताः सुराः सुरपतेः सखे ॥ १४ ॥ एतानि हृतराज्यानां दैतेयानां स्म मातले । दीप्यमानानि दृश्यन्ते सर्वप्रहरणान्युत ॥ १५ ॥ अक्षयानि किलैतानि विवर्त्तन्ते स्म मातले । अनुभावप्रयुक्तानि सुरैरवजितानि ह ॥ १६ ॥ अत्र राक्षसजात्यश्च दैत्यजात्यश्च मातले । दिव्यप्रहरणाश्चासन् सर्वदैवतनिर्ज्जिताः ॥ १७ ॥ अग्निरेष महार्च्चिष्मान् जागर्त्ति वारुणे ह्रदे । वैष्णवचक्रमाविद्धं विधूमेन हविष्मता ॥ १८ ॥ एष गाण्डीमयश्चापो लोकसंहारसंवृतः । रक्षते दैवतैर्नित्यं यतस्तद्गाण्डिवं धनुः ॥ १९ ॥ एष कृत्ये समुत्पन्ने तत्तद्धारयते बलम् । सहस्रशतसङ्ख्येन प्राणेन सततं ध्रुवः ॥ २० ॥ अशास्यानपि शास्त्येष रक्षोबन्धुषु राजसु । सृष्टः प्रथमतश्चण्डो ब्रह्मणा ब्रह्मवादिना ॥ २१ ॥ एतच्छस्त्रं नरेन्द्राणां महच्छक्रेण भाषितम् । पुत्राः सलिलराजस्य धारयन्ति महोदयम् ॥ २२ ॥ एतत् सलिलराजस्य छत्रं छत्रगृहे स्थितम् । सर्वतः सलिलं शीतं जीमूत इव वर्षति ॥ २३ ॥ एतच्छत्रात् परिभ्रष्टं सलिलं सोमनिर्मलम् । तमसा मूर्च्छितं भाति येन नार्च्छति दर्शनम् ॥ २४ ॥ बहून्यद्भुत-

रूपाणि द्रष्टव्यानीह मातले। तव कार्य्योपरोधस्तु तस्माद्गच्छाव मा चिरम् ॥ २५ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि मातलीयोपाख्याने सप्तनवतोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

नारद उवाच। एतत्तु नागलोकस्य नाभिस्थाने स्थितं पुरम्। पातालमिति विख्यातं दैत्यदानवसेवितम् ॥ १ ॥ इदमद्भिः समं प्राप्ता ये केचित् ध्रुवजङ्गमाः। प्रविशन्तो महानादं नदन्ति भयपीड़िताः ॥ २ ॥ अत्रासुरोऽग्निः सततं दीप्यते वारिभोजनः। व्यापारेण धृतात्मानं निबद्धं समबुध्यत ॥ ३ ॥ अत्रामृतं सुरैः पीत्वा निहितं निहितारिभिः। अतः सोमस्य हानिश्च वृद्धिश्चैव प्रदृश्यते ॥ ४ ॥ अत्रादित्यो हयशिराः काले पर्वणि पर्वणि। उत्तिष्ठति सुवर्णाख्यं वाग्भिरापूरयञ्जगत् ॥ ५ ॥ यस्मादत्र समस्तास्ताः पतन्ति जलमूर्त्तयः। तस्मात् पातालमित्येव ख्यायते पुरमुत्तमम् ॥ ६ ॥ ऐरावतोऽस्मात् सलिलं गृहीत्वा जगतो हितः। मेघेष्वामुञ्चते शीतं यन्महेन्द्रः प्रवर्षति ॥ ७ ॥ अत्र नानाविधाकारास्तिमयो नैकरूपिणः। अप्सु सोमप्रभां पीत्वा वसन्ति जलचारिणः ॥ ८ ॥ अत्र सूर्य्यांशुभिर्भिन्नाः पातालतलमाश्रिताः। मृता दिवसतः सूर्त पुनर्जीवन्ति वै निशि ॥ ९ ॥ उदयन्नित्यशश्चात्र चन्द्रमा रश्मिवाङ्गभि। अमृतं स्पृश्य संस्पर्शात् सञ्जीवयति देहिनः ॥ १० ॥ अत्र ते धर्मनिरता बद्धाः कालेन पीड़िताः। दैतेया निवसन्ति स्म वासवेन हृतश्रियः ॥ ११ ॥ अत्र भूतपतिर्नाम सर्वभूतमहेश्वरः। भूतये सर्वलोकानामाचरत्तप उत्तमम् ॥ १२ ॥ अत्र गोव्रतिनो विप्राः स्वाध्यायाम्नायकर्षिताः। त्यक्तप्राणा जितस्वर्गा निवसन्ति महर्षयः ॥ १३ ॥ यत्र तत्र शयो

नित्यं येन केनचिदाशितः। येन केनचिदाच्छन्नः स गोव्रत इहोच्यते ॥ १४ ॥ ऐरावणो नागराजो वामनः कुमुदोऽञ्जनः। प्रसूताः सुप्रतीकस्य वंशे वारणसत्तमाः ॥ १५ ॥ पश्य यद्यत्र ते कश्चिद्रोचते गुणतो वरः। वरयिष्यामि तं गत्वा यत्नमास्थाय मातले ॥ १६ ॥ अण्डमेतज्जले न्यस्तं दीप्यमानमिव श्रिया। आप्रजानां निसर्गाद्वै नोद्भिद्यति न सर्पति ॥ १७ ॥ नास्य जातिं निसर्गं वा कथ्यमानं शृणोमि वै। पितरं मातरञ्चापि नास्य जानाति कश्चन ॥ १८ ॥ अतः किल महानग्निरन्तकाले समुत्थितः। धक्ष्यते मातले सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १९ ॥ मातलिस्त्वब्रवीत् श्रुत्वा नारदस्याथ भाषितम्। न मेऽत्र रोचते कश्चिदन्यतो व्रज मा चिरम् ॥ २० ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि मातलीयोपाख्याने अष्टनवतोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

नारद उवाच। हिरण्यपुरमित्येव ख्यातं पुरवरं महत्। दैत्यानां दानवानाञ्च मायाशतविचारिणाम् ॥ १ ॥ अनल्पेन प्रयत्नेन निर्मितं विश्वकर्मणा। मयेन मनसा सृष्टं पातालतलमाश्रितम् ॥ २ ॥ अत्र मायासहस्राणि विकुर्वाणा महौजसः। दानवा निवसन्ति स्म शूरा दत्तवराः पुरा ॥ ३ ॥ नैते शक्रेण नान्येन यमेन वरुणेन वा। शक्यन्ते वशमानेतुं तथैव धनदेन च ॥ ४ ॥ असुराः कालकञ्जाश्च तथा विष्णुपदोद्भवाः। नैरृता यातुधानाश्च ब्रह्मपादोद्भवाश्च ये ॥ ५ ॥ दंष्ट्रिणो भीमवेगाश्च वातवेगपराक्रमाः। मायावीर्य्योपसम्पन्ना निवसन्त्यत्र मातले ॥ ६ ॥ निवातकवचा नाम दानवा युद्धदुर्मदाः। जानासि च यथा शक्रो नैतान् शक्नोति बाधितुम् ॥ ७ ॥ बहुशो मातले त्वञ्च तव पुत्रश्च

गोमुखः। निर्भग्नो देवराजश्च वृत्रपुवः शचीपतिः ॥ ८ ॥ पश्य वेश्मानि रौक्माणि मातले राजतानि च। कर्म्मणा विधियुक्तेन युक्तान्युपगतानि च ॥ ९ ॥ वैदूर्य्यमणिचित्राणि प्रवालरुचिराणि च। अर्कस्फटिकशुभ्राणि वज्रसारोज्ज्वलानि च ॥ १० ॥ पार्थिवानीव चाभान्ति पद्मरागमयानि च। शैलानीव च दृश्यन्ते दारवाणीव चाप्युत ॥ ११ ॥ सूर्य्यरूपाणि चाभान्ति दीप्ताग्निसदृशानि च। मणिजालविचित्राणि प्रांशूनि निविड़ानि च ॥ १२ ॥ नैतानि शक्यं निर्द्देष्टुं रूपतो द्रव्यतस्तथा। गुणतश्चैव सिद्धानि प्रमाणगुणवन्ति च ॥ १३ ॥ आक्रीड़ान् पश्य दैत्यानां तथैव शयनान्युत। रत्नवन्ति महार्हाणि भवनान्यासनानि च ॥ १४ ॥ जलदाभांस्तथा शैलांस्तोयप्रस्रवणानि च। कामपुष्पफलांश्चापि पादपान् कामचारिणः ॥ १५ ॥ मातले कश्चिदत्रापि रुचिरस्ते वरो भवेत्। अथ वान्यां दिशं भूमेर्गच्छाव यदि मन्यसे ॥ १६ ॥ मातलिस्त्वब्रवीदेनं भाषमाणं तथाविधम्। देवर्षे नैव मे कार्य्यं विप्रियं त्रिदिवौकसाम् ॥ १७ ॥ नित्यानुषक्तवैरा हि भ्रातरो देवदानवाः। परपक्षेण सम्बन्धं रोचयिष्याम्यहं कथम् ॥ १८ ॥ अन्यत्र साधु गच्छाव द्रष्टुं नार्हामि दानवान्। जानामि तव चात्मानं हिंसात्मकमनन्तथा ॥ १९ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि मातलीयोपाख्याने एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

नारद उवाच। अयं लोकः सुपर्णानां पक्षिणां पन्नगाशिनाम्। विक्रमे गमने भारे नैषामस्ति परिश्रमः ॥ १ ॥ वैनतेयसुतैः सूत षड्‌भिस्ततमिदं कुलम्। सुमुखेन सुनाम्ना च सुनेत्रेण सुवर्च्चसा ॥ २ ॥ सुरुचा पक्षिराजेन सुबलेन च मातले।

वाड्वितानि प्रसूत्या वै विनताकुलकर्त्तृभिः ॥ ३ ॥ पक्षिराजाभि-
जात्यानां सहस्राणि शतानि च। कश्यपस्य ततो वंशे जातै-
र्भूतिविवर्द्धनैः ॥ ४ ॥ सर्वे ह्येते श्रिया युक्ताः सर्वे श्रीवत्सलक्षणाः।
सर्वे श्रियमभीप्सन्तो धारयन्ति बलान्युत ॥ ५ ॥ कर्मणा क्षत्रिया-
श्चैते निर्घृणा भोगिभोजिनः। ज्ञातिसङ्क्षयकर्त्तृत्वात् ब्राह्मण्यं
न लभन्ति वै ॥ ६ ॥ नामानि चैषां वक्ष्यामि यथा प्राधान्यतः
शृणु। मातले श्लाघ्यमेतद्धि कुलं विष्णुपरिग्रहम् ॥ ७ ॥ दैवतं
विष्णुरेतेषां विष्णुरेव परायणम्। हृदि चैषां सदा विष्णुर्विष्णु-
रेव सदा गतिः ॥ ८ ॥ सुवर्णचूड़ो नागाशी दारुणश्चण्डतुण्डकः।
अनिलश्चानलश्चैव विशालाक्षोऽथ कुण्डली ॥ ९ ॥ पङ्कजिद्वज्र-
विष्कम्भो वैनतेयोऽथ वामनः। वातवेगो दिशाचक्षुर्निमिषो-
ऽनिमिषस्तथा ॥ १० ॥ त्रिवारः सप्तवारश्च वाल्मीकिर्द्वीपक-
स्तथा। दैत्यद्वीपः सरिद्द्वीपः सारसः पद्मकेतनः ॥ ११ ॥ सुमुख-
श्चित्रकेतुश्च चित्रबर्हस्तथानघः। मेघकृत् कुमुदो दक्षः सर्पान्तः
सोमभोजनः ॥ १२ ॥ गुरुभारः कपोतश्च सूर्य्यनेत्रश्चिरान्तकः।
विष्णुधर्मा कुमारश्च परिबर्हो हरिस्तथा ॥ १३ ॥ सुस्वरो मधु-
पर्कश्च हेमवर्णस्तथैव च। मलयो मातरिश्वा च निशाकरदिवा-
करौ ॥ १४ ॥ एते प्रदेशमात्रेण मयोक्ता गरुड़ात्मजाः। प्राधा-
न्यतस्ते यशसा कीर्त्तिताः प्राणतश्च ये ॥ १५ ॥ यद्यत्र न रुचिः
काचिदेहि गच्छाव मातले। तं नयिष्यामि देशं त्वां वरं यत्रोप-
लप्स्यते ॥ १६ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि मातलीयोपाख्याने
शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

नारद उवाच। इदं रसातलं नाम सप्तमं पृथिवीतलम्। यत्रास्ते सुरभिर्माता गवाममृतसम्भवा ॥ १ ॥ क्षरन्ती सततं क्षीरं पृथिवीसारसम्भवम्। षसां रसानां सारेण रसमेकमनुत्तमम् ॥ २ ॥ अमृतेनाभितृप्तस्य सारमुद्गिरतः पुरा। पितामहस्य वदनादुदतिष्ठदनिन्दिता ॥ ३ ॥ यस्याः क्षीरस्य धारायां निपतन्त्या महीतले। ह्रदः कृतः क्षीरनिधिः पवित्रं परमुच्यते ॥ ४ ॥ पुष्पितस्येव फेनेन पर्य्यन्तमनुवेष्टितम्। पिबन्तो निवसन्त्यत्र फेनपा मुनिसत्तमाः ॥ ५ ॥ फेनपा नाम ते ख्याताः फेनाहाराश्च मातले। उग्रे तपसि वर्त्तन्ते येषां बिभ्यति देवताः ॥ ६ ॥ अस्याश्चतस्रो धेन्वोऽन्या दिक्षु सर्वासु मातले। निवसन्ति दिशां पाल्यो धारयन्त्यो दिशः स्मृताः ॥ ७ ॥ पूर्वां दिशं धारयते सुरूपा नाम सौरभी। दक्षिणां हंसिका नाम धारयत्यपरां दिशम् ॥ ८ ॥ पश्चिमा वारुणी दिक् च धार्य्यते वै सुभद्रया। महानुभावया नित्यं मातले विश्वरूपया ॥ ९ ॥ सर्व्वकामदुघा नाम धेनुर्धारयते दिशम्। उत्तरां मातले धर्म्यां तथैलविलसंज्ञिताम् ॥ १० ॥ आसान्तु पयसा मिश्रं पयो निर्मथ्य सागरे। मन्थानं मन्दरं कृत्वा देवैरसुरसंहितैः ॥ ११ ॥ उद्धृता वारुणी लक्ष्मीरमृतञ्चापि मातले। उच्चैःश्रवाश्चाश्वराजो मणिरत्नञ्च कौस्तुभम् ॥ १२ ॥ सुधाहारेषु च सुधां स्वधाभोजिषु च स्वधाम्। अमृतञ्चामृताशिषु सुरभी क्षरते पयः ॥ १३ ॥ अत्र गाथा पुरा गीता रसातलनिवासिभिः। पौराणी श्रूयते लोके गीयते या मनीषिभिः ॥ १४ ॥ न नागलोके न स्वर्गे न विमाने त्रिविष्टपे। परिवासस्सुखस्तादृग्रसातलतले यथा ॥ १५ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि मातलीयोपाख्याने एकाधिकशततोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

नारद उवाच। इयं भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता। यादृशी देवराजस्य पुरी वर्य्यामरावती ॥ १ ॥ एष शेषः स्थितो नागो येनेयं धार्य्यते सदा। तपसा लोकमुख्येन प्रभावमहिता मही ॥ २ ॥ श्वेताचलनिभाकारो दिव्याभरणभूषितः। सहस्रं धारयन् मूर्द्ध्नां ज्वालाजिह्वो महाबलः ॥ ३ ॥ इह नानाविधाकारा नानाविधविभूषणाः। सुरसायाः सुता नागा निवसन्ति गतव्यथाः ॥ ४ ॥ मणिस्वस्तिकचक्राङ्काः कमण्डलुकलक्षणाः। सहस्रसङ्ख्या वलिनः सर्व्वे रौद्राः स्वभावतः ॥ ५ ॥ सहस्रशिरसः केचित् केचित् पञ्चशताननाः। शतशीर्षास्तथा केचित् केचित् त्रिशिरसोऽपि च ॥ ६ ॥ द्विपञ्चशिरसः केचित् केचित् सप्तमुखास्तथा। महाभोगा महाकायाः पर्व्वताभोगभोगिनः ॥ ७ ॥ बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च। नागानामेकवंशानां यथाश्रेष्ठन्तु मे शृणु ॥ ८ ॥ वासुकिस्तक्षकश्चैव कर्कोटकधनञ्जयौ। कालियो नहुषश्चैव कम्बलाश्वतरावुभौ ॥ ९ ॥ बाह्यकुण्डो मणिर्न्नागस्तथैवापूरणः खगः। वामनश्चैलपत्रश्च कुकुरः कुकुणस्तथा ॥ १० ॥ आर्य्यको नन्दकश्चैव तथा कलशपोतकौ। कैलासकः पिञ्जरको नागश्चैरावतस्तथा ॥ ११ ॥ सुमनमुखो दधिमुखः शङ्खो नन्दोपनन्दकौ। आप्तः कोटरकश्चैव शिखी निष्ठुरकस्तथा ॥ १२ ॥ तित्तिरिर्हस्तिभद्रश्च कुमुदो माल्यपिण्डकः। द्वौ पद्मौ पुण्डरीकश्च पुष्पो मुद्गरपर्णकः ॥ १३ ॥ करवीरः पिठरकः सम्वृत्तोवृत्त एव च। पिण्डारो विल्वपत्रश्च मूषिकादः शिरीषकः ॥ १४ ॥ दिलीपः शङ्खशीर्षश्च ज्योतिष्कोऽथापराजितः। कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च कुहरः कृशकस्तथा ॥ १५ ॥ विरजा धारणश्चैव सुबाहुर्मुखरो जयः। बधिरान्धौ विशुण्डश्च विरसः सुरसस्तथा ॥ १६ ॥ एते चान्ये च बहवः कश्यपस्यात्मजाः स्मृताः। मातले पश्य यद्यत्र कश्चित्ते रोचते वरः ॥ १७ ॥

कण्व उवाच। मातलिस्त्वेवमव्यग्रः सततं सन्निरीक्ष्य वै। पप्रच्छ नारदं तत्र प्रीतिमानिव चाभवत् ॥ १८ ॥ स्थितो य एष पुरतः कौरव्यस्यार्य्यकस्य तु। द्युतिमान् दर्शनीयश्च कस्यैष कुलनन्दनः ॥ १९ ॥ कः पिता जननी वास्य कतमस्यैष भोगिनः। वंशस्य कस्यैष महान् केतुभूत इव स्थितः ॥ २० ॥ प्रणिधानेन धैर्य्येण रूपेण वयसा च मे। मनः प्रविष्टो देवर्षे गुणकेश्याः पतिर्व्वरः ॥ २१ ॥

कण्व उवाच। मातलिं प्रीतमनसं दृष्ट्वा सुमखदर्शनात्। निवेदयामास तदा माहात्म्यं जन्म कर्म च ॥ २२ ॥

नारद उवाच। ऐरावतकुले जातः सुमुखो नाम नागराट्। आर्य्यकस्य मतः पौत्रो दौहित्रो वामनस्य च ॥ २३ ॥ एतस्य हि पिता नागश्चिकुरो नाम मातले। न चिराद्वैनतेयेन पञ्चत्वमुपपादितः ॥ २४ ॥ ततोऽब्रवीत् प्रीतमना मातलिर्नारदं वचः। एष मे रुचितस्तात जामाता भुजगोत्तमः ॥ २५ ॥ क्रियतामत्र यत्नो हि प्रीतिमानस्म्यनेन वै। अस्मै नागाय वै दातुं प्रियां दुहितरं मुने ॥ २६ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि मातलीयोपाख्याने द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

नारद उवाच। सूतोऽयं मातलिर्नाम शक्रस्य दयितः सुहृत्। शुचिः शीलगुणोपेतस्तेजस्वी वीर्य्यवान् बली ॥ १ ॥ शक्रस्यायं सखा चैव मन्त्री सारथिरेव च। अल्पान्तरप्रभावश्च वासविन रणे रणे ॥ २ ॥ अयं हरिसहस्रेण युक्तं जैत्रं रथोत्तमम्। देवासुरेषु युद्धेषु मनसैव प्रयच्छति ॥ ३ ॥ अनेन विजितानश्वै-र्दोर्भ्यां जयति वासवः। अनेन बलभित् पूर्वं प्रहृते प्रहरत्युत ॥४॥

अस्य कन्या वरारोहा रूपेणासदृशी भुवि। सत्यशीलगुणोपेता गुणकेशीति विश्रुता ॥ ५ ॥ तस्यास्य यत्नाच्चरतस्त्रैलोक्यममरद्युते। सुमुखो भवतः पौत्रो रोचते दुहितुः पतिः ॥ ६ ॥ यदि ते रोचते सम्यग्भुजगोत्तम मा चिरम्। क्रियतामार्य्यक क्षिप्रं बुद्धिः कन्यापरिग्रहे ॥ ७ ॥ यथा विष्णुकुले लक्ष्मीर्यथा स्वाहा विभावसोः। कुले तव तथैवास्तु गुणकेशी सुमध्यमा ॥ ८ ॥ पौत्रस्यार्थे भवांस्तस्मात् गुणकेशीं प्रतीच्छतु। सदृशीं प्रतिरूपस्य वासवस्य शचीमिव ॥ ९ ॥ पितृहीनमपि ह्येनं गुणतो वरयामहे। बहुमानाच्च भवतस्तथैवैरावतस्य च ॥ १० ॥ सुमुखस्य गुणैश्चैव शीलशौचदमादिभिः। अभिगम्य स्वयं कन्यामयं दातुं समुद्यतः। मातलिस्तस्य सम्मानं कर्त्तुमर्हो भवानपि ॥११॥

कण्व उवाच। स तु दीनः प्रहृष्टश्च प्राह नारदमार्य्यकः। व्रियमाणे तथा पौत्रे पुत्रे च निधनं गते ॥ १२ ॥

आर्य्यक उवाच। न मे नैतत् बहु मतं महर्षे वचनं तव। सखा शक्रस्य संयुक्तः कस्यायं नेप्सितो भवेत् ॥ १३ ॥ कारणस्य तु दौर्ब्बल्यात् चिन्तयामि महामुने। अस्य देहकरस्तात मम पुत्रो महाद्युते ॥ १४ ॥ भक्षितो वैनतेयेन दुःखार्त्तास्तेन वै वयम्। पुनरेव च तेनोक्तं वैनतेयेन गच्छता ॥ १५ ॥ मासेनान्येन सुमुखं भक्षयिष्य इति प्रभो। ध्रुवं तथा तद्भविता जानीमस्तस्य निश्चयम्। तेन हर्षः प्रनष्टो मे सुपर्णवचनेन वै ॥ १६ ॥

कण्व उवाच। मातलिस्त्वब्रवीदेनं बुद्धिरत्र कृता मया। जामातृभावेन वृतः सुमुखस्तव पुत्रजः ॥ १७ ॥ सोऽयं मया च सहितो नारदेन च पन्नगः। त्रिलोकेशं सुरपतिं गत्वा पश्यतु वासवम् ॥ १८ ॥ शेषेणैवास्य कार्य्येण प्रज्ञास्याम्यहमायुषः। सुपर्णस्य विघाते च प्रयतिष्यामि सत्तम ॥ १९ ॥ सुमुखश्च मया सार्द्धं देवेशमभिगच्छतु। कार्य्यसंसाधनार्थाय स्वस्ति तेऽस्तु

भुजङ्गम ॥ २० ॥ ततस्ते सुमुखं दृष्ट्वा सर्व एव महौजसः । ददृशुः
शक्रमासीनं देवराजं महाद्युतिम् ॥ २१ ॥ सङ्गत्या तत्र भगवान्
विष्णुरासीच्चतुर्भुजः । ततस्तत् सर्वमाचख्यौ नारदो मातलिं
प्रति ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः पुरन्दरं विष्णुरुवाच भुवनेश्वरम् ।
अमृतं दीयतामस्मै क्रियताममरैः समः ॥ २३ ॥ मातलिर्नारद-
श्चैव सुमुखश्चैव वासव । लभतां भवतः कामात् काममेतं यथेप्-
सितम् ॥ २४ ॥ पुरन्दरोऽथ सञ्चिन्त्य वैनतेयपराक्रमम् । विष्णु
मेवाब्रवीदेनं भवानेव ददात्विति ॥ २५ ॥

विष्णुरुवाच । ईशस्त्वं सर्वलोकानां चराणामचराश्च ये ।
त्वया दत्तमदत्तं कः कर्त्तुमुत्सहते विभो ॥ २६ ॥ प्रादाच्छक्र-
स्ततस्तस्मै पन्नगायायुरुत्तमम् । न त्वेनममृतप्राशं चकार बल-
वृत्रहा ॥ २७ ॥ लब्ध्वा वरन्तु सुमुखः सुमुखः सम्बभूव ह ।
कृतदारो यथाकामं जगाम च गृहान् प्रति ॥ २८ ॥ नारद-
स्त्वार्य्यकश्चैव कृतकार्य्यौ मुदा युतौ । अभिजग्मतुरभ्यर्च्च्य देवराजं
महाद्युतिम् ॥ २९ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि मातलीयोपाख्याने
त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

कण्व उवाच । गरुड़स्तत्र शुश्राव यथावृत्तं महाबलः ।
आयुःप्रदानं शक्रेण कृतं नागस्य भारत ॥ १ ॥ पक्षवातेन महता
रुद्ध्वा त्रिभुवनं खगः । सुपर्णः परमक्रुद्धो वासवं समुपाद्रवत् ॥ २ ॥

गरुड़ उवाच । भगवन् किमवज्ञानाद्वृत्तिः प्रतिहता मम ।
कामकारं वरं दत्त्वा पुनश्चलितवानसि ॥ ३ ॥ निसर्गात् सर्व-
भूतानां सर्वभूतेश्वरेण मे । आहारो विहितो धात्रा किमर्थं

वार्ध्यते त्वया ॥ ४ ॥ त्वतश्चैव महानागः स्थापितः समयश्च मे। अनेन च मया देव भर्त्तव्यः प्रसवो महान् ॥ ५ ॥ एतस्मिंस्तु तथाभूते नान्यं हिंसितुमुत्सहे। क्रीड़से कामकारेण देवराज यथेच्छकम् ॥ ६ ॥ सोऽहं प्राणान् विमोच्यामि तथा परिजनो मम। ये च भृत्या मम गृहे प्रीतिमान् भव वासव ॥ ७ ॥ एतच्चैवाहमर्हामि भूयश्च बलवृत्तहन्। त्रैलोक्यस्येश्वरो योऽहं परभृत्यत्वमागतः ॥ ८ ॥ त्वयि तिष्ठति देवेश न विष्णुः कारणं मम। त्रैलोक्यराज राज्यं हि त्वयि वासव शाश्वतम् ॥ ९ ॥ ममापि दक्षस्य सुता जननी कश्यपः पिता। अहमप्युत्सहे लोकान् समन्ताद्वोढुमञ्जसा ॥ १० ॥ असह्यं सर्वभूतानां ममापि विपुलं बलम्। मयापि सुमहत् कर्म कृतं दैतेयविग्रहे ॥ ११ ॥ श्रुतश्रीः श्रुतसेनश्च विवस्वान् रोचनामुखः। प्रस्तुतः कालकाक्षश्च मयापि दितिजा हताः ॥ १२ ॥ यत्तु ध्वजस्थानगतो यत्नात् परिचराम्यहम्। वहामि चैवानुजन्ते तेन मामवमन्यसे ॥ १३ ॥ कोऽन्यो भारसहो ह्यस्ति कोऽन्योऽस्ति बलवत्तरः। मया योऽहं विशिष्टः सन् वहामीमं सबान्धवम् ॥ १४ ॥ अवज्ञाय तु यत्तेऽहं भोजनाद्व्यवरोपितः। तेन मे गौरवं नष्टं त्वत्तश्चास्माच्च वासव ॥ १५ ॥ आदित्यां य इमे जाता बलविक्रमशालिनः। त्वमेषां किल सर्वेषां बलेन बलवत्तरः ॥ १६ ॥ सोऽहं पक्षैकदेशेन वहामि त्वां गतक्लमः। विमृश त्वं शनैस्तात को न्वत्र बलवानिति ॥ १७ ॥

कण्व उवाच। स तस्य वचनं श्रुत्वा खगस्योदर्कदारुणम्। अक्षोभ्यं क्षोभयंस्तार्क्ष्यमुवाच रथचक्रभृत् ॥ १८ ॥ गरुत्मन्मन्यसेऽऽत्मानं बलवन्तं सुदुर्बल। अलमस्मत्समक्षन्ते स्तोतुमात्मानमण्डज ॥ १९ ॥ त्रैलोक्यमपि मे कृत्स्नमशक्तं देहधारणे। अहमेवात्मनात्मानं वहामि त्वाञ्च धारये ॥ २० ॥ इमं तावन्ममैकं त्वं बाहुं सव्येतरं वह। यद्येकं धारयस्येनं सफलं ते विकत्थितम् ॥२१॥

ततः स भगवांस्तस्य स्कन्धे बाहुं समासजत् । निपपात स
भारार्त्तो विकलो नष्टचेतनः ॥ २२ ॥ यावान् हि भारः कृत्स्नायाः
पृथिव्याः पर्वतैः सह । एकस्या देहशाखायास्तावद्भारममन्यत
॥ २३ ॥ न त्वेनं पीड़यामास बलेन बलवत्तरः । ततो हि जीवितं
तस्य न व्यनीनशदच्युतः ॥ २४ ॥ व्यात्तास्यः स्रस्तकायश्च विचेता
विह्वलः खगः । मुमोच पत्राणि तदा गुरुभारप्रपीड़ितः ॥ २५ ॥
स विष्णुं शिरसा पक्षी प्रणम्य विनतासुतः । विचेता विह्वलो
दीनः किञ्चिद्वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ भगवन् लोकसारस्य सदृशेन
वपुष्मता । भुजेन स्वैरमुक्तेन निष्पिष्टोऽस्मि महाबल ॥ २७ ॥
क्षन्तुमर्हसि मे देव विह्वलस्याल्पचेतसः । बलदर्पविहीनस्य
पक्षिणो ध्वजवासिनः ॥ २८ ॥ न हि ज्ञातं बलं देव मया ते
परमं विभो । तेन मन्याम्यहं वीर्य्यमात्मनो न समं परैः ॥ २९ ॥
ततश्चक्रे स भगवान् प्रसादं वै गरुत्मतः । मैवं भूय इति स्नेहात्
तदा चैनमुवाच ह ॥ ३० ॥ पदाङ्गुष्ठेन चिक्षेप सुमुखं गरुड़ो-
रसि । ततः प्रभृति राजेन्द्र सह सर्पेण वर्त्तते ॥ ३१ ॥ एवं
विष्णुबलाक्रान्तो गर्वनाशमुपागतः । गरुड़ो बलवान् राजन्
वैनतेयो महायशाः ॥ ३२ ॥

कण्व उवाच । तथा त्वमपि गान्धारे यावत् पाण्डुसुतान्रणे ।
नासादयसि तान् वीरांस्तावज्जीवसि पुत्रक ॥ ३३ ॥ भीमः
प्रहरतां श्रेष्ठो वायुपुत्रो महाबलः । धनञ्जयश्चेन्द्रसुतो न हन्या-
तान्तु कं रणे ॥ ३४ ॥ विष्णुर्वायुश्च शक्रश्च धर्मस्तौ चाश्विना-
वुभौ । एते देवास्त्वया केन हेतुना वीक्षितुं क्षमाः ॥ ३५ ॥
तदलन्ते विरोधेन शमं गच्छ नृपात्मज । वासुदेवेन तीर्थेन कुलं
रक्षितुमर्हसि ॥ ३६ ॥ प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य नारदोऽयं महातपाः ।
माहात्म्यस्य तदा विष्णोः योऽयञ्चक्रगदाधरः ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । दुर्य्योधनस्तु तत् श्रुत्वा निश्वसन्

भ्रुकुटीमुखः। राधेयमभिसम्प्रेक्ष्य जहास स्तनवत्तदा ॥ ३८॥ कदर्थीकृत्य तद्वाक्यमृषेः कण्वस्य दुर्मतिः। ऊरुं गजकराकारं ताडयन्निदमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ यथैवेश्वरसृष्टोऽस्मि यद्भावी या च मे गतिः। तथा महर्षे वर्त्तामि किं प्रलापः करिष्यति ॥ ४० ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि मातलीयोपाख्याने चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

जनमेजय उवाच। अनर्थे जातनिर्बन्धं परार्थे लोभमोहितम। अनार्य्यकेष्वभिरतं मरणे कृतनिश्चयम् ॥ १ ॥ ज्ञातीनां दुःखकर्त्तारं बन्धूनां शोकवर्द्धनम्। सुहृदां क्लेशदातारं द्विषतां हर्षवर्द्धनम् ॥ २ ॥ कथं नैनं विमार्गस्थं वारयन्तीह बान्धवाः। सौहृदाद्वा सुहृत् स्निग्धो भगवान् वा पितामहः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच। उक्तं भगवता वाक्यमुक्तं भीष्मेण यत् क्षमम्। उक्तं बहुविधञ्चैव नारदेनापि तत् शृणु ॥ ४ ॥

नारद उवाच। दुर्लभो वै सुहृच्छ्रोता दुर्लभश्च हितः सुहृत्। तिष्ठते हि सुहृत् यत्र न बन्धुस्तत्र तिष्ठति ॥ ५ ॥ श्रोतव्यमपि पश्यामि सुहृदां कुरुनन्दन। न कर्त्तव्यश्च निर्बन्धो निर्बन्धो हि सुदारुणः ॥ ६ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। यथा निर्बन्धतः प्राप्तो गालवेन पराजयः ॥ ७ ॥ विश्वामित्रं तपस्यन्तं धर्मो जिज्ञासया पुरा। अभ्यागच्छत् स्वयं भूत्वा वशिष्ठो भगवानृषिः ॥ ८ ॥ सप्तर्षीणामन्यतमं वेशमास्थाय भारत। बुभुक्षुः क्षुधितो राजन्नाश्रमं कौशिकस्य तु ॥ ९ ॥ विश्वामित्रोऽथ सम्भ्रान्तः श्रपयामास वै चरुम्। परमान्नस्य यत्नेन न च तं प्रत्यपालयत् ॥ १० ॥ अन्नं तेन यदा भुक्तमन्यैर्दत्तं तपस्विभिः। अथ गृह्यान्नमत्युष्णं विश्वामित्रोऽप्युपागमत् ॥ ११ ॥ भुक्तं मे

तिष्ठ तावत्त्वमित्युक्त्वा भगवान् ययौ। विश्वामित्रस्ततो राजन् स्थित एव महाद्युतिः ॥ १२ ॥ भक्तं प्रगृह्य मूर्द्ध्ना वै बाहुभ्यां संशितव्रतः। स्थितः स्थाणुरिवाभ्यासे निश्चेष्टो मारुताशनः ॥१३॥ तस्य शुश्रूषणे यत्नमकरोत् गालवो मुनिः। गौरवाद्बहुमानाच्च हार्द्देन प्रियकाम्यया ॥ १४ ॥ अथ वर्षशते पूर्णे धर्मः पुनरुपागमत्। वाशिष्ठं वेशमास्थाय कौशिकं भोजनेप्सया ॥ १५ ॥ स दृष्ट्वा शिरसा भक्तं ध्रियमाणं महर्षिणा। तिष्ठता वायुभक्षेण विश्वामित्रेण धीमता ॥ १६ ॥ प्रतिगृह्य ततो धर्मस्तथैवोष्णं तथा नवम्। भुक्त्वा प्रीतोऽस्मि विप्रर्षे तमुक्त्वा स मुनिर्गतः ॥ १७ ॥ क्षत्रभावादपगतो ब्राह्मणत्वमुपागतः। धर्मस्य वचनात् प्रीतो विश्वामित्रस्तथाभवत् ॥ १८ ॥ विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य गालवस्य तपस्विनः। शुश्रूषया च भक्त्या च प्रीतिमानित्युवाच ह ॥ १९ ॥ अनुज्ञातो मया वत्स यथेष्टं गच्छ गालव। इत्युक्तः इत्युवाचेदं गालवो मुनिसत्तमम् ॥ २० ॥ प्रीतो मधुरया वाचा विश्वामित्रं महाद्युतिम्। दक्षिणाः काः प्रयच्छामि भवते गुरुकर्म्मणि ॥२१॥ दक्षिणाभिरुपेतं हि कर्म सिध्यति मानवम्। दक्षिणानां हि दाता वै अपवर्गेण युज्यते ॥ २२ ॥ स्वर्गे क्रतुफलं तद्धि दक्षिणा शान्तिरुच्यते। किमाहरामि गुर्व्वर्थं ब्रवीतु भगवानिति ॥ २३ ॥ स जानंस्तेन भगवान् जितः शुश्रूषणेन वै। विश्वामित्रस्तमसकृद्गच्छ गच्छेत्यचोदयत् ॥ २४ ॥ असकृद्गच्छ गच्छेति विश्वामित्रेण भाषितः। किं ददामीति बहुशो गालवः प्रत्यभाषत ॥ २५ ॥ निर्व्वन्धतस्तु बहुशो गालवस्य तपस्विनः। किञ्चिदागतसंरम्भो विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् ॥ २६ ॥ एकतः श्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्च्चसाम्। अष्टौ शतानि मे देहि गच्छ गालव मा चिरम् ॥२७॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि गालवचरिते पञ्चाशततमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

नारद उवाच। एवमुक्तस्तदा तेन विश्वामित्रेण धीमता। नास्ते न शेते नाहारं कुरुते गालवस्तदा ॥ १ ॥ त्वगस्थिभूतो हरिणश्चिन्ताशोकपरायणः। शोचमानोऽतिमात्रं स दह्यमानश्च मन्युना ॥ २ ॥ गालवो दुःखितो दुःखाद्विललाप सुयोधन। कुतः पुष्टानि मित्राणि कुतोऽर्थाः सञ्चयः कुतः ॥ ३ ॥ हयानाञ्चन्द्र-शुभ्राणां शतान्यष्टौ कुतो मम। कुतो मे भोजने श्रद्धा सुखश्रद्धा कुतश्च मे ॥ ४ ॥ श्रद्धा मे जीवितस्यापि छिन्ना किं जीवितेन मे। अहं पारे समुद्रस्य पृथिव्या वा परम्परात् ॥ ५ ॥ गत्वात्मानं विमुञ्चामि किं फलं जीवितेन मे। अधनस्याकृतार्थस्य त्यक्तस्य विविधैः फलैः ॥ ६ ॥ ऋणं धारयमाणस्य कुतः सुखमनीहया। सुहृदां हि धनं भुक्त्वा कृत्वा प्रणयमीप्सितम् ॥ ७ ॥ प्रतिकर्त्तु-मशक्तस्य जीविताम्मरणं वरम्। प्रतिश्रुत्य करिष्येति कर्त्तव्यं तदकुर्वतः ॥ ८ ॥ मिथ्यावचनदग्धस्य इष्टापूर्त्तं प्रणश्यति। न रूपमनृतस्यास्ति नानृतस्यास्ति सन्ततिः ॥ ९ ॥ नानृतस्याधि-पत्यञ्च कुत एव गतिः शुभा। कुतः कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सुखम् ॥ १० ॥ अश्रद्धेयः कृतघ्नो हि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः। न जीवत्यधनः पापः कुतः पापस्य तन्त्रणम् ॥ ११ ॥ पापो ध्रुव-मवाप्नोति विनाशं नाशयन् कृयम्। सोऽहं पापः कृतघ्नश्च कृपण-श्चानृतोऽपि च ॥ १२ ॥ गुरोर्यः कृतकार्य्यः संस्तत् करोमि न भाषितम्। सोऽहं प्राणान् विमोच्यामि कृत्वा यत्नमनुत्तमम् ॥ १३ ॥ अर्थना न मया काचित् कृतपूर्वा दिवौकसाम्। मानयन्ति च मां सर्वे त्रिदशा यज्ञसंस्तरे ॥ १४ ॥ अहन्तु विबुधश्रेष्ठं देवं त्रिभुवनेश्वरम्। विष्णुं गच्छाम्यहं कृष्णं गतिं गतिमतां वरम् ॥ १५ ॥ भोगा यस्मात् प्रतिष्ठन्ति व्याप्य सर्वान् सुरासुरान्। प्रणतो द्रष्टुमिच्छामि कृष्णं योगिनमव्ययम् ॥ १६ ॥ एवमुक्ते सखा तस्य गरुड़ो विनतात्मजः। दर्शयामास तं प्राह संहृष्टः

प्रियकाम्यया ॥ १७॥ सुहृद्भवान् मम मतः सुहृदाञ्च मतः सुहृत् । ईप्सितेनाभिलाषेण योक्तव्यो विभवे सति ॥ १८ ॥ विभवश्चास्ति मे विप्र वासवावरजो द्विज । पूर्व्वमुक्तस्त्वदर्थञ्च कृतः कामश्च तेन मे ॥ १९ ॥ स भवानेतु गच्छाव नयिष्ये त्वां यथासुखम् । दिशं पारं पृथिव्या वा गच्छ गालव मा चिरम् ॥ २० ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि गालवचरिते षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

सुपर्ण उवाच । अनुशिष्टोऽस्मि देवेन गालव ज्ञानयोनिना । ब्रूहि कामन्तु कां यामि द्रष्टुं प्रथमतो दिशम् ॥ १ ॥ पूर्व्वां वा दक्षिणां वाहमथ वा पश्चिमां दिशम् । उत्तरां वा द्विजश्रेष्ठ कुतो गच्छामि गालव ॥ २ ॥ यस्यामुदयते पूर्व्वं सर्व्वलोकप्रभावनः । सविता यत्र सन्ध्यायां साध्यानां वर्त्तते तपः ॥ ३ ॥ यस्यां पूर्व्वं मतिर्याता यया व्याप्तमिदं जगत् । चक्षुषी यत्र धर्म्मस्य यत्र चैष प्रतिष्ठितः ॥ ४ ॥ हुतं यतो हुतं हव्यं सर्पते सर्व्वतो दिशम् । एतद्द्वारं द्विजश्रेष्ठ दिवसस्य तथाध्वनः ॥ ५ ॥ यत्र पूर्व्वं प्रसूता वै दाक्षायण्यः प्रजाः स्त्रियः । यस्यां दिशि प्रवृद्धाश्च कश्यपस्यात्म-सम्भवाः ॥ ६ ॥ अतो मूलं सुराणां श्रीर्यत्र शक्रोऽभ्यषिच्यत । सुरराजेन विप्रर्षे देवैश्चात्र तपश्चितम् ॥ ७ ॥ एतस्मात् कारणात् ब्रह्मन् पूर्व्वेत्येषा दिगुच्यते । तस्मात् पूर्व्वतरे काले पूर्व्वमेवावृता सुरैः ॥ ८ ॥ अतएव च पूर्व्वेषां पूर्व्वामाशां प्रचक्षते । पूर्व्वं सर्व्वाणि कार्य्याणि देवानां सुखमीप्सताम् ॥ ९ ॥ अत्र वेदान् जगौ पूर्व्वं भगवान् लोकभावनः । अत्रैवोक्ता सवित्राऽसीत् सावित्री ब्रह्म-वादिषु ॥ १० ॥ अत्र दत्तानि सूर्य्येण यजूंषि द्विजसत्तम । अत्र लब्धवरः सोमः सुरैः क्रतुषु पीयते ॥ ११ ॥ अत्र तृप्ता हुतवहाः

स्वां योनिमुपयुञ्जते। अत्र पातालमाश्रित्य वरुणः श्रियमाप च ॥ १२ ॥ अत्र पूर्वं वशिष्ठस्य पौराणस्य द्विजर्षभ। सूतिश्चैव प्रतिष्ठा च निधनञ्च प्रकाशते ॥ १३ ॥ ओङ्कारस्यात्र जायन्ते सृतयो दशतीर्दश। पिबन्ति मुनयो यत्र हविर्धूमं स्म धूमपाः ॥ १४ ॥ प्रोक्षिता यत्र बहवो वराहाद्या मृगा वने। शक्रेण यज्ञभागार्थे दैवतेषु प्रकल्पिताः ॥ १५ ॥ अत्राहिताः कृतघ्नाश्च मानुषाश्चासुराश्च ये। उदयंस्तान् हि सर्वान् वै क्रोधाद्धन्ति विभावसुः ॥ १६ ॥ एतद्द्वारं त्रिलोकस्य स्वर्गस्य च सुखस्य च। एष पूर्वो दिशां भागो विशावोऽत्र यदीच्छसि ॥ १७ ॥ प्रियं कार्यं हि मे तस्य यस्यास्मि वचने स्थितः। ब्रूहि गालव यास्यामि शृणु चाप्यपरां दिशम् ॥ १८ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गालवचरिते सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

सुपर्ण उवाच। इयं विवस्वता पूर्वं श्रौतेन विधिना किल। गुरवे दक्षिणा दत्ता दक्षिणेत्युच्यते च दिक् ॥ १ ॥ अत्र लोकत्रयस्यास्य पितृपक्षः प्रतिष्ठितः। अत्रोष्मपानां देवानां निवासः श्रूयते द्विज ॥ २ ॥ अत्र विश्वे सदा देवाः पितृभिः सार्द्धमासते। इज्यमानाः स्म लोकेषु सम्प्राप्तास्तुल्यभागताम् ॥ ३ ॥ एतत् द्वितीयं धर्मस्य द्वारमाचक्षते द्विज। त्रुटिशो लवशश्चात्र गण्यते कालनिश्चयः ॥ ४ ॥ अत्र देवर्षयो नित्यं पितृलोकर्षयस्तथा। तथा राजर्षयः सर्वे निवसन्ति गतव्यथाः ॥ ५ ॥ अत्र धर्मश्च सत्यञ्च कर्म चात्र निगद्यते। गतिरेषा द्विजश्रेष्ठ कर्म चात्मावसादिनाम् ॥ ६ ॥ एषा दिक् सा द्विजश्रेष्ठ यां सर्वः प्रतिपद्यते। वृतस्त्वनवरोधेन सुखन्तेन न गम्यते ॥ ७ ॥ नैर्ऋतानां सह-

स्राणि बहून्यत्र द्विजर्षभ। सृष्टानि प्रतिकूलानि द्रष्टव्यान्यकृतात्मभिः ॥ ८ ॥ अत्र मन्दरकुञ्जेषु विप्रर्षिसदनेषु च। गायन्ति गाथा गन्धर्वाश्चित्तबुद्धिहरा द्विज ॥ ९ ॥ अत्र सामानि गाथाभिः श्रुत्वा गीतानि रैवतः। गतदारो गतामात्यो गतराज्यो वनं गतः ॥ १० ॥ अत्र सावर्णिना चैव यवक्रीतात्मजेन च। मर्य्यादा स्थापिता ब्रह्मन् यां सूर्य्यो नातिवर्त्तते ॥ ११ ॥ अत्र राक्षसराजेन पौलस्त्येन महात्मना। रावणेन तपश्चर्य्या सुरेभ्योऽमरता वृता ॥ १२ ॥ अत्र वृत्तेन वृत्रोऽपि शक्रशत्रुत्वमीयिवान्। अत्र सर्व्वासवः प्राप्ताः पुनर्गच्छन्ति पञ्चधा ॥ १३ ॥ अत्र दुष्कृतकर्म्माणो नराः पच्यन्ति गालव। अत्र वैतरणी नाम नदी वैतरणीर्वृता ॥ १४ ॥ अत्र गत्वा सुखस्यान्तं दुःखस्यान्तं प्रपद्यते। अत्रावृत्तो दिनकरः सुरसं क्षरते पयः ॥ १५ ॥ काष्ठाञ्चाभाद्य वासिष्ठीं हिममुत्सृजते पुनः। अत्राहं गालव पुरा क्षुधार्त्तः परिचिन्तयन् ॥ १६ ॥ लब्धवान् युद्ध्यमानौ द्वौ वृहन्तौ गजकच्छपौ। अत्र चक्रधनुर्नाम सूर्य्याज्जातो महानृषिः ॥ १७ ॥ विदुर्य्यं कपिलं देवं येनार्त्ताः सगरात्मजाः। अत्र सिद्धा शिवा नाम ब्राह्मणी वेदपारगा ॥ १८ ॥ अधीत्य सकलान् वेदान् लेभे सन्देहमक्षयम्। अत्र भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता ॥ १९ ॥ तक्षकेण च नागेन तथैवैरावतेन च। अत्र निर्य्याणकालेऽपि तमः सम्प्राप्यते महत् ॥ २० ॥ अभेद्यं भास्करेणापि स्वयं वा कृष्णवर्त्मना। एवं तस्यापि ते मार्गः परिबाध्येस्य गालव। ब्रूहि मे यदि गन्तव्यं प्रतीचीं शृणु चापरम् ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि गालवचरिते अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

सुपर्ण उवाच। इयं दिग्दयिता राज्ञो वरुणस्य तु गोपतेः। सदा सलिलराजस्य प्रतिष्ठा चादिरेव च ॥ १ ॥ अत्र पश्चादहः सूर्यो विसर्जयति गाः स्वयम्। पश्चिमेत्यभिविख्याता दिगियं द्विजसत्तम ॥ २ ॥ यादसामत्र राज्येन सलिलस्य च गुप्तये। कश्यपो भगवान् देवो वरुणस्याभ्यचोदयत् ॥ ३ ॥ अत्र पीत्वा समस्तान् वै वरुणस्य रसांस्तु षट्। जायते तरुणः सोमः शुक्लस्यादौ तमिस्रहा ॥ ४ ॥ अत्र पश्चात्कृता दैत्या वायुना संयतास्तदा। निःश्वसन्तो महावातैरर्दिताः सुषुपुर्द्विज ॥ ५ ॥ अत्र सूर्यं प्रणयिनं प्रतिगृह्णाति पर्वतः। अस्तो नाम यतः सन्ध्या पश्चिमा प्रतिसर्पति ॥ ६ ॥ अतो रात्रिश्च निद्रा च निर्गता दिवसक्षये। जायते जीवलोकस्य हर्त्तुमर्द्धमिवायुषः ॥ ७ ॥ अत्र देवीं दितिं सुप्तामात्मप्रसवधारिणीम्। विगर्भामकरोच्छक्रो यत्र जाता मरुद्गणाः ॥ ८ ॥ अत्र मूलं हिमवतो मन्दरं याति शाश्वतम्। अपि वर्षसहस्रेण न चान्तोऽस्याधिगम्यते ॥ ९ ॥ अत्र काञ्चनशैलस्य काञ्चनाम्बुरुहस्य च। उदधेस्तीरमासाद्य सुरभिः क्षरते पयः ॥ १० ॥ अत्र मध्ये समुद्रस्य कबन्धः प्रतिदृश्यते। स्वर्भानोः सूर्य्यकल्पस्य सोमसूर्य्यौ जिघांसतः ॥ ११ ॥ सुवर्णशिरसोऽप्यत्र हरिरोम्णः प्रगायतः। अदृश्यस्याप्रमेयस्य श्रूयते विपुलो ध्वनिः ॥ १२ ॥ अत्र ध्वजवती नाम कुमारी हरिमेधसः। आकाशे तिष्ठतिष्ठेति तस्थौ सूर्य्यस्य शासनात् ॥ १३ ॥ अत्र वायुस्तथा वह्निरापः खञ्चापि गालव। आह्निकञ्चैव नैशञ्च दुःखस्पर्शं विमुञ्चति ॥ १४ ॥ अतः प्रभृति सूर्य्यस्य तिर्य्यगावर्त्तते गतिः। अत्र ज्योतींषि सर्वाणि विशन्त्यादित्यमण्डलम् ॥ १५ ॥ अष्टाविंशतिरात्रञ्च संक्रम्य सह भानुना। निष्पतन्ति पुनः सूर्य्यात् सोमसंयोगयोगतः ॥ १६ ॥ अत्र नित्यं स्रवन्तीनां प्रभवः सागरोदयः। अत्र लोकत्रयस्यापस्तिष्ठन्ति वरुणालये ॥ १७ ॥ अत्र

पन्नगराजस्याप्यनन्तस्य निवेशनम् । अनादिनिधनस्यात्र विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ॥ १८ ॥ अत्रानलसखस्यापि पवनस्य निवेशनम् । महर्षेः कश्यपस्यात्र मारीचस्य निवेशनम् ॥ १९ ॥ एष ते पश्चिमो मार्गो दिग्द्वारेण प्रकीर्त्तितः । ब्रूहि गालव गच्छावो कां दिशं द्विजसत्तम ॥ २० ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि गालवचरिते नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

सुपर्ण्ण उवाच । यस्मादुत्तार्य्यते पापात् यस्मान्निःश्रेयसोऽश्नुते । तस्मादुत्तारणबलादुत्तरेत्युच्यते द्विज ॥ १ ॥ उत्तरस्य हिरण्यस्य परिवापस्य गालव । मार्गः पश्चिमपूर्व्वाभ्यां दिग्भ्यां वै मध्यमः स्मृतः ॥ २ ॥ अस्यां दिशि वरिष्ठायामुत्तरायां द्विजर्षभ । नासौम्यो नाविधेयात्मा नाधर्म्मो वसते जनः ॥ ३ ॥ अत्र नारायणः कृष्णो जिष्णुश्चैव नरोत्तमः । वदर्य्यामाश्रमपदे तथा ब्रह्मा च शाश्वतः ॥ ४ ॥ अत्र वै हिमवत्पृष्ठे नित्यमास्ते महेश्वरः । प्रकृत्या पुरुषः सार्द्धं युगान्ताग्निसमप्रभः ॥ ५ ॥ न स दृश्यो मुनिगणैस्तथा देवैः सवासवैः । गन्धर्व्वयक्षसिद्धैर्व्वा नरनारायणादृते ॥ ६ ॥ अत्र विष्णुः सहस्राक्षः सहस्रचरणोऽव्ययः । सहस्रशिरसः श्रीमानेकः पश्यति मायया ॥ ७ ॥ अत्र राज्येन विप्राणां चन्द्रमाश्चाभ्यषिच्यत । अत्र गङ्गां महादेवः पतन्तीं गगनाच्युताम ॥ ८ ॥ प्रतिगृह्य ददौ लोके मानुषे ब्रह्मवित्तम । अत्र देव्या तपस्तप्तं महेश्वरपरीप्सया ॥ ९ ॥ अत्र कामश्च रोषश्च शैलश्चोमा च सम्बभुः । अत्र राक्षसयक्षाणां गन्धर्व्वाणाञ्च गालव ॥ १० ॥ आधिपत्येन कैलासे धनदोऽप्यभिषेचितः । अत्र चैत्ररथं

त्स्यगत्र वैखानसाश्रमः ॥ ११ ॥ अत्र मन्दाकिनी चैव मन्दरश्च द्विजर्षभ। अत्र सौगन्धिकवनं नैरृतैरपि रक्ष्यते ॥ १२ ॥ शाद्वलं कदलीस्कन्धमत्र सन्तानका नगाः। अत्र संयमनित्यानां सिद्धानां स्वैरचारिणाम् ॥ १३ ॥ विमानान्यनुरूपाणि कामभोग्यानि गालव। अत्र ते ऋषयः सप्त देवी चारुन्धती तथा ॥ १४ ॥ अत्र तिष्ठति वै स्वातिरत्रास्य उदयः स्मृतः। अत्र यज्ञं समारुह्य ध्रुवं स्थाता पितामहः ॥ १५ ॥ ज्योतींषि चन्द्रसूर्य्यौ च परिवर्त्तन्ते नित्यशः। अत्र गायन्तिकाद्वारं रक्षन्ति द्विजसत्तम ॥१६॥ धावमाना महात्मानो मुनयः सत्यवादिनः। न तेषां ज्ञायते मूर्तिर्नाकृतिर्न तपश्चितम् ॥ १७ ॥ परिवर्त्तसहस्राणि कामभोज्यानि गालव। यथा यथा प्रविशति तस्मात् परतरं नरः ॥ १८ ॥ तथा तथा द्विजश्रेष्ठ प्रविलीयति गालव। नैतत् केनचिदन्येन गतपूर्वं द्विजर्षभ ॥ १९ ॥ ऋते नारायणं देवं नरं वा जिष्णुमव्ययम्। अत्र कैलासमित्युक्तं स्थानमैलविलस्य तत् ॥ २० ॥ अत्र विद्युत्प्रभानाम जज्ञिरेऽप्सरसो दश। अत्र विष्णुपदं नाम क्रमता विष्णुना कृतम् ॥ २१ ॥ त्रिलोकविक्रमे ब्रह्मन्नुत्तरां दिशमाश्रितम्। अत्र राज्ञा मरुत्तेन यज्ञेनेष्टं द्विजोत्तम ॥ २२ ॥ उशीरवीजे विप्रर्षे यत्र जाम्बूनदं सरः। जीमूतस्यात्र विप्रर्षिरुपतस्थे महात्मनः ॥ २३ ॥ साक्षाद्धैमवतः पुण्यो विमलः कनकाकरः। ब्राह्मणेषु च यत् कृतस्नं स्वयं कृत्वा धनं महत् ॥ २४ ॥ वव्रे धनं महर्षिः स जैमूतं तद्धनं ततः। अत्र नित्यं दिशां पालाः सायं प्रातर्द्विजर्षभाः ॥ २५ ॥ कस्य कार्य्यं किमिति वै परिक्रोशन्ति गालव। एवमेषा द्विजश्रेष्ठ गुणैरन्यैर्दिगुत्तरा ॥ २६ ॥ उत्तरेति परिख्याता सर्वकर्मसु चोत्तरा। एता विस्तरशस्तात तव सङ्कीर्त्तिता दिशः ॥ २७ ॥ चतस्रः क्रमयोगेन कामाशाङ्गन्तु-

मिच्छसि। उद्यतोऽहं द्विजश्रेष्ठ तव दर्शयितुं दिशः। पृथिवीञ्चाखिलां ब्रह्मंस्तस्मादारोह मां द्विज ॥ २८ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गालवचरिते
दशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११० ॥

गालव उवाच। गरुत्मन् भुजगेन्द्रारे सुपर्ण विनतात्मज। नय मां तार्क्ष्य पूर्व्वेण यत्र धर्मस्य चक्षुषी ॥ १ ॥ पूर्व्वमेतां दिशं गच्छ या पूर्वं परिकीर्त्तिता। दैवतानां हि सान्निध्यं यत्र कीर्त्तितवानसि ॥ २ ॥ अत्र सत्यञ्च धर्मश्च त्वया सम्यक् प्रकीर्त्तितः। इच्छेयन्तु समागन्तुं समस्तैर्दैवतैरहम्। भूयश्च तान् सुरान् द्रष्टुमिच्छेयमरुणानुज ॥ ३ ॥

नारद उवाच। तमाह विनतासूनुरारोहस्वेति वै द्विजम्। आरुरोहाथ स मुनिर्गरुड़ं गालवस्तदा ॥ ४ ॥

गालव उवाच। क्रममाणस्य ते रूपं दृश्यते पन्नगाशन। भास्करस्येव पूर्व्वाह्णे सहस्रांशोर्विवस्वतः ॥ ५ ॥ पक्षवातप्रणुन्नानां वृक्षाणामनुगामिनाम्। प्रस्थितानामिव समं पश्यामीह गतिं खग ॥ ६ ॥ ससागरवनामुर्व्वीं सशैलवनकाननाम्। आकर्षन्निव चाभासि पक्षवातेन खेचर ॥ ७ ॥ समीननागचक्रञ्च खमिवारोप्यते जलम्। वायुना चैव महता पक्षवातेन चानिशम् ॥ ८ ॥ तुल्यरूपाननान् मत्स्यांस्तथा तिमितिमिङ्गिलान्। नागांश्च नरवक्त्रांश्च पश्याम्युन्मथितानिव ॥ ९ ॥ महार्णवस्य च रवैः श्रोत्रे मे वधिरे कृते। न शृणोमि न पश्यामि नात्मनो वेद्मि कारणम् ॥ १० ॥ शनैः स तु भवान् यातु ब्रह्मवध्यामनुस्मरन्। न दृश्यते रविस्तात न दिशो न च खं खग ॥ ११ ॥ तम एव तु पश्यामि शरीरं ते न लक्षये। मणीव जात्यौ पश्यामि चक्षुषी तेऽह-

मण्डज ॥ १२ ॥ शरीरन्तु न पश्यामि तव चैवात्मनश्च ह । पदे पदे तु पश्यामि शरीरादग्निमुत्थितम् ॥ १३ ॥ स मे निर्वाप्य सहसा चक्षुषी शाम्यते पुनः । तन्नियच्छ महावेग गमने विनतात्मज ॥ १४ ॥ न मे प्रयोजनं किञ्चिद्गमने पन्नगाशन । सन्निवर्त्त महाभाग न वेगं विषहामि ते ॥ १५ ॥ गुरवे संश्रुतानीह शतान्यष्टौ हि वाजिनाम् । एकतः श्यामकर्णानां शुभ्राणाञ्चन्द्रवर्चसाम् ॥ १६ ॥ तेषाञ्चैवापवर्गाय मार्गं पश्यामि नाण्डज । ततोऽयं जीवितत्यागे दृष्टो मार्गो मयात्मनः ॥ १७ ॥ नैव मेऽस्ति धनं किञ्चिन्न धनेनान्वितः सुहृत् । न चार्थेनापि महता शक्यमेतदपोहितुम् ॥ १८ ॥

नारद उवाच । एवं बहु च दीनञ्च ब्रुवाणं गालवं तदा । प्रत्युवाच व्रजन्नेव प्रहसन् विनतात्मजः ॥ १९ ॥ नातिप्रज्ञोऽसि विप्रर्षे यात्मानं त्यक्तुमिच्छसि । न चापि कृत्रिमः कालः कालो हि परमेश्वरः ॥ २० ॥ किमहं पूर्वमेवेह भवता नाभिचोदितः । उपायोऽत्र महानस्ति येनैतदुपपद्यते ॥ २१ ॥ तदेष ऋषभो नाम पर्वतः सागरान्तिके । अत्र विश्रम्य भुक्त्वा च निवर्त्तिष्याव गालव ॥ २२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गालवचरिते
एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

नारद उवाच । ऋषभस्य तत शृङ्गे निपत्य द्विजपक्षिणौ । शाण्डिलीं ब्राह्मणीं तत्र ददृशाते तपोऽन्विताम् ॥ १ ॥ अभिवाद्य सुपर्णस्तु गालवश्चाभिपूज्य ताम् । तया च स्वागतेनोक्तौ विष्टरे सन्निषीदतुः ॥ २ ॥ सिद्धमन्नं तया दत्तं बलिमन्त्रोपबृंहितम् । भुक्त्वा तृप्तावुभौ भूमौ सुप्तौ तावत्तु मोहितौ ॥ ३ ॥

मुहूर्त्तात् प्रतिबुद्धस्तु सुपर्णो गमनेच्छया । अथ भ्रष्टतनूजाङ्ग-
मात्मानं ददृशे खगः ॥ ४ ॥ मांसपिण्डोपमो भूत्वा मुखपादा-
न्वितः खगः । गालवस्तं तथा दृष्ट्वा विषण्णः पर्य्यपृच्छत ॥ ५ ॥
किमिदं भवता प्राप्तमिहागमनजं फलम् । वासोऽयमिह कालन्तु
कियन्तं नौ भविष्यति ॥ ६ ॥ किन्नु ते मनसा ध्यातमशुभं धर्म-
दूषणम् । न ह्ययं भवतः स्वल्पो व्यभिचारो भविष्यति ॥ ७ ॥
सुपर्णोऽथाब्रवीत् विप्रं प्रतिध्यातं मया द्विज । इमां सिद्धामितो
नेतुं तत्र यत्र प्रजापतिः ॥ ८ ॥ यत्र देवो महादेवो यत्र विष्णुः
सनातनः । यत्र धर्मश्च यज्ञश्च तत्रेयं निवसेदिति ॥ ९ ॥ सोऽहं
भगवतीं याचे प्रणतः प्रियकाम्यया । मयैतन्नाम प्रध्यातं मनसा
शोचता किल ॥ १० ॥ तदेवं बहुमानात्ते मयेहानीप्सितं कृतम् ।
सुकृतं दुष्कृतं वा त्वं माहात्म्यात् क्षन्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ सा तौ
तदाब्रवीत्तुष्टा पतगेन्द्रद्विजर्षभौ । न भेतव्यं सुपर्णोऽसि सुपर्ण
त्यज सम्भ्रमम् ॥ १२ ॥ निन्दितास्मि त्वया वत्स न च निन्दां क्षमा-
म्यहम् । लोकेभ्यः स परिभ्रश्येत् यो मां निन्देत पापकृत् ॥१३॥
हीनया लक्षणैः सर्वैस्तथा निन्दितया मया । आचारं प्रतिगृह्णन्त्या
सिद्धिः प्राप्तेयमुत्तमा ॥ १४ ॥ आचारः फलते धर्ममाचारः फलते
धनम् । आचारात् श्रियमाप्नोति आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ १५ ॥
तदायुष्मन् खगपते यथेष्टं गम्यतामितः । न च ते गर्हणीया
हि गर्हितव्याः स्त्रियः क्वचित् ॥ १६ ॥ भवितासि यथापूर्वं बल-
वीर्य्यसमन्वितः । बभूवतुस्ततस्तस्य पक्षौ द्रविणवत्तरौ ॥ १७ ॥
अनुज्ञातस्तु शाण्डिल्या यथागतमुपागमत् । नैव चासादयामास
तथारूपांस्तुरङ्गमान् ॥ १८ ॥ विश्वामित्रोऽथ तं दृष्ट्वा गालव-
ञ्चाध्वनि स्थितम् । उवाच वदतां श्रेष्ठो वैनतेयस्य सन्निधौ ॥१९॥
यस्त्वया स्वयमेवार्थः प्रतिज्ञातो मयि द्विज । तस्य कालोऽपवर्गस्य
यथा वा मन्यते भवान् ॥ २० ॥ प्रतीक्षिष्याम्यहं कालमेतावन्तं

तथापरम्। यथा संसिध्यते विप्र स मार्गस्तु निरूप्यताम् ॥ २१ ॥
सुपर्णोऽथाब्रवीद्दीनं गालवं भृशदुःखितम्। प्रत्यक्षं खल्विदानीं
मे विश्वामित्रो यदुक्तवान् ॥ २२ ॥ तदागच्छ द्विजश्रेष्ठ मन्त्रयि-
ष्याव गालव। नादत्त्वा गुरवे शक्यं कृत्स्नमर्थं त्वयासितुम् ॥२३॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गालवचरिते
द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

नारद उवाच। अथाह गालवन्दीनं सुपर्णः पततां वरः।
निर्मितं वह्निना भूमौ वायुना वर्द्धितं तथा ॥ १ ॥ यस्माद्धिरण्मयं
सर्वं हिरण्यन्तेन चोच्यते। धत्ते धारयते चेदमेतस्मात् कारणा-
द्धनम् ॥ २ ॥ तदेषु त्रिषु लोकेषु धनं तिष्ठति शाश्वतम्। नित्यं
प्रोष्ठपदाभ्याञ्च शुक्रे धनपतौ तथा ॥ ३ ॥ मनुष्येभ्यः समाधत्ते
शुक्रश्चिन्तार्ज्जितं धनम्। अजैकपादहिर्ब्रध्नै रक्ष्यते धनदेन च
॥ ४ ॥ एवं न शक्यते लब्धुमलब्धव्यं द्विजर्षभ। ऋते च धन-
मश्वानां नावाप्तिर्विद्यते तव ॥ ५ ॥ स त्वं याचात्र राजानं
कञ्चिद्राजर्षिवंशजम्। अपीड्य राजा पौरान् हि यो नौ कुर्य्यात्
कृतार्थिनौ ॥ ६ ॥ अस्ति सोमान्ववाये मे जातः कश्चिन्नृपः सखा।
अभिगच्छावहे तं वै तस्यास्ति विभवो भुवि ॥ ७ ॥ ययातिर्नाम
राजर्षिर्नाहुषः सत्यविक्रमः। स दास्यति मया चोक्तो भवता
चार्थितः स्वयम् ॥ ८ ॥ विभवश्चास्य सुमहानासीद्धनपतेरिव।
एवं गुरुधनं विद्वन् दानेनैव विशोधय ॥ ९ ॥ तथा तौ कथयन्तौ
च चिन्तयन्तौ च यत् क्षमम्। प्रतिष्ठाने नरपतिं ययातिं प्रत्युप-
स्थितौ ॥ १० ॥ प्रतिगृह्य च सत्कारैरर्घ्यं पाद्यादिकं वरम्।
पृष्टश्चागमने हेतुमुवाच विनतासुतः ॥ ११ ॥ अयं मे नाहुष सखा
गालवस्तपसो निधिः। विश्वामित्रस्य शिष्योऽभूद्वर्षाण्ययुतशो नृप।

॥ १२ ॥ सोऽयं तेनाभ्यनुज्ञात उपकारेप्सया द्विजः । तमाह भगवान् काले ददानि गुरुदक्षिणाम् ॥ १३ ॥ असकृत्तेन चोक्तेन किञ्चिदागतमन्युना । अयमुक्तः प्रयच्छेति जानता विभवं लघु ॥ १४ ॥ एकतः श्यामकर्णानां शुभ्राणां शुद्धजन्मनाम् । अष्टौ शतानि मे देहि हयानाञ्चन्द्रवर्च्चसाम् ॥ १५ ॥ गुर्व्वर्थो दीयतामेष यदि गालव मन्यसे । इत्येवमाह सक्रोधो विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ १६ ॥ सोऽयं शोकेन महता तप्यमानो द्विजर्षभः । अशक्तः प्रतिकर्त्तुं तत् भवन्तं शरणं गतः ॥ १७ ॥ प्रतिगृह्य नरव्याघ्र त्वत्तो भिक्षां गतव्यथः । कृत्वापवर्गं गुरवे चरिष्यति महत्तपः ॥ १८ ॥ तपसः संविभागेन भवन्तमपि योक्ष्यते । स्वेन राजर्षितपसा पूर्णं त्वां पूरयिष्यति ॥ १९ ॥ यावन्ति रोमाणि हये भवन्तीह नरेश्वर । तावतो वाजिनो लोकान् प्राप्नुवन्ति महीपते ॥ २० ॥ पात्रं प्रतिग्रहस्यायं दातुं पात्रं तथा भवान् । शङ्खे क्षीरमिवासक्तं भवत्वेतत्तथोपमम् ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि गालवचरिते त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

नारद उवाच । एवमुक्तः सुपर्णेन तथ्यं वचनमुत्तमम् । विमृश्यावहितो राजा निश्चित्य च पुनः पुनः ॥ १ ॥ यष्टा क्रतुसहस्राणां दाता दानपतिः प्रभुः । ययातिः सर्व्वकाशीश इदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ दृष्ट्वा प्रियसखं तार्क्ष्यं गालवञ्च द्विजर्षभम् । निदर्शनञ्च तपसां भिक्षां श्लाघ्याञ्च कीर्त्तिताम् ॥ ३ ॥ अतीत्य स नृपानन्यानादित्यकुलसम्भवान् । मत्सकाशमनुप्राप्तावेतौ बुद्धिमवेक्ष्य च ॥ ४ ॥ अद्य मे सफलं जन्म तारितञ्चाद्य मे कुलम् । अद्यायं तारितो देशो मम तार्क्ष्य त्वयानघ ॥ ५ । वक्तुमिच्छामि तु सखे यथा जानासि मां पुरा । न तथा वित्तवानस्मि क्षीणं

वित्तञ्च मे सखि ॥६॥ न च शक्तोऽस्मि ते कर्त्तुं मोघमागमनं खग । न चाशामस्य विप्रर्षेर्वितथीकर्त्तुमुत्सहे ॥ ७ ॥ तत्तु दास्यामि यत् कार्य्यमिदं सम्पादयिष्यति । अभिगम्य हताशो हि निवृत्तो दहते कुलम् ॥ ८ ॥ नातः परं वैनतेय किञ्चित् पापिष्ठमुच्यते । यथाशानाशनाल्लोके देहि नास्तीति यद्वचः ॥ ९ ॥ हताशो ह्यकृतार्थः सन् हतसम्भावितो नरः । हिनस्ति तस्य पुत्रांश्च पौत्रांश्चाकुर्वतो हितम् ॥ १० ॥ तस्माच्चतुर्णां वर्णानां स्थापयित्री सुता मम । इयं सुरसुतप्रख्या सर्वधर्मोपपादिनी ॥ ११ ॥ सदा देवमनुष्याणामसुराणाञ्च गालव । काङ्क्षिता रूपतो बाला सुता मे प्रतिगृह्यताम् ॥ १२ ॥ अस्याः शुल्कं प्रदास्यन्ति नृपा राज्यमपि ध्रुवम् । किं पुनः श्यामकर्णानां हयानां द्वे चतुःशते ॥ १३ ॥ स भवान् प्रतिगृह्णातु ममैतां माधवीं सुताम् । अहं दौहित्रवान् स्यां वै वर एष मम प्रभो ॥ १४ ॥ प्रतिगृह्य च तां कन्यां गालवः सह पक्षिणा । पुनर्द्रक्ष्याव इत्युक्त्वा प्रतस्थे सह कन्यया ॥ १५ ॥ उपलब्धमिदं द्वारमश्वानामिति चाण्डजः । उक्त्वा गालवमापृच्छ्य जगाम भवनं स्वकम् ॥ १६ ॥ गते पतङ्गराजे तु गालवः सह कन्यया । चिन्तयानः क्षमं दाने राज्ञां वै शुल्कतोऽगमत् ॥ १७ ॥ सोऽगच्छन्मनसेक्ष्वाकुं हर्य्यश्वं राजसत्तमम् । अयोध्यायां महावीर्य्यं चतुरङ्गबलान्वितम् ॥ १८ ॥ कोषधान्यबलोपेतं प्रियपौरं द्विजप्रियम् । प्रजाभिकामं शाम्यन्तं कुर्वाणन्तप उत्तमम् ॥ १९ ॥ तमुपागम्य विप्रः स हर्य्यश्वं गालवोऽब्रवीत् । कन्येयं मम राजेन्द्र प्रसवैः कुलवर्द्धिनी ॥ २० ॥ इयं शुल्केन भार्य्यार्थं हर्य्यश्व प्रतिगृह्यताम् । शुल्कं ते कीर्त्तयिष्यामि तत् श्रुत्वा सम्प्रधार्य्यताम् ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गालवचरिते
चतुर्द्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

नारद उवाच। हर्य्यश्वस्त्वब्रवीद्राजा विचिन्त्य बहुधा ततः। दीर्घमुष्णञ्च निःश्वस्य प्रजाहेतोर्नृपोत्तमः ॥ १ ॥ उन्नतेषून्नता षट्सु सूक्ष्मा सूक्ष्मेषु सप्तसु। त्रिगम्भीरा त्रिगम्भीरेष्वियं रक्ता सुपञ्चसु ॥ २ ॥ बहुदेवासुरालोका बहुगन्धर्वदर्शना। बहुलक्षण-सम्पन्ना बहुप्रसवधारिणी ॥ ३ ॥ समर्थेयं जनयितुञ्चक्रवर्त्तिन-मात्मजम्। ब्रूहि शुल्कं द्विजश्रेष्ठ समीक्ष्य विभवं मम ॥ ४ ॥

गालव उवाच। एकतः श्यामकर्णानां शतान्यष्टौ प्रयच्छ मे। हयानाञ्चन्द्रशुभ्राणां देशजानां वपुष्मताम् ॥ ५ ॥ ततस्तव भवित्रीयं पुत्त्राणां जननी शुभा। अरणीव हुताशानां योनिरायत-लोचना ॥ ६ ॥

नारद उवाच। स तत् श्रुत्वा वचो राजा हर्य्यश्वः काम-मोहितः। उवाच गालवं दीनो राजर्षिरृषिसत्तमम् ॥ ७ ॥ द्वे मे शते सन्निहिते हयानां यद्विधास्तव। एष्टव्याः शतशस्त्वन्ये चरन्ति मम वाजिनः ॥ ८ ॥ सोऽहमेकमपत्यं वै जनयिष्यामि गालव। अस्यामेतं भवान् कामं सम्पादयतु मे वरम् ॥ ९ ॥ एतत् श्रुत्वा च सा कन्या गालवं वाक्यमब्रवीत्। मम दत्तो वरः कश्चित् केनचित् ब्रह्मवादिना ॥ १० ॥ प्रसूत्यन्तं प्रसूत्यन्ते कन्यैव त्वं भविष्यसि। स त्वं ददस्व मां राज्ञे प्रतिगृह्य हयोत्तमान् ॥ ११ ॥ नृपेभ्यो हि चतुर्भ्यस्ते पूर्णान्यष्टौ शतानि मे। भवि-ष्यन्ति तथा पुत्त्रा मम चत्वार एव च ॥ १२ ॥ क्रियतामुपसंहारो गुर्व्वर्थो द्विजसत्तम। एषा तावत् मम प्रज्ञा यथा वा मन्यसे द्विज ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तु स मुनिः कन्यया गालवस्तदा। हर्य्यश्वं पृथिवीपालमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ इयं कन्या नरश्रेष्ठ हर्य्यश्व प्रतिगृह्यताम्। चतुर्भागेन शुल्कस्य जनयस्वैकमात्मजम् ॥ १५ ॥ प्रतिगृह्य स तां कन्यां गालवं प्रतिनन्द्य च। समये देशकाले च लब्धवान् सुतमीप्सितम् ॥ १६ ॥ ततो वसुमना

नाम वसुभ्यो वसुमत्तरः। वसुप्रभो नरपतिः स बभूव वसुप्रदः ॥ १७॥ अथ काले पुनर्धीमान् गालवः प्रत्युपस्थितः। उपसङ्गम्य चोवाच हर्य्यश्वं प्रीतमानसम् ॥ १८॥ जातो नृप सुतस्तेऽयं बालो भास्करसन्निभः। कालो गन्तुं नरश्रेष्ठ भिक्षार्थमपरं नृपम् ॥ १९॥ हर्य्यश्वः सत्यवचने स्थितः स्थित्वा च पौरुषे। दुर्लभत्वाद्धयानाञ्च प्रददौ माधवीं पुनः ॥ २०॥ माधवी च पुनर्दीप्तां परित्यज्य नृपश्रियम्। कुमारी कामतो भूत्वा गालवं पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ २१॥ त्वय्येव तावत्तिष्ठन्तु हया इत्युक्तवान् द्विजः। प्रययौ कन्यया सार्द्धं दिवोदासं प्रजेश्वरम् ॥ २२॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गालवचरिते पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५॥

गालव उवाच। महावीर्य्यो महीपालः काशीनामीश्वरः प्रभुः। दिवोदास इति ख्यातो भैमसेनिर्नराधिपः ॥ १॥ तत्र गच्छावहे भद्रे शनैरागच्छ मा शुचः। धार्मिकः संयमे युक्तः सत्ये चैव जनेश्वरः ॥ २॥

नारद उवाच। तमुपागम्य स मुनिर्न्यायतस्तेन सत्कृतः। गालवः प्रसवस्यार्थे तं नृपं प्रत्यचोदयत् ॥ ३॥

दिवोदास उवाच। श्रुतमेतन्मया पूर्वं किमुक्त्वा विस्तरं द्विज। काङ्क्षितो हि ममैषोऽर्थः श्रुत्वैव द्विजसत्तम ॥ ४॥ एतच्च मे बहु मतं यदुत्सृज्य नराधिपान्। मामेवमुपयातोऽसि भावि चैतदसंशयम् ॥ ५॥ स एव विभवोऽस्माकमश्वानामपि गालव। अहमप्येकमेवास्यां जनयिष्यामि पार्थिवम् ॥ ६॥ तथेत्युक्त्वा द्विजश्रेष्ठः प्रादात् कन्यां महीपतेः। विधिपूर्वञ्च तां राजा कन्यां प्रतिगृहीतवान् ॥ ७॥ रेमे स तस्यां राजर्षिः प्रभावत्यां यथा

रविः । स्वाहायाञ्च यथा वह्निर्यथा शच्याञ्च वासवः ॥८॥ यथा चन्द्रस्य रोहिण्यामूर्मिलायां यथा यमः । वरुणस्य यथा गौर्य्यां यथा चर्द्ध्यां धनेश्वरः ॥ ९ ॥ यथा नारायणो लक्ष्म्यां जाह्नव्याञ्च यथोदधिः । यथा रुद्रस्य रुद्राण्यां यथा वेद्यां पितामहः ॥१०॥ अदृश्यन्त्याञ्च वाशिष्ठो वशिष्ठश्चाक्षमालया । च्यवनस्य सुकन्यायां पुलस्त्यः सन्ध्यया यथा ॥ ११ ॥ अगस्त्यस्यापि वैदर्भ्यां सावित्र्यां सत्यवान् यथा । यथा भृगुः पुलोमायामदित्यां कश्यपो यथा ॥ १२ ॥ रेणुकायां यथार्चीको हैमवत्याञ्च कौशिकः । बृहस्पतिश्च तारायां शुक्रश्च शतपर्व्वया ॥ १३ ॥ यथा भूम्यां भूमिपतिरुर्व्वश्याञ्च पुरूरवाः । ऋचीकः सत्यवत्याञ्च सरस्वत्यां यथा मनुः ॥ १४ ॥ शकुन्तलायां दुःषन्तो धृत्यां धर्म्मश्च शाश्वतः । दमयन्त्यां नलश्चैव सत्यवत्याञ्च नारदः ॥ १५ ॥ जरत्कारुर्ज्जरत्कार्व्वां पुलस्त्यश्च प्रतीच्यया । मेनकायां यथोर्णायुस्तुम्बुरुश्चैव रम्भया ॥ १६ ॥ वासुकिः शतशीर्षायां कुमार्य्याञ्च धनञ्जयः । वैदेह्याञ्च यथा रामो रुक्मिण्याञ्च जनार्द्दनः ॥ १७ ॥ तथा तु रममाणस्य दिवोदासस्य भूपतेः । माधवी जनयामास पुत्रमेकं प्रतर्द्दनम् ॥ १८ ॥ अथाजगाम भगवान् दिवोदासं स गालवः । समये समनुप्राप्ते वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥ १९ ॥ निर्यातयतु मे कन्यां भवांस्तिष्ठन्तु वाजिनः । यावदन्यत्र गच्छामि शुल्कार्थं पृथिवीपते ॥ २० ॥ दिवोदासोऽथ धर्म्मात्मा समये गालवस्य ताम् । कन्यां निर्यातयामास स्थितः सत्ये महीपतिः ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि गालवचरिते षोड़शाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

नारद उवाच । तथैव तां श्रियं त्यक्त्वा कन्या भूत्वा यशस्विनी । माधवी गालवं विप्रमन्वयात् सत्यसङ्गरा ॥ १ ॥ गालवो विमृशन्नेव स्वकार्य्यगतमानसः । जगाम भोजनगरं द्रष्टुमौशीनरं नृपम् ॥ २ ॥ तमुवाचाथ गत्वा स नृपतिं सत्यविक्रमम् । इयं कन्या सुतौ द्वौ ते जनयिष्यति पार्थिवौ ॥ ३ ॥ अस्यां भवानवाप्तार्थो भविता प्रेत्य चेह च । सोमार्कप्रतिसङ्काशौ जनयित्वा सुतौ नृप ॥ ४ ॥ शुल्कन्तु सर्वधर्मज्ञ हयानाञ्चन्द्रवर्चसाम् । एकतः श्यामकर्णानां देयं मह्यं चतुःशतम् ॥ ५ ॥ गुर्वर्थोऽयं समारम्भो न हयैः कृत्यमस्ति मे । यदि शक्यं महाराज क्रियतामविचारितम् ॥ ६ ॥ अनपत्योऽसि राजर्षे पुत्रौ जनय पार्थिव । पितॄन् पुत्रप्लवेन त्वमात्मानञ्चैव तारय ॥ ७ ॥ न पुत्रफलभोक्ता हि राजर्षे पात्यते दिवः । न याति नरकं घोरं यथा गच्छन्त्यनात्मजाः ॥ ८ ॥ एतच्चान्यच्च विविधं श्रुत्वा गालवभाषितम् । उशीनरः प्रतिवचो ददौ तस्य नराधिपः ॥ ९ ॥ श्रुतवानस्मि ते वाक्यं यथा वदसि गालव । विधिस्तु बलवान् ब्रह्मन् प्रवणं हि मनो मम ॥ १० ॥ शते द्वे तु ममाश्वानामीदृशानां द्विजोत्तम । इतरेषां सहस्राणि सुबहूनि चरन्ति मे ॥ ११ ॥ अहमप्येकमेवास्यां जनयिष्यामि गालव । पुत्रं द्विजगतं मार्गं गमिष्यामि परैरहम् ॥ १२ ॥ मूल्येनापि समं कुर्य्यां तवाहं द्विजसत्तम । पौरजानपदार्थन्तु ममार्थो नात्मभोगतः ॥ १३ ॥ कामतो हि धनं राजा पारक्यं यः प्रयच्छति । न स धर्मेण धर्मात्मन् युज्यते यशसा न च ॥ १४ ॥ सोऽहं प्रतिग्रहीष्यामि ददात्वेतां भवान्मम । कुमारीं देवगर्भाभामेकपुत्रभवाय मे ॥ १५ ॥ तथा तु बहु कल्याणमुक्तवन्तं नराधिपम् । उशीनरं द्विजश्रेष्ठो गालवः प्रत्यपूजयत् ॥ १६ ॥ उशीनरं प्रतिग्राह्य गालवः प्रययौ वनम् । रेमे स तां समासाद्य कृतपुण्य इव श्रियम् ॥ १७ ॥ कन्दरेषु च शैलानां नदीनां

निर्झरेषु च। वातायनविमानेषु तथा गर्भगृहेषु च ॥ १८ ॥ उद्यानेषु विचित्रेषु वनेषूपवनेषु च। हर्म्येषु रमणीयेषु प्रासाद-शिखरेषु च ॥ १९ ॥ ततोऽस्य समये जज्ञे पुत्रो बालरविप्रभः। शिविर्नाम्नाभिविख्यातो यः स पार्थिवसत्तमः ॥ २० ॥ उपस्थाय स तं विप्रो गालवः प्रतिगृह्य च। कन्यां प्रयातस्तां राजन् दृष्ट-वान् विनतात्मजम् ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि गालवचरिते सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

नारद उवाच। गालवं वैनतेयोऽथ प्रहसन्निदमब्रवीत्। दिष्ट्या कृतार्थं पश्यामि भवन्तमिह वै द्विज ॥ १ ॥ गालवस्तु वचः श्रुत्वा वैनतेयेन भाषितम्। चतुर्भागावशिष्टन्तदाचख्यौ कार्य्यमस्य हि ॥ २ ॥ सुपर्णस्त्वब्रवीदेनं गालवं वदतां वरः। प्रयत्नस्ते न कर्त्तव्यो नैष सम्पत्स्यते तव ॥ ३ ॥ पुरा हि कान्यकुब्जे वै गाधेः सत्यवतीं सुताम्। भार्य्यार्थेऽवरयत् कन्यामृचीकस्तेन भाषितः ॥ ४ ॥ एकतः श्यामकर्णानां हयानाञ्चन्द्रवर्च्चसाम्। भगवन्दीयतां मह्यं सहस्रमिति गालव ॥ ५ ॥ ऋचीकस्तु तथेत्युक्त्वा वरुणस्या-लयं गतः। अश्वतीर्थे हयान् लब्ध्वा दत्तवान् पार्थिवाय वै ॥६॥ इष्ट्वा ते पुण्डरीकेण दत्ता राज्ञा द्विजातिषु। तेभ्यो द्वे द्वे शते क्रीत्वा प्राप्ता तैः पार्थिवैस्तदा ॥ ७ ॥ अपराण्यपि चत्वारि शतानि द्विजसत्तम। नीयमानानि सन्तारे हृतान्यासन्वितस्तया ॥ ८ ॥ एवं न शक्यमप्राप्यं प्राप्तुं गालव कर्हिचित्। इमामश्वशताभ्यां वै द्वाभ्यां तस्मै निवेदय ॥ ९ ॥ विश्वामित्राय धर्मात्मन् षड्भिरश्व-शतैः सह। ततोऽसि गतसम्मोहः कृतकृत्यो द्विजोत्तम ॥ १० ॥ गालवस्तं तथेत्युक्त्वा सुपर्णसहितस्ततः। आदायाश्वांश्च कन्याञ्च

विश्वामित्रमुपागमत् ॥ ११ ॥ अश्वानां काङ्क्षितार्थानां षड़िमानि शतानि वै। शतद्वयेन कन्येयं भवता प्रतिगृह्यताम् ॥१२॥ अस्यां राजर्षिभिः पुत्रा जाता वै धार्मिकास्त्रयः। चतुर्थं जनयत्वेकं भवानपि नरोत्तमम् ॥ १३ ॥ पूर्णान्येवं शतान्यष्टौ तुरगानां भवन्तु ते। भवतो ह्यनृणो भूत्वा तपः कुर्य्यां यथासुखम् ॥ १४ ॥

विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा गालवं सह पक्षिणा। कन्याञ्च तां वरारोहामिदमित्यब्रवीद्वचः ॥ १५ ॥ किमियं पूर्वमेवेह न दत्ता मम गालव। पुत्रा ममैव चत्वारो भवेयुः कुलभावनाः १६ ॥ प्रतिगृह्णामि ते कन्यामेकपुत्रफलाय वै। अश्वाश्चाश्रममासाद्य चरन्तु मम सर्वशः ॥ १७ ॥ स तया रममाणोऽथ विश्वामित्रो महाद्युतिः। आत्मजं जनयामास माधवीपुत्रमष्टकम् ॥ १८ ॥ जातमात्रं सुतं तञ्च विश्वामित्रो महामुनिः। संयोज्यार्थैस्तथा धर्मैरश्वैस्तैः समयोजयत् ॥ १९ ॥ अथाष्टकः पुरं प्रायात् तदा सोमपुरप्रभम्। निर्य्यात्य कन्यां शिष्याय कौशिकोऽपि वनं ययौ ॥ २० ॥ गालवोऽपि सुपर्णेन सह निर्य्यात्य दक्षिणाम्। मनसाभिप्रतीतेन कन्यामिदमुवाच ह ॥ २१ ॥ जातो दानपतिः पुत्रस्त्वया शूरस्तथापरः। सत्यधर्मरतश्चान्यो यज्वा चापि तथापरः ॥२२॥ तदा गच्छ वरारोहे तारितस्ते पिता सुतैः। चत्वारश्चैव राजानस्तथा चाहं सुमध्यमे ॥ २३ ॥ गालवस्त्वभ्यनुज्ञाय सुपर्णं पन्नगाशनम्। पितुर्निर्य्यात्य तां कन्यां प्रययौ वनमेव ह ॥ २४ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गालवचरिते
अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

नारद उवाच। स तु राजा पुनस्तस्याः कर्त्तुकामः स्वयम्वरम्। उपगम्याश्रमपदं गङ्गायमुनसङ्गमे ॥ १ ॥ गृहीतमाल्य-

द्दामान्तां रथमारोप्य माधवीम् । पुरुर्यदुश्च भगिनीमाश्रमे पर्य्य-
धावताम् ॥ २ ॥ नागयक्षमनुष्याणां गन्धर्व्वमृगपक्षिणाम् । शैल-
द्रुमवनौकानामासीत्तत्र समागमः ॥ ३ ॥ नानापुरुषदेश्यानामीश्वरैश्च समाकुलम् । ऋषिभिर्ब्रह्मकल्पैश्च समन्तादावृतं वनम्
॥ ४ ॥ निर्दिश्यमानेषु तु सा वरेषु वरवर्णिनी । वरानुत्क्रम्य
सर्व्वांस्तान् वरं वृतवती वनम् ॥ ५ ॥ अवतीर्य्य रथात् कन्या नम-
स्कृत्य च बन्धुषु । उपगम्य वनं पुण्यं तपस्तेपे ययातिजा ॥ ६ ॥
उपवासैश्च विविधैर्दीक्षाभिर्नियमैस्तथा । आत्मनो लघुतां कृत्वा
बभूव मृगचारिणी ॥ ७ ॥ वैदूर्य्याङ्कुरकल्पानि मृदूनि हरितानि
च । चरन्ती श्लक्ष्णशस्यानि तिक्तानि मधुराणि च ॥ ८ ॥ स्रवन्ती-
नाञ्च पुण्यानां सुरसानि शुचीनि च । पिबन्ती वारिमुख्यानि
शीतानि विमलानि च ॥ ९ ॥ वनेषु मृगराजेषु व्याघ्रविप्रोषितेषु
च । दावाग्निविप्रयुक्तेषु शून्येषु गहनेषु च ॥ १० ॥ चरन्ती
हरिणैः सार्द्धं मृगीव वनचारिणी । चचार विपुलं धर्म्मं ब्रह्म-
चर्य्येण संवृता ॥ ११ ॥ ययातिरपि पूर्व्वेषां राज्ञां वृत्तमनुष्ठितः
बहुवर्षसहस्रायुर्य्युयुजे कालधर्म्मणा ॥ १२ ॥ पूरुर्यदुश्च द्वौ वंशौ
वर्द्धमानौ नरोत्तमौ । ताभ्यां प्रतिष्ठितो लोकः परलोके च नाहुषः
॥ १३ ॥ महीपते नरपतिर्य्ययातिः स्वर्गमास्थितः । महर्षिकल्पो
नृपतिः स्वर्गाग्र्यफलभुग्विभुः ॥ १४ ॥ बहुवर्षसहस्राख्ये काले
बहुगुणे गते । राजर्षिषु निषण्णेषु महीयःसु महर्षिषु ॥ १५ ॥
अवमेने नरान् सर्व्वान् देवानृषिगणांस्तथा । ययातिर्मूढ़विज्ञानो
विस्मयाविष्टचेतनः ॥ १६ ॥ ततस्तं बुबुधे देवः शक्रो बलनिसू-
दनः । ते च राजर्षयः सर्व्वे धिग्धिगित्येवमब्रुवन् ॥ १७ ॥ विचा-
रश्च समुत्पन्नो निरीक्ष्य नहुषात्मजम् । को न्वयं कस्य वा राज्ञः
कथं वा स्वर्गमागतः ॥ १८ ॥ कर्म्मणा केन सिद्धोऽयं क्व वानेन
तपश्चितम् । कथं वा ज्ञायते स्वर्गे केन वा ज्ञायतेऽप्युत ॥ १९ ॥

एवं विचारयन्तस्ते राजानं स्वर्गवासिनः । दृष्ट्वा प्रपच्छ्रन्योऽन्यं ययातिं नृपतिं प्रति ॥ २० ॥ विमानपालाः शतशः स्वर्गद्वाराभिरक्षिणः । पृष्टा आसनपालाश्च न जानीमेत्यथाब्रुवन् ॥ २१ ॥ सर्वे ते ह्यावृतज्ञाना नाभ्यजानन्त तं नृपम् । स मुहूर्त्तादथ नृपो हतौजाश्चाभवत्तदा ॥ २२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि ययातिमोहे
एकोनविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

नारद उवाच । अथ प्रचलितः स्थानादासनाच्च परिच्युतः । कम्पितेनैव मनसा धर्षितः शोकवह्निना ॥ १ ॥ म्लानस्रग्भ्रष्टविज्ञानः प्रभ्रष्टमुकुटाङ्गदः । विघूर्णन् स्रस्तसर्वाङ्गः प्रभ्रष्टाभरणाम्बरः ॥ २ ॥ अदृश्यमानस्तान् पश्यन्नपश्यंश्च पुनः पुनः । शून्यः शून्येन मनसा प्रतिपश्यन्महीतलम् ॥ ३ ॥ किं मया मनसा ध्यातमशुभं धर्मदूषणम् । येनाहं चलितः स्थानादिति राजा व्यचिन्तयत् ॥ ४ ॥ ते तु तत्रैव राजानः सिद्धाश्चाप्सरसस्तथा । अपश्यन्त निरालम्बं तं ययातिं परिच्युतम् ॥ ५ ॥ एत्येत्य पुरुषः कश्चित् क्षीणपुण्यनिपातकः । ययातिमब्रवीद्राजन् देवराजस्य शासनात् ॥ ६ ॥ अतीव मदमत्तस्त्वं न किञ्चिन्नावमन्यसे । मानेन भ्रष्टः स्वर्गस्तेनार्हस्त्वं पार्थिवात्मज ॥ ७ ॥ न च प्रज्ञायसे गच्छ पतस्वेति तमब्रवीत् । पतेयं सत्स्विति वचस्त्रिरुक्त्वा नहुषात्मजः ॥ ८ ॥ पतिष्यंश्चिन्तयामास गतिं गतिमतां वरः । एतस्मिन्नेव काले तु नैमिषे पार्थिवर्षभान् ॥ ९ ॥ चतुरोऽपश्यत नृपांस्तेषां मध्ये पपात ह । प्रतर्दनो वसुमनाः शिविरौशीनरोऽष्टकः ॥१०॥ वाजपेयेन यज्ञेन तर्पयन्ति सुरेश्वरम् । तेषामध्वरजं धूमं स्वर्गद्वारमुपस्थितम् ॥ ११ ॥ ययातिरुपजिघ्रन् वै निपपात महीं

प्रति। भूमौ स्वर्गे च सम्बद्धां नदीं धूममयीमिव ॥१२॥ गङ्गां गामिव गच्छन्तीमालम्ब्य जगतीपतिः। श्रीमत्स्ववभृताग्ग्रेग्रषु चतुर्षु प्रतिबन्धुषु ॥ १३ ॥ मध्ये निपतितो राजा लोकपालोपमेषु सः। चतुर्षु हुतकल्पेषु राजसिंहमहाग्निषु ॥१४॥ पपात मध्ये राजर्षि र्ययातिः पुण्यसङ्क्षये। तमाहुः पार्थिवाः सर्व्वे दीप्यमानमिव श्रिया ॥ १५ ॥ को भवान् कस्य वा बन्धु र्देशस्य नगरस्य वा। यक्षो वाप्यथ वा देवो गन्धर्व्वो राक्षसोऽपि वा। न हि मानुषरूपोऽसि को वार्थः काङ्क्षते त्वया ॥ १६ ॥

ययातिरुवाच। ययातिरस्मि राजर्षिः क्षीणपुण्यश्च्युतो दिवः। पतेयं सत्स्विति ध्यायन् भवत्सु विनिपातितः ॥ १७ ॥

राजान ऊचुः। सत्यमेतद्भवतु ते काङ्क्षितं पुरुषर्षभ। सर्व्वेषां नः क्रतुफलं धर्म्मश्च प्रतिगृह्यताम् ॥ १८ ॥

ययातिरुवाच। नाहं प्रतिग्रहधनो ब्राह्मणः क्षत्रियोऽह्यहम्। न च मे प्रवणा बुद्धिः परपुण्यविनाशने ॥ १९ ॥

नारद उवाच। एतस्मिन्नेव काले तु मृगचर्य्याक्रमागताम्। माधवीं प्रेक्ष्य राजानस्तेऽभिवाद्येदमब्रुवन् ॥ २० ॥ किमागमनकृत्यन्ते किं कुर्म्मः शासनं तव। आज्ञाप्या हि वयं सर्व्वे तव पुत्रास्तपोधने ॥ २१ ॥ तेषां तद्भाषितं श्रुत्वा माधवी परया मुदा। पितरं समुपागच्छत् ययातिं सा ववन्द च ॥ २२ ॥ स्पृष्ट्वा मूर्द्धनि तान् पुत्रांस्तापसी वाक्यमब्रवीत्। दौहित्रास्तव राजेन्द्र मम पुत्रा न ते पराः ॥ २३ ॥ इमे त्वां तारयिष्यन्ति दृष्टमेतत् पुरातने। अहं ते दुहिता राजन् माधवी मृगचारिणी ॥ २४ ॥ मयाप्युपचितो धर्म्मस्ततोऽर्द्धं प्रतिगृह्यताम्। यस्माद्राजन् नराः सर्व्वे अपत्यफलभागिनः ॥ २५ ॥ तस्मादिच्छन्ति दौहित्रान् यथा त्वं वसुधाधिप। ततस्ते पार्थिवाः सर्व्वे शिरसा जननीं तदा ॥ २६ ॥ अभिवाद्य नमस्कृत्य मातामहमथाब्रुवन्। उच्चैरनुपमैः

स्निग्धैः स्वरैरापूर्य्य मेदिनीम् ॥ २७ ॥ मातामहं नृपतयस्तारयन्तो दिवश्च्युतम्। अथ तस्मादुपगतो गालवोऽप्याह पार्थिवम्। तपसो मेऽष्टभागेन स्वर्गमारोहतां भवान् ॥ २८ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि ययातिभ्रंशे विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

नारद उवाच। प्रत्यभिज्ञातमात्रोऽथ सद्भिस्तैर्नरपुङ्गवः। समारुरोह नृपतिरस्पृशन् वसुधातलम् ॥ १ ॥ ययातिर्दिव्यसंस्थानो बभूव विगतज्वरः। दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्याभरणभूषितः ॥ २ ॥ दिव्यगन्धगुणोपेतो न पृथ्वीमस्पृशत् पदा। ततो वसुमनाः पूर्व्वमुच्चैरुच्चारयन् वचः ॥ ३ ॥ ख्यातो दानपतिर्लोके व्याजहार नृपं तदा। प्राप्तवानस्मि यल्लोके सर्व्ववर्णेष्वगर्हया ॥४॥ तदप्यथ च दास्यामि तेन संयुज्यतां भवान्। यत् फलं दानशीलस्य क्षमाशीलस्य यत् फलम् ॥ ५ ॥ यच्च मे फलमाधाने तेन संयुज्यतां भवान्। ततः प्रतर्द्दनोऽप्याह वाक्यं क्षत्रियपुङ्गवः ॥६॥ यथा धर्मरतिर्नित्यं नित्यं युद्धपरायणः। प्राप्तवानस्मि यल्लोके क्षात्रवंशोद्भवं यशः ॥ ७ ॥ वीरशब्दफलञ्चैव तेन संयुज्यतां भवान्। शिविरौशीनरो धीमानुवाच मधुरां गिरम् ॥ ८ ॥ यथा बालेषु नारीषु वैहार्य्येषु तथैव च। सङ्गरेषु निपातेषु तथापद्व्यसनेषु च ॥ ९ ॥ अनृतं नोक्तपूर्व्वं मे तेन सत्येन खं व्रज। यथा प्राणांश्च राज्यञ्च राजन् कर्म सुखानि च ॥ १० ॥ त्यजेयं न पुनः सत्यं तेन सत्येन खं व्रज। यथा सत्येन मे धर्मो यथा सत्येन पावकः ॥ ११ ॥ प्रीतः शतक्रतुश्चैव तेन सत्येन खं व्रज। अष्टकस्त्वथ राजर्षिः कौशिको माधवीसुतः ॥ १२ ॥ अनेकशतयज्वानं नाहुषं प्राप्य धर्मवित्। शतशः पुण्डरीका मे गोसवाश्चरिताः

प्रभो ॥ १३ ॥ क्रतवो वाजपेयाश्च तेषां फलमवाप्नुहि । न मे रत्नानि न धनं न तथान्ये परिच्छदाः ॥ १४ ॥ क्रतुष्वनुपयुक्तानि तेन सत्येन खं व्रज । यथा यथा हि जल्पन्ति दौहित्रास्तं नराधिपम् ॥ १५ ॥ तथा तथा वसुमतीं त्यक्त्वा राजा दिवं ययौ । एवं सर्व्वे समस्तास्ते राजानः सुकृतैस्तदा ॥ १६ ॥ ययातिं स्वर्गतो भ्रष्टं तारयामासुरञ्जसा । दौहित्राः स्वेन धर्म्मेण यज्ञ-दानकृतेन वै ॥ १७ ॥ चतुर्षु राजवंशेषु सम्भूताः कुलवर्द्धनाः । मातामहं महाप्राज्ञं दिवमारोपयन्ति ते ॥ १८ ॥

राजान ऊचुः । राजधर्म्मगुणोपेताः सर्व्वधर्म्मगुणान्विताः । दौहित्रास्ते वयं राजन् दिवमारोह पार्थिव ॥ १९ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि ययातिस्वर्गारोहणे एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

नारद उवाच । सद्भिरारोपितः स्वर्गं पार्थिवैर्भूरिदक्षिणैः । अभ्यनुज्ञा दौहित्रान् ययातिर्दिवमास्थितः ॥ १ ॥ अभिवृष्टश्च वर्षेण नानापुष्पसुगन्धिना । परिष्वक्तश्च पुण्येन वायुना पुण्य-गन्धिना ॥ २ ॥ अचलं स्थानमासाद्य दौहित्रफलनिर्ज्जितम् । कर्म्मभिः स्वैरुपचितो जज्वाल परया श्रिया ॥ ३ ॥ उपगीतोप-नृत्तश्च गन्धर्व्वाप्सरसां गणैः । प्रीत्या प्रतिगृहीतश्च स्वर्गे दुन्दुभि-निःस्वनैः ॥ ४ ॥ अभिष्टुतश्च विविधैर्देवराजर्षिचारणैः । अर्च्चित-श्चोत्तमार्घ्येण दैवतैरभिनन्दितः ॥ ५ ॥ प्राप्तः स्वर्गफलञ्चैव तमु-वाच पितामहः । निर्वृतं शान्तमनसं वचोभिस्तर्पयन्निव ॥ ६ ॥ चतुष्पादस्त्वया धर्म्मश्चितो लोक्येन कर्म्मणा । अक्षयस्तव लोकोऽयं कीर्त्तिश्चैवाक्षया दिवि ॥ ७ ॥ पुनस्त्वयैव राजर्षे सुकृतेन विघा-

तितम् । आवृतं तमसा चेतः सर्व्वेषां स्वर्गवासिनाम् ॥ ८ ॥ येन त्वां नाभिजानन्ति ततोऽज्ञातोऽसि पातितः । प्रीत्यैव चासि दौहित्रैस्तारितस्त्वमिहागतः ॥ ९ ॥ स्थानञ्च प्रतिपन्नोऽसि कर्म्मणा स्वेन निर्ज्जितम् । अचलं शाश्वतं पुण्यमुत्तमं ध्रुवमव्ययम् ॥१०॥

ययातिरुवाच । भगवन् संशयो मेऽस्ति कश्चित्तं च्छेत्तुमर्हसि । न ह्यन्यमहमर्हासि प्रष्टुं लोकपितामह ॥ ११ ॥ बहुवर्षसहस्रान्तं प्रजापालनवर्द्धितम् । अनेकक्रतुदानौघैरर्ज्जितं मे महत् फलम् ॥१२॥ कथं तदल्पकालेन क्षीणं येनास्मि पातितः । भगवन् वेत्थ लोकांश्च शाश्वतान् मम निर्मितान् । कथं नु मम तत् सर्वं विप्रनष्टं महाद्युते ॥ १३ ॥

पितामह उवाच । बहुवर्षसहस्रान्तं प्रजापालनवर्द्धितम् । अनेकक्रतुदानौघैर्यत्त्वयोपार्ज्जितं फलम् ॥ १४ ॥ तदनेनैव दोषेण क्षीणं येनासि पातितः । अभिमानेन राजेन्द्र धिक्कृतः स्वर्गवासिभिः ॥ १५ ॥ नायं मानेन राजर्षे न बलेन न हिंसया । न शाठ्येन न मायाभिर्लोको भवति शाश्वतः ॥ १६ ॥ नावमान्यास्त्वया राजन्नमोत्कृष्टमध्यमाः । न हि मानप्रदग्धानां कश्चिदस्ति शमः क्वचित् ॥ १७ ॥ पतनारोहणमिदं कथयिष्यन्ति ये नराः । विषमाख्यपि ते प्राप्तास्तरिष्यन्ति न संशयः ॥ १८ ॥

नारद उवाच । एष दोषोऽभिमानेन पुरा प्राप्तो ययातिना । निर्बन्धतातिमात्रञ्च गालवेन महीपते ॥ १९ ॥ श्रोतव्यं हितकामानां सुहृदां हितमिच्छता । न कर्त्तव्यो हि निर्बन्धो निर्बन्धो हि क्षयोदयः ॥ २० ॥ तस्मात्त्वमपि गान्धारे मानं क्रोधञ्च वर्ज्जय । सन्धत्स्व पाण्डवैर्वीर संरम्भं त्यज पार्थिव ॥ २१ ॥ ददाति यत् पार्थिव यत् करोति यद्वा तपस्तप्यति यज्जुहोति । न तस्य नाशोऽस्ति न चापकर्षो नान्यस्तदश्नाति स एव कर्त्ता ॥ २२ ॥ इदं महाख्यानमनुत्तमं हितं बहुश्रुतानां गतरोष-

रागिणाम् । समीक्ष्य लोके बहुधा प्रधारितं त्रिवर्गदृष्टिः पृथिवी-मुपाश्नुते ॥ २३ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि ययातिस्वर्गारोहणे द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । भगवन्नेवमेवैतत् यथा वदसि नारद । इच्छामि चाहमप्येवं न त्वीशो भगवन्नहम् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा ततः कृष्णमभ्यभाषत कौरवः । स्वर्ग्यं लोकञ्च मामात्थ धर्म्यं न्यायञ्च केशव ॥ २ ॥ न त्वहं स्ववश-स्तात क्रियमाणं न मे प्रियम् । अङ्ग दुर्य्योधनं कृष्ण मन्दं शास्त्रा-तिगं मम ॥ ३ ॥ अनुनेतुं महाबाहो यतस्व पुरुषोत्तम । न शृणोति महाबाहो वचनं साधु भाषितम् ॥ ४ ॥ गान्धार्य्याश्च हृषीकेश विदुरस्य च धीमतः । अन्येषाञ्चैव सुहृदां भीष्मादीनां हितैषिणाम् ॥ ५ ॥ स त्वं पापमतिं क्रूरं पापचित्तमचेतनम् । अनुशाधि दुरात्मानं स्वयं दुर्य्योधनं नृपम् । सुहृत्कार्य्यन्तु सुमहत् कृतन्ते स्याज्जनार्द्दन ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽभ्यावृत्त्य वार्ष्णेयो दुर्य्योधनमम-र्षणम् । अब्रवीन्मधुरां वाचं सर्व्वधर्म्मार्थतत्त्ववित् ॥ ७ ॥ दुर्य्यो-धन निबोधेदं मद्वाक्यं कुरुसत्तम । शमार्थं ते विशेषेण सानु-बन्धस्य भारत ॥ ८ ॥ महाप्राज्ञकुले जातः साध्वेतत् कर्त्तुमर्हसि । श्रुतवृत्तोपसम्पन्नः सर्व्वैः समुदितो गुणैः ॥ ९ ॥ दौष्कुलेया दुरा-त्मानो नृशंसा निरपत्रपाः । त एतदीदृशं कुर्य्युर्यथा त्वं तात मन्यसे ॥ १० ॥ धर्म्मार्थयुक्ता लोकेऽस्मिन् प्रवृत्तिर्लक्ष्यते सताम् । असतां विपरीता तु लक्ष्यते भरतर्षभ ॥ ११ ॥ विपरीता त्वियं

वृत्तिरसकृल्लच्यते त्वयि । अधर्मश्चानुबन्धोऽत्र घोरः प्राणहरो महान् ॥ १२ ॥ अनिष्टस्यानिमित्तस्य न च शक्यस्य भारत । तमनर्थं परिहरन्नात्मश्रेयः करिष्यसि ॥ १३ ॥ भ्रातॄणामथ भृत्यानां मित्राणाञ्च परन्तप । अधर्म्यादयशस्याच्च कर्म्मणस्त्वं प्रमोक्ष्यसे ॥ १४ ॥ प्राज्ञैः शूरैर्महोत्साहैरात्मवद्भिर्बहुश्रुतैः । सन्धत्स्व पुरुषव्याघ्र पाण्डवैर्भरतर्षभ ॥ १५ ॥ तद्धितञ्च प्रियञ्चैव धृतराष्ट्रस्य धीमतः । पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य महामतेः ॥१६॥ कृपस्य सोमदत्तस्य वाह्लीकस्य च धीमतः । अश्वत्थाम्नो विकर्णस्य सञ्जयस्य विविंशतेः ॥ १७ ॥ ज्ञातीनाञ्चैव भूयिष्ठं मित्राणाञ्च परन्तप । शमे शर्म्म भवेत्तात सर्वस्य जगतस्तथा ॥ १८ ॥ ह्रीमानसि कुले जातः श्रुतवाननृशंसवान् । तिष्ठ तात पितुः शास्त्रे मातुश्च भरतर्षभ ॥ १९ ॥ एतत् श्रेयो हि मन्यन्ते पिता यच्छास्ति भारत । उत्तमापद्गतः सर्वः पितुः स्मरति शासनम् ॥२०॥ रोचते ते पितुस्तात पाण्डवैः सह सङ्गमः । सामात्यस्य कुरुश्रेष्ठ तत्तुभ्यं तात रोचताम् ॥ २१ ॥ श्रुत्वा यः सुहृदां शास्त्रं मर्त्यो न प्रतिपद्यते । विपाकान्ते दहत्येनं किम्पाकमिव भक्षितम् ॥ २२ ॥ यस्तु निःश्रेयसं वाक्यं मोहान्न प्रतिपद्यते । स दीर्घसूत्री हीनार्थः पश्चात्तापेन युज्यते ॥ २३ ॥ यस्तु निःश्रेयसं श्रुत्वा प्राक् तदेवाभिपद्यते । आत्मनो मतमुत्सृज्य स लोके सुखमेधते ॥ २४ ॥ योऽर्थकामस्य वचनं प्रातिकूल्यं न मृष्यते । शृणोति प्रतिकूलानि द्विषतां वशमेति सः ॥ २५ ॥ सतां मतमतिक्रम्य योऽसतां वर्त्तते मते । शोचन्ते व्यसने तस्य सुहृदो न चिरादिव ॥ २६ ॥ मुख्यानमात्यानुत्सृज्य यो हि हीनान्निषेवते । स घोरामापदं प्राप्य नोत्तारमधिगच्छति ॥ २७ ॥ योऽसत्सेवी वृथाचारो न श्रोता सुहृदां सताम् । परान् वृणीते स्वान् द्वेष्टि तं गौस्त्यजति भारत ॥ २८ ॥ स त्वं विरुध्य तैर्वीरैरन्येभ्यस्त्राणमिच्छसि । अभि-

ष्टेभ्योऽसमर्थेभ्यो मूढ़ेभ्यो भरतर्षभ ॥ २९ ॥ को हि शक्रसमान् ज्ञातीनतिक्रम्य महारथान् । अन्येभ्यस्त्राणमाशंसेत्त्वदन्यो भुवि मानवः ॥ ३० ॥ जन्मप्रभृति कौन्तेया नित्यं विनिकृतास्त्वया । न च ते जातु कुप्यन्ति धर्म्मात्मानो हि पाण्डवाः ॥ ३१ ॥ मिथ्योपचरितास्तात जन्मप्रभृति बान्धवाः । त्वयि सम्यङ्महाबाहो प्रतिपन्ना यशस्विनः ॥ ३२ ॥ त्वयापि प्रतिपत्तव्यं तथैव भरतर्षभ । स्वेषु बन्धुषु मुख्येषु मा मन्युवशमन्वगाः ॥ ३३ ॥ त्रिवर्गयुक्तः प्राज्ञानामारम्भो भरतर्षभ । धर्म्मार्थावनुरुध्यन्ते त्रिवर्गासम्भवे नराः ॥ ३४ ॥ पृथक् च विनिविष्टानां धर्म्मं धीरोऽनुरुध्यते । मध्यमोऽर्थं कलिं बालः काममेवानुरुध्यते ॥ ३५ ॥ इन्द्रियैः प्राकृतो लोभाद्धर्म्मं विप्रजहाति यः । कामार्थावनुपायेन लिप्समानो विनश्यति ॥ ३६ ॥ कामार्थौ लिप्समानस्तु धर्म्ममेवादितश्चरेत् । न हि धर्म्मादपैत्यर्थः कामो वापि कदाचन ॥ ३७ ॥ उपायं धर्म्ममेवाहुस्त्रिवर्गस्य विशाम्पते । लिप्समानो हि तेनाशु कक्षेऽग्निरिव वर्द्धते ॥ ३८ ॥ स त्वं तातानुपायेन लिप्ससे भरतर्षभ । आधिराज्यं महद्दीप्तं प्रथितं सर्व्वराजसु ॥ ३९ ॥ आत्मानं तक्षति ह्येष वनं परशुना यथा । यः सम्यग्वर्त्तमानेषु मिथ्या राजन् प्रवर्त्तते ॥ ४० ॥ न तस्य हि मतिं छिन्द्यात् यस्य नेच्छेत् पराभवम् । अविच्छिन्नमतेरस्य कल्याणे धीयते मतिः ॥ ४१ ॥ आत्मवान्नावमन्येत त्रिषु लोकेषु भारत । अप्यन्यं प्राकृतं किञ्चित् किमु तान् पाण्डवर्षभान् ॥ ४२ ॥ अमर्षवशमापन्नो न किञ्चिद्बुध्यते जनः । छिद्यते ह्याततं सर्व्वं प्रमाणं पश्य भारत ॥ ४३ ॥ श्रेयस्ते दुर्ज्जनात्तात पाण्डवैः सह सङ्गतम् । तैर्हि सम्प्रीयमाणस्त्वं सर्व्वान् कामानवाप्स्यसि ॥ ४४ ॥ पाण्डवैर्निर्ज्जितां भूमिं भुञ्जानो राजसत्तम । पाण्डवान् पृष्ठतः कृत्वा त्राणमाशंससेऽन्यतः ॥ ४५ ॥ दुःशासने दुर्व्विषहे कर्णे चापि ससौबले । एते-

स्वैश्वर्य्यमाधाय भूमिमिच्छसि भारत ॥ ४६ ॥ न चैते तव पर्य्याप्ता ज्ञाने धर्मार्थयोस्तथा । विक्रमे चाप्यपर्य्याप्ताः पाण्डवान् प्रति भारत ॥ ४७ ॥ न हीमे सर्वराजानः पर्य्याप्ताः सहितास्तथा । क्रुद्धस्य भीमसेनस्य प्रेक्षितुं मुखमाहवे ॥ ४८ ॥ इदं सन्निहितं तात समग्रं पार्थिवं बलम् । अयं भीष्मस्तथा द्रोणः कर्णश्चायं तथा कृपः ॥ ४९ ॥ भूरिश्रवाः सौमदत्तिरश्वत्थामा जयद्रथः । अशक्ताः सर्व एवैते प्रतियोद्धुं धनञ्जयम् ॥ ५० ॥ अजेयो ह्यर्जुनः संख्ये सर्वैरपि सुरासुरैः । मानुषैरपि गन्धर्वैर्मा युद्धे चेत आधियाः ॥ ५१ ॥ दृश्यतां वा पुमान् कश्चित् समग्रे पार्थिवे बले । योऽर्जुनं समरे प्राप्य स्वस्तिमानाव्रजेत् गृहान् ॥ ५२ ॥ किन्ते जनक्षयेणेह कृतेन भरतर्षभ । यस्मिन् जिते जितं ते स्यात् पुमानेकः स दृश्यताम् ॥ ५३ ॥ यः स देवान् सगन्धर्वान् सयक्षासुरपन्नगान् । अजयत् खाण्डवप्रस्थे कस्तं युद्धे व्रजेत पाण्डवम् ॥ ५४ ॥ तथा विराटनगरे श्रूयते महदद्भुतम् । एकस्य च बहूनाञ्च पर्य्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ५५ ॥ युद्धे येन महादेव साक्षात् सन्तोषितः शिवः । तमजेयमनाधृष्यं विजेतुं जिष्णुमच्युतम् ॥ ५६ ॥ आशंससीह समरे वीरमर्जुनमूर्जितम् । मद्द्वितीयं पुनः पार्थं कः प्रार्थयितुमर्हति ॥ ५७ ॥ युद्धे प्रतीपमायान्तमपि साक्षात् पुरन्दरः । बाहुभ्यामुद्धरेत् भूमिं दहेत् क्रुद्ध इमाः प्रजाः ॥ ५८ ॥ पातयेत् त्रिदिवाद्देवान् योऽर्जुनं समरे जयेत् । पश्य पुत्रांस्तथा भ्रातॄन् ज्ञातीन् सम्बन्धिनस्तथा ॥ ५९ ॥ त्वत् कृते न विनश्येयुरिमे भरतसत्तमाः । अस्तु शेषं कौरवाणां मा पराभूदिदं कुलम् ॥ ६० ॥ कुलघ्न इति नोच्येथा नष्टकीर्त्तिर्नराधिप । त्वामेव स्थापयिष्यन्ति यौवराज्ये महारथाः ॥ ६१ ॥ महाराज्येऽपि पितरं धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् । मा तात श्रियमायान्तीमवमंस्थाः समुद्यताम् ॥ ६२ ॥ अर्द्धं प्रदाय पार्थेभ्यो

महतीं श्रियमाप्नुहि । पाण्डवैः सङ्गमं कृत्वा कृत्वा च सुहृदां वचः । संप्रीयमाणो मित्रैश्च चिरं भद्राण्यवाप्स्यसि ॥ ६३ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि भगवद्वाक्य त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शान्तनवो भीष्मो दुर्य्योधनममर्षणम् । केशवस्य वचः श्रुत्वा प्रोवाच भरतर्षभ ॥ १ ॥ कृष्णेन वाक्यमुक्तोऽसि सुहृदां शममिच्छता । अन्वपद्यस्व तत्तात मा मन्युवशमन्वगाः ॥ २ ॥ अकृत्वा वचनं तात केशवस्य महात्मनः । श्रेयो न जातु न सुखं न कल्याणमवाप्स्यसि ॥ ३ ॥ धर्म्यमर्थ्यं महाबाहुराह त्वां तात केशवः । तदर्थमभिपद्यस्व मा राजन्नीनशः प्रजाः ॥ ४ ॥ ज्वलितां त्वमिमां लक्ष्मीं भारतीं सर्वराजसु । जीवतो धृतराष्ट्रस्य दौरात्म्यात् भ्रंशयिष्यसि ॥ ५ ॥ आत्मानञ्च सहामात्यं सपुत्रभ्रातृबान्धवम् । अहमित्यनया बुद्ध्या जीवितात् भ्रंशयिस्यसि ॥ ६ ॥ अतिक्रामन् केशवस्य तथ्यं वचनमर्थवत् । पितुश्च भरतश्रेष्ठ विदुरस्य च धीमतः ॥ ७ ॥ मा कुलघ्नः कुपुरुषो दुर्म्मतिः कापथङ्गमः । मातरं पितरञ्चैव मा मज्जीः शोकसागरे ॥ ८ ॥ अथ द्रोणोऽब्रवीत्तत्र दुर्य्योधनमिदं वचः । अमर्षवशमापन्नं निश्वसन्तं पुनः पुनः ॥ ९ ॥ धर्मार्थयुक्तं वचनमाह त्वां तात केशवः । तथा भीष्मः शान्तनवस्तज्जुषस्व नराधिप ॥ १० ॥ प्राज्ञौ मेधाविनौ दान्तावर्थकामौ बहुश्रुतौ । आहतुस्त्वां हितं वाक्यं तज्जुषस्व नराधिप ॥ ११ ॥ अनुतिष्ठ महाप्राज्ञ कृष्णभीष्मौ यदूचतुः । माधवं बुद्धिमोहेन मावमंस्थाः परन्तप ॥ १२ ॥ ये त्वां प्रोत्साहयन्त्येते नैते कृत्याय कर्हिचित् । वैरं परेषां ग्रीवायां प्रतिमोक्ष्यन्ति संयुगे ॥ १३ ॥ मा जीघनः प्रजाः सर्वाः पुत्रान्

भ्रातॄंस्तथैव च। वासुदेवार्जुनौ यत्र विद्ध्यजेयं बलं हि तत् ॥ १४ ॥ एतच्चैव मतं सत्यं सुहृदोः कृष्णभीष्मयोः । यदि नादास्यसे तात पश्चात्तप्स्यसि भारत ॥ १५ ॥ यथोक्तं जामदग्न्येन भूयानेष ततोऽर्जुनः। कृष्णो हि देवकीपुत्रो देवैरपि सुदुःसहः ॥ १६ ॥ किन्ते सुखप्रियेणेह प्रोक्तेन भरतर्षभ। एतत्ते सर्वमाख्यातं यथेच्छसि तथा कुरु। न हि त्वामुत्सहे वक्तुं भूयो भरतसत्तम ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्मिन् वाक्यान्तरे वाक्यं क्षत्तापि विदुरोऽब्रवीत्। दुर्य्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्त्तराष्ट्रममर्षणम् ॥ १८ ॥ दुर्य्योधन न शोचामि त्वामहं भरतर्षभ। इमौ तु वृद्धौ शोचामि गान्धारीं पितरञ्च ते ॥ १९ ॥ यावनाथौ चरिष्येते त्वया नाथेन दुर्हृदा। हतमित्रौ हतामात्यौ लूनपक्षाविवाण्डजौ ॥ २० ॥ भिक्षुकौ विचरिष्येते शोचन्तौ पृथिवीमिमाम्। कुलघ्नमीदृशं पापं जनयित्वा कुपूरुषम् ॥ २१ ॥ अथ दुर्य्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत। आसीनं भ्रातृभिः सार्द्धं राजभिः परिवारितम् ॥२२॥ दुर्य्योधन निबोधेदं शौरिणोक्तं महात्मना। आदत्स्व शिवमत्यन्तं योगक्षेमवदव्ययम् ॥ २३ ॥ अनेन हि सहायेन कृष्णेनाक्लिष्टकर्म्मणा। इष्टान् सर्व्वानभिप्रायान् प्राप्स्यामः सर्व्वराजसु ॥ २४ ॥ सुसंहितः केशवेन तात गच्छ युधिष्ठिरम्। चर स्वस्त्ययनं कृत्स्नं भरतानामनामयम् ॥ २५ ॥ वासुदेवेन तीर्थेन तात गच्छस्व संशमम्। कालप्राप्तमिदं मन्ये मा त्वं दुर्य्योधनातिगाः ॥ २६ ॥ शमञ्चेत् याचमानं त्वं प्रत्याख्यास्यसि केशवम्। त्वदर्थमभिजल्पन्तं न तवास्त्यपराभवः ॥ २७ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये चतुर्विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

वैशम्पायन उवाच। धृतराष्ट्रवचः श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ समव्यथौ। दुर्य्योधनमिदं वाक्यमूचतुः शासनातिगम् ॥ १ ॥ यावत् कृष्णावसंनद्धौ यावत्तिष्ठति गाण्डिवम्। यावद्धौम्यो न मेधाग्नौ जुहोतीह द्विषद्बलम् ॥ २ ॥ यावन्न प्रेक्षते क्रुद्धः सेनां तव युधिष्ठिरः। ह्रीनिषेवो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ३ ॥ यावन्न दृश्यते पार्थः स्वेष्वनीकेष्ववस्थितः। भीमसेनो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ४ ॥ यावन्नो चरते मार्गान् पृतनामभिधर्षयन्। भीमसेनो गदापाणिस्तावच्छाम्यतु पाण्डवैः ॥५॥ यावन्न शातयत्याजौ शिरांसि गजयोधिनाम्। गदया वीरघातिन्या फलानीव वनस्पतेः ॥ ६ ॥ कालेन परिपक्वानि तावच्छाम्यतु वैशसम्। नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ७ ॥ विराटश्च शिखण्डी च शैशुपालिश्च दंशितः। यावन्न प्रविशन्त्येते नक्रा इव महार्णवम् ॥ ८ ॥ कृतास्त्राः क्षिप्रमस्यन्तस्तावच्छाम्यतु वैशसम्। यावन्न सुकुमारेषु शरीरेषु महीक्षिताम् ॥९॥ गार्द्धपत्राः पतन्त्युग्रास्तावच्छाम्यतु वैशसम्। चन्दनागुरुदिग्धेषु हारनिष्कधरेषु च ॥ १० ॥ नोरःसु यावत् योधानां महेष्वासैर्महेषवः। कृतास्त्रैः क्षिप्रमस्यद्भिर्दूरपातिभिरायसाः ॥ ११ ॥ अभिलक्ष्यैर्निपात्यन्ते तावच्छाम्यतु वैशसम्। अभिवादयमानं त्वां शिरसा राजकुञ्जरः ॥ १२ ॥ पाणिभ्यां प्रतिगृह्णातु धर्मराजो युधिष्ठिरः। ध्वजाङ्कुशपताकाङ्कं दक्षिणं ते सुदक्षिणः ॥ १३ ॥ स्कन्धे निक्षिपतां बाहुं शान्तये भरतर्षभ। रत्नौषधिसमेतेन रत्नाङ्गुलितलेन च ॥ १४ ॥ उपविष्टस्य पृष्ठन्ते पाणिना परिमार्ज्जतु। शालस्कन्धो महाबाहुस्त्वां स्वजानो वृकोदरः ॥ १५ ॥ साम्नाभिवदताच्चापि शान्तये भरतर्षभ। अर्जुनेन यमाभ्याञ्च त्रिभिस्तैरभिवादितः ॥ १६ ॥ मूर्ध्नि तान् समुपाघ्राय प्रेम्णाभिवद पार्थिव। दृष्ट्वा त्वां पाण्डवैर्वीरैर्भ्रातृभिः सह सङ्गतम् ॥१७॥

यावदानन्दजाश्रूणि प्रमुञ्चन्तु नराधिपाः। वध्यतां राजधानीषु सर्वसम्पन्महीचितां। पृथिवी भ्रातृभावेन भुज्यतां विज्वरो भव॥ १८॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भीष्मद्रोणवाक्ये पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १२५॥

वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वा दुर्य्योधनो वाक्यमप्रियं कुरुसंसदि। प्रत्युवाच महावाहुं वासुदेवं यशस्विनम्॥ १॥ प्रसमीच्य भवानेतद्वक्तुमर्हति केशव। मामेव हि विशेषेण विभाष्य परिगर्हसे॥ २॥ भक्तिवादेन पार्थानामकस्मान्मधुसूदन। भवान् गर्हयते नित्यं किं समीच्य वलावलम्॥ ३॥ भवान् चत्ता च राजा वाप्याचार्य्यो वा पितामहः। मामेव परिगर्हन्ते नान्यं कञ्चन पार्थिवम्॥ ४॥ न चाहं लचये कञ्चिद्व्यभिचारमिहात्मनः। अथ सर्वे भवन्तो मां विद्विषन्ति सराजकाः॥ ५॥ न चाहं कञ्चिदत्यर्थमपराधमरिन्दम। विचिन्तयन् प्रपश्यामि सुसूक्ष्ममपि केशव॥ ६॥ प्रियाभ्युपगते द्यूते पाण्डवा मधुसूदन। जिताः शकुनिना राज्यं तत्र किं मम दुष्कृतम्॥ ७॥ यत् पुनर्द्रविणं किञ्चित्तत्राजीयन्त पाण्डवाः। तेभ्य एवाभ्यनुज्ञातं तत्तदा मधुसूदन॥ ८॥ अपराधो न चास्माकं यत्ते ह्यचैः पराजिताः। अजेया जयतां श्रेष्ठ पार्थाः प्रव्रजिता वनम्॥ ९॥ केन वाप्यपवादेन विरुध्यन्त्यरिभिः सह। अशक्ताः पाण्डवाः कृष्ण प्रहृष्टाः प्रत्यमित्रवत्॥ १०॥ किमस्माभिः कृतं तेषां कस्मिन् वा पुनरागसि। धार्त्तराष्ट्रान् जिघांसन्ति पाण्डवाः सृञ्जयैः सह॥ ११॥ न चापि वयमुग्रेण कर्मणा वचनेन वा। प्रभ्रष्टाः प्रणमामेह भयादपि शतक्रतुम्॥ १२॥ न च तं कृष्ण पश्यामि

क्षत्रधर्म्ममनुष्ठितम्। उत्सहेत युधा जेतुं यो नः शत्रुनिवर्हणः ॥ १३ ॥ न हि भीष्मकृपद्रोणाः सकर्णा मधुसूदन। देवैरपि युधा जेतुं शक्याः किमुत पाण्डवैः ॥ १४ ॥ स्वधर्ममनुपश्यन्तो यदि माधव संयुगे। शस्त्रेण निधनङ्काले प्राप्स्यामः स्वर्गमेव तत् ॥ १५ ॥ मुख्यश्चैवैष नो धर्म्मः क्षत्रियाणां जनार्द्दन। यच्छयीमहि संग्रामे शरतल्पगता वयम् ॥ १६ ॥ ते वयं वीरशयनम्प्राप्स्यामो यदि संयुगे। अप्रणम्यैव शत्रूणां न नस्तप्स्यति माधव ॥ १७ ॥ कश्च जातु कुले जातः क्षत्रधर्मेण वर्त्तयन्। भयाद्वृत्तिं समीक्ष्यैव प्रणमेदिह कर्हिचित् ॥ १८ ॥ उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम्। अप्यपर्व्वनि भज्येत न नमेदिह कर्हिचित् ॥ १९ ॥ इति मातङ्गवचनं परीप्सन्ति हितेप्सवः। धर्माय चैव प्रणमेद्ब्राह्मणेभ्यश्च मद्विधः ॥ २० ॥ अचिन्तयन् किञ्चिदन्यं यावज्जीवन्तथाचरेत्। एष धर्मः क्षत्रियाणां मतमेतच्च मे सदा ॥ २१ ॥ राज्यांशश्चाभ्यनुज्ञातो यो मे पित्रा पुराभवत्। न स लभ्यः पुनर्जातु मयि जीवति केशव ॥ २२ ॥ यावच्च राजा ध्रियते धृतराष्ट्रो जनार्द्दन। न्यस्तशस्त्रा वयं ते वाप्युपजीवाम माधव ॥ २३ ॥ अप्रदेयं पुरा दत्तं राज्यं परवतो मम। अज्ञानाद्वा भयाद्वापि मयि बाले जनार्द्दन ॥ २४ ॥ न तदद्य पुनर्लभ्यं पाण्डवैर्वृष्णिनन्दन। ध्रियमाणे महाबाहो मयि सम्प्रति केशव ॥ २५ ॥ यावद्धि तीक्ष्णया सूच्या विध्येदग्रेण केशव। तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान् प्रति ॥ २६ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि गालवचरिते षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः प्रहस्य दाशार्हः क्रोधपर्य्याकुलेक्षणः। दुर्य्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत् कुरुसंसदि ॥ १ ॥ लप्स्यसे

वीरशयनं काममेतदवाप्स्यसि। स्थिरो भव सहामात्यो विमर्दो भविता महान्॥ २॥ यच्चैवं मन्यसे मूढ़ न मे कश्चित् व्यतिक्रमः। पाण्डवेष्विति तत् सर्वं निबोधत नराधिपाः॥ ३॥ श्रिया सन्तप्यमानेन पाण्डवानां महात्मनाम्। त्वया दुर्मन्त्रितं द्यूतं सौबलेन च भारत॥ ४॥ कथञ्च ज्ञातयस्तात श्रेयांसः साधुसम्मताः। अथान्याय्यमुपस्थातुं जिह्मेनाजिह्मचारिणः॥ ५॥ अद्यूतं महाप्राज्ञ सतां मतिविनाशनम्। असतां तत्र जायन्ते भेदाश्च व्यसनानि च॥ ६॥ तदिदं व्यसनं घोरं त्वया द्यूतमुखं कृतम्। असमीक्ष्य सदाचारैः सार्द्धं पापानुबन्धनैः॥७॥ कश्चान्यो भ्रातृभार्य्यां वै विप्रकर्त्तुं तथार्हति। आनीय च सभां व्यक्तां यथोक्ता द्रौपदी त्वया॥ ८॥ कुलीना शीलसम्पन्ना प्राणेभ्योऽपि गरीयसी। महिषी पाण्डुपुत्राणां तथा विनिकृता त्वया॥ ९॥ जानन्ति कुरवः सर्वे यथोक्ताः कुरुसंसदि। दुःशासनेन कौन्तेयाः प्रव्रजन्तः परन्तपाः॥ १०॥ सम्यग्वृत्तेष्वलुब्धेषु सततं धर्म्मचारिषु। स्वेषु बन्धुषु कः साधुश्चरेदेवमसाम्प्रतम्॥ ११॥ नृशंसानामनार्य्याणां पुरुषाणाञ्च भाषणम्। कर्णदुःशासनाभ्याञ्च त्वया च बहुशः कृतम्॥ १२॥ सह मात्रा प्रदग्धुन्तान् बालकान् वारणावते। आस्थितः परमं यत्नं न समृद्धञ्च तत्तव॥ १३॥ ऊषुश्च सुचिरं कालं प्रच्छन्नाः पाण्डवास्तदा। मात्रा सहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने॥ १४॥ विषेण सर्पबन्धैश्च यतिताः पाण्डवास्त्वया। सर्वोपायैर्विनाशाय न समृद्धञ्च तत्तव॥ १५॥ एवं बुद्धिः पाण्डवेषु मिथ्यावृत्तिः सदा भवान्। कथन्ते नापराधोऽस्ति पाण्डवेषु महात्मसु॥ १६॥ यच्चैभ्यो याचमानेभ्यः पित्र्यमंशं न दित्ससि। तच्च पाप प्रदातासि भ्रष्टैश्वर्य्यो निपातितः॥ १७॥ कृत्वा बह्वन्यकर्माणि पाण्डवेषु नृशंसवत्। मिथ्याह्यात्तरनार्य्य सन्नद्य विप्रतिपद्यसे॥ १८॥ मातापितृभ्यां भीष्मेण

द्रोणेन विदुरेण च। शाम्येति सुहृदस्तोऽसि न च शाम्यसि पार्थिव ॥ १९ ॥ शमे हि सुमहांल्लाभस्तव पार्थस्य चोभयोः। न च रोचयसे राजन् किमन्यत् बुद्धिलाघवात् ॥ २० ॥ न शर्म प्राप्स्यसे राजन्नुत्क्रम्य सुहृदां वचः। अधर्म्यमयशस्यञ्च क्रियते पार्थिव त्वया ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं ब्रुवति दाशार्हे दुर्य्योधनममर्षणम्। दुःशासन इदं वाक्यमब्रवीत् कुरुसंसदि ॥ २२ ॥ न चेत् सन्धास्यते राजन् स्वेन कामेन पाण्डवैः। बद्धा किल त्वां दास्यन्ति कुन्तीपुत्राय कौरवाः ॥ २३ ॥ वैकर्त्तनं त्वाञ्च माञ्चत्रीनेतान्मनुजर्षभ। पाण्डवेभ्यः प्रदास्यन्ति भीष्मो द्रोणः पिता च ते ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच। भ्रातुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्त्तराष्ट्रः सुयोधनः। क्रुद्धः प्रातिष्ठतोत्थाय महानाग इव श्वसन् ॥ २५ ॥ विदुरं धृतराष्ट्रञ्च महाराजञ्च वाह्लिकम्। कृपञ्च सोमदत्तञ्च भीष्मं द्रोणं जनार्द्दनम् ॥ २६ ॥ सर्व्वानेताननादृत्य दुर्मतिर्निरपत्रपः। अशिष्टवदमर्य्यादो मानी मान्यावमानिता ॥ २७ ॥ तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य भ्रातरो मनुजर्षभम्। अनुजग्मुः सहामात्या राजानश्चापि सर्व्वशः ॥२८॥ सभायामुत्थितं क्रुद्धं प्रस्थितं भ्रातृभिः सह। दुर्य्योधनमभिप्रेक्ष्य भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ २९ ॥ धर्मार्थावभिसंत्यज्य संरम्भं योऽनुमन्यते। हसन्ति व्यसने तस्य दुर्हृदो न चिरादिव ॥ ३० ॥ दुरात्मा राजपुत्रोऽयं धार्त्तराष्ट्रोऽनुपायवित्। मिथ्याभिमानी राज्यस्य क्रोधलोभवशानुगः ॥३१॥ कालपक्कमिदं मन्ये सर्व्वक्षत्रं जनार्द्दन। सर्व्वे ह्यनुसृता मोहात् पार्थिवाः सह मन्त्रिभिः ॥ ३२ ॥ भीष्मस्याथ वचः श्रुत्वा दाशार्हः पुष्करेक्षणः। भीष्मद्रोणमुखान् सर्व्वानभ्यभाषत वीर्य्यवान् ॥३३॥ सर्व्वेषां कुरुवृद्धानां महानयमतिक्रमः। प्रसह्य मन्दमैश्वर्य्ये न नियच्छत यन्नृपम् ॥ ३४ ॥ तत्र कार्य्यमहं मन्ये कालप्राप्तमरि-

न्दमाः । क्रियमाणे भवेत् श्रेयस्तत् सर्वं शृणुतानघाः ॥ ३५ ॥
प्रत्यक्षमेतत् भवतां यद्वक्ष्यामि हितं वचः । भवतामानुकूल्येन यदि
रोचेत भारताः ॥ ३६ ॥ भोजराजस्य वृद्धस्य दुराचारी ह्यना-
त्मवान् । जीवतः पितुरैश्वर्यं हृत्वा मृत्युवशङ्गतः ॥ ३७ ॥ उग्र-
सेनसुतः कंसः परित्यक्तः स्वबान्धवैः । ज्ञातीनां हितकामेन मया
शस्तो महामृधे ॥ ३८ ॥ आहुकः पुनरस्माभिर्ज्ञातिभिश्चापि सत्-
कृतः । उग्रसेनः कृतो राजा भोजराज्यस्य वर्द्धनः ॥ ३९ ॥ कंस-
मेकं परित्यज्य कुलार्थे सर्वयादवाः । सम्भूय सुखमेधन्ते भार-
तान्धकवृष्णयः ॥ ४० ॥ अपि चाप्यवदद्राजन् परमेष्ठी प्रजा-
पतिः । व्यूढे देवासुरे युद्धेऽभ्युद्यतेष्वायुधेषु च ॥ ४१ ॥ द्वैधी-
भूतेषु लोकेषु विनश्यत्सु च भारत । अब्रवीत् सृष्टिमान् देवो
भगवान् लोकभावनः ॥ ४२ ॥ पराभविष्यन्त्यसुरा दैतेया दानवैः
सह । आदित्या वसवो रुद्रा भविष्यन्ति दिवौकसः ॥ ४३ ॥
देवासुरमनुष्याश्च गन्धर्वोरगराक्षसाः । अस्मिन् युद्धे सुसंक्रुद्धा
हनिष्यन्ति परस्परम् ॥ ४४ ॥ इति मत्वाब्रवीद्धर्मं परमेष्ठी प्रजा-
पतिः । वरुणाय प्रयच्छैतान् बद्धा दैतेयदानवान् ॥ ४५ ॥ एव-
मुक्तस्ततो धर्मो नियोगात् परमेष्ठिनः । वरुणाय ददौ सर्वान्
बद्धा दैतेयदानवान् ॥ ४६ ॥ तान् बद्धा धर्मपाशैश्च स्वैश्च पाशै-
र्जलेश्वरः । वरुणः सागरे यत्तो नित्यं रक्षति दानवान् ॥ ४७ ॥
तथा दुर्य्योधनं कर्णं शकुनिञ्चापि सौबलम् । बद्धा दुःशासनं चापि
पाण्डवेभ्यः प्रयच्छत ॥ ४८ ॥ त्यजेत् कुलार्थे पुरुषं ग्रामस्यार्थे
कुलं त्यजेत् । ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ ४९ ॥
राजन् दुर्य्योधनं बद्धा ततः संशाम्य पाण्डवैः । तत् कृते न विन-
श्येयुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ ५० ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये
सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

वैशम्पायन उवाच। कृष्णस्य तु वचः श्रुत्वा धृतराष्ट्रो जनेश्वरः। विदुरं सर्व्वधर्म्मज्ञं त्वरमाणोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥ गच्छ तात महाप्रज्ञां गान्धारीं दीर्घदर्शिनीम्। आनयेह तया सार्द्धमनुनेष्यामि दुर्मतिम् ॥ २ ॥ यदि सापि दुरात्मानं शमयेत् दुष्टचेतसम्। अपि कृष्णस्य सुहृदस्तिष्ठेम वचने वयम् ॥ ३ ॥ अपि लोभाभिभूतस्य पन्थानमनुदर्शयेत्। दुर्बुद्धेर्दुःसहायस्य समार्थं ब्रुवती वचः ॥ ४ ॥ अपि नो व्यसनं घोरं दुर्योधनकृतं महत्। शमयेच्चिररात्राय योगक्षेमवदव्ययम् ॥ ५ ॥ राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिनीम्। आनयामास गान्धारीं धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। एष गान्धारि पुत्रस्ते दुरात्मा शासनातिगः। ऐश्वर्य्यलोभादैश्वर्य्यं जीवितञ्च प्रहास्यति ॥ ७ ॥ अशिष्टवदमर्य्यादः पापैः सह दुरात्मवान्। सभाया निर्गतो मूढ़ो व्यतिक्रम्य सुहृद्वचः ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच। सा भर्त्तुर्वचनं श्रुत्वा राजपुत्री यशस्विनी। अन्विच्छन्ती महत् श्रेयो गान्धारी वाक्यमब्रवीत् ॥९॥

गान्धार्य्युवाच। आनायय सुतं क्षिप्रं राज्यकामुकमातुरम्। न हि राज्यमशिष्टेन शक्यं धर्म्मार्थलोपिना ॥ १० ॥ आप्तुमाप्तं तथापीदमविनीतेन सर्व्वथा। त्वं ह्येवात्र भृशं गर्ह्यो धृतराष्ट्र सुतप्रियः ॥ ११ ॥ यो जानन् पापतामस्य तत् प्रज्ञामनुवर्त्तसे। स एष काममन्युभ्यां प्रलब्धो लोभमास्थितः ॥ १२ ॥ अशक्योऽद्य त्वया राजन् विनिवर्त्तयितुं बलात्। राष्ट्रप्रदाने मूढ़स्य बालिशस्य दुरात्मनः ॥ १३ ॥ दुःसहायस्य लुब्धस्य धृतराष्ट्रोऽश्नुते फलम्। कथं हि स्वजने भेदमुपेक्षेत महीपतिः ॥ १४ ॥ भिन्नं हि स्वजनेन त्वां प्रहसिष्यन्ति शत्रवः। या हि शक्या महाराज साम्ना दानेन वा पुनः। निस्तर्त्तुमापदः स्वेषु दण्डं कस्तत्र पातयेत् ॥१५॥

वैशम्पायन उवाच। आसनाद्‌ तराष्ट्रस्य दुर्य्योधनममर्षणम्। मातुश्च वचनात् क्षत्ता सभां प्रावेशयत् पुनः ॥ १६ ॥ स मातुर्वचनाकाङ्क्षी प्रविवेश पुनः सभाम्। अतिताम्रेक्षणः क्रोधान्निश्वसन्निव पन्नगः ॥ १७ ॥ तं प्रविष्टमभिप्रेक्ष्य पुत्रमुत्पथमास्थितम्। विगर्हमाणा गान्धारी शमार्थं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥ दुर्य्योधन निबोधेदं वचनं मम पुत्रक। हितं ते सानुबन्धस्य तथायत्यां सुखोदयम् ॥ १९ ॥ दुर्य्योधन यदाह त्वां पिता भरतसत्तमः। भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता सुहृदां कुरु तद्वचः ॥ २० ॥ भीष्मस्य तु पितुश्चैव मम चापचितिः कृता। भवेद्द्रोणमुखानाञ्च सुहृदां शाम्यता त्वया ॥ २१ ॥ न हि राज्यं महाप्राज्ञ स्वेन कामेन शक्यते। अवाप्तुं रक्षितुञ्चापि भोक्तुं भरतसत्तम ॥ २२ ॥ न ह्यवश्येन्द्रियो राज्यमश्नीयाद्दीर्घमन्तरम्। विजितात्मा च मेधावी स राज्यमभिपालयेत् ॥ २३ ॥ कामक्रोधौ हि पुरुषमर्थेभ्यो व्यपकर्षतः। तौ तु शत्रू विनिर्जित्य राजा विजयते महीम् ॥ २४ ॥ लोकेश्वरप्रभुत्वं हि महदेतत् दुरात्मभिः। राज्यं नामेप्सितं स्थानं न शक्यमभिरक्षितुम् ॥ २५ ॥ इन्द्रियाणि महत् प्रेप्सुर्नियच्छेदर्थधर्म्मयोः। इन्द्रियैर्नियतैर्बुद्धिर्वर्द्धतेऽग्निरिवेन्धनैः ॥ २६ ॥ अविधेयानि हीमानि व्यापादयितुमप्यलम्। अविधेया इवादान्ता हयाः पथि कुसारथिम् ॥ २७ ॥ अविजित्य य आत्मानममात्यान् विजिगीषते। अमित्रान् वाजितामात्यः सोऽवशः परिहीयते ॥ २८ ॥ आत्मानमेव प्रथमं देशरूपेण योजयेत्। ततोऽमात्यानमित्रांश्च न मोघं विजिगीषते ॥ २९ ॥ वश्येन्द्रियं जितामात्यं धृतदण्डं विकारिषु। परीक्ष्यकारिणं धीरमत्यर्थं श्रीर्निषेवते ॥ ३० ॥ क्षुद्राक्षेणेव जालेन झषावपिहिताबुभौ। कामक्रोधौ शरीरस्थौ प्रज्ञानंतो विलुम्पतः ॥ ३१ ॥ याभ्यां हि देवाः स्वर्यातुः स्वर्गस्य पिदधुर्मुखम्।

विध्यतोऽनुपरागस्य कामक्रोधौ स वर्द्धितौ ॥ ३२ ॥ कामं क्रोधञ्च लोभञ्च दम्भं दर्पञ्च भूमिपः । सम्यग्विजेतुं यो वेद स महीमभिजायते ॥ ३३ ॥ सततं निग्रहे युक्त इन्द्रियाणां भवेन्नृपः । ईप्सन्नर्थञ्च धर्मञ्च द्विषताञ्च पराभवम् ॥ ३४ ॥ कामाभिभूतः क्रोधाद्वा यो मिथ्या प्रतिपद्यते । स्वेषु चान्येषु वा तस्य न सहाया भवन्त्युत ॥३५॥ एकीभूतैर्महाप्राज्ञैः शूरैररिनिवर्हणैः । पाण्डवैः पृथिवीं तात भोक्ष्यसे सहितः सुखी ॥ ३६ ॥ यथा भीष्मः शान्तनवो द्रोणश्चापि महारथः । आहतुस्तात तत् सत्यमजेयौ कृष्णपाण्डवौ ॥ ३७ ॥ प्रपद्यस्व महाबाहुं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् । प्रसन्नो हि सुखाय स्यादुभयोरेव केशवः ॥ ३८ ॥ सुहृदामर्थकामानां यो न तिष्ठति शासने । प्राज्ञानां कृतविद्यानां स नरः शत्रुनन्दनः ॥ ३९ ॥ न युद्धे तात कल्याणं न धर्मार्थौ कुतः सुखम् । न चापि विजयो नित्यं मा युद्धे चेत आधिथाः ॥ ४० ॥ भीष्मेण हि महाप्राज्ञ पिता ते वाह्लिकेन च । दत्तोऽंशः पाण्डुपुत्राणां भेदात् भीतैररिन्दम ॥ ४१ ॥ तस्य चैतत् प्रदानस्य फलमद्यानुपश्यसि । यद्भुङ्क्षे पृथिवीं कृत्स्नां शूरैर्निहितकण्टकाम् ॥ ४२ ॥ प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिन्दम । यदीच्छसि सहामात्यो भोक्तुमर्द्धं महीमिमाम् ॥ ४३ ॥ अलमर्द्धं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवनम् । सुहृदां वचने तिष्ठन् यशः प्राप्स्यसि भारत ॥ ४४ ॥ श्रीमद्भिरात्मवद्भिस्तैर्बुद्धिमद्भिर्जितेन्द्रियैः । पाण्डवैर्विग्रहस्तात भ्रंशयेन्महतः सुखात् ॥ ४५ ॥ निगृह्य सुहृदां मन्युं शाधि राज्यं यथोचितम् । स्वमंशं पाण्डुपुत्रेभ्यः प्रदाय भरतर्षभ ॥ ४६ ॥ अलमङ्ग विकारोऽयं त्रयोदशसमाः कृतः । शमयैनं महाप्राज्ञ कामक्रोधसमेधितम् ॥४७॥ न चैव शक्तः पार्थानां यस्त्वमर्थमभीप्ससि । सूतपुत्रो दृढ़क्रोधो भ्राता दुःशासनश्च ते ॥ ४८ ॥ भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे भीमसेने

धनञ्जये। धृष्टद्युम्ने च संक्रुद्धे न स्युः सर्वाः प्रजाः ध्रुवम् ॥ ४९ ॥ अमर्षवशमापन्नो मा कुरूंस्तात जीघनः। एषा हि पृथिवी कृत्स्ना मा गमत्त्वत्कृते वधम् ॥ ५० ॥ यच्च त्वं मन्यसे मूढ़ भीष्मद्रोणकृपादयः। योत्स्यन्ते सर्वशक्त्येति नैतदद्योपपद्यते ॥ ५१ ॥ समं हि राज्यं प्रीतिश्च स्थानं हि विदितात्मनाम्। पाण्डवेष्वथ युष्मासु धर्मस्त्वभ्यधिकस्ततः ॥ ५२ ॥ राजपिण्डभयादेते यदि हास्यन्ति जीवितम्। न हि शक्ष्यन्ति राजानं युधिष्ठिरमुदीक्षितुम् ॥ ५३ ॥ न लोभादर्थसम्पत्तिर्नराणामिह दृश्यते। तदलं तात लोभेन प्रशाम्य भरतर्षभ ॥ ५४ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गान्धारीवाक्ये
अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

वैशम्पायन उवाच। तत्तु वाक्यमनादृत्य सोऽर्थवन्मातृभाषितम्। पुनः प्रतस्थे संरम्भात् सकाशमकृतात्मनाम् ॥ १ ॥ ततः सभाया निर्गम्य मन्त्रयामास कौरवः। सौबलेन मताक्षेण राज्ञा शकुनिना सह ॥ २ ॥ दुर्य्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौवलस्य च। दुःशासनचतुर्थानामिदमासीद्विचेष्टितम् ॥ ३ ॥ पुरायमस्मान् गृह्णाति क्षिप्रकारी जनार्द्दनः। सहितो धृतराष्ट्रेण राज्ञा शान्तनवेन च ॥ ४ ॥ वयमेव हृषीकेशं निगृह्णीम बलादिव। प्रसह्य पुरुषव्याघ्रमिन्द्रो वैरोचनिं यथा ॥ ५ ॥ श्रुत्वा गृहीतं वार्ष्णेयं पाण्डवा हतचेतसः। निरुत्साहा भविष्यन्ति भग्नदंष्ट्रा इवोरगाः ॥ ६ ॥ अयं ह्येषां महाबाहुः सर्वेषां शर्म वर्म च। अस्मिन् गृहीते वरदे ऋषभे सर्वसात्वताम् ॥ ७ ॥ निरुद्यमा भविष्यन्ति पाण्डवाः सोमकैः सह। तस्मादयमिहैवैनं केशवं क्षिप्रकारिणम् ॥ ८ ॥ क्रोशतो धृतराष्ट्रस्य वद्धा योत्स्यामहे

रिपून् । तेषां पापमभिप्रायं पापानां दुष्टचेतसाम् ॥ ९ ॥ इङ्गितज्ञः कविः क्षिप्रमन्वबुध्यत सात्यकिः । तदर्थमभिनिष्क्रम्य हार्द्दिक्येन सहास्थितः ॥ १० ॥ अब्रवीत् कृतवर्म्माणं क्षिप्रं योजय वाहिनीम् । व्यूढ़ानीकः सभाद्वारमुपतिष्ठस्व दंशितः ॥ ११ ॥ यावदाख्याम्यहञ्चैतत् कृष्णायाक्लिष्टकारिणे । स प्रविश्य सभां वीरः सिंहो गिरिगुहामिव ॥ १२ ॥ आचष्ट तमभिप्रायं केशवाय महात्मने । धृतराष्ट्रन्ततश्चैव विदुरञ्चान्वभाषत ॥ १३ ॥ तेषामेतमभिप्रायमाचचक्षे स्मयन्निव । धर्म्मादर्थाच्च कामाच्च कर्म्म साधुविगर्हितम् ॥ १४ ॥ मन्दाः कर्त्तुमिहेच्छन्ति न चावाप्यं कथञ्चन । पुरा विकुर्व्वते मूढ़ाः पापात्मानः समागताः ॥ १५ ॥ धर्षिताः काममन्युभ्यां क्रोधलोभवशानुगाः । इमं हि पुण्डरीकाक्षं जिघृक्षन्त्यल्पचेतसः ॥ १६ ॥ पटेनाग्निं प्रज्वलितं यथा बाला यथा जड़ाः । सात्यकेस्तद्वचः श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिवान् ॥ १७ ॥ धृतराष्ट्रं महाबाहुमब्रवीत् कुरुसंसदि । राजन् परीतकालास्ते पुत्त्राः सर्व्वे परन्तप ॥ १८ ॥ अयशक्यमयशस्यञ्च कर्त्तुं कर्म्म समुद्यताः । इमं हि पुण्डरीकाक्षमभिभूय प्रसह्य च ॥ १९ ॥ निग्रहीतुं किलेच्छन्ति सहिता वासवानुजम् । इमं पुरुषशार्दूलमप्रधृष्यं दुरासदम् ॥ २० ॥ आसाद्य न भविष्यन्ति पतङ्गा इव पावकम् । अयमिच्छन् हि तान् सर्व्वान् युध्यमानान् जनार्द्दनः ॥ २१ ॥ सिंहो नागानिव क्रुद्धो गमयेत् यमसादनम् । न त्वयं निन्दितं कर्म्म कुर्य्यात् पापं कथञ्चन ॥ २२ ॥ न च धर्म्मादपक्रामेदच्युतः पुरुषोत्तमः । विदुरेणैवमुक्ते तु केशवो वाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥ धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य सुहृदां शृण्वतां मिथः । राजन्नेते यदि क्रुद्धा मां निगृह्णीयुरोजसा ॥ २४ ॥ एते वा मामहं वैतानतुजानीहि पार्थिव । एतान् हि सर्व्वान् संरब्धान्नियन्तुमहमुत्सहे ॥ २५ ॥ न चाहं निन्दितं कर्म्म कुर्य्यां पापं

कथञ्चन। पाण्डवार्थे हि लुभ्यन्तः स्वार्थान् हास्यन्ति ते सुताः
॥ २६ ॥ एते चैवैवमिच्छन्ति कृतकार्य्यो युधिष्ठिरः। अद्यैव
त्वहमेनांश्च यो चैनाननुभारत ॥ २७ ॥ निगृह्य राजन् पार्थेभ्यो
दद्यां किं दुष्कृतं भवेत्। इदन्तु न प्रवर्त्तेयं निन्दितं कर्म भारत
॥ २८ ॥ सन्निधौ ते महाराज क्रोधजं पापबुद्धिजम्। एष
दुर्य्योधनो राजन् यथेच्छति तथास्तु तत् ॥ २९ ॥ अहन्तु सर्वा-
स्तनयाननुजानामि ते नृप। एतत् श्रुत्वा तु विदुरं धृतराष्ट्रो-
ऽभ्यभाषत ॥ ३० ॥ क्षिप्रमानय तं पापं राज्यलुब्धं सुयोधनम्।
सहमित्रं महामात्रं सशोदर्य्यं सहानुगम् ॥ ३१ ॥ शक्नुयां यदि
पन्थानमवतारयितुं पुनः। ततो दुर्य्योधनं क्षत्ता पुनः प्रावेशयत्
सभाम् ॥ ३२ ॥ अकामं भ्रातृभिः सार्द्धं राजभिः परिवारितम्।
अथ दुर्य्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ॥ ३३ ॥ कर्णदुःशा-
सनाभ्याञ्च राजभिश्चाभिसंवृतम्। नृशंस पापभूयिष्ठ क्षुद्रकर्म्म-
सहायवान् ॥ ३४ ॥ पापैः सहायैः संहत्य पापं कर्म चिकीर्षसि।
अशक्यमयशस्यञ्च सद्भिश्चापि विगर्हितम् ॥ ३५ ॥ यथा त्वादृ-
शको मूढ़ो व्यवस्येत् कुलपांसनः। त्वमिमं पुण्डरीकाक्षमप्रधृष्यं
दुरासदम् ॥ ३६ ॥ पापैः सहायैः संहत्य निग्रहीतुं किलेच्छसि।
यो न शक्यो बलात् कर्त्तुं देवैरपि सवासवैः ॥३७॥ तं त्वं प्रार्थ-
यसे मन्द बालश्चन्द्रमसं यथा। देवैर्मनुष्यैर्गन्धर्वैरसुरैरुरगैश्च यः
॥ ३८ ॥ न सोढुं समरे शक्यस्तं न बुध्यसि केशवम्। दुर्ग्राह्यः
पाणिना वायुर्दुःस्पर्शः पाणिना शशी ॥ ३९ ॥ दुर्द्धरा पृथिवी
मूर्द्ध्ना दुर्ग्राह्यः केशवो बलात्। इत्युक्ते धृतराष्ट्रेण क्षत्तापि
विदुरोऽब्रवीत्। दुर्य्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्त्तराष्ट्रममर्षणम् ॥ ४० ॥

विदुर उवाच। दुर्य्योधन निबोधेदं वचनं मम साम्प्रतम्।
सौभद्वारे दानवेन्द्रो द्विविदो नाम नामतः ॥ ४१ ॥ शिलावर्षेण
महता छादयामास केशवम्। ग्रहीतुकामो विक्रम्य सर्वयत्नेन

माधवम् ॥ ४२ ॥ ग्रहीतुं नाम्नकत्तव त्वं प्रार्थयसि बलात् । निर्मोचने षट्सहस्राः पाशैर्बद्धा महासुराः ॥ ४३ ॥ ग्रहीतुं नाशकंश्चैनं तं त्वं पार्थयसि बलात् । प्राग्ज्योतिषगतं शौरिं नरकः सह दानवैः ॥ ४४ ॥ ग्रहीतुं नाशकत्तत्र तं त्वं प्रार्थयसि बलात् । अनेन हि हता बाल्ये पूतना शकुनी तथा ॥ ४५ ॥ गोवर्द्धनो धारितश्च गवार्थे भरतर्षभ । अरिष्टो धेनुकश्चैव चाणूरश्च महाबलः ॥ ४६ ॥ अश्वराजश्च निहतः कंसश्चारिष्टमाचरन् । जरासन्धश्च वक्रश्च शिशुपालश्च वीर्य्यवान् ॥ ४७ ॥ बाणश्च निहतः सङ्ख्ये राजानश्च निसूदिताः । वरुणो निर्ज्जितो राजा पावकश्चामितौजसा ॥ ४८ ॥ पारिजातञ्च हरता जितः साक्षाच्छचीपतिः । अयं कर्त्ता न क्रियते कारणञ्चापि पौरुषे ॥ ४९ ॥ यद्यदिच्छेदयं शौरिस्तत्तत् कुर्य्यादयत्नतः । एकार्णवे च स्वपता निहतौ मधुकैटभौ ॥ ५० ॥ जन्मान्तरमुपागम्य हयग्रीवस्तथा हतः । तं न बुध्यसि गोविन्दं घोरविक्रममच्युतम् ॥ ५१ ॥ आशीविषमिव क्रुद्धं तेजोराशिमनिन्दितम् । प्रधर्षयन्महाबाहुं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् । पतङ्गोऽग्निमिवासाद्य सामात्यो न भविष्यसि ॥ ५२ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि विदुरवाक्ये
एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

वैशम्पायन उवाच । विदुरेणैवमुक्तस्तु केशवः शत्रुपूगहा । दुर्य्योधनं धार्त्तराष्ट्रमभ्यभाषत वीर्य्यवान् ॥ १ ॥ एकोऽहमिति यन्मोहान्मन्यसे मां सुयोधन । परिभूय सुदुर्बुद्धे ग्रहीतुं मां चिकीर्षसि ॥ २ ॥ इहैव पाण्डवाः सर्व्वे तथैवान्धकवृष्णयः । इहादित्याश्च

रुद्राश्च वसवश्च सहर्षिभिः ॥ ३ ॥ एवमुक्त्वा जहासोच्चैः केशवः परवीरहा। तस्य संस्मयतः शौरेर्विद्युद्रूपा महात्मनः ॥४॥ अङ्गुष्ठमात्रास्त्रिदशा मुमुचुः पावकार्च्चिषः । अस्य ब्रह्मा ललाटस्थो रुद्रो वक्षसि चाभवत् ॥५॥ लोकपाला भुजेष्वासन्नग्निरास्यादजायत। आदित्याश्चैव साध्याश्च वसवोऽथाश्विनावपि ॥ ६ ॥ मरुतश्च सहेन्द्रेण विश्वेदेवास्तथैव च। बभूवुश्चैकरूपाणि यक्षगन्धर्वरक्षसाम् ॥ ७ ॥ प्रादुरास्तां तथा दोर्भ्यां सङ्कर्षणधनञ्जयौ। दक्षिणेऽथार्जुनो धन्वी हली रामश्च सव्यतः ॥ ८ ॥ भीमो युधिष्ठिरश्चैव माद्रीपुत्रौ च पृष्ठतः। अन्धका वृष्णयश्चैव प्रद्युम्नप्रमुखास्ततः ॥९॥ अग्रे बभूवुः कृष्णस्य समुद्यतमहायुधाः। शङ्खचक्रगदाशक्तिशार्ङ्गलाङ्गलनन्दकाः ॥ १० ॥ अदृश्यन्तोद्यतान्येव सर्वप्रहरणानि च। नानाबाहुषु कृष्णस्य प्रदीप्तानि च सर्वशः ॥ ११ ॥ नेत्राभ्यां नस्तस्तश्चैव श्रोत्राभ्याञ्च समन्ततः। प्रादुरासन्महारौद्राः सधूमाः पावकार्च्चिषः ॥ १२ ॥ रोमकूपेषु च तथा सूर्य्यस्येव मरीचयः। तं दृष्ट्वा घोरमात्मानं केशवस्य महात्मनः ॥ १३ ॥ न्यमीलयन्त नेत्राणि राजानस्त्रस्तचेतसः। ऋते द्रोणञ्च भीष्मञ्च विदुरञ्च महामतिम् ॥ १४ ॥ सञ्जयञ्च महाभागमृषींश्चैव तपोधनान्। प्रादात्तेषां स भगवान् दिव्यचक्षुर्जनार्द्दनः ॥ १५ ॥ तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्य्यं माधवस्य सभातले। देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवर्षं पपात च ॥ १६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। त्वमेव पुण्डरीकाक्ष सर्वस्य जगतो हितः। तस्मात् त्वं यादवश्रेष्ठ प्रसादं कर्त्तुमर्हसि ॥ १७ ॥ भगवन्मम नेत्राणामन्तर्धानं वृणे पुनः। भवन्तं द्रष्टुमिच्छामि नान्यं द्रष्टुमिहोत्सहे ॥ १८ ॥ ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जनार्द्दनः। अदृश्यमाने नेत्रे द्वे भवेतां कुरुनन्दन ॥ १९ ॥ तत्राद्भुतं महाराज धृतराष्ट्रस्य चक्षुषी। लब्धवान् वासुदेवाच्च विश्वरूपदिदृ-

चया ॥ २० ॥ लब्ध चक्षुषमासीनं धृतराष्ट्रं नराधिपाः। विस्मिता ऋषिभिः सार्द्धं तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ॥ २१ ॥ चचाल च मही कृत्स्ना सागरश्चापि चुक्षुभे। विस्मयं परमं जग्मुः पार्थिवा भरतर्षभ ॥ २२ ॥ ततः स पुरुषव्याघ्रः सञ्जहार वपुः स्वकम्। तां दिव्यामद्भुतां चित्रामृद्धिमत्तामरिन्दमः ॥ २३ ॥ ततः सात्यकिमादाय पाणौ हार्द्दिक्यमेव च। ऋषिभिस्तैरनुज्ञातो निर्ययौ मधुसूदनः ॥ २४ ॥ ऋषयोऽन्तर्हिता जग्मुस्ततस्ते नारदादयः। तस्मिन् कोलाहले वृत्ते तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २५ ॥ तं प्रस्थितमभिप्रेच्य कौरवाः सह राजभिः। अनुजग्मुर्नरव्याघ्रं देवा इव शतक्रतुम् ॥ २६ ॥ अचिन्तयन्नमयात्मा सर्वं तद्राजमण्डलम्। निश्चक्राम ततः शौरिः सधूम इव पावकः ॥ २७ ॥ ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना। हेमजालविचित्रेण लघुना मेघनादिना ॥ २८ ॥ सूपस्करेण शुभ्रेण वैयाघ्रेण वरूथिना। शैव्यसुग्रीवयुक्तेन प्रत्यदृश्यत दारुकः ॥ २९ ॥ तथैव रथमास्थाय कृतवर्म्मा महारथः। वृष्णीनां सम्मतो वीरो हार्द्दिक्यः समदृश्यत ॥ ३० ॥ उपस्थितरथं शौरिं प्रयास्यन्तमरिन्दमम्। धृतराष्ट्रो महाराजः पुनरेवाभ्यभाषत ॥ ३१ ॥ यावद्बलं मे पुत्रेषु पश्यतस्ते जनार्द्दन। प्रत्यक्षन्ते न ते किञ्चित् परोक्षं शत्रुकर्षण ॥३२॥ कुरूणां शममिच्छन्तं यतमानञ्च केशव। विदित्वैतामवस्थां मे नाभिशङ्कितुमर्हसि ॥ ३३ ॥ न मे पापोऽस्त्यभिप्रायः पाण्डवान् प्रति केशव। ज्ञातमेव हि तद्वाक्यं यन्मयोक्तः सुयोधनः ॥ ३४ ॥ जानन्ति कुरवः सर्वे राजानश्चैव पार्थिवाः। शमे प्रयतमानं मां सर्वयत्नेन माधव ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जनेश्वरम्। द्रोणं पितामहं भीष्मं क्षत्तारं वाह्लिकं कृपम् ॥ ३६ ॥ प्रत्यक्षमेतद्भवतां यद्वृत्तं कुरुसंसदि। यथा चाशिष्टवन्मन्दो रोषा-

द्य समुत्थितः ॥ ३७ ॥ वदत्वनीयमात्मानं धृतराष्ट्रो महीपतिः । आपृच्छे भरतः सर्वान् गमिष्यामि युधिष्ठिरम् ॥ ३८ ॥ आमन्त्र्य प्रस्थितं शौरिं रथस्थं पुरुषर्षभम् । अनुजग्मुर्महेष्वासाः प्रवीरा भरतर्षभाः ॥ ३९ ॥ भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता धृतराष्ट्रोऽथ वाह्लिकः । अश्वत्थामा विकर्णश्च युयुत्सुश्च महारथः ॥ ४० ॥ ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना । कुरूणां पश्यतां द्रष्टुं स्वसारं स्वपितुर्ययौ ॥ ४१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि विश्वरूपदर्शने त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रविश्याथ गृहं तस्याश्चरणावभिवाद्य च । आचख्यौ तत् समासेन यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच । उक्तं बहुविधं वाक्यं ग्रहणीयं सहेतुकम् । ऋषिभिश्चैव च मया न चासौ तद्गृहीतवान् ॥ २ ॥ कालपक्वमिदं सर्वं सुयोधनवशानुगम् । आपृच्छे भवतीं शीघ्रं प्रयास्ये पाण्डवान् प्रति ॥ ३ ॥ किं वाच्याः पाण्डवेयास्ते भवत्या वचनान्मया । तद्ब्रूहि त्वं महाप्राज्ञे शुश्रूषे वचनं तव ॥ ४ ॥

कुन्त्युवाच । ब्रूयाः केशव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् । भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ॥ ५ ॥ श्रोत्रियस्येव ते राजन् मन्दकस्याविपश्चितः । अनुवाकहता बुद्धिर्धर्ममेवैकमीक्षते ॥ ६ ॥ अङ्गावेक्षस्व धर्मं त्वं यथा सृष्टः स्वयम्भुवा । बाहुतः क्षत्रियः सृष्टो बाहुवीर्योपजीविता ॥ ७ ॥ क्रूराय कर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने । शृणु चात्रोपमामेकां या वृद्धेभ्यः श्रुता मया ॥ ८ ॥ मुचुकुन्दस्य राजर्षेरददत् पृथिवीमिमाम् । पुरा वैश्रवणः प्रीतो न चासौ तद्गृहीतवान् ॥ ९ ॥ बाहुवीर्यार्जितं

राज्यमश्नीयामिति कामये। ततो वैश्रवणः प्रीतो विस्मितः सम-
पद्यत ॥ १० ॥ मुचुकुन्दस्ततो राजा सोऽन्वशासद्वसुन्धराम्।
बाहुवीर्य्यार्ज्जितां सम्यक् क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ११ ॥ यं हि धर्म-
ञ्चरन्तीह प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः। चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा
विन्देत भारत ॥ १२ ॥ राजा चरति चेद्धर्मं देवत्वायैव कल्पते।
स चेदधर्मञ्चरति नरकायैव गच्छति ॥ १३ ॥ दण्डनीतिः स्वध-
र्मेण चातुर्वर्ण्यं नियच्छति। प्रयुक्ता स्वामिना सम्यग्धर्मेभ्यश्च
प्रयच्छति ॥१४॥ दण्डनीत्या यदा राजा सम्यक्कार्त्स्न्येन वर्त्तते।
तदा कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्त्तते ॥१५॥ कालो वा कारणं
राज्ञो राजा वा कालकारणम्। इति ते संशयो माभूद्राजा
कालस्य कारणम् ॥ १६ ॥ राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य
च। युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥ १७ ॥ कृतस्य
करणाद्राजा स्वर्गनात्यन्तमश्नुते। त्रेतायाः करणाद्राजा स्वर्गं
नात्यन्तमश्नुते ॥ १८ ॥ प्रवर्त्तनात् द्वापरस्य यथाभागमुपाश्नुते।
कलेः प्रवर्त्तनाद्राजा पापमत्यन्तमश्नुते ॥ १९ ॥ ततो वसति
दुष्कर्मा नरके शाश्वतीः समाः। राजदोषेण हि जगत् स्पृश्यते
जगतः स च ॥ २० ॥ राजधर्मानवेक्षस्व पितृपैतामहोचितान्।
नैतद्राजर्षिवृत्तं हि यत्र त्वं स्थातुमिच्छसि ॥ २१ ॥ न हि
वैक्लव्यसंसृष्ट आनृशंस्यव्यवस्थितः। प्रजापालनसम्भूतं फलं किञ्चिन्न
लप्स्यते ॥ २२ ॥ न ह्येतामाशिषं पाण्डुर्न चाहं न पितामहः।
प्रयुक्तवन्तः पूर्वन्ते यथा चरसि मेधया ॥ २३ ॥ यज्ञो दानं तपः
शौर्य्यं प्रज्ञा सन्तानमेव च। माहात्म्यं बलमोजश्च नित्यमाशं-
सितं मया ॥ २४ ॥ नित्यं स्वाहा स्वधा नित्यं ददुर्मानुषदेवताः।
दीर्घमायुर्धनं पुत्रान् सम्यगाराधिताः शुभाः ॥ २५ ॥ पुत्रेष्वाशा-
सते नित्यं पितरो दैवतानि च। दानमध्ययनं यज्ञः प्रजानां
परिपालनम् ॥ २६ ॥ एतद्धर्ममधर्मं वा जन्मनैवाभ्यजायथाः।

ते तु वैद्याः कुले जाता अवृत्त्या तात पीड़िताः ॥ २७ ॥ यत्र दानपतिं शूरं क्षुधिताः पृथिवीचराः । प्राप्य तुष्टाः प्रतिष्ठन्ते धर्मः कोऽभ्यधिकस्ततः ॥ २८ ॥ दानेनान्यं बलेनान्यं तथा सूनृतया परम् । सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद्राज्यं प्राप्येह धार्मिकः ॥२९॥ ब्राह्मणः प्रचरेत् भैक्ष्यं क्षत्रियः परिपालयेत् । वैश्यो धनार्ज्जनं कुर्य्यात् शूद्रः परिचरेच्च तान् ॥ ३० ॥ भैक्ष्यं विप्रतिषिद्धन्ते कृषिर्नैवोपपद्यते । क्षत्रियोऽसि क्षतात् त्राता बाहुवीर्य्योपजीविता ॥ ३१ ॥ उद्यम्य धुरमुत्कर्षेदाजानेयकृतं स्मरन् । कुरु सत्त्वञ्च मानञ्च विद्धि पौरुषमात्मनः ॥ ३२ ॥ पितृग्रंशं महाबाहो निमग्नं पुनरुद्धर । साम्ना भेदेन दानेन दण्डेनाथ नयेन वा ॥ ३३ ॥ ततो दुःखतरं किन्नु यदहं हीनबान्धवा । परपिण्डमुदीक्षे वै त्वां सूत्वा मित्रनन्दनम् ॥ ३४ ॥ युध्यस्व राजधर्म्मेण मा निमज्जीः पितामहान् । मा गमः क्षीणपुण्यस्त्वं सानुजः पापिकां गतिम् ॥ ३५ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि कुन्तीवाक्ये
एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

कुन्त्युवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । विदुलायाश्च संवादं पुत्रस्य च परन्तप ॥ १ ॥ ततः श्रेयश्च भूयश्च यथावद्वक्तुमर्हसि । यशस्विनी मन्युमती कुले जाता विभावरी ॥ २ ॥ क्षत्रधर्मरता दान्ता विदुला दीर्घदर्शिनी । विश्रुता राजसंसत्सु श्रुतवाक्या बहुश्रुता ॥ ३ ॥ विदुला नाम राजन्या जगर्हे पुत्रमौरसम् । निर्ज्जितं सिन्धुराजेन शयानं दीनचेतसम् ॥४॥

विदुलोवाच । अनन्दन मयाजात द्विषतां हर्षवर्द्धन । न मया त्वं च पित्रा च जातः क्वाभ्यागतो ह्यसि ॥ ५ ॥ निर्मन्यु-

श्वाघ्यसञ्ज्ञेयः पुरुषः क्लीवसाधनः । यावज्जीवं निराशोऽसि कल्याणाय धुरं वह ॥६॥ मात्मानमवमन्यस्व मैनमल्पेन बीभरः । मनः कृत्वा सुकल्याणं मा भैस्त्वं प्रतिसंहर ॥७॥ उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा शेष्वैवं पराजितः । अमित्रान्नन्दयन् सर्व्वान्निर्मानो बन्धु शोकदः ॥८॥ सुपूरा वै कुनदिका सुपूरो मूषिकाञ्जलिः । सुसन्तोषः कापुरुषः स्वल्पकेनैव तुष्यति ॥९॥ अप्यहेरारुजन् दंष्ट्रां मा श्वेव निधनं व्रज । अपि वा संशयं प्राप्य जीवितेऽपि पराक्रमेः ॥१०॥ अप्यरेः श्येनवच्छिद्रं पश्येस्त्वं विपरिक्रमन् । विनदन् वाथ वा तूष्णीं व्योम्नि वापरिशङ्कितः ॥११॥ त्वमेवं प्रेतवच्छेषे कस्माद्वज्रहतो यथा । उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा स्वाप्सीः शत्रुनिर्ज्जितः ॥१२॥ मास्तं गमस्त्वं कृपणो विश्रूयस्व स्वकर्म्मणा । मा मध्ये मा जघन्ये त्वं माधोभूस्तिष्ठ चोर्ज्जितः ॥१३॥ अलातं तिन्दुकस्येव मुहूर्त्तमपि हि ज्वल । मा तुषाग्निरिवानर्च्चिर्धूमायस्व जिजीविषुः ॥१४॥ मुहूर्त्तं ज्वलितं श्रेयो न च धूमायितञ्चिरम् । मा ह स्म कस्यचिद्गेहे जनी राज्ञः खरो मृदुः ॥१५॥ कृत्वा मानुष्यकं कर्म्म सृत्वाजिं यावदुत्तमम् । धर्म्मस्यानृण्यमाप्नोति न चात्मानं विगर्हते ॥१६॥ अलब्ध्वा यदि वा लब्ध्वा नानुशोचति पण्डितः । आनन्तर्य्यञ्चारभते न प्राणानां धनायते ॥१७॥ उद्भावयस्व वीर्य्यं वा तां वा गच्छ ध्रुवां गतिम् । धर्म्मं पुत्राग्रतः कृत्वा किंनिमित्तं हि जीवसि ॥१८॥ इष्टापूर्त्तं हि ते क्लीव कीर्त्तिश्च सकला हता । विच्छिन्नं भोगमूलं ते किंनिमित्तं हि जीवसि ॥१९॥ शत्रुर्निमज्जता ग्राह्यो जङ्घायां प्रपतिष्यता । विपरिच्छिन्नमूलोऽपि न विषीदेत् कथञ्चन ॥२०॥ उद्यम्य धुरमुत्कर्षेदाजानेयकृतं स्मरन् । कुरु सत्त्वञ्च मानञ्च विद्धि पौरुषमात्मनः ॥२१॥ उद्भावय कुलं मग्नं त्वत्कृते स्वयमेव हि । यस्य वृत्तं न जल्पन्ति मानवा महदद्भु-

तम् ॥ २२ ॥ राशिवर्द्धनमात्रं स नैव स्त्री न पुनः पुमान्। दाने
तपसि सत्ये च यस्य नोच्चारितं यशः ॥ २३ ॥ विद्यायामर्थलाभे
वा मातुरुच्चार एव सः। श्रुतेन तपसा वापि श्रिया वा विक्रमेण
वा ॥ २४ ॥ जनान् योऽभिभवत्यन्यान् कर्मणा हि स वै पुमान्।
न त्वेव जाल्मीं कापालीं वृत्तिमेषितुमर्हसि ॥ २५ ॥ नृशंस्या-
मयशस्याञ्च दुःखां कापुरुषोचिताम्। यमेनमभिनन्देयुरमित्राः
पुरुषं कृशम् ॥ २६ ॥ लोकस्य समवज्ञातं निहीनासनवाससम्।
अहो लाभकरं हीनमल्पजीवनमल्पकम् ॥ २७ ॥ नेदृशं बन्धु-
मासाद्य बान्धवः सुखमेधते। अवृत्त्यैव विपत्स्यामो वयं राष्ट्रात्
प्रवासिताः ॥ २८ ॥ सर्वकामरसैर्हीनाः स्थानभ्रष्टा अकिञ्चनाः।
अवल्गुकारिणं सत्सु कुलवंशस्य नाशनम् ॥ २९ ॥ कलिं पुत्र-
प्रवादेन सञ्जय त्वामजीजनम्। निरामर्षं निरुत्साहं निर्वीर्य्य-
मरिनन्दनम् ॥ ३० ॥ मा स्म सीमन्तिनी काचित् जनयेत् पुत्र-
मीदृशम्। मा धूमाय ज्वलत्यन्तमाक्रम्य जहि शात्रवान् ॥ ३१ ॥
ज्वल मूर्द्धन्यमित्राणां मुहूर्त्तमपि वा क्षणम्। एतावानेव पुरुषो
यदमर्षी यदक्षमी ॥ ३२ ॥ क्षमावान्निरमर्षश्च नैव स्त्री न पुनः
पुमान्। सन्तोषो वै श्रियं हन्ति तथानुक्रोश एव च ॥ ३३ ॥
अनुत्थानभये चोभे निरीहो नाश्नुते महत्। एभ्यो निकृतिपापेभ्यः
प्रमुञ्चात्मानमात्मना ॥ ३४ ॥ आयसं हृदयं कृत्वा मृगयस्व पुनः
स्वकम्। पुरं विषहते यस्मात् तस्मात् पुरुष उच्यते ॥ ३५ ॥
तमाहुर्व्यर्थनामानं स्त्रीवत् य इह जीवति। शूरस्योर्जितचित्तस्य
सिंहविक्रान्तचारिणः ॥ ३६ ॥ दिष्टभावं गतस्यापि विघसे मोदते
प्रजाः। य आत्मनः प्रियसुखे हित्वा मृगयते श्रियम्। अमात्या-
नामथो हर्षमादधात्यचिरेण सः ॥ ३७ ॥

पुत्र उवाच। किं नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्या अपि सर्व्वया।
किमाभरणकृत्यन्ते किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३८ ॥

मातोवाच । अनाहृतानां ये लोका द्विषन्तस्तानवाप्नुयुः । ये त्वाहृतात्मनां लोकाः सुहृदस्तान् व्रजन्तु नः ॥ ३९ ॥ भृत्यैर्विहीयमानानां परपिण्डोपजीविनाम् । कृपणानामसत्त्वानां मा वृत्तिमनुवर्त्तिथाः ॥ ४० ॥ अनु त्वां तात जीवन्तु ब्राह्मणा सुहृदस्तथा । पर्ज्जन्यमिव भूतानि देवा इव शतक्रतुम् ॥ ४१ ॥ यमाजीवन्ति पुरुषं सर्व्वभूतानि सञ्जय । पक्कद्रुममिवासाद्य तस्य जीवितमर्थवत् ॥ ४२ ॥ यस्य शूरस्य विक्रान्तैरेधन्ते बान्धवाः सुखम् । त्रिदशा इव शक्रस्य साधु तस्येह जीवितम् ॥ ४३ ॥ स्वबाहुबलमाश्रित्य योऽभ्युज्जीवति मानवः । स लोके लभते कीर्त्तिं परत्र च शुभां गतिम् ॥ ४४ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि विदुलापुत्रानुशासने द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

विदुलोवाच । अथैतस्यामवस्थायां पौरुषं हातुमिच्छसि । निहीनसेवितं मार्गं गमिष्यस्यचिरादिव ॥ १ ॥ यो हि तेजो यथाशक्ति न दर्शयति विक्रमात् । क्षत्रियो जीविताकाङ्क्षी स्तेन इत्येव तं विदुः ॥ २ ॥ अर्थवन्त्युपपन्नानि वाक्यानि गुणवन्ति च । नैव सम्प्राप्नुवन्ति त्वां मुमूर्षुमिव भेषजम् ॥ ३ ॥ सन्ति वै सिन्धुराजस्य सन्तुष्टा न तथा जनाः । दौर्व्बल्यादासते मूढा व्यसनौघप्रतीक्षिणः ॥ ४ ॥ सहायोपचितिं कृत्वा व्यवसायं ततस्ततः । अनुदुष्येयुरपरे पश्यन्तस्तव पौरुषम् ॥ ५ ॥ तैः कृत्वा सह सङ्घातं गिरिदुर्गालयञ्चर । कालव्यसनमाकाङ्क्षन्नैवायमजरामरः ॥६॥ सञ्जयो नामतश्च त्वं न च पश्यामि तत् त्वयि । अन्वर्थनामा भव मे पुत्र मा व्यर्थनामकः ॥ ७ ॥ सम्यग्दृष्टिर्महाप्राज्ञो बालं त्वां ब्राह्मणोऽब्रवीत् । अयं प्राप्य महत् कृच्छ्रं पुनर्वृद्धिं गमिष्यति

॥ ८ ॥ तस्य स्मरन्ती वचनमाशंसे विजयं तव। तस्मात्तात
ब्रवीमि त्वां वक्ष्यामि च पुनः पुनः ॥ ९ ॥ यस्य ह्यर्थाभिनिर्वृत्तौ-
भवन्त्याप्यायिताः परे। तस्यार्थसिद्धिर्नियता नयेष्वर्थानुसारिणः
॥ १० ॥ समृद्धिरसमृद्धिर्वा पूर्वेषां मम सञ्जय। एवं विद्वान्
युद्धमना भव मा प्रत्युपाहर ॥ ११ ॥ नातः पापीयसीं काञ्चि-
दवस्थां शम्बरोऽब्रवीत्। यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते
॥ १२ ॥ पतिपुत्रवधादेतत् परमं दुःखमब्रवीत्। दारिद्र्यमिति
यत् प्रोक्तं पर्य्यायमरणं हि तत् ॥ १३ ॥ अहं महाकुले जाता
ह्रदात् ह्रदमिवागता। ईश्वरी सर्वकल्याणी भर्त्रा परमपूजिता
॥ १४ ॥ महार्हमाल्याभरणां सुमृष्टां वरवाससम्। पुरा दृष्ट्वा
सुहृद्वर्गो मामपश्यः सुदुर्गताम् ॥ १५ ॥ यदा माञ्चैव भार्य्याञ्च
द्रष्टासि भृशदुर्बलाम्। न तदा जीवितेनार्थो भविता तव सञ्जय
॥ १६ ॥ दासकर्मकरान् भृत्यानाचार्य्यर्त्त्विक्पुरोहितान्। अवृत्या-
स्मान् प्रजहतो दृष्ट्वा किं जीवितेन ते ॥ १७ ॥ यदि कृत्यं न
पश्यामि तवाद्याहं यथा पुरा। श्लाघनीयं यशस्यञ्च का शान्ति-
र्हृदयस्य मे ॥ १८ ॥ नेति चेद्ब्राह्मणं ब्रूयां दीर्य्येत हृदयं
मम। न ह्यहं न च मे भर्त्ता नेति ब्राह्मणमुक्तवान् ॥ १९ ॥
वयमाश्रयणीयाः स्म न श्रोतारः परस्य च। नान्यमानाद्य जीवन्ती
परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ २० ॥ अपारे भव नः पारमप्लवे भव
नः प्लवः। कुरुष्व स्थानमस्थाने मृतान् सञ्जीवयस्व नः ॥ २१ ॥
सर्वे ते शत्रवः सह्या न चेज्जीवितुमर्हसि। अथ चेदीदृशीं वृत्तिं
क्लीवामभ्युपपद्यसे ॥ २२ ॥ निर्विण्णात्मा हतमना मुञ्चैतां पाप-
जीविकाम्। एकशत्रुवधेनैव शूरो गच्छति विश्रुतिम् ॥ २३ ॥
इन्द्रो वृत्रवधेनैव महेन्द्रः समपद्यत। माहेन्द्रं प्रग्रहं लेभे लोका-
नाञ्चेश्वरोऽभवत् ॥ ३४ ॥ नाम विश्राव्य वै सङ्ख्ये शत्रूनाहूय
दंशितान्। सेनाग्रञ्चापि विद्राव्य हत्वा वा पुरुषं वरम् ॥ ३५ ॥

यदैव लभते वीरः स्वयुद्धेन महत् यशः । तदैव प्रव्यथन्तेऽस्य शत्रवो विनमन्ति च ॥ ३६ ॥ त्यक्तात्मानं रणे दक्षं शूरं कापुरुषा जनाः । अवशाः पूरयन्ति स्म सर्वकामसमृद्धिभिः ॥ ३७ ॥ राज्यञ्चाप्युग्रविभ्रंशं संशयो जीवितस्य वा । न लब्धस्य हि शत्रोर्वै शेषं कुर्वन्ति साधवः ॥ ३८ ॥ स्वर्गद्वारोपमं राज्यमथवाप्यमृतोपमम् । रुद्धमेकायने मत्वा पतोल्मुक इवारिषु ॥ ३९ ॥ जहि शत्रून् रणे राजन् स्वधर्ममनुपालय । मा त्वाद्दशं सुकृपणं शत्रूणां भयवर्द्धनम् ॥ ४० ॥ अस्मदीयैश्च शोचद्भिर्नदद्भिश्च परैर्वृतम् । अपि त्वां नानुपश्येयं दीना दीनमिव स्थितम् ॥ ४१ ॥ हृष्य सौवीरकन्याभिः श्लाघ्यः स्वार्थैर्यथा पुरा । मा च सैन्धवकन्यानामवसन्नो वशङ्गमः ॥ ४२ ॥ युवा रूपेण सम्पन्नो विद्ययाभिजनेन च । यस्त्वादृशो विकुर्वीत यशस्वी लोकविश्रुतः ॥ ४३ ॥ अनड्वानिव वोढ़व्यो मन्ये मरणमेव तत् । यदि त्वामनुपश्यामि परस्य प्रियवादिनम् ॥ ४४ ॥ पृष्ठतोऽनुव्रजन्तं वा का शान्तिर्हृदयस्य मे । नास्मिन् जातु कुले जातो गच्छेत् योऽन्यस्य पृष्ठतः ॥ ४५ ॥ न त्वं परस्यानुचरस्तात जीवितुमर्हसि । अहं हि क्षत्रहृदयं वेद यत् परिशाश्वतम् ॥ ४६ ॥ पूर्वैः पूर्वतरैः प्रोक्तं परैः परतरैरपि । शाश्वतञ्चाव्ययञ्चैव प्रजापतिविनिर्मितम् ॥ ४७ ॥ यो वै कश्चिदिहायातः क्षत्रियः क्षत्रधर्मवित् । भयात् वृत्तिं समीक्ष्यैव न नमेदिह कस्यचित् ॥ ४८ ॥ उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् । अप्यपर्वणि भज्येत न नमेतेह कस्यचित् ॥ ४९ ॥ मातङ्गो मत्त इव च परीयात् स महामनाः । ब्राह्मणेभ्यो नमेन्नित्यं धर्मायैव च सञ्जय ॥५०॥ नियच्छन्नितरान् वर्णान् विनिघ्नन् सर्वदुष्कृतः । ससहायोऽसहायो वा यावज्जीवं तथा भवेत् ॥ ५१ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि विदुलापुत्रानुशासने त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

पुत्र उवाच। कृष्णायसस्येव च ते संहत्य हृदयं कृतम्। मम मातस्त्वकरुणे वीरप्रज्ञे ह्यमर्षणे॥ १॥ अहो क्षत्रसमाचारो यत्र मामितरं यथा। नियोजयसि युद्धाय परमातेव मान्तथा॥ २॥ ईदृशं वचनं ब्रूयात् भवती पुत्रमेकजम्। किन्नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्या अपि सर्वया॥ ३॥ किमाभरणकृत्येन किम्भोगैर्जीवितेन वा। मयि वा सङ्गरहिते प्रियपुत्रे विशेषतः॥४॥

मातोवाच। सर्वावस्था हि विदुषां तात धर्मार्थकारणात्। ताएवाभिसमीक्ष्याहं सञ्जय त्वामचूचुदम्॥ ५॥ स समीक्ष्य क्रमोपेतो मुख्यः कालोऽयमागतः। अस्मिंश्चेदागते काले कार्यं न प्रतिपद्यसे॥ ६॥ असम्भावितरूपस्त्वमात्मृशंसं करिष्यसि। तं त्वामयशसा स्पृष्टं न ब्रूयां यदि सञ्जय॥ ७॥ खरीवात्सल्यमाहुस्तन्निःसामर्थ्यमहेतुकम्। सद्भिर्विगर्हितं मार्गं त्यज मूर्खनिषेवितम्॥८॥ अविद्या वै महत्यस्ति यामिमां संश्रिताः प्रजाः। तव स्यात् यदि सद्वृत्तं तेन मे त्वं प्रियो भवेः॥ ९॥ धर्मार्थगुणयुक्तेन नेतरेण कथञ्चन। दैवमानुषयुक्तेन सद्भिराचरितेन च॥ १०॥ यो ह्येवमवनीतेन रमते पुत्रनप्तृणा। अनुत्थानवता चापि दुर्विनीतेन दुर्धिया॥ ११॥ रमते यस्तु पुत्रेण मोघं तस्य प्रजाफलम्। अकुर्वन्तो हि कर्माणि कुर्वन्तो निन्दितानि च॥१२॥ सुखं नैवेह नामुत्र लभन्ते पुरुषाधमाः। युद्धाय क्षत्रियः सृष्टः सञ्जयेह जयाय च॥ १३॥ जयन् वा वध्यमानो वा प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम्। न शक्रभवने पुण्ये दिवि तत् विद्यते सुखम्॥१४॥ यदि मित्रान् वशे कृत्वा क्षत्रियः सुखमेधते। मन्युना दह्यमानेन पुरुषेण मनस्विना॥ १५॥ निकृतेनेह बहुशः शत्रून् प्रति जिगीषया। आत्मानं वा परित्यज्य शत्रुं वा विनिपात्य च॥ १६॥ अतोऽन्येन प्रकारेण शान्तिरस्य कुतो भवेत्। इह प्राज्ञो हि पुरुषः स्वल्पमप्रियमिच्छति॥ १७॥ यस्य स्वल्पं प्रियं लोके

ध्रुवं तस्याल्पमप्रियम् । प्रियाभावाच्च पुरुषो नैव प्राप्नोति शोभनम् । ध्रुवञ्चाभावमभ्येति गत्वा गङ्गेव सागरम् ॥ १८ ॥

पुत्र उवाच । नेयं मतिस्त्वया वाच्या मातः पुत्रे विशेषतः । कारुण्यमेवानुपश्य भूत्वेह जड़मूकवत् ॥ १९ ॥

मातोवाच । अतो मे भूयसी नन्दिर्यदेवमनुपश्यसि । चोद्यं माञ्चोदयस्येतत् भृशं वै चोदयामि ते ॥ २० ॥ अथ त्वां पूजयिष्यामि हत्वा वै सर्वसैन्धवान् । अहं पश्यामि विजयं कृत्स्नं भाविनमेव ते ॥ २१ ॥

पुत्र उवाच । अकोषस्यासहायस्य कुतः सिद्धिर्जयो मम । इत्यवस्थां विदित्वैतामात्मनात्मनि दारुणाम् ॥ २२ ॥ राज्याद्भावो निवृत्तो मे त्रिदिवादिव दुष्कृतः । ईदृशं भवती कञ्चिदुपायमनुपश्यति ॥ २३ ॥ तन्मे परिणतप्रज्ञे सम्यक् प्रब्रूहि पृच्छते । करिष्यामि हि तत् सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ २४ ॥

मातोवाच । पुत्र नात्मावमन्तव्यः पूर्वाभिरसमृद्धिभिः । अभूत्वाभिभवन्त्यर्था भूत्वा नश्यन्ति चापरे ॥ २५ ॥ अमर्षेणैव चाप्यर्था नारब्धव्याः सुबालिशैः । सर्वेषां कर्मणां तात फले नित्यमनित्यता ॥ २६ ॥ अनित्यमिति जानन्तो न भवन्ति भवन्ति च । अथ ये नैव कुर्वन्ति नैव जातु भवन्ति ते ॥ २७ ॥ ऐकगुण्यमनीहायामभावः कर्मणां फलम् । अथ द्वैगुण्यमीहायां फलं भवति वा न वा ॥ २८ ॥ यस्य प्रागेव विदिता सर्वार्थानामनित्यता । नुदेद्वृद्धिसमृद्धी स प्रतिकूले नृपात्मज ॥ २९ ॥ उत्थातव्यं जागृतव्यं योक्तव्यं भूतिकर्मसु । भविष्यतीत्येव मनः कृत्वा सततमव्यथैः ॥ ३० ॥ मङ्गलानि पुरस्कृत्य ब्राह्मणांश्चेश्वरैः सह । प्राज्ञस्य नृपतेराशु वृद्धिर्भवति पुत्रक ॥ ३१ ॥ अभिवर्त्तति लक्ष्मीस्तं प्राचीमिव दिवाकरः । निदर्शनान्युपायाश्च वह्न्युद्धर्षणानि च ॥ ३२ ॥ अनुदर्शितरूपोऽसि पश्यामि कुरु पौरुषम् । पुरु-

ष्यार्थमभिप्रेतं समाहर्त्तुमिहार्हसि ॥ ३३ ॥ क्रुद्धान् लुब्धान् परिक्षीणानवलिप्तान् विमानितान् । स्पर्द्धिनश्चैव ये केचित्तान् युक्त उपधारय ॥ ३४ ॥ एतेन त्वं प्रकारेण महतो भेत्स्यसे गणान् । महावेग इवोद्भूतो मातरिश्वा बलाहकान् ॥ ३५ ॥ तेषामग्रप्रदायी स्याः कल्योत्थायी प्रियंवदः । ते त्वां प्रियं करिष्यन्ति पुरोधास्यन्ति च ध्रुवम् ॥ ३६ ॥ यदैव शत्रु जानीयात् सपत्नं त्यक्तजीवितम् । तदैवास्मादुद्विजते सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ ३७ ॥ तं विदित्वा पराक्रान्तं वशे न कुरुते यदि । निर्वादैर्निर्वदेदेनमन्ततस्तद्भविष्यति ॥ ३८ ॥ निर्वादादास्पदं लब्ध्वा धनवृद्धिर्भविष्यति । धनवन्तं हि मित्राणि भजन्ते चाश्रयन्ति च ॥ ३९ ॥ स्खलितार्थं पुनस्तानि संत्यजन्ति च बान्धवाः । अप्यस्मिन्नाश्वसन्ते च जुगुप्सन्ते च तादृशम् ॥ ४० ॥ शत्रुं कृत्वा यः सहायं विश्वासमुपगच्छति । अतः सम्भाव्यमेवैतत् यद्राज्यं प्राप्नुयादिति ॥ ४१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि विदुलापुत्रानुशासने चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

मातोवाच । नैव राज्ञा दरः कार्य्यो जातु कस्याञ्चिदापदि । अथ चेदपि दीर्णः स्यान्नैव वर्त्तेत दीर्णवत् ॥ १ ॥ दीर्णं हि दृष्ट्वा राजानं सर्वमेवानुदीर्य्यते । राष्ट्रं बलममात्याश्च पृथक् कुर्वन्ति ते महीम् ॥ २ ॥ शत्रूनेके प्रपद्यन्ते प्रजहत्यपरे पुनः । अन्ये तु प्रजिहीर्षन्ति ये पुरस्ताद्विमानिताः ॥ ३ ॥ य एवात्यन्तसुहृदस्त एवं पर्य्युपासते । अशक्तयः स्वस्तिकामा बद्धवत्सा इला इव ॥ ४ ॥ शोचन्तमनुशोचन्ति पतितानिव बान्धवान् । अपि ते पूजिताः पूर्वमपि ते सुहृदो मताः ॥ ५ ॥ ये राष्ट्रमभिमन्यन्ते राज्ञो व्यसनमीयुषः । मा दीदरस्त्वं सुहृदो मा त्वां

शौर्य्यं प्रहासिषुः ॥ ६ ॥ प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जिज्ञासन्त्या मया तव। विदधत्या समाश्वासमुक्तं तेजो विवृद्धये ॥ ७ ॥ यद्येतत् संविजानासि यदि सम्यगब्रवीम्यहम्। कृत्वा सौम्यमिवात्मानं जयायोत्तिष्ठ सञ्जय ॥ ८ ॥ अस्ति नः कोषनिचयो महानविदितस्तव। तमहं वेद नान्यस्तमुपसम्पादयामि ते ॥ ९ ॥ सन्ति नैकशता भूयः सुहृदस्तव सञ्जय। सुखदुःखसहा वीर शतार्हा ह्यनुवर्त्तिनः ॥ १० ॥ तद्विधा हि सहाया वै पुरुषस्य बुभूषतः। इष्टं जिहीर्षतः किञ्चित् सचिवाः शत्रुकर्षण ॥ ११ ॥ तस्यास्त्वाद्दृशकं वाक्यं श्रुत्वापि स्वल्पचेतसः। तमस्त्वपागमत्तस्य सुचित्रार्थपदाक्षरम् ॥ १२ ॥

पुत्र उवाच। उदके भूरियं धार्य्या मर्त्तव्यं प्रवणे मया। यस्य मे भवती नेत्री भविष्यद्भूतिदर्शिनी ॥ १३ ॥ अहं हि वचनं त्वत्तः शुश्रूषुरपरापरम्। किञ्चित् किञ्चित् प्रतिवदंस्तूष्णीमासं मुहुर्मुहुः ॥ १४ ॥ अतृप्यन्नमृतस्येव कृच्छ्राल्लब्धस्य बान्धवान्। उद्यच्छाम्येष शत्रूणां नियमार्थं जयाय च ॥ १५ ॥

कुन्त्युवाच। सदश्व इव स क्षिप्तः प्रणुन्नो वाक्यसायकैः। तच्चकार तथा सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ १६ ॥ इदमुद्धर्षणं भीमं तेजोवर्द्धनमुत्तमम्। राजानं श्रावयेन्मन्त्री सीदन्तं शत्रुपीड़ितम् ॥ १७ ॥ जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा। महीं विजयते क्षिप्रं श्रुत्वा शत्रूंश्च मर्द्दति ॥ १८ ॥ इदं पुंसवनञ्चैव वीराजननमेव च। अभीक्ष्णं गर्भिणी श्रुत्वा ध्रुवं वीरं प्रजायते ॥ १९ ॥ विद्याशूरं तपःशूरं दानशूरं तपस्विनम्। ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानं साधुवादे च सम्मतम् ॥ २० ॥ अर्च्चिष्मन्तं बलोपेतं महाभागं महारथम्। धृतिमन्तमनाधृष्यं जेतारमपराजितम् ॥ २१ ॥ नियन्तारमसाधूनां

गोप्तारं धर्मचारिणाम् । ईदृशं क्षत्रिया सूते वीरं सत्यपराक्रमम् ॥ २२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि कुन्तीवाक्ये पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

कुन्त्युवाच । अर्जुनं केशव ब्रूयास्त्वयि जाते स्म सूतके । उपोपविष्टा नारीभिराश्रमे परिवारिता ॥ १ ॥ अथान्तरीक्षे वागासीद्दिव्यरूपमनोरमा । सहस्राक्षसमः कुन्ति भविष्यत्येष ते सुतः ॥ २ ॥ एष जेष्यति संग्रामे कुरून् सर्वान् समागतान् । भीमसेनद्वितीयश्च लोकमुद्वर्त्तयिष्यति ॥ ३ ॥ पुत्रस्ते पृथिवीजेता यशश्चास्य दिवं स्पृशेत् । हत्वा कुरूंश्च संग्रामे वासुदेवसहायवान् ॥ ४ ॥ पित्र्यमंशं प्रनष्टञ्च पुनरप्युद्धरिष्यति । भ्रातृभिः सहितः श्रीमांस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥ ५ ॥ स सत्यसन्धो बीभत्सुः सव्यसाची यथाच्युतः । तथा त्वमेव जानासि बलवन्तं दुरासदम् ॥ ६ ॥ तथा तदस्तु दाशार्ह यथा वागभ्यभाषत । धर्मश्चेदस्ति वार्ष्णेय तथा सत्यं भविष्यति ॥ ७ ॥ त्वञ्चापि तत्तथा कृष्ण सर्वं सम्पादयिष्यसि । नाहं तदभ्यसूयामि यथा वागभ्यभाषत ॥ ८ ॥ नमो धर्माय महते धर्मो धारयते प्रजाः । एतद्धनञ्जयो वाच्यो नित्योद्युक्तो वृकोदरः ॥ ९ ॥ यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः । न हि वैरं समासाद्य सीदन्ति पुरुषर्षभाः ॥ १० ॥ विदिता ते सदा बुद्धिर्भीमस्य न प्रशाम्यति । यावदन्तं न कुरुते शत्रूणां शत्रुकर्षणः ॥ ११ ॥ सर्वधर्मविशेषज्ञां स्नुषां पाण्डोर्महात्मनः । ब्रूया माधव कल्याणीं कृष्णां कृष्णां यशस्विनीम् ॥ १२ ॥ युक्तमेतन्महाभागे कुले जातं यशस्विनि । यन्मे पुत्रेषु सर्वेषु यथावत्त्वमवर्त्तिथाः ॥ १३ ॥ माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरता-

वुभौ। विक्रमेणार्ज्जितान् भोगान् वृणीतं जीवितादपि ॥ १४ ॥
विक्रमाधिगता ह्यर्थाः चत्रधर्म्मेण जीवतः। मनो मनुष्यस्य सदा
प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ॥ १५ ॥ यच्च वः प्रेक्षमाणानां सर्वधर्मोप-
चायिनाम्। पाञ्चाली परुषाण्युक्ता को नु तत् चन्तुमर्हति ॥१६॥
न राज्यहरणं दुःखं द्यूते चापि पराजयः। प्रव्राजनं सुतानां
वा न मे तत् दुःखकारणम् ॥ १७ ॥ यत्तु सा वृहती श्यामा
सभायां रुदती तदा। अश्रौषीत् परुषा वाचस्तन्मे दुःखतरं
महत् ॥ १८ ॥ स्त्रीधर्म्मिणी वरारोहा चत्रधर्मरता सदा।
नाध्यगच्छत्तदा नाथं कृष्णा नाथवती सती ॥ १९ ॥ तं वै ब्रूहि
महावाहो सर्वशस्त्रभृतां वरम्। अर्ज्जुनं पुरुषव्याघ्रं द्रौपद्याः
पदवीञ्चर ॥ २० ॥ विदितौ हि तवात्यन्तं क्रुद्धाविव यमान्तकौ।
भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिम् ॥ २१ ॥ तयोश्चैत-
दवज्ञानं यत् सा कृष्णा सभागता। दुःशासनश्च यद्भीमं कटुका-
न्यभ्यभाषत ॥ २२ ॥ पश्यतां कुरुवीराणां तत्र संस्मारयेः पुनः।
पाण्डवान् कुशलं पृच्छेः सपुत्रान् कृष्णया सह ॥ २३ ॥ माञ्च
कुशलिनीं ब्रूयास्तेषु भूयो जनार्द्दन। अरिष्टं गच्छ पन्थानं
पुत्रान्मे प्रतिपालय ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच। अभिवाद्याथ तां कृष्णः कृत्वा चाभि-
प्रदक्षिणम्। निश्चक्राम महावाहुः सिंहखेलगतिस्ततः ॥ २५ ॥
ततो विसर्ज्जयामास भीष्मादीन् कुरुपुङ्गवान्। आरोप्याथ रथे
कर्णं प्रायात् सात्यकिना सह ॥ २६ ॥ ततः प्रयाते दाशार्हे
कुरवः सङ्गता मिथः। जजल्पुर्महदाश्चर्य्यं केशवे परमाद्भुतम्
॥ २७ ॥ प्रमूढ़ा पृथिवी सर्वा मृत्युपाशवशीकृता। दुर्य्योधनस्य
वालिश्यान्नैतदस्तीति चाब्रुवन् ॥ २८ ॥ ततो निर्याय नगरात्
प्रययौ पुरुषोत्तमः। मन्त्रयामास च तदा कर्णेन सुचिरं सह
॥ २९ ॥ विसर्ज्जयित्वा राधेयं सर्वयादवनन्दनः। ततो जवेन

महता तूर्णमश्वानचोदयत् ॥ ३० ॥ ते पिबन्त इवाकाशं दारुकेण प्रचोदिताः । हया जग्मुर्महावेगा मनोमारुतरंहसः ॥३१॥ ते व्यतीत्य महाध्वानं क्षिप्रं श्येना इवाशुगाः । उच्चैर्जग्मुरुपप्लव्यं शार्ङ्गधन्वानमावहन् ॥ ३२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि श्रीकृष्णप्रत्यागमने षट्त्रिंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । कुन्त्यास्तु वचनं श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ महारथौ । दुर्य्योधनमिदं वाक्यमूचतुः शासनातिगम् ॥ १ ॥ श्रुतं ते पुरुषव्याघ्र कुन्त्या कृष्णस्य सन्निधौ । वाक्यमर्थवदव्यग्रमुक्तं धर्म्यमनुत्तमम् ॥ २ ॥ तत् करिष्यन्ति कौन्तेया वासुदेवस्य सम्मतम् । न हि ते जातु शाम्येरन्, ते राज्येन कौरव ॥ ३ ॥ क्लेशिता हि त्वया पार्था धर्मपाशसितास्तदा । सभायां द्रौपदी चैव तैश्च तन्मर्षितं तव ॥ ४ ॥ कृतास्त्रं ह्यर्जुनं प्राप्य भीमञ्च कृतनिश्चयम् । गाण्डीवञ्चेषुधी चैव रथञ्च ध्वजमेव च ॥ ५ ॥ नकुलं सहदेवञ्च बलवीर्य्यसमन्वितौ । सहायं वासुदेवञ्च न क्षंस्यति युधिष्ठिरः ॥ ६ ॥ प्रत्यक्षन्ते महाबाहो यथा पार्थेन धीमता । विराटनगरे पूर्वं सर्वे स्म युधि निर्ज्जिता ॥ ७ ॥ दानवा घोरकर्माणो निवातकवचा युधि । रौद्रमस्त्रं समादाय दग्धा वानरकेतुना ॥ ८ ॥ कर्णप्रभृतयश्चेमे त्वञ्चापि कवची रथी । मोचितो घोषयात्रायां पर्य्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ९ ॥ प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ भ्रातृभिः सह पाण्डवैः । रक्षेमां पृथिवीं सर्वां मृत्योर्दंष्ट्रान्तरं गताम् ॥ १० ॥ ज्येष्ठो भ्राता धर्मशीलो वत्सलः श्लक्ष्णवाक् कविः । तं गच्छ पुरुषव्याघ्रं व्यपनीयेह किल्बिषम् ॥ ११ ॥ दृष्टश्च त्वं पाण्डवेन व्यपनीतशरासनः । प्रशान्तभ्रुकुटिः श्रीमान्

कृता शान्तिः कुलस्य नः ॥ १२ ॥ तमभ्येत्य सहामात्यः परि-
ष्वज्य नृपात्मजम् । अभिवादय राजानं यथापूर्वमरिन्दम ॥१३॥
अभिवादयमानं त्वां पाणिभ्यां भीमपूर्वजः । प्रतिगृह्णातु सौहा-
र्द्दात् कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १४ ॥ सिंहस्कन्धोरुबाहुस्त्वां वृत्ता-
यतमहाभुजः । परिष्वजतु बाहुभ्यां भीमः प्रहरतां वरः ॥१५॥
कम्बुग्रीवो गुडाकेशस्ततस्त्वां पुष्करेक्षणः । अभिवादयतां पार्थः
कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ १६ ॥ आश्विनेयौ नरव्याघ्रौ रूपेणा-
प्रतिमौ भुवि । तौ च त्वां गुरुवत् प्रेम्णा पूजया प्रत्युदीयताम्
॥ १७ ॥ मुञ्चन्त्वानन्दजास्रुणि दाशार्हप्रमुखा नृपाः । सङ्गच्छ
भ्रातृभिः सार्द्धं मानं सन्त्यज्य पार्थिव ॥ १८ ॥ प्रशाधि पृथिवीं
कृत्स्नां ततस्त्वं भ्रातृभिः सह । समालिङ्ग्य च हर्षेण नृपा
यान्तु परस्परम् ॥ १९ ॥ अलं युद्धेन राजेन्द्र सुहृदां शृणु
वारणम् । ध्रुवं विनाशो युद्धे हि क्षत्रियाणां प्रदृश्यते ॥ २० ॥
ज्योतींषि प्रतिकूलानि दारुणा मृगपक्षिणः । उत्पाता विविधा
वीर दृश्यन्ते क्षत्रनाशनाः ॥ २१ ॥ विशेषत इहास्माकं निमित्तानि
निवेशने । उल्काभिर्हि प्रदीप्ताभिर्बाध्यते पृतना तव ॥ २२ ॥
वाहनान्यप्रहृष्टानि रुदन्तीव विशाम्पते । गृध्रास्ते पर्य्युपासन्ते
सैन्यानि च समन्ततः ॥ २३ ॥ नगरं न यथा पूर्वं तथा राज-
निवेशनम् । शिवाश्चाशिवनिर्घोषा दीप्तां सेवन्ति वै दिशम् ॥२४॥
कुरु वाक्यं पितुर्मातुरस्माकञ्च हितैषिणाम् । त्वय्यायत्तो महा-
बाहो शमो व्यायाम एव च ॥२५॥ न चेत् करिष्यसि वचः सुहृदा-
मरिकर्षण । तप्स्यसे वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थबाणप्रपीड़िताम् ॥२६॥
भीमस्य च महानादं नदतः शुष्मिणो रणे । श्रुत्वा स्मर्त्तासि मे वाक्यं
गाण्डीवस्य च निस्वनम् । यद्येतदपसव्यन्ते वचो मम भविष्यति॥२७

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भीष्मद्रोणवाक्ये
सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तु विमनास्तिर्य्यग्दृष्टिरधोमुखः। संहत्य च भ्रुवोर्मध्यं न किञ्चित् व्याजहार ह ॥ १ ॥ तं वै विमनसं दृष्ट्वा सम्प्रेच्यान्योन्यमन्तिकात्। पुनरेवोत्तरं वाक्यमुक्तवन्तौ नरर्षभौ ॥ २ ॥

भीष्म उवाच। शुश्रूषुमनसूयञ्च ब्रह्मण्यं सत्यवादिनम्। प्रतियोत्स्यामहे पार्थमतो दुःखतरं नु किम् ॥ ३ ॥

द्रोण उवाच। अश्वत्थाम्नि यथा पुत्रे भूयो मम धनञ्जये। बहुमानः परो राजन् सन्नतिश्च कपिध्वजे ॥ ४ ॥ तञ्च पुत्रात् प्रियतमं प्रतियोत्स्ये धनञ्जयम्। क्षत्रधर्म्ममनुष्ठाय धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् ॥ ५ ॥ यस्य लोके समो नास्ति कश्चिदन्यो धनुर्द्धरः। मत्प्रसादात् स वीभत्सुः श्रेयानन्यैर्धनुर्द्धरैः ॥ ६ ॥ मित्रध्रुक् दुष्टभावश्च नास्तिकोऽथानृजुः शठः। न सत्सु लभते पूजां यज्ञे मूर्ख इवागतः ॥ ७ ॥ वार्य्यमाणोऽपि पापेभ्यः पापात्मा पापमिच्छति। चोद्यमानोऽपि पापेन शुभात्मा शुभमिच्छति ॥ ८ ॥ मिथ्योपचरिता ह्येते वर्त्तमाना ह्यनुप्रिये। अहितत्वाय कल्पन्ते दोषा भरतसत्तम ॥ ९ ॥ त्वमुक्तः कुरुवृद्धेन मया च विदुरेण च। वासुदेवेन च तथा श्रेयो नैवाभिपद्यसे ॥ १० ॥ अस्ति मे बलमित्येव सहसा त्वं तितीर्षसि। सग्राहनक्रमकरं गङ्गावेग इवार्णवम् ॥ ११ ॥ वास एव यथा त्यक्तं प्रावृण्वानोऽद्य मन्यसे। स्रजं त्यक्तामिव प्राप्य लोभात् यौधिष्ठिरीं श्रियम् ॥१२॥ द्रौपदीसहितं पार्थं सायुधैर्भ्रातृभिर्वृतम्। वनस्थमपि राज्यस्थः पाण्डवं को विजेष्यति ॥ १३ ॥ निदेशे यस्य राजानः सर्व्वे तिष्ठन्ति किङ्कराः। तमैलविलमासाद्य धर्मराजो व्यराजत ॥ १४ ॥ कुवेरसदनं प्राप्य ततो रत्नान्यवाप्य च। स्फीतमाक्रम्य ते राष्ट्रं राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ॥ १५ ॥ दत्तं हुतमधीतञ्च ब्राह्मणास्तर्पिता धनैः। आवयोर्गतमायुश्च कृतकृत्यौ हि विद्धि नौ ॥१६॥

त्वन्तु हित्वा सुखं राज्यं मित्राणि च धनानि च । विग्रहं पाण्डवैः कृत्वा महद्व्यसनमाप्स्यसि ॥ १७ ॥ द्रौपदी यस्य चाशास्ते विजयं सत्यवादिनी । तपोघोरव्रता देवी कथं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ १८ ॥ मन्त्री जनार्द्दनो यस्य भ्राता यस्य धनञ्जयः । सर्व्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठः कथं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ १९ ॥ सहाया ब्राह्मणा यस्य धृतिमन्तो जितेन्द्रियाः । तमुग्रतपसं वीरं कथं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ २० ॥ पुनरुक्तञ्च वक्ष्यामि यत् कार्य्यं भूतिमिच्छता । सुहृदा मज्जमानेषु सुहृत्सु व्यसनार्णवे ॥ २१ ॥ अलं युद्धेन तैर्व्वीरैः शाम्य त्वं कुरुवृद्धये । मा गमः ससुतामात्यः सबलश्च पराभवम् ॥ २२ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि भीष्मद्रोणवाक्ये अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । राजपुत्रैः परिवृतस्तथामात्यैश्च सञ्जय । उपारोप्य रथे कर्णं निर्यातो मधुसूदनः ॥ १ ॥ किमब्रवीदमेयात्मा राधेयं परवीरहा । कानि सान्त्वानि गोविन्दः सूतपुत्रे प्रयुक्तवान् ॥ २ ॥ उद्यन् मेघस्वनः काले कृष्णः कर्णमथाब्रवीत् । मृदु वा यदि वा तीक्ष्णं तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच । आनुपूर्व्वेण वाक्यानि तीक्ष्णानि च मृदूनि च । प्रियाणि धर्म्मयुक्तानि सत्यानि च हितानि च ॥ ४ ॥ हृदयग्रहणीयानि राधेयं मधुसूदनः । यान्यब्रवीदमेयात्मा तानि मे शृणु भारत ॥ ५ ॥

वासुदेव उवाच । उपासितास्ते राधेय ब्राह्मणा वेदपारगाः । तत्त्वार्थं परिपृष्टाश्च नियतेनानुसूयया ॥ ६ ॥ त्वमेव कर्ण जानासि वेदवादान् सनातनान् । त्वमेव धर्म्मशास्त्रेषु सूक्ष्मेषु

परिनिष्ठितः ॥ ७ ॥ कानीनश्च सहोढ़श्च कन्यायां यश्च जायते। वोढ़ारं पितरं तस्य प्राहुः शास्त्रविदो जनाः ॥ ८ ॥ सोऽसि कर्ण तथा जातः पाण्डोः पुत्रोऽसि धर्म्मतः। निग्रहाद्धर्मशास्त्राणामेहि राजा भविष्यसि ॥९॥ पितृपक्षे च ते पार्था मातृपक्षे च वृष्णयः। द्वौ पक्षावभिजानीहि त्वमेतौ पुरुषर्षभ ॥ १० ॥ मया सार्द्धमितो यातमद्य त्वां तात पाण्डवाः। अभिजानन्तु कौन्तेयं पूर्वजातं युधिष्ठिरात् ॥११॥ पादौ तव ग्रहीष्यन्ति भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः। द्रौपदेयास्तथा पञ्च सौभद्रश्चापराजितः ॥ १२ ॥ राजानो राजपुत्राश्च पाण्डवार्थे समागताः। पादौ तव ग्रहीष्यन्ति सर्वे चान्धकवृष्णयः ॥ १३ ॥ हिरण्मयांश्च ते कुम्भान्राजतान् पार्थिवांस्तथा। ओषध्यः सर्ववीजानि सर्वरत्नानि वीरुधः ॥ १४ ॥ राजन्या राजकन्याश्चाप्यानयन्त्वाभिषेचनम्। षष्ठे त्वाञ्च तथा काले द्रौपद्युपगमिष्यति ॥ १५ ॥ अग्निं जुहोतु वै धौम्यः संशितात्मा द्विजोत्तमः। अद्य त्वामभिषिञ्चन्तु चातुर्वैद्या द्विजातयः ॥ १६ ॥ पुरोहितः पाण्डवानां ब्रह्मकर्मण्यवस्थितः। तथैव भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ॥१७॥ द्रौपदेयास्तथा पञ्च पाञ्चालाश्चेदयस्तथा। अहञ्च त्वाभिषेक्ष्यामि राजानं पृथिवीपतिम् ॥ १८ ॥ युवराजस्तु ते राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः। ग्रहीत्वा व्यजनं श्वेतं धर्मात्मा संशितव्रतः ॥ १९ ॥ उपन्वारोहतु रथं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। छत्रञ्च ते महाश्वेतं भीमसेनो महाबलः ॥ २० ॥ अभिषिक्तस्य कौन्तेयो धारयिष्यति मूर्द्धनि। किङ्किणीशतनिर्घोषं वैयाघ्रपरिवारणम् ॥ २१ ॥ रथं श्वेतहयैर्युक्तमर्जुनो वाहयिष्यति। अभिमन्युश्च ते नित्यं प्रत्यासन्नो भविष्यति ॥ २२ ॥ नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च पञ्च ये। पाञ्चालाश्चानुयास्यन्ति शिखण्डी च महारथः ॥२३॥ अहञ्च त्वानुयास्यामि सर्वे चान्धकवृष्णयः। दाशार्हाः परिवारास्ते दशार्णाश्च विशाम्पते ॥ २४ ॥

भुङ्क्ष्व राज्यं महाबाहो भ्रातृभिः सह पाण्डवैः। जपैर्होमैश्च संयुक्तो मङ्गलैश्च पृथग्विधैः॥ २५॥ पुरोगमाश्च ते सन्तु द्रविड़ाः सह कुन्तलैः। अन्धास्तालचराश्चैव चुचुपा वेणुपास्तथा॥ २६॥ स्तुवन्तु त्वाद्य बहुभिः स्तुतिभिः सूतमागधाः। विजयं वसुषेणस्य घोषयन्तु च पाण्डवाः॥ २७॥ स त्वं परिवृतः पार्थैर्नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः। प्रशाधि राज्यं कौन्तेय कुन्तीञ्च प्रतिनन्दय॥ २८॥ मित्राणि ते प्रहृष्यन्तु व्यथन्तु रिपवस्तथा। सौभ्रात्रञ्चैव तेऽद्यास्तु भ्रातृभिः सह पाण्डवैः॥ २९॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भगवद्वाक्ये
एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः॥ १३९॥

कर्ण उवाच। असंशयं सौहृदान्मे प्रणयाच्चाथ केशव। सख्येन चैव वार्ष्णेय श्रेयस्कामतयैव च॥१॥ सर्व्वञ्चैवाभिजानामि पाण्डोः पुत्रोऽस्मि धर्म्मतः। निग्रहाद्धर्म्मशास्त्राणां यथा त्वं कृष्ण मन्यसे॥ २॥ कन्या गर्भं समाधत्त भास्करान्मां जनार्द्दन। आदित्यवचनाच्चैव जातं मां सा व्यसर्ज्जयत्॥ ३॥ सोऽस्मि कृष्ण तथा जातः पाण्डोः पुत्रोऽस्मि धर्म्मतः। कुन्त्या त्वहमपाकीर्णो यथा न कुशलं तथा॥ ४॥ सूतो हि मामधिरथो दृष्ट्वैवाभ्यनयत् गृहान्। राधायाश्चैव मां प्रादात् सौहार्द्दान्मधुसूदन॥५॥ मत्स्नेहाच्चैव राधायाः सद्यः क्षीरमवातरत्। सा मे मूत्रं पुरीषञ्च प्रतिजग्राह माधव॥ ६॥ तस्याः पिण्डव्यपनयं कुर्य्यादस्मद्विधः कथम्। धर्म्मविद्धर्म्मशास्त्राणां श्रवणे सततं रतः॥ ७॥ तथा मामभिजानाति सूतश्चाधिरथः सुतम्। पितरञ्चाभिजानामि तमहं सौहृदात् सदा॥ ८॥ स हि मे जातकर्म्मादि कारयामास माधव। शास्त्रदृष्टेन विधिना पुत्रप्रीत्या जनार्द्दन॥ ९॥

नाम वै वसुषेणेति कारयामास वै द्विजैः। भार्य्याश्चोढ़ा मम प्राप्ते यौवने तत्परिग्रहात्॥ १०॥ तासु पुत्राश्च पौत्राश्च मम जाता जनार्द्दन। तासु मे हृदयं कृष्ण सञ्जातं कामबन्धनम्॥११॥ न पृथिव्या सकलया न सुवर्णस्य राशिभिः। हर्षात् भयाद्वा गोविन्द मिथ्या कर्त्तुं तदुत्सहे॥ १२॥ धृतराष्ट्रकुले कृष्ण दुर्य्योधनसमाश्रयात्। मया त्रयोदश समा भुक्तं राज्यमकण्टकम्॥१३॥ इष्टञ्च बहुभिर्यज्ञैः सह सूतैर्मयासकृत्। आवाहाश्च विवाहाश्च सह सूतैर्मया कृताः॥ १४॥ माञ्च कृष्ण समासाद्य कृत शस्त्रसमुद्यमः। दुर्य्योधनेन वार्ष्णेय विग्रहश्चापि पाण्डवैः॥ १५॥ तस्माद्रणे द्वैरथे मां प्रत्युद्यातारमच्युत। कृतवान् परमं हृष्टः प्रतीपं सव्यसाचिनः॥ १६॥ वधाद्बन्धाद्भयाद्वापि लोभाद्वापि जनार्द्दन। अनृतं नोत्सहे कर्त्तुं धार्त्तराष्ट्रस्य धीमतः॥ १७॥ यदि ह्यद्य न गच्छेयं द्वैरथं सव्यसाचिना। अकीर्त्तिः स्याद्धृषीकेश मम पार्थस्य चोभयोः॥ १८॥ असंशयं हितार्थाय ब्रूयास्त्वं मधुसूदन। सर्वञ्च पाण्डवाः कुर्य्युस्त्वद्वशित्वान्न संशयः॥ १९॥ मन्त्रस्य नियमं कुर्य्यास्त्वमत्र मधुसूदन। एतदत्र हितं मन्ये सर्वं यादवनन्दन॥ २०॥ यदि जानाति मां राजा धर्म्मात्मा संयतेन्द्रियः। कुन्त्याः प्रथमजं पुत्रं न स राज्यं ग्रहीष्यति॥ २१॥ प्राप्य चापि महद्राज्यं तदहं मधुसूदन। स्फीतं दुर्य्योधनायैव सम्प्रदद्यामरिन्दम॥ २२॥ स एव राजा धर्म्मात्मा शाश्वतोऽस्तु युधिष्ठिरः। नेता यस्य हृषीकेशो योद्धा यस्य धनञ्जयः॥ २३॥ पृथिवी तस्य राष्ट्रञ्च यस्य भीमो महारथः। नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च माधव॥ २४॥ धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः सात्यकिश्च महारथः। उत्तमौजा युधामन्युः सत्यधर्म्मा च सौमकिः॥ २५॥ चैद्यश्च चेकितानश्च शिखण्डी चापराजितः। इन्द्रगोपकवर्णाश्च केकया भ्रातरस्तथा॥२६॥ इन्द्रायुधसवर्णाभ्वः कुन्तिभोजो महा-

मनाः । मातुलो भीमसेनस्य श्वेनजिच्च महारथः ॥ २७ ॥ शङ्खः पुत्रो विराटस्य निधिस्त्वञ्च जनार्द्दन । महानयं कृष्ण कृतः चत्रस्य समुदानयः ॥ २८ ॥ राज्यं प्राप्तमिदं दीप्तं प्रथितं सर्व्वराजसु । धार्त्तराष्ट्रस्य वार्ष्णेय शस्त्रयज्ञो भविष्यति ॥ २९ ॥ अस्य यज्ञस्य वेत्ता त्वं भविष्यसि जनार्द्दन । आध्वर्य्यवञ्च ते कृष्ण क्रतावस्मिन् भविष्यति ॥ ३० ॥ होता चैवात्र बीभत्सुः सन्नद्धः स कपिध्वजः । गाण्डीवं स्रुक् तथा चाज्यं वीर्य्यं पुंसां भविष्यति ॥ ३१ ॥ ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं स्थूणाकर्णञ्च माधव । मन्त्रास्तत्र भविष्यन्ति प्रयुक्ताः सव्यसाचिना ॥ ३२ ॥ अनुयातश्च पितरमधिको वा पराक्रमे । गीतंस्तोत्रं स सौभद्रः सम्यक् तत्र भविष्यति ॥ ३३ ॥ उद्गातात्र पुनर्भीमः प्रस्तोता सुमहाबलः । विनदन् स नरव्याघ्रो नागानीकान्तकृद्रणे ॥ ३४ ॥ स चैव तत्र धर्म्मात्मा शश्वद्राजा युधिष्ठिरः । जपहोमैश्च संयुक्तो ब्रह्मत्वं कारयिष्यति ॥ ३५ ॥ शङ्खशब्दाः समुरजा भेर्य्यश्च मधुसूदन । उत्कृष्टः सिंहनादश्च सुब्रह्मण्यो भविष्यति ॥ ३६ ॥ नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ यशस्विनौ । शामित्रं तौ महावीर्य्यौ सम्यक् तत्र करिष्यतः ॥ ३७ ॥ कल्माषदण्डा गोविन्द विमला रथपङ्क्तयः । यूपाः समुपकल्पन्तामस्मिन् यज्ञे जनार्द्दन ॥ ३८ ॥ कर्णिनालीकनाराचा वत्सदन्तोपबृंहणाः । तोमराः सोमकलशाः पवित्राणि धनूंषि च ॥ ३९ ॥ असयोऽत्र कपालानि पुरोडाशाः शिरांसि च । हविस्तु रुधिरं कृष्ण तस्मिन् यज्ञे भविष्यति ॥ ४० ॥ इध्माः परिधयश्चैव शक्तयो विमला गदाः । सदस्या द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च शरद्वतः ॥ ४१ ॥ इषवोऽत्र परिस्तोमा मुक्ता गाण्डीवधन्वना । महारथप्रयुक्ताश्च द्रोणद्रौणिप्रचोदिताः ॥ ४२ ॥ प्रतिप्रास्थानिकं कर्म्म सात्यकिस्तु करिष्यति । दीक्षितो धार्त्तराष्ट्रोऽत्र पत्नी चास्य महाचमूः ॥ ४३ ॥ घटोत्कचोऽत्र शामित्रं करिष्यति महाबलः ।

अतिरात्रे महाबाहो वितते यज्ञकर्मणि ॥ ४४ ॥ दक्षिणा तस्य यज्ञस्य धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् । वैतानिके कर्ममुखे जातो यः कृष्ण पावकात् ॥ ४५ ॥ यदब्रुवमहं कृष्ण कटुकानि स्म पाण्डवान् । प्रियार्थं धार्त्तराष्ट्रस्य तेन तप्ये ह्यकर्मणा ॥ ४६ ॥ यदा द्रक्ष्यसि मां कृष्ण निहतं सव्यसाचिना । पुनश्चितिस्तदा चास्य यज्ञस्याथ भविष्यति ॥ ४७ ॥ दुःशासनस्य रुधिरं यदा पास्यति पाण्डवः । आनर्द्दं नदतः सम्यक् तदा सुत्यं भविष्यति ॥ ४८ ॥ यदा द्रोणञ्च भीष्मञ्च पाञ्चाल्यौ पातयिष्यतः । तदा यज्ञावसानन्तत् भविष्यति जनार्द्दन ॥ ४९ ॥ दुर्य्योधनं यदा हन्ता भीमसेनो महाबलः । तदा समाप्स्यते यज्ञो धार्त्तराष्ट्रस्य माधव ॥ ५० ॥ स्नुषाश्च प्रस्नुषाश्चैव धृतराष्ट्रस्य सङ्गताः । हतेश्वरा नष्टपुत्रा हतनाथाश्च केशव ॥ ५१ ॥ रुदत्यः सह गान्धार्य्या श्वगृध्रकुररांकुले । स यज्ञेऽस्मिन्नवभृथो भविष्यति जनार्द्दन ॥५२॥ विद्यावृद्धा वयोवृद्धाः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ । वृथा मृत्युं न कुर्वीरंस्त्वत्कृते मधुसूदन ॥ ५३ ॥ शस्त्रेण निधनं गच्छेत् समृद्धं क्षत्रमण्डलम् । कुरुक्षेत्रे पुण्यतमे त्रैलोक्यस्यापि केशव ॥ ५४ ॥ तदत्र पुण्डरीकाक्ष विधत्स्व यदभीप्सितम् । यथा कार्त्स्न्येन वार्ष्णेय क्षत्रं स्वर्गमवाप्नुयात् ॥ ५५ ॥ यावत् स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च जनार्द्दन । तावत् कीर्त्तिभवः शब्दः शाश्वतोऽयं भविष्यति ॥ ५६ ॥ ब्राह्मणाः कथयिष्यन्ति महाभारतमाहवम् । समागमेषु वार्ष्णेय क्षत्रियाणां यशोधनम् ॥ ५७ ॥ समुपानय कौन्तेयं युद्धाय मम केशव । मन्त्रसंवरणं कुर्वन्नित्यमेव परन्तप ॥ ५८ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि कर्णवाक्ये
चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

सञ्जय उवाच। कर्णस्य वचनं श्रुत्वा केशवः परवीरहा।
उवाच प्रहसन् वाक्यं स्मितपूर्वमिदं यथा ॥ १ ॥
भगवानुवाच। अपि त्वां न लभेत् कर्ण राज्यलम्भोपपादनम्। मया दत्तां हि पृथिवीं न प्रशासितुमिच्छसि ॥ २ ॥
ध्रुवो जयः पाण्डवानामितीदं न संशयः कश्चन विद्यतेऽत्र। जयध्वजो दृश्यते पाण्डवस्य समुच्छ्रितो वानरकेतुरुग्रः ॥ ३ ॥ दिव्या माया विहिता भौमनेन समुच्छ्रिता इन्द्रकेतुप्रकाशाः। दिव्यानि भूतानि जयावहानि दृश्यन्ति चैवात्र भयानकानि ॥ ४ ॥ न सज्जते शैलवनस्पतिभ्य ऊर्द्धं तिर्य्यग्योजनमात्ररूपः। श्रीमान् ध्वजः कर्ण धनञ्जयस्य समुच्छ्रितः पावकतुल्यरूपः ॥ ५ ॥ यदा द्रच्यसि संग्रामे श्वेताश्वं कृष्णसारथिम्। ऐन्द्रमस्त्रं विकुर्व्वाणमुभे चाप्यग्निमारुते ॥ ६ ॥ गाण्डीवस्य च निर्घोषं विस्फूर्ज्जितमिवाशनेः। न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ७ ॥
यदा द्रच्यसि संग्रामे कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम्। जपहोमसमायुक्तं स्वां रचन्तं महाचमूम् ॥ ८ ॥ आदित्यमिव दुर्द्धर्षं तपन्तं शत्रुवाहिनीम्। न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ९ ॥
यदा द्रच्यसि संग्रामे भीमसेनं महाबलम्। दुःशासनस्य रुधिरं पीत्वा नृत्यन्तमाहवे ॥ १० ॥ प्रभिन्नमिव मातङ्गं प्रतिद्विरदघातिनम्। न तदा भवति त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ११ ॥
यदा द्रच्यसि संग्रामे द्रोणं शान्तनवं कृपम्। सुयोधनञ्च राजानं सैन्धवञ्च जयद्रथम् ॥ १२ ॥ युद्धायापततस्तूर्णं वारितान् सव्यसाचिना। न तदा भवति त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ १३ ॥
यदा द्रच्यसि संग्रामे माद्रीपुत्रौ महाबलौ। वाहिनीं धार्त्तराष्ट्राणां चोभयन्तौ गजाविव ॥ १४ ॥ विगाढ़े शस्त्रसम्पाते परवीररथारुजौ। न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ १५ ॥ ब्रूयाः कर्ण इतो गत्वा द्रोणं शान्तनवं कृपम्। सौम्यो-

ऽयं वर्त्तते मासः सुप्रापयवसेन्धनः ॥ १६ ॥ सर्वौषधिवनस्फीतः फलवानल्पमक्षिकः । निष्पङ्को रसवत्तोयो नात्युष्णः शिशिरः सुखः ॥१७॥ सप्तमाच्चापि दिवसादमावास्या भविष्यति । संग्रामो युज्यतां तस्यां तामाहुः शक्रदेवताम् ॥ १८ ॥ तथा राज्ञो वदेः सर्वान् ये युद्धायाभ्युपागताः । यद्वो मनीषितं तद्वै सर्वं सम्पादयाम्यहम् ॥ १९ ॥ राजानो राजपुत्राश्च दुर्य्योधनवशानुगाः । प्राप्य शस्त्रेण निधनं प्राप्स्यन्ति गतिमुत्तमाम् ॥ २० ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भगवद्वाक्ये
एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

सञ्जय उवाच । केशवस्य तु तद्वाक्यं कर्णः श्रुत्वा हितं शुभम् । अब्रवीदभिसंपूज्य कृष्णं तं मधुसूदनम् ॥ १ ॥ जानन्मां किं महाबाहो संमोहयितुमिच्छसि । योऽयं पृथिव्याः कार्त्स्न्येन विनाशः समुपस्थितः ॥ २ ॥ निमित्तं तत्र शकुनिरहं दुःशासनस्तथा । दुर्य्योधनश्च नृपतिर्धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥ ३ ॥ असंशयमिदं कृष्ण महद्युद्धमुपस्थितम् । पाण्डवानां कुरूणाञ्च घोरं रुधिरकर्द्दमम् ॥ ४ ॥ राजानो राजपुत्राश्च दुर्य्योधनवशानुगाः । रणे शस्त्राग्निना दग्धाः प्राप्स्यन्ति यमसादनम् ॥ ५ ॥ स्वप्ना हि बहवो घोरा दृश्यन्ते मधुसूदन । निमित्तानि च घोराणि तथोत्पाताः सुदारुणाः ॥ ६ ॥ पराजयं धार्त्तराष्ट्रे विजयञ्च युधिष्ठिरे । शंसन्त इति वार्ष्णेय विविधा रोमहर्षणाः ॥ ७ ॥ प्राजापत्यं हि नक्षत्रं ग्रहस्तीक्ष्णो महाद्युतिः । शनैश्चर पीड़यति पीड़यन् प्राणिनोऽधिकम् ॥ ८ ॥ कृत्वा चाङ्गारको वक्रं ज्येष्ठायां मधुसूदन । अनुराधां प्रार्थयते मैत्रं संशमयन्निव ॥९॥ नूनं महद्भयं कृष्ण कुरूणां समुपस्थितम् । विशेषेण हि वार्ष्णेय

चित्रां पीड़यति ग्रहः ॥ १० ॥ सोमस्य लक्ष्म व्यावृत्तं राहुरर्क-मुपैति च । दिवश्चोल्काः पतन्त्येताः सनिर्घाताः सकम्पनाः ॥११॥ निष्टनन्ति च मातङ्गा मुञ्चन्त्यश्रूणि वाजिनः । पानीयं यवसञ्चापि नाभिनन्दन्ति माधव ॥ १२ ॥ प्रादुर्भूतेषु चैतेषु भयमाहुरुप-स्थितम् । निमित्तेषु महाबाहो दारुणं प्राणिनाशनम् ॥ १३ ॥ अल्पे भुक्ते पुरीषञ्च प्रभूतमिह दृश्यते । वाजिनां वारणानाञ्च मनुष्याणाञ्च केशव ॥ १४ ॥ धार्त्तराष्ट्रेषु सैन्येषु सर्व्वेषु मधु-सूदन । पराभवस्य तल्लिङ्गमिति प्राहुर्मनीषिणः ॥ १५ ॥ प्रहृष्टं वाहनं कृष्ण पाण्डवानां प्रदृश्यते । प्रदक्षिणा मृगाश्चैव तत्तेषां जयलक्षणम् ॥ १६ ॥ अपसव्या मृगाः सर्व्वे धार्त्तराष्ट्रस्य केशव । वाचश्चाप्यशरीरिण्यस्तत् पराभवलक्षणम् ॥ १७ ॥ मयूराः पुण्य-शकुना हंससारसचातकाः । जीवञ्जीविकसङ्घाश्चाप्यनुगच्छन्ति पाण्डवान् ॥ १८ ॥ गृध्राः कङ्का वकाः श्येना यातुधानास्तथा वृकाः । मक्षिकाणाञ्च सङ्घाता अनुधावन्ति कौरवान् ॥ १९ ॥ धार्त्तराष्ट्रस्य सैन्येषु भेरीणां नास्ति निस्वनः । अनाहताः पाण्ड-वानां नदन्ति पटहाः किल ॥ २० ॥ उदपानाश्च नर्द्दन्ति यथा गोवृषभास्तथा । धार्त्तराष्ट्रस्य सैन्येषु तत् पराभवलक्षणम् ॥२१॥ मांसशोणितवर्षञ्च वृष्टं देवेन माधव । तथा गन्धर्व्वनगरं भानु-मत् समुपस्थितम् ॥२२॥ सप्राकारं सपरिखं सवप्रञ्चारुतोरणम् । कृष्णस्य परिघस्तत्र भानुमावृत्य तिष्ठति ॥ २३ ॥ उदयास्तमने सन्ध्ये वेदयन्ती महद्भयम् । एकपक्षाक्षिचरणा नर्द्दन्ती घोर-दर्शनम् ॥ २४ ॥ पक्षिणी व्यसृजन् घोरं तत् पराभवलक्षणम् । शिवा च वाशते घोरं तत् पराभवलक्षणम् ॥ २५ ॥ कृष्णग्रीवाश्च शकुना रक्तपादा भयानकाः । सन्ध्यामभिमुखा यान्ति तत्-पराभवलक्षणम् ॥ २६ ॥ ब्राह्मणान् प्रथमं द्वेष्टि गुरूंश्च मधु-सूदन । भृत्यान् भक्तिमतश्चापि तत् पराभवलक्षणम् ॥ २७ ॥

पूर्वादिग्लोहिताकारा धन्त्रवर्णा च दक्षिणा। आमपात्रप्रतीकाशा पश्चिमा मधुसूदन ॥ २८ ॥ प्रदीप्ताश्च दिशः सर्वा धार्त्तराष्ट्रस्य माधव। महद्भयं वेदयन्ति तस्मिन्नुत्पातदर्शने ॥ २९ ॥ सहस्रपादं प्रासादं स्वप्नान्ते स्म युधिष्ठिरः। अधिरोहन्मया दृष्टः सहभ्रातृभिरच्युत ॥ ३० ॥ श्वेतोष्णीषाश्च दृश्यन्ते सर्वे ते वै सुवाससः। आसनानि च शुभ्राणि सर्वेषामुपलक्षये ॥ ३१ ॥ तव चापि मया कृष्ण स्वप्नान्ते रुधिराविला। अस्त्रेण पृथिवी दृष्टा परिक्षिप्ता जनार्द्दन ॥ ३२ ॥ अस्थिसञ्चयमारूढ़श्चामितौजा युधिष्ठिरः। सुवर्णपात्र्यां संहृष्टो भुक्तवान् घृतपायसम् ॥ ३३ ॥ युधिष्ठिरो मया दृष्टो ग्रसमानो वसुन्धराम्। त्वया दत्तामिमां व्यक्तां भोक्ष्यते स वसुन्धराम् ॥ ३४ ॥ उच्चपर्वतमारूढ़ो भीमकर्मा वृकोदरः। गदापाणिर्नरव्याघ्रो ग्रसन्निव महीमिमाम् ॥३५॥ क्षययिष्यति नः सर्वान् स सुव्यक्तं महारणे। विदितं मे हृषीकेश यतो धर्मस्ततो जयः ॥३६॥ पाण्डुरं गजमारूढ़ो गाण्डीवी स धनञ्जयः। त्वया सार्द्धं हृषीकेश श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ३७ ॥ यूयं सर्वान् वधिष्यध्वं तत्र मे नास्ति संशयः। पार्थिवान् समरे कृष्ण दुर्य्योधनपुरोगमान् ॥ ३८ ॥ नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः। शुक्लकेयूरकवचाः शुक्लमाल्याम्बरावृताः ॥ ३९ ॥ अधिरूढ़ा नरव्याघ्रा नरवाहनमुत्तमम्। त्रय एते मया दृष्टाः पाण्डरच्छत्रवाससः ॥ ४० ॥ श्वेतोष्णीषाश्च दृश्यन्ते त्रय एते जनार्द्दन। धार्त्तराष्ट्रेषु सैन्येषु तान् विजानीहि केशव ॥ ४१ ॥ अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः। रक्तोष्णीषाश्च दृश्यन्ते सर्वे माधव पार्थिवाः ॥ ४२ ॥ उष्ट्रप्रयुक्तमारूढ़ौ भीष्मद्रोणौ महारथौ। मया सार्द्धं महाबाहो धार्त्तराष्ट्रेण वा विभो ॥ ४३ ॥ अगस्त्यशास्ताञ्च दिशं प्रयाताः स्म जनार्द्दन। अचिरेणैव कालेन प्राप्स्यामो यमसादनम् ॥ ४ ॥ अहञ्चान्ये

च राजानो यच्च तत् क्षत्रमण्डलम् । गाण्डीवाग्निं प्रवेक्ष्याम इति मे नास्ति संशयः ॥ ४५ ॥

कृष्ण उवाच । उपस्थितविनाशेयं नूनमद्य वसुन्धरा । यथा हि मे वचः कर्ण नावैति हृदयं तव ॥ ४६ ॥ सर्व्वेषां तात भूतानां विनाशे प्रत्युपस्थिते । अनयो नयसङ्काशो हृदयान्नापसर्पति॥४७॥

कर्ण उवाच । अपि त्वां कृष्ण पश्याम जीवन्तोऽस्मान्महारणात् । समुत्तीर्णा महाबाहो वीरक्षत्रविनाशनात् ॥४८॥ अथवा सङ्गमः कृष्ण स्वर्गे नो भविता ध्रुवम् । तत्रेदानीं समेष्यामः पुनः सार्द्धं त्वयानघ ॥ ४९ ॥

सञ्जय उवाच । इत्युक्त्वा माधवं कर्णः परिष्वज्य च पीड़ितम् । विसर्ज्जितः केशवेन रथोपस्थादवातरत् ॥ ५० ॥ ततः स्वरथमास्थाय जाम्बूनदविभूषितम् । सहास्माभिर्न्निववृते राधेयो दीनमानसः ॥ ५१ ॥ ततः शीघ्रतरं प्रायात् केशवः सहसात्यकिः । पुनरुच्चारयन् वाणीं याहि याहीति सारथिम् ॥ ५२ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि कृष्णकर्णसंवादे द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

वैशम्पायन उवाच । असिद्धानुनये कृष्णे कुरुभ्यः पाण्डवान् गते । अभिगम्य पृथां क्षत्ता शनैः शोचन्निवाब्रवीत् ॥१॥ जानासि मे जीवपुत्रि भावं नित्यमविग्रहे । क्रोशतो न च गृह्णीते वचनं मे सुयोधनः ॥ २ ॥ उपपन्नो ह्यसौ राजा चेदिपाञ्चालकैकयैः । भीमार्जुनाभ्यां कृष्णेन युयुधानयमैरपि ॥ ३ ॥ उपप्लव्ये निविष्टोऽपि धर्म्ममेव युधिष्ठिरः । काङ्क्षते ज्ञातिसौहार्द्दाद्दुर्व्वलवान् दुर्व्वलो यथा ॥ ४ ॥ राजा तु धृतराष्ट्रोऽयं वयोवृद्धो न शाम्यति । मत्तः पुत्रमदेनैव विधर्म्मे पथि वर्त्तते ॥ ५ ॥ जयद्रथस्य कर्णस्य तथा

दुःशासनस्य च । सौबलस्य च दुर्बुद्ध्या मिथो भेदः प्रपत्स्यते ॥६॥ अधर्मेण हि धर्मिष्ठे कृतं वै कार्य्यमीदृशम् । येषां तेषामयं धर्मः सानुबन्धो भविष्यति ॥ ७ ॥ क्रियमाणे बलाद्धर्मे कुरुभिः को न सञ्ज्वरेत् । असाम्ना केशवे याते समुद्योक्ष्यन्ति पाण्डवाः ॥ ८ ॥ ततः कुरूणामनयो भविता वीरनाशनः । चिन्तयन्न लभे निद्रामहःसु च निशासु च ॥ ९ ॥ श्रुत्वा तु कुन्ती तद्वाक्यमर्थकामेन भाषितम् । सा निःश्वसन्ती दुःखार्त्ता मनसा विममर्ष ह ॥ १० ॥ धिगस्त्वर्थं यत्कृतेऽयं महान् ज्ञातिवधः कृतः । वर्त्स्यते सुहृदाञ्चैव युद्धेऽस्मिन् वै पराभवः ॥ ११ ॥ पाण्डवाश्चेदिपाञ्चाला यादवाश्च समागताः । भारतैः सह योत्स्यन्ति किन्नु दुःखमतः परम् ॥ १२ ॥ पश्ये दोषं ध्रुवं युद्धे तथायुद्धे पराभवम् । अधनस्य मृतं श्रेयो न हि ज्ञातिक्षयो जयः ॥ १३ ॥ इति मे चिन्तयन्त्या वै हृदि दुःखं प्रवर्त्तते । पितामहः शान्तनव आचार्य्यश्च युधाम्पतिः ॥ १४ ॥ कर्णश्च धार्त्तराष्ट्रार्थं वर्द्धयन्ति भयं मम । नाचार्य्यः कामवान् शिष्यैर्द्रोणो युध्येत जातुचित् ॥ १५ ॥ पाण्डवेषु कथं हार्द्दं कुर्य्यान्न च पितामहः । अयन्त्वेको वृथादृष्टिर्धार्त्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ॥ १६ ॥ मोहानुवर्त्ती सततं पापो द्वेष्टि च पाण्डवान् । महत्यनर्थे निर्बन्धी बलवांश्च विशेषतः ॥ १७ ॥ कर्णः सदा पाण्डवानां तन्मे दहति सम्प्रति । आशंसे त्वद्य कर्णस्य मनोऽहं पाण्डवान् प्रति ॥ १८ ॥ प्रसादयितुमासाद्य दर्शयन्ती यथातथम् । तोषितो भगवान् यत्र दुर्वासा मे वरं ददौ ॥ १९ ॥ आह्वानं मन्त्रसंयुक्तं वसन्त्याः पितृवेश्मनि । साहमन्तःपुरे राज्ञः कुन्तिभोजपुरस्कृता ॥ २० ॥ चिन्तयन्ती बहुविधं हृदयेन विदूयता । बलाबलञ्च मन्त्राणां ब्राह्मणस्य च वाग्बलम् ॥ २१ ॥ स्त्रीभावाद्बालभावाच्च चिन्तयन्ती पुनः पुनः । धात्र्या विश्रब्धया गुप्ता सखीजनवृता तदा ॥ २२ ॥ दोषं परिहरन्ती च पितु-

चारित्ररक्षिणी। कथन्तु सुकृतं मे स्यान्नापराधवती कथम् ॥२३
भवेयमिति सञ्चिन्त्य ब्राह्मणं तं नमस्य च। कौतूहलात्तु तं लब्ध्वा
बालिश्यादाचरन्तदा ॥ २४ ॥ कन्या सती देवमर्कमासादयमहन्ततः। योऽसौ कानीनगर्भो मे पुत्रवत् परिरक्षितः ॥ २५ ॥
कस्मान्न कुर्य्याद्वचनं पथ्यं भ्रातृहितं तथा। इति कुन्ती विनिश्चित्य कार्य्यनिश्चयमुत्तमम् ॥ २६ ॥ कार्य्यार्थमभिनिश्चित्य ययौ
भागीरथीं प्रति। आत्मजस्य ततस्तस्य घृणिनः सत्यसन्धिनः
॥ २७ ॥ गङ्गातीरे पृथाश्रौषीद्वेदाध्ययननिस्वनम्। प्राङ्मुखस्योर्द्ध्वबाहोः सा पर्य्यतिष्ठत पृष्ठतः ॥ २८ ॥ जप्यावसानं कार्य्यार्थं
प्रतीक्षन्ती तपस्विनी। अतिष्ठत् सूर्य्यतापार्त्ता कर्णस्योत्तरवाससि
॥ २९ ॥ कौरव्यपत्नी वार्ष्णेयी पद्ममालेव शुष्यती। आपृष्ठतापाज्जप्त्वा स परिवृत्य यतव्रतः ॥ ३० ॥ दृष्ट्वा कुन्तीमुपातिष्ठदभिवाद्य कृताञ्जलिः। यथान्यायं महातेजा मानी धर्मभृतां वरः।
उत्स्मयन् प्रणतः प्राह कुन्तीं वैकर्त्तनो वृषः ॥ ३१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि कुन्तीकर्णसमागमे
त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

कर्ण उवाच। राधेयोऽहमाधिरथिः कर्णस्त्वामभिवादये।
प्राप्ता किमर्थं भवती ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १ ॥

कुन्त्युवाच। कौन्तेयस्त्वं न राधेयो न तवाधिरथः पिता।
नासि सूतकुले जातः कर्णतद्विद्धि मे वचः ॥ २ ॥ कानीनस्त्वं
मया जातः पूर्वजः कुक्षिणा धृतः। कुन्तिराजस्य भवने जातस्त्वमसि पुत्रक ॥ ३ ॥ प्रकाशकर्मा तपनो योऽयं देवो विरोचनः।
अजीजनत् त्वां मयिसः कर्ण शस्त्रभृतांवरम् ॥ ४ ॥ कुण्डली बद्धकवचो देवगर्भः श्रियावृतः। जातस्त्वमसि दुर्द्धर्षो मया पुत्र

पितुर्गृहे ॥ ५ ॥ स त्वं भ्रातॄनसम्बुध्य मोहाद्यदुपसेवसे। धार्त्त-राष्ट्रं न तद्युक्तं त्वयि पुत्र विशेषतः ॥ ६ ॥ एतद्धर्मफलं पुत्र नराणां धर्मनिश्चये। यत्तुष्यन्त्यस्य पितरौ माता चाप्येकदर्शिनी ॥ ७ ॥ अर्जुनेनार्जितां पूर्वं हृतां लोभादसाधुभिः। आच्छिद्य धार्त्तराष्ट्रेभ्यो भुङ्क्ष्व यौधिष्ठिरीं श्रियम् ॥ ८ ॥ अद्य पश्यन्तु कुरवः कर्णार्जुनसमागमम्। सौभ्रात्रेण समालक्ष्य सन्नमन्ता-मसाधवः ॥ ९ ॥ कर्णार्जुनौ वै भवेतां यथा रामजनार्द्दनौ। असाध्यं किन्नु लोके स्यात् युवयोः सहितात्मनोः ॥ १० ॥ कर्ण शोभिष्यसे नूनं पञ्चभिर्भ्रातृभिर्वृतः। देवैः परिवृतो ब्रह्मा वेद्या-मिव महाध्वरे ॥ ११ ॥ उपपन्नो गुणैः सर्वैः ज्येष्ठः श्रेष्ठेषु बन्धुषु। सूतपुत्रेति मा शब्दः पार्थस्त्वमसि वीर्य्यवान् ॥ १२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि कुन्तीकर्णसमागमे चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः सूर्य्यान्निश्चरितां कर्णः शुश्राव भारतीम्। दुरत्ययां प्रणयिनीं पितृवत् भास्करेरिताम् ॥ १ ॥ सत्यमाह पृथा वाक्यं कर्ण मातृवचः कुरु। श्रेयस्तेस्यान्नरव्याघ्र सर्वमाचरतस्तथा ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्य माता च स्वयं पित्रा च भानुना। चचाल नैव कर्णस्य मतिः सत्यधृतेस्तदा ॥ ३ ॥

कर्ण उवाच। न चैतत् श्रद्दधे वाक्यं क्षत्रिये भाषितं त्वया। धर्मद्वारं ममैतत् स्यान्नियोगकरणं तव ॥ ४ ॥ अकरोन्मयि यत् पापं भवति सुमहात्ययम्। अपाकीर्णोऽस्मि यन्मातस्तद्यशः कीर्त्तिनाशनम् ॥ ५ ॥ अहञ्चेत् क्षत्रियो जातो न प्राप्तः क्षत्रसत्-क्रियाम्। त्वत्कृते किन्नु पापीयः शत्रु कुर्य्यान्ममाहितम् ॥ ६ ॥

क्रियाकाले त्वनुक्रोशमकृत्वा त्वमिमं मम। हीनसंस्कारसमयमद्य
मां समचूचुदः ॥ ७ ॥ न वै मम हितं पूर्वं मातृवच्चेष्टितं त्वया।
सा मां सम्बोधयस्यद्य केवलात्महितैषिणी ॥ ८ ॥ कृष्णेन सहि-
तात् को वै न व्यथेत धनञ्जयात्। कोऽद्य भीतं न मां विद्यात्
पार्थानां समितिं गतम् ॥ ९ ॥ अब्राता विदितः पूर्वं युद्धकाले
प्रकाशितः। पाञ्चवान् यदि गच्छामि किं मां चत्रं वदिष्यति
॥ १० ॥ सर्व्वकामैः संविभक्तः पूजितश्च यथासुखम्। अहं वै
धार्त्तराष्ट्राणां कुर्य्यां तदफलं कथम् ॥ ११ ॥ उपनह्य परैर्वैरं ये
मां नित्यमुपासते। नमस्कुर्व्वन्ति च सदा वसवो वासवं यथा
॥ १२ ॥ मम प्राणेन ये शत्रून् शक्ताः प्रतिसमासितुम्। मन्यन्ते
ते कथं तेषामहं छिन्द्यां मनोरथम् ॥ १३ ॥ मया प्लवेन संग्रामं
तितीर्षन्ति दुरत्ययम्। अपारे पारकामा ये त्यजेयं तानहं कथम्
॥ १४ ॥ अयं हि कालः सम्प्राप्तो धार्त्तराष्ट्रोपजीविनाम्।
निर्व्वेष्टव्यं मया तत्र प्राणानपरिरक्षता ॥ १५ ॥ कृतार्थाः सुभृता
ये हि कृत्यकाले ह्युपस्थिते। अनवेक्ष्य कृतं पापा विकुर्व्वन्त्यनव-
स्थिताः ॥ १६ ॥ राजकिल्बिषिणां तेषां भर्त्तृपिण्डापहारिणाम्।
नैवायं न परो लोको विद्यते पापकर्म्मणाम् ॥ १७ ॥ धृतराष्ट्रस्य
पुत्राणामर्थे योत्स्यामि ते सुतैः। बलञ्च शक्तिमास्थाय न वै त्वय्य-
नृतं वदे ॥ १८ ॥ आनृशंस्यमथो वृत्तं रक्षन् सत्पुरुषोचितम्।
अतोऽर्थकरमप्येतन्न करोम्यद्य ते वचः ॥ १९ ॥ न च तेषां
समारम्भो मयि मोघो भविष्यति। बध्यान् विषह्यान् संग्रामे न
हनिष्यामि ते सुतान् ॥ २० ॥ युधिष्ठिरञ्च भीमञ्च यमौ चैवा-
र्जुनादृते। अर्जुनेन समं युद्धं मम यौधिष्ठिरे बले ॥ २१ ॥
अर्जुनं हि निहत्याजौ सम्प्राप्तं स्यात् फलं मया। यशसा वापि
युज्येयं निहतः सव्यसाचिना ॥ २२ ॥ न ते जातु विनङ्क्ष्यन्ति
पुत्राः पञ्च यशस्विनि। निरर्जुनाः सकर्णा वा सार्जुना वा हते

मयि ॥ २३ ॥ इति कर्णवचः श्रुत्वा कुन्ती दुःखात् प्रवेपती। उवाच पुत्रमाश्लिष्य कर्णं धैर्य्यादकम्पनम् ॥ २४ ॥ एवं वै भाव्यमेतेन क्षयं यास्यन्ति कौरवाः। यथा त्वं भाषसे कर्ण दैवन्तु बलवत्तरम् ॥ २५ ॥ त्वया चतुर्णां भ्रातॄणामभयं शत्रुकर्षण। दत्तं तत् प्रतिजानीहि सङ्गरप्रतिमोचनम् ॥ २६ ॥ अनामयं स्वस्तिचेति पृथाथो कर्णमब्रवीत्। तां कर्णोऽथ तथेत्युक्त्वा ततस्तौ जग्मतुः पृथक् ॥ २७ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि कुन्तीकर्णसमागमे पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

वैशम्पायन उवाच। आगम्य हास्तिनापुरादुपप्लव्यमरिन्दमः। पाण्डवानां यथावृत्तं केशवः सर्वमुक्तवान् ॥ १ ॥ सम्भाष्य सुचिरं कालं मन्त्रयित्वा पुनः पुनः। स्वमेव भवनं शौरिर्विश्रामार्थं जगाम ह ॥ २ ॥ विसृज्य सर्वान्नृपतीन् विराटप्रमुखांस्तदा। पाण्डवा भ्रातरः पञ्च भानावस्तं गते सति ॥ ३ ॥ सन्ध्यामुपास्य ध्यायन्तस्तमेव गतमानसाः। आनीय कृष्णं दाशार्हं पुनर्मन्त्रममन्त्रयन् ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच। त्वया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः। किमुक्तः पुण्डरीकाक्ष तन्नः शंसितुमर्हसि ॥ ५ ॥

वासुदेव उवाच। मया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः। तथ्यं पथ्यं हितञ्चोक्तो न च गृह्णाति दुर्मतिः ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच। तस्मिन्नुत्पथमापन्ने कुरुवृद्धः पितामहः। किमुक्तवान् हृषीकेश दुर्य्योधनममर्षणम् ॥ ७ ॥ आचार्य्यो वा महाभाग भारद्वाजः किमब्रवीत्। पिता वा धृतराष्ट्रस्त्वं गान्धारी वा किमब्रवीत् ॥ ८ ॥ पिता यवीयानस्माकं क्षत्ता धर्मविदां

वरः। पुत्रशोकाभिसन्तप्तः किमाह धृतराष्ट्रजम् ॥ ९ ॥ किञ्च सर्व्वे नृपतयः सभायां ये समासते। उक्तवन्तो यथातत्त्वं तद्ब्रूहि त्वं जनार्द्दन ॥ १० ॥ उक्तवान् हि भवान् सर्व्वं वचनं कुरुमुख्ययोः। धार्त्तराष्ट्रस्य तेषां हि वचनं कुरुसंसदि ॥ ११ ॥ कामलोभाभिभूतस्य मन्दस्य प्राज्ञमानिनः। अप्रियं हृदये मह्यं तन्न तिष्ठति केशव ॥ १२ ॥ तेषां वाक्यानि गोविन्द श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो। यथा च नाभिपद्येत कालस्तात तथा कुरु। भवान् हि नो गतिः कृष्ण भवान्नाथो भवान् गुरुः ॥ १३ ॥

वासुदेव उवाच। शृणु राजन् यथा वाक्यमुक्तो राजा सुयोधन। मध्ये कुरूणां राजेन्द्र सभायां तन्निबोध मे ॥ १४ ॥ मया विश्राविते वाक्ये जहास धृतराष्ट्रजः। अथ भीष्मः सुसंक्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥ दुर्य्योधन निबोधेदं कुलार्थे यद्ब्रवीमि ते। तच्छ्रुत्वा राजशार्दूल स्वकुलस्य हितं कुरु ॥ १६ ॥ मम तात पिता राजन् शान्तनुर्लोकविश्रुतः। तस्याहमेक एवासं पुत्रः पुत्रवतां वर ॥ १७ ॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना द्वितीयः स्यात् कथं सुतः ॥ १८ ॥ एकं पुत्रमपुत्रं वै प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १८ ॥ न चोच्छेदं कुलं यायात् विस्तीर्य्येत कथं यशः। तस्याहमीप्सितं बुद्ध्वा कालीं मातरमावहम् ॥ १९ ॥ प्रतिज्ञां दुष्करां कृत्वा पितुरर्थे कुलस्य च। अराजा चोर्द्ध्वरेताश्च यथा सुविदितं तव ॥ २० ॥ प्रतीतो निवसाम्येष प्रतिज्ञामनुपालयन्। तस्यां जज्ञे महाबाहुः श्रीमान् कुरुकुलोद्वहः ॥ २१ ॥ विचित्रवीर्य्यो धर्मात्मा कनीयान्मम पार्थिव। स्वर्य्यातेऽहं पितरि तं स्वराज्ये संनिवेशयम् ॥ २२ ॥ विचित्रवीर्य्यं राजानं भृत्यो भूत्वा ह्यधश्वरः। तस्याहं सदृशान् दारान्राजेन्द्र समुपाहरम् ॥ २३ ॥ जित्वा पार्थिवसङ्घातमपि ते बहुशः श्रुतम्। ततो रामेण समरे द्वन्द्वयुद्धमुपागमम् ॥ २४ ॥ स हि रामभयादेभिर्नागरैर्विप्रवासितः। दारे-

ष्वतिप्रसक्तश्च यक्ष्माणं समपद्यत ॥ २५ ॥ यदा त्वराजके राज्ये न ववर्ष सुरेश्वरः। तदाभ्यधावन्मामेव प्रजाः क्षुद्भयपीड़िताः २६॥

प्रजा ऊचुः। उपक्षीणाः प्रजाः सर्वा राजा भव भवाय नः। ईतीः प्रणुद भद्रन्ते शान्तनोः कुलवर्द्धन ॥ २७ ॥ पीडग्रन्ते ते प्रजाः सर्वा व्याधिभिर्भृशदारुणैः। अल्पावशिष्टा गाङ्गेय ताः परित्रातुमर्हसि ॥ २८ ॥ आधीन् प्रणुद वीर त्वं प्रजा धर्मेण पालय। त्वयि जीवति मा राष्टं विनाशमुपगच्छतु ॥ २९ ॥

भीष्म उवाच। प्रजानां क्रोशतीनां वै नैवाक्षुभ्यत मे मनः। प्रतिज्ञां रक्षमाणस्य सद्वृत्तं स्मरतस्तथा ॥ ३० ॥ ततः पौरा महाराज माता काली च मे शुभा। भृत्या पुरोहिताचार्य्या ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ॥ ३१ ॥ मामूचुर्भृशसन्तप्ता भव राजेति सन्ततम्। प्रतीपरक्षितं राष्ट्रं त्वां प्राप्य विनशिष्यति ॥ ३२ ॥ स त्वमस्मद्धितार्थं वै राजा भव महामते। इत्युक्तः प्राञ्जलिर्भूत्वा दुःखितो भृशमातुरः ॥ ३३ ॥ तेभ्यो न्यवेदयन्तत्र प्रतिज्ञां पितृगौरवात्। ऊर्द्ध्वरेता ह्यराजा च कुलस्यार्थे पुनः पुनः ॥ ३४ ॥ विशेषतस्त्वदर्थञ्च धुरि मा मां नियोजय। ततोऽहं प्राञ्जलिर्भूत्वा मातरं सम्प्रसादयम् ॥ ३५ ॥ नाम्ब शान्तनुना जातः कौरवं वंशमुद्वहन्। प्रतिज्ञां वितथां कुर्य्यामिति राजन् पुनः पुनः ॥ ३६ ॥ विशेषतस्त्वदर्थञ्च प्रतिज्ञां कृतवानहम्। अहं प्रेष्यश्च दासश्च तवाम्ब सुतवत्सले ॥ ३७ ॥ एवं तामनुनीयाहं मातरं जनमेव च। अयाचं भ्रातृदारेषु तदा व्यासं महामुनिम् ॥ ३८ ॥ सह मात्रा महाराज प्रसाद्य तमृषिं तदा। अपत्यार्थं महाराज प्रसादं कृतवांश्च सः ॥ ३९ ॥ त्रीन् स पुत्रानजनयत् तदा भरतसत्तम। अन्धः करणहीनत्वान्नैव राजा पिता तव ॥ ४० ॥ राजा तु पाण्डुरभवन्महात्मा लोकविश्रुतः। स राजा तस्य ते पुत्राः पितुर्दायाद्यहारिणः ॥ ४१ ॥ मा तात कलहं

कार्षौं राज्यस्यार्द्धं प्रदीयताम्। मयि जीवति राज्यं कः संप्रशासेत् पुमानिह ॥ ४२ ॥ मावमंस्था वचो मह्यं शममिच्छामि वः सदा। न विशेषोऽस्ति मे पुत्र त्वयि तेषु च पार्थिव ॥ ४३ ॥ मतमेतत् पितुस्तुभ्यं गान्धार्य्या विदुरस्य च। श्रोतव्यं खलु वृद्धानां माभिशङ्कीर्वचो मम। नाशयिष्यसि मा सर्वमात्मानं पृथिवीं तथा ॥ ४४ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भगवद्वाक्ये षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

वासुदेव उवाच। भीष्मेणोक्ते ततो द्रोणो दुर्य्योधनमभाषत। मध्ये नृपाणां भद्रन्ते वचनं वचनक्षमः ॥ १ ॥

द्रोण उवाच। प्रातीपः शान्तनुस्तात कुलस्यार्थे यथा स्थितः। यथा देवव्रतो भीष्मः कुलस्यार्थे स्थितोऽभवत् ॥ २ ॥ तथा पाण्डुर्नरपतिः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः। राजा कुरूणां धर्मात्मा सुव्रतः सुसमाहितः ॥ ३ ॥ ज्येष्ठाय राज्यमददद्धृतराष्ट्राय धीमते। यवीयसे तथा क्षत्ते कुरूणां वंशवर्द्धनः ॥ ४ ॥ ततः सिंहासने राजन् स्थापयित्वैनमच्युतम्। वनं जगाम कौरव्यो भार्य्याभ्यां सहितो नृपः ॥ ५ ॥ नीचैः स्थित्वा तु विदुर उपास्ते स्म विनीतवत्। प्रेष्यवत् पुरुषव्याघ्रो वालव्यजनमुत्क्षिपन् ॥६॥ ततः सर्वाः प्रजास्तात धृतराष्ट्रं जनेश्वरम्। अन्वपद्यन्त विधिवत् यथा पाण्डुं जनाधिपम् ॥ ७ ॥ विसृज्य धृतराष्ट्राय राज्यं स विदुराय च। चचार पृथिवीं पाण्डुः सर्वां परपुरञ्जयः ॥८॥ कोषसंजनने दाने भृत्यानाञ्चान्ववेक्षणे। भरणे चैव सर्वस्य विदुरः सत्यसङ्गरः ॥ ९ ॥ सन्धिविग्रहसंयुक्तो राज्ञः संवाहनक्रियाः। अवैक्षत महातेजा भीष्मः परपुरञ्जयः ॥ १० ॥ सिंहा-

सनस्थो नृपतिर्धृतराष्ट्रो महाबलः । अन्वास्यमानः सततं विदुरेण महात्मना ॥ ११ ॥ कथं तस्य कुले जातः कुलभेदं व्यवस्यसि । सम्भूय भ्रातृभिः सार्द्धं भुङ्क्ष्व भोगान् जनाधिप ॥ १२ ॥ ब्रवीम्यहन्न कार्पण्यात् नार्थहेतोः कथञ्चन । भीष्मेण दत्तमिच्छामि न त्वया राजसत्तम ॥ १३ ॥ नाहं त्वत्तोऽभिकाङ्क्षिष्ये वृत्त्युपायं जनाधिप । यतो भीष्मस्ततो द्रोणो यद्भीष्मस्त्वाह तत् कुरु ॥ १४ ॥ दीयतां पाण्डुपुत्रेभ्यो राज्यार्द्धमरिकर्षण । सममाचार्य्यकं तात तव तेषाञ्च मे सदा ॥ १५ ॥ अश्वत्थामा यथा मह्यं तथा श्वेतहयो मम । बहुना किं प्रलापेन यतो धर्म्मस्ततो जयः ॥ १६ ॥

वासुदेव उवाच । एवमुक्ते महाराज द्रोणेनामिततेजसा । व्याजहार ततो वाक्यं विदुरः सत्यसङ्गरः । पितुर्वदनमन्वीक्ष्य परिवृत्य च धर्म्मवित् ॥ १७ ॥

विदुर उवाच । देवव्रत निबोधेदं वचनं मम भाषतः । प्रनष्टः कौरवो वंशस्त्वयायं पुनरुद्धृतः ॥ १८ ॥ तन्मे विलपमानस्य वचनं समुपेक्षसे । कोऽयं दुर्य्योधनो नाम कुलेऽस्मिन् कुलपांसनः ॥ १९ ॥ यस्य लोभाभिभूतस्य मतिं समनुवर्त्तसे । अनार्य्यस्याकृतज्ञस्य लोभेन हृतचेतसः ॥ २० ॥ अतिक्रामति यः शास्त्रं पितुर्द्धर्म्मार्थदर्शिनः । एते नश्यन्ति कुरवो दुर्य्योधनकृतेन वै ॥ २१ ॥ यथा ते न प्रणश्येयुर्महाराज तथा कुरु । माञ्चैव धृतराष्ट्रञ्च सर्व्वमेव महीपते ॥ २२ ॥ चित्रकार इवालेख्यं कृत्वा स्थापितवानसि । प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा यथा संहरते तथा ॥ २३ ॥ नोपेक्षस्व महाबाहो पश्यमानः कुलक्षयम् । अयं तेऽद्य मतिर्नष्टा विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥ २४ ॥ वनं गच्छ मया सार्द्धं धृतराष्ट्रेण चैव ह । बद्ध्वा वा निकृतिप्रज्ञं धार्त्तराष्ट्रं सुदुर्मतिम् ॥ २५ ॥ साधीदं राज्यमद्याशु पाण्डवैरभिरक्षितम् । प्रसीद

राजशार्दूल विनाशो दृश्यते महान् ॥ २६ ॥ पाण्डवानां कुरू-
णाञ्च राज्ञममिततेजसाम्। विररामैवमुक्त्वा तु विदुरो दीन-
मानसः। प्रध्यायमानः स तदा निःश्वसंश्च पुनः पुनः ॥ २७ ॥
ततोऽथ राज्ञः सुबलस्य पुत्री धर्मार्थयुक्तं कुलनाशभीता। दुर्य्यो-
धनं पापमतिं नृशंसं राज्ञां समक्षं सुतमाह कोपात् ॥ २८ ॥ ये
पार्थिवा राजसभां प्रविष्टा ब्रह्मर्षयो ये च सभासदोऽन्ये। शृण्वन्तु
वक्ष्यामि तवापराधं पापस्य सामात्यपरिच्छदस्य ॥ २९ ॥ राज्यं
कुरूणामनुपूर्वभोज्यं क्रमागतो नः कुलधर्म्म एषः। त्वं पाप
बुद्धेऽतिनृशंसकर्मन् राज्यं कुरूणामनयाद्विहंसि ॥ ३० ॥ राज्ये
स्थितो धृतराष्ट्रो मनीषी तस्यानुजो विदुरो दीर्घदर्शी। एता-
वतिक्रम्य कथं नृपत्वं दुर्य्योधन प्रार्थयसेऽद्य मोहात् ॥ ३१ ॥
राजा च क्षत्ता च महानुभावौ भीष्मे स्थिते परवन्तौ भवेताम्।
अयन्तु धर्मज्ञतया महात्मा न राज्यकामो नृवरो नदीजः ॥ ३२ ॥
राज्यन्तु पाण्डोरिदमप्रधृष्यं तस्याद्य पुत्रा प्रभवन्ति नान्ये। राज्यं
तदेतन्निखिलं पाण्डवानां पैतामहं पुत्रपौत्रानुगामि ॥ ३३ ॥ यद्वै
ब्रूते कुरुमुख्यो महात्मा देवव्रतः सत्यसन्धो मनीषी। सर्वं तद-
स्माभिरहत्य कार्य्यं राज्ञं स्वधर्मं परिपालयद्भिः ॥ ३४ ॥ अनु-
ज्ञया चाथ महाव्रतस्य ब्रूतान्नृपोऽयं विदुरस्तथैव। कार्य्यं भवे-
त्तत् सुहृदान्नियुज्य धर्मं पुरस्कृत्य सुदीर्घकालम् ॥ ३५ ॥ न्याया-
गतं राज्यमिदं कुरूणां युधिष्ठिरः शास्तु वै धर्मपुत्रः। प्रचोदितो
धृतराष्ट्रेण राज्ञा पुरस्कृतः शान्तनवेन चैव ॥ ३६ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये
सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

वासुदेव उवाच। एवमुक्ते तु गान्धार्य्या धृतराष्ट्रो जनेश्वरः। दुर्य्योधनमुवाचेदं राज्ञां मध्ये जनाधिपः॥ १॥ दुर्य्योधन निबोधेदं यत् त्वां वच्यामि पुत्रक। तथा तत् कुरु भद्रन्ते यद्यस्ति पितृगौरवम्॥ २॥ सोमः प्रजापतिः पूर्वं कुरूणां वंशवर्द्धनः। सोमाद्बभूव षष्ठोऽयं ययातिर्नहुषात्मजः॥ ३॥ तस्य पुत्रा बभूवुर्हि पञ्च राजर्षिसत्तमाः। तेषां यदुर्महातेजा ज्येष्ठः समभवत् प्रभुः॥ ४॥ पूरुर्यवीयांश्च ततो योऽस्माकं वंशवर्द्धनः। शर्मिष्ठया संप्रसूतो दुहिता वृषपर्वणः॥ ५॥ यदुश्च भरतश्रेष्ठ देवयान्याः सुतोऽभवत्। दौहित्रस्तात शुक्रस्य काव्यस्यामिततेजसः॥ ६॥ यादवानां कुलकरो बलवान् वीर्य्यसम्मतः। अवमेने स तु क्षत्रं दर्पपूर्णः सुमन्दधीः॥ ७॥ न चातिष्ठत् पितुः शास्त्रे बलदर्पविमोहितः। अवमेने च पितरं भ्रातॄंश्चाप्यपराजितः॥ ८॥ पृथिव्याञ्चतुरन्तायां यदुरेवाभवद्बली। वशे कृत्वा स नृपतीन् न्यवसन्नागसाह्वये॥ ९॥ तं पिता परमक्रुद्धो ययातिर्नहुषात्मजः। शशाप पुत्रं गान्धारे राज्याच्चापि व्यरोपयत्॥ १०॥ ये चैनमन्ववर्त्तन्त भ्रातरो बलदर्पितम्। शशाप तानपि क्रुद्धो ययातिस्तनयानथ॥ ११॥ यवीयासं ततः पूरुं पुत्रं स्ववशवर्त्तिनम्। राज्ये निवेशयामास विधेयं नृपसत्तमः॥ १२॥ एवं ज्येष्ठोऽप्यथोत्सिक्तो न राज्यमभिजायते। यवीयांसोऽपि जायन्ते राज्यं वृद्धोपसेवया॥ १३॥ तथैव सर्वधर्मज्ञः पितुर्मम पितामहः। प्रतीपः पृथिवीपालस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः॥१४॥ तस्य पार्थिवसिंहस्य राज्यं धर्मेण शासतः। त्रय प्रजज्ञिरे पुत्रा देवकल्पा यशस्विनः॥ १५॥ देवापिरभवज्ज्येष्ठो वाह्लीकस्तदनन्तरम्। तृतीयः शान्तनुस्तात धृतिमान् मे पितामहः॥ १६॥ देवापिस्तु महातेजास्त्वग्दोषी राजसत्तमः। धार्मिकः सत्यवादी च पितुः शुश्रूषणे रतः॥ १७॥ पौरजानपदानाञ्च सम्मतः

साधुसत्कृतः। सर्वेषां बालवृद्धानां देवापिर्हृदयङ्गमः॥ १८॥ वदान्यः सत्यसन्धश्च सर्वभूतहिते रतः। वर्त्तमानः पितुः शास्त्रे ब्राह्मणानां तथैव च॥ १९॥ वाह्लीकश्च प्रियो भ्राता शान्तनोश्च महात्मनः। सौभ्रात्रञ्च परं तेषां सहितानां महात्मनाम्॥ २०॥ अथ कालस्य पर्य्याये वृद्धो नृपतिसत्तमः। सम्भारानभिषेकार्थं कारयामास शास्त्रतः॥ २१॥ कारयामास सर्वाणि मङ्गलार्थानि वै विभुः। तं ब्राह्मणाश्च वृद्धाश्च पौरजानपदैः सह॥ २२॥ सर्वे निवारयामासुर्देवापेरभिषेचनम्। स तच्छ्रुत्वा तु नृपति-रभिषेकनिवारणम्॥ २३॥ अश्रुकण्ठोऽभवद्राजा पर्य्यशोचत चात्मजम्। एवं वदान्यो धर्मज्ञः सत्यसन्धश्च सोऽभवत्॥ २४॥ प्रियः प्रजानामपि स त्वग्दोषेण प्रदूषितः। हीनाङ्गं पृथिवीपालं नाभिनन्दन्ति देवताः॥ २५॥ इति कृत्वा नृपश्रेष्ठं प्रत्यषेधन् द्विजर्षभाः। ततः प्रव्यथिताङ्गोऽसौ पुत्रशोकसमन्वितः॥२६॥ निवारितं नृपं दृष्ट्वा देवापिः संश्रितो वनम्। वाह्लीको मातुलकुलं त्यक्त्वा राज्यं समाश्रितः॥ २७॥ पितृभ्रातॄन् परित्यज्य प्राप्तवान् परमृद्धिमत्। वाह्लीकेन त्वनुज्ञातः शान्तनुर्लोकविश्रुतः॥ २८॥ पितर्य्युपरते राजन् राज्यकाममकारयत्। तथैवाहं मतिमता परिचिन्त्येह पाण्डुना॥२९॥ ज्येष्ठः प्रभ्रंशितो राज्यात् हीनाङ्ग इति भारत। पाण्डुस्तु राज्यं सम्प्राप्तः कनीयानपि सन्नृपः॥ ३०॥ विनाशे तस्य पुत्राणामिदं राज्यमरिन्दम। मय्यभागिनि राज्याय कथं त्वं राज्यमिच्छसि। अराजपुत्रो ह्यस्वामी परस्वं हर्त्तुमिच्छसि॥ ३१॥ युधिष्ठिरो राजपुत्रो महात्मा न्यायागतं राज्यमिदञ्च तस्य। स कौरवस्यास्य जनस्य भर्त्ता प्रशासिता चैव महानुभावः॥ ३२॥ स सत्यसन्धः स तथाप्रमत्तः शास्त्रे स्थितो बन्धुजनस्य साधुः। प्रियः प्रजानां सुहृदानुकम्पी जितेन्द्रियः साधुजनस्य भर्त्ता॥ ३३॥ क्षमा तितिक्षा

दम आर्ज्जवञ्च सत्यव्रतत्वं श्रुतमप्रमादः । भूतानुकम्पा ह्यनुशासनञ्च युधिष्ठिरे राजगुणा समस्ताः ॥ ३४ ॥ अराजपुत्रस्त्वमनार्य्यवृत्तो लुब्धः सदा बन्धुषु पापबुद्धिः । क्रमागतं राज्यमिदं परेषां हर्त्तुं कथं शक्ष्यसि दुर्विनीत ॥ ३५ ॥ प्रयच्छ राज्यार्द्धमपेतमोहः सवाहनं त्वं सपरिच्छदञ्च । ततोऽवशेषं तव जीवितस्य सहानुजस्यैव भवेन्नरेन्द्र ॥ ३६ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि कृष्णवाक्ये
अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

वासुदेव उवाच । एवमुक्ते तु भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च । गान्धार्य्या धृतराष्ट्रेण न वै मन्दोऽन्वबुध्यत ॥ १ ॥ अवधूयोत्थित मन्दः क्रोधसंरक्तलोचनः । अन्वद्रवन्त तं पश्चात् राजानस्त्यक्तजीविताः ॥ २ ॥ आज्ञापयच्च राज्ञस्तान् पार्थिवान् नष्टचेतसः । प्रयाध्वं वै कुरुक्षेत्रं पुष्योऽद्येति पुनः पुनः ॥ ३ ॥ ततस्ते पृथिवीपालाः प्रययुः सहसैनिकाः । भीष्मं सेनापतिं कृत्वा संहृष्टाः कालचोदिताः ॥ ४ ॥ अक्षौहिण्यो दशैका च कौरवाणां समागताः । तासां प्रमुखतो भीष्मस्तालकेतुर्व्यरोचत ॥ ५ ॥ यदत्र युक्तं पापञ्च तद्विधत्स्व विशाम्पते । उक्तं भीष्मेण तद्वाक्यं द्रोणेन विदुरेण च ॥ ६ ॥ गान्धार्य्या धृतराष्ट्रेण समक्षं मम भारत । एतत्ते कथितं राजन् यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ ७ ॥ साम्यमादौ प्रयुक्तं मे राजन् सौभ्रात्रमिच्छता । अभेदायास्य वंशस्य प्रजानाञ्च विवृद्धये ॥ ८ ॥ पुनर्भेदश्च मे युक्तो यदा साम्ना न गृह्यते । कर्म्मानुकीर्त्तनञ्चैव देवमानुषसंहितम् ॥ ९ ॥ यदा नाद्रियते वाक्यं सामपूर्वं सुयोधनः । तदा मया समानीय भेदिता सर्वपार्थिवाः ॥ १० ॥ अद्भुतानि च घोराणि दारुणानि च भारत ।

अमानुषाणि कर्माणि दर्शितानि मया विभो ॥ ११ ॥ निर्भर्त्स-
यित्वा राजस्तांस्तृणीकृत्य सुयोधनम् । राधेयं भीषयित्वा च
सौबलञ्च पुनः पुनः ॥ १२ ॥ द्यूततो धार्त्तराष्ट्राणां निन्दां कृत्वा
तथा पुनः । भेदयित्वा नृपान् सर्वान् वाग्भिर्मन्त्रेण चासकृत्
॥ १३ ॥ पुनः सामाभिसंयुक्तं सम्प्रदानमथाब्रुवम् । अभेदात्
अववंशस्य कार्य्ययोगात्तथैव च ॥ १४ ॥ ते शूरा धृतराष्ट्रस्य
भीष्मस्य विदुरस्य च । तिष्ठेयुः पाण्डवाः सर्वे हित्वा मानमध-
श्चराः ॥ १५ ॥ प्रयच्छन्तु च ते राजन्ननीशास्ते भवन्तु च ।
यथाह राजा गाङ्गेयो विदुरश्च हितं तव ॥ १६ ॥ सर्वं भवतु ते
राजेन्द्र पञ्च ग्रामान् विसर्ज्जय । अन्यथा भरणीया हि पितुस्ते
राजसत्तम ॥ १७ ॥ एवमुक्तोऽपि दुष्टात्मा नैव भागं व्यमुञ्चत ।
दण्डञ्चतुर्थं पश्यामि तेषु पापेषु नान्यथा ॥ १८ ॥ निर्याताश्च
विनाशाय कुरुक्षेत्रं नराधिपाः । एतत्ते कथितं राजन् यद्वृत्तं
कुरुसंसदि ॥ १९ ॥ न ते राज्यं प्रयच्छन्ति विना युद्धेन पाण्डव ।
विनाशहेतवः सर्वे प्रत्युपस्थितमृत्यवः ॥ २० ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भगवद्वाक्ये एकोन-
पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥ समाप्तञ्च भगवद्यानपर्व ॥

अथ सैन्यनिर्याणपर्व ।

वैशम्पायन उवाच । जनार्द्दनवचः श्रुत्वा धर्मराजो युधि-
ष्ठिरः । भ्रातॄनुवाच धर्मात्मा समक्षं केशवस्य ह ॥ १ ॥ श्रुतं
भवद्भिर्यद्वृत्तं सभायां कुरुसंसदि । केशवस्यापि यद्वाक्यं तत् सर्व-
मवधारितम् ॥ २ ॥ तस्मात् सेनाविभागं मे कुरुध्वं नरसत्तमाः ।
अक्षौहिण्यश्च सप्तैताः समेता विजयाय वै ॥ ३ ॥ तासां ये पतयः
सप्त विख्यातास्तान्निबोधत । द्रुपदश्च विराटश्च धृष्टद्युम्नशिख-

ण्डिनौ ॥ ४ ॥ सात्यकिश्चेकितानश्च भीमसेनश्च वीर्य्यवान्। एते सेनाप्रणेतारो वीराः सर्व्वे तनुत्यजः ॥ ५ ॥ सर्व्वे वेदविदः शूराः सर्व्वे सुचरितव्रताः। ह्रीमन्तो नीतिमन्तश्च सर्व्वे युद्धविशारदाः ॥ ६ ॥ इष्वस्त्रकुशलाः सर्व्वे तथा सर्व्वास्त्रयोधिनः। सप्तानामपि यो नेता सेनानां प्रविभागवित् ॥ ७ ॥ यः सहेत रणे भीष्मं शरार्च्चिः पावकोपमम्। तन्तावत् सहदेवात्र प्रब्रूहि कुरुनन्दन। स्वमतं पुरुषव्याघ्र को नः सेनापतिः क्षमः ॥ ८ ॥

सहदेव उवाच। संयुक्त एकदुःखश्च वीर्य्यवांश्च महीपतिः। यं समाश्रित्य धर्म्मज्ञं स्वमंशमनुयुङ्क्ष्महे ॥ ९ ॥ मत्स्यो विराटो बलवान् कृतास्त्रो युद्धदुर्म्मदः। प्रसहिष्यति संग्रामे भीष्मं तांश्च महारथान् ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच। तथोक्ते सहदेवेन वाक्ये वाक्यविशारदः। नकुलोऽनन्तरं तस्मादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ वयसा शास्त्रतो धैर्य्यात् कुलेनाभिजनेन च। ह्रीमान् बलान्वितः श्रीमान् सर्व्वशास्त्रविशारदः ॥ १२ ॥ वेद शास्त्रं भरद्वाजाद्दुर्द्धर्षः सत्यसङ्गरः। यो नित्यं स्पर्द्धते द्रोणं भीष्मञ्चैव महाबलम् ॥ १३ ॥ श्लाघ्यः पार्थिववंशस्य प्रमुखे वाहिनीपतिः। पुत्रपौत्रैः परिवृतः शतशाख इव द्रुमः ॥ १४ ॥ यस्तताप तपो घोरं सदारः पृथिवीपतिः। रोषात् द्रोणविनाशाय वीरः समितिशोभनः ॥ १५ ॥ पितेवास्मान् समाधत्ते यः सदा पार्थिवर्षभः। श्वशुरो द्रुपदोऽस्माकं सेनाग्रं सम्प्रकर्षतु ॥ १६ ॥ स द्रोणभीष्मावायान्तौ सहेदिति मतिर्म्मम। स हि दिव्यास्त्रविद्राजा सखा चाङ्गिरसो नृपः ॥ १७ ॥ माद्रीसुताभ्यामुक्ते तु स्वमते कुरुनन्दनः। वासविर्व्वासवसमः सव्यसाच्यब्रवीद्वचः ॥ १८ ॥ योऽयं तपः प्रभावेन ऋषिसन्तोषणेन च। दिव्यः पुरुष उत्पन्नो ज्वालावर्णो महाभुजः ॥ १९ ॥ धनुष्मान् कवची खड्गी रथमारुह्य दंशित।

दिव्ये हयवरैर्युक्तैरग्निकुण्डात् समुत्थितः ॥२०॥ गर्ज्जन्निव महा-
मेघो रथघोषेण वीर्य्यवान्। सिंहसंहननो वीरः सिंहतुल्यपरा-
क्रमः ॥ २१ ॥ सिंहोरस्कः सिंहभुजः सिंहवक्षा महाबलः। सिंह-
प्रगर्ज्जनो वीरः सिंहस्कन्धो महाद्युतिः ॥ २२ ॥ सुभ्रुः सुदंष्ट्रः
सुहनु सुबाहुः सुमुखोऽकृशः। सुजत्रुः सुविशालाक्षः सुपादः
सुप्रतिष्ठितः ॥ २३ ॥ अभेद्यः सर्व्वशस्त्राणां प्रभिन्न इव वारणः।
जज्ञे द्रोणविनाशाय सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ २४ ॥ धृष्टद्युम्न-
महं मन्ये सहेद्भीष्मस्य सायकान्। वज्राशनिसमस्पर्शान् दीप्ता-
स्यानुरगानिव ॥ २५ ॥ यमदूतसमान् वेगे निपाते पावकोपमान्।
रामेणाजौ विषहितान् वज्रनिष्पेषदारुणान् ॥ २६ ॥ पुरुषं तं
न पश्यामि यः सहेत महाव्रतम्। धृष्टद्युम्नमृते राजन्निति मे
धीयते मतिः ॥ २७ ॥ क्षिप्रहस्तश्चित्रयोधी मतः सेनापतिर्मम।
अभेद्यकवचः श्रीमान् मातङ्ग इव यूथपः ॥ २८ ॥

भीमसेन उवाच। वधार्थं यः समुत्पन्नः शिखण्डी द्रुपदा-
त्मजः। वदन्ति सिद्धा राजेन्द्र ऋषयश्च समागताः ॥ २९ ॥ यस्य
संग्राममध्ये तु दिव्यमस्त्रं प्रकुर्व्वतः। रूपं द्रक्ष्यन्ति पुरुषा राम-
स्येव महात्मनः ॥ ३० ॥ न तं युद्धे प्रपश्यामि यो भिन्द्यात्तं
शिखण्डिनम्। शस्त्रेण समरे राजन् सन्नद्धं स्यन्दने स्थितम्
॥ ३१ ॥ द्वैरथे समरे नान्यो भीष्मं हन्यान्महाव्रतम्। शिख-
ण्डिनमृते वीरं स मे सेनापतिर्मतः ॥ ३२ ॥

युधिष्ठिर उवाच। सर्व्वस्य जगतस्तात सारासारं बलाबलम्।
सर्व्वं जानाति धर्म्मात्मा मतमेषाञ्च केशवः ॥ ३३ ॥ यमाह कृष्णो
दाशार्हः सोऽस्तु सेनापतिर्मम। कृतास्त्रोऽप्यकृतास्त्रो वा वृद्धो
वा यदि वा युवा ॥ ३४ ॥ एष नो विजये मूलमेष तात विप-
र्य्यये। अत्र प्राणाश्च राज्यञ्च भावाभावौ सुखासुखे ॥ ३५ ॥ एष
धाता विधाता च सिद्धिरत्र प्रतिष्ठिता। यमाह कृष्णो दाशार्हः

सोऽस्तु नो वाहिनीपतिः ॥ ३६ ॥ ब्रवीतु वदतां श्रेष्ठो निशा समभिवर्त्तते। ततः सेनापतिं कृत्वा कृष्णस्य वशवर्त्तिनः ॥ ३७ ॥ रात्रेः शेषे व्यतिक्रान्ते प्रयास्यामो रणाजिरम्। अधिवासित-शस्त्राश्च कृतकौतुकमङ्गलाः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः। अब्रवीत् पुण्डरीकाक्षो धनञ्जयमवेक्ष्य ह ॥ ३९ ॥ ममाप्येते महाराज भवद्भिर्य्ये उदाहृताः। नेतारस्तव सेनाया मता विक्रान्त-योधिनः ॥ ४० ॥ सर्व्व एव समर्था हि तव शत्रुं प्रबाधितुम्। इन्द्रस्यापि भयं ह्येते जनयेयुर्महाहवे ॥ ४१ ॥ किं पुनर्धार्त्त-राष्ट्राणां लुब्धानां पापचेतसाम्। मयापि हि महाबाहो त्वत्-प्रियार्थं महाहवे ॥ ४२ ॥ कृतो यत्नो महांस्तत्र शमः स्यादिति भारत। धर्मस्य गतमानृण्यं न स्म वाच्या विवक्षताम् ॥ ४३ ॥ कृतार्थं मन्यते बाल आत्मानमविचक्षणः। धार्त्तराष्ट्रो बलस्थश्च पश्यत्यात्मानमातुरः ॥ ४४ ॥ युज्यतां वाहिनी साधु वधसाध्या हि मे मताः। न धार्त्तराष्ट्राः शक्ष्यन्ति स्थातुं दृष्ट्वा धनञ्जयम् ॥ ४५ ॥ भीमसेनञ्च संक्रुद्धं यमौ चापि यमोपमौ। युयुधान-द्वितीयञ्च धृष्टद्युम्नममर्षणम् ॥ ४६ ॥ अभिमन्युं द्रौपदेयान् विराटद्रुपदावपि। अक्षौहिणीपतींश्चान्यान्नरेन्द्रान् भीमविक्र-मान् ॥ ४७ ॥ सारवद्बलमस्माकं दुष्प्रधर्षं दुरासदम्। धार्त्त-राष्ट्रबलं सङ्ख्ये हनिष्यति न संशयः। धृष्टद्युम्नमहं मन्ये सेना-पतिमरिन्दम ॥ ४८ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्ते तु कृष्णेन सम्प्राहृष्यन्नरो-त्तमाः। तेषां प्रहृष्टमनसां नादः समभवन्महान् ॥ ४९ ॥ योग इत्यथ सैन्यानां त्वरतां सम्प्रधावताम्। हयवारणशब्दाश्च नेमि-घोषाश्च सर्व्वतः ॥ ५० ॥ शङ्खदुन्दुभिघोषाश्च तुमुलाः सर्व्वतोऽभ-वन्। तदुग्रं सागरनिभं क्षुब्धं बलसमागमम् ॥ ५१ ॥ रथ-

रत्तिगजोदग्रं महोर्म्मिभिरिवाकुलम् । धावतामाह्वयानानां तनुत्राणञ्च वध्नताम् ॥ ५२ ॥ प्रयास्यतां पाण्डवानां ससैन्यानां समन्ततः । गङ्गेव पूर्णा दुर्द्धर्षा समदृश्यत वाहिनी ॥ ५३ ॥ अग्रानीके भीमसेनो माद्रीपुत्रौ च दंशितौ । सौभद्रो द्रौपदेयाश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ५४ ॥ प्रभद्रकाश्च पाञ्चाला भीमसेनमुखा ययुः । ततः शब्दः समभवत् समुद्रस्येव पर्व्वणि ॥ ५५ ॥ हृष्टानां सम्प्रयातानां घोषो दिवमिवास्पृशत् । प्रहृष्टा दंशिता योधाः परानीकविदारणाः ॥ ५६ ॥ तेषां मध्ये ययौ राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । शकटापणवेशाश्च यानयुग्यञ्च सर्व्वशः ॥ ५७ ॥ कोषयन्त्रायुधञ्चैव ये च वैद्याश्चिकित्सकाः । फल्गुवच्च बलं किञ्चित् यच्चापि कृशदुर्ब्बलम् ॥ ५८ ॥ तत् संगृह्य ययौ राजा ये चापि परिचारकाः । उपप्लव्ये तु पाञ्चाली द्रौपदी सत्यवादिनी ॥५९॥ सह स्त्रीभिर्निववृते दासीदाससमावृता । कृत्वा मूलप्रतीकारं गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ॥ ६० ॥ स्कन्धावारेण महता प्रययुः पाण्डुनन्दनाः । ददतो गां हिरण्यञ्च ब्राह्मणैरभिसंवृताः ॥ ६१ ॥ स्तूयमाना ययू राजन् रथैर्म्मणिविभूषितैः । कैकेया धृष्टकेतुश्च पुत्रः काश्यस्य वा विभुः ॥ ६२ ॥ श्रेणिमान् वसुदानश्च शिखण्डी चापराजितः । हृष्टास्तुष्टाः कवचिनः सशस्त्राः समलंकृताः ॥६३॥ राजानमन्वयुः सर्व्वे परिवार्य्य युधिष्ठिरम् । जघनार्द्धे विराटश्च याज्ञसेनिश्च सोमकिः ॥ ६४ ॥ सुधर्म्मा कुन्तिभोजश्च धृष्टद्युम्नस्य चात्मजाः । रथायुतानि चत्वारि हयाः पञ्चगुणास्तथा ॥ ६५ ॥ पत्तिसैन्यं दशगुणं गजानामयुतानि षट् । अनाधृष्टिश्चेकितानो धृष्टकेतुश्च सात्यकिः ॥ ६६ ॥ परिवार्य्य ययुः सर्व्वे वासुदेवधनञ्जयौ । आसाद्य तु कुरुक्षेत्रं व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ ६७ ॥ पाण्डवाः समदृश्यन्त नर्द्दन्तो वृषभा इव । तेऽवगाह्य कुरुक्षेत्रं शङ्खान् दध्मुररिन्दमाः ॥ ६८ ॥ तथैव दध्मतुः शङ्खौ वासुदेव-

धनञ्जयौ । पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं विस्फूर्ज्जितमिवाशनेः ॥ ६९ ॥
निशम्य सर्वसैन्यानि समहृष्यन्त सर्वशः । शङ्खदुन्दुभिसंसृष्टः
सिंहनादस्तरस्विनाम् । पृथिवीञ्चान्तरीक्षञ्च सागरांश्चानुनाद-
यत् ॥ ७० ॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि कर्णवाक्ये
पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो देशे समे स्निग्धे प्रभूतयवसेन्धने ।
निवेशयामास तदा सेनां राजा युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ परिहृत्य
श्मशानानि देवतायतनानि च । आश्रमांश्च महर्षीणां तीर्था-
न्यायतनानि च ॥ २ ॥ मधुरानूषरे देशे शुचौ पुण्ये महामतिः ।
निवेशं कारयामास कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३ ॥ ततश्च पुनरुत्थाय
सुखं विश्रान्तवाहनः । प्रययौ पृथिवीपालैर्वृतः शतसहस्रशः ॥४॥
विद्राव्य शतशो गुल्मान् धार्त्तराष्ट्रस्य सैनिकान् । पर्य्यक्रामत्
समन्ताच्च पार्थेन सह केशवः ॥ ५ ॥ शिविरं मापयामास धृष्ट-
द्युम्नश्च पार्षतः । सात्यकिश्च रथोदारो युयुधानश्च वीर्य्यवान् ॥६॥
आसाद्य सरितं पुण्यां कुरुक्षेत्रे हिरण्वतीम् । सूपतीर्थां शुचि-
जलां शर्करापङ्कवर्ज्जिताम् ॥ ७ ॥ खानयामास परिखां केशव-
स्तत्र भारत । गुप्त्यर्थमपि चादिश्य बलं तत्र न्यवेशयत् ॥ ८ ॥
विधिर्य्यः शिविरस्यासीत् पाण्डवानां महात्मनाम् । तद्विधानि
नरेन्द्राणां कारयामास केशवः ॥ ९ ॥ प्रभूततरकाष्ठानि दुरा-
धर्षतराणि च । भक्ष्यभोज्यान्नपानानि शतशोऽथ सहस्रशः ॥१०॥
शिविराणि महार्हाणि राज्ञां तत्र पृथक् पृथक् । विमानानीव
राजेन्द्र निविष्टानि महीतले ॥ ११ ॥ तत्रासन् शिल्पिनः प्राज्ञाः
शतशो दत्तवेतनाः । सर्वोपकरणैर्युक्ता वैद्याः शास्त्रविशारदाः॥१२

ञ्चाधनुर्वर्म्मशस्त्राणां तथैव मधुसर्पिषोः । ससर्ज्जरसपांशूनां राशयः पर्वतोपमाः ॥१३॥ बहूदकं सुयवसं तुषाङ्गारसमन्वितम्। शिविरे शिविरे राजा सञ्चकार युधिष्ठिरः ॥ १४ ॥ महायन्त्राणि नाराचास्तोमराणि परश्वधाः। धनूंषि कवचादीनि ऋष्टयस्तूण-संयुताः ॥ १५ ॥ गजाः कण्टकसन्नाहा लोहवर्म्मोत्तरच्छदाः। दृश्यन्ते तत्र गिर्य्याभाः सहस्रशतयोधिनः ॥ १६ ॥ निविष्टान् पाण्डवांस्तत्र ज्ञात्वा मित्राणि भारत। अभिसस्रुर्यथादेशं सबलाः सहवाहनाः ॥ १७ ॥ चरितब्रह्मचर्य्यास्ते सोमपा भूरिदक्षिणाः। जयाय पाण्डुपुत्राणां समाजग्मु र्महीक्षितः ॥ १८ ॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्य्याणपर्वणि शिविरादिनिर्म्माणे
एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

जनमेजय उवाच। युधिष्ठिरं सहानीकमुपायान्तं युयुत्सया। सन्निविष्टं कुरुक्षेत्रे वासुदेवेन पालितम् ॥ १ ॥ विराट-द्रुपदाभ्याञ्च सपुत्राभ्यां समन्वितम्। कैकेयैर्वृष्णिभिश्चैव पार्थिवैः शतशो वृतम् ॥ २ ॥ महेन्द्रमिव चादित्यैरभिगुप्तं महारथैः। श्रुत्वा दुर्य्योधनो राजा किं कार्य्यं प्रत्यपद्यत ॥ ३ ॥ एतदिच्छा-म्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामते। सम्भ्रमे तुमुले तस्मिन् यदा-सीत् कुरुजाङ्गले ॥ ४ ॥ व्यथयेयुरिमे देवान् सेन्द्रानपि समा-गमे। पाण्डवा वासुदेवश्च विराटद्रुपदौ तथा ॥ ५ ॥ धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः शिखण्डी च महारथः। युधामन्युश्च विक्रान्तो देवैरपि दुरासदः ॥ ६ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन। कुरूणां पाण्डवानाञ्च यद्यदासीद्विचेष्टितम् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच। प्रतियाते तु दाशार्हे राजा दुर्य्योधन-स्तदा। कर्णं दुःशासनञ्चैव शकुनिञ्चाब्रवीदिदम् ॥ ८ ॥ अकृ-

तेनैव कार्य्येण गतः पार्थानधोक्षजः । स एनान्मन्युनाविष्टो ध्रुवं धक्ष्यत्यसंशयम् ॥ ९ ॥ दृष्टो हि वासुदेवस्य पाण्डवैर्मम विग्रहः । भीमसेनार्जुनौ चैव दाशार्हस्य मते स्थितौ ॥ १० ॥ अजातशत्रुरत्यर्थं भीमसेनवशानुगः । निकृतश्च मया पूर्वं सह सर्वैः सहोदरैः ॥ ११ ॥ विराटद्रुपदौ चैव कृतवैरौ मया सह । तौ च सेनाप्रणेतारौ वासुदेववशानुगौ ॥ १२ ॥ भविता विग्रहः सोऽयं तुमुलो लोमहर्षणः । तस्मात् सांग्रामिकं सर्वं कारयध्वमतन्द्रिताः ॥ १३ ॥ शिविराणि कुरुक्षेत्रे क्रियन्तां वसुधाधिपाः । सुपर्य्याप्तावकाशानि दुरादेयानि शत्रुभिः ॥ १४ ॥ आसन्नजलकाष्ठानि शतशोऽथ सहस्रशः । अच्छेद्याहारमार्गाणि बह्वोच्छ्रयचितानि च ॥ १५ ॥ विविधायुधपूर्णानि पताकाध्वजवन्ति च । समाश्च तेषां पन्थानः क्रियन्तां नगराद्बहिः ॥ १६ ॥ प्रयाणं घुष्यतामद्य श्वो भूत इति मा चिरम् । ते तथेति प्रतिज्ञाय श्वो भूते चक्रिरे तथा ॥ १७ ॥ हृष्टरूपा महात्मानो निवासाय महोक्षिताम् । ततस्ते पार्थिवाः सर्वे तच्छ्रुत्वा राजशासनम् ॥ १८ ॥ आसनेभ्यो महार्हेभ्य उदतिष्ठन्नमर्षिताः । बाहून् परिघसङ्काशान् संस्पृशन्तः शनैः शनैः ॥ १९ ॥ काञ्चनाङ्गददीप्तांश्च चन्दनागुरुभूषितान् । उष्णीषाणि नियच्छन्तः पुण्डरीकनिभैः करैः ॥ २० ॥ अन्तरीयोत्तरीयाणि भूषणानि च सर्वशः । ते रथान्रथिनः श्रेष्ठा हयांश्च हयकोविदाः ॥ २१ ॥ सज्जयन्ति स्म नागांश्च नागशिक्षास्वनुष्ठिताः । अथ वर्माणि चित्राणि काञ्चनानि बहूनि च ॥ २२ ॥ विविधानि च शस्त्राणि चक्रुः सर्वाणि सर्वशः । पदातयश्च पुरुषाः शस्त्राणि विविधानि च ॥ २३ ॥ उपजह्रुः शरीरेषु हेमचित्राण्यनेकशः । तदुत्सव इवोदग्रं सम्प्रहृष्टनरावृतम् ॥ २४ ॥ नगरं धार्त्तराष्ट्रस्य भारतासीत् समाकुलम् । जनौघसलिलावर्त्तो रथनागाश्वमीनवान् ॥ २५ ॥ शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषः

कोषसञ्चयरत्नवान्। चित्राभरणवर्म्मोर्म्मिः शस्त्रनिर्मलफेनवान्॥२६
प्रासादमालाद्रिवृतो रथ्यापणमहाह्रदः। योधचन्द्रोदयोद्भूतः
कुरुराजमहार्णवः। व्यदृश्यत तदा राजंश्चन्द्रोदय इवार्णवः॥२७॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि दुर्य्योधनसैन्यसज्जायां
द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः॥ १५२॥

वैशम्पायन उवाच। वसुदेवस्य तद्वाक्यमनुस्मृत्य युधिष्ठिरः। पुनः पप्रच्छ वार्ष्णेयं कथं मन्दोऽब्रवीदिदम्॥ १॥ अस्मिन्नभ्यागते काले किञ्च नः क्षममच्युत। कथञ्च वर्त्तमाना वै स्वधर्मान्नच्यवेमहि॥ २॥ दुर्य्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौवलस्य च। वासुदेव मतज्ञोऽसि मम सभ्रातृकस्य च॥ ३॥ विदुरस्यापि तद्वाक्यं श्रुतं भीष्मस्य चोभयोः। कुन्त्याश्च विपुलप्रज्ञ प्रज्ञा कार्त्स्न्येन ते श्रुता॥ ४॥ सर्वमेतदतिक्रम्य विचार्य्य च पुनः पुनः। क्षेमं यन्नो महाबाहो तत् ब्रवीह्यविचारयम्॥ ५॥ श्रुत्वैतत् धर्म्मराजस्य धर्मार्थसहितं वचः। मेघदुन्दुभिनिर्घोषः कृष्णो वाक्यमथाब्रवीत्॥ ६॥

श्रीकृष्ण उवाच। उक्तवानसि यद्वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम्। न तु तन्निकृतिप्रज्ञे कौरव्ये प्रतितिष्ठति॥ ७॥ न च भीष्मस्य दुर्मेधाः शृणोति विदुरस्य वा। मम वा भाषितं किञ्चित् सर्वमेवातिवर्त्तते॥ ८॥ नैष कामयते धर्मं नैष कामयते यशः। जितं स मन्यते सर्वं दुरात्मा कर्णमाश्रितः॥ ९॥ बन्धमाज्ञापयामास मम चापि सुयोधनः। न च तं लब्धवान् कामं दुरात्मा पापनिश्चयः॥ १०॥ न च भीष्मो न च द्रोणो युक्तं तत्राहतुर्वचः। सर्वे तमनुवर्त्तन्ते ऋते विदुरमच्युत॥ ११॥ शकुनिः सौवलश्चैव कर्णदुःशासनावपि। त्वय्ययुक्तान्यभाषन्त मूढा मूढममर्षणम्॥१२॥

क्षिप्त तेन मयोक्तेन यान्यभाषत कौरवः। संक्षेपेण दुरात्मासौ न युक्तं त्वयि वर्त्तते ॥ १३ ॥ पार्थिवेषु न सर्वेषु य इमे तव सैनिकाः। यत् पापं यन्न कल्याणं सर्वं तस्मिन् प्रतिष्ठितम् ॥१४॥ न चापि वयमप्यर्थपरित्यागेन कर्हिचित्। कौरवैः शममिच्छामस्तत्र युद्धमनन्तरम् ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच। तच्छ्रुत्वा पार्थिवाः सर्वे वासुदेवस्य भाषितम्। अब्रुवन्तो मुखं राज्ञः समुदैक्षन्त भारत ॥ १६ ॥ युधिष्ठिरस्त्वभिप्रायमभिलक्ष्य महीक्षिताम्। योगमाज्ञापयामास भीमार्जुनयमैः सह ॥ १७ ॥ ततः किलकिलाभूतमनीकं पाण्डवस्य ह। आज्ञापिते तदा योगे समहृष्यन्त सैनिकाः ॥ १८ ॥ अवध्यानां वधं पश्यन् धर्मराजो युधिष्ठिरः। निःश्वसन् भीमसेनञ्च विजयञ्चेदमब्रवीत् ॥ १९ ॥ यदर्थं वनवासश्च प्राप्तं दुःखञ्च यन्मया। सोऽयमस्मानुपैत्येव परोऽनर्थः प्रयत्नतः ॥ २० ॥ तस्मिन् यत्नः कृतोऽस्माभिः स नो हीनः प्रयत्नतः। अकृते तु प्रयत्नेऽस्मानुपावृत्तः कलिर्महान् ॥ २१ ॥ कथं ह्यवध्यैः सङ्ग्रामस्त्वार्यैः सह भविष्यति। कथं हत्वा गुरून् वृद्धान् विजयो नो भविष्यति ॥ २२ ॥ तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्य सव्यसाची परन्तपः। यदुक्तं वासुदेवेन श्रावयामास तद्वचः ॥ २३ ॥ उक्तवान् देवकीपुत्रः कुन्त्याश्च विदुरस्य च। वचनं तत्त्वया राजन्निखिलेनावधारितम् ॥ २४ ॥ न च तौ वक्ष्यतोऽधर्ममिति मे नैष्ठिकी मतिः। नापि युक्तञ्च कौन्तेय निवर्त्तितुमयुध्यतः ॥ २५ ॥ तच्छ्रुत्वा वासुदेवोऽपि सव्यसाचिवचस्तदा। स्मयमानोऽब्रवीद्वाक्यं पार्थमेवमिति ब्रुवन् ॥ २६ ॥ ततस्ते धृतसङ्कल्पा युद्धाय सहसैनिकाः। पाण्डवेया महाराज तां रात्रिं सुखमावसन् ॥ २७ ॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि युधिष्ठिरार्जुनसंवादे त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

वैशम्पायन उवाच। व्युष्टायां वै रजन्यां हि राजा दुर्य्यो-
धनस्ततः। व्यभजत्तान्यनीकानि दश चैकञ्च भारत ॥ १ ॥ नर-
हस्तिरथाश्वानां सारं मध्यञ्च फल्गु च। सर्व्वेष्वेतेष्वनीकेषु
सन्दिदेश नराधिपः ॥ २ ॥ सानुकर्षाः सतूणीराः सवरूथाः
सतोमराः। सोपासङ्गाः सशक्तीकाः सनिषङ्गाः सहर्ष्टयः ॥ ३ ॥
सध्वजाः सपताकाश्च सशरासनतोमराः। रज्जुभिश्च विचित्राभिः
सपाशाः सपरिच्छदाः ॥४॥ सकचग्रहविक्षेपाः सतैलगुड़वालुकाः।
साशीविषघटाः सर्व्वे ससर्ज्जरसपांशवः ॥ ५ ॥ सघण्ठफलकाः सर्व्वे
सायोगुड़जलोपलाः। सशूलभिन्दिपालश्च समधूच्छिष्टमुद्गराः
॥ ६ ॥ सकाण्डदण्डकाः सर्व्वे सनीरविषतोमराः। सशूर्पपिटकाः
सर्व्वे सदात्राङ्कुशतोमराः ॥ ७ ॥ सकीलकवचाः सर्व्वे वाशीवृक्षा-
दनान्विताः। व्याघ्रचर्मपरीवारा द्वीपिचर्मावृताश्च ते ॥ ८ ॥ सह-
र्ष्टयः सशृङ्गाश्च सप्रासविविधायुधाः। सकुठाराः सकुद्दालाः
सतैलक्षौमसर्पिषः ॥ ९ ॥ रुक्मजालप्रतिच्छन्ना नानामणिविभू-
षिताः। चित्रानीकाः सुवपुषो ज्वलिता इव पावकाः ॥ १० ॥
तथा कवचिनः शूराः शस्त्रेषु कृतनिश्चयाः। कुलीना हययोनिज्ञाः
सारथ्ये विनिवेशिताः ॥ ११ ॥ बद्धारिष्टा बद्धकक्षा बद्धध्वज-
पताकिनः। बद्धाभरणनिर्य्यूहा बद्धचर्मासिपट्टिशाः ॥ १२ ॥ चतु-
र्य्युजो रथाः सर्व्वे सर्व्वे चोत्तमवाजिनः। सप्रासऋष्टिकाः सर्व्वे सर्व्वे
षृतशरासनाः ॥ १३ ॥ धुर्य्ययोर्हययोरेकस्तथान्यौ पार्ष्णिसारथी।
तौ चापि रथिनां श्रेष्ठौ रथी च हयवित्तथा ॥ १४ ॥ नगराणीव
गुप्तानि दुराधर्षाणि शत्रुभिः। आसन्रथसहस्राणि हेममालानि
सर्व्वशः ॥ १५ ॥ यथा रथास्तथा नागा बद्धकक्षाः स्वलंकृताः।
बभूवुः सप्तपुरुषा रत्नवन्त इवाद्रयः ॥ १६ ॥ द्वावङ्कुशधरौ तत्र
द्वावुत्तमधनुर्द्धरौ। द्वौ वरासिधरौ राजन्नेकः शक्तिपिनाकधृक्
॥ १७ ॥ गजैर्मत्तैः समाकीर्णं सर्व्वमायुधकोषकैः। तद्बभूव

बलं राजन् कौरव्यस्य महात्मनः ॥ १८ ॥ आमुक्तकवचैर्युक्तैः सपताकैः स्वलंकृतैः । सादिभिश्चोपपन्नास्तु तथा चायुतशो हयाः ॥ १९ ॥ असंग्राह्याः सुसम्पन्ना हेमभाण्डपरिच्छदाः । अनेकशतसाहस्राः सर्वे सादिवशे स्थिताः ॥ २० ॥ नानारूपविकाराश्च नानाकवचशस्त्रिणः । पदातिनो नरास्तत्र बभूवुर्हेममालिनः ॥२१॥ रथस्यासन् दश गजा गजस्य दश वाजिनः । नरा दश हयस्यासन् पादरक्षा समन्ततः ॥ २२ ॥ रथस्य नागाः पञ्चाशन्नागस्यासन् शतं हयाः । हयस्य पुरुषाः सप्त भिन्नसन्धानकारिणः ॥ २३ ॥ सेना पञ्चशतं नागा रथास्तावन्त एव च । दशसेना च पृतना पृतना दशवाहिनी ॥ २४ ॥ सेना च वाहिनी चैव पृतना ध्वजिनी चमूः । अक्षौहिणी तु पर्य्यायैर्निरुक्ता च वरूथिनी ॥ २५ ॥ एवं व्यूढ़ान्यनीकानि कौरवेयेण धीमता । अक्षौहिण्यो दशैका च सङ्ख्याताः सप्त चैव ह ॥ २६ ॥ अक्षौहिण्यस्तु सप्तैव पाण्डवानामभूद्बलम् । अक्षौहिण्यो दशैका च कौरवाणामभूद्बलम् ॥ २७ ॥ नराणां पञ्चपञ्चाशदेषा पत्तिर्विधीयते । सेनामुखञ्च तिस्रस्ता गुल्म इत्यभिशब्दितम् ॥ २८ ॥ त्रयो गुल्मा गणस्त्वासीत् गणास्त्वयुतशो भवेत् । दुर्य्योधनस्य सेनासु योत्स्यमानाः प्रहारिणः ॥ २९ ॥ तत्र दुर्य्योधनो राजा शूरान् बुद्धिमतो नरान् । प्रसमीक्ष्य महाबाहुश्चक्रे सेनापतींस्तदा ॥ ३० ॥ पृथगक्षौहिणीनाञ्च प्रणेतॄन्नरसत्तमान् । विधिवत् पूर्वमानीय पार्थिवानभ्यभाषत ॥ ३१ ॥ कृपं द्रोणञ्च शल्यञ्च सैन्धवञ्च जयद्रथम् । सुदक्षिणञ्च काम्बोजं कृतवर्माणमेव च ॥ ३२ ॥ द्रोणपुत्रञ्च कर्णञ्च भूरिश्रवसमेव च । शकुनिं सौबलञ्चैव वाह्लीकञ्च महाबलम् ॥ ३३ ॥ दिवसे दिवसे तेषां प्रतिवेलञ्च भारत । चक्रे स विविधाः पूजाः प्रत्यक्षञ्च पुनः पुनः ॥ ३४ ॥ तथा विनियताः

सर्व्वे ये च तेषां पदानुगाः । बभूवुः सैनिका राजन् प्रियं राज्ञ-
श्चिकीर्षवः ॥ ३५ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सैन्यनिर्याणपर्व्वणि दुर्य्योधनसैन्यविभागे
चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शान्तनवं भीष्मं प्राञ्जलिर्धृत-
राष्ट्रजः । सह सर्व्वैर्महीपालैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ ऋते
सेनाप्रणेतारं पृतना सुमहत्यपि । दीर्य्यते युद्धमासाद्य पिपी-
लिकपुटं यथा ॥ २ ॥ न हि जातु द्वयोर्बुद्धिः समा भवति कर्हि-
चित् । शौर्य्यञ्च बलनेतॄणां स्पर्द्धते च परस्परम् ॥ ३ ॥ श्रूयते च
महाप्राज्ञ हैहयानमितौजसः । अभ्ययुर्ब्राह्मणाः सर्व्वे समुच्छ्रित-
कुशध्वजाः ॥ ४ ॥ तानभ्ययुस्तदा वैश्याः शूद्राश्चैव पितामह ।
एकतस्तु त्रयो वर्णा एकतः क्षत्रियर्षभाः ॥ ५ ॥ ततो युद्धेष्वभ-
ज्यन्त त्रयो वर्णाः पुनः पुनः । क्षत्रियास्तु जयन्त्येव बहुलञ्चैकतो
बलम् ॥ ६ ॥ ततस्ते क्षत्रियानेव पप्रच्छुर्द्विजसत्तमाः । तेभ्यः
शशंसुर्धर्मज्ञा याथातथ्यं पितामह ॥ ७ ॥ वयमेकस्य शृण्वामो
महाबुद्धिमतो रणे । भवन्तस्तु पृथक् सर्व्वे स्वबुद्धिवशवर्त्तिनः ॥८॥
ततस्ते ब्राह्मणाश्चक्रुरेकं सेनापतिं द्विजम् । नयेषु कुशलं शूर-
मजयन् क्षत्रियांस्ततः ॥ ९ ॥ एवं ये कुशलं शूरं हितेप्सित-
मकल्मषम् । सेनापतिं प्रकुर्व्वन्ति ते जयन्ति रणे रिपून् ॥ १० ॥
भवानुशनसा तुल्यो हितैषी च सदा मम । असंहार्य्यः स्थितो
धर्म्मे स नः सेनापतिर्भव ॥ ११ ॥ रश्मिवतामिवादित्यो वीरुधा-
मिव चन्द्रमाः । कुवेर इव यक्षाणां देवानामिव वासवः ॥ १२ ॥
पर्व्वतानां यथा मेरुः सुपर्णः पक्षिणां यथा । कुमार इव भूतानां
वसूनामिव हव्यवाट् ॥ १३ ॥ भवता हि वयं गुप्ता शक्रेणेव

द्दिवौकसः । अनाधृष्या भविष्यामस्त्रिदशानामपि ध्रुवम् ॥ १४ ॥ प्रयातु नो भवानग्रे देवानामिव पावकिः । वयं त्वामनुयास्यामः सौरभेया इवर्षभम् ॥ १५ ॥

भीष्म उवाच । एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत । यथैव हि भवन्तो मे तथैव मम पाण्डवाः ॥ १६ ॥ अपि चैवं मया श्रेयो वाच्यं तेषां नराधिप । संयोद्धव्यं तवार्थाय यथा मे समयः कृतः ॥ १७ ॥ न च पश्यामि योद्धारमात्मनः सदृशं भुवि । ऋते तस्मान्नरव्याघ्रात् कुन्तीपुत्राद्धनञ्जयात् ॥ १८ ॥ स हि वेद महाबुद्धिर्दिव्यान्यस्त्राण्यनेकशः । न तु मां विवृतो युद्धे जातु युध्येत पाण्डवः ॥ १९ ॥ अहञ्चैव क्षणेनैव निर्मनुष्यमिदं जगत् । कुर्य्यां शस्त्रबलेनैव ससुरासुरराक्षसम् ॥ २० ॥ न त्वेवोत्सादनीया मे पाण्डोः पुत्रा जनाधिप । तस्मात् योधान् हनिष्यामि प्रयोगेणायुतं सदा ॥ २१ ॥ एवमेषां करिष्यामि निधनं कुरुनन्दन । नचेत्ते मां हनिष्यन्ति पूर्वमेव समागमे ॥२२॥ सेनापतिस्त्वहं राजन् समयेनापरेण ते । भविष्यामि यथाकामं तन्मे श्रोतुमिहार्हसि ॥ २३ ॥ कर्णो वा युध्यतां पूर्वमहं वा पृथिवीपते । स्पर्द्धते हि सदात्यर्थं सूतपुत्रो मया रणे ॥ २४ ॥

कर्ण उवाच । नाहं जीवति गाङ्गेये राजन् योत्स्ये कथञ्चन । हते भीष्मे तु योत्स्यामि सह गाण्डीवधन्वना ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सेनापतिञ्चक्रे विधिवत् भूरिदक्षिणम् । धृतराष्ट्रात्मजो भीष्मं सोऽभिषिक्तो व्यरोचत ॥ २६ ॥ ततो भेरीश्च शङ्खांश्च शतशोऽथ सहस्रशः । वादयामासुरव्यग्रा वादका राजशासनात् ॥ २७ ॥ सिंहनादाश्च विविधा वाहनानाञ्च निस्वनाः । प्रादुरासीन्ननभ्रे च वर्षं रुधिरकर्द्दमम् ॥२८॥ निर्घाताः पृथिवीकम्पा गजबृंहितनिस्वनाः । आसंश्च सर्वयोधानां पीडयन्तो मनांस्युत ॥ २९ ॥ वाचश्चाप्यशरीरिण्यो

दिवश्चोल्काः प्रपेदिरे । शिवाश्च भयवेदिन्यो नेदुर्दीप्ततरा भृशम् ॥ ३० ॥ सेनापत्ये यदा राजा गाङ्गेयमभिषिक्तवान् । तदैतान्युग्ररूपाणि बभुवुः शतशो नृप ॥ ३१ ॥ ततः सेनापतिं कृत्वा भीष्मं परबलार्द्दनम् । वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान् गोभिर्निष्कैश्च भूरिशः ॥ ३२ ॥ वर्द्धमानो जयाशीर्भिर्निर्ययौ सैनिकैर्वृतः । आपगेयं पुरस्कृत्य भ्रातृभिः सहितस्तदा ॥ ३३ ॥ स्कन्धावारेण महता कुरुक्षेत्रं जगाम ह । परिक्रम्य कुरुक्षेत्रं कर्णेन सह कौरवः ॥ ३४ ॥ शिविरं मापयामास समे देशे जनाधिपः । मधुरानूषरे देशे प्रभूतयवसेन्धने । यथैव हास्तिनपुरं तद्वच्छिबिरमाबभौ ॥ ३५ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सैन्यनिर्याणपर्व्वणि भीष्मसैन्यापत्ये पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

जनमेजय उवाच । आपगेयं महात्मानं भीष्मं शस्त्रभृतां वरम् । पितामहं भरतानां ध्वजं सर्व्वमहीक्षिताम् ॥ १ ॥ बृहस्पतिसमं बुद्ध्या क्षमया पृथिवीसमम् । समुद्रमिव गाम्भीर्य्ये हिमवन्तमिव स्थिरम् ॥ २ ॥ प्रजापतिमिवौदार्य्ये तेजसा भास्करोपमम् । महेन्द्रमिव शत्रूणां ध्वंसनं शरवृष्टिभिः ॥ ३ ॥ रणयज्ञे प्रवितते सुभीमे लोमहर्षणे । दीक्षितञ्चिररात्राय श्रुत्वा तत्र युधिष्ठिरः ॥ ४ ॥ किमब्रवीन्महाबाहुः सर्व्वशस्त्रभृतां वरः । भीमसेनार्जुनौ वापि कृष्णो वा प्रत्यभाषत ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । आपद्धर्म्मार्थकुशलो महाबुद्धिर्युधिष्ठिरः । सर्व्वान् भ्रातॄन् समानीय वासुदेवञ्च शाश्वतम् ॥ ६ ॥ उवाच वदतांश्रेष्ठः सान्त्वपूर्व्वमिदं वचः । पर्य्याक्रामत सैन्यानि यत्ता-

स्तिष्ठत दंशिताः ॥ ७ ॥ पितामहेन वो युद्धं पूर्वमेव भविष्यति। तस्मात् सप्तसु सेनासु प्रणेतॄन्मम पश्यत ॥ ८ ॥

श्रीकृष्ण उवाच। यथार्हति भवान् वक्तुमस्मिन् काले ह्युपस्थिते। तथेदमर्थवद्वाक्यमुक्तं ते भरतर्षभ ॥ ९ ॥ रोचते मे महाबाहो क्रियतां यदनन्तरम्। नायकास्तव सेनायां क्रियन्तामिह सप्त वै ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो द्रुपदमानाय्य विराटं शिनिपुङ्गवम्। धृष्टद्युम्नञ्च पाञ्चाल्यं धृष्टकेतुञ्च पार्थिवं ॥ ११ ॥ शिखण्डिनञ्च पाञ्चाल्यं सहदेवञ्च मागधम्। एतान् सप्त महाभागान् वीरान् युद्धाभिकाङ्क्षिणः ॥ १२ ॥ सेनाप्रणेतॄन् विधिवदभ्यषिञ्चत् युधिष्ठिरः। सर्वसेनापतिञ्चात्र धृष्टद्युम्नञ्चकार ह ॥ १३ ॥ द्रोणान्तहेतोरुत्पन्नो य इद्धाज्जातवेदसः। सर्वेषामेव तेषान्तु समस्तानां महात्मनाम् ॥ १४ ॥ सेनापतिपतिञ्चक्रे गुडाकेशं धनञ्जयम्। अर्जुनस्यापि नेता च संयन्ता चैव वाजिनाम् ॥१५॥ सङ्कर्षणानुजः श्रीमान्महाबुद्धिर्जनार्दनः। तद्दृष्ट्वोपस्थितं युद्धं समासन्नं महात्ययम् ॥ १६ ॥ प्राविशत् भवनं राजन् पाण्डवस्य हलायुधः। सहाक्रूरप्रभृतिभिर्गदशाम्बोद्धवादिभिः ॥ १७ ॥ रौक्मिणेयाहुकसुतैश्चारुदेष्णपुरोगमैः। वृष्णिमुख्यैरधिगतैर्व्याघ्रैरिव बलोत्कटैः ॥ १८ ॥ अभिगुप्तो महाबाहुर्मरुद्भिरिव वासवः। नीलकौशेयवसनः कैलासशिखरोपमः ॥ १९ ॥ सिंहखेलगतिः श्रीमान् मदरक्तान्तलोचनः। तं दृष्ट्वा धर्मराजश्च केशवश्च महाद्युतिः ॥ २० ॥ उदतिष्ठत्ततः पार्थो भीमकर्मा वृकोदरः। गाण्डीवधन्वा ये चान्ये राजानस्तत्र केचन ॥ २१ ॥ पूजयाञ्चक्रिरे ते वै समायान्तं हलायुधम्। ततस्तं पाण्डवो राजा करे पस्पर्श पाणिना ॥ २२ ॥ वासुदेवपुरोगास्तं सर्व एवाभ्यवादयन्। विराटद्रुपदौ वृद्धावभिवाद्य हलायुधः ॥ २३ ॥ युधिष्ठिरेण

सहित उपाविशदरिन्दमः । ततस्तेषूपविष्टेषु पार्थिवेषु समन्ततः ॥ २४ ॥ वासुदेवमभिप्रेक्ष्य रौहिणेयोऽभ्यभाषत । भवितायं महारौद्रो दारुणः पुरुषक्षयः ॥ २५ ॥ दिष्टमेतत् ध्रुवं मन्ये न शक्यमतिवर्त्तितुम् । अस्मात् युद्धात् समुत्तीर्णानपि वः ससुहृज्जनान् ॥ २६ ॥ अरोगानक्षतैर्देहैद्र ष्टास्मीति मतिर्मम । समेतं पार्थिवं क्षत्रं कालपक्कमसंशयम् ॥ २७ ॥ विमर्द्दश्च महान् भावी मांसशोणितकर्द्दमः । उक्तो मया वासुदेवः पुनः पुनरुपह्वरे ॥२८॥ सम्बन्धिषु समां वृत्तिं वर्त्तस्व मधुसूदन । पाण्डवा हि यथास्माकं तथा दुर्य्योधनो नृपः ॥ २९ ॥ तस्यापि क्रियतां सह्यं स पर्य्येति पुनः पुनः । तच्च मे नाकरोद्वाक्यं त्वदर्थं मधुसूदनः ॥ ३० ॥ निविष्टः सर्वभावेन धनञ्जयमवेक्ष्य च । ध्रुवो जयः पाण्डवानामिति मे निश्चिता मतिः ॥ ३१ ॥ तथा ह्यभिनिवेशोऽयं वासुदेवस्य भारत । न चाहमुत्सहे कृष्णमृते लोकमुदीक्षितुम् ॥ ३२ ॥ ततोऽहमनुवर्त्तामि केशवस्य चिकीर्षितम् । उभौ शिष्यौ हि मे वीरौ गदायुद्धविशारदौ ॥ ३३ ॥ तुल्यस्नेहोऽस्म्यतो भीमे तथा दुर्य्योधने नृपे । तस्मात् यास्यामि तीर्थानि सरस्वत्या निषेवितुम् ॥ ३४ ॥ न हि शक्ष्यामि कौरव्यान्नश्यमानानुपेक्षितुम् । एवमुक्त्वा महाबाहुरनुज्ञातश्च पाण्डवैः । तीर्थयात्रां ययौ रामो निवर्त्त्य मधुसूदनम् ॥ ३५ ॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्य्याणपर्वणि रामगमने
षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मकस्य महात्मनः । हिरण्यरोम्णो नृपतेः साक्षादिन्द्रसखस्य वै ॥ १ ॥ आकृतीनामधिपतेर्भोजस्यातियशस्विनः । दाक्षिणात्यपतेः पुत्रो

दिक्षु रुक्मीतिविश्रुतः ॥ २ ॥ यः किम्पुरुषसिंहस्य गन्धमादन-
वासिनः । कृत्स्नं शिष्यो धनुर्वेदं चतुष्पादमवाप्तवान् ॥ ३ ॥ यो
माहेन्द्रं धनुर्लेभे तुल्यं गाण्डीवतेजसा । शार्ङ्गेण च महाबाहुः
सम्मितं दिव्यलक्षणम् ॥ ४ ॥ त्रीण्येवैतानि दिव्यानि धनूंषि
दिविचारिणाम् । वारुणं गाण्डिवं तत्र माहेन्द्रं विजयं धनुः
॥ ५ ॥ शार्ङ्गन्तु वैष्णवं प्राहुर्दिव्यं तेजोमयं धनुः । धारयामास
तत् कृष्णः परसेनाभयावहम् ॥६॥ गाण्डीवं पावकाल्लेभे खाण्डवे
पाकशासनि । द्रुमाद्रुक्मी महातेजा विजयं प्रत्यपद्यत ॥ ७ ॥
सञ्छिद्य कौरवान् पाशान्निहत्य मुरमोजसा । निर्जित्य नरकं
भौममाहृत्य मणिकुण्डले ॥ ८ ॥ षोड़श स्त्रीसहस्राणि रत्नानि
विविधानि च । प्रतिपेदे हृषीकेशः शार्ङ्गञ्च धनुरुत्तमम् ॥ ९ ॥
रुक्मी तु विजयं लब्ध्वा धनुर्मेघनिभस्वनम् । विभीषयन्निव जगत्
पाण्डवानभ्यवर्त्तत ॥ १० ॥ नामृष्यत पुरा योऽसौ स्वबाहुबल-
गर्वितः । रुक्मिण्या हरणं वीरो वासुदेवेन धीमता ॥ ११ ॥
कृत्वा प्रतिज्ञां नाहत्वा निवर्त्तिष्ये जनार्द्दनम् । ततोऽन्वधावत्
वार्ष्णेयं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ १२ ॥ सेनया चतुरङ्गिण्या महत्या
दूरपातया । विचित्रायुधवर्मिण्या गङ्गयेव प्रवृद्धया ॥ १३ ॥ स
समासाद्य वार्ष्णेयं योगिनामीश्वरं प्रभुम् । व्यंसितो व्रीड़ितो
राजन्नाजगाम स कुण्डिनम् ॥ १४ ॥ यत्रैव कृष्णेन रणे निर्जितः
परवीरहा । तत्र भोजकटं नाम कृतं नगरमुत्तमम् ॥ १५ ॥
सैन्येन महता तेन प्रभूतगजवाजिना । पुरं तद्भुवि विख्यातं
नाम्ना भोजकटं नृप ॥ १६ ॥ स भोजराजः सैन्येन महता
परिवारितः । अक्षौहिण्या महावीर्य्यः पाण्डवान् क्षिप्रमागमत्
॥ १७ ॥ ततः स कवची धन्वी तली खड़्गी शरासनी ।
ध्वजेनादित्यवर्णेन प्रविवेश महाचमूम् ॥ १८ ॥ विदितः पाण्ड-
वेयानां वासुदेवप्रियेप्सया । युधिष्ठिरस्तु तं राजा प्रत्युद्गम्या-

श्चपूजयत् ॥ १९ ॥ स पूजितः पाण्डुपुत्रैर्यथान्यायं सुसंस्तुतः । प्रतिगृह्य तु तान् सर्वान् विश्रान्तः सहसैनिकः ॥ २० ॥ उवाच मध्ये वीराणां कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् । सहायोऽस्मिन् स्थितो युद्धे यदि भीतोऽसि पाण्डव ॥ २१ ॥ करिष्यामि रणे साह्यमसह्यं तव शत्रुभिः । न हि मे विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ॥ २२ ॥ हनिष्यामि रणे भागं यन्मे दास्यसि पाण्डव । अपि द्रोणकृपौ वीरौ भीष्मकर्णावथो पुनः ॥ २३ ॥ अथ वा सर्व एवैते तिष्ठन्तु वसुधाधिपाः । निहत्य समरे शत्रूंस्तव दास्यामि मेदिनीम् ॥२४॥ इत्युक्तो धर्मराजस्य केशवस्य च सन्निधौ । शृण्वतां पार्थिवेन्द्राणामन्येषाञ्चैव सर्वशः ॥ २५ ॥ वासुदेवमभिप्रेच्य धर्म्मराजञ्च पाण्डवम् । उवाच धीमान् कौन्तेयः प्रहस्य सखिपूर्वकम् ॥ २६ ॥ कौरवाणां कुले जातः पाण्डोः पुत्रो विशेषतः । द्रोणं व्यपदिशन् शिष्यो वासुदेवसहायवान् ॥ २७ ॥ भीतोऽस्मीति कथं ब्रूयां दधानो गाण्डिवं धनुः । युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वैः सुमहाबलैः ॥ २८ ॥ सहायो घोषयात्रायां कस्तदासीत् सखा मम । तथा प्रतिभये तस्मिन् देवदानवसंकुले ॥ २९ ॥ खाण्डवे युध्यमानस्य कः सहायस्तदाभवत् । निवातकवचैर्युद्धे कालकेयैश्च दानवैः ॥ ३० ॥ तत्र मे युध्यमानस्य कः सहायस्तदाभवत् । तथा विराटनगरे कुरुभिः सह सङ्गरे ॥ ३१ ॥ युध्यतो बहुभिःस्तत्र कः सहायोऽभवन्मम । उपजीव्य रणे रुद्रं शक्रं वैश्रवणं यमम् ॥ ३२ ॥ वरुणं पावकञ्चैव कृपं द्रोणञ्च माधवम् । धारयन् गाण्डिवं दिव्यं धनुस्तेजोमयं दृढ़म् ॥ ३३ ॥ अक्षय्यशरसंयुक्तो दिव्यास्त्रपरिबृंहितः । कथमस्मद्विधो ब्रूयात् भीतोऽस्मीति यशोहरम् ॥ ३४ ॥ वचनं नरशार्दूल वज्रायुधमपि स्वयम् । नास्मि भीतो महाबाहो साहाय्यार्थश्च नास्ति मे ॥ ३५ ॥ यथाकामं यथायोगं गच्छ वान्यत्र तिष्ठ वा । विनिवर्त्त्य ततो रुक्मी सेनां

सागरसन्निभाम् ॥ ३६ ॥ दुर्य्योधनमुपागच्छत्तथैव भरतर्षभ। तथैव चाभिगम्यैनमुवाच वसुधाधिपः ॥ ३७ ॥ प्रत्याख्यातश्च तेनापि स तदा शूरमानिना। द्वाविव तु महाराज तस्मात् युद्धादपेयतुः ॥ ३८ ॥ रौहिणेयश्च वार्ष्णेयो रुक्मी च वसुधाधिपः। गते रामे तीर्थयात्रां भीष्मकस्य सुते तथा ॥ ३९ ॥ उपाविशन् पाण्डवेया मन्त्राय पुनरेव च। समितिर्धर्म्मराजस्य सा पार्थिवसमाकुला। शुशुभे तारकैश्चित्रा द्यौश्चन्द्रेणेव भारत ॥ ४० ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सैन्यनिर्याणपर्व्वणि रुक्मिप्रत्याख्याने सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

जनमेजय उवाच। तथा व्यूढेष्वनीकेषु कुरुक्षेत्रे द्विजर्षभ। किमकुर्व्वंश्च कुरवः कालेनाभिप्रचोदिताः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच। तथा व्यूढेष्वनीकेषु यत्तेषु भरतर्षभ। धृतराष्ट्रो महाराज सञ्जयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥ एहि सञ्जय सर्व्वं मे आचक्ष्वानवशेषतः। सेनानिवेशे यद्वृत्तं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ३ ॥ दिष्टमेव परं मन्ये पौरुषञ्चाप्यनर्थकम्। यदहं बुध्यमानोऽपि युद्धदोषान् क्षयोदयान् ॥ ४ ॥ तथापि निकृतिप्रज्ञं पुत्रं दुर्य्यूतदेविनम्। न शक्नोमि नियन्तुं वा कर्त्तुं वा हितमात्मनः ॥ ५ ॥ भवत्येव हि मे सूत बुद्धिर्दोषानुदर्शिनी। दुर्य्योधनं समासाद्य पुनः सा परिवर्त्तते ॥ ६ ॥ एवं गते वै यद्भावि तद्भविष्यति सञ्जय। क्षत्रधर्म्मः किल रणे तनुत्यागो हि पूजितः॥७॥

सञ्जय उवाच। त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो महाराज यथेच्छसि। न तु दुर्य्योधने दोषमिममाधातुमर्हसि ॥ ८ ॥ शृणुष्वानवशेषेण वदतो मम पार्थिव। य आत्मनो दुश्चरितादशुभं प्राप्नुयान्नरः ॥ ९ ॥ न स कालं न वा दैवं वक्तुमेतदिहार्हति। महाराज

मनुष्येषु निन्द्यं यः सर्वमाचरेत् ॥ १० ॥ स वध्यः सर्वलोकस्य निन्दितानि समाचरन्। निकारा मनुजश्रेष्ठ पाण्डवैस्त्वत्प्रतीच्चया ॥ ११ ॥ अनुभूताः सहामात्यैर्निकृतैरधिदेवने। हयानाञ्च गजानाञ्च राज्ञाञ्चामिततेजसाम् ॥ १२ ॥ वैशसं समरे वृत्तं यत्तन्मे शृणु सर्वशः। स्थिरो भूत्वा महाप्राज्ञ सर्वलोकक्षयोदयम् ॥ १३ ॥ यथाभूतं महायुद्धं श्रुत्वा चैकमना भव। न ह्येव कर्त्ता पुरुषः कर्मणोः शुभपापयोः ॥ १४ ॥ अस्वतन्त्रो हि पुरुषः कार्य्यते दारु यन्त्रवत्। केचिदीश्वरनिर्द्दिष्टाः केचिदेव यदृच्छया ॥ १५ ॥ पूर्वकर्मभिरप्यन्ये त्रैधमेतत् प्रदृश्यते। तस्मादनर्थमापन्नः स्थिरो भूत्वा निशामय ॥ १६ ॥

इति उद्योगपर्वणि सैननिर्याणपर्वणि सञ्जयवाक्ये अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥ समाप्तञ्च सैन्यनिर्याणपर्व ।

अथ उलूकदूतागमनपर्व ।

सञ्जय उवाच। हिरण्वत्यां निविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु। न्यविशन्त महाराज कौरवेया यथाविधि ॥ १ ॥ तत्र दुर्य्योधनो राजा निवेश्य बलमोजसा। सम्मानयित्वा नृपतीन् न्यस्य गुल्मांस्तथैव च ॥ २ ॥ आरक्षस्य विधिं कृत्वा योधानां तत्र भारत। कर्णं दुःशासनञ्चैव शकुनिञ्चापि सौबलम् ॥ ३ ॥ आनाय्य नृपतिस्तत्र मन्त्रयामास भारत। तत्र दुर्य्योधनो राजा कर्णेन सह भारत ॥ ४ ॥ सम्भाषयित्वा कर्णेन भ्रात्रा दुःशासनेन च। सौबलेन च राजेन्द्र मन्त्रयित्वा नरर्षभ ॥ ५ ॥ आहूयोपह्वरे राजन्नुलूकमिदमब्रवीत्। उलूक गच्छ कैतव्य पाण्डवान् ससोमकान् ॥ ६ ॥ गत्वा मम वचो ब्रूहि वासुदेवस्य शृण्वतः। इदन्तत् समनुप्राप्तं वर्षपूगाभिचिन्तितम् ॥ ७ ॥ पाण्डवानां कुरूणाञ्चयुद्धं

लोकभयङ्करम् । यदेतत् कत्थनावाक्यं सञ्जयो महदब्रवीत् ॥ ८ ॥ वासुदेवसहायस्य गर्ज्जतः सानुजस्य ते । मध्ये कुरूणां कौन्तेय तस्य कालोऽयमागतः ॥ ९ ॥ यथा वः सम्प्रतिज्ञातं तत् सर्वं क्रियतामिति । ज्येष्ठं तथैव कौन्तेयं ब्रूयास्त्वं वचनान्मम ॥ १० ॥ भ्रातृभिः सहितं सर्वैः सोमकैश्च सकेकयैः । कथं वा धार्मिको भूत्वा त्वमधर्मे मनः कृथाः ॥ ११ ॥ य इच्छसि जगत् सर्वं नश्यमानं नृशंसवत् । अभयं सर्वभूतेभ्यो दाता त्वमिति मे मतिः ॥१२॥ श्रूयते हि पुरा गीतः श्लोकोऽयं भरतर्षभ । प्रह्लादेनाथ भद्रन्ते हृते राज्ये तु दैवतैः ॥ १३ ॥ यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरा ध्वज इवोच्छ्रितः । प्रच्छन्नानि च पापानि वैड़ालं नाम तत् व्रतम् ॥ १४ ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि आख्यानमिदमुत्तमम् । कथितं नारदेनेह पितुर्मम नराधिप ॥ १५ ॥ मार्ज्जारः किल दुष्टात्मा निश्चेष्टः सर्वकर्मसु । ऊर्द्ध्वबाहुः स्थितो राजन् गङ्गातीरे कदाचन ॥ १६ ॥ स वै कृत्वा मनः शुद्धिं प्रत्ययार्थं शरीरिणाम् । करोमि धर्ममित्याह सर्वानेव शरीरिणः ॥ १७ ॥ तस्य कालेन महता विश्रम्भं जग्मुरण्डजाः । समेत्य च प्रशंसन्ति मार्ज्जारं तं विशाम्पते ॥ १८ ॥ पूज्यमानस्तु तैः सर्वैः पक्षिभिः पक्षिभोजनः । आत्मकार्य्यं कृतं मेने चर्य्यायाश्च कृतं फलम् ॥ १९ ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य तन्देशं मूषिका ययुः । ददृशुस्तञ्च ते तत्र धार्मिकं व्रतचारिणम् ॥ २० ॥ कार्य्येण महता युक्तं दम्भयुक्तेन भारत । तेषां मतिरियं राजन्नासीत्तत्र विनिश्चये ॥ २१ ॥ बहुमित्रा वयं सर्वे तेषां नो मातुलो ह्ययम् । रक्षां करोतु सततं वृद्धबालस्य सर्वशः ॥ २२ ॥ उपगम्य तु ते सर्वे विड़ालमिदमब्रुवन् । भवत् प्रसादादिच्छामश्चर्त्तुञ्चैव यथासुखम् ॥ २३ ॥ भवान्नो गतिरव्यग्रा भवान्नः परमः सुहृत् । ते वयं सहिताः सर्वे भवन्तं शरणङ्गताः ॥ २४ ॥ भवान् धर्मपरो नित्यं भवान् धर्मे व्यव-

स्थितः। स नो रक्ष महाप्राज्ञ त्रिदशानिव वज्रभृत् ॥ २५ ॥ एवमुक्तास्तु तैः सर्व्वैर्मूषिकैः स विशाम्पते। प्रत्युवाच ततः सर्वान्मूषिकान्मूषिकान्तकृत् ॥ २६ ॥ द्वयोर्योगं न पश्यामि तपसो रक्षणस्य च। अवश्यन्तु मया कार्य्यं वचनं भवतां हितम् ॥२७॥ युष्माभिरपि कर्त्तव्यं वचनं मम नित्यशः। तपसास्मि परिश्रान्तो दृढं नियममास्थितः ॥ २८ ॥ न चापि गमने शक्तिं काञ्चित् पश्यामि चिन्तयन्। सोऽस्मि नेयः सदा तात नदीकूलमितः परम् ॥ २९ ॥ तथेति ते प्रतिज्ञाय मूषिका भरतर्षभ। वृद्ध-बालमथो सर्वं मार्ज्जाराय न्यवेदयन् ॥ ३० ॥ ततः स पापो दुष्टात्मा मूषिकानथ भक्षयन्। पीवरश्च सुवर्णश्च दृढबन्धश्च जायते ॥ ३१ ॥ मूषिकाणां गणश्चात्र भृशं सङ्क्षीयतेऽथ सः। मार्ज्जारो वर्द्धते चापि तेजोबलसमन्वितः ॥ ३२ ॥ ततस्ते मूषिकाः सर्व्वे समेत्यान्योऽन्यमब्रुवन्। मातुलो वर्द्धते नित्यं वयं क्षीयामहे भृशम् ॥ ३३ ॥ ततः प्राज्ञतमः कश्चित् डिण्डिको नाम मूषिकः। अब्रवीत् वचनं राजन् मूषिकाणां महागणम् ॥ ३४ ॥ गच्छतां वो नदीतीरं सहितानां विशेषतः। पृष्ठतोऽहं गमिष्यामि सहैव मातुलेन तु ॥ ३५ ॥ साधु साध्विति ते सर्व्वे पूजयाञ्चक्रिरे तदा। चक्रुश्चैव यथान्यायं डिण्डिकस्य वचोऽर्थवत् ॥ ३६ ॥ अविज्ञानात्ततः सोऽथ डिण्डिकं ह्युपभुक्तवान्। ततस्ते सहिताः सर्व्वे मन्त्रयामासुरञ्जसा ॥ ३७ ॥ तत्र वृद्धतमः कश्चित् कोकिलो नाम मूषिकः। अब्रवीद्वचनं राजन् ज्ञातिमध्ये यथातथम् ॥ ३८ ॥ न मातुलो धर्मकामश्छद्ममात्रं कृता शिखा। न मूलफलभक्षस्य विष्ठा भवति लोमशा ॥ ३९ ॥ अस्य गात्राणि वर्द्धन्ते गणश्च परिहीयते। अद्य सप्ताष्टदिवसात् डिण्डिकोऽपि न दृश्यते ॥४०॥ एतच्छ्रुत्वा वचः सर्व्वे मूषिका विप्रदुद्रुवुः। विड़ालोऽपि सुदुष्टात्मा जगामैव यथागतम् ॥ ४१ ॥ तथा त्वमपि दुष्टात्मन् वैड़ालं

व्रतमास्थितः । चरसि ज्ञातिषु सदा विड़ालो मूषिकेष्विव ॥४२॥ अन्यथा किल ते वाक्यमन्यथा कर्म दृश्यते । दर्शनार्थाय लोकस्य वेदाश्चोपशमस्य ते ॥ ४३ ॥ त्यक्त्वा छद्म त्विदं राजन् चत्रधर्मं समाश्रितः । कुरु कार्य्याणि सर्वाणि धर्मिष्ठोऽसि नरर्षभ ॥४४॥ बाहुवीर्य्येण पृथिवीं लब्ध्वा भरतसत्तम । देहि दानं द्विजातिभ्यः पितृभ्यश्च यथोचितम् ॥ ४५ ॥ क्लिष्टाया वर्षपूगांश्च मातुर्मातृहिते स्थितः । प्रमार्ज्जाश्रु रणे जित्वा संमानं परमावह ॥ ४६ ॥ पञ्च ग्रामा वृता यत्नान्नास्माभिरपवर्ज्जिताः । युध्यामहे कथं सङ्ख्ये कोपयेम च पाण्डवान् ॥ ४७ ॥ त्वत्कृते दुष्टभावस्य सन्त्यागो विदुरस्य च । जातुषे च गृहे दाहं स्मरंस्त्वं पुरुषो भव ॥ ४८ ॥ यच्च कृष्णमवोचस्त्वमायान्तं कुरुसंसदि । अयमस्मि स्थितो राजन् शमाय समराय च ॥ ४९ ॥ तस्यायमागतः कालः समरस्य नराधिप । एतदर्थं मया सर्वं कृतमेतत् युधिष्ठिर ॥ ५० ॥ किन्नु युद्धात् परं लाभं चत्रियो बहु मन्यते । किञ्च त्वं चत्रियकुले जातः सम्प्रथितो भुवि ॥ ५१ ॥ द्रोणादस्त्राणि सम्प्राप्य कृपाच्च भरतर्षभ । तुल्ययोनौ समबले वासुदेवं समाश्रितः ॥ ५२ ॥ ब्रूयास्त्वं वासुदेवञ्च पाण्डवानां समीपतः । आत्मार्थं पाण्डवार्थञ्च यत्तो मां प्रतियोधय ॥ ५३ ॥ सभामध्ये च यद्रूपं मायया कृतवानसि । तत्तथैव पुनः कृत्वा सार्जुनो मामभिद्रव ॥ ५४ ॥ इन्द्रजालञ्च माया वै कुहका वापि भीषणा । आत्तशस्त्रस्य संग्रामे वहन्ति प्रतिगर्ज्जनाः ॥ ५५ ॥ वयमप्युत्सहेम द्यां खञ्च गच्छेम मायया । रसातलं विशामोऽपि ऐन्द्रं वा पुरमेव तु ॥ ५६ ॥ दर्शयन्नेव रूपाणि स्वशरीरे बहून्यपि । न तु पर्य्यायतः सिद्धिर्बुद्धिमाप्नोति मानुषीम् ॥ ५७ ॥ मनसैव हि भूतानि धातैव कुरुते वशे । यद् ब्रवीषि च वार्ष्णेय धार्त्तराष्ट्रानहं रणे ॥ ५८ ॥ घातयित्वा प्रदास्यामि पार्थेभ्यो राज्यमुत्तमम् । आचचक्षे च मे

एवं सञ्जयस्तव भाषितम् ॥ ५९ ॥ मद्द्वितीयेन पार्थेन वैरं वः सव्यसाचिना । स सत्यसङ्गरो भूत्वा पाण्डवार्थे पराक्रमी ॥ ६० ॥ युध्यस्वाद्य रणे यत्तः पश्यामः पुरुषो भव । यस्तु शत्रुमभिज्ञाय शुद्धं पौरुषमास्थितः ॥ ६१ ॥ करोति द्विषतां शोकं स जीवति सुजीवितम् । अकस्माच्चैव ते कृष्ण ख्यातं लोके महद्यशः ॥ ६२ ॥ अद्येदानीं विजानीमः सन्ति षण्ढाः सशृङ्गकाः । मद्विधो नापि नृपतिस्त्वयि युक्तः कथञ्चन ॥ ६३ ॥ सन्नाहं संयुगं कर्त्तुं कंस-भृत्ये विशेषतः । तञ्च तूवरकं बालं बह्वाशिनमविद्यकम् ॥ ६४ ॥ उलूक मद्वचो ब्रूहि असकृत् भीमसेनकम् । विराटनगरे पार्थ यस्त्वं सूदो ह्यभूः पुरा ॥ ६५ ॥ बल्लवो नाम विख्यातस्तन्ममैव हि पौरुषम् । प्रतिज्ञातं सभामध्ये न तन्मिथ्या त्वया पुरा ॥६६॥ दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते । यद्ब्रवीषि च कौन्तेय धार्त्तराष्ट्रानहं रणे ॥ ६७ ॥ निहनिष्यामि तरसा तस्य कालोऽयमागतः । त्वं हि भोज्ये पुरस्कार्य्यो भक्ष्ये पेये च भारत ॥६८॥ क्व युद्धं क्व च भोक्तव्यं युध्यस्व पुरुषो भव । शयिष्यसि हतो भूमौ गदामालिङ्ग्य भारत ॥ ६९ ॥ तद्वृथा च सभामध्ये वल्गितं ते वृकोदर । उलूक नकुलं ब्रूहि वचनान्मम भारत ॥ ७० ॥ युध्यस्वाद्य स्थिरो भूत्वा पश्यामस्तव पौरुषम् । युधिष्ठिरानुरागञ्च द्वेषञ्च मयि भारत ॥ ७१ ॥ कृष्णायाश्च परिक्लेशं स्मरेदानीं यथा-तथम् । ब्रूयास्त्वं सहदेवञ्च राजमध्ये वचो मम ॥ ७२ ॥ युध्ये-दानीं रणे यत्तः क्लेशान् स्मर च पाण्डव । विराटद्रुपदौ चोभौ ब्रूयास्त्वं वचनान्मम ॥ ७३ ॥ न दृष्टपूर्वा भर्त्तारो भृत्यैरपि महा-गुणैः । तथार्थपतिभिर्भृत्या यतः सृष्टाः प्रजास्ततः ॥ ७४ ॥ अश्लाघ्योऽयं नरपतिर्युवयोरिति चागतम् । ते यूयं संहता भूत्वा तद्वधार्थं ममापि च ॥ ७५ ॥ आत्मार्थं पाण्डवार्थञ्च प्रयुध्यध्वं मया सह । धृष्टद्युम्नञ्च पाञ्चाल्यं ब्रूयास्त्वं वचनान्मम ॥ ७६ ॥

एष ते समयः प्राप्तो लब्धव्यश्च त्वयापि सः। द्रोणमासाद्य समरे ज्ञास्यसि हितमुत्तमम् ॥ ७७ ॥ युध्यस्व ससुहृत् स्वार्थं कुरु कर्म्म सुदुष्करम्। शिखण्डिनमथो ब्रूहि उलूक वचनान्मम ॥ ७८ ॥ स्त्रीति मत्वा महाबाहुर्न हनिष्यति कौरवः। गाङ्गेयो धन्विनां श्रेष्ठो युध्येदानीं सुनिर्भयः ॥ ७९ ॥ कुरु कर्म्म रणे यत्तः पश्यामः पौरुषं तव। एवमुक्त्वा ततो राजा प्रहस्योलूकमब्रवीत् ॥ ८० ॥ धनञ्जयं पुनर्ब्रूहि वासुदेवस्य शृण्वतः। अस्मान् वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ॥ ८१ ॥ अथवा निर्ज्जितोऽस्माभीरणे वीर शयिष्यसि। राष्ट्रान्निर्वासनक्लेशं वनवासञ्च पाण्डव ॥ ८२ ॥ कृष्णायाश्च परिक्लेशं संस्मरन् पुरुषो भव। यदर्थं क्षत्रिया सूते सर्वं तदिदमागतम् ॥ ८३ ॥ बलं वीर्य्यञ्च शौर्य्यञ्च परञ्चाप्यस्त्रलाघवम्। पौरुषं दर्शयन् युद्धे कोपस्य कुरु निष्कृतिम् ॥ ८४ ॥ परिक्लिष्टस्य दीनस्य दीर्घकालोषितस्य च। हृदयं न स्फुटेत् कस्य ऐश्वर्य्यात् भ्रंशितस्य च ॥ ८५ ॥ कुले जातस्य शूरस्य परवित्तेष्वगृध्यतः। अच्छिन्नं राज्यमाक्रम्य कोपं कस्य न दीपयेत् ॥ ८६ ॥ यत्तदुक्तं महद्वाक्यं कर्म्मणा तद्विभाव्यताम्। अकर्म्मणा कत्थितेन सन्त कुपुरुषं विदुः ॥ ८७ ॥ अमित्राणां वशे स्थानं राज्यञ्च पुनरुद्धर। द्वावर्थौ युद्धकामस्य तस्मात् कुरुत पौरुषम् ॥ ८८ ॥ पराजितोसि द्यूतेन कृष्णा चानायिता सभाम्। शक्योऽमर्षी मनुष्येण कर्त्तुं पुरुषमानिना ॥ ८९ ॥ द्वादशैव तु वर्षाणि वने धिष्ण्याद्विवासितः। सम्वत्सरं विराटस्य दास्यमास्थाय चोषितः ॥ ९० ॥ राष्ट्रान्निर्वासनक्लेशं वनवासञ्च पाण्डव। कृष्णायाश्च परिक्लेशं संस्मरन् पुरुषो भव ॥ ९१ ॥ अप्रियाणाञ्च वचनं प्रब्रुवत्सु पुनः पुनः। अमर्षं दर्शयस्व त्वममर्षी ह्येव पौरुषम् ॥ ९२ ॥ क्रोधो बलं तथा वीर्य्यं ज्ञानयोगोऽस्त्रलाघवम्। इह ते दृश्यतां पार्थ युध्यस्व पुरुषो भव ॥ ९३ ॥

लोहाभिहारी निर्वृत्तः कुरुक्षेत्रमकर्द्दमम् । पुष्टास्तेऽश्वा भृता योधाः श्वो युध्यस्व सकेशवः ॥ ९४ ॥ असमागम्य भीष्मेण संयुगे किं विकत्थसे । आरुरुक्षुर्यथा मन्दः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ ९५ ॥ एवं कत्थसि कौन्तेय अकत्थन् पुरुषो भव । सूतपुत्रं सुदुर्द्धर्षं शल्यञ्च बलिनां वरम् ॥ ९६ ॥ द्रोणञ्च बलिनां श्रेष्ठं शचीपतिसमं युधि । अजित्वा संयुगे पार्थ राज्यं कथमिहेच्छसि ॥ ९७ ॥ ब्राह्मे धनुषि चाचार्य्यं वेदयोरन्तगं द्वयोः । युधि धुर्य्यमविक्षोभ्यमनीकचरमच्युतम् ॥ ९८ ॥ द्रोणं महाद्युतिं पार्थ जेतुमिच्छसि तन्मृषा । न हि शुश्रुम वातेन मेरुमुन्मथितं गिरिम् ॥ ९९ ॥ अनिलो वा वहेन्मेरुं द्यौर्वापि निपतेन्महीम् । युगं वा परिवर्त्तेत यद्येवं स्यात् यथात्थ माम् ॥ १०० ॥ को ह्याभ्यां जीविताकाङ्क्षी प्राप्यास्त्रमरिमर्द्दनम् । पार्थो वा इतरो वापि कोऽन्यः स्वस्ति गृहान् व्रजेत् ॥ १०१ ॥ कथमाभ्यामभिध्यातः संसृष्टो दारुणेन वा । रणे जीवन् प्रमुच्येत पदा भूमिमुपस्पृशन् ॥ १०२ ॥ किं दर्द्दुरः कूपशयो यथेमां न बुध्यसे राजचमूं समेताम् । दुराधर्षां देवचमूप्रकाशां गुप्तां नरेन्द्रैस्त्रिदशैरिव द्याम् ॥ १०३ ॥ प्राच्यैः प्रतीच्यैरथ दाक्षिणात्यैरुदीच्यकाम्बोजशकैः खशैश्च । शाल्वैः समत्स्यैः कुरुमध्यदेश्यैर्म्लेच्छैः पुलिन्दैर्द्रविड़ान्ध्रकाञ्च्यैः ॥ १०४ ॥ नानाजनौघं युधि सम्प्रवृद्धं गाङ्गं यथा वेगमपारणीयम् । माञ्च स्थितं नागबलस्य मध्ये युयुत्ससे मन्द किमल्पबुद्धे ॥ १०५ ॥ अक्षय्याविषुधी चैव अग्निदत्तञ्च ते रथम् । जानीमो हि रणे पार्थ केतुं दिव्यञ्च भारत ॥ १०६ ॥ अकत्थमानो युध्यस्व कत्थसेऽर्जुन किं बहु । पर्य्यायात् सिद्धिरेतस्य नैतत् सिध्यति कत्थनात् ॥ १०७ ॥ यदीह कत्थनाल्लोके सिध्येत् कर्म्म धनञ्जय । सर्व्वे भवेयुः सिद्धार्थाः कत्थने को हि दुर्गतः ॥ १०८ ॥ जानामि ते वासुदेवं सहायं जानामि ते गाण्डिवं तालमात्रम् ।

जानाम्यहं त्वादृशो नास्ति योद्धा जानानस्ते राज्यमेतद्धरामि ॥ १०९ ॥ न तु पर्य्यायधर्म्मेण सिद्धिं प्राप्नोति मानवः । मनसैवानुकूलानि विधाता कुरुते वशे ॥ ११० ॥ त्वयोदश समा भुक्तं राज्यं विलपतस्तव । भूयश्चैव प्रशासिष्ये त्वां निहत्य सबान्धवम् ॥ १११ ॥ क्व तदा गाण्डिवं तेऽभूत् यदा दासपणेर्जितः । क्व तदा भीमसेनस्य बलमासीच्च फाल्गुन ॥ ११२ ॥ सगदात् भीमसेनाद्वा फाल्गुनाद्वा सगाण्डिवात् । न वै मोक्षस्तदा वोऽभूद्विना कृष्णामनिन्दिताम् ॥ ११३ ॥ सा वो दास्ये समापन्नान् मोचयामास पार्षती । अमानुष्यं समापन्नान् दासकर्मण्यवस्थितान् ॥ ११४ ॥ अवोचं यत् षण्डतिलानहं वस्तथ्यमेव तत् । धृता हि वेणी पार्थेन विराटनगरे तदा ॥ ११५ ॥ सूदकर्म्मणि च श्रान्तं विराटस्य महानसे । भीमसेनेन कौन्तेय यत्तु तन्मम पौरुषम् ॥ ११६ ॥ वेणीं कृत्वा षण्डवेशः कन्यां नर्त्तितवानसि । औरस्यां वेश्यात्र कक्ष्यात्र संयुगे यः पलायते ॥ ११७ ॥ एवमेव सदा दण्डं क्षत्रियाः क्षत्रिये दधुः । न भयाद्वासुदेवस्य न चापि तव फाल्गुन ॥ ११८ ॥ राज्यं प्रतिप्रदास्यामि युध्यस्व सहकेशवः । न माया हीन्द्रजालं वा कुहका वापि भीषणाः ॥ ११९ ॥ आत्तशस्त्रस्य संग्रामे वहन्ति प्रतिगर्ज्जनाः । वासुदेवसहस्रं वा फाल्गुनानां शतानि वा ॥ १२० ॥ आसाद्य माममोघेषुं द्रविष्यन्ति दिशो दश । संयुगे गच्छ भीष्मेण भिन्धि वा शिरसा गिरिम् ॥ १२१ ॥ तर वा त्वं महागाधं बाहुभ्यां पुरुषोदधिम् । शारद्वतमहामीनं विविंशतिमहोरगम् ॥ १२२ ॥ भीष्मवेगमपर्य्यन्तं द्रोणग्राहदुरासदम् । कर्णशल्यझषावर्त्तं काम्बोजवड़वामुखम् । बृहद्बलमहोच्छ्रासं सौमदत्तितिमिङ्गिलम् ॥ १२३ ॥ युयुत्सुतोयं भगदत्तमारुतं श्रुतायुहार्द्दिक्यमहासमुद्रम् । दुःशासनौघं शलशल्यमत्स्यं सुषेणचित्रायुधनागनक्रम् ॥ १२४ ॥ जयद्रथाद्रिं

पुरुमित्रगाढं दुर्मर्षणोदं शकुनिप्रपातम् । शस्त्रौघमक्षय्यमभि-प्रवृद्धं यदावगाह्य श्रमनष्टचेताः ॥ १२५ ॥ भविष्यसि त्वं हत-सर्वबान्धवस्तदा मनस्ते परितापमेष्यति । तदा मनस्ते त्रिदिवा-द्दिवाश्रुचेन्निर्वर्त्तिता पार्थ महीप्रशासनात् । प्रशास्य राजंत्र हि सुदुर्लभं त्वया बुभूषितः स्वर्ग इवातपस्विना ॥ १२६ ॥

इति उद्योगपर्वणि उलूकदूतागमनपर्वणि दुर्य्योधनवाक्ये एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

सञ्जय उवाच । सेनानिवेशं सम्प्राप्तः कैतव्यः पाण्डवस्य ह । समागतः पाण्डवैर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १ ॥ अभिज्ञो दूत-वाक्यानां यथोक्तं ब्रुवतो मम । दुर्य्योधनसमादिष्टं श्रुत्वा न क्रोद्धु-मर्हसि ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच । उलूक न भयन्तेऽस्ति ब्रूहि त्वं विगत-ज्वरः । यन्मतं धार्त्तराष्ट्रस्य लुब्धस्यादीर्घदर्शिनः ॥ ३ ॥ ततो द्युतिमतां मध्ये पाण्डवानां महात्मनाम् । सृञ्जयानाञ्च मत्स्यानां कृष्णस्य च यशस्विनः ॥ ४ ॥ द्रुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च सन्निधौ । भूमिपानाञ्च सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह ॥ ५ ॥

उलूक उवाच । इदं त्वामब्रवीद्राजा धार्त्तराष्ट्रो महामनाः शृण्वतां कुरुवीराणां तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ६ ॥ पराजितोऽसि द्यूतेन कृष्णा चानायिता सभाम् । शक्योऽमर्षो मनुष्येण कर्त्तुं पुरुषमानिना ॥ ७ ॥ द्वादशैव तु वर्षाणि वने धिष्ण्याद्विवा-सिताः । सम्वत्सरं विराटस्य दास्यमास्थाय चोषिताः ॥ ८ ॥ अमर्षं राज्यहरणं वनवासञ्च पाण्डव । द्रौपद्याश्च परिक्लेशं संस्मरन् पुरुषो भव ॥९॥ अशक्तेन च यच्छप्तं भीमसेनेन पाण्डव । दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते ॥ १० ॥ लोहाभिहारो

निर्वृत्तः कुरुचैत्रमकर्द्दमम्। समः पन्था भृतास्तेऽश्वाः श्वो युध्यस्व सकेशवः॥ ११॥ असमागम्य भीष्मेण संयुगे किं विकत्थसे। आरुरुक्षुर्यथा मन्दः पर्वतं गन्धमादनम्॥ १२॥ एवं कत्थसि कौन्तेय अकत्थन् पुरुषो भव। सूतपुत्रं सुदुर्द्धर्षं शल्यञ्च बलिनां वरम्॥ १३॥ द्रोणञ्च बलिनां श्रेष्ठं शचीपतिसमं युधि। अजित्वा संयुगे पार्थ राज्यं कथमिहेच्छसि॥ १४॥ ब्राह्मे धनुषि चाचार्य्यं वेदयोरन्तगं द्वयोः। युधि धुर्य्यमविक्षोभ्यमनीकचरमच्युतम्॥ १५॥ द्रोणं महाद्युतिं पार्थ जेतुमिच्छसि तन्मृषा। न हि शुश्रुम वातेन मेरुमुन्मथितं गिरिम्॥ १६॥ अनिलो वा वहेन्मेरुं द्यौर्वापि निपतेन्महीम्। युगं वा परिवर्त्तेत यद्येवं स्यात् यथात्थ माम्॥ १७॥ को ह्यस्ति जीविताकाङ्क्षी प्राप्येनमरिमर्द्दनम्। गजो वाजी रथो वापि पुनःस्वस्ति गृहान् व्रजेत्॥ १८॥ कथमाभ्यामभिध्यातः संसृष्टो दारुणेन वा। रणे जीवन् विमुच्येत पदा भूमिमुपस्पृशन्॥ १९॥ किं दर्दुरः कूपशयो यथेमां न बुध्यसे राजचमूं समेताम्। दुराधर्षां देवचमूप्रकाशां गुप्तां नरेन्द्रैस्त्रिदशैरिव द्याम्॥ २०॥ प्राच्यैः प्रतीच्यैरथ दाक्षिणात्यै रुदीच्यकाम्बोजशकैः खशैश्च। शाल्वैः समत्स्यैः कुरुमध्यदेश्यैर्म्लेच्छैः पुलिन्दैर्द्रविडान्ध्रकाञ्चैः॥ २१॥ नानाजनौघं युधि सम्प्रवृद्धं गाङ्गं यथा वेगमपारणीयम्। माञ्च स्थितं नागबलस्य मध्ये युयुत्ससे मन्द किमल्पबुद्धे॥ २२॥ इत्येवमुक्त्वा राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम्। अभ्यावृत्त्य पुनर्जिष्णुमुलूकः प्रत्यभाषत॥ २३॥ अकत्थमानो युध्यस्व कत्थसेऽर्जुन किं बहु। पर्य्यायात् सिद्धिरेतस्य नैतत् सिध्यति कत्थनात्॥ २४॥ यदीदं कत्थनाल्लोके सिध्येत् कर्म धनञ्जय। सर्वे भवेयुः सिद्धार्थाः कत्थने को हि दुर्गतः॥ २५॥ जानामि ते वासुदेवं सहायं जानामि ते गाण्डिवं तालमात्रम्। जानाम्येतत् त्वादृशो नास्ति

योद्धा जानानस्ते राज्यमेतद्धरामि ॥ २६ ॥ न तु पर्य्यायधर्म्मेण राज्यं प्राप्नोति मानुषः। मनसैवानुकूलानि विधाता कुरुते वशे ॥ २७ ॥ त्रयोदशसमा भुक्तं राज्यं विलपतस्तव। भूयश्चैव प्रशासिष्ये निहत्य त्वां सबान्धवम् ॥ २८ ॥ क्व तदा गाण्डिवं तेऽभूत् यदा दासपणैर्ज्जितः। क्व तदा भीमसेनस्य बलमासीच्च फाल्गुन ॥ २९ ॥ सगदाद्भीमसेनाद्वा पार्थाद्वापि सगाण्डिवात्। न वै मोक्षस्तदा वोऽभूद्विना कृष्णामनिन्दिताम् ॥ ३० ॥ सा वो दास्यं समापन्नान् मोचयामास पार्षती। अमानुष्यं समायुक्तान् दासकर्म्मण्यवस्थितान् ॥ ३१ ॥ अवोचं यत् षण्डतिलानहं वस्तथ्यमेव तत्। धृता हि वेणी पार्थेन विराटनगरे तदा ॥ ३२ ॥ सूदकर्म्मणि च श्रान्तं विराटस्य महानसे। भीमसेनेन कौन्तेय यच्च तत् मम पौरुषम् ॥ ३३ ॥ एवमेतत् सदा दण्डं क्षत्रियाः क्षत्रिये दधुः। वेणीं कृत्वा षण्डवेशः कन्यां नर्त्तितवानसि ॥३४॥ न भयाद्वासुदेवस्य न चापि तव फाल्गुन। राज्यं प्रतिप्रदास्यामि युध्यस्व सहकेशवः ॥ ३५ ॥ न माया ह्यैन्द्रजालं वा कुहका वा विभीषणाः। आत्तशस्त्रस्य मे युद्धे वहन्ति प्रतिगर्ज्जनाः ॥ ३६ ॥ वासुदेवसहस्रं वा फाल्गुनानां शतानि वा। आसाद्य माम मोघेषुं द्रविष्यन्ति दिशो दश ॥ ३७॥ संयुगं गच्छ भीष्मेण भिन्धि वा शिरसा गिरिम्। प्रतरस्व महागाधं बाहुभ्यां पुरुषोदधिम् ॥ ३८ ॥ शारद्वतमहामीनं विविंशतिझषाकुलम्। बृहद्बलमहोच्छ्रासं सौमदत्तितिमिङ्गिलम् ॥ ३९ ॥ भीष्मवेगमपर्य्यन्तं द्रोणग्राहदुरासदम्। कर्णशल्यझषावर्त्तं काम्बोजवड़वामुखम् ॥ ४० ॥ जयद्रथाद्रिं पुरुमित्रगाढं दुर्मर्षणोदं शकुनिप्रपातम्। अस्त्रौघमव्ययमतिप्रवृद्धं यदावगाह्य श्रमनष्टचेताः ॥ ४१ ॥ भविष्यसि त्वं हतसर्वबान्धवस्तदा मनस्ते परितापमेष्यति। तदा मनस्ते त्रिदिवादिवाशुचेर्न्निवर्त्तिता पार्थ महीप्रशासनात्।

प्रशास्य राज्यं हि सुदुर्लभं त्वया बुभूषितः स्वर्गं इवातपस्विना ॥ ४२ ॥

इति उद्योगपर्वणि उलूकदूतागमनपर्वणि उलूकवाक्ये षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

सञ्जय उवाच। उलूकस्त्वर्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत्। आशीविषमिव क्रुद्धं तुदन् वाक्यशलाकया ॥ १ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रुषिताः पाण्डवा भृशम्। प्रागेव भृशसंक्रुद्धाः कैतव्येनापि धर्षिताः ॥ २ ॥ आसनेषूदतिष्ठन्त बाहूंश्चैव प्रचिक्षिपुः। आशीविषा इव क्रुद्धा वीक्षाञ्चक्रुः परस्परम् ॥ ३ ॥ अवाक्शिरा भीमसेनः समुदैक्षत केशवम्। नेत्राभ्यां लोलितान्ताभ्यामाशीविष इव श्वसन् ॥ ४ ॥ आर्त्तं वातात्मजं दृष्ट्वा क्रोधेनाभिहतं भृशम्। उत्स्मयन्निव दाशार्हः कैतव्यं प्रत्यभाषत ॥ ५ ॥ प्रयाहि शीघ्रं कैतव्य ब्रूयाश्चैव सुयोधनम्। श्रुतं वाक्यं गृहीतोऽर्थो मतं यत्ते तथास्तु तत् ॥ ६ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुः केशवो राजसत्तम। पुनरेव महाप्राज्ञं युधिष्ठिरमुदैक्षत ॥ ७ ॥ सृञ्जयानाञ्च सर्वेषां कृष्णस्य च यशस्विनः। द्रुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च सन्निधौ ॥ ८ ॥ भूमिपानाञ्च सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह। उलूकोऽप्यर्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ आशीविषमिव क्रुद्धं तुदन् वाक्यशलाकया। कृष्णादींश्चैव तान् सर्वान् यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ॥ १० ॥ उलूकस्य तु तद्वाक्यं पापं दारुणमीरितम्। श्रुत्वा विचुक्षुभे पार्थो ललाटञ्चाप्यमार्जयत् ॥ ११ ॥ तदवस्थं तदा दृष्ट्वा पार्थं सा समितिर्नृप। नामृष्यन्त महाराज पाण्डवानां महारथाः ॥ १२ ॥ अधिक्षेपेण कृष्णस्य पार्थस्य च महा-

त्मनः। श्रुत्वा ते पुरुषव्याघ्राः क्रोधाज्ज्वलुरच्युताः ॥ १३ ॥ धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः। कैकेया भ्रातरः पञ्च राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ १४ ॥ द्रौपदेयाभिमन्युश्च धृष्टकेतुश्च पार्थिवः। भीमसेनश्च विक्रान्तो यमजौ च महारथौ ॥ १५ ॥ उत्पेतुरासनात् सर्वे क्रोधसंरक्तलोचनाः। बाहून प्रगृह्य रुचिरान् रक्तचन्दनभूषितान् ॥ १६ ॥ अङ्गदैः परिहार्य्यैश्च केयूरैश्च विभूषितान्। दन्तान् दन्तेषु निष्पिष्य सृक्कणी परिलेलिहन् ॥ १७ ॥ तेषामाकारभावज्ञः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः। उदतिष्ठत् स्ववेगेन क्रोधेन प्रज्वलन्निव ॥ १८ ॥ उद्वृत्य सहसा नेत्रे दन्तान् कटकटाय्य च। हस्तं हस्तेन निष्पिष्य उलूकं वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥ अशक्तानामिवास्माकं प्रोत्साहननिमित्तकम्। श्रुतं ते वचनं मूर्खं यत्त्वां दुर्य्योधनोऽब्रवीत् ॥ २० ॥ तन्मे कथयतो मन्द शृणु वाक्यं दुरासदम्। सर्वक्षत्रस्य मध्ये त्वं यद्वच्यसि सुयोधनम् ॥ २१ ॥ शृण्वतः सूतपुत्रस्य शकुनेश्च दुरात्मनः। अस्माभिः प्रीतिकामैस्तु भ्रातुर्ज्येष्ठस्य नित्यशः ॥ २२ ॥ मर्षितं ते दुराचार तत्त्वं न बहु मन्यसे। प्रेषितश्च हृषीकेशः शमाकाङ्क्षी कुरून् प्रति ॥ २३ ॥ कुलस्य हितकामेन धर्मराजेन धीमता। त्वं कालचोदितो नूनं गन्तुकामो यमक्षयम् ॥ २४ ॥ गच्छस्वाहवमस्माभिस्तच्च श्वो भविता ध्रुवम्। मयापि च प्रतिज्ञातो बधः सभ्रातृकस्य ते ॥ २५ ॥ स तथा भविता पाप नात्र कार्य्या विचारणा। वेलामतिक्रमेत् सद्यः सागरो वरुणालयः ॥ २६ ॥ पर्वताश्च विशीर्य्येयुर्मयोक्तं न मृषा भवेत्। सहायस्ते यदि यमः कुवेरो रुद्र एव वा ॥ २७ ॥ यथाप्रतिज्ञं दुर्बुद्धे प्रकरिष्यन्ति पाण्डवाः। दुःशासनस्य रुधिरं पाता चास्मि यथोप्सितम् ॥२८॥ यश्चेह प्रतिसंरब्धः क्षत्रियो माभियास्यति। अपि भीष्मं पुरस्कृत्य तं नेष्यामि यमक्षयम् ॥ २९ ॥ यच्चैतदुक्तं वचनं मया क्षत्रस्य

संसदि । यथैतद्भविता सत्यं तथैवात्मानमालभे ॥ ३० ॥ भीमसेनवचः श्रुत्वा सहदेवोऽप्यमर्षणः । क्रोधसंरक्तनयनस्ततो वाक्यमुवाच ह ॥ ३१ ॥ शौण्डीरशूरसहृशमनीकजनसंसदि । शृणु पाप वचो मह्यं यद्वाच्यो हि पिता त्वया ॥ ३२ ॥ नास्माकं भविता भेदः कदाचित् कुरुभिः सह । धृतराष्ट्रस्य सम्बन्धो यदि न स्यात् त्वया सह ॥ ३३ ॥ त्वन्तु लोकविनाशाय धृतराष्ट्रकुलस्य च । उत्पन्नो वैरपुरुषः स्वकुलघ्नश्च पापकृत् ॥ ३४ ॥ जन्मप्रभृति चास्माकं पिता ते पापपूरुषः । अहितानि नृशंसानि नित्यशः कर्त्तुमिच्छति ॥ ३५ ॥ तस्य वैरानुषङ्गस्य गन्तास्म्यन्तं सुदुर्गमम् । अहमादौ निहत्य त्वां शकुनेः सम्प्रपश्यतः ॥ ३६ ॥ ततोऽस्मि शकुनिं हन्ता मिषतां सर्वधन्विनाम् । भीमस्य वचनं श्रुत्वा सहदेवस्य चोभयोः ॥ ३७ ॥ उवाच फाल्गुनो वाक्यं भीमसेनं स्मयन्निव । भीमसेन न ते सन्ति येषां वैरं त्वया सह ॥ ३८ ॥ मन्दा गृहेषु सुखिनो मृत्युपाशवशङ्गता । उलूकश्च न ते वाच्यः परुषं पुरुषोत्तम ॥ ३९ ॥ दूताः किमपराध्यन्ते यथोक्तस्यानुभाषिणः । एवमुक्त्वा महाबाहुर्भीमं भीमपराक्रमम् ॥ ४० ॥ धृष्टद्युम्नमुखान् वीरान् सुहृदः समभाषत । श्रुतं वस्तस्य पापस्य धार्त्तराष्ट्रस्य भाषितम् ॥ ४१ ॥ कुत्सनं वासुदेवस्य मम चैव विशेषतः । श्रुत्वा भवन्तः संरब्धा अस्माकं हितकाम्यया ॥ ४२ ॥ प्रभावाद्वासुदेवस्य भवताञ्च प्रयत्नतः । समग्रं पार्थिवं क्षत्रं सर्वं न गणयाम्यहम् ॥ ४३ ॥ भवद्भिः समनुज्ञातो वाक्यमस्य यदुत्तरम् । उलूके प्रापयिष्यामि यद्वक्ष्यति सुयोधनम् ॥ ४४ ॥ श्वो भूते कथितस्यास्य प्रतिवाक्यं चमूमुखे । गाण्डीवेनाभिधास्यामि क्लीवा हि वचनोत्तरा ॥ ४५ ॥ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे प्रशशंसुर्धनञ्जयम् । तेन वाक्योपचारेण विस्मिता राजसत्तमाः ॥ ४६ ॥ अनुनीय च तान् सर्वान् यथान्यायं यथा-

वयः । धर्म्मराजस्तदा वाक्यं तत् प्राप्यं प्रत्यभाषत ॥ ४७ ॥
आत्मानमवमन्वानो न हि स्यात् पार्थिवोत्तमः । तत्रोत्तरं प्रव-
च्यामि तव शुश्रूषणे रतः ॥ ४८ ॥ उलूकं भरतश्रेष्ठ सामपूर्व्व-
मथोर्ज्जितम् । दुर्य्योधनस्य तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभः ॥ ४९ ॥
अतिलोहितनेत्राभ्यामाशीविष इव श्वसन् । स्मयमान इव क्रोधात्
सृक्कणी परिसंलिहन् ॥ ५० ॥ जनार्द्दनमभिप्रेक्ष्य भ्रातॄंश्चैवेद-
मब्रवीत् । अभ्यभाषत कैतव्यं प्रगृह्य विपुलं भुजम् ॥ ५१ ॥
उलूक गच्छ कैतव्य ब्रूहि तात सुयोधनम् । कृतघ्नं वैरपुरुषं
दुर्म्मतिं कुलपांसनम् ॥ ५२ ॥ पाण्डवेषु सदा पाप नित्यं जिह्मं
प्रवर्त्तसे । स्ववीर्य्याद्यः पराक्रम्य पाप आह्वयते परान् ॥ ५३ ॥
अभीतः पूरयन् वाक्यमेष वै क्षत्रियः पुमान् । स पापः क्षत्रियो
भूत्वा अस्मानाहूय संयुगे ॥ ५४ ॥ मान्यामात्यान् पुरस्कृत्य युद्धं
मागाः कुलाधम । आत्मवीर्य्यं समाश्रित्य भृत्यवीर्य्यञ्च कौरव
॥ ५५ ॥ आह्वयस्व रणे पार्थान् सर्व्वथा क्षत्रियो भव । परवीर्य्यं
समाश्रित्य यः समाह्वयते परान् ॥ ५६ ॥ अशक्तः स्वयमादातु-
मेतदेव नपुंसकम् । यस्त्वं परेषां वीर्य्येण आत्मानं बहु मन्यसे ।
कथमेवमशक्तस्त्वमस्मान् समभिगर्ज्जसि ॥ ५७ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । मद्वचश्चापि भूयस्ते वक्तव्यो हि सुयोधनः ।
श्व इदानीं प्रपद्येथाः पुरुषो भव दुर्म्मते ॥ ५८ ॥ मन्यसे यच्च
मूढ़ त्वं न योत्स्यति जनार्द्दनः । सारथ्येन वृतः पार्थैरिति त्वं
न बिभेषि च ॥ ५९ ॥ जघन्यकालमप्येतन्न भवेत् सर्व्वपार्थिवान् ।
निर्द्दहेयमहं क्रोधात् तृणानीव हुताशनः ॥ ६० ॥ युधिष्ठिर-
नियोगात्तु फाल्गुनस्य महात्मनः । करिष्ये युध्यमानस्य सारथ्यं
विजितात्मनः ॥ ६१ ॥ यद्युत्पतसि लोकांस्त्रीन् यद्याविशसि
भूतलम् । तत्र तत्रार्ज्जुनरथं प्रभाते द्रक्ष्यसे पुनः ॥ ६२ ॥
यच्चापि भीमसेनस्य मन्यसे मोघभाषितम् । दुःशासनस्य रुधिरं

ष्टीतमयावधारय ॥ ६३ ॥ न त्वां समीक्षते पार्थो नापि राजा युधिष्ठिरः। न भीमसेनो न यमौ प्रतिकूलप्रभाषिणम् ॥ ६४ ॥

इति उद्योगपर्वणि उलूकदूतागमनपर्वणि भगवद्वाक्ये एकषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

सञ्जय उवाच। दुर्य्योधनस्य तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभ। नेत्राभ्यामतिताम्राभ्यां कैतव्यं समुदैक्षत ॥ १ ॥ केशवं समभिप्रेक्ष्य गुडाकेशो महायशाः। अभ्यभाषत कैतव्यं प्रगृह्य विपुलं भुजम् ॥ २ ॥ स्ववीर्य्यं यः समाश्रित्य समाह्वयति वै परान्। अभीतो युध्यते शत्रून् स वै पुरुष उच्यते ॥ ३ ॥ परवीर्य्यं समाश्रित्य यः समाह्वयते परान्। क्षत्रबन्धुरशक्तत्वात् लोके स पुरुषाधमः ॥ ४ ॥ स त्वं परेषां वीर्य्येण मन्यसे वीर्य्यमात्मनः। स्वयं कापुरुषो मूढ़ परांश्च क्षेप्तुमिच्छसि ॥ ५ ॥ यस्त्वं वृद्धं सर्व्वराज्ञां हितबुद्धिं जितेन्द्रियम्। मरणाय महाप्राज्ञं दीक्षयित्वा विकत्थसे ॥ ६ ॥ भावस्ते विदितोऽस्माभिर्दुर्बुद्धे कुलपांसन। न हनिष्यति गाङ्गेयं पाण्डवो घृणयेति ह ॥ ७ ॥ यस्य वीर्य्यं समाश्रित्य धार्त्तराष्ट्र विकत्थसे। हन्तास्मि प्रथमं भीष्मं मिषतां सर्व्वधन्विनाम् ॥ ८ ॥ कैतव्य गत्वा भरतान् समेत्य सुयोधनं धार्त्तराष्ट्रं वदस्व। तथेत्युवाचार्जुनः सव्यसाची निशाव्यपाये भविता विमर्द्दः ॥ ९ ॥ यदोऽब्रवीत् वाक्यमदीनसत्त्वो मध्ये कुरून् हर्षयन् सत्यसन्धः। अहं हन्ता सृञ्जयानामनीकं शाल्वेयकांश्चेति ममैष भारः ॥ १० ॥ हन्यामहं द्रोणमृतेऽपि लोकं न ते भयं विद्यते पाण्डवेभ्यः। ततो हि ते लब्धमिदं स्वराज्यमापन्नताः पाण्डवाश्चेति भावः ॥ ११ ॥ स दर्पपूर्णो न समीक्षसे त्वमनर्थमात्मन्यपि वर्त्तमानम्। तस्मादहं ते प्रथमं समूहे हन्ता समक्षं

कुरुवृद्धमेव ॥ १२ ॥ सूर्य्योदये युक्तसेनः प्रतीच्छ ध्वजी रथी रक्षत सत्यसन्धं। अहं हि वः पश्यतां द्वीपमेनं भीष्मं रथात् पातयिष्यामि बाणैः ॥ १३ ॥ श्वो भूते कत्थनावाक्यं विज्ञास्यति सुयोधनः। अर्दितं शरजालेन मया दृष्ट्वा पितामहम् ॥ १४ ॥ यदुक्तश्च सभामध्ये पुरुषो ह्रस्वदर्शनः। क्रुद्धेन भीमसेनेन भ्राता दुःशासनस्तव ॥ १५ ॥ अधर्मज्ञो नित्यवैरी पापबुद्धिर्नृशंसवत्। सत्यप्रतिज्ञमचिरात् द्रक्ष्यसे तं सुयोधन ॥ १६ ॥ अभिमानस्य दर्पस्य क्रोधपारुष्ययोस्तथा। नैष्ठुर्य्यस्यावलेपस्य आत्मसम्भावनस्य च ॥१७॥ नृशंसतायास्तैक्ष्ण्यस्य धर्मविद्वेषणस्य च। अधर्मस्याप-वादस्य वृद्धातिक्रमणस्य च ॥ १८ ॥ दर्शनस्य च वक्रस्य कृतस्न-स्यापनयस्य च। द्रक्ष्यसि त्वं फलं तीव्रमचिरेण सुयोधन ॥ १९ ॥ वासुदेवद्वितीये हि मयि क्रुद्धे नराधम। आशा ते जीविते मूढ़ राज्ये वा केन हेतुना ॥ २० ॥ शान्ते भीष्मे तथा द्रोणे सूत-पुत्रे च पातिते। निराशो जीविते राज्ये पुत्रेषु च भविष्यसि॥२१॥ भ्रातॄणां निधनं श्रुत्वा पुत्राणाञ्च सुयोधन। भीमसेनेन निहतो दुष्कृतानि स्मरिष्यसि ॥ २२ ॥ न द्वितीयां प्रतिज्ञां हि प्रति-जानामि कैतव। सत्यं ब्रवीम्यहं ह्येतत् सर्वं सत्यं भविष्यति ॥२३॥ युधिष्ठिरोऽपि कैतव्यमुलूकमिदमब्रवीत्। उलूक मद्वचो ब्रूहि गत्वा तात सुयोधनम् ॥ २४ ॥ स्वेन वृत्तेन मे वृत्तं नाधिगन्तुं त्वमर्हसि। उभयोरन्तरं वेद सूनृतानृतयोरपि ॥ २५ ॥ न चाहं कामये पापमपि कीटपिपीलयोः। किं पुनर्ज्ञातिषु वधं कामयेयं कथञ्चन ॥ २६ ॥ एतदर्थं मया तात पञ्च ग्रामा वृताः पुरा। कथं तव सुदुर्बुद्धे न प्रेक्षे व्यसनं महत् ॥ २७ ॥ स त्वं कामपरी-तात्मा मूढ़भावाच्च कत्थसे। तथैव वासुदेवस्य न गृह्णासि हितं वचः ॥ २८ ॥ किञ्चेदानीं बहुतोन युध्यस्व सह बान्धवैः। मम विप्रियकर्त्तारं कैतव्य ब्रूहि कौरवम् ॥ २९ ॥ श्रुतं वाक्यं गृही-

तोऽर्थो मतं यत्ते तथास्तु तत्। भीमसेनस्ततो वाक्यं भूय आह नृपात्मजः॥ ३०॥ उलूक मद्वचो ब्रूहि दुर्मतिं पापपूरुषम्। शठं नैकृतिकं पापं दुराचारं सुयोधनम्॥ ३१॥ गृध्रोदरे वा वस्तव्यं पुरे वा नागसाह्वये। प्रतिज्ञातं मया यच्च सभामध्ये नराधम॥ ३२॥ कर्त्ताहं तद्वचः सत्यं सत्येनैव शपामि ते। दुःशासनस्य रुधिरं हत्वा पास्याम्यहं मृधे॥ ३३॥ सक्थिनी तव भङ्क्त्वैव हत्वा हि तव सोदरान्। सर्वेषां धार्त्तराष्ट्राणामहं मृत्युः सुयोधन॥ ३४॥ सर्वेषां राजपुत्राणामभिमन्युरसंशयम्। कर्मणा तोषयिष्यामि भूयश्चैव वचः शृणु॥ ३५॥ हत्वा सुयोधन त्वां वै सहितं सर्वसोदरैः। आक्रमिष्ये पदा मूर्द्धि धर्मराजस्य पश्यतः॥ ३६॥ नकुलस्तु ततो वाक्यमिदमाह महीपते। उलूक ब्रूहि कौरव्यं धार्त्तराष्ट्रं सुयोधनम्॥ ३७॥ श्रुतं ते गदतो वाक्यं सर्वमेव यथातथम्। तथा कर्त्तास्मि कौरव्य यथा त्वमनुशास्सि माम्॥ ३८॥ सहदेवोऽपि नृपते इदमाह वचोऽर्थवत्। सुयोधन मतिर्या ते तथैषा ते भविष्यति॥ ३९॥ शोचिष्यसे महाराज सपुत्रज्ञातिबान्धवः। इमञ्च क्लेशमस्माकं हृष्टो यत् त्वं विकत्थसे॥ ४०॥ विराटद्रुपदौ वृद्धावुलूकमिदमूचतुः। दासभावं नियच्छेव साधोरिति मतिः सदा॥ ४१॥ तौ च दासावदासौ वा पौरुषं यस्य यादृशम्। शिखण्डी तु ततो वाक्यमुलूकमिदमब्रवीत्॥ ४२॥ वक्तव्यो भवता राजा पापेष्वभिरतः सदा। पश्य त्वं मां रणे राजन् कुर्वाणं कर्म दारुणम्॥ ४३॥ यस्य वीर्य्यं समासाद्य मन्यसे विजयं युधि। तमहं पातयिष्यामि रथात् तव पितामहम्॥ ४४॥ अहं भीष्मवधात् सृष्टो नूनं धात्रा महात्मना। सोऽहं भीष्मं हनिष्यामि मिषतां सर्वधन्विनाम्॥ ४५॥ धृष्टद्युम्नोऽपि कैतव्यमुलूकमिदमब्रवीत्। सुयोधनो मम वचो वक्तव्यो नृपतेः सुतः॥ ४६॥ अहं द्रोणं

हनिष्यामि सगणं सहबान्धवम्। कर्त्ता चाहं तथा कर्म यथा नान्यः करिष्यति ॥ ४७ ॥ तमब्रवीद्धर्मराजः कारुण्यार्थं वचो महत्। नाहं ज्ञातिवधं राजन् कामयेयं कथञ्चन ॥ ४८ ॥ तथैव दोषाद्दुर्बुद्धे सर्वमेतत्त्वनावृतम्। अवश्यञ्च मया कार्य्यं सर्वेषाञ्चरितं महत् ॥ ४९ ॥ स गच्छ मा चिरं तात उलूक यदि मन्यसे। इह वा तिष्ठ भद्रं ते वयं हि तव बान्धवाः ॥ ५० ॥ उलूकस्तु ततो राजन् धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम्। आमन्त्र्य प्रययौ तत्र यत्र राजा सुयोधनः ॥ ५१ ॥ इत्युक्तः कितवो वाक्यमुपधार्य्य च यत्नतः। अनुज्ञातो निववृते पुनरेव यथागतम् ॥ ५२ ॥ उलूकस्तत्र आगम्य दुर्य्योधनममर्षणम्। अर्जुनस्य समादिष्टं यथोक्तं सर्वमब्रवीत् ॥ ५३ ॥ वासुदेवस्य भीमस्य धर्म्मराजस्य पौरुषम्। नकुलस्य विराटस्य द्रुपदस्य च भारत ॥ ५४ ॥ सहदेवस्य च वचो धृष्टद्युम्नशिखण्डिनोः। केशवार्जुनयोर्वाक्यं यथोक्तं सर्वमब्रवीत् ॥ ५५ ॥ कैतव्यस्य तु तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभः। दुःशासनञ्च कर्णञ्च शकुनिञ्चापि भारत ॥५६॥ आज्ञापयत राज्ञश्च बलं मित्रबलं तथा। यथा प्रागुदयात् सर्वे युक्तास्तिष्ठन्त्यनीकिनः ॥ ५७ ॥ ततः कर्णसमादिष्टा दूताः संत्वरिता रथैः। उष्ट्रवामीभिरप्यन्ये सदश्वैश्च महाजवैः ॥ ५८ ॥ तूर्णं परिययुः सेनां कृत्स्नां कर्णस्य शासनात्। आज्ञापयन्तो राज्ञश्च योगः प्रागुदयादिति ॥ ५९ ॥

इति उद्योगपर्वणि उलूकदूतागमनपर्वणि उलूकापयाने द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

सञ्जय उवाच। उलूकस्य वचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। सेनां निर्यापयामास धृष्टद्युम्नपुरोगमाम् ॥ १ ॥ पदातिनीं नाग-

वतीं रथिनीमश्ववृन्दिनीम् । चतुर्विधबलां भीमामकम्प्यां पृथिवीमिव ॥ २ ॥ भीमसेनादिभिर्गुप्तां सार्जुनैश्च महारथैः । धृष्टद्युम्नवशां दुर्गां सागरस्तिमितोपमाम् ॥ ३ ॥ तस्यास्त्वग्रे महेष्वासः पाञ्चाल्यो युद्धदुर्मदः । द्रोणप्रेप्सुरनीकानि धृष्टद्युम्नो व्यकर्षत ॥ ४ ॥ यथाबलं यथोत्साहं रथिनः समुपादिशत् । अर्जुनं सूतपुत्राय भीमं दुर्य्योधनाय च ॥ ५ ॥ धृष्टकेतुञ्च शल्याय गौतमायोत्तमौजसम् । अश्वत्थाम्ने च नकुलं शैव्यञ्च कृतवर्मणे ॥ ६ ॥ सैन्धवाय च वार्ष्णेयं युयुधानं समादिशत् । शिखण्डिनञ्च भीष्माय प्रमुखे समकल्पयत् ॥ ७ ॥ सहदेवं शकुनये चेकितानं शलाय च । द्रौपदेयांस्तथा पञ्च त्रिगर्त्तेभ्यः समादिशत् ॥ ८ ॥ वृषसेनाय सौभद्रं शेषाणाञ्च महीक्षिताम् । स समर्थं हि तं मेने पार्थादभ्यधिकं रणे ॥ ९ ॥ एवं विभज्य योधांस्तान् पृथक् च सह चैव ह । ज्वालावर्णो महेष्वासो द्रोणमंशमकल्पयत् ॥१०॥ धृष्टद्युम्नो महेष्वासः सेनापतिपतिस्ततः । विधिवत् व्यूह्य मेधावी युद्धाय धृतमानसः ॥ ११ ॥ यथोद्दिष्टानि सैन्यानि पाण्डवानामयोजयत् । जयाय पाण्डुपुत्राणां यत्तस्तस्थौ रणाजिरे ॥ १२ ॥

इति उद्योगपर्वणि उलूकदूतागमनपर्वणि सेनापतिनियोगे त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१६३॥ समाप्तञ्च उलूकदूतागमपर्व ॥

अथ रथातिरथसङ्ख्यानपर्व ॥

धृतराष्ट्र उवाच । प्रतिज्ञाते फाल्गुनेन वधे भीष्मस्य संयुगे । किमकुर्वत मे मन्दाः पुत्रा दुर्य्योधनादयः ॥ १ ॥ हतमेव हि पश्यामि गाङ्गेयं पितरं रणे । वासुदेवसहायेन पार्थेन दृढधन्वना ॥ २ ॥ स चापरिमितप्रज्ञस्तच्छ्रुत्वा पार्थभाषितम् । किमुक्तवान् महेष्वासो भीष्मः प्रहरतां वरः ॥ ३ ॥ सैनापत्यञ्च

सम्प्राप्य कौरवाणां धुरन्धरः किमचेष्टत गाङ्गेयो महाबुद्धि-पराक्रमः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तत् सञ्जयस्तस्मै सर्वमेव न्यवेदयत् । यथोक्तं कुरुवृद्धेन भीष्मेणामिततेजसा ॥ ५ ॥

सञ्जय उवाच । सैनापत्यमनुप्राप्य भीष्मः शान्तनवो नृप । दुर्य्योधनमुवाचेदं वचनं हर्षयन्निव ॥ ६ ॥ नमस्कृत्य कुमाराय सेनान्ये शक्तिपाणये । अहं सेनापतिस्तेऽद्य भविष्यामि न संशयः ॥ ७ ॥ सेनाकर्मण्यभिज्ञोऽस्मि व्यूहेषु विविधेषु च । कर्म कारयितुञ्चैव भृतानप्यभृतांस्तथा ॥ ८ ॥ यात्रायाने च युद्धे च तथा प्रशमनेषु च । भृशं वेद महाराज यथा वेद बृहस्पतिः ॥ ९ ॥ व्यूहानाञ्च समारम्भान् दैवगन्धर्वमानुषान् । तैरहं मोहयिष्यामि पाण्डवान् व्येतु ते ज्वरः ॥ १० ॥ सोऽहं योत्स्यामि तत्त्वेन पालयंस्तव वाहिनीम् । यथावत् शास्त्रतो राजन् व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ११ ॥

दुर्य्योधन उवाच । विद्यते मे न गाङ्गेय भयं देवासुरेष्वपि । समस्तेषु महाबाहो सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ॥ १२ ॥ किं पुनस्त्वयि दुर्द्धर्षे सैनापत्ये व्यवस्थिते । द्रोणे च पुरुषव्याघ्रे स्थिते युद्धाभिनन्दिनि ॥ १३ ॥ भवद्भ्यां पुरुषाग्र्याभ्यां स्थिताभ्यां विजयो मम । न दुर्लभं कुरुश्रेष्ठ देवराज्यमपि ध्रुवम् ॥ १४ ॥ रथसङ्ख्यान्तु कार्त्स्न्येन परेषामात्मनस्तथा । तथैवातिरथानाञ्च वेत्तुमिच्छामि कौरव ॥ १५ ॥ पितामहो हि कुशलः परेषामात्मनस्तथा । श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वैः सहैभिर्वसुधाधिपैः ॥ १६ ॥

भीष्म उवाच । गान्धारे शृणु राजेन्द्र रथसङ्ख्यां स्वके बले । ये रथाः पृथिवीपाल तथैवातिरथाश्च ये ॥ १७ ॥ बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च । रथानां तव सेनायां यथा मुख्यन्तु मे शृणु ॥ १८ ॥ भवानग्रे रथोदारः सह सर्वैः सहोदरैः ।

दुःशासनप्रभृतिभिर्भ्रातृभिः शतसम्मितैः॥ १९ ॥ सर्वे कृतप्रहरणाश्छेद्यभेद्यविशारदाः। रथोपस्थे गजस्कन्धे गदाप्रासासिचर्मणि॥ २०॥ संयन्तारः प्रहन्तारः कृतास्त्रा भारसाधनाः। इष्वस्त्रे द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च शरद्वतः॥ २१॥ एते हनिष्यन्ति रणे पञ्चालान् युद्धदुर्मदान्। कृतकिल्बिषाः पाण्डवेयैर्धार्त्तराष्ट्रा मनस्विनः॥ २२॥ ततोऽहं भरतश्रेष्ठ सर्वसेनापतिस्तव। शत्रून् विध्वंसयिष्यामि कदर्थीकृत्य पाण्डवम्॥ २३॥ न त्वात्मनो गुणान् वक्तुमर्हामि विदितोऽस्मि ते। कृतवर्मा त्वतिरथो भोजः शस्त्रभृतां वरः॥ २४॥ अर्थसिद्धिं तव रणे करिष्यति न संशयः। शस्त्रविद्भिरनाधृष्यो दूरपाती दृढायुधः॥ २५॥ हनिष्यति चमूं तेषां महेन्द्रो दानवानिव। मद्रराजो महेष्वासः शल्यो मेऽतिरथो मतः॥ २६॥ स्पर्द्धते वासुदेवेन नित्यं यो वै रणे रणे। भागिनेयान्निजांस्त्यक्त्वा शल्यस्ते राजसत्तमः॥ २७॥ एष योत्स्यति संग्रामे पाण्डवांश्च महारथान्। सागरोर्म्मिसमैर्बाणैः प्लावयन्निव शात्रवान्॥ २८॥ भूरिश्रवाः कृतास्त्रश्च तव चापि हितः सुहृत्। सौमदत्तिर्महेष्वासो रथयूथपयूथपः॥ २९॥ बलक्षयममित्राणां सुमहान्तं करिष्यति। सिन्धुराजो महाराज मतो मे द्विगुणो रथः॥ ३०॥ योत्स्यते समरे राजन् विक्रान्तो रथसत्तमः द्रौपदीहरणे राजन् परिक्लिष्टश्च पाण्डवैः॥ ३१॥ संस्मरंस्तं परिक्लेशं योत्स्यते परवीरहा। एतेन हि तदा राजंस्तप आस्थाय दारुणम्॥ ३२॥ सुदुर्लभो वरो लब्ध· पाण्डवान् योद्धुमाहवे। स एष रथशार्दूलस्तद्वैरं संस्मरन्रणे। योत्स्यते पाण्डवैस्तात प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान्॥ ३३॥

इति उद्योगपर्वणि रथातिरथसङ्ख्यानपर्वणि कौरवरथातिरथसङ्ख्यायां चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १६४॥

महाभारतस्य तृतीयसंस्करणम् ।

पूर्वं यथा सम्भावितम् द्वितीयसंस्करणे मुद्रितान्यपि यावन्ति पुस्तकानि अचिरेणैव शेषतामुपगतानि। पुस्तकार्थञ्चाद्यापि सुधियः साग्रहं समावेदयन्ति। अनुरुद्धैरेव तयास्माभिर्भारतस्य तृतीयसंस्करणमारब्धम्। अर्थिनः तूर्णमावेदयन्त्विति विज्ञापयामः।

श्रीप्रतापचन्द्र रायः सि, आइ, इ।
